АНАТОЛЬ ФРАНС

1

АНАТОЛЬ ФРАНС

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

АНАТОЛЬ ФРАНС

Твори
в п'яти томах

ANATOLE FRANCE

Oeuvres en cinq
volumes

ANATOLE FRANCE

Œuvres en cinq volumes

Tome premier

Le Crime de Sylvestre Bonnard

Thaïs

La Rôtisserie de la reine Pédauque

Les Opinions de M. Jérôme Coignard

АНАТОЛЬ ФРАНС

Твори в п'яти томах

Том перший

Злочин
Сільвестра Бонара

Таїс

Харчівня
«Королева Гусячі Лапки»

Погляди
пана Жерома Куаньяра

Переклад з французької

Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ — 1976

П (Фр)
Ф83

Редакційна колегія:
АНАТОЛІЙ ГОРДІЄНКО,
ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
ВІКТОР КОПТІЛОВ,
НАДІЯ МАТУЗОВА,
ВІТАЛІЙ РУСАНІВСЬКИЙ,
ТЕТЯНА ЯКИМОВИЧ.

Вступна стаття
ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Коментарі
КІРИ ШАХОВОЇ

© *Видавництво «Дніпро», 1976.*

Ф $\frac{70304—136}{M205(04)—76}$ Передплатне

Anatole France

АНАТОЛЬ ФРАНС

Літературу можна б зрівняти з могутніми пасмами гір. Ще з далеких далечей вражають і приголомшують вони нас своїми потужними кам'яними сплесками, рвуться до неба, немов тисячоголосий крик землі, виповнюють простір такою несамовитою і неповторною красою, яка може зродитися тільки внаслідок невпинного мільйонолітнього процесу творення. Грізна міць гірських кряжів у їхній монолітності. Здіймаючись над рівнинами своїми непохитними валами, вони, ніби підкоряючись якійсь вивіреній силі, ревниво пильнують, щоб не пустити над себе нікого й нічого, не дати перевищити себе, але безрадно завмирають перед видовищем кількох недосяжно високих вершин, що сяють у піднебессі, вкриті вічними, як сама слава, снігами. Однак таке враження — тільки здалеку. Коли ж наблизитись до гір, коли сміливо й радісно заглибитись у їхній досконало-могутній світ, вже не буде отих суцільних кам'яних валів, стін, хребтів і пасом, все майже вмить зміниться, монолітність відчуватиметься тепер десь тільки в кам'яному корінні гір, у їхніх глибинах, а зовні все постане в розчленованості, в сум'ятті, в боротьбі й змаганні, недосяжні, вкриті вічними снігами вершини так само сяятимуть на сонці, але тепер уже не над одноманіттям хребтів, а серед сотень і тисяч інших вершин, піків, гір, бескидів, скель, і важко буде визначити, що́ вище, перспектива змінюватиметься невпинно й нестримно, іноді нижчі затулятимуть від вашого зору вищі, іноді перед вашими очима опиниться просто якийсь згірок, з-за якого не побачите наймогутнішої гори, мінливість і непевність гірського світу для недосвідчених і невтаємничених може бути навіть небезпечною, і порятуватися від цього можна тільки знанням, умінням і, сказати б, мистецтвом бачити, орієнтуватися, сприймати все не самим тільки серцем, але й розумом.

Може, таке порівняння занадто суб'єктивне, але воно щоразу зринає, коли постають перед тобою великі імена Гомера, Данте, Шекспіра, Рабле, Сервантеса, Гете, Пушкіна, Шевченка, Толстого, що справді височать над світовою літературою, мов джомолунгми й монблани над гірськими пасмами.

Людина йде крізь час і в цьому поході має брати в дорогу, окрім усього життєво необхідного, ще й духовну поживу, в якій

па одному з перших місць — література. Змінюються часи, змінюються люди, так само змінюється й характер мистецтва. Деякі давні твори згасають назавжди, як далекі зорі, деякі знов спалахують, а ті, що світять невпинно й незгасно, належать тільки геніям, яким дано подолати самий час.

Ви берете до рук перший том творів одного з тих письменників, які завдяки силі й гуманності свого таланту піднеслися над часом, над обмеженістю середовища і, що найголовніше,— не загубилися серед інших імен, іноді теж блискучих, а то й геніальних. Адже Анатоль Франс був сучасником Бальзака і Толстого, Гюго і Достоєвського, Флобера і Тургенєва, Мопассана і Чехова, Золя і Горького, за його життя опубліковані перші романи Томаса Манна. Яку ж треба було мати силу духу, який великий талант, яке розуміння свого письменницького, громадянського і просто людського призначення, щоб зберегти назавжди своє неповторне звучання в хорі могутніх голосів, утриматися серед найбільших, найславетніших, найталановитіших!

В розмовах про письменників часто вдаються до коментування їхнього життя, сподіваючись у фактах біографії розкрити таємницю успіху. Іноді це справді вдається зробити, коли письменник проїшов цікавий, багатий на події життєвий шлях. Але Анатоль Франс своїм життям не дає ніякої поживи для охочих з'єднувати прямою лінією життя художника і його творчість.

Анатоль Франс (Анатоль Франсуа Тібо-Франс) народився 1844 року в Парижі на набережній Малаке. Батько його Франсуа Ноель Тібо, син виноградаря з Анжу, до двадцяти трьох років був неписьменним. Шукаючи кращої долі, цей простий селянський хлопець записався добровольцем у королівську гвардію Карла X, де мав щастя сподобатися полковникові де ла Бедойре, який примусив Ноеля Тібо навчитися грамоти, зробив його капралом, а коли Ноель мав іти з гвардії, дістав йому посаду експедитора в одній з паризьких книгарень. Незабаром Ноель Тібо сам став власником букіністичної крамниці. Його покровитель полковник де ла Бедойре не залишав свого підопічного, він залюбки відвідував книгарню Ноеля, приводив туди своїх друзів аристократів, які, просиджуючи годинами на старовинних плетених стільцях, ганили Французьку революцію і, мабуть, робили це так енергійно й настирливо, що Ноель Тібо, якого всі називали Франсом (зменшувальне від Франсуа), власне, не розходячись із своїми високопоставленими гостями в думках про революцію, почав збирати книжки про ті недавні часи і згодом став власником чи не найбагатшої колекції на цю тему. Коли в 1862 році вісімнадцятирічний Анатоль Франс писатиме передмову до батькового видання «Історичний і бібліографічний опис видань часів Французької революції, Імперії й Реставрації», ця колекція налічуватиме сто тисяч назв.

Але то буде згодом. А перші враження майбутнього письменника обмежені замкненим світом букіністичної крамниці, де відвідувачі гортають старі книжки, де збираються ерудити, письменники, антиквари, де всіма барвами виграє людська думка, де немає ніяких пригод, окрім пригод духу, інтелектуальних зіткнень, незбагненних для малого хлопця, але водночас і вирішальних для

формування його розуму й особистості. Звідти Анатоль Франс — мислитель і художник слова — винесе невситиму жадобу знань, замилування мандрами в тисячолітгях традицій, золотих віках поезії й філософії. І все це не виходячи за межі стародавніх паризьких вузеньких вуличок, зостаючись на улюбленій набережній, понад сорок років свого життя жодного разу не залишаючи свого рідного міста, про яке письменник у романі «Злочин Сільвестра Бонара» згодом напише слова глибокої і безмежної любові: «Легенький вітрець мете разом з пилюкою крилаті насіннпки платанів і стебельця сіна, що впали з кінських морд. Це звичайнісінька пилюка, але, бачачи, як вона клубочиться, я пригадую, що в дитинстві дивився на такі самі клуби, і це зворушує душу старого парижанина. Все, що видно мені з мого вікна,— ліворуч оцей обрій, що простягся до пагорбів Шайо, і Тріумфальна арка, мов суцільна брила, і Сена — ріка слави, і мости на ній, і липи на терасі Тюїльрі, і ренесансний Лувр, різьблений, мов дорогоцінність, а праворуч — у бік Нового мосту (Pons Lutetiae Novu sdictus, як писали на старовинних гравюрах) — старий шановний Парпж із його вежами та шпилями,— все це моє життя, це я сам, і я був би нічим без цих речей, що відбиваються в мені безліччю відтінків моєї думки, надихають мене і оживлюють. Ось чому я люблю Париж безмежною любов'ю».

Однак не лише французька столиця та інтелектуальне середовище стали колискою Франсового генія. Слід не поминати увагою і походження його батька, його селянські корені, багатовікові традиції людей простої праці, нескаламучених почуттів, високих чеснот, дійової любові до своєї землі, а також роки навчання малого Анатоля, якого віддали до аристократичного колежу Станіслава, де він довідався про такі категорії, як класова нерівність, розчленування суспільства, поділ на багатих і бідних, де його живий, гнучкий розум щодня стикався з обмеженістю інших учнів, догматизмом наставників. Один з учителів, обурений неуважністю дотепного дванадцятилітнього Анатоля, презирливо висловився про майбутнього великого письменника: «Хихоче при кожній оказії». Чи знав безіменний для нас і для історії навчитель скам'янілих мудростей, що з того хлоп'ячого хихотіння зродиться великий сміх Анатоля Франса, в якому вчуватиметься відлуння громового реготу Рабле, славетна Франсова іронія, що перевершуватиме іноді навіть вольтерівську, його блискуча гра парадоксами, в якій Франс не матиме ні попередників, ні спадкоємців?

Той, хто народився серед книжок, серед інкунабул і раритетів, не міг зростати байдужим до літератури. Щойно навчившись читати й писати, малий Анатоль уже укладає збірочку афоризмів, поки що не власних іще, а запозичених. У католицькому колежі Станіслава Анатоль не міг похвалитися великими успіхами, він навіть не склав випускного екзамену і повторює цю спробу тільки через два роки в Сорбонні. Але ще в колежі з захватом читає Вергілія в оригіналі, поезії Андре Шеньє (не зайвим буде нагадати, що цього поета так само любив Пушкін), захоплюється «Дон-Кіхотом» Сервантеса, читає твори Іпполіта Тена, Ернеста Ренана, «Походження видів» Чарльза Дарвіна. («Книга Дарвіна була нашою біблією», — це його слова). Його шкільний твір «Легенда про святу Радегунду» стає і першим друкованим твором майбутнього письменника, але опублікований він був, ма-

буть, лише завдяки сприянню книгаря Ноеля Тібо, який сподівався, що син успадкує його діло.

Спершу син, здавалося, справджував батькові сподівання. Він не знає нічого, крім книжок, він не робить ніяких спроб вирватися з цього світу, він бібліограф, книголюб, редактор видавництва, редактор енциклопедій, антологій, словників, він укладає збірники, пише передмови, рецензії, бібліографічні огляди. Як про найвищий щабель у своєму житті, Анатоль мріє про посаду бібліотекаря Сенату, але це вже мрія не просто книжкогриза, переписувача чужих думок і систематизатора зробленого кимось, а життєва мета майбутнього письменника. Бо на той час Анатоль Франс уже друкує перші свої поезії, написані в дусі панівної тоді поетичної школи «парнасців», а про бібліотеку Сенату мріє не просто як про ножадану посаду, а, може, саме тому, що старшим бібліотекарем там працює глава школи «парнасців» відомий поет Леконт де Ліль. І вже тоді, віддавшись зухвалим юнацьким мріянням, Анатоль Франс у своєму щоденнику, який він почав вести з чотирнадцяти років, з'єднує прямою лінією будинок на набережній Вольтера, де він живе тепер з батьками, і славетну будівлю Інституту, де міститься заснована ще за Людовіка XIV Французька Академія.

Все ж починав Анатоль Франс як письменник досить пізно. Перша книжка його поезій «Золоті поеми» вийшла 1873 року, коли Франсові було 28 років,— вік, у який багато хто ставав уже класиком, як Рембо, Лермонтов, Шеллі.

Нашому читачеві Франс відомий тільки як прозаїк, про його поетичну творчість ми майже нічого не знаємо, хоч його поезії високо цінувалися сучасниками. Так само і Віктор Гюго, якого Франція вважає насамперед великим поетом, у нас теж відомий переважно як прекрасний прозаїк.

До «парнасців» Франс примкнув не тому, що тоді це була панівна поетична школа у Франції, а передусім через те, що саме їхній напрямок цілковито відповідав його нахилам, його світогляду і навіть способу життя. Для «парнасців» ерудиція, книжні знання, а не живе буття, були майже єдиним підгрунтям для думки, уяви і творчості, в їхніх творах Франса приваблювала гра мислі, сила інтелекту, вільне оперування знаннями, блиск ерудиції, оригінальність форми, активність особистості, що базувалася знов же таки не на діяльному житті, а на ерудиції. Тож і не дивно, що заглиблений у світ книжних знань, весь у полоні інтелектуального набутку минулих епох, замилуваний античністю в її блискучих взірцях літератури й мистецтва, Франс досить наївно сприймав живе життя. Так він не зрозумів Паризької комуни. Комуна лякає Франса як страхітливий експеримент. Молодий письменник не просто не розуміє тих, хто штурмує небо,— він вбачає в їхніх діях загрозу для себе й своєї поетичної філософії, в основі якої на той час — інтелектуальний і емоційний зв'язок з минулим; суспільство, а за ним і література повинні видозмінюватися з милосердною повільністю сил природи, майбуття твориться минулим, небезпечно розривати ланцюг традицій, квапитися дістати плоди з дерев, у яких ще немає коріння. Треба просто жити, обробляючи свій сад,— ніяких революцій, ніяких переворотів, ніяких різких змін, які б порушували усталений, розмірений плин життя.

Майже два десятки років (десь аж до 1894 року) тривала у Франса ця непевність і невизначеність політичних поглядів. Тіль-

ки справа Дрейфуса остаточно привела вже прославленого на той час письменника в табір поборників прогресу, і це ще раз підтвердило відому істину, що література набуває справжньої сили, краси і величі лише тоді, коли вона зв'язана з прогресивними ідеями свого часу. (Відомі слова Франса: «До соціалізму мене привела справа Дрейфуса»).

Франс, хоч як був захоплений «парнасцями», все ж, мабуть, відчував, що йому тісно в їхньому досить обмеженому поетичному світі, тому вже незабаром після виходу його «Золотих поем» він починає схилятися до прози. Драматична поема «Корінфське весілля» стає мовби перехідним етапом між творчістю Франса-поета і Франса-прозаїка. На той час стабілізується вже й особисте життя Франса. Він нарешті отримує посаду бібліотекаря Сенату, і хоч його практична діяльність у Люксембурзькому палаці нічим особливим не буде позначена, але здійснення давньої мрії дає нові сили і сповнює душу сміливими замірами. Тридцятитирічний Франс одружується з Марі-Валері Герен де Совілл, правнучкою відомого французького художника Жана Герена, поєднавшись, таким чином, з аристократією. Ясна річ, ніщо не минає безслідно для справжнього художника, але наївно було б, скажімо, пояснювати іронічний склад ума Анатоля Франса тільки нещасливим одруженням.

На письменника діють могутні вектори найрізноманітніших суспільних сил. Помиляються ті, хто вважає, ніби творці літератури наділені виключно художнім мисленням, ніби душі їхні заполонені барвами, звуками, формами і ніяк не поєднуються з голосами епохи, з її щоденними вимогами, боріннями й надіями. Без виробленого соціологічного мислення не може бути письменника взагалі, а великого й поготів. Анатолю Франсу можна пробачити надто затяжне політичне формування. Замолоду на нього обрушилася злива знань про давні світи, несформований характер доволі легко піддався чарам інтелектуального епікуреїзму. Попервах могло видатися, що можна все життя роздумувати вголос над книжками Шекспіра, Расіна чи Паскаля, цитувати Монтеня і Вольтера, дійти до Академії завдяки гарному стилю і помірканим переконанням, які нікого не зачіпають і не ображають, дійти по отій прямій лінії, яку накреслила рука Франса ще в шкільному зошиті. Однак виявилося, що життя — це не пряма лінія. Життя вимагало активної участі в ньому, вироблення власних ідей.

Письменник народився за чотири роки до поразки революції сорок восьмого року і до появи «Комуністичного маніфесту». Коли він став навчатися в колежі, у всьому світі налічувалося лише кілька сот комуністів, зате панувала самовдоволена й обмежена буржуазія, яка перетворювала все, до чого доторкувалася, на посередність і нікчемність. Для буржуазії правдивість, реалізм, намагання досліджувати життя були майже так само небезпечні, як і революція. Наполеон Третій в 1853 році напередодні відкриття Салону обурено шмагонув нагаєм по «Купальницях» Курбе — художника, з ім'ям якого пов'язується слово «реалізм», вперше вжите його соратником Жюлем Шанфлері. 1857 року редактор «Ревю де Парі», який надрукував «Пані Боварі» Флобера, друкар і сам автор віддані під суд. У судовому вироку реалізм визначається, як «заперечення краси й добра», бо література, мовляв, повинна прикрашати життя, а не зображати «пороки й непо-

рядок». Тоді ж судять Бодлера за «Квіти зла». Висновок: у цій книзі «грубий реалізм, що ображає сором'язливість» і «небезпечний для суспільної моралі», а безперешкодне «вивчення й зображення» пороків і непорядку «було б порушенням будь-яких правил здорового глузду». Буржуазія щосили тримається за здоровий глузд. Це її ідол, бог, найвищий ідеал. Анатоль Франс згодом саркастично зауважить у «Книзі мого друга», що здоровий глузд — це «джерело помилок у судженнях». Важко сьогодні зрозуміти втечу молодого Франса до відірваних від життя «парнасців», але, видно, ще не мав він тоді сили опиратися гнітючому тиску буржуазного всевладства, цього найнуднішого, за висловом Бодлера, світу. Герцен писав після поразки революції сорок восьмого року: «Я не знаю в історії такого задушливого часу... ні за що вмирати і ні для чого жити». Мабуть, ще з дитинства Франс водночас із тяжінням до знань відчув у всьому довколишньому оточенні також і гіркий «присмак банальності й смутку, притаманний усьому, що оточує людину впродовж її життя», якийсь мовби «туман всередині самого себе», як про це він скаже в «Маленькому П'єрі».

З почуття протесту проти сірості й посередності буржуазного суспільства народжується в письменникові та сила, що згодом вибухне цілковитим неприйняттям буржуазної цивілізації, могутньою іронією, нищівним сарказмом. «Треба бути сильним навіть для того, щоб усміхатися»,— скаже в 1908 році Франс про Льва Толстого, маючи, певне, на увазі й себе самого. Саме на період формування Франса-прозаїка припадає захоплення у Франції великою російською літературою. Романи Тургенєва, Толстого, Достоєвського перекладаються майже відразу після того, як вони виходять на батьківщині, вся Франція читає, гаряче обговорює, захоплюється російським генієм. Франс не становить винятку. Так, він перебуває під впливом Флобера, він називає вчителями народу Бальзака, Гюго, Готьє, Жорж Санд, але він перший пише захоплену статтю про «Записки мисливця» Тургенєва, надзвичайно високо ставить «поетичний реалізм» (за його визначенням) російського письменника і пригадно говорить про письменницьке покликання: вести за собою і зміцнювати людей, бо «нема діяльності величнішої, ніж створення прекрасної книги». Водночас Франс критикує братів Гонкурів за нагромадження в їхніх творах вульгарних подробиць і Золя за його неприховану схильність до натуралізму, такого далекого від «поетичного реалізму» Тургенєва. Сам Тургенєв, дякуючи Франсові за надісланий йому примірник «Корінфського весілля», пише: «Талант ваш такий поетичний і благородний, дуже мені симпатичний».

Але вже в «Корінфському весіллі» можна помітити не тільки поетичність таланту Франса, а й зародки його бунтарства, яке буйно розквітло в «Сучасній історії», в «Острові пінгвінів», у «На білому камені». Письменник сміливо виступає проти християнської релігії, звинувачує її в тиранії й нелюдськості, він не може змиритися з тим, що християнство безжально витіснило античну традицію, таку дорогу авторові утопією гармонії і безтурботності. Так намічається перший об'єкт франсівської сатири — релігія, до неї долучиться буржуазна мораль, буржуазний спосіб життя, буржуазна держава, проти яких Франс воюватиме в усіх своїх визначних

творах, кидаючи в бій всю свою ерудицію, всі багатства свого таланту, всі сили душі.

Перший прозовий твір — повість «Іокаста» — Франс опублікував, коли йому було тридцять чотири роки. Це річ іще різностильна, в ній надто багато літературних відголосів, аж до Діккенса включно, так само позбавлений оригінальності й «Кощавий кіт» — сцени з життя богеми, в яких приваблює хіба що герой твору, юний мулат з Гаїті, та й то завдяки ерудиції автора, який перед написанням повісті прочитав усе, що можна було знайти про цей далекий острів і його жителів. Але вже в 1881 році з'являється повість «Поліно», якій судилося стати першою частиною роману «Злочин Сільвестра Бонара», твору, який дав нам першого оригінального, справді французького героя — Сільвестра Бонара, милого старого з молодою душею. Поезія інтелігентності й душевної витонченості, намагання досягнути рівноваги між ідеальним і реальним пронизують роман. «Кожен із нас має в собі і Дон-Кіхота, і Санчо»,— думає Бонар. Дон-Кіхот вимагає від Бонара: «Піднось природу до свого рівня, і хай всесвіт буде для тебе тільки відблиском твоєї героїчної душі». Старий академік, сповнений благородства, не приймає цинізму буржуазного суспільства, хоч і несміливо, невміло, він все ж виступає на захист одної з жертв цього суспільства, бідної сирітки — мотив на той час у літературі не новий, коли згадати знову того ж Діккенса або Достоєвського, але Бонар відрізняється від своїх літературних попередників багатством натури, поетичністю своєї душі. Його пасивність і відірваність від життя (він сам каже про це досить відверто: «Ти вмієш розшифровувати старовинні тексти, але читати книгу життя не вмієш») припадають до смаку законодавцям літературної моди. І Французька Академія присуджує Анатолю Франсу за «Злочин Сільвестра Бонара» премію, як за твір «витончений, видатний, можна вважати, винятковий». Цей роман Франса приваблює також і нас, але не тим, чим він привабив тодішніх академіків, а передусім могутнім зарядом гуманності й гостро розвиненим почуттям справедливості, яким відзначається його головний герой.

Анатоль Франс — визнаний письменник, щасливий батько єдиної доньки Сюзанни, модний автор, його співробітництва домагаються найвпливовіші газети, його хочуть бачити в паризьких салонах, в одному з яких господиня — Леонтіна Арман де Кайаве, яка довго вагається, кого обрати прикрасою свого салону, поки остаточно зупиняється на авторові «Злочину Сільвестра Бонара». Вони знайомляться 1883 року, але тільки через п'ять років наважуються визнати, що люблять одне одного. Родинне життя у Франса не склалося. Дружина, обмежена, ревнива, підозріла, робить його життя нестерпним (її характер і психологію письменник передасть через багато років одній з героїнь «Сучасної історії» — дружині професора Бержере). Після одної з сцен, влаштованої Франсу Валері, письменник вийшов з дому, як був: у халаті, в малиновій оксамитній «кардинальській» шапочці, в руках — підносик з чорнильницею і початою статтею. Найняв мебльовану кімнату на ім'я Жерома, послав додому за одягом. Ім'я Жерома вимагає пояснення. Справа в тому, що з 1883 року впродовж чотирнадцяти років Франс веде в паризькому журналі «Ілюстрований світ» постійний огляд (раз на два тижні) «Паризька хроніка» під псевдонімом «Жером». Ці огляди, що відзначаються

блискучою ерудицією, сарказмом, вмінням вести веселу бесіду, виказувати пристрасть в оцінці явищ, могли б скласти не менше десяти томів. На жаль, вони так і лишилися в підшивках «Ілюстрованого світу». Водночас з «Паризькою хронікою», починаючи з 1886 року, Франс веде в газеті «Час» хроніку «Життя Парижа», друкує щотижневі критичні есе «Літературне життя». За вісім років він опублікував 300 есе, половина з них видана, це склало цілих п'ять томів, друга половина теж досі не стала надбанням читача. На Заході часто повторюють визнання Франса про те, що він буцімто все життя лінувався писати, і в зв'язку з цим явно перебільшується вплив пані де Кайаве, яка, мовляв, не тільки надихала письменника, а й примушувала його працювати. Простий перелік зробленого Анатолем Франсом за життя спростовує подібні твердження. До того ж заяву про власні «лінощі» слід віднести до одного з жартівливих парадоксів Франса, до яких він був дуже охочий, ставлячи в безвихідь не тільки простого довірливого читача, а навіть фахівців. Так сталося, наприклад, з одним професором Сіднейського університету, якому у відповідь на його запитання про таємниці творчості Франс відповів приблизно таке. Перше: всі великі письменники пишуть погано (Франс мав на увазі той факт, що великі письменники ніколи не були великими стилістами в звичайному розумінні слова, бо вони звертали увагу не на шліфування речення, а на його внутрішню енергію, на енергію тексту, всього твору). Друге: геніі творять здебільшого похапцем, задовольняючи потреби дня. (В цьому є глибока істина. Внутрішня енергія художніх творів співвідноситься з естетичними потребами передусім сучасників, а не нащадків і вічності. Пишуть для тих, з ким живуть, звідси й вічний поспіх і вічна нестача часу у художників). Третє: геніі здебільшого позичають основні сюжети своїх творів. (В цьому можемо переконатися, згадавши Шекспіра, який черпав сюжети для своїх п'єс з історичних хронік; Гете, що поетично обробив відому легенду про Фауста; Сервантеса, який написав «Дон-Кіхота», пародіюючи рицарські романи; самого Франса, який відважно черпав з писань своїх великих попередників, творячи інтелектуальну тканину своїх романів, надто ж «Поглядів пана Жерома Куаньяра», і ніколи не робив з цього ніякої таємниці). Як бачимо, навіть парадокси можуть зрештою мати цілком логічне пояснення.

Та коли ми не в усьому можемо збагнути й пояснити життя великих людей, то принаймні простежити його рік за роком у нашій владі, отож, ідучи за хронологією подій, відзначимо, що 1885 року Анатоль Франс отримує орден Почесного легіону, чим, здавалося б, стверджується його примирення з існуючим ладом. А тим часом художник тяжко й болісно обдумує свої нові речі, регулярно виступаючи в періодиці, тривалий час нічого не публікує з великих творів, бо писання для нього, як і для всіх справжніх письменників, болісне й тяжке, як прокляття, як умирання. І яке далеке все це від усталеного погляду на Анатоля Франса, як на втілення самовдоволеного епікуреїзму, кабінетного письменника, у незмінному халаті й пантофлях, мешканця славетної вілли «Саїд» коло Булонського лісу, повної витворів мистецтва, меблів усіх віків, країн і стилів, бронзи, емалей, скульптури з дерева, кістки, мармуру, інкунабул, дорогих книжок, які він любить роздаровувати друзям.

Ще в 1830 році Бальзак скаржився: «Здається, вичерпані всі можливі комбінації... всі ситуації зношені». Бодлер у вступі до «Квітів зла», у вірші «Сплін» уперто повторював мотив нудьги, яка заполонила все буржуазне суспільство, цього знамення й прокляття буржуазної епохи, нудьги, яка готова навіть «розкришити планету» в своєму тупому самовдоволенні. Через сто років після Бальзака Томас Манн, говорячи у «Докторі Фаустусі» про «історичну зношеність і вичерпаність засобів мистецтва», про нудьгу, «якою віє від застарілого» (знаменний збіг навіть висловів!), про цілковиту «неможливість звичайних засобів», устами свого героя вигукне: «Чому майже всі події уявляються мені пародією на самих себе? Чому ввижається мені, ніби майже всі, ні — всі засоби й умовності мистецтва віднині придатні тільки для пародії?»

Знаменні визнання, на які здатні тільки великі уми. Зношеність старого світу відкривається лише революціонерам, реформаторам, великим ученим і художникам, і вони вперто шукають нових шляхів коли не для цілковитого оновлення світу, то бодай для внесення змін у ту галузь діяльності, якій присвятили своє життя.

Анатоль Франс, ніби прислухавшись до скарг Бальзака і Бодлера, випереджаючи Томаса Манна на півстоліття, здається, чи не перший у світовій літературі широко впроваджує у свої твори пародію як засіб, робить її основним своїм літературним прийомом, демонструючи неприйняття буквально всіх інституцій буржуазного суспільства: державності, релігії, моралі.

Першим таким твором був роман «Таїс», надрукований 1889 року в журналі «Ревю де де монд» зі значними купюрами, зробленими на вимогу редактора, відомого критика Брюнетьєра, невдоволеного тим, що в творі «дуже відчувається зневіра автора». Коли в «Злочині Сільвестра Бонара» Франс знайшов свого героя, то в «Таїс» він знайшов свій стиль. Це був справжній високий взірець інтелектуальної прози, витриманої в гармонійних ритмах французької мови, прози в кращих традиціях Вольтера, Дідро й Стендаля, твору, де навіть душевне сум'яття героїв (надто самітника Пафнутія, якого пожирає любов до куртизанки Таїс) потонуло в блиску ерудиції, в дивовижному до найдрібніших деталей відтворенні александрійської епохи. Але це була тільки зовнішня оболонка твору. Суть його полягала в утвердженні письменником думки про те, що релігійна екзальтація ворожа радості буття. Франс, дотепно пародіюючи життя відлюдників, висміюючи їхні подвиги, показуючи всю марноту їхніх вірувань, зусиль і страждань, фактично заперечував християнську релігію, про яку ще перед тим казав, що вона «осуджує ум, красу, свободу, відкидає навіть жалість», сміливо виступав проти тих, хто прибрав собі право говорити від імені бога: «Надто багато промовляють від його імені, і часто приписують йому такі думки, яких у нього ніколи не було».

Ще через три роки з'являється роман Франса «Харчівня «Королева Гусячі Лапки», потім його продовження «Погляди пана Жерома Куаньяра». Героєм обох цих творів є мандрівний абат Жером Куаньяр, великий життелюб, філософ, бунтар. Це вже не Сільвестр Бонар з його філософською добротою, боязкий спостерігач, а не учасник життя. Куаньяр завжди серед людей, він втручається в усі події, він приймає всі філософії, які допомагають йому

воювати проти обмеженості здорового глузду, підвалин державного ладу, суспільних звичаїв і буржуазного практицизму. Горький про ці романи сказав: «Дужі були удари Франса по товстій грубій шкірі ходячих істин».

«Таїс» зробила Франса всесвітньовідомим письменником. Романи про Жерома Куаньяра принесли письменникові ім'я найвидатнішого скептика після Монтеня. Доскіпливі літературознавці давно вже дослідили всі джерела, звідки Франс черпав думки для свого героя, та й сам письменник не робив великої таємниці з своєї прихильності до Вольтера, Монтеня, автора «Манон Леско» абата Прево, Ретіф де ла Бретона, вважаючи себе спадкоємцем французького генія, усієї європейської цивілізації, її інтелектуальних звичаїв і досягнень думки.

Коли 1892 року його нарешті обирають академіком і він за звичаєм має виголосити слово подяки тому академікові, який, померши, звільнив для нього місце, Анатоль Франс відзначає великі заслуги свого попередника Фердінанда Лессепса, завдяки зусиллям якого в інтересах людства і зміцнення миру було відкрито Суецький канал. Не забуває Франс виказати й свою ерудицію, в одній фразі вміло поєднавши береги Єгипту, Улісса, грецькі тріреми, римські лібурни, кораблі хрестоносців, венеціанців і генуезців. Коли після смерті Франса його місце в Академії займе Поль Валері, він не продемонструє традиційного академічного такту й критикуватиме свого великого попередника за надто прозорий стиль його творів, який, мовляв, не зустрічає в читача будь-якого опору. Для адептів модернізму з його сум'яттям думок і почуттів, з заплутаністю форми прозорість і ясність стилю Анатоля Франса справді видавалася якимось мистецьким гріхом. Вважаючи, що вмерла слава стає безборонною, вони ладні були б геть замовчати ім'я цього великого письменника. Сам Франс, мудро передчуваючи долю своїх (та й хіба тільки своїх?) творів, писав: «Ні, присуди, які виносить потомство, зовсім не незаперечні. Вони нерідко випадкові... Та й як можуть вони бути остаточними? Адже потомство ніколи не завершується і нові покоління постійно переглядають давніші рішення».

Так, присуди змінюються, а праця зостається, і завжди актуальна прозорість, точність, чіткість і ясність думки. В статті про Мопассана Франс писав: «Три найбільших достоїнства французького письменника: ясність, ясність і ясність». Своє розуміння ясності письменник розкриває в книжці афоризмів «Сад Епікура»: «Гарний стиль схожий на сонячний промінь, що проникає крізь моє вікно, коли я пишу, і завдячує чистоту своєї прозорості інтимному злиттю семи кольорів, з яких він складається. Простий стиль схожий на чистоту світла. Він складний, але це непомітно».

Можна б розповісти, як письменник працював, як шукав влучного слова, чіткості думки, точності, максимальної виразності. Робота в газетах і журналах, щоденні турботи, мислення уривками — все це диктувало стиль мозаїчний, з розслабленою загальною структурою, де силові лінії неминуче мали йти не в напрямку сюжету, а тільки в напрямку роздумів, де весь матеріал цементується думкою автора або героїв, а для цього думка повинна сягати висот виразності, чіткості й гнучкості. Франс без кінця повторював, що в літературі найважливіше — пристрасті, але вмів зображувати хіба що алогізм пристрастей, як це зробив він у повістях «Червона лілея» й «Театральна історія», головне ж для нього

го завжди було — мистецтво думати. Це було покликання й призначення як самого письменника, так і його героїв — Бонара, Куаньяра, Бержере. Як астрономи, що вловлюють найвіддаленіші зорі по світлу, яке приходить від них на Землю, Франс волів вивчати лиш зоряні відсвіти в людських умах, а не самих людей і їхні душі. Світова історія для нього передусім битва ідей, а поле битви цієї — розум людський (тут він іде, скажімо, зовсім іншим шляхом, ніж Достоєвський, який невтомно повторював, що поле битви — душі людей). Франс розумів, що думка ще виразніше різьбитиметься в зіставленні з думками великих попередників. Шукав уперто, невтомно, драматично. Переставляв, витинав, скорочував, перекреслював, дописував. Його рукописи являють картину праці буквально подвижницької. Драматизм шукань, гірка патетика, прозріння й відчай вичитуються в таких книжках, як «Сад Епікура» або «На білому камені». Користуючись сучасною термінологією, ми говоримо про цікавий сплав образної розповіді й публіцистики в романах Франса «Погляди пана Жерома Куаньяра», «Сучасна історія», «На білому камені», забуваючи іноді про те, що цей «сплав» уперше впровадив у роман саме Анатоль Франс, надавши романові нових якостей, тої справжньої універсальності, якої досягнув цей літературний жанр у XX сторіччі. Рух, розвиток думок, ідей Франс умів перетворювати силою свого таланту на живу плоть мистецтва. В цьому він неповторний і неперевершений.

Він зближує прозу й поезію. Він відкидає побутові й психологічні подробиці для збереження граничної лаконічності поетичних образів, для відтінювання гостроти думки, для точності пластичного, картинного зображення портретів, для весело-нещадного гротеску. Вишуканість лексики, іронічність тону, прозорий синтаксис, афористичність — все було покликано для служіння головній ідеї його письменницького життя: писати просто про дуже складні речі. «Мене пожирає потреба логіки і ясності», — визнавав Франс. А бажана ясність стилю з'являється тільки тоді, коли з'являється ясність світобачення.

Коли у Франції вибухнула справа Дрейфуса і вся країна поділилася на два табори, Франс без вагань приєднався до табору демократичного, він підтримав сміливий виступ Еміля Золя, забув про свої попередні творчі незгоди з ним, сміливо виступив на боротьбу проти «злочинців з Генерального штабу», прийшов до соціалістів, ставши для них «товаришем Франсом». Письменник відсилає урядові орден Почесного легіону, перестає ходити до Академії, членом якої недавно став (з'явиться він там лише через двадцять років!), припиняє співробітництво в буржуазних виданнях «Еко де Парі» і «Фігаро». Зате жодного разу не відмовився Франс виступити на мітингах робітників і демократичної інтелігенції. Він не вміє імпровізувати, тому пише свої промови й читає їх з трибуни, в нього тихий, зовсім не ораторський голос, але його слухають завжди уважно й з цікавістю. На мітингу 1898 року Франс питає: «Яку силу протиставляємо супротивникам?» І відповідає: «Силу мислі, могуття розуму. Мисль подібна до подуву, але цей подув усе змітає». Того ж року на відкритті Народного університету, даючи політичну оцінку справі Дрейфуса, він вдається до узагальнень: «Останнім часом ми побачили невдатність буржуазного суспільства і його проводирів забезпечити нам правосуддя — не ідеальне, яке з'явиться в майбутньому, а

всього лиш старе, кульгаве правосуддя, яке дісталося нам від віків жорстокого минулого».

Ця ідея згодом ляже в основу роману Франса «Боги жадають», де письменник, виступаючи проти непотрібних жертв якобінського терору, говорить не про жорстокість революції взагалі, а саме революції буржуазної.

Саме на ці роки остаточного формування політичного світогляду Франса припадає його робота над епопеєю «Сучасна історія», яку Горький вважав «найсильнішою і найнебезпечнішою книгою XX сторіччя».

Головний герой чотиритомної епопеї професор Люсьєн Бержере, якого часто ототожнюють з самим Анатолем Франсом,— ерудит, благородний чоловік, як і Бонар, але він, мовби продовжуючи життєву лінію Жерома Куаньяра, не замикається в своєму кабінеті, він цілковита протилежність високовченого академіка з набережної Малаке: ніякого відчуття матеріального й духовного комфорту й благополуччя, іронічна думка, аналіз, гостра критика, широкі узагальнення. Бержере розповідає притчу про взірцевих націоналістів Жана Півня і Жана Барана, які думати не вміють і не хочуть, бо в їхніх головах тільки готові формули, голови їхні наповнені ненавистю, брехнею, вичитуваною з газет, які мовби акумулюють у кожному номері все те, що нагромаджували протягом багатьох років знамениті шахраї, фальсифікатори всіх часів, затяті брехуни, прославлені ошуканці. Бержере впевнений: найбільше лихо — це коли відсутнє прагнення все зрозуміти. Якби Наполеон мав розум Спінози, він, бажаючи все зрозуміти, не кинувся б у свої воєнні авантюри, а краще «у якійсь мансарді написав би чотири томи». Не Наполеон; не префект Вормс-Клавлен, який вважає, що в буржуазній Третій республіці єдине, що можна б замінити, це колір поштових марок; не хитрий Гітрель, який обережно просувається до аметистового єпископського персня; не горлохвати-турбульйони, які кричать за того, хто більше заплатить; не бюрократи, висміяні Франсом у памфлетному розділі «Канцелярія», є ідеалом Люсьєна Бержере. Його симпатії віддані столяреві Рупару. Рупар — справжній творець життя, а не Наполеон і не захисники «шаблі й кроппла». Знаменні слова Рупара: «Хто бореться з неправдою, той працює для нас, для пролетарів...»

В «Сучасній історії» з особливою силою виявилася іронічність Франса, поєднана із співчутливістю і розумінням усього прогресивного й справедливого. Устами Бержере Франс славить вік машин, електрики, яка олюднить дику машину. Але електрика і машина нічого не змінять, якщо «людські серця лишаться залізними». Франс виступає проти темряви й страху в людині, він прагне поєднати іронію із співчутливістю, цих великих друзів людства, найкращих його порадників. Людина, яка не вміє співчувати, нагадує письменникові пустелю. Співчутливість, говорить він, «сама основа геніальності». Але без іронії, цієї веселості розмірковування й відради мудреців, співчутливість — егоцентрична. Думки про це пронизують і «Червону лілею», і «Трагедію людини», де маємо неперевершене злиття іронії з поезією мисли. З пародійним співчуттям до героїв Франс переінакшує то агіографічні сказання про чудеса святих («Чудо святого Миколая»), то хрестоматійні світські історії («Сім дружин Синьої Бороди»), то документальні розповіді про буржуазну екзальтацію

часів Французької революції (новели збірки «Перламутрова скринька»).

Франсові книжки народжувалися як письменницький живий відгук на всі гострі політичні проблеми, якими жила епоха. Вони дотикалися найболючіших нервів — тільки тому ім'я їхнього автора стало таким популярним і, може, тому так охоче вірили читачі легенді про Франса-ерудита, бо завжди хочеться наділити чимось незвичайним письменника, який щоразу дивує нас своїми творами, а Франс умів дивувати. Якось лишилося непоміченим і те, як упродовж цілих десятиліть Франс буквально щоденно виступав у періодичній пресі, що вже само по собі вимагало найактивнішої участі в сучасному житті; і те, що він об'їздив усю Європу, побував двадцять разів у Італії, відвідував Німеччину, Австрію, Польщу, Англію, Голландію, Бельгію, Туреччину, Алжір, Туніс, Марокко, Аргентіну, Бразілію; в шістдесятирічному віці з конструктором біплана Фарманом він піднімався в повітря, вже сімдесятирічним літав на цепеліні; він не злякався далекої подорожі до Росії, відвідав Петербург і Москву, щоб побачити ці міста, пов'язані з геніем Толстого й Достоєвського, з розвитком російської мисли, про свіжість і глибину якої і про своє захоплення і любов до якої Франс говорив відверто й охоче. З 1905 року Франс стає головою заснованого ним Товариства друзів російського народу. Вже після Жовтневої революції Франс прилучається до організованої Анрі Барбюсом групи «Кларте» і підписує декларацію з протестом проти союзницької інтервенції в Радянській Росії. Цю діяльність друзів молодої Радянської Республіки високо оцінив Ленін. А сам Франс так сказав про вождя революції, мовби підсумовуючи свої багатолітні творчі й політичні шукання ідеалу: «Я гаряче люблю Леніна: він працює для прогресу людства» («Юманіте», 13 грудня 1921 року).

Хтось сказав, що у творах Франса — жодного сліду його політичних переконань. Мовляв, письменник залишив те у відозвах, які підписував і які поминули з вітром і дощем. Більшої неправди про цього великого художника не можна вигадати. Ось тільки один приклад, як органічно поєднувалися в творчості Франса його політичні погляди й симпатії з суто художницькими завданнями. 18 квітня 1904 року вийшов перший номер газети «Юманіте», заснованої соціалістом Жоресом. Починаючи з першого номера Франс друкує в «Юманіте» філософські діалоги «На білому камені», в яких, неначе для підкреслення двох найвищих замилувань свого життя, поєднує викликаний з небуття греко-римський світ і вимріяне комуністичне суспільство майбутнього.

У своєму духовному, громадянському, людському розвитку Франс намагався не відставати від величної ходи історії, він не лякався політичних переслідувань, його не зломили удари долі, він не складав безсило рук перед старістю, і саме на кінець його довгого й доблесного життя припадають його шедеври: і збірки оповідань «Кренкебіль», «Оповідки Жака Турнеброша», «Сім дружин Синьої Бороди», і романи «На білому камені» й «Боги жадають», і двотомне дослідження про Жанну д'Арк, яке високо оцінив В. І. Ленін, посилаючи його сестрі Марії Іллінічні для перекладу на російську мову, і, звичайно ж, блискуча сатира на буржуазне суспільство — роман «Острів пінгвінів», і останній великий твір письменника — роман «Повстання ангелів».

У 1910 році померла Леонтіна де Кайаве. Франс втратив найбільшого свого друга й помічника. В 1918 році від іспанки помирає його єдина донька Сюзанна — ще один удар. Але душа старого письменника, яка вже прийняла новий світ, що йде на зміну світові старому, переборюватиме втрати й самотність, бо не може бути самотнім той, хто поєднався з мільйонами, хто все життя боровся проти деспотизму християнської релігії й церкви, проти лицемірства буржуазного ладу, грізно картав своїм сарказмом вік буржуа, сподіваючись на пришестя часів нових. На той час уже опублікований був «Острів пінгвінів», цей великий фарс, де письменник поставив собі благородне завдання «вбити брехню, не завдаючи рани людям», ця неперевершена сатира, де славетний письменник підводив підсумки багатолітньої боротьби з буржуазним світом, де вчувався сміх Рабле, Мольєра, Вольтера,— дивовижний роман, що гармонійно й природно поєднує в собі циркову клоунаду, опереткову буфонаду, театр маріонеток, балаган, площадну сатиру, невтримні веселощі карнавалу, гротеск, гіперболу, пародію.

В «Острові пінгвінів» Франс пародіює догматичні методи істориків (у передмові до роману), він будує свій твір, як пародію на загальноприйняті підручники історії, називаючи розділи: «Давні віки», «Середньовіччя», «Нові часи». Він створює узагальнюючий образ мілітариста Трінко Великого, маючи на увазі Наполеона. В «Справі Піро» про крадіжку 80 тисяч в'язок сіна він висміює ініціаторів справи Дрейфуса. Мудро передбачаючи загрозу, яку являє собою буржуазне суспільство навіть у його здобутках, Франс описує наукове відкриття, що дозволяє одержувати таку концентрацію енергії, якої людство ще не знало. При вибуху мовби гігантське дерево здіймається до неба — «примарна пальма на три кілометри заввишки». Чи не прообраз це атомного гриба і чи не пророчо звучать сьогодні слова Анатоля Франса про занепад людського розуму в світі буржуа: «Їм чужі були насолоди розуму. Справжній захват у театральних глядачів викликали тільки діаманти на шиях у фігуранток та бруски золота, що їх урочисто проносили по сцені».

В житті Анатоля Франса дивно чергувалися найбільші злети з найтяжчими ударами, які, однак, не могли зламати його могутнього духу. В 1921 році Франсові присуджено Нобелівську премію, яку він віддав для Російської революції, а через рік всі його книги були занесені Ватіканом в індекс заборонених, бо церква не могла простити великому письменникові його послідовного атеїзму. Мовби у відповідь папському Риму автор книги «На білому камені», схвалюючи диктатуру комітету 14 робітників, що змушені були силою придушити анархію, яка ставала на перешкоді гармонії зусиль, виступає в «Юманіте» (8 листопада 1922 року) з статтею «Уклін Радам», де пише: «П'ять років тому народилася Республіка Рад, бідна й непереможна. Вона принесла в світ новий дух, грізний для всіх урядів гноблення й несправедливості, які ділять між собою землю... Якщо є ще в Європі друзі справедливості, хай шанобливо вклоняться цій революції в дні її п'ятої річниці — вона, після стількох століть, дала світові першу спробу влади, яка править силами народу для народу».

В цих словах Анатоля Франса відбився його великий розум, його справжня велич, його поєднаність з майбуттям. До майбуття промовляв старий письменник і в день свого восьмидесяти-

ліття, коли в залі Трокадеро перед тисячами людей сказав: «Забезпечмо мир. Якщо ми цього не зробимо, нам не простять...»

Майбутнє людства Франс поєднував з соціалізмом, з миром, тільки в цьому він убачав віру в перемогу людини над сплами зла й історичного безглуздя.

Коли старий письменник умирав, віллу «Саїд» буквально засипало поштою. Прибували тисячі листів з усіх кінців світу. Там були поради, лікарські рецепти, були й листи з домаганнями, щоб цей незламний богоборець покаявся і навернувся до бога. Франс у бога не вірив. Вмираючи, він згадав не бога, а матір, двічі вимовивши, як мала дитина: «Мамо, мамо».

В тому останньому слові чується нам уся ніжність письменника до світу, якому він дарував загадковий свій усміх, шорстку іронію, гострий сарказм, а ще — великі надії на досконалість і справедливість суспільства майбутнього.

Газета «Правда» на смерть Франса відгукнулася пристрасною статтею Анатолія Луначарського: «Ми не забудемо Анатоля Франса... Коли він безсмертний своїми прекрасними творами... він ще більш безсмертний, бо... омив свої творчі руки, своє мисляче чоло в джерелах нової, комуністичної культури».

Франса високо цінував Лев Толстой, називаючи його «бадьорим, правдивим, сильним талантом».

Горький вважав, що Франс «рівний найбільшим геніям усіх країн».

Тільки російською мовою у нас вийшло понад шість мільйонів примірників творів Анатоля Франса. Його твори перекладені на мови всіх союзних республік. На Україні його книжки виходять відразу по революції окремими виданнями, в тридцятих роках видається зібрання творів у восьми томах. Нове видання творів Анатоля Франса найповніше з усіх попередніх. Воно охоплює все найголовніше з написаного великим художником.

Великі мови не гублять жодного слова з своїх безмежних лексичних запасів, бо кожне слово так чи інакше знадобиться для відтворення думки, для її потрібного забарвлення, для надання їй чіткості, точності, іноді найтоншого відтінку. Так само дбайливо ставляться до письменницьких імен і великі літератури, і світова література теж зберігає в своїй немеркнучій пам'яті імена всіх письменників, які прислужилися безсмертній справі гуманізму, прогресу, світового майбуття.

Серед тих імен — ім'я Анатоля Франса.

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Злочин Сільвестра Бонара

Переклав *Юрій Лісняк*.

Частина перша

ПОЛІНО

24 грудня 1861 р.

Я перезувся в капці й надів халат. Утер очі, бо від крижаного вітру, що віяв на набережній, аж сльози виступили. В каміні ясно палахкотів вогонь, осяваючи мій кабінет. Шибки розмалював листям папороті мороз, сховавши від мене Сену, мости на ній і Лувр, палац династії Валуа.

Я підсунув крісло й столик ближче до вогню і зайняв те місце, що зволив лишити мені Гамількар. Сам він лежав перед гратками каміна на своїй подушечці, скрутившись калачиком і уткнувши писок у лапки. Густа, пухната шерсть на ньому здіймалась від рівного дихання. Коли я підійшов, він знехотя глянув на мене, ледь розплющивши агатові очі, і відразу їх заплющив, подумавши: «Нічого, це свій».

— Гамількаре!— звернувся я до нього, простягши ноги.— Гамількаре, сонний владарю оселі книжок і нічний охоронцю! Ти захищаєш від підлих гризунів книжки й рукописи, які з невтомним завзяттям зібрав за свої скромні кошти старий учений. У цій тихій бібліотеці, що її ти охороняєш твоєю доблестю воїна, Гамількаре, спи розніжено, мов одаліска! Бо в твоїй подобі грізний вигляд татарського воїна поєднаний із лінивою грацією східної красуні. Герою і сластолюбцю Гамількаре, спи до тієї години, коли в місячному світлі перед «Acta Sanctorum»[1] учених боландистів затанцюють миші.

Початок цієї промови сподобався Гамількарові, і він відповів муркотінням, схожим на булькіт чайника. Та

[1] Житія святих *(лат.)*.

ледве-но я підвищив голос, кіт прищулив вуха й наморщив смугастого лоба, показуючи, що вважає таку декламацію непристойною. Він думав собі:

«Цей книжкогриз говорить, аби говорити, а ось від нашої Терези не почуєш слова пустого, без змісту: вона або кличе їсти, або погрожує відшмагати. З нею завжди знаєш, про що йдеться. А цей старий нанизує звуки, що не означають нічого».

Отак міркував Гамількар. Полишивши йому думати, як хоче, я розгорнув книжку й почав читати її з глибокою цікавістю, бо то був каталог рукописів. Я не знаю лектури легшої, приємнішої, знадливішої, ніж каталоги. Правда, той, що за нього я взявся,— складений 1824 року п. Томпсоном, бібліотекарем сера Томаса Ралея,— занадто стислий і не відзначається скрупульозною точністю, яку внесли в палеографію й дипломатику архівісти мого покоління. Він лишає простір для побажань і здогадів. Мабуть, через це, коли я його читаю, мене опановує настрій, який у людини з багатшою, ніж у мене, уявою можна було б назвати замріяністю. Я спокійно віддавався безладному плинові думок, коли ввійшла моя економка й похмуро доповіла, що мене хоче бачити пан Кокоз.

І справді, слідом за нею до кабінету прослизнула якась постать. То був невеличкий, миршавенький, нужденний чоловічок у благенькій курточці. Він підійшов до мене, безперестану киваючи головою й кволо всміхаючись. Ще молодий і жвавий, він, одначе, був дуже блідий на лиці й здавався хворим. Чимось він нагадував мені поранену білочку. Під пахвою у нього був якийсь пакунок, зав'язаний у зелену шматину; чоловічок поклав той пакунок на стілець, розв'язав чотири ріжки шматини, і я побачив стосик жовтих книжечок.

— Ласкавий пане, я не маю честі бути з вами знайомим,— сказав чоловічок.— Я книгарський агент, представник найкращих столичних фірм і, сподіваючись, що ви вшануєте мене довірою, наважуся запропонувати вам кілька новинок.

Боже милосердний і праведний! Що за новинки запропонував мені цей гомункул Кокоз! Перша книжка, яку він тицьнув мені в руку, була «Історія Нельської вежі» з любовними пригодами Маргарити Бургундської й капітана Бурідана.

— Це історична книжка,— пояснив він, усміхаючись,— і розказана в ній історія правдива.

— В такому разі вона нецікава,— відказав я,— бо історичні книжки, коли не брешуть, бувають нуднющі. Я сам пишу якнайправдивіші книжки, і якби ви собі на лихо надумали отак продавати котру з них, то могли б довіку носити її в своїй зеленій шматині, не знаходячи жодної куховарки, такої нетямущої, щоб її купила.

— Авжеж, ласкавий пане,— погодився чоловічок просто з чемності.

Тоді, знов усміхаючись, запропонував мені «Кохання Елоїзи й Абеляра», але я йому натякнув, що мені в моїх літах любовні історії вже нецікаві.

Так само всміхаючись, він подав мені «Правила ігор для товариства»: піket, безик, екарте, віст, кості, дамки, шахи.

— Шкода́...— мовив я.— Коли ви хочете нагадати мені правила гри в безик, верніть до життя мого давнього приятеля Бінь яна, бо з ним я грав у карти щовечора, аж поки всі п'ять академій урочисто провели його на кладовище, або навчіть кота Гамількара, що спить онде на подушечці, спускатися з висот своєї поважності до марноти людських ігор. Нині він — єдиний мій товариш у вечірні години.

Усмішка на обличчі книгоноші ще дужче зблякла, і в ній проступила занепокоєність.

— А ось нова збірка товариських розваг, кумедних штук, каламбурів,— сказав він.— Тут є й фокус, як із червоної троянди зробити білу.

Я йому відповів, що з трояндами вже давно не знаюся, а щодо кумедних штук, то з мене вистачить тих, що їх я мимохіть припускаюсь у своїх наукових працях.

З останньою усмішкою гомункул простяг мені останню книжку:

— А це «Сонник». Тут є пояснення всіляких снів: про золото, про злодіїв, про смерть, про падіння з високої вежі... Повний, найповніший!

Я взяв у руку камінні щипці і, жваво помахуючи ними, відказав своєму гостеві-торговцеві:

— Так, любий мій, але ж усі ці сни, та й ще тисяча інших, радісних і трагічних, зводяться до єдиного: життєвого сну. А чи дасть мені ваша жовтенька книжечка його розгадку?

— Аякже, ласкавий пане,— відповів гомункул.— Ця книжка повна й до того ж недорога: франк і двадцять п'ять сантимів.

Я не захотів довше розмовляти з книгоношею. Чи я справді говорив з ним такими словами, як наводжу тут, не можу запевняти. Можливо, на папері я висловлююсь трохи розложистіше. Дослівної правдивості дуже важко дотримати навіть у щоденнику. Та коли я й говорив інакше, зміст моїх слів був саме такий.

Я гукнув економку — дзвоника в моїй квартирі немає.

— Терезо,— сказав я,— проведіть, будьте ласкаві, пана Кокоза. А втім, у нього є одна книжка, що, може, зацікавить вас: «Сонник». Я радий буду подарувати її вам.

Тереза відповіла:

— Мені, хазяїне, нема коли снити й уночі, а вдень і поготів. Богу дякувати, у мене на день вистачає діла, а на діло дня, і я можу сказати щовечора: «Господи, благослови мене, бо я йду на спочинок!» Не сняться мені сни ані стоячи, ані лежачи, і не здасться мені пуховик чортякою, як приверзлося колись одній моїй родичці. А як дозволите вам порадити, то я скажу, що в нас тут книжок і так забагато. Ви, хазяїне, маєте їх уже тисячі й тисячі, аж вам голова від них обертом іде, а з мене досить двох: молитовника та куховарської книги.

По тих словах моя економка помогла чоловічкові зав'язати його крам у зелену шматину.

Гомункул Кокоз уже не всміхався. На його посмутнілому обличчі був такий страдницький вираз, що мене взяв жаль: навіщо було кепкувати з цієї нещасливої людини? Я завернув його й сказав, що начебто помітив у нього серед книжок «Історію Естелли й Неморена», а я дуже люблю пастухів та пастушок і охоче куплю, якщо не дорого, цю розповідь про незрадливих коханців.

— Цю книжку я віддам за франк і двадцять п'ять сантимів, ласкавий пане,— відповів Кокоз; його обличчя вже світилося радістю.— Це історична книжка, ви не пошкодуєте, що купили. Тепер я знаю, чого вам треба. Ви, бачу, знавець. Я вам завтра принесу «Папські злочини». Ото книжка, так книжка! Я вам принесу видання для аматорів, з кольоровими малюнками.

Я попросив його більш не завдавати собі клопоту, і він пішов, задоволений. Коли зелена шматина разом із книгоношею зникла в сутіні коридора, я спитав Терезу, звідки впав нам на голову цей бідолаха.

— Правду кажете, що впав на голову, хазяїне. Упав з горища: там він живе зі своєю жінкою.

— Та невже, Терезо! У нього є жінка? Оце-то диво! Які чудні створіння жінки! Певне, така миршавенька бідолаха, як і він.

— Я не знаю, хто вона й що,— відповіла Тереза,— тільки бачу щоранку, як вона волоче по сходах свої засмальцьовані шовкові спідниці. Та очима на всі боки стріляє, а вони в неї аж світяться. А як по правді, чи то ж личать такі очі й такі убори жінці, що її й на горище пустили з ласки? Дозволили пожити там, поки лагодять покрівлю: змилосердилися, що чоловік недужий, а вона при надії. Консьєржка якраз сьогодні казала, що вранці у неї почалися перейми і вона й досі лежить. Треба їм тієї дитини, аж нікуди!

— Дитина їм, звичайно, не потрібна, Терезо,— відказав я.— Але природа захотіла, щоб вони її породили, і спіймала їх у своє сильце. Перехитрувати природу може тільки людина надзвичайно розважлива. Отож не судімо їх, а пожаліймо! Ну, а щодо шовкових суконь, то яка жінка їх не любить! Євині дочки всі люблять чепуритися. Ви самі, Терезо, така статечна й розумна, а який зчиняєте крик, коли не знайдеться у вас білого фартуха, щоб у ньому подавати на стіл! Але скажіть: чи мають вони там на горищі все, що треба?

— А звідки воно в них візьметься? Чоловік — оцей, що приходив,— служив агентом у ювеліра, мені консьєржка розказувала, а тоді хтозна-чого покинув торгувати годинниками. Почав продавати календарі. Хіба це пристойне діло? Я нізащо не повірю, ніби бог дає благословення продавцям календарів. А жінка його, скажу між нами, зовсім не схожа на путящу: потіпаха, та й годі. Вона така зугарна ростити дитину, як я — грати на гітарі. Звідки вони тут узялися, ніхто не зна, але я певна, що прийшли вони Злидарським шляхом з Ледащого краю.

— Звідки не прийшли, Терезо, а вони бідують і на горищі холодно.

— Ще б пак! Покрівля в кількох місцях дірява, і вода затікає. Ні меблів у них нема, ні білизни. На таку хрещену братію, звісно, ні столяр, ні ткач не працюють.

— А жаль, Терезо. Ось бачте, хрещеній жінці живеться гірше, ніж оцьому поганинові Гамількарові. А що каже вона сама?

— Я, хазяїне, з такими не розмовляю. Не знаю, ні що вона каже, ні що співає. А співає вона цілий день. Чи виходжу з дому, чи вертаюсь, то чую зі сходів її голос.

— Ну що ж! Кокозів спадкоємець могтиме потім сказати про себе, як яйце в народній загадці: «Породила мене матінка співаючи». Так само було й з Генріхом Четвертим. Коли його мати Жанна д'Альбре відчула, що в неї починаються перейми, вона заспівала старовинну беарнську молитву:

Матір божа окрай мосту,
Поможи мі в цю годину!
Попроси за мене бога,
Щоб я легко розродилась
І щоб дав мені синочка.

Звичайно, це нерозумне діло — пускати в світ нещасливців. Але воно робиться щодня, люба моя Терезо, і всі філософи світу неспроможні змінити цього дурного звичаю. Пані Кокоз йому скорилась — і співає. Ог і гаразд! Але скажіть мені, Терезо, ви сьогодні варите суп?

— Варю, хазяїне, і зараз побіжу зберу піну.

— Чудово! Тільки не забудьте налити повненьку мисочку й віднести нашій сусідці згори — пані Кокоз.

Економка рушила до дверей, але я ще додав дуже доречно:

— А насамперед, Терезо, будьте ласкаві сходити до вашого приятеля двірника й сказати йому, хай візьме з нашої дровітні добру в'язку дров і віднесе на горище Кокозам. Та нехай не забуде докласти до в'язки велике ціле поліно — справжнє різдвяне поліно. Що ж до гомункула, то я вас прошу, коли він прийде ще, чемненько завернути його від моїх дверей разом із його жовтими книжками.

З витонченим егоїзмом старого безженця віддавши ці дрібні накази, я знов заглибився в каталог.

Як я схвилювався, як зрадів, як розтривожився, натрапивши там на оці рядки, що їх і тепер насилу вписую сюди, бо рука моя тремтить.

««Золота легенда» Якова Генуезця (Якова Ворагінського), французький переклад, мале in quarto[1].

Цей рукопис XIV сторіччя, крім досить повного перекладу відомого твору Якова Ворагінського, містить: 1) житія святих Фереоля, Феруція, Жермена, Вікентія і Дроктовея; 2) поему «Про чудесний похорон преподоб-

[1] В чверть аркуша; назва книжкового формату *(лат.)*.

ного Жермена Осерського». Переклад, життя і поема писані рукою клірика Жана Тумуйє.

Манускрипт написано на тонкому пергаменті. В ньому багато оздоблених ініціальних літер і дві мініатюри, тонко виконані, але дуже пошкоджені; на одній зображено стрітення господнє, на другій — увінчання Прозерпіни».

Яке відкриття! У мене аж піт виступив на лобі, а перед очима поплив туман. Я затремтів, я почервонів; я не міг вимовити й слова, і мені хотілось голосно закричати.

Що за коштовність! Я вже сорок років вивчаю християнську Галлію, а особливо славетне абатство Сен-Жермен-де-Пре, звідки вийшли королі-ченці, що заснували нашу французьку династію. І, незважаючи на непрощенну неповноту опису, мені було очевидно, що цей манускрипт походить саме з того абатства. Про це свідчило все: життя, додані від себе перекладачем, стосувались самого заснування абатства королем Хільдебертом. Особливо знаменне житіє святого Дроктовся, бо це перший настоятель мого найдорожчого абатства. Французька поема, що описувала похорон святого Жермена, ввела мене просто під склепіння високошановної базиліки, колиски християнства в Галлії.

«Золота легенда» й сама собою — твір великий і гарний. Яків Ворагінський, дефініт ордену св. Домініка і архієпископ Генуезький, у XIII сторіччі зібрав перекази про католицьких святих і уклав з них збірку таку багату, що по монастирях і замках вигукували: «Ось де золота легенда!» Цей твір особливо повний у царині італійської агіографії. Галлам, німцям, Британії відведено там небагато місця. Великих святих Заходу цей генуезець бачив крізь холодний туман. Отож аквітанські, германські й англо-саксонські перекладачі цієї чудової збірки подбали про те, щоб додати до неї й життєписи своїх святих.

Я прочитав і звірив чимало списків «Золотої легенди». Я знаю й ті, що їх описав мій учений колега пан Полен Паріс у своєму знаменитому каталозі рукописів королівської бібліотеки. Два з них привернули мою увагу особливо. Один — з XIV сторіччя, містить переклад Жана Беле; другий — на сторіччя пізніший,— версію Жака Віньє. Обидва ці списки походять із зібрання Кольбера й попали на полиці славетної Кольбертіни завдяки бібліотекареві Балюзу, чийого імені я не можу вимовити, не скинувши своєї шапочки, бо навіть у тому сторіччі велетнів ерудиції Балюз вражає своєю величчю. Я знаю одну

дуже цікаву версію з колекції Біго; я знаю сімдесят чотири друковані видання, почипаючи з їхнього вельми-шаповного предка, страсбурзького готичного стародруку, початого 1471 року й закінченого в 1475-му. Але в жодному з цих рукописів, у жодному стародрукові немає житій святих Фереоля, Феруція, Жермена, Вікентія і Дроктовея, в жодному нема імені Жана Тумуйє і жоден не вийшов з мурів абатства Сен-Жермен-де-Пре. Проти манускрипта, описаного в каталозі п. Томпсона, усі вони — як солома проти золота. І ось я бачив на власні очі, я держав у власних руках незаперечне свідчення, що такий рукопис існував. Але сам манускрипт — що сталося з ним? Сер Томас Ралей скінчив життя на берегах озера Комо, завізши туди з собою частину своїх благородних скарбів. Де вони поділися після смерті цього витонченого колекціонера? І де подівся рукопис Жана Тумуйє?

«Нащо,— подумав я,— нащо я дізнався про існування цієї дорогоцінної книжки, коли мені не судилось її мати чи бодай побачити? Я подався б шукати її в палюче серце Африки і в сніги Північного полюса, якби знав, що вона там, але я не знаю, де вона. Може, її зберігає в залізному сейфі під трьома замками ревнивий бібліоман, а може, вона валяється, вкрита цвіллю, на горищі у невігласа. Я здригаюся від думки, що, можливо, видертими з неї листками накрито банки з корнішонами в якоїсь господині».

30 серпня 1862 р.

Спека й задуха зовсім зморили мене. Я плентався північним боком набережних попід самими стінами будинків, і в їхньому теплому затінку крамнички старих книжок, гравюр та старовинних меблів тішили моє око й промовляли до розуму. Прогулюючись і вибираючи книжки, я мимохідь смакував кілька звучних рядків котрогось із поетів Плеяди, розглядав граційний маскарад Ватто, обмацував поглядом дворучний меч, сталевий підборідник, моріон. Який масивний шолом, який важкий панцер, вельможний пане! Обладунок велетня? Ні, шкаралупка комахи. Тодішні люди були захищені панцером, як хрущі: свою слабкість вони носили всередині. А в нас, навпаки, всередині сила, і наша закута в крицю душа живе в хирлявому тілі.

Ось пастельний портрет дами з давніх часів: напівстерте, мов затінене обличчя всміхається, видно руку в мереживній рукавичці, що притримує на вкритих атласом колінах болонку з бантом. Цей образ навіює мені солодкий смуток. Хай посміються з мене ті, хто не носить, як я, в душі напівстертої пастелі.

Мов кінь, що почув стайню, я піддаю ходу, наближаючись до свого дому. Ось він, людський вулик: тут я маю свою чарунку, де складаю мед, ледь гіркуватий мед науки. Важко ступаючи, піднімаюсь я сходами. Ще кілька сходинок — і я буду коло своїх дверей. Але назустріч мені спускається якась жінка — я її ще не бачу, тільки здогадуюсь по шелесту шовкової сукні. Я зупиняюсь і відступаю вбік, до поруччя. Жінка, що йде назустріч,— простоволоса, вона молода, вона співає; в сутіні блищать її очі й зуби, бо вона сміється і устами, й поглядом. Це, напевне, котрась із сусідок, і то з найприязніших. На руках у неї дитина — прегарне хлоп'ятко, голісіньке, мов дитя богині; на шийці в нього срібний ланцюжок із образком. Я бачу, як хлоп'я смокче пальчик і дивиться на мене великими очима, широко розплющеними на світ — старий, але для нього новий. Мати поглянула на мене загадково й лукаво, спинилась, ледь почервоніла й простягає мені маля. У хлопчика гарненькі складочки на шийці, на зап'ястках, а по всьому рожевому тільці веселі ямочки.

Мати гордо показує його мені.

— Правда ж, пане, гарненький у мене хлопчик?— співучим голосом мовить вона.

Бере його за ручку, прикладає малесенькі рожеві пальчики йому до губів, тоді простягує їх у мій бік.

— Синочку, пошли цілунок панові. Він добрий, він не хоче, щоб маленькі дітки мерзли. Пошли йому цілунок.

І, пригорнувши малятко до себе, вона гнучко, мов кішка, шмигає в коридор, що веде, як судити з запаху, на кухню.

Я заходжу до себе.

— Терезо, я щойно бачив на сходах молоду жінку, простоволосу, з гарненьким хлоп'ятком на руках. Хто вона така?

Тереза відповіла, що то пані Кокоз.

Я звів очі до стелі, ніби шукаючи там пояснення. Тереза нагадала мені миршавенького книгоношу, що торік приносив мені свій крам, коли його дружина лежала в пологах.

— А як же сам Кокоз?— спитав я.

Тереза відповіла, що я більше його не побачу. Бідолаху без мого відома й без відома ще багатьох людей поклали в землю незабаром після щасливих пологів пані Кокоз. Почувши, що вдова скоро втішилась, я теж не став журитись.

— Але ж, Терезо,— спитав я,— може, пані Кокоз там, на горищі, чогось бракує?

— Ви пошились би в великі дурні, хазяїне, якби здумали піклуватися цією паскудою. Їй же веліли вибиратися з горища, як полатали дах. А вона там лишається всупереч усім — і домовласникові, й управителеві, й швейцарові, і двірникові. Мабуть, заворожила їх усіх. Вибереться вона, коли їй самій захочеться, і виїде в кареті, ось побачите.

Тереза на хвилину задумалась, потім додала сентенційно:

— Гарненьке личко — це кара господня.

Добре знаючи, що Тереза й молодою була бридка і нікого не могла привабити, я похитав головою і сказав їй з ницою хитрістю:

— Е-е, Терезо, нібито я не знаю, що ви самі замолоду мали гарненьке личко!

Не слід уводити в спокусу нікого в світі, навіть найсвятіших людей. Тереза опустила погляд і відповіла:

— Ну, гарненьке не гарненьке, але не скажу, щоб і не подобалось. Якби схотіла, могла б вік прожити так, як і всі.

— А хто каже, що ні? Та все ж таки візьміть у мене палицю й капелюх. Я трохи відпочину та прочитаю кілька сторінок Морері. Якщо мій старий лисячий ніс не дурить мене, на обід буде пресмачна пулярка. Подбайте ж, дочко моя, про цю шановну птицю й не судіть ближнього, щоб і він не осудив вас і вашого старого хазяїна.

По цих словах я заходився розбирати заплутані розгалуження одного вельможного родовідного дерева.

7 травня 1863 р.

Зиму я прожив, як мудрець — in angello cum libello[1], і ось ластівки набережної Малаке, вернувшися з вирію, застали мене майже таким самим, як і покинули. Хто

[1] У куточку з книжкою *(лат.)*.

мало бере від життя, той мало й змінюється, а витрачати свої дні на старовинні тексти — ще не означає жити.

Одначе сьогодні я відчув, як ніколи, що мене переймає та невиразна туга, яку навіює життя. Моя розумова рівновага (хоч я не смію признатись у цьому й собі) порушилася з тої знаменної години, коли я дізнався про існування рукопису Жана Тумуйє.

Дивно, що через жмут аркушиків старого пергаменту я втратив спокій; але це щира правда. Бідняк, що не має бажань, володіє найбільшим скарбом: він володіє собою. А заздрісний багатій — тільки жалюгідний раб. Отаким рабом став і я. Наймиліші моєму серцю втіхи, як-от розмова з людиною тонкого й урівноваженого розуму або обід з добрим приятелем, нездатні заступити в моїй пам'яті рукопис, якого мені бракує, відколи я дізнався, що він є на світі. Мені бракує його вдень і вночі, бракує в радості й у тузі, бракує в праці й у спочинку.

Зринають згадки про дитинство. Як я розумію тепер нездоланні жадання перших своїх років!

Навдивовижу виразно пам'ятаю я одну ляльку: я побачив її у вікні вбогої крамнички на Сенській вулиці. Мені було тоді десять років. За що я так уподобав ту ляльку, не знаю. Я дуже пишався тим, що я хлопець, зневажав дівчаток і нетерпляче дожидав того часу (на жаль, він справді настав!), коли моє підборіддя засіється колючим заростом. Я грався в солдатиків, а на пашу своєму дерев'яному коникові рвав квіти, що їх моя матуся держала в себе на вікні. Це ж були таки хлоп'ячі ігри! А проте мені страшенно кортіло ляльки. І в геркулесів є свої слабості. Чи та лялька, що так мені полюбилася, була хоч гарна? Де там! Вона й тепер стоїть менї в очах. Вона мала по ясно-червоній плямі на щоках, куці руки-ковбаски з бридкими дерев'яними пальцями й довгі розкарячені ноги. Квітчасту спідничку зашпилено на поясі двома шпильками. Я мов навіч бачу чорні головки тих шпильок. То була вкрай простацька лялька, від неї відгонило злиденним передмістям. Хоч я тоді був ще дитиною й не так давно почав ходити в штанцях, одначе — добре пам'ятаю — по-своєму відчував дуже виразно, що тій ляльці бракує принадності й шику, що вона неоковирна, вульгарна. І все ж я любив її, незважаючи на це — чи навіть саме за це. Я любив тільки її. Я жадав мати її. Солдатики й барабани обридли мені. Я вже не пхав у рот своєму коникові пагінців геліотропу й стеблинок вероніки. Ляль-

ка стала для мене всім на світі. Я вдавався до справді дикунських хитрощів, аби примусити Віржіні, мою няньку, повести мене Сенською вулицею повз ту крамничку. Я прилипав носом до шибки, і нянька мусила відтягувати мене за руку: «Паничу Сільвестре, вже пізно, матуся сваритиме». Та паничеві Сільвестрові тоді було байдуже — хай сварять, хай б'ють. Проте нянька підхоплювала його, як пірце, і панич Сільвестр піддавався силі. А постарівши, він сплюгавів і піддається страхові. Тоді він не боявся нічого.

Я був нещасний. Несвідомий, але й пездоланний сором не дозволяв мені сказати матусі про предмет моєї любові. І я мовчки страждав. Кілька днів лялька не йшла мені з думки, вона танцювала в мене перед очима, прикипівши до мене поглядом, розгортала мені обійми, жила в моїй уяві якимсь особливим життям, і це робило її таємничою й страшною, а від того ще більш принадною й жаданою.

Аж ось одного дня — той день запам'ятався мені навіки — нянька повела мене до мого дядька, капітана Віктора: він запросив мене поснідати. Я був у захваті від дядечка Віктора, бо під Ватерлоо він вистрелив останній французький набій. а до того ж, коли обідав у нас, власноручно натирав часником шкуринки з хліба й клав їх у цикорійний салат. Мені те страшенно подобалось. Велику пошану викликав у мене дядечко Віктор і сюртуками з брандебурами, а надто своїм хистом перевертати все в нашому домі догори дном, ледве-но вступить до нас. Я й досі не знаю, як він цього досягав, але можу запевнитп, що коли дядечко Віктор перебував у компанії з двадцяти душ, видно й чути було тільки його. Мій славний батько, здається, зовсім не поділяв мого захоплення дядечком, бо той труїв його димом своєї люльки, па знак великої приязні щосили стукав по спині кулаком і картав за млявість. А матуся, хоча й ставилась до капітана по-сестринському поблажливо, часом просила його не так часто тягтися до карафки з горілкою. Але я не згоден був із татовою нехіттю й матусиними докорами: у мене дядечко викликав найщиріший захват. Отож я відчував неабияку гордість, коли входив до його невеличкого помешкання на вулиці Генего. Весь сніданок, поданий на круглий столик біля каміна, складався з ковбаси й солодощів.

Капітан напихав мене тістечками й поїв нерозведеним вином. Він розповідав мені про численні несправедли-

вості, що їх жертвою став. Особливо нарікав він на Бурбонів, але забув пояснити мені, хто вони такі, і я, не знаю вже чому, вирішив, що Бурбони — це перекупники коней і жили вони у Ватерлоо. Капітан, умовкаючи лише для того, щоб налити собі й мені вина, лаяв іще багатьох шмаркачів, розтелеп і нікчем, яких я зовсім не знав, але ненавидів усім серцем. За солодким мені почулось, ніби він каже про мого тата, що його всі вбирають у шори, але я не певен, чи добре зрозумів дядечкові слова. Мені дзвеніло у вухах і здавалось, ніби столик танцює.

Дядечко одягся в сюртук із брандебурами, взяв циліндр, і ми вийшли на вулицю. Вона тим часом якось дивовижно змінилась, наче я не бачив її давно-давно. Проте, коли ми опинились на Сенській вулиці, я знову згадав про ляльку й страшенно розхвилювався. У мене аж голова горіла. І я зважився на подвиг. Ми порівнялися з крамничкою; лялька стояла у вікні: червоні щоки, квітчаста спідничина, довгі ноги.

— Дядечку,— з зусиллям сказав я.— Може, ви купите мені оцю ляльку?

І завмер, чекаючи відповіді.

— Ляльку? Хлопцеві? Сто сот чортів!— вигукнув капітан громовим голосом.— Ти що, навік себе зганьбити хочеш? І оця почвара так тебе захопила? Поздоровляю! Якщо твої смаки не зміняться і ти й у двадцять років вибиратимеш собі таких ляльок, то небагато втіхи зазнаєш у житті, я тебе попереджую. А товариші тебе інакше як тюхтієм і не називатимуть. Попроси в мене шаблю або рушницю, хлопче, і я куплю їх тобі за останній франк із моєї капітанської пенсії! Але ляльку, грім побий! Така ганьба! Нізащо в світі! І коли я побачу, що ти граєшся отак-о вичепуреною дівкою, то я вас, добродію, більш не визнаватиму за небожа, хоч ви й син моєї сестри.

Від цих слів у мене так стислося серце, що тільки гордощі, сатанинські гордощі не дали мені заплакати.

Дядечко відразу вгамувався й вернувся до своїх думок про Бурбонів; але мене, пригніченого його обуренням, пік певимовний сором. І я недовго вагався. Я мовчки заприсягся не ганьбити себе; я твердо і назавжди зрікся ляльки з червоними щоками. Того дня я спізнав сувору радість жертви.

Капітане! Хоча ви за життя лаялись, як биндюжник, курили, як паровоз, і пили, як бездонне барило, я все ж таки завжди шануватиму вашу пам'ять не тільки за те,

що ви були молодчага, а й за те, що ви відкрили своєму небожеві в куценьких штанцях почуття героїзму. Пиха й лінощі зробили вас, о дядечку Вікторе, майже нестерпним, але під брандебурами вашого сюртука билось велике серце. Ви, пам'ятаю, завжди носили в петлиці троянду. Ця квітка, що її ви так любили дарувати продавщицям, ця квітка з щедро відкритим серцем, яка облітає від усіх вітрів, була символом вашої славної молодості. Ви не зневажали ні вина, ні тютюну, але ви зневажали своє життя. Від вас, капітане, не можна було навчитися ні здорового глузду, ні делікатності, але мене — в тому віці, коли мені ще втирала ніс нянька,— ви навчили самозречення й честі, і я ніколи не забуду цієї науки.

Ви вже давно спочиваєте на кладовищі Монпарнас під скромною плитою з написом:

ТУТ ПОХОВАНИЙ
АРІСТІД-ВІКТОР МАЛЬДАН
КАПІТАН ПІХОТИ
КАВАЛЕР ОРДЕНА ПОЧЕСНОГО ЛЕГІОНУ

Та не цей напис готували ви, капітане, для своїх старих кісток, що топтали стільки бойовищ і навідали стільки місць розваги. Серед ваших паперів знайшли ось таку гірку і горду епітафію, якої, всупереч вашій останній волі, не наважились вирізьбити над вашою могилою:

ТУТ ПОХОВАНИЙ
ЛУАРСЬКИЙ РОЗБІЙНИК

— Терезо, завтра ми віднесемо вінок із безсмертників на могилу луарського розбійника.

Але Терези коло мене нема. Та й як би вона опинилася тут, на круглій площі Єлісейських Полів? Онде в кінці проспекту здіймає проти неба свій гігантський портал Тріумфальна арка, на склепіннях якої викарбувано імена бойових товаришів дядечка Віктора. Дерева вже розпускають під весняним сонцем перші листочки, ще бліді й тендітні. Повз мене пролітають екіпажі в бік Булонського лісу. Прогулюючись, я дійшов до цього людного проспекту й не знати чого зупинився перед кіоском, де продають медяники й локричну воду з караф, заткнутих лимонами. Обшарпаний хлопчак, що світить крізь лахміття подряпаним тілом, широко розплющеними очи-

ма втупився в ці розкішні ласощі, призначені не для нього. Він виявляє своє жадання з невинною безсоромністю. Його круглі очі просто прикипіли до великого медяника, що зображує генерала. Генерал трохи схожий на дядечка Віктора. Я плачу гроші, беру медяник і даю малому бідоласі, але той боїться простягти руку, бо ранній досвід навчив його не вірити в щастя. Він дивиться на мене так, як часом дивляться великі собаки, і його погляд промовляє: «Сором вам отак дражнити мене!»

— Бери, бери, дурненький,— буркаю я звичним своїм тоном,— бери і їж, ти щасливіший, ніж був я в твої літа: ти можеш піддаватися своїм бажанням, не боячися зганьбити себе.

А ви, дядечку Вікторе, ви, чий мужній образ нагадав мені цей медяник-генерал, явіться мені велеславною тінню й навчіть, як мені забути другу мою ляльку. Ми довіку лишаємося дітьми й безперестану ганяємось за щораз новими іграшками.

Того самого дня

Якимось химерним чином родина Кокозів сплелась у моїй голові з кліриком Жаном Тумуйє.

— Терезо,— мовив я, впавши в крісло,— розкажіть мені, чи здоровенький малий Кокоз, чи прорізались у нього перші зубки. І подайте капці.

— Та зубки мали б уже давно прорізатись,— відказала Тереза,— тільки я їх не бачила. Першого погожого дня Кокозиха щезла разом з дитиною, покинувши все своє манаття. На горищі після неї знайшли тридцять вісім баночок з-під помади. Подумайте лишень! Останнім часом до неї гості навідувались, та й тепер, треба гадати, вона не в монастирі. Консьєржчина небога розказувала, що оце недавно бачила її на Бульварах, у колясці їхала. Чи не казала я вам, що добрим вона не скінчить?

— Терезо, ця жінка ще не скінчила ні добрим, ні поганим. Дочекайтесь кінця її життя, а тоді й судіть. Та не дуже розбалакуйтеся з консьєржкою. Я раз якось бачив пані Кокоз на сходах, і мені здалося, що вона дуже любить дитину. Цю любов треба зарахувати їй на користь.

— Що правда, то правда, про малого вона дбала. На всій вулиці не було другого такого ситенького, чепурненького й пещеного. Що божий день, було, пов'яже на нього

біленький нагрудничок та співає йому з ранку до вечора, а він сміється.

— Терезо, один поет сказав: «Дитя, що не бачило материної усмішки, не гідне ні трапези богів, ні ложа богинь».

8 липня 1863 р.

Дізнавшися, що в каплиці Святої діви в Сен-Жермен-де-Пре лагодять кам'яну підлогу, я поїхав туди, сподіваючись побачити якісь написи, розкриті під час роботи. І не помилився. Архітектор показав мені могильну плиту, приставлену сторч до стіни. Я став навколішки, щоб розібрати вирізьблений на плиті напис, і в сутіні старого притвору півголосом прочитав слова, від яких моє серце забилося дужче.

«Тут лежить чернець сього монастиря Жан Тумуйє, що своїм коштом дав оправити в срібло бороди святого Вікентія й святого Аманта і ноги невинно вигублених немовлят. За життя був він чоловік поштивий і доблесний. Моліться за душу його».

Я обережно стер хусточкою порох, що вкривав надгробок: мені хотілося поцілувати камінь.

— Це він, це він, Жан Тумуйє!— вигукнув я.

І те ім'я, відбите високим склепінням, загуркотіло згори мені на голову, ніби розсипалось.

Побачивши безмовне статечне обличчя сторожа, який простував до мене, я засоромився свого захвату й шмигнув геть поміж двома причетниками, що з двох боків поспішали окропити мене свяченою водою.

І все ж це мій Жан Тумуйє! Нема вже сумніву: перекладач «Золотої легенди», автор житій святих Жермена, Вікентія, Фереоля, Феруція і Дрокговея був, як я й гадав, ченцем у Сен-Жермен-де-Пре. Та ще яким ченцем — благочестивим і щедрим! Він замовив срібні ризи на бороду, голову й ноги, щоб захистити дорогоцінні останки нетлінним покровом! Та чи зможу я колись прочитати його твір, а чи й це нове відкриття тільки примножить мої жалі?

20 серпня 1869 р.

«Я тішу небагатьох, я випробовую всіх, я — радість добрих і пострах лихих; я, що породжую й розвіюю помилки,— я вже готовий розгорнути крила. Коли я в швидкому леті мчу над роками, не кляніть мене за це».

Хто так промовляє? Старий дід, аж надто добре знайомий мені,— Час.

Шекспір, докінчивши третю дію «Зимової казки», зупиняється, щоб маленька Утрата могла «зрости у мудрості й у вроді», а розгорнувши знов завісу, доручає прастарому Косоносцеві звітувати перед глядачами про дні, що так довго тяжіли над головою ревнивого Леонта.

Як Шекспір у своїй комедії, так і я в цьому щоденнику пустив у непам'ять довгий відтинок життя і ось, за поетовим прикладом, виводжу на сцену Час, щоб пояснити, чому пропущено шість років. Справді, вже шість років я не вписував у цей щоденник ні рядка, та й тепер, узявшись за перо, писатиму, на жаль, не про Утрату, «зрослу у вроді». Молодість і врода — вірні подруги поетів. Ці чарівні видива являються нам, звичайним смертним, дуже рідко. Ми не вміємо втримати їх. Коли б тінь якоїсь Утрати через нез'ясовну примху надумала проникнути в мою голову, вона б там набила собі синців об купу зашкарублого пергаменту. Щасливі поети! Їхня сивина не відстрашує трепетних тіней Єлен, Франчесок, Джульєтт, Юлій і Доротей. А самого лиш носа Сільвестра Бонара вистачить, щоб увесь рій славетних коханок кинувся врозтіч.

А проте я відчував красу, як і будь-хто, я теж спізнав на собі дію таємничих чарів, що ними незбагненна природа наділила живі створіння; жива глина викликала в мені той трепет, що породжує коханців і поетів. Та ні кохати, ні оспівувати я не вмів. У моїй душі, захараченій купами старовинних текстів і висловів, я віднайшов, наче мініатюру в навалену на горищі мотлосі, ясне личко з барвінковими очима... Друже мій Бонаре, ти старий безумець. Краще читай каталог, одержаний сьогодні вранці від флорентійського книгаря. Це каталог рукописів, і можна сподіватися, що там знайдеться опис кількох цікавих речей, збережених італійськими й сіцілійськими колекціонерами. Ось що тобі личить — тобі й твоїй зовнішності!

Читаю — і раптом голосно скрикую. Гамількар, що з літами набув поважності, яка мене аж лякає, подивився на мене докірливо, неначе питав, чи є ще спокій у цьому світі, коли не можна тішитися ним біля мене — старого, як і він.

Я так зрадів своєму відкриттю, що мусив поділитися ним із кимось і звернувся до незворушного Гамількара з щасливими словами:

— Ні, Гамількаре, ні, спокою в цьому світі немає, а та безтурботність, якої ти прагнеш, несумісна з життєвими трудами. І хто сказав тобі, що ми старі! Ось послухай, що вичитав я в цьому каталозі, а тоді скажеш, чи тепер час спочивати:

««Золота легенда» Якова Ворагінського, французький переклад XIV сторіччя, виконаний кліриком Жаном Тумуйє.

Чудовий рукопис, прикрашений двома мініатюрами прегарної роботи, дуже добре збереженими. Одна зображує стрітення господнє, друга — увінчання Прозерпіни.

Після «Золотої легенди» в рукописі йдуть житія святих Фереоля, Феруція, Жермена і Дроктовея, XXVIII сторінок, і «Чудесний похорон преподобного Жермена Осерського», XII сторінок.

Цей коштовний манускрипт, що належав до збірки сера Томаса Ралея, тепер зберігається в кабінеті рукописів п. Мікеланджело Поліцці, в Джірдженті».

— Чуєш, Гамількаре? Рукопис Жана Тумуйє — в Сіцілії, у Мікеланджело Поліцці. Ох, якби ж то цей чоловік любив учених! Я йому напишу.

Я зробив це негайно. В своєму листі я попросив синьйора Поліцці довірити мені манускрипт клірика Жана Тумуйє і повідомив, яким правом вважаю себе гідним такої ласки. Водночас я пропонував познайомити його з кількома ще не виданими текстами з моєї збірки, досить цікавими. Я попросив його відповісти якнайскоріше і до підпису додав усі свої почесні титули.

— Хазяїне! Хазяїне! Куди це ви так біжите?— кричала перелякана Тереза, доганяючи мене на сходах із моїм капелюхом у руці.

— Несу листа на пошту.

— Господи боже! Чи годиться ж ото так бігти, без капелюха, мов навіженому.

— А я й є навіжений, Терезо. Ну, а хто не навіжений? Давайте скоріш капелюх.

— А рукавички, хазяїне? А парасолька?

Я вже був унизу, але до мене ще долітав її крик та нарікання.

10 жовтня 1869 р.

Я дожидав відповіді від синьйора Мікеланджело Поліцці, насилу стримуючи нетерпіння. Я не міг усидіти на місці; раптом схоплювався, метушливо розгортав і згортав книжки. А якось навіть зіпхнув ліктем зі столу том Морері. Гамількар, що саме вмивався, раптом застиг із лапкою над вухом і сердито глянув на мене. Чи такого гамірного життя мав він право сподіватися під моїх дахом? Хіба між нами не було мовчазної угоди — жити тихо? А я порушив цю угоду.

— Товаришу мій,— звернувся я до нього.— Я став жертвою непогамовної пристрасті, що терзає мене й кермує мною. Пристрасті — вороги спокою, я визнаю; але без них у цьому світі не було б ні ремесел, ні мистецтв. Кожен валявся б голий на купі гною, і ти, Гамількаре, не спав би цілими днями на шовковій подушечці в оселі книжок.

Я не став далі розвивати перед Гамількаром теорію пристрастей, бо Тереза принесла лист. На ньому був штемпель неаполітанської пошти, а в ньому писалося:

«Найславніший синьйоре!

Я справді володію незрівнянним рукописом «Золотої легенди», що не уник Вашої високовченої уваги. Дуже поважні причини владно й тиранічно забороняють мені розлучитися з ним хоч би на один день, навіть на хвилину. Для мене буде велика радість і честь показати його Вам у своєму скромному джірджентському домі, прикрашеному й осяяному Вашою присутністю. Нетерпляче дожидаючи Вашого прибуття, насмілюся назвати себе Вашим, пане академіку, покірним і відданим слугою.

Мікеланджело Поліцці,
виноторговець і археолог
у Джірджентi (Сіцілія)»

Ну що ж! Поїдемо до Сіцілії.

Extremum hunc, Arethusa, mihi concede laborem [1].

[1] Дай мені працю звершить, Аретузо, останню *(лат.)*.

25 жовтня 1869 р.

Я вже остаточно вирішив їхати й приготувався, лишилось тільки повідомити Терезу. Признаюся, що я довго не наважувався сказати їй про від'їзд. Я побоювався її докорів, глузів, умовляння, сліз. Я думав: «Вона добросерда людина, зжилася зі мною і не відпускатиме мене; а коли Тереза чого захоче, то знає бог, що слів, крику й жестів вона не пошкодує. Закличе на допомогу консьєржку, натирача підлог, матрацницю, сімох синів зеленяра; всі постають круг мене навколішки, почнуть плакати, і ця сцена буде така огидна, що я поступлюся, аби лиш не бачити її».

Отакі жахливі картини, хворобливі марення викликав страх у моїй уяві. Так — саме страх, плодючий страх, як каже поет, породив у моєму мозку всі ці почвари. Бо щиро признаюся на цих потаємних сторінках: я боюся своєї економки. Я знаю, що їй відома моя слабкість, і це позбавляє мене відваги в сутичках із нею. Такі сутички бувають частенько, і щоразу я поступаюся.

Та все ж треба було повідомити Терезу, що я їду в Сіцілію. Вона ввійшла до кабінету з оберемком дров, щоб розпалити в каміні «вогничок», як вона звичайно каже,— бо вранці вже прохолодно. Я краєчком ока стежив за нею, поки вона сиділа навпочіпки, встромивши голову в камін. Сам не знаю, звідки в мене взялась відвага, але нерішучість моя зникла. Я підвівся і, пройшовшись туди й сюди по кімнаті, промовив недбало, підкреслено хвацьким тоном, характерним для боягузів:

— До речі, Терезо, я поїду в Сіцілію.

І притих, у тривозі чекаючи відповіді. Але Тереза мовчала. Її голова у великому чепчику лишалася в каміні, а спина, що була в мене перед очима, не виказувала ані найменшого хвилювання. Вона підкладала тріски під дрова, та й усе.

Нарешті я побачив її обличчя; воно було спокійне, таке спокійне, що я в думці аж обурився:

«Ні, в неї таки немає серця, в цієї старої. Хоч би тобі охнула, почувши. Невже їй байдужісінько, що її старий хазяїн поїде так далеко?»

— Їдьте, хазяїнѐ,— нарешті озвалась вона.— Тільки щоб до шостої години вернулись, бо на обід у нас така страва, що не може довго стояти.

— Co tra calle vive, magne e lave a faccia.

— Розумію, друже: «За три сантими можна наїстись, напитися й умитись», і все це — будь-якою з тих скибок кавуна, що ти розіклав на своєму столику. Але забобони західних країн не дозволяють мені по-дитячому заживати цієї невинної втіхи. Та й як би я смоктав твій кавун? Я ось насилу на ногах держуся в цій тисняві. Яка гамірна, залита світлом ніч у Сапта-Лючії! У ятках, освітлених різнобарвними ліхтарями, височать гори плодів. Просто надворі розпалено плити, на них кипить у казанах вода, шкварчить на сковородах смалець. Запах смаженої риби і гарячого м'яса лоскоче мені в носі, аж я чхаю. При цій нагоді виявляю, що носовичка в кишені мого сюртука вже нема. Мене штовхає, несе, крутить в усі боки люд, такий веселий, балакучий, жвавий і моторний, як лишень можна уявити; ось молода жіночка, саме коли я замилувався її прегарними чорними косами, одним рухом тугого, дужого плеча відштовхнула мене на три кроки назад, неушкодженого, в обійми якогось чолов'яги, що саме їв макарони. Він, усміхаючись, підхопив мене.

Я в Неаполі. Як я добрався сюди з зім'ятими, зніваченими останками свого багажу, не можу сказати, бо й сам не знаю. Я подорожував у постійному ляку й гадаю, що спочатку мав у цьому ясному місті такий вигляд, як сич на сонці. А цього вечора — ще гірше! Забажавши подивитись на звичаї тутешнього люду, я вийшов на Strada di Porto[1], де й прогулююсь тепер. Навколо мене галасливі гурти товпляться перед ятками з харчем, а я, мов уламок розбитого корабля, гойдаюсь на цих живих хвилях, ласкавих навіть тоді, коли вони тебе топлять. Бо в жвавості неаполітанців є щось миле і облесливе. Мене не штовхають, а вколисують, і ці люди, хитаючи мене сюди-туди, здається, досягнуть того, що я засну стоячи. Я ступаю по лавових плитах Strada й милуюсь на вантажників та рибалок, що ходять, розмовляють, співають, курять, жестикулюють, навдивовижу швидко сваряться і, помирившись, обіймаються. Вони живуть усіма чуттями відразу і, самі не відаючи, як це мудро, пристосовують свої бажання до нетривалості нашого життя.

---

[1] Портова набережна *(іт.)*.

Я підійшов до одного людного шиночка і над його дверима прочитав такі вірші, складені неаполітанською говіркою:

Amice, alliegre magnammo e bevimmo
Nfin che n'ce stace noglio a la lucerna:
Chi sa s'a l'autro munno n'ce vedimmo?
Chi sa s'a l'autro munno n'ce taverna?

Безжурно, друже, треба їсти й пити,
Допоки є ще в каганці олія:
Навряд чи стрінемось ми на тім світі,
Та ще й навряд чи там, вгорі, шинки є.

Подібні поради давав своїм друзям і Горацій. Ти сприйняв їх, Постумію, і ти послухалась їх, Левконое, бунтівна красуне, що хотіла пізнати таємниці майбутнього. Нині це майбутнє стало минулим, і ми його знаємо. Воістину даремно ти мучила себе через таку нікчемність, а твій друг показував себе розумною людиною, коли радив тобі бути мудрою й цідити твої грецькі вина: «Sapias, vina liques» [1]. Та й прекрасна країна і її чисте небо схиляють до спокійних насолод. Але є душі, що їх терзає високе невдоволення, і ті душі — найблагородніші. Ти, Левконое, належала до них; і я, на схилі свого життя прибувши в місто, де сяяла твоя врода, шанобливо вітаю твою смутну тінь. Душі, подібні до твоєї, за християнства ставали святими, і їхні чудеса сповнюють «Золоту легенду». Твій друг Горацій залишив нащадків не таких благородних, і ось я бачу одного з його правнуків у цьому шинкарі-поеті, що саме наливає вино в келихи під своєю епікурейською вивіскою.

А все ж таки життя доводить, що слушність мав твій друг Флакк, і тільки його філософія узгоджується з плином буття. Он гляньте на отого хлопчину, що зіперся на обплетену виноградом огорожу, їсть морозиво і дивиться на зорі. Він би й не нахилився, щоб підняти з землі старий рукопис, який я розшукую, завдаючи собі стільки клопоту. Воістину людина створена більше для того, щоб їсти морозиво, ніж для того, щоб порпатись у старовинних текстах.

Я й далі тинявся серед людей, що пили й співали. Були там і закохані: вони їли гарні плоди, обнявши одне одного за стан. Мабуть, людина від природи недобра, бо ці чужі веселощі глибоко смутили мене. Ця юрба так

[1] Мудрою будь, вина ціди *(лат.)*.

простосердо тішилася життям, що я, соромливий старий передряп, мимоволі жахався. Крім того, я був у відчаї, що не розумію мови, яка лунає довкола. Для філолога це принизливе випробування. Отож я був украй засмучений, коли це враз мені запало у вуха кілька слів, сказаних у мене за спиною:

— Димитрію, отой старий напевне француз. Він такий розгублений, аж мені його жаль. Може б, ви поговорили з ним? У нього така добра згорблена спина, правда, Димитрію?

Усе це вимовив по-французькому жіночий голос. Насамперед мені було досить неприємно чути, що я старий. Хіба-таки в шістдесят два роки людина вже стара? Якось нещодавно на мосту Мистецтв мій колега Перро д'Авріньяк сказав мені комплімент, що я зовсім молодий на вигляд, а він же, мабуть, краще розуміється на людських літах, ніж оця молоденька посмітюшка, що цвірінькає у мене за спиною,— якщо тільки посмітюшки цвірінькають і вночі. Каже, спина в мене згорблена. Ну що ж, я й сам так здогадувався, але більш у те не вірю, коли так думає якась там пташина. І, звичайно, я не озирнувся на неї, але певен, що ця жінка вродлива. А чому певен?

Бо тільки голос красуні або колишньої красуні, голос жінки, яка подобається або колись подобалася, може бути такий багатий радісними модуляціями, дзвеніти таким срібним дзвоном, схожим на сміх. З уст брюндулі, може, почуєш ніжніші й мелодійніші звуки, але вони ніколи не будуть такі живі, такі дзюркотливі.

Ці думки виникли в моїй голові за одну мить, і зразу я, втікаючи від тих двох незнайомих, пірнув у саму гущу неаполітанського натовпу, а потім у покручений vicoletto[1], освітлений тільки лампадкою перед статуєю мадонни, що стояла в ніші. Там, поміркувавши спокійніше, я збагнув, що та вродлива жінка (бо вона, безперечно, вродлива) висловилася про мене цілком доброзичливо і я повинен бути вдячним їй.

«Димитрію, отой старий напевне француз. Він такий розгублений, аж мені його жаль. Може б, ви поговорили з ним? У нього така добра згорблена спина, правда, Димитрію?»

Не слід було мені так зразу втікати від цих милих слів. Годилось би краще ввічливо підійти до тієї дзвінко-

[1] Завулочок *(італ.)*.

голосої дами, вклонитись їй і сказати так: «Ласкава пані, я мимохіть почув ваші слова. Ви хотіли зробити послугу бідному старому. Ви її вже зробили: самі лише звуки французької мови — втіха для мене, і я вдячний вам». Звичайно, треба було звернутися до неї з якимись такими словами. Нема сумніву, вона француженка, бо й голос її звучить по-французькому. Голос французьких жінок найприємніший у світі. Він чарує не тільки нас, а й чужинців. Філіпп Бергамський сказав 1483 року про Жанну д'Арк: «Мова у неї була ніжна, як у її співвітчизниць». Чоловіка, до якого та дама зверталася, звуть Димитрієм. Він, очевидно, росіянин. Вони багаті люди і волочаться по світу з нудьги. Багатіїв треба пожаліти: їхнє добро тільки оточує їх, але глибоко в них не проникає; всередині вони бідні й голі. Злиденність багатіїв гідна жалю.

Під кінець цих роздумів я опинився у провулку, або, кажучи по-неаполітанському, в sotto portico, який тягся під численними склепіннями й такими широкими балконами, що світло з неба зовсім не доходило туди. Я заблудився і, видно, був приречений цілу ніч розшукувати вихід. Щоб розпитатися, треба було когось зустріти, а я не бачив ні душі. В розпачі я звернув у першу-ліпшу вуличку — чи, краще сказати, в якусь жахливу розбійницьку нору. Такою вона була на вигляд, такою виявилась і насправді, бо, ввійшовши туди, за кілька хвилин я побачив двох чоловіків, що билися ножами. Правда, орудували вони більше язиками, ніж лезами, і з їхньої лайки я збагнув, що це суперники в коханні. Поки ці добряги робили своє, навіть не глянувши на мене, я тихенько звернув у іншу вуличку. Ще трохи пройшовши навмання, я сів на кам'яну лаву, смутний і сердитий сам на себе, що так по-дурному кинувся втікати в якісь завулки від Димитрія і його дзвінкоголосої супутниці.

— Добривечір, синьйоре. Ви були в Сан-Карло? Слухали диву? Такий голос почуєте тільки в Неаполі.

Підвівши голову, я впізнав свого хазяїна. Я сидів біля готелю, де зупинився, під власним вікном.

Монте-Аллегро, 30 листопада 1869 р.

Ми всі — я, мої провідники і їхні мули — дорогою з Ш'якки до Джірдженті зупинилися спочити в корчмі, у вбогому сільці Монте-Аллегро, жителі якого, виснажені малярією, й на сонці тремтять від холоду. Та вони й

досі лишились еллінами, і їхня життєрадісність нездоланна. Декілька їх, сповнених веселої цікавості, стояло біля корчми. Якби у мене знайшлася для них якась оповідка, вони б, може, на часину забули свої знегоди. Обличчя в них кмітливі; жінки, засмаглі й худі, зграбно носять довгі чорні накидки.

Попереду я бачу руїни, сточені морськими вітрами; там не росте навіть трава. Похмурий смуток пустелі панує над цією неродючою землею, що насилу живить своїми порепаними грудьми кілька обдертих мімоз, кактусів та карликових пальм. За двадцять кроків від мене у рівчаку біліє каміння, мов доріжка, всипана кістками. Провідник пояснив мені, що то висохлий струмок.

Я вже два тижні в Сіцілії. Коли я приплив до Палермської затоки, що відкривається з моря між двома голими велетнями-горами — Пеллегріно й Кательфано,— а далі тягнеться понад «Золотою скойкою», порослою миртами й апельсиновими деревами, мене так захопила вся ця краса, що я вирішив побачити цей острів, такий величний у переказах і такий гарний обрисами своїх гір. Я, старий прочанин, посивілий на варварському Заході, зважився ступити на цю класичну землю і, взявши провідника, поїхав з Палермо до Трапані, з Трапані до Селінонте, а з Селінонте до Ш'якки, звідки сьогодні вранці вирушив у Джірдженті, де маю знайти рукопис Жана Тумуйє. Всі красоти, які я побачив, такі живі в моїй пам'яті, що, мабуть, не варто морочитись, описуючи їх. Навіщо псувати собі подорож, нагромаджуючи нотатки? Коханці, що по-справжньому кохають, не описують свого щастя.

Поринувши в смуток сучасності й поезію минулого, маючи в душі прекрасні образи, а перед очима чисті, гармонійні лінії, я смакував у корчмі Монте-Аллегро густу вологу міцного вина, коли побачив, що до корчми входить вродлива молода жінка в солом'яному капелюшку й сукні з небіленого фуляру. Коси в неї були темні, очі карі, блискучі. По ході я впізнав у ній парижанку. Вона сіла за столик. Корчмар поставив перед нею склянку холодної води й букет троянд. Я підвівся, коли вона входила, і з делікатності, трохи відійшовши від столу, вдав, ніби розглядаю розвішані на стінах картинки побожного змісту. Я добре помітив, що вона, глянувши на мою спину, ледь здригнулася з подиву. Я підійшов до вікна й почав дивитись на розмальовані одноколки, що їхали

кам'янистою дорогою, облямованою кактусами та берберійськими фіговими деревами.

Поки вона пила остуджену воду, я споглядав небо. В Сіцілії відчуваєш невимовну втіху, коли п'єш холодну воду і вдихаєш сонячний день. Я зашепотів вірші афінського поета:

О світло, око золотого дня...

Тим часом дама-француженка розглядала мене з незвичайною цікавістю, і я, хоча стримував себе й не дивився на неї більше, ніж дозволяла пристойність, відчував на собі її погляд. У мене, здається, є хист відчувати погляди, спрямовані на мене, навіть коли я не бачу їх. Багато людей вважають, що наділені такою таємничою здатністю; та насправді нічого таємничого в ній немає: нас сповіщає якась ознака, така тонка, що ми її сприймаємо тільки несвідомо. Не виключено, що я бачив відбиток прегарних очей тієї дами в шибці.

Коли я обернувся до неї, наші погляди зустрілися.

До незаметеної кімнати ввійшла чорна курка й почала щось клювати.

— Хочеш хліба, чаклунко?— мовила дама й змахнула зі столу крихти.

Я впізнав голос, почутий увечері в Санта-Лючії.

— Вибачте, ласкава пані,— озвався я відразу.— Хоч ми з вами не знайомі, я повинен виконати свій обов'язок — подякувати вам за турботу про старого співвітчизника, що блукав так пізно вулицями Неаполя.

— Ви мене впізнали,— відказала вона.— Я вас теж упізнала.

— По спині?

— А, ви тоді почули, як я сказала чоловікові, що у вас добра спина! Невже це вас образило? Мені було б дуже шкода.

— Навпаки, мені було вельми приємно. Ваше спостереження здається мені, принаймні в принципі, слушним і глибоким. Вираз буває не тільки на обличчі. Є одухотворені руки і є руки, позбавлені уяви. Є лицемірні коліна, себелюбні лікті, чванливі плечі й добрі спини.

— Це правда,— відказала вона.— Але я впізнала вас і по обличчю. Ми з вами вже десь зустрічалися раніше — чи в Італії, чи десь-інде, не можу пригадати. Ми з князем багато подорожуємо.

— Навряд чи я коли мав таку приємність. Я чоловік старий, відлюдний. Усе життя просидів над книжками і майже не подорожував. Ви самі це бачили по моїй розгубленості, що викликала у вас таке співчуття. Я шкодую, що прожив свій вік так замкнуто, сидячи вдома. Безперечно, з книжок можна дечого навчитись, але багато більше навчишся, побачивши чужі краї.

— Ви парижанин?

— Так, ласкава пані. Я вже сорок років мешкаю в одному будинку і майже нікуди не їжджу. Правда, будинок стоїть на березі Сени, у найславетнішому й найпрекраснішому місці, яке є на світі. Зі свого вікна я бачу Тюїльрі й Лувр, Новий міст, вежі Собору богоматері, баштоки Палацу правосуддя і стрілку Сен-Шапель. Усе це каміння промовляє: воно розповідає мені дивовижну історію Франції.

Мої слова, видимо, дуже зацікавили молоду жінку.

— То ви живете на набережній?— жваво спитала вона.

— На набережній Малаке, в будинку торговця естампами, на четвертому поверсі. Мене звуть Сільвестр Бонар. Моє ім'я мало кому відоме, але воно належить членові Академії, і з мене досить, що мої друзі його не забувають.

Вона поглянула на мене з якимсь несподіваним подивом, цікавістю, смутком і розчуленням, і я не міг збагнути, чому це таке просте повідомлення викликало в молодої незнайомки такі різні й такі живі почуття.

Я чекав, що вона пояснить мені своє здивування, але в ту хвилину до кімнати ввійшов мовчазний, лагідний і смутний велетень.

— Це мій чоловік, князь Трепов,— сказала жінка. А мене відрекомендувала йому: — Пан Сільвестр Бонар, член Академії.

Князь тільки ледь здвигнув плечима. Вони в нього були широкі, високі й похмурі.

— Люба моя,— сказав він,— мені дуже шкода, що я перерваю вашу розмову з паном Бонаром, але візок готовий, а нам треба доїхати до Мелло ще завидна.

Жінка підвелася, взяла троянди, що підніс їй корчмар, і вийшла. Я вийшов за нею. Князь тим часом оглядав запряжених у візок мулів і пробував, чи міцні попруги та посторонки. Спинившись під виноградним плетивом, вона всміхнулась і сказала мені:

— Ми їдемо в Мелло; це огидна діра за шість миль від Джірдженті, і ви нізащо не здогадаєтесь, чого ми туди їдемо. І не пробуйте. Ми їдемо шукати одну коробочку з-під сірників. Димитрій колекціонує сірникові коробки. Він уже колекціонував усе на світі: собачі нашийники, формені гудзики, поштові марки. Але тепер його цікавлять тільки сірникові коробки... Маленькі картонні коробочки з кольоровими етикетками. Ми вже зібрали п'ять тисяч двісті чотирнадцять різних коробочок. Деякі з них дуже важко було розшукати. Ось, наприклад, ми дізналися, що в Неаполі вироблялись коробки з портретами Гарібальді й Мадзіні, але поліція конфіскувала їх, а фабриканта посадили у в'язницю. Ми довго розпитували й розшукували і врешті знайшли таку коробочку в одного селянина; він продав її нам за сто лір, а потім заявив на нас у поліцію. Сбіри обшукали наш багаж. Коробки вони не знайшли, але забрали мої коштовності. Відтоді і я зацікавилась цим колекціонуванням. Улітку ми поїдемо до Швеції, щоб поповнити нашу збірку.

Мене пойняло (чи слід про це говорити?) якесь співчуття до цих завзятих колекціонерів. Безперечно, я волів би, щоб подружжя Трепових розшукувало в Італії античні статуї, мальовані вази або медалі. Мені б хотілося, щоб їх цікавили руїни Агрігента чи поетичні легенди Ерікса. Та однаково, вони збирають колекцію, належать до одного братства зі мною, тож чи можу я сміятися з них, не сміючись трошки і з себе?

— Тепер ви знаєте, нащо ми подорожуємо по цій жахливій країні,— додала вона.

Ті слова розвіяли мос співчуття: я майже обурився.

— Ця країна не жахлива,— відказав я.— Ця земля — земля слави. Красі властива така царська могутність, що цілі сторіччя варварства не можуть зітерти її настільки, щоб не лишилося слідів, гідних шанобн. Велич античної Церери ще витає над цими вигорілими пагорбами, і еллінська муза, чий божественний голос лунав над Аретузою й Меналом, і досі співає мені тут — на голих скелях і в висохлому струмку. Так, ласкава пані, навіть у останні віки, коли наша земна куля, вже безлюдна, як нині місяць, котитиметься в просторі блідим трупом, оцей край, що несе на собі руїни Селінунту, серед всеосяжної смерті збереже рештки краси, і принаймні тоді вже не буде легковажних уст, щоб ганити цю пустельну велич.

Тільки-но докінчивши, я відчув, які дурні мої слова. «Бонаре,— сказав я собі,— чи ж такому старому чоловікові, що прожив життя серед книжок, розмовляти з дамами!»

На щастя, княгиня Трепова зрозуміла мої слова не краще, ніж коли б я говорив по-грецькому.

Вона лагідно відказала:

— Димитрій нудьгує, і я теж. У нас є ці сірникові коробочки. Але й вони врешті набриднуть. Колись у мене бували прикрощі, і я не нудилася: прикрощі не дають нудьгувати.

Духовне убозтво цієї гарненької жінки розжалило мене, і я сказав:

— Шкода, що у вас, ласкава пані, нема дітей. Якби у вас була дитина, ви мали б мету життя, і думки ваші стали б поважніші й утішніші.

— Та ні, я маю сина,— відповіла вона.— Мій Жорж уже великий, майже дорослий: йому вісім років. Я люблю його не менше, ніж коли він був маленький, та це вже не те.

Вона простягла мені троянду зі свого букета, всміхнулась і, сідаючи у візок, промовила:

— Ви й не знаєте, пане Бонар, яка я рада, що зустрілася з вами. Сподіваюся, ми ще побачимось у Джірдженті.

Джірдженті, того самого дня

Я вмостився, як міг, у своїй lettica. Lettica — це екіпаж без коліс, або, якщо хочете, ноші: стілець, що його несе пара мулів,— один спереду, другий ззаду. Це дуже давній спосіб. Я не раз натрапляв на зображення таких нош у рукописах XIV сторіччя. Чи думав я тоді, що колись мене в таких самісіньких ношах нестимуть із Монте-Аллегро в Джірдженті? Ні за що не можна ручитися.

Три години мули дзеленчали дзвіночками й тупали копитами по вапнякуватій дорозі. Обабіч за рідкими живоплотами з алое повільно пливли назад пустельні краєвиди, що нагадували Африку, а я мріяв про рукопис клірика Жана Тумуйе, палко й наївно жадав побачити його, і те жадання розчулювало мене самого — стільки дитячої невинності й зворушливого хлоп'яцтва знаходив я в ньому.

Пахощі троянди, чутніші надвечір, нагадували мені про пані Трепову. На небі заблищала Венера. Я замис-

лився. Пані Трепова — жінка вродлива, дуже проста й дуже близька до природи. Розум у неї — як у кицьки. Я не помітив у ній і крихти благородної допитливості, що хвилює душі мислителів. І все ж вона по-своєму висловила глибоку думку: прикрощі не дають нудьгувати. Отже, вона знає, що в цьому світі тривоги й страждання — найпевніша розвага. Великих істин не відкривають без мук і трудів. Через які ж то муки дійшла княгиня Трепова до цієї істини?

Джірдженті, 1 грудня 1869 р.

Вранці я прокинувся в Джірдженті, у Геліанта. Геліант був багатий городянин стародавнього Агрігента. Він славився щедрістю й розкішшю і набудував у місті багато дармових заїздів. Геліант помер тринадцять сторіч тому, і нині в цивілізованих народів нема безплатної гостинності. Але ім'ям його названо готель, де я завдяки втомі міцно проспав цілу ніч.

Сучасний Джірдженті підносить над акрополем античного Агрігента вузькі, тісно скупчені будинки, над якими височить похмурий іспанський собор. Зі своїх вікон я бачу па середині схилу, що спускається до моря, білий ряд напівзруйнованих храмів. Лиш у цих руїнах є щось живе. Решта — пустеля. Агрігент покинула вода, а з нею — життя. Вода, божественна Нестіс агрігентця Емпедокла, така необхідна для живих істот, що далеко від річок і джерел не може жити ніщо. Але в порту Джірдженті, за три кілометри від міста, кипить торгівля. Отже, сказав я собі, це тут, у цьому понурому місті, на цих урвистих скелях перебуває рукопис клірика Жана Тумуйє! Я розпитався, де дім пана Мікеланджело Поліцці, й рушив туди.

Коли я ввійшов, пан Поліцці, весь у жовтому, смажив на сковорідці ковбаски. Побачивши мене, він пустив ручку сковорідки, підпіс руки вгору й скрикнув від захвату. Низенький, з прищуватим обличчям, горбуватим носом, випнутим підборіддям і круглими очима, він мав надзвичайно виразисту зовнішність.

Він назвав мене ясновельможним паном, сказав, що позначить цей день білим камінцем, і запросив сісти. Кімната, де я його застав, була відразу кухнею, вітальнею, спальнею, майстернею й коморою. В око впадали плита й грубка, ліжко, полотна на підрамниках, моль-

берт, пляшки, низки червоного перцю. Я глянув на картини, розвішані по стінах.

— О, мистецтво! Мистецтво!— вигукнув пан Поліцці, знову підносячи руки.— Мистецтво! Яка велич! Яка втіха! Я художник, ясновельможний пане!

І показав мені образ святого Франціска, ще не докінчений; образ міг би й лишитися таким без будь-якої шкоди для мистецтва і для релігії. Потім виставив перед мої очі кілька старих полотен кращої роботи, але, як мені здалося, досить невправно підновлених.

— Я реставрую старовинні картини,— сказав він.— О, старі майстри! Яка душа! Який геній!

— Невже ви й художник, і антиквар, і виноторговець відразу?— спитав я.

— До ваших послуг, ясновельможний пане. У мене якраз є таке дзукко, що кожна крапля — як вогненна перлина. Зараз я вас ним почастую, ясновельможний пане.

— Я високо ціную сіцілійські вина,— відказав я,— але приїхав до вас не задля пляшок, пане Поліцці.

— Ну, тоді заради картин. Ви аматор. Я безмежно радий бачити в себе аматорів живопису. Я вам покажу шедевр Монреалезе; так, ясновельможний пане, шедевр! «Поклоніння пастухів»! Перлина сіцілійської школи!

— Я з приємністю подивлюся на цей твір, але спершу поговорімо про те, заради чого я приїхав.

Його жваві очиці зацікавлено прикипіли до мене, і я, аж похолонувши всередині, зрозумів: про мою мету він і не здогадується.

Страшенно хвилюючись, відчуваючи, що на лобі в мене виступає піт, я жалібно промимрив щось таке:

— Я приїхав з Парижа, щоб ознайомитися з рукописом «Золотої легенди». Ви писали мені, що цей рукопис у вас.

На ті слова він підніс руки, неймовірно широко розтявив рота, розплющив очі й виявив ознаки великого збудження.

— А! Рукопис «Золотої легенди»! Це перлина, ясновельможний пане, це рубін, це діамант! Дві мініатюри, такі досконалі, що почуваєш себе в раю, на них дивлячись! Яка ніжність! Які барви, наче вкрадені з пелюсток квітів! Справжній мед для очей! Навіть Джуліо Кловіо не створив нічого кращого!

— То покажіть мені рукопис,— промовив я, неспроможний приховувати хвилювання й надію.

— Показати його вам?— вигукнув Поліцці.— Якби ж то я міг, ясновельможний пане! Я його вже не маю! Не маю!

Він, здавалось, ладен був рвати на собі волосся. Якби він і справді вискуб його хоч і все, я б йому не перешкоджав. Але він передумав сам, не заподіявши собі великої шкоди.

— Як же так?— спитав я розгніванo.— Як же так? Ви змусили мене приїхати з Парижа до Джірдженті, щоб тут показати мені рукопис, а коли я приїхав, кажете, що його у вас нема. Це неподобство, добродію! Всі порядні люди засудять вашу поведінку.

Хто побачив би мене в ту мить, той мав би досить точне уявлення про оскаженілого барана.

— Неподобство! Неподобство!— вигукував я, простягаючи вперед тремтячі руки.

Мікеланджело Поліцці впав на стілець у позі смертельно пораненого героя. Очі його налилися слізьми, а чуприна, що доти стирчала вгору, тепер безладно впала на чоло.

— Я ж батько, ясновельможний пане, я батько!— закричав він, зціпивши руки. І додав, ридаючи:— Мій син Рафаелло, бідолашний сирота — бо я вже п'ятнадцять років невтішний удівець,— надумав улаштуватися в Парижі, ясновельможний пане, і найняв там крамницю на вулиці Лафіт, щоб торгувати антикварними речами. Я йому віддав усе, що мав цінного, найкращу свою майоліку, найкращий урбінський фаянс, картини майстрів — і які картини, синьйоре! Вони засліплюють мене навіть тепер, коли я бачу їх тільки в уяві! І всі з підписами! А врешті віддав і рукопис «Золотої легенди». Я б віддав йому й плоть свою, і кров. Єдиний син. Син моєї святої небіжчиці дружини!

— То виходить, коли я, поклавшись на ваше слово, їхав у глиб Сіцілії по рукопис клірика Тумуйє, той рукопис лежав у вітрині на вулиці Лафіт, за півтора кілометра від мого дому!

— Авжеж, свята правда!— відповів пан Поліцці, раптом прояснівши лицем.— Він і досі там лежить — принаймні я так гадаю, ясновельможний пане.

Він узяв із столу візитну картку і, подавши мені, сказав:

— Ось адреса мого сина. Сповістіть її своїм друзям, і я буду вам дуже вдячний. Фаянс, емалі, картини, тканини; повний асортимент предметів мистецтва, всякий товар — і, слово честі, справді старовинний. Сходіть подивіться: Рафаелло покаже вам рукопис «Золотої легенди». Дві мініатюри, обидві напрочуд добре збереглися!

У мене не стало духу вилаяти його, і я взяв картку. А цей чоловік ницо скористався з моєї слабкості й ще раз попросив ознайомити своїх приятелів з ім'ям Рафаелло Поліцці.

Коли я вже взявся за дверну клямку, мій сіцілієць ухопив мене за лікоть і з натхненним виглядом заторохтів:

— Ах, ясновельможний пане! Де ще є таке місто, як наше? Адже воно породило Емпедокла! О, Емпедокл! Велика людина, великий громадянин! Яка сміливість думки, яка мужність! Яка душа! Там унизу, над гаванню, стоїть статуя Емпедокла, і я щоразу, коли проходжу повз неї, скидаю капелюха. Коли Рафаелло, мій син, збирався до Парижа, щоб відкрити там антикварну крамницю на вулиці Лафіт, я провів його до нашої гавані й біля підніжжя статуї Емпедокла дав йому батьківське благословення. «Не забувай Емпедокла!» — сказав я. Ох, синьйоре, який потрібний нашій нещасній вітчизні новий Емпедокл! Хочете, я поведу вас до статуї, ясновельможний пане? Я можу й по руїнах вас поводити, як гід. Я вам покажу храм Кастора й Поллукса, храм Юпітера Олімпійського, храм Юнони Лукінійської, колодязь античних часів, гробницю Феронта й Золоту браму. Всі гіди — йолопи. А я добрий гід, ми можемо разом узятись за розкопки, якщо хочете, і знайдемо скарби. Я вмію робити розкопки, маю хист до цього. Я відкриваю шедеври у відвалах, там, де вчені не знайшли нічого.

Я нарешті вирвався. Та він побіг за мною, спинив унизу біля сходів і шепнув на вухо:

— Слухайте, ясновельможний пане, я поведу вас у місто, я вам покажу наших джірджентинок! Сіцілійки, синьйоре,— це антична врода! І селяночок вам приведу, хочете?

— Ідіть ви під три чорти!— закричав я гнівно й вибіг на вулицю, покинувши його з розведеними руками.

Пройшовши трохи вулицею, я знеможено сів на камінь, узявся руками за голову й замислився: «Невже я приїхав до Сіцілії тільки для того, щоб вислухувати такі пропозиції?»

Поліцці, безперечно, шахрай, і син його теж. Але що вони задумали?

Я не міг їх розкусити. А тим часом мене гнітили приниження й смуток.

Почулась чиясь легка хода і шелест тканини; я підвів голову і побачив княгиню Трепову, що простувала до мене. Вона не дала мені підвестись і, взявши мене за руку, ласкаво сказала:

— Я вас шукала, пане Бонар. Я дуже, дуже рада, що зустрілася з вами. Мені хочеться, щоб у вас лишилась приємна згадка про нашу зустріч. Справді, дуже хочеться.

Мені здалося, що під вуаллю у неї блиснула сльоза і майнула усмішка.

Підійшов уже й князь і накрив нас своєю величезною тінню.

— Димитрію, покажіть панові Бонару вашу дорогоцінну здобич.

Велетень слухняно простяг мені сірникову коробку — бридку картонну коробочку, прикрашену синьо-червоною головою, підпис під якою свідчив, що це голова Емпедокла.

— Бачу, ласкава пані, бачу. Але мерзенний Поліцці — не раджу вам посилати до нього пана Трепова — навіки посварив мене з Емпедоклом, і цей портрет не такий, щоб зробити цього стародавнього філософа приємнішим мені.

— Коробка погапюща, але рідкісна,— відказала вона.— Таких тепер не знайдеш. Доводиться купувати на місці. О сьомій годині Димитрій був уже на фабриці. Бачте, ми часу не гаяли.

— Та, звичайно, бачу,— відповів я невесело,— зате я марно згаяв час і не знайшов того, по що приїхав із такої далечі.

Моя невдача, видно, зацікавила її.

— У вас якась прикрість?— відразу спитала вона.— Може, я б вам допомогла? Розкажіть мені, будь ласка, який у вас клопіт.

І я розказав. Розповідь моя була довга, але, видимо, зворушила її, бо вона зразу почала розпитувати всілякі подробиці, як людина зацікавлена. Вона захотіла знати точну назву рукопису, його формат, вигляд, вік, спитала й про адресу Рафаелло Поліцці.

І я дав їй адресу, таким чином (о доле!) виконавши прохання ненависного Мікеланджело Поліцці.

Як важко часом буває спинитись! Я знову почав нарікати. Але пані Трепова цього разу засміялась.

— Чого ви смієтеся?— спитав я.

— Бо я лиха жінка,— відповіла вона.

І відлетіла, зоставивши мене на камені самотнього й спантеличеного.

Париж, 8 грудня 1869 р.

Мої валізи, ще не розпаковані, захарастили всю їдальню. Я сидів за столом, заставленим смачними речами, що їх виробляє Франція для ласунів. Я їв шартрський паштет, а його самого вже досить, щоб любити батьківщину. Тереза стояла навпроти мене, склавши руки на білому фартусі, й дивилась на мене зичливо, стривожено й жалісливо. Гамількар терся об мої ноги, аж слину пускаючи з радощів.

Мені згадався рядок старовинного поета:

О щастя — мов Улісс, прекрасну путь скінчити!

«Ну що ж,— подумав я,— хай моя мандрівка була марна і вернувся я з порожніми руками, проте, як Улісс, відбув прекрасну путь».

І, допивши каву, я попросив Терезу подати палицю й капелюх. Вона принесла їх мені з якоюсь недовірою: боялася, що я знов поїду. Але я заспокоїв її, звелівши приготувати обід на шосту годину.

Ходити навіть навмання паризькими вулицями, де я побожно люблю кожен камінь у бруку й стіпах,— саме́ це для мене вже велика втіха. Одначе я мав і мету — я йшов навпростець на вулицю Лафіт. Там я відразу знайшов крамницю Рафаелло Поліцці. Вона впадала в око численними старовинними картинами: підписані іменами неоднаково славними, вони, проте, були чимось споріднені між собою, і це навіювало б думку про зворушливе братерство талантів, якби не свідчило скоріше про витівки пензля Поліцці-батька. Вигляд крамнички, завішаної цими підозрілими шедеврами, розмаїтили дрібні старожитності: кинджали, глеки, келихи, череп'яні вази, відлиті з міді оздоби, іспано-арабські тарелі з металічним полиском.

На португальському кріслі, обтягненому шкірою з витисненими по ній гербами, лежав примірник часослова Сімона Вотра, розгорнений на сторінці з астрологічним малюнком, а старий Вітрувій виставив напоказ на скрині свої майстерні гравюри каріатид і теламонів. Усе це роблене безладдя, що приховувало нарочитий лад, ця штучна випадковість, із якою було покладено речі, щоб показати їх у найвигіднішому світлі, могли б збудити в мені підозру, якби саме прізвище Поліцці не викликало у мене такої підозри, що далі вже нікуди.

Пан Рафаелло, що був ніби єдиною душею всіх цих перемішаних у безладді речей, здався мені флегматичним молодиком на манір англійця. Він не виявив і крихти батькових надприродних здібностей до міміки й декламації.

Я сказав йому, чого прийшов; він відчинив одну шафу, видобув рукопис і поклав на стіл, де я зміг розглядати його, скільки мені завгодно.

Я ще зроду не хвилювався так — хіба змолоду, тих кілька місяців, спогад про які залишиться в моїй душі таким свіжим, як у перший день, хоч би я дожив і до ста років.

Це справді був манускрипт, описаний бібліотекарем пана Томаса Ралея, це був рукопис клірика Жана Тумуйє, і на нього я дивився, його тримав у руках! Переклад твору Якова Ворагінського був помітно скорочений, та це пусте. В книжці були неоціненні додатки ченця з Сен-Жермен-де-Пре. Ось що головне! Мені захотілось прочитати житіє святого Дроктовея, але я не міг читати. Я бачив усі рядки відразу, а в голові моїй щось шуміло, наче водяний млин на селі вночі. Все ж я переконався, що письмо безперечно не підроблене. Дві мініатюри — «Стрітення господнє» й «Увінчання Прозерпіни» — були намальовані вкрай грубо, крикливими кольорами. Хоча в 1824 році, як свідчив каталог сера Томаса, мініатюри вже були дуже пошкоджені, відтоді вони обновились. Та це чудо зовсім не здивувало мене. А втім, яке мені діло до тих мініатюр! Житія й поема Жана Тумуйє — ось де скарб! З нього я черпав поглядом усе, що могли вхопити очі.

Напустивши на обличчя байдужість, я спитав пана Рафаелло, скільки коштує рукопис, і, чекаючи відповіді, молився, щоб ціна не перевищила моїх заощаджень, уже значно зменшених чималими витратами на подорож. Пан Поліцці відповів, що цієї книжки він не продає, бо вона

нко не належить йому, а призначена на продаж з аукціону в палаці Бюльйон разом з іншими рукописами та кількома інкунабулами.

Це був для мене тяжкий удар. Насилу отямившись, я відповів якось так:

— Ви мене дивуєте, добродію. Ваш батько, з яким я недавно бачився в Джірдженті, запевнив мене, що власник рукопису — ви. Невже ви хочете, щоб я не вірив словам вашого батька?

— Так, книжка справді належала мені,— зовсім незворушно відповів Рафаелло,— але вже не належить. Я продав цей коштовний рукопис одному колекціонерові, що заборонив мені відкривати будь-кому його прізвище, а тепер він із причин, яких я теж не маю права розкрити, мусить продати свою збірку. Цей клієнт довірив мені скласти каталог і керувати розпродажем, що має відбутися двадцять четвертого грудня цього року. Якщо ви, з вашої ласки, дасте мені свою адресу, я матиму честь послати вам каталог, який тепер друкується, і в ньому ви знайдете опис «Золотої легенди» за номером сорок другим.

Я дав йому адресу і вийшов.

Синова пристойність і статечність не подобались мені так само, як і батькове негідне кривляння. Мене з душі вернуло від цієї ницої гендлярської крутні. Я добре розумів, що обидва шахраї змовились і вигадали цей розпродаж через присяжного цінувача, щоб і нагнати ціну на рукопис, який я хотів купити, і самим лишитися ніби осторонь. Я був у їхніх руках. Бажання, навіть найневинніші, погані тим, що вони підкорюють нас іншим людям і відбирають у нас незалежність. Ця думка була мені дуже прикра, одначе не відбила в мене охоти володіти твором клірика Тумуйє. Так я міркував, збираючись перейти вулицю, але зупинився, щоб пропустити розкішну карету, яка мчала назустріч мені. За шибкою я розгледів пані Трепову. Вона їхала кудись парою вороних, з кучером у шубі, схожим на боярина. Мене вона не помітила.

«Хай вона знайде те, що шукає,— подумав я,— або, краще, те, що їй пасує. Ось чого я їй бажаю на віддяку за той жорстокий сміх, яким вона зустріла мою невдачу в Джірдженті. У неї душа синиці».

І, засмучений, попростував до мостів.

Завжди байдужа природа, не кваплячись і не зволікаючи, принесла й день 24 грудня. Я подався до палацу

Бюльйон і зайняв місце в залі № 4, біля самого столу, за яким мали сидіти присяжний цінувач Булуз і експерт Поліцці. В залі одне за одним з'являлися знайомі мені обличчя. Я потис руку кільком старим букіністам з набережних; але обачність, яку велика зацікавленість навіює й найдовірливішим людям, веліла мені не признаватися, чому це я, навдивовижу, прийшов до палацу Бюльйон. Навпаки, я сам розпитував цих добродіїв, чим зацікавив їх розпродаж Поліцці, і радів, чуючи, що вони й не згадують про мій жаданий рукопис.

Аматори старовини й антиквари помалу заповнили залу, і ось уже, запізнившись на півгодини, присяжний цінувач, озброєний костяним молотком, секретар, експерт із каталогом і аукціоніст із дерев'яною чашею на довгій палиці поважно, як статечні міщани, сіли на свої місця. Служителі поставали біля столу. Коли присяжний цінувач оголосив, що розпродаж починається, всі притихли.

Спочатку зовсім дешево продали досить нецікаву збірку «Preces piae»[1] з мініатюрами. Можна й не казати, що мініатюри були свіжісінькі.

Ціну набивали досить мляво, і це підбадьорило дрібних перекупників, що змішалися з нами, почувши себе вільніше. Надійшли й торговці посудом, які чекали, коли для них відкриють сусідню залу; посипались овернські жарти, перекриваючи голос аукціоніста.

Чудовий список «Іудейської війни» знову підживив увагу. За нього торгувалися довго. «П'ять тисяч франків, п'ять тисяч!» — оголосив аукціоніст; зачудовані перекупники примовкли. Сім чи вісім октоїхів знову спустили нас до скромних ціп. Гладка простоволоса перекупка в широкій кофтині, спокусившись величиною книжки та невисокими надбавками, купила один за тридцять франків.

Нарешті експерт Поліцці виклав на стіл сорок другий номер: «Золота легенда», рукопис французькою мовою, ще не публікований, дві чудові мініатюри, оцінено в три тисячі франків.

— Три тисячі! Три тисячі! — загорлав аукціоніст.

— Три тисячі,— сухо повторив присяжний цінувач.

У мене гуло в голові, і я ніби крізь туман бачив, як багато споважнілих облич повертається до рукопису, що його, розгорнувши, носив по залі служитель.

---

[1] «Благочестиві напучення» — збірка проповідей *(лат.)*.

— Три тисячі п'ятдесят,— промовив я.

Звук власного голосу налякав мене, і я страшенно збентежився, помітивши, що всі погляди спрямувались на мене.

— Три тисячі п'ятдесят — праворуч!— гукнув аукціоніст, підхопивши мої слова.

— Три тисячі сто,— озвався Поліцці.

І почався героїчний двобій між мною і експертом.

— Три тисячі п'ятсот!

— Шістсот.

— Сімсот.

— Чотири тисячі!

— Чотири тисячі п'ятсот!

Потім пан Поліцці величезним стрибком підлетів відразу на шість тисяч.

Шість тисяч франків — це було все, що я мав у своєму розпорядженні. Все, що міг дати за рукопис. Але я зважився на неможливе.

— Шість тисяч сто!

Шкода́ — і неможливого не вистачило.

— Шість тисяч п'ятсот,— промовив пан Поліцці спокійно.

Я понурив голову й розтулив рот, не наважуючись відповісти аукціоністові, що кричав до мене:

— Шість тисяч п'ятсот — за мною, не за вами, праворуч, а за мною! Щоб без претензій! Шість тисяч п'ятсот.

— Зрозуміло,— озвався присяжний цінувач.— Шість тисяч п'ятсот. Усі чули й бачили. Хто дасть більше? Більше шести п'ятсот ніхто не дає.

Урочиста тиша запанувала в залі. І враз мені здалось, наче голова у мене розкололась. То грюкнув молоток цінувача: той різкий удар по столу безповоротно залишив № 42 за паном Поліцці. І зразу секретареве перо забігало по гербовому папері, одним рядком реєструючи цю велику подію.

Я був зовсім прибитий; мені потрібно було дихнути свіжим повітрям і спочити. Проте я не встав і не вийшов. Мало-помалу до мене вернулася здатність думати. Надія вперта. І вона знову зродилась у мені. Я подумав, що, може, новий власник «Золотої легенди» — освічений і великодушний бібліофіл і що він дозволить мені ознайомитися з рукописом і навіть опублікувати істотні його частини. Ось чому, коли аукціон закінчився, я підійшов до експерта, що спускався з помосту.

— Пане експерте,— звернувся я до нього.— Ви купили номер сорок другий для себе чи за дорученням?

— За дорученням. Мені наказали купити його будь-що, не зважаючи на ціну.

— А можете ви сказати мені ім'я покупця?

— Дуже шкодую, але не можу задовольнити вашого прохання, бо мені це суворо заборонили.

Я пішов додому в розпачі.

30 грудня 1869 р.

— Терезо, невже ви не чуєте, що до нас уже чверть години дзвонять?

Тереза не відповідає. Вона теревенить із консьєржкою в її комірчині, я так і знаю. Оце так ви, Терезо, поздоровляєте свого старого хазяїна з іменинами? Завтра святого Сільвестра, а ви мене покинули? Та що ж! Як я в цей день і почую щирі побажання, то пролунають вони з-під землі, бо всі, хто любив мене, давно лежать у ній. Я сам не знаю, чого засидівся на цьому світі. Знову дзвонять. Нехотя покидаю камін, згорблено йду відчиняти. І кого ж я бачу на дверях? Це не заплаканий Амур, і я не старий Анакреон,— там стоїть гарненький хлопчик років дев'яти. Він сам; він підводить голову й дивиться на мене. Щічки у нього зашарілись, але кирпатенький носик виказує пустотливу вдачу. На ньому шапочка з пір'їнами й курточка з широким мереживним коміром. Який любий хлопчик! В оберемку він тримає пакунок, такий завбільшки, як він сам, і питає, чи це я пан Сільвестр Бонар. Я відповідаю: «Так». Тоді хлоп'я віддає мені пакунок, каже, що це від його матусі, й утікає сходами вниз.

Я спускаюсь на кілька сходинок, перехиляюсь через поруччя й стежу, як крутиться в спіралі сходів дитяча шапочка, мов пір'їнка у вихорі. Прощавай, хлоп'ятко! Треба було поговорити з ним. Але про що б я його спитав? Це неделікатно — розпитувати дітей. Крім того, вміст пакунка краще за посланця пояснить мені все.

Пакунок великий, але не дуже важкий. У себе в кабінеті я розв'язую стьожечку, розгортаю папір — і що ж бачу? Поліно, велике поліно, справжнє різдвяне поліно, але таке легеньке, що очевидно — воно всередині порожнє. І справді, обдивившись, я помічаю, що воно складене на завісках із двох половинок і защепнуте гачечками.

Відщіпаю їх — і мене обсипали фіалки. Вони сиплються на стіл, на мої коліна, на килим. Падають за жилет, у рукава. Я весь запахтів ними.

— Терезо, Терезо, несіть вази з водою! Ось фіалки прислано бозна з якої країни й бозна-чиєю рукою, але, напевне, з країни запашної і рукою гарною. Чусте, стара гаво?

Я розіклав фіалки на своєму столі, і вони вкрили його весь пахучим квітником. Але в поліні лежить ще щось... Якась книжка... рукопис... Це... я не можу повірити, але нема сумніву: це «Золота легенда», це рукопис клірика Жана Тумуйє. Ось «Стрітення господнє», ось «Увінчання Прозерпіни», ось житіє святого Дроктовея. Роздивляюсь ці святощі, пропахлі фіалками. Перегортаю сторінки, між яких позападали маленькі бліді квіточки, і знаходжу посеред житія святої Цецілії візитну картку: «Княгиня Трепова».

Княгиня Трепова! Це ж ви і плакали, й сміялись так мило під прекрасним агрігентським небом, це вас похмурий стариган назвав у думці дурною пустухою, але сьогодні я певен, що пустощі ваші прекрасні й рідкісні. І старий, що його ви потішили так безмірно, піде й поцілує ваші руки, вертаючи вам оцей коштовний рукопис, точну і розкішну публікацію якого і наука, і сам він завдячуватимуть вам.

В ту хвилину до кабінету ввійшла Тереза, дуже схвильована чимось.

— Хазяїне!— вигукнула вона.— Вгадайте, кого я щойно побачила в кареті з гербами перед нашим під'їздом!

— Княгиню Трепову, кого ж іще!— закричав я.

— Я не знаю ніякої княгині Трепової,— відказала моя економка.— Та жінка, що я бачила, вбрана, як герцогиня, а з нею хлопчик, весь у мереживі. І знаєте, хто вона така? Кокозиха, та сама, що ви послали їй поліно, коли вона була в пологах, вісім років тому. Я її добре впізнала.

— Пані Кокоз, кажете?— перепитав я зацікавлено.— Удова продавця календарів?

— Вона, вона, хазяїне. Дверцята в карети були відчинені, хлоп'я вибігло з нашого під'їзду й ускочило в карету. А вона зовсім не змінилася. Та й від чого таким жінкам старітись? Турбот ніяких не знають. Хіба трохи погладшала. Тоді її пустили на горище з ласки, а вона тепер приїхала в кареті з гербами, величатись оксамитами та діамантами! Страму нема!

— Терезо!— закричав я несамовито.— Говоріть про цю даму тільки шанобливо, а то посваримось! Несіть сюди наші севрські вази, поставимо в них фіалки, і вони зроблять цю оселю книжок такою принадною, як не була вона ще ніколи.

Поки Тереза шукала, зітхаючи, севрські вази, я дивився на розкидані по столу прегарні фіалки, пахощі яких розливались довкола мене, ніби аромат чарівної душі, і питав себе: як міг я не впізнати в княгині Треповій пані Кокоз? Мабуть, річ у тому, що я лише раз, і то коротеньку хвилинку, бачив її, молоду вдову, коли вона на сходах показала мені голеньке хлоп'ятко. Доречніш було б дорікати собі за те, що я розминувся з такою прекрасною, тонкою душею, не зрозумівши її.

«Бопаре,— сказав я собі,— ти вмієш розшифровувати старовинні тексти, але читати книгу життя не вмієш. Ти побачив у цій жінці тільки вертихвістку, легковажну пташинку, а вона, щоб тобі віддячити, виявила більше дбайливості й розуму, ніж будь-коли виявив ти заради іншої людини. Вона по-царському відплатила тобі за те поліно, послане їй у пологи...»

— Терезо! Були ви сорокою, а тепер робитеся черепахою! Несіть швидше води для оцих пармських фіалок!

Частина друга

ЖАННА АЛЕКСАНДР

I

Люзанс, 8 серпня 1874 р.

Коли я вийшов з вагона на станції Мелен, ніч уже розливала спокій над безмовними полями. Від землі, розпеченої за день палючим сонцем — «тлустим сонцем», як кажуть женці у Вірській долині,— здіймався сильний теплий дух. Над самою землею повільно текли пахощі зілля. Я струсив із себе вагонну пилюку і дихнув вільно, на повні груди. Мій саквояж, що його економка натоптала білизною та всілякими munditiis —туалетними дрібничками,— здавався моїй руці таким легким, що я помахував ним, як ото школяр, вийшовши зі школи, махає сумкою з книжками.

О, якби я справді був ще малим школяриком! Та вже минуло трохи не шістдесят років відтоді, як моя матуся, власноручно намазавши скибку хліба виноградним варенням, поклала її в кошичок, почепила його мені на руку і, спорядивши так, відвела мене до школи пана Дулуара, що стояла між подвір'ям і садком на розі Комерційного провулка, де було безліч горобців. Товстезний пан Дулуар солодко й радісно всміхнувся нам і погладив мене по щоці — очевидно, щоб виразити ніжність, яку я мимоволі збудив у ньому. Та щойно матуся, розполохавши горобців, перейшла подвір'я і зникла за хвірткою, пан Дулуар перестав усміхатись: він уже дивився на мене зовсім не ніжно, а навпаки, як на щось нікчемне й вельми неприємне. Згодом я дізнався, що таке почуття викликають у нього всі його учні. Він частував нас лінійкою навдивовижу спритно, як на таку огрядну людину. Але первісний ніжний вираз вертався

на його обличчя щоразу, коли він при нас говорив з нашими матерями; тоді він, без міри вихваляючи наші здібності, окидав нас усіх ласкавим поглядом. А все ж гарний то був час, коли я сидів на лаві у школі пана Дулуара поряд з малими товаришами, що від ранку до вечора, як і я, сміялись або плакали з усього серця.

І ось більш як через півсторіччя ці спогади, свіжі й ясні, зринули в моїй душі — під оцим зоряним небом, яке зовсім не змінилось відтоді, і непорушні, спокійні світила на ньому неминуче побачать, як ще багато-багато малих школярів стануть сивоголовими, задишкуватими вченими.

О зорі, що світили над легковажними або важкодумними головами моїх давно забутих предків! При вашому світлі я відчуваю, як у мені прокидається солодкий жаль. Я радий би мати нащадків, що дивились би на вас тоді, коли мої очі вже заплющаться навіки. Я був би й батьком, і дідом, якби цього захотіла ти, Клементіно, ти, чиї щічки під рожевим капелюшком були такі свіжі. Але ти вийшла за пана Ашіля Альє, багатого поміщика з Ніверне, майже дворянина,— бо його батько, заможний селюк, скуповуючи націоналізовані маєтки, разом із землею та замком своїх панів купив і їхній родовий архів. Після твого одруження я ні разу не бачив тебе, Клементіно, але певен, що твоє життя в сільському домі було щасливе, тихе й непомітне. Якось я випадково дізнався від одного твого знайомого, що ти померла, залишивши дочку, дуже схожу на тебе. На двадцять років раніш ця звістка збурила б до дна моє серце, а тепер воно тільки заніміло: почуття, що перейняло мене, було не пекучою скорботою, а глибоким і спокійним смутком душі, покірної великим законам природи. Я зрозумів: те, що я любив,— лише тінь. Але спогад про тебе довіку буде чаром мого життя. Твій милий образ помалу зів'яв і зник під густою травою. Минула вже й молодість твоєї дочки. Краса її, напевне, злиняла... А ти, Клементіно, назавжди лишилася для мене юною дівчиною з білявими кучериками під рожевим капелюшком.

О прекрасна ніч! Як великодушно-ліниво панує вона над людьми й тваринами, звільняючи їх від повсякденного ярма; і я відчуваю на собі її благодійний вплив, хоча внаслідок більше ніж шістдесятирічної звички

сприймаю не так довколишні речі, як самі знаки речей. Я вже настільки філолог, що для мене в світі нема нічого, крім слів. Кожен снить свій життєвий сон по-своєму. Я його сню у своїй бібліотеці, і коли вдарить моя година залишити цей світ, нехай господь забере мене з драбинки, приставленої до книжкових полиць.

— О! Це таки він, їй-бо! Добривечір, пане Бонар! Куди це ви так жваво чимчикуєте, поки я дожидаю вас на станції з кабріолетом? Ви так нищечком зійшли з поїзда, що я вас не побачив і мусив упорожні вертатись до Люзанса. Давайте сюди ваш саквояжик та сідайте самі коло мене. Хіба ви не знали, що звідси до маєтку добрих сім кілометрів?

Хто це так на весь голос гукає мене з високого сидіння кабріолета? Пан Поль де Габрі, небіж і спадкоємець пана Оноре де Габрі, пера Франції з 1842 року, нещодавно померлого в Монако. Це ж до нього, до Поля де Габрі, приїхав я з саквояжем, що його так напакувала моя економка. Цей чудовий чоловік разом із двома своїми зятями одержав у спадщину маєток небіжчика дядька, нащадка старого суддівського роду. Покійний пан Оноре зібрав у своєму замку в Люзансі багатющу колекцію рукописів; деякі з них створено ще в XIII сторіччі. І оце я, на прохання пана Поля де Габрі, приїхав до Люзанса розібрати ті рукописи й скласти їх каталог, бо його батько, благородний чоловік і визначний бібліофіл, за життя підтримував зі мною дуже приязні взаємини. Синові, сказати правду, зовсім не передались високі батькові нахили. Пан Поль завзятий спортсмен: він захоплюється кіньми й собаками, і я гадаю, що з усіх знань, спроможних задовольнити чи обманути невситиму людську цікавість, знання стайні та псарні — єдине, яке він опанував повністю.

Не можна сказати, що зустріч із ним була для мене несподівана,— адже ми домовлялися, що він приїде по мене на станцію; але я так віддався природному плинові своїх думок, що зовсім забув про люзанський замок і його хазяїв. І коли на самому початку шляху, що стелився переді мною, як то кажуть, «довгою стрічкою», мене гукнув цей провінційний поміщик, голос його в першу мить прикро різонув мій слух.

Боюся, що задума відбилась на моєму обличчі трохи дурнуватим виразом, який часто буває в мене, коли я

стикаюсь із людьми. Саквояжик мій опинився в кабріолеті, зліз на сидіння і я.

Господарева відвертість і простота сподобались мені.

— Я нічого не тямлю у ваших старих пергаментах,— сказав він,— але в нас ви матимете з ким поговорити. Крім тутешнього священика, що пише книжки, і лікаря, дуже симпатичної людини, хоч він і ліберал, ви знайдете ще когось, хто посперечається з вами: це моя дружина. Вона не дуже вчена, але, по-моєму, нема такої речі, щоб вона її не розуміла. До того ж я маю надію, з ласки божої, затримати вас у себе довгенько, і тоді ви зустрінетесь із мадемуазель Александр, а в неї пальчики чарівниці й ангельська душа.

— Ця панночка, так щасливо обдарована, ваша родичка?— спитав я.

— Та ні,— відказав пан де Габрі, дивлячись на вуха свого коня, що тупотів підковами по голубуватій від місячного світла дорозі.— Це юна приятелька моєї дружини, сирітка, без батька й без матері. Її покійний батько втяг був нас в одну ризиковану грошову справу, що обійшлася нам досить дорого.

Потім він похитав головою і, змінивши тему, попередив мене, щоб я не дивувався, коли побачу, який занедбаний парк і дім: адже в маєтку тридцять два роки ніхто не жив.

Я почув від нього, що пан Оноре де Габрі, його дядько, не терпів браконьєрів і його лісники стріляли в них, як у зайців. Урешті один мстивий селянин, що був дістав від самого поміщика заряд шроту просто в обличчя, підстеріг його ввечері на алеї, вистрелив із-за дерева й лиш трошечки схибив: зачепив кулею вухо.

— Дядько спробував роздивитися, звідки стріляли,— провадив пан де Габрі,— але нічого не побачив і звичайною ходою дійшов до дому. Другого дня він викликав управителя й наказав замкнути парк і дім, щоб туди не могла ввійти жодна душа. Він заборонив навіть торкатися до будь-чого, щось підновлювати чи лагодити в маєтку до його повернення. І додав крізь зуби, що вернеться до великодня чи до трійці, як ото в пісні співають; але, як і в пісні, трійця минула, а він не вернувся. Торік він помер у Канні, і ми з зятем перші ввійшли до замку, покинутого тридцять два роки тому. Серед вітальні виріс каштан. А щоб гулять в парку, треба ще прорубувати алеї.

Мій супутник замовк, і чути було тільки рівний тупіт копит та сюрчання коників у траві. Копи хліба на ланах обабіч дороги в непевному місячному світлі схожі були на високих білих жінок, що поставали навколішки, і я піддався чарам розкішних і дитинних видив ночі. Проїхавши під тінистими деревами, ми звернули під прямим кутом на парадну під'їзну алею, в кінці якої нараз зачорнів силует замку з баштоками нагорі. До парадного подвір'я через рів з проточною водою вела гребля, насипана замість давно зруйнованого звідного моста. Втрата того моста була, мабуть, першим з принижень, що їх зазнала ця оселя воїнів, поки вона врешті набула мирного вигляду, з яким прийняла мене. В темній воді навдивовижу ясно відбивалися зорі. Пан де Габрі, як гречний господар, провів мене аж нагору, до кімнати в кінці довгого коридора, приготованої для мене, і, перепросивши, що так пізно не може познайомити мене з господинею, побажав мені добраніч.

Моя кімната, побілена й оббита бірюзовим ситцем, мала на собі відбиток галантних і граційних смаків XVII сторіччя. У ній дбайливо натопили, щоб вигнати вогкість: ще гарячий попіл наповнював камін, на якому стояв порцеляновий бюст Марії-Антуанетти. На білій рамі потьмянілого, плямистого дзеркала два мідні гачки, де колись дами вішали в'язки ключів, пропонували тепер свої послуги моєму годиннику, якого я ретельно накрутив, бо вважаю, всупереч настановам телемітів, що людина тільки тоді стає хазяїном часу, тобто самого життя, коли поділить його на години, хвилини й секунди, тобто часточки, відповідні нетривалості людського віку.

І я подумав: життя лиш тому не здається нам коротким, що ми бездумно вимірюємо його своїми пустими надіями. Ми всі, як той старий із байки, неодмінно прагнемо добудувати до нашої будівлі ще одне крило. Я хочу, перше ніж помру, дописати історію абатів Сен-Жермен-де-Пре. Час, що його бог уділяє кожному, подібний до коштовної тканини, і ми вишиваємо на ній, хто як уміє. Я гаптував своєю ниткою всілякі філологічні візерунки. Так плинули мої думки; і коли я саме обмотував фуляром голову, ці роздуми про час вернули мене в минуле. Поки хвилинна стрілка обійшла циферблат, я вдруге згадав тебе, Клементіно, й благословив тебе в твоєму потомстві, тоді погасив свічку й заснув під жаб'яче кумкання.

II

Люзанс, 9 серпня

За сніданком я не раз мав нагоду оцінити, що за співрозмовниця пані де Габрі. Вона розповіла мені, що замок навідують привиди, зокрема якась дама «з трьома складками на спині» — колись отруйниця, а по смерті неприкаяна душа. Я не годен передати, скільки дотепності й життя зуміла вкласти господиня в цю казку, що її оповідало чимало поколінь няньок. Ми пили каву на терасі, де могутній плющ пообвивав стовпчики кам'яної балюстради, повиривав їх, і тепер вони висіли в плетиві хтивих пагонів, наче фессалійки в обіймах кентаврів-викрадачів.

Замок із наріжними вежами, схожий обрисами на селянський віз, багато разів перебудовувався й зовсім утратив будь-який архітектурний стиль. То була велика, солідна будівля, та й годі. Мені не здалося, що, простоявши тридцять два роки пусткою, вона зазнала від того великої шкоди. Та коли пані де Габрі привела мене у велику залу першого поверху, я побачив, що там підлога поздималась, плінтуси погнили, панелі на стінах покололися, розписи між вікнами почорніли й на три чверті повивалювалися з рам. Каштан, що виріс посередині, розсунувши паркетні дощечки, тягся до вікон широколистим гіллям.

На цю картину я дивився не без тривоги, думаючи, що багатюща бібліотека пана Оноре де Габрі, розміщена в сусідній кімнаті, так довго перебувала в таких згубних умовах. І все ж, споглядаючи молодий каштан у залі, я не міг не дивуватися з чудової могутності природи, з непоборної сили, що змушує кожен зародок розвинутись у живе створіння. Зате мене смутила думка, що зусилля, на які йдемо ми, вчені, щоб зберегти речі давно померлі,— що ці зусилля і тяжкі, й марні. Усе, що віджило,— це необхідна пожива для нових життів. Араб, що збудував собі хатину з мармуру пальмірських храмів,— більший філософ, ніж усі доглядачі музеїв Лондона, Парижа й Мюнхена.

Слава богу! Бібліотека, розміщена по східному боці замку, не зазнала непоправної шкоди. Крім важезного ряду старих томів «Звичаєвого права» in folio[1], геть погризених вовчками, всі книжки, що стояли в загратованих шафах, лишились цілісінькі. Я до самого вечора розбирав рукописи. Сонце лилось у високі незавішені вікна, і я, не відриваючись від сторінок, часом дуже цікавих, слухав, як б'ються в шибки обважнілі джмелі, як потріскують дерев'яні панелі стін, як дзижчать, кружляючи в мене над головою, очманілі від сонця й спеки мухи. Годину під третю їхнє гудіння стало таке гучне, що я підвів голову з-над документа XIII сторіччя, дуже цінного для історії Мелена, й почав стежити за кружлянням цих створінь, чи, як каже Лафонтен, «тварючок». Мушу відзначити, що на мушині крила спека діє зовсім не так, як на мозок архівіста-палеографа, бо я відчував, що думати мені стало важко, а тіло огорнула досить приємна млість, яку я зміг струснути з себе лиш різким зусиллям. Дзвін, що кликав вечеряти, перебив мою роботу, і мені довелось похапцем перевдягатися, щоб з'явитись перед пані де Габрі в пристойному вигляді.

Страв було багато, вечеря затяглася надовго. Я маю, здається, більший від пересічного хист дегустувати вина. Господар, побачивши в мені знавця, відкоркував на мою честь пляшку добірного шато-марго. Я шанобливо пив це вино високої породи й не нижчих якостей: букет і смак його неможливо перехвалити. Вогниста роса, розлившись по моїх жилах, вдихнула в мене юнацький запал. Сидячи на терасі коло пані де Габрі, у присмерку, що огортав таємничістю обриси велетнів-дерев, я мав приємність оповідати розумній господині свої враження так жваво й докладно, аж самого диво брало — звідки могли взятись такі слова в мене, людини, позбавленої будь-якої уяви. Я вільно, не процитувавши жодного старовинного тексту, змалював їй тихий смуток вечора й красу рідної землі, що живить нас не тільки хлібом і вином, а й думками, почуттями та віруваннями і колись прийме в своє материнське лоно, мов малих дітей, потомлених за довгий день.

---

[1] В аркуш; назва великого книжкового формату *(лат.)*.

— Пане Бонар,— сказала мені господиня,— погляньте на ці старовинні вежі, на ці дерева, на це небо: як природно народилися серед усього цього героїні казок та народних пісень! Онде та стежинка, що нею Червона Шапочка йшла в ліс по горіхи. Це мінливе небо, завжди ледь імлисте, борознили колісниці фей, а в північній вежі під шпилястим дахом могла б ховатися стара пряля, що її веретеном укололася Зачарована Красуня.

Я ще думав про ці чарівливі слова, коли пан Поль, пахкаючи міцною сигарою, розповідав мені про свій процес із сільською громадою за воду з якогось потічка. Пані де Габрі, відчувши вечірню прохолоду, що проникала й крізь шаль, попрощалась і пішла спочивати. А я вирішив ще не йти до спальні, а вернутись у бібліотеку розбирати рукописи. Хоч як умовляв мене господар лягати спати, я подався до того приміщення, що його назвуґ по-старосвітському «книгозбірнею», й заходився працювати при лампі.

Перечитавши сторінок п'ятнадцять — написаних, очевидно, писакою тупим і неуважним, бо я насилу добирав змісту,— я сягнув рукою в роззявлену кишеню сюртука по табакерку, але цей рух, такий природний, майже інстинктивний, тепер коштував мені чималого зусилля. Все ж таки я відчинив срібну коробочку й узяв з неї пучку пахучого порошку, проте він розсипався по манишці, не попавши до носа. Я певен, що ніс мій виразив своє розчарування, бо він у мене дуже виразистий. Він не раз уже виказував мої найтаємніші думки, як ото в Кутанській публічній бібліотеці, де я мало не перед очима в свого колеги Бріу розшукав картуларій монастиря Діви Марії-з-ангелами.

Яка то була радість! Мої невеличкі тьмяні очі за скельцями окулярів не виказали нічого. Але, поглянувши на мій ніс-бульбу, що аж затремтів з радощів і гордості, Бріу в ту ж мить здогадався, що мені трапилася знахідка. Він примітив, яку книжку я держав у руках і куди я її поставив, виходячи; тоді зразу взяв її, нищечком списав і нашвидкуруч опублікував, аби поглузувати з мене. Але, думаючи підвезти візка мені, підвіз його собі самому. Його публікація рясніла помилками, і я з неабиякою втіхою знайшов у ній кілька грубих ляпсусів.

Та вернуся назад: я здогадався, що мою голову гні-

тить тупа сонливість. Перед очима в мене лежав старовинний документ, вартість якого зможе оцінити кожен, коли я скажу, що в ньому мовилося про кролятник, проданий священикові Жанові д'Естурвілю в 1212 році. Та хоч я й відчував усю важливість цього документа, я не міг приділити йому уваги, якої він владно вимагав. Мої очі мимоволі весь час зверталися до кінця столу, хоч там не було нічого важливого з наукового погляду. Там стояв тільки товстий німецький том, оправлений у свинячу шкіру, з міднимп цвяшками на палітурках і опуклими валиками на спинці. То був чудовий примірник компіляції, гідної уваги тільки за гравюри на дереві, якими її оздоблено, і добре відомої під назвою «Нюрнберзької хроніки». Палітурки тому були трохи розхилені, і стояв він на своєму передньому обрізі, спинкою догори.

Не знаю, як довго цей старий фоліант хтозна-чому притягував до себе мої очі, та враз перед ними постало видовище таке надзвичайне, що навіть людина, позбавлена уяви,— така, як я,— не могла б не зчудуватися.

Я нараз побачив — не помітивши, коли саме вона з'явилась,— невеличку жіночку, що сиділа на спинці книжки, одне коліно піднявши, а другу ногу звісивши, тобто майже в тій позі, якої прибирають на коні амазонки в Гайд-парку чи Булонському лісі. Вона була така малесенька, що звішена ніжка не діставала до столу, де зміївся шлейф її сукні. Проте обличчя й постать у неї були як у дорослої жінки. Повний бюст і округлі стегна не лишали щодо цього ніяких сумнівів навіть у такого старого вченого, як я. Додам, не боячись помилитися, що вона була дуже вродлива й горда з лиця, бо мої іконографічні студії давно привчили мене розпізнавати чистоту типу й характер зовнішності. Обличчя цієї дами, що так несподівано опинилась на спинці «Нюрнберзької хроніки», дихало й благородством, і норовливістю. У неї був вигляд королеви, але королеви примхливої; і з самого виразу її очей я збагнув, що вона має десь велику владу і користується нею з буйною фантазією. Уста її були владні й насмішкуваті, а блакитні очі під бездоганно вигнутими чорними бровами сміялись, але в тому сміхові було й щось грізне. Я не раз чув, що чорні брови дуже личать білявим жінкам, а та дама була білява. А загалом вона справляла враження величі.

Правда, це звучить дивно: що може бути величного в жіночці, зростом не вищій за пляшку,— я б міг сховати її в кишені сюртука, якби не відчував до неї такої шаноби. Але в самих пропорціях дами, що сиділа на «Нюрнберзькій хроніці», була така горда стрункість, така висока гармонія, а в її позі було стільки легкості й благородства водночас, що мені вона здавалась великою. Глибини моєї чорнильниці, що її вона розглядала з глузливою увагою, ніби наперед могла прочитати там слова, які ще тільки мали звідти вийти на кінчику мого пера, вистачило б, щоб зачорнити аж до підв'язок її рожеві шовкові панчохи з золотою стрілкою; та однаково я кажу, що вона була велична й здавалась величною попри свій пустотливий вираз.

Убрання її, відповідно до зовнішності, було надзвичайно пишне: сукня з золотої та срібної парчі й яскраво-червона оксамитова мантія, підбита білячим хутром, а на голові викладена найчистішими перлами дворога діадема, що світилась, наче місяць. У малесенькій білій ручці вона тримала паличку, яка привернула мою увагу тим певніше, що археологічні студії навчили мене досить точно розпізнавати прикмети видатних осіб з легенд та історії. І тепер ці знання придались мені. Я роздивився паличку й установив, що вона вирізана з ліщинової гілки. Отже, сказав я собі, це паличка феї; а з цього випливає, що й дама, яка держить її в руці,— фея.

Радий, що нарешті довідався, з ким маю справу, я спробував зібрати докупи думки й звернутися до неї з шанобливим привітанням. Признаюся, мені було б приємно розповісти їй по-науковому про ту роль, яку відігравали її сестри у саксонських та германських племен і на романському Заході. Така лекція здавалась мені дотепним способом подякувати цій дамі за те, що вона з'явилася старому вченому, всупереч споконвічному звичаєві інших фей, які з'являються тільки простосердим дітям і темним селюкам.

«Адже фея — жінка, і натура у неї жіноча,— подумав я.— Коли вже пані Рекам'є, як розказував мені Жан-Жак Ампер, пишалася тим враженням, яке справляла на хлопчаків-сажотрусів, то й ця надприродна дама, що сидить на «Нюрнберзькій хроніці», напевне тішитиметься, слухаючи, як учений трактуватиме її науково, мов медаль, печатку, фібулу чи жетон». Та я ніяк не міг по-

бороти своєї сором'язливості, а врешті зовсім зрікся такого наміру, коли побачив, як дама на «Хроніці» вийняла з торбинки, що висіла у неї на боці, жменю горішків — таких малесеньких, як я ще зроду не бачив,— і почала лузати їх і шкаралупку кидати мені в обличчя, а зернятка жувати так поважно, мов дитина, що ссе материну грудь.

У цій ситуації я вчинив так, як вимагала гідність ученого,— змовчав. Але шкаралупки прикро лоскотали мені ніс; тому я затулив його рукою — і, на превеликий свій подив, виявив, що окуляри зсунулись на самий його кінчик, отож даму я бачу не крізь скельця, а понад ними: річ зовсім незбагненна, бо очі мої, зіпсовані старовинними текстами, без окулярів не відрізнять дині від карафки, хоч піднеси мені те й друге під самий ніс.

Цей ніс, примітний своєю масивністю, формою і забарвленням, цілком законно привернув феїну увагу, і вона, вхопивши гусяче перо, що султаном стирчало з чорнильниці, провела мені по носі його борідкою. В товаристві з мене не раз отак невинно кепкували панночки — знадивши мене взяти участь у їхніх забавках, пропонували поцілувати їх у щоку крізь спинку стільця або просили дмухнути й погасити свічку, але піднімали її занадто високо. Та досі жодна особа жіночої статі не збиткувалася з мене так безцеремонно й не лоскотала мені ніздрів борідкою мого власного пера. На щастя, я згадав неодмінне правило мого небіжчика дідуся: він часто казав, що дамам дозволено все, бо все, що походить від них,— це добро і ласка. Тому й шкаралупки, і перо я сприйняв як ласку, спробував усміхнутись і навіть заговорив чемно і з гідністю:

— Вельможна пані, ви вшанували своїми відвідинами не шмаркатого хлопчака і не мужлая, а книголюба, дуже радого познайомитися з вами. Я знаю, що ви вчащали до стаєнь і заплутували кобилам гриви, пили спінене молоко з глечиків, сипали нашим прадідам за комір колючі реп'яшки, з коминків кидали іскри просто в вічі добрим людям,— одно слово, вносили в дім гармидер і веселощі. Крім того, ви можете похвалитися, що вечорами в гаях вельми дотепно лякали запізнілі парочки. Але я гадав, що ви зникли назавжди принаймні триста років тому. Чи можлива це річ, вельможна пані, що я бачу вас тепер, у часи залізниць і телеграфу? Навіть

консьєржка наша, що служила колись годувальницею, вже не знає вашої історії, а мій маленький сусід, хоч йому нянька ще втирає носик, каже, що вас зовсім нема на світі.

— А як гадаєте ви? — спитала фея срібним голосочком, хвацько вигнувши свій королівський стан і хльоскаючи ліщиновим прутиком по спинці «Нюрнберзької хроніки», немов то був гіппогриф.

— Не знаю,— відповів я, протираючи очі.

Ця відповідь, позначена глибоко науковим скептицизмом, справила на мою співрозмовницю вкрай несприятливе враження.

— Пане Сільвестре Бонар,— сказала вона,— ви просто бовдур. Я й завжди мала таку підозру. Найшмаркатіший із хлопчаків, що бігають по вулицях у сорочечці й штанцях із прорішкою, знає мене краще, ніж усі людці в окулярах, що сидять по ваших академіях. Знання — це ніщо, уява — це все. Існує тільки те, що ми уявляємо. Мене уявляють. Отже, я існую! Люди мріють про мене, і я їм з'являюся. Усе на світі — лише мрія, а що про вас, Сільвестре Бонаре, ніхто не мріє, то ви й не існуєте. Я чарую світ; я всюди: у місячному промені, в дзюрчанні потайного струмочка, в співучому шелесті листя, в білому тумані, що вранці здіймається над оболонями, в ліловому вересі — скрізь! Люди мене бачать — і люблять. Зітхають, тремтять, натрапивши на слід моєї ноги в шелесткому опалому листі. Я викликаю усмішку в немовлят, я наділяю дотепністю мамок — навіть найгладших. Схилившись над колискою, я бавлю дітей, я втишую їхній плач, присипляю їх, а ви ще маєте сумнів, чи я існую. Сільвестре Бонаре, під вашою теплою фуфайкою — осляча шкура.

Вона замовкла; її тонкі ніздрі роздимались від обурення, і я, хоча й ображений, милувався благородним гнівом малесенької жіночки. А вона гребнула моїм пером у чорнильниці, наче веслом у озері, й кинула його мені вістрям у ніс.

Я витер обличчя, відчувши, що все воно забризкане чорнилом. Фея вже зникла. Лампа погасла; місячний промінь падав крізь вікно на «Нюрнберзьку хроніку». Холодний вітер, що знявся хтозна й коли, розкидав мої пера, папір і облатки для заклеювання конвертів. Стіл увесь був заляпаний чорнилом. Я не зачинив вікна під час бурі. Яка необачність!

III

Люзанс, 12 серпня

Я написав своїй економці, як і обіцяв, що я живий і здоровий. Але остерігся сповістити її, що заснув увечері в бібліотеці при відчиненому вікні й підхопив нежить, бо ця добросерда жінка повелась би зі мною так, як парламенти з королями, тобто не пожаліла б докорів. «Щоб ото у ваших літах бути такому нерозважному!» — сказала б вона. Тереза така наївна, що гадає, ніби розважності прибуває з літами. Я з цього погляду здаюся їй винятком.

Але від пані де Габрі таїти свою пригоду не було причини, і я розповів їй усе, що мені примарилось. Розповів так, як бачив уві сні й записав у цьому щоденнику. Я не знайомий з мистецтвом вигадки. Одначе може бути, що, і розповідаючи, й записуючи, я додав якісь подробиці й слова, що їх не було в самому сні,— звичайно, не задля того, щоб відхилитись від правди, а просто з таємного бажання прояснити й доповнити те, що здавалося темним і плутаним, а можливо, й піддавшись любові до алегорій, що її з дитинства засвоїв від греків.

Пані де Габрі слухала мене досить зацікавлено.

— Ваш сон чарівний,— сказала вона.— Такі сни можуть снитися тільки людям дуже розумним.

— Виходить, я розумний, коли сплю,— відказав я.

— Коли сните,— поправила вона,— а сните ви весь час!

Я добре розумію, що пані де Габрі сказала так, тільки аби потішити мене, але й самий цей намір заслуговує на вдячність, і з цим почуттям, та ще для приємної згадки я записую її слова в зошит, що його буду перечитувати аж до смерті, але не покажу більш нікому.

Наступні дні я докінчував каталог рукописів люзанської бібліотеки. Кілька відвертих слів, що вихопились у пана де Габрі, прикро мене здивували, і я вирішив провадити далі свою роботу не так, як почав. Я дізнався, що покійний пан Оноре де Габрі погано дбав про своє майно, а до того ж зазнав великих збитків внаслідок банкрутства одного банкіра — прізвища його мені не назвали,— і спадкоємці колишнього пера Франції одержали тільки заставлену нерухомість та жмут безнадійних векселів.

Пан Поль, за згодою решти спадкоємців, вирішив продати бібліотеку, а я мав знайти найвигідніші способи того продажу. Зовсім не знаючись на таких справах, я вирішив попросити поради в одного знайомого книгопродавця. Написав йому, щоб він приїхав до мене в Люзанс, а сам тим часом, узявши палицю й капелюх, подався оглядати церкви в околиці: у декотрих збереглися надгробні написи, ще не відновлені як слід.

Отож я покинув своїх гостинних господарів і став прочапіном. Щодня я досліджував церкви й кладовища, відвідував священиків і сільських нотаріусів, вечеряв у корчмах разом з мандрівними крамарями та перекупниками худоби, спав на простиралах, пропахлих лавандою,— цілий тиждень прожив, із глибокою й спокійною втіхою спостерігаючи живих людей у щоденній їхній праці, але не забуваючи й про мерців. Того, що шукав, я знайшов небагато — зробив лиш кілька дрібних відкриттів, і радість від них була помірна, а отже, здорова й не стомлива. Я відновив кілька цікавих епітафій і додав до цього скромного скарбу низку рецептів сільської кухні, якими зі мною люб'язно поділився один добряга священик.

Збагачений так, я вернувся до Люзанса і, йдучи парадним подвір'ям, почував таємне вдоволення, як статечний буржуа, що прийшов додому. Це заслуга моїх ласкавих господарів, і почуття, що охопило мене тоді на їхньому порозі, краще від будь-яких слів свідчить про їхню незрівнянну гостинність.

Я дійшов аж до великої зали, не зустрівши нікого, і молодий каштан, що розпустив там широке листя, здався мені другом. Та потім я побачив на поличці одну річ, яка так мене здивувала, що я обома руками поправив окуляри на носі й помацав себе, щоб переконатися бодай зовні, чи справді я на цьому світі. За одну мить у моїй голові майнуло два десятки думок, із яких найвірогідніша була та, що я збожеволів. Те, що я бачив, не могло існувати,— а проте я бачив його навіч, як живе. Річ, що так мене вразила, стояла, як я вже згадав, на поличці під тьмяним, плямистим дзеркалом.

Я подивився в те дзеркало на себе — і можу сказати, що вперше в житті вгледів вираз такого безмежного подиву. Одначе відразу визнав, що я недарма так здивувався, бо річ, яку я побачив, справді-таки дивовижна.

Розглядаючи її, я силкувався збагнути, що ж це означає, але подив мій від того не меншав. А вона стояла під моїм поглядом зовсім нерухомо. Те, що вона не зникала й не рухалась, виключало думку про галюцинацію. У мене ніколи не було жодної з тих нервових хвороб, що розладнують зір. Спричинює їх звичайно погане травлення, а в мене, слава богу, шлунок здоровісінький. Крім того, зорові галюцинації звичайно супроводяться іншими дивовижними й ненормальними явищами, що вражають і жахають людину, а зі мною нічого такого не було: та річ, що я її бачив, хоч сама собою і неможлива, явилась мені в абсолютно реальному й природному оточенні. Я відзначив, що вона має об'єм, кольори і відкидає тінь. О! Як я її розглядав! У мене аж сльози виступили на очах, і я мусив протирати скельця окулярів.

Урешті мені довелося скоритись очевидності й визнати, що перед моїми очима — фея, та сама фея, що недавно примарилась мені в бібліотеці. Це була вона, вона! Той самий вигляд пустотливої королеви, та сама гнучка й горда постава, і ліщинова паличка в руці, і дворога діадема на голові, і шлейф парчевої сукні зміївся коло малесеньких ніжок. Те саме обличчя, такий самий зріст. Це була справді вона, і щоб уже не лишалося сумнівів, вона сиділа на спинці товстої старої книжки, достоту схожої на «Нюрнберзьку хроніку». Непорушність її заспокоїла мене лише почасти, і я щиро боявся, що вона зараз дістане з торбинки жменю горішків і знов почне кидати шкаралупки мені в обличчя.

Так я стояв, опустивши руки й розкривши рота, коли раптом почув голос пані де Габрі.

— Розглядаєте свою фею, пане Бонар?— сказала господиня.— Ну як, схожа?

Запитання було недовге, але я, поки його дослухав, устиг побачити, що фея — то статуетка з кольорового воску, виліплена з великим хистом і смаком, хоча й не дуже вправною рукою. Та хоч для мого видива таким чином знайшлося цілком раціональне пояснення, я все ж і далі дивувався. Хто і яким способом зумів дати жіночці з «Хроніки» матеріальне буття? Ось про що мені кортіло дізнатися.

Обернувшись до пані де Габрі, я побачив, що вона не

сама. Поруч неї стояла молода дівчина в чорному. В її очах, ніжно-сірих, як небо Іль-де-Франсу, світились водночас і розум, і наївність. Тендітні руки з тонкими пальцями, червоними, як звичайно у юних дівчат, неспокійно смикались. Затягнена в мериносову сукню, вона схожа була на молоденьке деревце; великий рот свідчив про відверту вдачу. Я не можу навіть сказати, як сподобалось мені відразу це дівча. Воно не було вродливе, але ямочки на щоках і підборідді в нього сміялись, і в усій постаті, ще не сформованій, дитинній, було щось невловно щире й миле.

Мої очі перебігали зі статуетки на дівчину, і я бачив, як вона червоніє: зразу, відверто й густо.

— Ну то як?— спитала господиня, вже звикла до того, що я буваю неуважливий і мене треба часом перепитувати.— Чи справді це та дама, що влізла, аби з вами побачитись, у вікно, коли ви забули його зачинити? Вона була дуже смілива, а ви дуже необачні. Впізнаєте ви її чи ні?

— Це вона,— відповів я.— І тут, на поличці, я знов бачу її такою самісінькою, як тоді на столі в бібліотеці.

— А коли так,— сказала пані де Габрі,— то винні в цьому насамперед ви — бо хоч ви, як самі кажете, зовсім позбавлені уяви, проте вмієте описувати свої сни в живих барвах, потім я — бо запам'ятала й зуміла точно переповісти ваш сон; а нарешті — і найбільше — мадемуазель Александр, бо це вона за моїми точними вказівками виліпила з воску те, що ви бачите.

Говорячи, пані де Габрі взяла дівчину за руку, одначе вона випручалась і побігла до парку.

Пані де Габрі покликала її:

— Жанно! Ну чи можна бути такою дикою! Ідіть сюди, я вам вичитаю.

Та ніщо не помогло, і втікачка сховалась серед зелені. Пані де Габрі сіла в єдине крісло, яке ще лишалось у занедбаній вітальні.

— Я певна,— сказала вона,— що чоловік уже розповідав вам про Жанну. Ми дуже любимо це втішне дитя. А скажіть щиро: якої ви думки про статуетку?

Я відповів, що зроблено її з великим хистом і смаком, але скульпторці бракує і школи, і вправи; все ж я до краю зворушений тим, що юні пальці зуміли таке

лишити по канві мого нехитрого оповідання й так блискуче відтворити сновиддя старого балакуна.

— Я питаю вашої думки про це,— пояснила пані де Габрі,— бо Жанна — бідна сирота. Як ви гадаєте: чи вможе вона заробляти хоч дещицю такими статуетками?

— Е, ні!— відказав я.— І не варто за цим шкодувати. Ця дівчина, як ви кажете, палка й ніжна, і я вірю вашим словам, та й її обличчю. А в житті митців бувають захоплення, що можуть вивести щедру душу за межі поміркованості й порядності. Це юне створіння зліплене з велелюбної глини. Віддайте її заміж.

— Але ж у неї нема посагу! — відказала пані де Габрі. І, трохи стишивши голос, пояснила:— Вам, пане Бонар, можна розповісти все. Батько цього дівчати був відомий фінансист. Він брався за великі справи. Любив ризикувати і мав хист спокусника. Він не був нечесною людиною, бо обморочував сам себе, перше ніж обморочити інших. Це, мабуть, і був найбільший його талант. Ми знали його дуже близько. Він зачарував нас усіх: Поля, мого дядька, моїх кузенів. Банкрутство його було несподіване. В цій катастрофі пропало й три чверті дядькового багатства — Поль вам розповідав. Ми самі потерпіли менше, та й дітей у нас нема... Він помер незабаром після банкрутства й не зоставив по собі нічогісінько: ось чому я кажу, що він був чесний чоловік. Вам напевне знайоме його ім'я, воно тоді часто згадувалось у газетах: Ноель Александр. Його дружина була дуже мила, а змолоду, я гадаю, і вродлива. Тільки трошки надміру любила світське життя. Та коли чоловік збанкрутував, вона поводилася мужньо й гідно. Вмерла вона через рік по ньому, і Жанна лишилась на світі сама. Зі своєї частки майна, досить солідної, пані Александр не зуміла врятувати нічого. Дівоче прізвище її було Альє — дочка Аміля Альє з Невера.

— Дочка Клементіни! — вигукнув я.— Клементіна померла, і дочка її теж померла! Людство майже все складається з мерців — так мало нас, живих, проти безлічі тих, що вже пішли зі світу. Що ж це за життя — коротше від куцої людської пам'яті!

І подумки проказав таку молитву:

«Клементіно, звідти, де ти тепер, глянь мені в серце, що вже охололо з літами, але колись кипіло любов'ю до тебе, і скажи, чи не оживе воно від думки, що можна

любити того, хто лишився на світі по тобі? Все смертне, вмерла і ти, й твоя дочка; але життя безсмертне, і ось його треба любити в усе нових і нових обличчях.

Живучи серед своїх книжок, я був дитиною, що перебирає крем'яшки. А під кінець моє життя набувало сенсу, інтересу, розумної основи. Я став дідусем. Клементінина онука бідна. І я не хочу, щоб хтось інший, а не я, дбав про неї і дав їй посаг».

Побачивши, що я плачу, пані де Габрі тихенько вийшла.

IV

Париж, 16 квітня

Святий Дроктовей і перші абати Сен-Жермен-де-Пре поглинають мою увагу вже сорок років, але я не певен, що допишу їхню історію, раніш ніж приєднаюся до них. Я вже давно старий. Якось торік на мосту Мистецтв один колега-академік скаржився мені, як нудно старіти. «На жаль,— відповів йому Сент-Бев,— це єдиний досі відомий спосіб довго жити». Я вдався до цього способу і знаю, чого він варт. Лихо не в тому, що час тягнеться нудно, а в тому, що бачиш, як усе довкола тебе відходить у небуття. Матір, дружину, друзів, дітей — усі ці божественні скарби природа творить і руйнує в понурій байдужості, і кінець кінцем виявляється, що ми любили і обіймали самі тіні. Але які любі є перед тих тіней! От і в моєму житті колись тінню промайнула юна дівчина, що її я любив, коли й сам був молодий (хоч сьогодні в це важко повірити). А все ж спогад про цю тінь і нині лишається однією з найкращих реальностей у моєму житті.

На одному християнському саркофазі в римських катакомбах є напис-закляття, жахливий сенс якого я збагнув не зразу. Той напис промовляє: «Нечестивець, що осквернить цю гробницю, хай переживе всіх своїх близьких!» Як археолог, я відкривав гробниці, тривожив тлінні останки, щоб вібрати змішані з ними клапті тканини, металеві оздоби та геми. Я робив це з цікавості вченого, не позбавленої шаноби й благочестя. Тож хай не впаде на мене прокляття, накреслене першими учня-

ми апостолів на могилі мученика! Та й як би воно могло на мене впасти? Мені нема чого боятися, що я переживу всіх своїх близьких: поки на землі є люди, завжди знайдеться кого любити.

На жаль, здатність любити згасає й пропадає з літами, як і всі інші людські сили. Так учить досвід, і саме це мене жахає. Хіба я певен, що не зазнав уже цієї тяжкої втрати? І напевне я зазнав би її, якби не щаслива зустріч, що відмолодила мене. Поети згадують про джерело молодості; воно існує, воно б'є з-під землі на кожному кроці. А ми проходимо, не напившися з нього!

Відколи я зустрів онуку Клементіни, моє життя, що не давало вже користі нікому, набуло нового сенсу і розумної основи.

Сьогодні я «набираюся сонця», як кажуть у Провансі; я набираюсь його на терасі Люксембурзького саду, біля статуї Маргарити Наваррської. Сонце весняне і п'янить, як молоде вино. Я сиджу й думаю. Думки лізуть з моєї голови, як піна з пляшки пива. Вони легкі, й шумування їхнє бавить мене. Я мрію: мабуть, таки можна помріяти старому чоловікові, що опублікував тридцять томів старовинних текстів і двадцять шість років друкувався у «Віснику вчених». Я задоволений тим, що робив у житті своє діло так добре, як лишень умів, і повністю використав ті невеликі здібності, які мені вділила природа. Мої зусилля не були зовсім марні, і я вклав свою скромну частку в відродження історичних досліджень, що назавжди лишиться славою цього невгамовного сторіччя. Мене напевне зарахують до тих десяти-дванадцяти вчених, що відкрили Франції пам'ятки її старовинної літератури. Моя публікація поетичних творів Готьє де Куенсі поклала початок раціональній методології й стала знаменною подією. Тільки в суворому спокої старості я призначаю собі цю заслужену нагороду, і бог, що читає в моїй душі, відає, чи є в цьому самовизнанні хоч крихта зарозумілості й марнолюбства.

Але я втомився, очі мої потьмяніли, рука тремтить, і я вбачаю свою подобу в тих Гомерових дідах, що не мали вже сили кинутись у бій і, сидячи на валах, джерготіли, як коники, що сюркочуть у траві.

Отак пливли мої думки, коли троє молодиків, гучно перемовляючись, сіли неподалік від мене. Не знаю, чи приплив кожен з них у трьох човнах, як мавпа з Ла-

фонтенової байки, але можу сказати, що втрьох вони зайняли десяток стільців. Мені приємно було спостерігати їх — не тому, що в них було щось надзвичайне, а просто через щирий і веселий вираз, властивий молодості. То були студенти. Я здогадався про це не так по тому, що вони мали в руках книжки, як по всьому їхньому характерному виглядові. Бо всі, хто віддається розумовій праці, відразу впізнають одне одного по якихось спільних рисах. Я дуже люблю молодь, і ці хлопці мені сподобались, хоч у їхній поведінці відчувались виклик і зухвальство, що дивовижно нагадали мені мої власні студентські літа. Правда, вони не мали, як ми, довгого волосся, не носили оксамитових курток, не гуляли з людським черепом у руках і не вигукували: «Пекельні сили!» Вони були вдягнені цілком звичайно і ні вбранням, ні мовою не наслідували середньовіччя. Мушу додати, що вони розглядали жінок, які проходили терасою, і декотрих оцінювали досить яскравими словами; одначе в розважаннях на цю тему не заходили аж так далеко, щоб мені довелось устати й відійти. А втім, якщо молодь старанна в науці, я охоче вибачаю їй такі пустощі.

Один з них кинув якийсь вільний жарт.

— А це що?— вигукнув найнижчий і найчорнявіший з трьох. По його вимові було чути, що він гасконець.— Жива матерія — справа наша, фізіологів. А ви, Желі, й усі ваші колеги — архівісти-палеографи — живете в минулому, отож цікавтеся своїми сучасницями — оцими ось кам'яними жінками.

І показав пальцем на статуї дам старої Франції, що стояли, біліючи, півколом попід деревами тераси. Його слова, не бозна-які дотепні, одначе відкрили мені, що той, котрого звуть Желі,— студент Архівної школи. З дальшої розмови я дізнався, що його сусід, білявий, безбарвний юнак, мовчазний і саркастичний, учиться разом з ним і зветься Бульм'є. Желі й майбутній доктор медицини (бажаю йому здобути це звання) засперечалися з великим запалом і вигадливістю. Піднявшись у надхмарні емпіреї думки, вони гралися словами й говорили всякі дурниці, характерні для розумних людей; тобто, хочу я сказати, жахливі дурниці. Чи варто додавати, що вони палко обстоювали тільки найнеймовірніші

парадокси. Ну й гаразд! Я не люблю занадто розважливих молодиків.

Медик подивився на книжку, яку держав у руці Бульм'є, й сказав:

— Отакої! Ти читаєш Мішле?

— Атож,— поважно відповів Бульм'є,— я люблю романи.

Желі, що вирізнявся гарною стрункою постаттю, владною поведінкою й рішучою мовою, взяв книжку, погортав і сказав:

— Це Мішле в своїй останній, найкращій манері. Ніяких розповідей! Тільки гнів, млості, епілептичні корчі через якісь факти, що їх він не зволить і викласти. Крик немовляти, примхи вагітної жінки, зітхання — і жодної закінченої фрази! Просто диво!

І повернув книжку товаришеві.

«Кумедна вихватка,— сказав я собі,— і не така безглузда, як здається відразу. Бо й справді в останніх писаннях нашого великого Мішле відчутна певна схвильованість — навіть, сказав би я, трепетність».

Та студент-провансалець заявив, що історія — це просто вправи з риторики, нічогісінько не варті. На його думку, єдина справжня історія — це природнича історія людини. Мішле став на добрий шлях, коли розповів про свищ у Людовіка XIV, але відразу збився знов на давні манівці.

Висловивши цю глибоку думку, молодий фізіолог покинув двох приятелів і пристав до гурту студентів, що проходили повз нас. Архівісти, що не часто бували в цьому саду, досить далекому від вулиці Парадіз-о-Маре, лишившись удвох, почали говорити про своє навчання. Желі вже закінчував третій курс і готував дисертацію. Про її тему він і розповів з юнацьким захватом. Тема й справді здалась мені дуже вдалою — тим більше, що я й сам збирався невдовзі розробити істотну її частину. Йшлося про «Monasticon gallicanum»[1]. Молодий учений (бо я віщую йому вчену кар'єру) хотів написати пояснення до всіх дощок, награвірованих у 1690 році для твору, що його дом Жермен надрукував би й сам, якби не перешкодила непоправна подія, якої ніхто не передбачає і ніхто не уникне. Та дом Жермен, умираю-

[1] Галльські монастирі *(лат.)*.

чи, принаймні залишив повний, докінчений рукопис. А чи встигну я докінчити мій? Але не в цьому річ. Пан Желі, наскільки я зрозумів, хотів присвятити археологічну розвідочку кожному з абатств, зображених скромними граверами для дома Жермена.

Його приятель спитав, чи знає він усі рукописні й друковані документи, що стосуються його теми. Отоді я нашорошив вуха. Спочатку вони говорили про автентичні документи, і мушу визнати, що розглядали їх досить методично, хоча й з численними не дуже доладними каламбурами. А потім перейшли до сучасних критичних праць.

— Ти читав статтю Куражо?— спитав Бульм'є.

«Добре!» — подумав я.

— Читав,— відповів Желі.— Сумлінна праця.

— А розвідку Тамізе де Ларока в «Історичному огляді»?

«Добре!»,— знову подумав я.

— Читав,— відповів Желі,— і знайшов там корисні вказівки.

— А «Бенедиктинські абатства в 1600 році» Сільвестра Бонара?

«Добре!» — подумав я втретє.

— Таке! Не читав і, мабуть, не читатиму,— відказав Желі.— Сільвестр Бонар йолоп.

Повернувши голову, я побачив, що до того місця, де я сиджу, вже доходить тінь. Робилося прохолодно, і я вирішив, що безглуздо було б підхопити ревматизм, слухаючи нахабне вихваляння двох молодих дженджиків.

«Овва! Побачимо ще, як цей жовтодзьобий балакун напише свою дисертацію й захистить її! — сказав я собі, підводячись.— Як попаде до мого колеги Кішра чи ще до якого професора, ті йому втруть носа. Він просто грубіян. І справді, як подумаю тепер, що він сказав про Мішле,— це ж неподобство, це переходить усі межі. Отак говорити про старого, талановитого майстра! Гидота!»

17 квітня

— Терезо, дайте мені новий капелюх, найкращий сюртук і палицю зі срібною головкою.

Але Тереза глуха, як пень, і повільна, як правосуддя. Винні тому літа. А найгірше те, що вона думає, ніби

має добрий слух і легкі ноги, і, пишаючись шістдесятирічною чесною службою, доглядає свого старого хазяїна з якнайпильнішим деспотизмом.

А що я казав!.. От тепер вона не хоче дати мені палиці зі срібною головкою, щоб я її ненароком не загубив. Це правда, що я таки частенько забуваю парасольки й палиці в омнібусах та бібліотеках. Але сьогодні у мене є поважна причина взяти стару палицю з карбованою срібною головкою, де зображено Дон-Кіхота в ту хвилину, коли він, грізно наставивши списа, мчить у бій із вітряками, а Санчо Панса, знявши руки до неба, марно заклинає його спинитись. Ця палиця — все, що дісталось мені в спадщину по моєму дядькові, капітані Вікторі, що за життя дужче скидався на Дон-Кіхота, ніж на Санчо Пансу, і так само любив битись, як інші люди бояться цього.

Уже тридцять років я беру цю палицю з собою при кожній знаменній або урочистій нагоді, і дві фігурки рицаря і зброєносця дають мені натхнення й поради. Я наче справді чую їх. Дон-Кіхот каже:

«Думай безнастанно про великі діла і знай, що думка — єдина реальність у світі. Піднось природу до свого рівня, і хай всесвіт буде для тебе тільки відблиском твоєї героїчної душі. Бийся за честь; тільки це гідне чоловіка діло, і якщо тобі трапиться дістати рану, проливай свою кров, як благодатну росу, й усміхайся».

А Санчо Панса в свою чергу:

«Лишайся, брате, такий, яким створив тебе господь. Пам'ятай: суха шкуринка в твоїй торбі краща від дроздів, що смажаться на панській кухні. Слухайся хазяїна, розумного чи дурного, і не забивай голови непотрібними речами. Тікай від бійок: шукати небезпеки означає спокушати бога».

Та незрівнянний рицар і його неповторний зброєносець не тільки зображені на головці моєї палиці — вони й справді живуть у мене в душі. Кожен із нас має в собі і Дон-Кіхота, і Санчо, і навіть коли нас переконує Санчо Панса, захоплюватися треба тільки Дон-Кіхотом. Та годі теревенів! Ходімо до пані де Габрі в справі, що виходить за рамки повсякденного життя.

Пані де Габрі я застав уже вбрану в чорне; вона саме надягала рукавички.

— Я готова,— сказала вона.

При кожній нагоді зробити добре діло я заставав її готовою.

Ми спустилися сходами й сіли в екіпаж.

Не знаю, які таємні чари я боявся розвіяти, порушивши мовчанку, але ми їхали широкими безлюдними бульварами, не перемовляючись і словом: тільки дивились на хрести, надгробки й вінки, що чекали у продавців на свого вбраного в жалобу покупця.

Екіпаж зупинився перед останньою межею землі живих людей, перед брамою, на якій вирізьблено слова надії.

Ми пройшли кипарисовою алеєю, тоді звернули на вузеньку доріжку, прокладену між могилами.

— Тут,— сказала пані де Габрі.

На фризі, оздобленому перевернеными смолоскипами, було вирізьблено:

РОДИНИ АЛЬЄ І АЛЕКСАНДР

На вході була гратчаста хвірточка. Далі, над вівтарем, укритим трояндами, височіла мармурова дошка з іменами, серед яких я прочитав і імена Клементіни та її дочки.

Мої почуття в ту хвилину були такі глибокі й невиразні, що їх можна б передати хіба лише звуками прекрасної музики. В своїй старій душі я почув спів неземних арф. До величної гармонії похоронного гімну домішувались приглушені тони пісні кохання, бо моя душа злила в одне урочистий смуток цієї хвилини з незабутими чарами минулого.

Попрощавшися з могилою, що її пані де Габрі прикрасила запашними трояндами, ми пройшли кладовищем у мовчанці. Та коли знов опинилися серед живих, язик у мене розв'язався.

— Ідучи за вами по цих безмовних алеях,— сказав я своїй супутниці,— я думав про тих ангелів, що, як кажуть легенди, зустрічають людей на таємничій грані життя і смерті. Ця могила, до якої ви мене привели,— досі незнана мені, як і все, що стосувалося тієї, котра

спочиває там серед своїх рідних,— розбудила в мені почуття, яких я ще ніколи не звідав, і в моєму тьмавому житті вони світять, мов вогник на нічній дорозі. Я йду тією дорогою, і вогник усе даленіє. Я вже дійшов майже до кінця її, а все ж, озираючись, щоразу бачу той вогник, і він світить мені так само ясно. Спогади тиснуться в моїй душі. Я — неначе старий, корчуватий, порослий мохом дуб, що будить зграйки співочих пташок, колишучи гіллям. На жаль, пісенька моїх пташок стара як світ і може тішити тільки мене самого.

— Вона зачарує й мене,— мовила пані де Габрі.— Розкажіть мені ваші спогади і говоріть зі мною, як із старою жінкою. Сьогодні вранці я знайшла в своїх косах три сиві волосинки.

— Не сумуйте, коли вони з'являються,— відказав я.— Час ласкавий тільки до тих, хто ласкаво його приймає. І коли через багато років ваші чорні коси ледь посріблятьсяся, вас сповиє нова краса, не така жива, але зворушливіша, ніж та, що минулась, і ви побачите, що ваш чоловік милуватиметься тією сивиною так само, як чорним кучериком, що він дістав від вас у день весілля й носить у медальйоні, мов святощі. Ці бульвари широкі й малолюдні. Дорогою ми зможемо розмовляти спокійно. Спершу я розповім про Клементінииного батька. Тільки не чекайте нічого надзвичайного, а то прикро розчаруєтесь.

Пан де Лесе жив на третьому поверсі в старому будинку на вулиці Обсерваторії; тинькований фасад того будинку, оздоблений бюстами античних героїв, і великий занедбаний сад були першими враженнями моїх дитячих очей. І напевне, коли надійде неминуча година, ці образи останні промайнуть під моїми обважнілими повіками. Адже в тому будинку я народився, а в тому саду, граючись, уперше навчився відчувати й пізнавати якісь частинки нашого прастарого всесвіту. О чарівні години, священні години, коли душа, зовсім свіжа, відкриває світ, що заради неї вбрався в ласкаве сяйво й таємничу звабу! І справді, всесвіт, пані,— це тільки відблиск нашої душі.

Моя матуся була жінка дуже щасливої вдачі. Вона вставала разом із сонцем, як пташки, що на них вона була схожа домовитістю, материнським інстинктом, постійною потребою співати і своєрідною жвавою грацією, яку я дуже добре відчував навіть змалечку. Вона була

душею всього дому і сповнювала його діловитою й радісною метушнею. Зате мій батько був повільний і млявий. Мені в очах стоїть його спокійне обличчя, на якому часом блимала іронічна усмішка. Він був чоловік утомлений життям і любив свою втому. Він читав з ранку до вечора, сидячи у великому кріслі біля вікна, і це від нього я успадкував любов до книжок. У моїй бібліотеці є Маблі і Рейналь, від початку до кінця пописані його рукою. Від нього годі було сподіватися, щоб він зацікавився якимось ділом. Коли матуся пробувала своїми милими хитрощами вивести його з такого спокою, він крутив головою з тією непохитною лагідністю, що є силою слабких натур. Він доводив до відчаю бідну жінку, нездатну до такої споглядальної мудрості, бо вона розуміла в житті лише повсякденні клопоти і радість безупинної праці. Вона вважала його хворим і весь час боялася, що йому погіршає. Але його апатія мала зовсім іншу причину.

Батько, вступивши тисяча вісімсот першого року на службу до Морського департаменту, що ним тоді керував Декре, виявив справжній хист адміністратора. В той час Морський департамент саме розвинув бурхливу діяльність, і тисяча вісімсот п'ятого року батько став начальником другого адміністративного відділу. Того ж таки року імператор, перед яким міністр згадував про батька, наказав йому скласти доповідь про організацію англійських морських сил. Ця праця, просякнута — несвідомо для самого автора — глибоко вільнодумним і філософським духом, була закінчена аж тисяча вісімсот сьомого року, десь за півтора року після поразки адмірала Вільнева під Трафальгаром. Від того нещасливого дня Наполеон і чути не хотів про кораблі; батькову доповідь він сердито погортав і кинув у камін, вигукнувши: «Слова! Слова! Слова!» Батькові казали, ніби імператор так розгнівався, що й у вогні штурхав рукопис чоботом. А втім, це взагалі була його звичка — у гніві розгрібати жар ногами, поки не обсмалить підошов.

Від цього удару батько так і не отямився, і причиною його пізнішої апатії, звичайно, була безплідність усіх його зусиль робити корисне діло. Правда, Наполеон, вернувшися з Ельби, викликав його й доручив йому складати бюлетені й прокламації до флоту в патріотичному й ліберальному дусі. Після Ватерлоо батько, скоріше засмучений, ніж здивований, лишився осторонь, і його не

чіпали. Одначе всі говорили, що він якобінець, кровопивця, що з такими людьми знатись не годиться. Старший брат моєї матусі, Віктор Мальдан — піхотний капітан, у тисяча вісімсот чотирнадцятому році переведений на половинну платню, а після тисяча вісімсот п'ятнадцятого звільнений у відставку,— своєю зухвалою поведінкою ще збільшував ті прикрощі, яких завдало моєму батькові падіння Імперії. Капітан Віктор по всіх кав'ярнях і на громадських балах кричав, що Бурбони продали Францію козакам. Він показував кожному триколірну кокарду, сховану за підкладкою капелюха, і вперто носив палицю, точена головка якої відкидала тінь, схожу на силует імператора.

Якщо ви не бачили деяких літографій Шарле, то навряд чи зможете уявити вигляд мого дядечка Віктора, коли він, затягши стан у сюртук з брандебурами, з почесним хрестом і букетиком фіалок на грудях прогулювався відлюдним чепуруном у Тюїльрійському саду.

Неробство і нестриманість надавали якнайгіршого тону його політичним пристрастям. Він накидався з образами на людей, що читали «Котідьєн» або «Біле знамено», й змушував їх викликати його на дуель. Якось він, на своє лихо й ганьбу, поранив на дуелі шістнадцятирічного хлопчиська. Одно слово, дядечко Віктор був прямою протилежністю людини статечної; а оскільки він що божий день приходив до нас обідати й вечеряти, його лиха слава падала й на нас. Мій бідний тато тяжко страждав від вихваток шуряка, одначе, маючи дуже добру натуру, не зачиняв дверей перед капітаном, який зневажав його за це від усього серця.

Я лиш багато пізніше зрозумів те, що оце розповідаю вам. Тоді мій дядечко викликав у мене найщиріший захват, і я присягався собі, що буду схожий на нього, як лишень можливо. Якось, наслідуючи його, я взявся рукою в бік і почав лаятись, мов биндюжник. Моя славна матуся вліпила мені ляпаса так моторно, що я зразу на хвильку остовпів і аж потім заплакав. Я й тепер бачу оббите жовтим утрехтським оксамитом старе крісло, за яке тоді сховався й вилив там цілу річку сліз.

Я тоді був ще зовсім малий. Пам'ятаю, одного ранку тато за своєю звичкою взяв мене на руки й усміхнувся мені ледь іронічно — та усмішка додавала якогось особливого чару його звичайній лагідності. Я сидів у нього на колінах і бавився довгим, уже посивілим волоссям,

а він розказував щось не дуже зрозуміле мені, але ще цікавіше якраз своєю таємничістю. Здається — хоч я й не певен,— того ранку він розповідав мені історію короля Івето з відомої пісеньки. Раптом ми почули гучний ляскіт, аж шибки задеренчали. Тато пустив мене, і я зсунувся йому з колін. Він простяг уперед тремтячі руки, обличчя в нього застигло і поблідло, очі розплющились широко-широко. Він силкувався щось сказати, але не міг: зуби в нього цокотіли. Нарешті він спромігся прошепотіти: «Розстріляли!» Я не зрозумів, про кого це; мене охопив незбагненний жах. Аж згодом я дізнався, що йшлося про маршала Нея, розстріляного сьомого грудня тисяча вісімсот п'ятнадцятого року під муром, що обгороджував пустирище за нашим домом.

Десь під той самий час я щодня зустрічав на сходах одного старого чоловіка (чи, може, не такого й старого) з маленькими чорними очицями, що напрочуд жваво блищали на засмаглому незворушному обличчі. Мені здавалося, що він неживий або принаймні живий по-інакшому, не так, як усі люди. Тато якось водив мене до пана Денона, і там я бачив мумію, привезену з Єгипту, отож я щиро вірив, що та мумія, коли залишалася сама вдома, прокидалась, уставала з позолоченого футляра, надягала сюртук горіхового кольору і напудрену перуку й ставала паном де Лесе. Та й нині, хоч цей здогад я відкидаю як безпідставний, мушу сказати, що пан де Лесе був дуже схожий на Денонову мумію. Цього досить, щоб зрозуміти, яким невимовним жахом сповнював він мене.

Насправді пан де Лесе був дрібний дворянин і великий філософ. Послідовник Маблі й Руссо, він пишався, що не має ніяких забобонів,— а така претензія вже сама собою прикрий забобон. Я розповідаю вам про сучасника минулого сторіччя. Боюсь, ласкава пані, що говорю недосить зрозуміло, й певен, що не зможу зацікавити вас. Усе це таке далеке! Але я говоритиму по змозі коротше; а втім, нічого цікавого я вам і не обіцяв, та й ви не могли сподіватися надзвичайних пригод у житті Сільвестра Бонара.

Пані де Габрі попросила розповідати далі, і я знову почав:

— Пан де Лесе був різкий з чоловіками і ввічливий з дамами. Він цілував руку моїй матусі, не привченій до такої гречності звичаями республіки й імперії. В ньому я зіткнувся з добою Людовіка Шістнадцятого. Пан

де Лесе був географ, і, мабуть, ніхто в світі не пишався так, як він, тим, що вивчає обличчя нашої планети. За старого режиму він провадив сільське господарство по-філософському й змарнував на це всю свою землю до останнього арпана. Не маючи більше ні клаптика її, він заволодів усією земною кулею й на підставі повідомлень мандрівників викреслив безліч карт. Вигодуваний найчистішою квінтесенцією Енциклопедії, він не обмежувався тим, що розміщував народи на певних градусах, мінутах і секундах широти й довготи. Він, на жаль, намагався ще й ущасливлювати їх. А треба зауважити, що всі люди, які дбають про щастя народів, роблять вельми нещасливими своїх близьких. Пан де Лесе був рояліст-вольтер'янець — порода, в ті часи досить поширена серед «колишніх». Він був геометром більше ніж д'Аламбер, філософом — більше ніж Руссо, й роялістом — більше ніж Людовік Вісімнадцятий. Але його любов до короля була ніщо в порівнянні з його ненавистю до імператора. Він брав участь у змові Жоржа проти першого консула; одначе серед обвинувачених його не було: слідство чи то не дізналося про нього, чи то не визнало за потрібне його арештувати. І ось цієї образи він ніколи не зміг пробачити Бонапартові: називав його корсіканським людожером і казав, що не довірив би йому навіть полку,— такий, мовляв, нікчемний був з нього воєначальник.

Тисяча вісімсот тринадцятого року пан де Лесе, давно вже удівець, у віці близько п'ятдесяти п'яти років одружився з дуже молодою жінкою, що її найняв був викреслювати географічні карти; але вона, народивши дочку, померла. Моя матуся доглядала її під час недовгої хвороби, а потім дбала й про те, щоб у дитини було все потрібне. Дівчинку назвали Клементіною.

Від цього народження і цієї смерті почалися стосунки нашої родини з паном де Лесе. Я, підрісши, зробився понурий і млявий; те, що я бачив і почував, уже не чарувало мене своєю новиною, як воно чарує і вабить у перші дитячі літа. Ось чому в мене не лишилось ніяких спогадів про час після народження Клементіни; я тільки знаю, що через кілька місяців мене спіткало горе, від думки про яке й досі стискається моє серце. Я втратив матір. Тяжке мовчання, прикрий холод, гнітючий морок раптом запанували в нашому домі.

Я запав у якесь отупіння. Батько віддав мене до ліцею, і лиш там мені насилу пощастило вийти з того стану.

А втім, дурнем я не був, і викладачі навчили мене майже всього, чого хотіли,— тобто трохи грецької мови й латині. Я знався тільки з античністю. Навчився шанувати Мільтіада й захоплюватись Фемістоклом. Квінт Фабій став моїм приятелем — принаймні наскільки можливе було для мене приятельство з таким великим консулом. Гордий такими славетними знайомцями, я не хотів і дивитись на маленьку Клементіну та її старого батька; а втім, вони незабаром поїхали до Нормандії, і я навіть не зволив поцікавитись, чи вони повернуться.

Але вони повернулись, ласкава пані, вони повернулись! Небесні сили, сили природи, таємничі могутні чари, що наділяєте людей даром любові, вам відомо, чи побачив я знов Клементіну! Вони ввійшли до нашої смутної оселі. Пан де Лесе вже не був у перуці. Лисий, із сивими пасомцями над червоними скронями, він усе ж мав вигляд здорового старигана. Але що за божественне створіння ввійшло під руку з ним, осявши нашу стару збляклу вітальню? Ні, то було не потойбічне видиво — то була Клементіна! Правду кажу: її сині очі, ті очі барвінкові здалися мені неземними, і я досі не можу уявити собі, що ці два живі самоцвіти стомилися життям і відійшли у смерть.

Вона трохи збентежилась, коли віталася з моїм батьком, бо вже не пам'ятала його. Обличчя в неї було ледь рум'яне, уста трохи розтулені в усмішці, що навіювала мрії про безмежжя — мабуть, тим, що вона не виражала ніякої конкретної думки, а тільки радість життя й щастя бути вродливою. Личко сяяло з-під рожевого капелюшка, мов коштовність у відкритій шкатулці; на плечах був кашеміровий шарф поверх білої муслінової сукні, зібраної в зборки на стані, а з-під сукні визирав блискучий носок темно-червоного черевичка... Не всміхайтесь, пані; така була тоді мода, і я не знаю, чи в теперішній є стільки простоти, свіжості й скромної грації.

Пан де Лесе сказав, що він має намір видати історичний атлас, а тому вернувся назовсім до Парижа й хотів би оселитись у колишньому своєму помешканні, якщо воно вільне. Мій батько спитав мадемуазель де Лесе, чи рада вона, що вернулась до столиці. Вона була рада, бо усмішка її засяяла. Вона всміхалась і вікнам, розчиненим у зелений, затоплений світлом сад; усміхалась і бронзовому Марієві, що сидів серед руїн Карфагена над циферблатом годинника; всміхалася і старим кріслам, оббитим

жовтим оксамитом, і сердешному студентові, що не важився звести на неї очі. Від тієї години я її покохав!

Та ми вже дійшли до Севрської вулиці й скоро побачимо ваші вікна. З мене поганий оповідач, і якби мені раптом спало на думку написати роман, я б з ним не впорався. Після такого довгого вступу я викладу вам головне в кількох словах, бо існує певна делікатність, певна витонченість душі, і старий чоловік, самовдоволено розводячись про кохання, хай навіть найчистіше, може уразити її. Пройдімо ще трохи цим бульваром, що тягнеться між монастирями, і поки дійдемо до отієї он дзвінички, я докінчу своє оповідання.

Пан де Лесе, довідавшись, що я закінчую Архівну школу, визнав мене гідним брати участь у складанні його історичного атласу. Треба було послідовним рядом карт установити те, що старий філософ називав «недолею царств», від Ноя до Карла Великого. Пан де Лесе мав у своїй голові цілий склад хибних уявлень вісімнадцятого сторіччя про стародавні епохи. А я в історичній науці належав до школи новаторів і був саме в тому віці, коли не вміють прикидатися. Старий так розумів варварські часи— чи, краще сказати, так не розумів їх,— він так уперто шукав у всій старовині тільки честолюбних державців, лицемірних і зажерливих священнослужителів, доброчесних громадян, поетів-філософів та інших героїв, які існували тільки в романах Мармонтеля, що я спочатку не міг із цим змиритись і раз у раз заперечував; але ті заперечення, хоч і цілком резонні, були зовсім марні й навіть небезпечні. Пан де Лесе мав дуже дратівливу вдачу, а Клементіна була дуже вродлива. І години в їхньому товаристві несли мені муку й щастя. Я був закоханий, і я не встояв, став погоджуватися з усіма його твердженнями щодо історичного й політичного обличчя нашої землі— тієї землі, що тепер носила на собі Клементіну,— в часи Авраама, Менеса й Девкаліона.

Ми викреслювали карти, а мадемуазель де Лесе розфарбовувала їх аквареллю. Схилившись над столом, вона тримала пензлик двома пальчиками; тінь од вій падала їй на щоки, чарівливо вкриваючи примружені очі. Інколи вона підводила голову, і я бачив напіврозтулені уста. Її врода була така виразиста, що простий віддих здавався зітханням, а найзвичайніші пози вкидали мене в глибоку замріяність. Дивлячись на неї, я погоджувався з паном де Лесе, що Юпітер деспотично владарював у гористих

краях Фессалії, а Орфей учинив необачно, довіривши жерцям навчання філософії. Я й досі не знаю, ким був — боягузом чи героєм,— отак поступаючись упертому старигановi.

Мадемуазель де Лесе, треба сказати, не виявляла менi великої уваги. Ця байдужість здавалась менi такою справедливою й природною, що я й не думав нарiкати; я вiд неї страждав, але несвiдомо. Я мав надiю: адже ми дiйшли ще тiльки до першого Ассiрiйського царства.

Пан де Лесе щовечора приходив пити каву з моїм батьком. Я не знаю, що їх єднало, бо важко зустрiти дві настiльки протилежнi натури. Мій батько мало чим захоплювався й багато вибачав. З лiтами вiн зненавидiв усякі надмiрності. Вiн вкладав у свої думки безлiч тонких вiдтiнкiв i нiколи не погоджувався з чужою думкою без усiляких застережень. Ця звичка делiкатного розуму до нестями дратувала старого дворянина, сухого й рiзкого, а суперечникова стриманiсть нiтрохи не обеззброювала його — якраз навпаки! Я передчував небезпеку. Тiєю небезпекою був Бонапарт. Не можна сказати, щоб батько якось особливо шанував його; але, служивши колись пiд його владою, не любив, коли його лаяли, а надто на догоду Бурбонам, вiд яких батько зазнав тяжкої кривди. А пан де Лесе, що став ще бiльшим легiтимiстом i вольтер'янцем, вбачав у Бонапартi причину всiх лих — полiтичних, соцiальних i релiгiйних. I ось у цiй ситуацiї мене найдужче тривожив капiтан Вiктор. Цей жахливий дядечко пiсля смертi матусi, що вмiла стримувати його, став зовсiм нестерпний. Арфа Давидова була розбита, й Саул вiддався своєму шаленству. Падiння Карла Десятого додало духу старому бонапартистовi, i вiн витiвав неймовiрнi речi. До нашого дому, на його смак занадто тихого, вiн не вчащав. Але зрiдка в обiдню годину вiн з'являвся, весь прибраний квiтами, мов надмогильний нам'ятник. Сiдаючи за стiл, вiн звичайно починав сипати лайкою, а за їжею вихвалявся давнiми успiхами у жiнок. Доївши обiд, вiн складав серветку єпископською митрою, випивав пiвкарафки горiлки й квапливо втiкав, наче наляканий думкою, що доведеться просидiти якийсь час без чарки й у товариствi старого філософа та молодого вченого. Я вiдчував: коли вiн одного дня зустрiнеться з паном де Лесе — все пропало. I такий день настав, ласкава пані!

Того разу капітана майже не було видно під квітами; він так скидався на пам'ятник славним подвигам імперії, що хотілось надіти йому на обидві руки по вінку з безсмертників. Він був надзвичайно задоволений і насамперед ущасливив своїм добрим настроєм куховарку: обняв її за стан, коли вона подавала печеню.

Після обіду він відсунув карафку від себе й сказав, що хлюпне собі ще, коли подадуть каву. Я, тремтячи, спитав його, чи не подати йому каву зразу. Але дядечко Віктор був страшенно підозріливий і зовсім не дурний. Моя квапливість здалась йому непевною, він глянув на мене значуще й сказав:

— Не квапся, небоженьку! Не полковому хлопчакові сурмити відступ, сто чортів! Чого це вам, пане магістре, так не терпиться побачити, чи є в мене на чоботях остроги?

Ясно було, що капітан здогадувався: я хочу, щоб він скоріше пішов. Знаючи його, я був певен, що він залишиться. І він таки залишився. Той вечір закарбувався в моїй пам'яті до найменшої дрібнички. Дядечко був надзвичайно веселий. Сама думка, що він тут зайвий, підтримувала в ньому добрий настрій. Він розповів нам у найкращому казарменому стилі якусь історію про черничку, сурмача й п'ять пляшок шамбертену; цю історію, певне, смакували по всіх гарнізонах, але вам я б не зважився її переповісти, навіть якби пригадав. Коли ми перейшли до вітальні, він показав на почорнілі гратки перед каміном і прочитав цілу лекцію про те, як чистити трепелом мідні предмети. Про політику — ні слова. Він беріг силу. Та ось над руїнами Карфагена продзвонило вісім разів. То була година пана де Лесе. Через кілька хвилин він увійшов із дочкою до вітальні. І вечір наш почався, як звичайно. Клементіна сіла вишивати біля лампи з абажуром, що притінював її гарну голівку, а на пальці падало світло, і вони самі майже світилися. Пан де Лесе заговорив про комету, провіщену астрономами, і почав розвивати про неї свої теорії, які, хоч і були дуже ризиковані, все ж свідчили про певну розумову культуру. Батько, обізнаний з астрономією, висловив кілька здорових думок, що їх, як завжди, закінчував своїм постійним: «А втім, що я знаю?» Я в свою чергу навів думку нашого сусіда з обсерваторії — великого Арго. Дядечко Віктор заявив, що комети впливають на якість вин, і на підтвердження розповів якусь веселу корчемну

історію. Я був такий задоволений цією розмовою, що з усієї сили намагався підтримати її: пригадуючи все недавно прочитане, почав розводитися про хімічний склад цих легких зірок, розсіяних у просторі на мільярдах кілометрів, хоч уся їхня речовина могла б уміститись у пляшці. Батько, трохи здивований моєю раптовою красномовністю, поглядав на мене зі своєю добродушною іронією. Але ж не можна весь час лишатись на небесах. Дивлячись на Клементіну, я заговорив про діамантову комету, що нею милувався напередодні у вітрині ювеліра. В недобру хвилину згадав я про неї!

— Сільвестре! — вигукнув капітан Віктор.— Ця твоя діамантова комета нічого не варта проти тієї, що сяяла на голові в імператриці Жозефіни, коли вона приїхала до Страсбурга вручати війську ордени.

— Еге, крихітка Жозефіна страх як любила всякі оздоби,— озвався пан де Лесе між двома ковтками кави.— І я її за це не ганю: попри всю її легковажність, у ній було щось добре. Адже вона з Ташерів і зробила велику честь Буонапарте, що вийшла за нього. Ташери — не бозна-що, але Буонапарте — зовсім ніщо.

— Ви що цим хочете сказати, маркізе?— перепитав капітан Віктор.

— Я не маркіз,— холодно відповів пан де Лесе,— і я вважаю, що для Буонапарте була б підхожою партією котрась із тих людожерок з кільцями в ніздрях, що описав у своїх «Подорожах» капітан Кук,— голих, татуйованих і ласих до засмерділого людського м'яса.

«Я так і знав»,— подумав я: в тій пекучій тривозі (о мізерне людське серце!) я насамперед відзначив, що передбачення моє було слушне. Мушу визнати, що капітан відповів у високому стилі. Він узявся рукою в бік, зміряв пана де Лесе зневажливим поглядом і сказав:

— Наполеон, відаме, мав, крім Жозефіни й Марії-Луїзи, ще одну дружину. Ця супутниця його життя вам не знайома, а я бачив її зблизька. На ній була всипана зорями мантія й вінок із лаврів, на грудях блищав почесний хрест, і її ім'я — Слава.

Пан де Лесе поставив чашку на камін і спокійно промовив:

— Ваш Буонапарте був розпусник.

Мій батько неквапливо підвівся, повільно підняв руку й сказав панові де Лесе дуже лагідно:

— Який би там не був той чоловік, що помер на остро-

ві Святої Єлени, але я служив у його уряді десять років, а мій шуряк був тричі поранений під його орлами. Прошу вас, шановний мій друже, надалі про це пам'ятати.

Чого не могло досягти пишномовно-блазенське капітанове зухвальство, те зробило батькове чемне застереження: воно вкинуло пана де Лесе в невтримну лють.

— Забувся! — крізь зціплені зуби вигукнув він, блідий, з піною на устах.— Забувся, сам винен! Чим горщик наварився, тим і черепок тхнутиме. Хто послужить пройдисвітові...

Тоді капітан учепився панові де Лесе в горлянку. Він, мабуть, задушив би його, якби не Клементіна і я.

Батько, трохи блідіший, ніж звичайно, дивився на ту сцену з виразом невимовного жалю. Те, що робилось далі, було ще огидніше, та нащо оповідати про шаленство двох старих людей? Урешті мені пощастило розборонити їх. Пан де Лесе кивнув дочці, щоб збиралась. Коли вона вийшла слідом за ним, я теж вибіг на сходи.

— Мадемуазель Клементіно,— сказав я в нестямі, стиснувши їй руку.— Я люблю вас, я люблю вас!

Вона на мить затримала мою руку в своїй і розтулила губи. Що вона хотіла сказати? Та враз, підвівши очі на батька, що йшов сходами нагору, вона пустила мою руку й прощально кивнула головою.

Більше я її не бачив. Пан де Лесе вибрався, найнявши помешкання поблизу Пантеону, щоб продати свій історичний атлас. За кілька місяців він помер там від апоплексичного удару. Дочка його вернулась у Невер, до материних родичів. У Невері вона й вийшла заміж за сина багатого селянина — Ашіля Альє.

Ну, а я, ласкава пані, прожив вік тихо й у самоті; моє життя, позбавлене великих нещасть і великих радощів, було досить щасливе. Проте вже віддавна у мене болюче стискається серце, коли я зимовим вечором гляну на порожнє крісло, що стоїть поруч мого. Клементіна давно померла. Її дочка пішла за нею на вічний спочинок. Але я побачив у вас її онуку. Я ще не можу сказати, як той старий чоловік у святому письмі: «Нині відпускаєш раба твого, владико». Коли такий стариган, як я, ще може комусь придатися, то лиш цій сироті, і я хочу, з вашою допомогою, віддати їй решту своїх сил.

Ці останні слова я промовив у передпокої помешкання пані де Габрі, вже збираючись попрощатися зі своєю милою провідницею, та вона сказала:

— Любий пане Бонар, не в моїй змозі допомогти вам так, як я хотіла б. Жанна сирота й неповнолітня. Ви нічого не зможете зробити для неї без згоди її опікуна.

— Ох! — скрикнув я.— А мені й на думку не спадало, що в Жанни є опікун.

Пані де Габрі подивилась на мене трохи здивовано. Вона не сподівалась від старої людини такої наївності.

Тоді пояснила:

— Опікун Жанни Александр — метр Муш, нотаріус у Левалуа-Перре. Я боюся, що вам нелегко буде з ним домовитись: він чоловік серйозний.

— Боже! — вигукнув я.— З ким же мені домовлятись у моїх літах, як не з серйозними людьми?

Вона всміхнулась лагідно й ледь іронічно, як колись усміхався мій батько, й відповіла:

— З тими, хто схожий на вас. А пан Муш не зовсім такий: він не викликає в мене довіри. Вам доведеться просити в нього дозволу провідувати Жанну, бо він віддав її до одного приватного пансіону в Терні, і їй там живеться не дуже солодко.

Я поцілував пані де Габрі обидві руки, і ми попрощались.

3 2 до 5 травня

Опікуна Жанни, метра Муша, я застав у його конторі. Невеличкий, худий, висхлий; обличчя наче запорошене, як і його папери. Окуляри ніби приросли йому до перенісся: без них його не можна уявити. Я слухав метра Муша: голос у нього тріскучий, і говорить він, добираючи вислови, але я волів би, щоб він їх не добирав. Я спостерігав метра Муша: він церемонний і нишком стежить із-за окулярів за своїми відвідувачами.

Метр Муш дуже радий, дізнався я, він просто захоплений моєю увагою до його вихованки. Але, на його думку, на світі живуть не для розваги. Ні, він так не думає; і я, заради справедливості, скажу, що поки сидиш перед ним, цілком з ним щодо цього погоджуєшся — такий він нецікавий, нездатний когось розважити. Він боїться, що надмір утіх прищепить його вихованці неслушне й згубне уявлення про життя. Ось чому він попросив пані де Габрі лише зрідка брати дівчину до себе.

Я попрощався з припорошілим потаріусом і з його припорошілою конторою, діставши за всією формою (те, що виходить з контори метра Муша, завжди буває зроблене за всією формою) дозвіл у перший четвер кожного місяця відвідувати Жанну Александр у пансіоні мадемуазель Префер, на вулиці Демур, у районі Терн.

У перший-таки четвер травня я вирядився до мадемуазель Префер. Її заклад я впізнав ще здалеку по синій вивісці. Той синій колір дав мені перші відомості про натуру мадемуазель Віржіні Префер, яку я потім дістав нагоду вивчити глибше. Злякана служниця взяла у мене візитну картку і, не потішивши й словом надії, покинула мене в холодній приймальні, де стояв той особливий запах, яким просякли їдальні навчальних закладів. Підлога в тій приймальні була натерта так невблаганно-ретельно, що я, пригнічений, вирішив лишитися біля порога. Та, на щастя, помітив шерстяні квадратики, розкладені на паркеті перед набитими волосом стільцями, і, переступаючи з одного килимного острівця на другий, дістався до каміна, перед яким і сів, засапаний.

На каміні, у великій золоченій рамі, стояла таблиця з заголовком, виведеним буйно закучерявленими готичними літерами: «Почесна дошка»; але серед багатьох імен, на ній написаних, я не мав приємності знайти ім'я Жанни Александр. Перечитавши кілька разів імена учениць, які заслужили похвалу мадемуазель Префер, я затривожився, що ніхто не йде. Мадемуазель Префер, напевне, досягла б у своїх педагогічних володіннях абсолютної тиші небесних сфер, якби горобці не вподобали її подвір'я, щоб злітатись туди незліченними зграями й цвірінчати без угаву. Слухати їх було втішно. Але як, скажіть мені, побачити їх крізь матові шибки? І я мусив удовольнитись видовищем приймальні, всі чотири стіни якої, від підлоги до стелі, були прикрашені малюнками вихованок. Там були й весталки, і квіти, і хатини, і капітелі, і аканти, і величезна голова Таційя, царя сабінян, із підписом: «Етель Мутон».

Я вже довгенько дивувався енергії, з якою мадемуазель Мутон виліпила кущуваті брови й сердиті очі стародавнього воїна, коли раптом почув шелест, легший, ніж шурхіт опалого листя, що летить за вітром, і озирнувся. Але то був не опалий листок — ні, ні, то йшла мадемуазель

Префер. Склавши руки, вона пливла по дзеркалу паркету, як колись святі жінки «Золотої легенди» пливли по кришталю вод. Але за будь-яких інших обставин мадемуазель Префер навряд чи змусила б мене згадати дів, дорогих уяві містика. Обличчя її скидалось на яблуко, що цілу зиму пролежало на горищі у дбайливої господині. Пелерина з торочками, що огортала її плечі, була звичайнісінька, але мадемуазель Префер несла її, наче священне одіння або знак високого сану.

Я пояснив їй, чого прийшов, і подав рекомендаційного листа.

— Ви були у пана Муша,— сказала вона.— Чи при доброму він здоров'ї? Це ж такий шановний чоловік, такий...

Вона не закінчила і звела очі до стелі. Я теж глянув туди й побачив повитинану мереживом паперову спіральку, повішену замість люстри і, як я здогадався, призначену вабити до себе мух і віднаджувати їх від дзеркал у золочених рамах та від почесної дошки.

— Я зустрів у пані де Габрі мадемуазель Александр,— сказав я,— і мав змогу оцінити чудову вдачу і жвавий розум цієї дівчини. Знавши колись її дідуся й бабусю, я схильний свою приязнь до них перенести на неї.

Замість відповіді мадемуазель Префер глибоко зітхнула, притисла до серця свою таємничу пелерину й знову звела очі до паперової спіральки.

Нарешті вона промовила:

— Якщо ви, пане, знали пана Ноеля Александра і його дружину, то ви, мабуть, так само, як метр Муш і я, гірко шкодуєте про ті безумні авантюри, що довели їх до руїни, а їхню дочку — до злиднів.

Почувши ті слова, я подумав, що бути нещасливим — великий гріх і що цього гріха не прощають тим, кому довго заздрили. Їхнє падіння й помщається за нас, і лестить нам, а ми не знаємо жалю.

Я відверто признався, що фінансові справи зовсім чужі мені, а тоді спитав директрису пансіону, чи задоволена вона Жанною Александр.

— Це якась непогамовна дівчина!— вигукнула мадемуазель Префер.

І прибрала позу з вищої школи верхової їзди, що мала символічно зобразити становище, в яке ставить її ученицю, так важко піддаючися дресируванню. Потім, вернувшися до спокійніших почуттів, додала:

— Я не кажу, що вона дурна. Але вона ніяк не може примусити себе набувати знань, керуючись певними принципами.

Яка дивна людина ця мадемуазель Префер! Вона ходить, зовсім не піднімаючи ніг, і говорить, не ворушачи губами. Але я не став довго міркувати про ці особливості, а відповів, що принципи — річ, безперечно, чудова і що в цьому я цілком покладаюсь на її розум, але, кінець кінцем, коли хтось набуває знань, то чи не однаково, яким способом.

Мадемуазель Префер повільно похитала головою. Потім сказала, зітхнувши:

— Ох, шановний пане... Люди, не обізнані з виховними методами, часто мають про них украй хибні думки. Я певна, що говорять вони так із найкращими намірами, одначе було б краще, багато краще, якби вони поклались на компетентних осіб.

Я не став наполягати на своєму і спитав, чи можна мені зараз побачити мадемуазель Александр. Мадемуазель Префер хвилинку дивилась на свою пелерину, ніби в плутанині торочок читала відповідь, як у ворожільній книзі, але нарешті сказала:

— Мадемуазель Александр зараз має репетирувати інших. У нас старші учениці навчають менших. Такий метод називається взаємним навчанням... Але мені було б дуже прикро, якби ви марно потурбували себе. Я скажу, щоб її покликали. Тільки дозвольте мені задля порядку записати ваше прізвище в журнал відвідувачів.

Вона сіла за стіл, розгорнула великий зошит і витягла з-під пелерини лист метра Муша, що його була сховала туди.

— Бонар з одним «н», правда?— перепитала вона, пишучи.— Вибачте, що я так доскіпуюсь, але я держуся думки, що у власних імен свій правопис. У мене учениці навіть диктанти пишуть на власні імена... історичні, звичайно.

Записавши вправною рукою моє прізвище, вона спитала, чи можна додати до нього якесь звання — скажімо, колишній комерсант, службовець, рантьє абощо. У її журналі була графа для цього.

— Ох, боже! Ну що ж, ласкава пані, якщо конче треба ту графу заповнити, напишіть: академік.

Перед собою я бачив ту саму пелерину; але мадемуазель Префер, що була під нею, раптом не стало. З'яви-

лась зовсім інша людина: приязна, ласкава, мила, щаслива, осяйна. Її очі всміхалися; дрібні зморщечки на обличчі (а їм нема ліку!) всміхалися; уста теж усміхались, хоча тільки одним боком. Вона заговорила, і голос її відповідав виглядові: він був медовий.

— Ви ж самі, шановний пане, сказали, що наша люба Жанна дуже розумна. І я це помітила й пишаюся, що наші думки збіглись. Ця дівчина справді будить у мені щирий інтерес. Правда, вона трохи пустуха, але має те, що я називаю щасливою вдачею. Та вибачте, що я відбираю ваші дорогоцінні хвилини.

Вона покликала служницю — та прибігла в поспіху, ще дужче налякана,— і наказала їй повідомити мадемуазель Александр, що пан академік Сільвестр Бонар дожидає її у приймальні.

Мадемуазель Префер ледве встигла признатися мені, що глибоко поважає всі ухвали Академії, а вже ввійшла Жанна: задихана, рожева, як півонія, очі широко розплющені, руки теліпаються — чарівна у своїй наївній незграбності.

— Дитя моє, який у вас вигляд!— по-материнському лагідно прожебоніла мадемуазель Префер, поправивши їй комірець.

І справді, вигляд у Жанни був досить чудний. Зачесане назад волосся вибилося крізь сіточку, худі руки тільки до ліктів закриті люстриновими рукавами, червоні, ніби змерзлі пальці, що їх вона, видно, дуже соромилась; платтячко куце, аж видно заширокі панчохи й стоптані черевички, стан підперезано мотузочком-скакалкою; одно слово, не дуже показна зовнішність.

— Дурненька!— зітхнула мадемуазель Префер — цього разу вже не як мати, а як старша сестра.

Потім вийшла, пливучи, мов тінь, по дзеркалу паркету.

Я звернувся до дівчини:

— Сядьте, Жанно, і говоріть зі мною, як із другом. Вам тут не дуже добре живеться?

Вона завагалась, потім відповіла з покірливою усмішкою:

— Не дуже.

І замовкла, тримаючи в руках кінці скакалки.

Я спитав її, невже вона, така велика, й досі бавиться скакалкою.

— Ой, що ви, пане Бонар!— жваво відповіла дівчина.— Коли нянька сказала мені, що в приймальні мене дожи-

дає якийсь пан, я вчила скакати менших. А тоді обмотала скакалку круг себе, щоб не загубити. Я знаю, що це негоже. Вибачте мені. Я так не звикла до відвідин!

— Господи! Чого це я маю ображатись за мотузочку? Черниці ордену святої Клари підперізувались мотузкою, а вони ж були святі!

— Ви дуже ласкаві, пане Бонар, що прийшли мене провідати й говорите зі мною так. Я забула подякувати вам, коли ввійшла, бо дуже стороніла. Ви бачили пані де Габрі? Розкажіть мені про неї, будь ласка.

— Пані де Габрі здорова,— відповів я.— Вона тепер у їхньому чудовому маєтку в Люзансі. Я вам скажу про неї те, що один старий садівник казав про свою господиню, власницю замку, коли в нього питали про неї: «Пані на своїй дорозі». Так, пані де Габрі на своїй дорозі, і ви, Жанно, знаєте, яка гарна ця дорога і якою рівною ходою вона простує по ній. Днями, коли вона збиралась до Люзанса, я ходив з нею далеко, дуже далеко, і ми говорили про вас. Так, ми говорили про вас, дитино моя, на могилі вашої матусі.

— Я дуже рада,— промовила Жанна. І заплакала.

Я почекав, поки дівчина виплачеться. А коли вона втерла очі, попросив її розповісти, як їй тут живеться.

Я дізнався, що вона водночас і учениця, й учителька.

— І вам наказують, і ви наказуєте. Так у житті буває часто. Треба потерпіти, дитино моя.

Та вона пояснила мені, що ні її ніхто не вчить, ні вона не вчить нікого, а просто їй доручено одягати найменших дівчаток, умивати їх, учити поводитись, навчати азбуки, шиття, водити їх гратись, а після молитви вкладати в ліжко.

— О!— вигукнув я.— То ось що мадемуазель Префер називає взаємним навчанням! Не можу приховати від вас, Жанно, що мадемуазель Префер мені зовсім не подобається: я б волів, щоб вона була добріша.

— Е, вона така, як усі люди,— відповіла Жанна.— Вона добра до тих, кого любить, а недобра до тих, кого не любить. На жаль, мене вона, здається, любить не дуже.

— А пан Муш? Жанно, яка ваша думка про пана Муша?

Вона відказала квапливо:

— Пане Бонар, я вас прошу, не питайте мене про нього. Я вас прошу.

Я скорився цьому палкому, майже гнівному проханню і перемінив тему.

— Жанно, а ви тут ліпите воскові фігурки? Я ще не забув тієї феї, що нею ви так здивували мене в Люзансі.

— У мене тут нема воску,— відповіла вона й опустила руки.

— Нема воску в бджолиному царстві!— вигукнув я.— Жанно, я принесу вам воску всіх кольорів, яскравого, мов самоцвіти!

— Дякую, пане Бонар, але не треба. У мене тут нема часу ліпити воскові ляльки. Правда, я недавно почала робити маленького святого Георгія для пані де Габрі, зовсім маленького святого Георгія в позолоченому панцері. Та дівчатка подумали, що то лялька, почали гратись ним і розламали на шматочки.

Вона вийняла з кишені на фартушку воскову фігурку з викрученими руками й ногами, що ледве держались на дротяному каркасі. Це видовище й засмутило, й розвеселило Жанну; друге почуття переважило, і вона всміхнулась, та усмішка враз і погасла.

На дверях приймальні стояла мадемуазель Префер з люб'язною міною на обличчі.

— Ох, любе дитя! — зітхнувши, промовила директриса пансіону якнайніжнішим голосом.— Вона, мабуть, утомила вас. Та й час ваш дорогоцінний.

Я попросив її відкинути цю ілюзію і, підвівшися, щоб попрощатись, видобув з кишень кілька плиток шоколаду та інші ласощі, які приніс для дівчини.

— Ой, пане Бонар!— скрикнула Жанна.— Тут же на весь пансіон вистачить!

Дама в пелерині втрутилася:

— Мадемуазель Александр, подякуйте гостеві за щедрість.

Жанна глянула на неї досить похмуро, а тоді обернулась до мене.

— Дякую вам, пане Бонар, за ці гостинці, а надто за те, що ви були такі ласкаві — прийшли провідати мене.

— Жанно,— сказав я, стискаючи обидві її руки,— будьте чемною дівчиною і не журіться. До побачення.

Відходячи з пакуночками печива та шоколадом у руках, вона ненароком стукнула ручками скакалки об бильце крісла. Мадемуазель Префер обурено притисла під пелериною руки до серця, і я вже сподівався побачити, як з неї вилетить її педантична душа.

Коли ми лишились удвох, до неї вернувся спокій, і я, не лестячи собі, можу сказати, що вона всміхнулась мені цілою половиною обличчя.

— Шановна пані,— сказав я, користуючись її добрим настроєм,— я помітив, що Жанна Александр трохи бліда. Ви краще за мене знаєте, якої уваги й піклування потребує перехідний вік. Я образив би вас, якби став ще наполягати, щоб ви пильніше дбали про неї.

Ці слова, здавалось, укинули її в захват. Вона екстатично втупила очі в паперову спіральку під стелею і, молитовно склавши руки, вигукнула:

— Як уміють видатні люди спускатись до найменших дрібничок!

Я зауважив, що здоров'я дівчини — не дрібничка, й попрощався. Та вона ще зупинила мене на порозі й довірчо повідомила:

— Вибачте мою слабість, шановний пане, але я жінка, а тому не байдужа до слави. Не можу приховувати від вас, яка це велика честь для мене, що мій скромний заклад відвідав академік.

Я вибачив мадемуазель Префер цю слабість, і, в егоїстичному засліпленні думаючи тільки про Жанну, всю дорогу питав себе: «Як же нам бути з цим дівчам?»

2 червня

Сьогодні я провів на Марнське кладовище одного свого давнього колегу: він, будучи вже в похилих літах, згідно з думкою Гете, погодився вмерти. Великий Гете, наділений надзвичайною життєвою силою, справді вірив, що людина не вмирає, поки сама не захоче,— тобто поки не вичерпаються до останку всі сили, що опираються остаточному розпадові, ті сили, які, власне, й становлять суть життя. Іншими словами, він гадав, що ми вмираємо тільки тоді, коли не можемо довше жити. Якби ж то! Вся річ тільки в тому, щоб це зрозуміти, і тоді чудова думка Гете зведеться до рядків пісеньки про ла Паліса.

Так ось, мій славний колега погодився вмерти — після двох чи трьох апоплексичних ударів, вельми переконливих: останній з них був сприйнятий без заперечень. Хоч я й мало знався з небіжчиком за його життя, та як його не стало, виявився його найближчим другом, бо наші колеги поважним тоном, з проникливими мінами сказали

мені, що я повинен держати шнури покрову й виголосити прощальне слово на могилі.

Дуже погано прочитавши невеличку промову, що її заздалегідь написав, як умів,— а це ще не означає «добре»,— я пішов прогулятись до гаю Віль-д'Авре і, навіть не дуже спираючись на капітанову палицю, простував затіненою стежкою, на яку падали крізь листя золоті кружальця сонячного світла. Ще ніколи запах трави й вогкого листя, краса неба й величний спокій дерев не хвилювали так глибоко моїх чуттів і всієї душі, і млість, яку я відчував у цій тиші, проснованій безперервним дзвоном, була водночас і чуттєва, й побожна.

Я сів у холодочку під молодими дубками. І там я склав перед собою обітницю не вмирати чи принаймні не погоджуватись на смерть, поки не посиджу ще раз під дубом і в тиші розлогих полів поміркую про душу, її природу, про кінцеву мету людського існування. Брунатна бджола, що на сонці блищала, мов у панцері з тьмяного золота, сіла на сумовито-розкішну квітку мальви, що розпукалась на пухнастому стебельці. Я, певна річ, не вперше бачив таку звичайну сценку, але вперше я споглядав її з такою прихильною й змістовною цікавістю. Я помітив, що між комахою й квіткою існує цілковита симпатія й безліч хитромудрих відносин, про які я досі й гадки не мав.

Бджола, наситившись нектаром, рішуче полетіла далі. А я насилу підвівся й розім'яв ноги.

— Прощавайте!— сказав я квітці й бджолі.— Прощавайте. Якби-то я міг ще пожити, щоб проникнути в таємницю ваших гармонійних взаємин! Я дуже втомлений. Проте людину створено так, що вона може відпочити від однієї роботи, тільки взявшись до іншої. Квіти й комахи, якщо буде воля божа, дадуть мені спочити від філології й дипломатики. Який глибокий зміст у стародавньому міфі про Антея! Я доторкнувся до землі й став новою людиною: в шістдесят вісім років у моїй душі народжуються нові інтереси, як на дупластому стовбурі старої верби бростяться нові пагони.

4 червня

Я люблю дивитися зі свого вікна на Сену й набережні в отакі ніжно-сірі ранкові години, що сповивають усе якоюсь безмежною принадністю. Я бачив синє небо, що

розгорталось, осяйне й спокійне, над Неаполітанською затокою. Але наше паризьке небо живіше, доброзичливіше, одухотвореніше. Воно всміхається, погрожує, пестить, сумує, радіє, як людські очі. Ось тепер воно ллє лагідне світло і на людей, і на тварин, що виконують у місті щоденну свою роботу. Віддалік, на другому березі, вантажники пристані св. Миколая розвантажують баржу з волячими рогами, а інші, вервечкою постававши на сходнях, спритно перекидають голови цукру з рук у руки, аж до пароплавного трюму. На північній набережній у затінку під платанами стоять рядочком візницькі коні з шаньками на мордах і спокійно жують овес, поки червонолиці візники перехиляють по келишку за прилавком шиночка, краєчком ока назираючи ранкового пасажира.

Букіністи виставляють свої скрині на парапет. Ці славні торговці витворами розуму, що весь час живуть надворі, в блузах, розмаяних вітром, так оброблені повітрям, дощами, морозами, снігом, туманами й палючим сонцем, що врешті поробилися схожі на старовинні статуї з соборів. Усі вони мої приятелі, і, проходячи повз їхні скрині, я неодмінно знайду там якусь книжку, що її в мене не було, хоч я й гадки не мав, що мені її бракує.

А коли прийду додому, починає кричати економка — лає мене, що я відтягую всі кишені, зносячи додому старий папір, який тільки принаджує пацюків. Тереза — жінка розважна, і ось саме тому я її не слухаюсь; бо хоч вигляд у мене спокійний, я завжди віддавав перевагу безумству пристрастей перед байдужою розважністю. Та що мої пристрасті не з тих, котрі спалахують вогнем, пустошать і вбивають, юрба їх не бачить. Одначе вони мене хвилюють, і не раз мені траплялося втрачати сон через кілька сторінок, написаних невідомим ченцем або надрукованих скромним учнем Петера Шефера. І коли цей шляхетний запал у мені згасає, то лише тому, що помалу згасаю і я сам. Наші пристрасті — це ми. Мої книжки — це я. Я старий і зсохлий, як вони.

Легенький вітрець мете разом з пилюкою крилаті насінинки платанів і стебельця сіна, що впали з кінських морд. Це звичайнісінька пилюка, але, бачачи, як вона клубочиться, я пригадую, що в дитинстві дивився на такі самі клуби, і це зворушує душу старого парижанина. Все, що видно мені з мого вікна — ліворуч оцей обрій, що простягся до пагорбів Шайо, і Тріумфальна арка, мов суцільна брила, і Сена — ріка слави, і мости на ній,

і липи на терасі Тюїльрі, і ренесансний Лувр, різьблений, мов дорогоцінність, а праворуч — у бік Нового мосту (pons Lutetiae novus dictus[1], як писали на старовинних гравюрах),— старий шановний Париж із його вежами та шпилями,— все це моє життя, це я сам, і я був би нічим без цих речей, що відбиваються в мені безліччю відтінків моєї думки, надихають мене й оживлюють. Ось чому я люблю Париж безмежною любов'ю.

А все ж я втомився й почуваю, що неможливо відпочити на лоні цього міста, яке стільки думає, навчило думати мене й спонукає до цього безперестану. Як не хвилюватися серед оцих книжок, що весь час будять мою цікавість і втомлюють її, не задовольняючи? То треба розшукати якусь дату, то з'ясувати точно якесь місце або якийсь старовинний термін, що його справжній зміст цікаво знати. Слова? Авжеж, слова. Я філолог, я їхній владар, а вони мої піддані, і я, як добрий король, віддаю їм своє життя. Та хіба не можу я колись зректися престолу? Мені уявляється на узліссі, десь далеко звідси, невеличкий будиночок, де я знайду потрібний мені спокій до того часу, коли мене поглине ще більший спокій, уже без вороття. Я мрію про лавку біля порога і про лани довкруг, скільки сягне око. Але добре було б, якби там мені всміхалося свіженьке личко, відбиваючи й зосереджуючи в собі всю довколишню свіжість; я вважав би себе дідусем, і порожнеча в моєму житті заповнилася б.

Я не злий, одначе дратуюся легко, і всі мої праці завдали мені не менше прикрості, ніж принесли втіхи. Не знаю чому, але щойно мені згадалися оті пусті, не варті уваги зухвалі слова, три місяці тому почуті з уст одного юного друга в Люксембурзькому саду. Я назвав його другом не іронічно, бо люблю студентську молодь з усіма її пориваннями і вихватками. Та все ж мій юний друг перебрав міру. Метр Амбруаз Паре, що перший почав перев'язувати артерії і, заставши хірургію в руках цирульників-самоуків, підніс її до нинішнього рівня, в старості терпів наскоки всіх зелених новачків у медицині. І коли його якось образливими словами звинуватив один молодий дженджик, що, можливо, був найкращим у світі сином, але не вмів поважати інших,— старий учитель відповів йому в трактаті «Про мумію, однорога, отрути й чуму». «Я прошу його,— написав великий учений,— я

[1] Паризький міст, званий Новим *(лат.)*.

прошу його, коли він має що заперечити на мої слова, хай відкине злість і ставиться до старої поштивої людини лагідніше». Така відповідь з-під пера Амбруаза Паре гідна подиву, але якби її написав навіть якийсь сільський костоправ, що поспівів на роботі, а тоді зазнав глуму від зеленого хлопчиська, вона б теж була вельми похвальна.

Може, хто подумає, що я згадав цю пригоду з дріб'язкової злопам'ятливості. Я й сам подумав так і осудив себе за те, що присікався до слів хлопчиська, який не тямить, що каже. На щастя, мої роздуми повернули на кращу дорогу, і тільки через це я записую їх у свій щоденник. Я пригадав один гарний день тої пори, коли мені було двадцять років (уже трохи не півсторіччя минуло відтоді!). Я прогулювався з товаришами в тому самому Люксембурзькому саду. Ми говорили про своїх старих учителів, і один з нас назвав пана Птіт-Раделя, шановного вченого, що перший пролив якесь світло на походження етрусків, але, собі на лихо, склав хронологічну таблицю коханців Єлени. Ця таблиця насмішила нас страшенно, і я вигукнув: «Птіт-Радель — дурень, і не шестилітерний, а дванадцятитомний!»

Ці юнацькі слова занадто пусті, щоб гнітити сумління старої людини. Якби ж то й у життєвих боях мені судилось пускати лиш такі невинні стріли! Але сьогодні я питаю себе, чи на своєму віку не зробив коли, сам того не відаючи, чогось не менш кумедного, ніж хронологічна таблиця коханців Єлени. Поступ науки робить непотрібними праці, які найдужче сприяли цьому поступові. Коли ці праці вже не дають видимої користі, молодь цілком щиро гадає, ніби вони ніколи її не давали; вона ганить їх, а коли знайде в них аж надто застарілу думку,— сміється. Ось чому я в двадцять років глузував з Птіт-Раделя та його таблиці любовної хронології; ось чому нещодавно в Люксембурзькому саду мій юний і нешанобливий друг...

Розваж, Октавію, і годі нарікати:
Пощади хочеш ти — а сам кого щадив?

6 червня

Сьогодні перший четвер червня. Я згорнув свої книжки й попрощався зі святим абатом Дроктовеєм; він тішиться небесним блаженством, тож йому навряд чи дуже не тер-

питься побачити своє ім'я й труди прославленими на цій грішній землі в скромній компіляції, що має вийти з моїх рук. Чи признатися? Ота квітка мальви, що я бачив у неділю, і бджола, що сиділа на ній, цікавлять мене дужче, ніж усі старі абати з їхніми хрестами та митрами. Ось і сьогодні моя економка заскочила мене, коли я розглядав у лупу квітки левкоїв на кухонному вікні. У книжці Шпренгеля, прочитаній колись, ще підлітком, коли я читав усе підряд, є кілька думок про кохання квітів; і ось тепер, забуті на цілих півсторіччя, ті думки пригадались мені й зацікавили мене настільки, що я вже шкодую, чому не присвятив своїх скромних здібностей вивченню квітів і комах.

Я міркував так, шукаючи краватки. Але, марно перекопавши бозна-скільки шухляд, мусив покликати на поміч економку. Тереза ввійшла, човгаючи ногами.

— Хазяїне, чом же ви не сказали, що кудись ідете? Я б вам подала краватку.

— А не краще було б, Терезо,— спитав я,— класти краватку в такому місці, де б я міг знайти її сам?

Тереза не зволила відповісти.

Вона вже не лишає в моєму розпорядженні нічого. Навіть носові хусточки я мушу просити в неї, а що вона глуха, немічна і, на додачу, вже зовсім втрачає пам'ять, мені страшенно дошкуляють оці постійні нестачі. Водночас вона так спокійно й гордо тішиться своєю домашньою владою, що я не маю відваги здійснити державний переворот і скинути правительку мого гардеробу.

— Давайте ж краватку, Терезо! Чуєте? Краватку! Ви мене доведете цим зволіканням до того, що мені буде треба не краватки, а мотузки, щоб повіситись!

— Та куди вам так квапитись!— відказує Тереза.— Не пропала ваша краватка. Тут ніщо не пропадає, бо я дбаю за все. Тільки дайте мені час розшукати.

«То ось результат півсторічної відданості,— подумав я.— Ох, якби, на моє щастя, ця невблаганна Тереза хоч раз, хоч однісінький раз у житті порушила свої обов'язки служниці, якби хоч на крихту прогрішилась,— вона б не здобула такої непохитної влади наді мною, і я б смів опиратись. Але як опиратись чесноті? Бездоганні люди жахливі: до них нема як підступитися. Ось гляньте на Терезу: у неї нема жодної вади, щоб присікатись. Вона не знає сумнівів ні щодо себе, ні щодо бога, ні щодо людей. Це сильна жінка, євангельська мудра діва, і хоч її не знають

люди, зате добре знаю я. Вона мені уявляється з лампою — простою лампою, що світить під сволоком селянської оселі і ніколи не погасне в Терезиній руці — сухій, міцній, покорченій, як виноградна лоза».

— Терезо, де ж краватка! Чи ви, нещасна, не знасте, що сьогодні перший четвер червня і мене дожидас мадемуазель Жанна? Директриса пансіону, мабуть, звеліла налощити паркет у приймальні, і я певен, що тепер у нього можна дивитись, як у дзеркало. Коли я неминуче послизнусь на ньому та зламаю ногу, то розважатимусь, видивляючись у тому дзеркалі на свій смутний вид. Але, взявши за зразок милого, незрівнянного героя, викарбуваного на палиці дядечка Віктора, я намагатимусь держатися стійко й усміхатись. Дивіться, яке сонце! Набережні в золоті, а Сена сміється незліченними блискітками-зморщечками... Місто все золоте, і білястий пилок витає над його прекрасними обрисами, мов розмаяні кучері. Терезо, давайте ж краватку! О, сьогодні я розумію добрягу Крізаля, що ховав брижі в товстий том Плутарха. За його прикладом я віднині кластиму всі свої краватки між сторінки «Acta sanctorum».

Тереза не слухала мене й мовчки шукала. І враз я почув від дверей тихенький дзвінок.

— Терезо, дзвонять. Давайте краватку й ідіть відчиніть; або краще йдіть відчиніть, а потім з божою поміччю нарешті знайдіть краватку. Тільки, прошу вас, не стійте між комодом і дверима, як, пробачте на слові, коняка між двома сідлами.

Тереза рушила до дверей, наче на ворога. Моя знаменита економка зробилась украй негостинна. Кожна чужа людина здається їй підозрілою. Як послухати її, це наслідок багатого життєвого досвіду. Я не мав часу зміркувати, чи в когось іншого цей досвід дав би такий самий результат. У моєму кабінеті на мене чекав метр Муш.

Він іще жовтіший, ніж я гадав. На ньому сині окуляри, і очі за їхніми скельцями бігають, як миші за ширмою.

Метр Муш вибачився, що потурбував мене в таку хвилину... В яку саме хвилину, він не сказав, але, думаю, він мав на увазі: коли я без краватки. Ви знаєте, що то була не моя провина. Але хоч метр Муш і не знає того, він нітрохи не вразився. Він тільки висловлює побоювання, що завадив мені. Я сяк-так заспокоюю його. Він каже, що прийшов поговорити зі мною як опікун мадемуазель Александр. Насамперед він запропонував мені не зважати

на ті обмеження, які він спершу визнав за потрібне накласти на даний мені дозвіл відвідувати мадемуазель Александр у пансіоні. Відтепер заклад мадемуазель Префер буде відчинений для мене щодня з дванадцятої до четвертої години. Знаючи про ту увагу, яку я приділяю дівчині, він вважає за свій обов'язок ближче познайомити мене з людиною, котрій доручено її виховувати. Мадемуазель Префер він знає давно і довіряє їй беззастережно. Мадемуазель Префер, на його думку, жінка високоосвічена, добромисна й доброчесна.

— Мадемуазель Префер,— сказав він,— людина з принципами, а в наші часи таких людей спіткаєш не часто, шановний пане. Тепер усе змінилось, і наша доба гірша від давніших.

— Правда, пане, про це свідчать і сходи в моєму домі,— відповів я.— Двадцять п'ять років тому вони були такі, що я піднімався ними зовсім легко, а тепер я ще на перших сходинках засапуюсь і в мене підгинаються ноги. Сходи геть зіпсувалися. Так само й книжки та газети: колись я без труднощів поглинав їх при світлі місяця, а тепер у найясніший сонячний день вони глумляться з моєї цікавості. Вони тільки рябіють чорним по білому, коли я без окулярів. І подагра дошкуляє моїм рукам та ногам. Усе це — каверзи часу.

— Річ не тільки в цьому, шановний пане,— серйозно відказав метр Муш.— Справжнє лихо нашої доби в тому, що ніхто не задоволений своїм становищем. Згори донизу в суспільстві, в усіх його верствах, панує хворобливе невгамовне прагнення добробуту.

— Господи! Невже ви, пане Муш, думаєте, що прагнення добробуту — це знак нашого часу? Людям ніколи не хотілось жити погано. Вони завжди намагались поліпшити своє життя. Ці постійні зусилля й викликáли нескінченні революції. Вони тривають і далі, оце й усе!

— Ох, пане Бонар,— зітхнув метр Муш,— видно зразу, що ви живете серед книжок, далеко від ділового світу. Ви не бачите, як я, зіткнення інтересів, боротьби за гроші. Всі, мале й велике, пнуться до того самого. Всі віддалися невтримній жадобі. Ось що жахає мене.

Я питав себе: невже метр Муш прийшов до мене тільки для того, щоб викласти свою доброчесно-мізантропічну філософію? Одначе я почув із його вуст і втішніші слова. Метр Муш зобразив мені Віржіні Префер як людину, гідну поваги й приязні, сповнену почуття честі, здатну

на відданість, освічену, скромну, звиклу читати вголос, цнотливу й навчену прикладати гірчичники. Тоді я зрозумів, що таку похмуру картину загального зіпсуття він намалював лиш на те, щоб під кінець ще дужче підкреслити контрастом чесноти начальниці пансіону. Я дізнався, що заклад на вулиці Демур має багато клієнтів, дає прибуток і заслужив загальну пошану. На підтвердження цих відомостей метр Муш підніс руку в чорній шерстяній рукавичці й додав:

— Завдяки своїй професії я непогано знаю людей. Адже нотаріус — якоюсь мірою сповідник. Я вважав за свій обов'язок принести вам ці добрі відомості в той час, коли щаслива випадковість звела вас із мадемуазель Префер. Мені лишається додати одне: ця дама, яка зовсім не знає про мій візит до вас, недавно згадувала вас словами, сповненими глибокої прихильності. Повторивши перед вами її слова, я б тільки ослабив їх, та й не можу цього зробити, бо це означало б у певному розумінні зрадити довіру мадемуазель Префер.

— Не треба її зраджувати, пане Муш, не треба. По правді кажучи, я й не відав, що мадемуазель Префер хоч трохи мене знає. Та однаково, коли вже ви, її давній приятель, маєте на неї вплив, я скористаюсь вашою приязню до мене й попрошу вас поклопотатися перед нею про мадемуазель Жанну Александр. Ця дитина — бо вона справді ще дитина — переобтяжена роботою. Бути водночас ученицею й учителькою — це дуже втомлює. Крім того, побоююсь, їй надміру дають відчути, що вона бідна, а таку благородну натуру приниження може штовхнути до непокори.

— Що вдієш!— відказав метр Муш.— Її треба добре підготувати до життя. Ми живемо на світі не для того, щоб розважатись і вдовольнятп всі свої бажання.

— Ми живемо на світі,— заперечив я,— щоб тішитись прекрасним і вдовольняти всі свої бажання, якщо вони чисті, розумні й людяні. Виховання, що не розвиває бажань, калічить душу. Треба, щоб вихователь учив бажати.

Мені здалося, що метр Муш дивиться на мене, як на нікчему. А він відповів вельми спокійно й упевнено:

— Зважте, пане Бонар, що виховання бідних людей треба провадити дуже обачно, пам'ятаючи про те підлегле становище, яке їм доведеться зайняти в суспільстві. Ви, може, не знаєте, що Ноель Александр помер неоплатним боржником і його дочку виховують майже з ласки.

— Ой, не кажіть цього, пане Муш!— вигукнув я.— Хто так каже, той сам себе винагороджує, а так не годиться.

— Пасив спадщини,— вів далі нотаріус,— переважував актив. Але я владнав справу з кредиторами на користь неповнолітньої дівчини.

Він запропонував мені детально пояснити все, але я відмовився від того пояснення, бо нездатний розуміти грошові справи взагалі, а справи метра Муша зокрема. Нотаріус знову почав виправдовувати систему виховання мадемуазель Префер, а на закінчення твердо сказав:

— Не можна навчатися весело.

— Навпаки, навчатись можна тільки весело,— заперечив я.— Мистецтво навчання — це мистецтво пробуджувати допитливість юного розуму, щоб потім задовольняти її, а допитливість буває живою і здоровою тільки у веселих людей. Коли знання втовкмачувати в голову силоміць, вони тільки засмічують її й отупляють. Щоб вивчене перетравилось, треба спожити його з апетитом. Я знаю Жанну. Якби цю дитину довірили мені, я б зробив з неї не вчену, ні, бо я бажаю їй добра, а дитину, що сяє розумом і життям, і в її душі вся краса природи й мистецтва відбивалась би ніжним блиском. У мене вона б жила в духовному єднанні з прекрасними краєвидами, з ідеальними образами поезії й історії, з високою зворушливою музикою. Я зробив би принадним для неї все те, любов до чого хотів би їй прищепити. Навіть рукоділля я б облагородив для неї, добираючи візерунки, стиль вишивок і мережив. Я подарував би їй гарненького песика й поні, щоб вона вчилась доглядати живі істоти; я дав би їй пташок, щоб вона їх годувала й так дізнавалась про ціну краплі води й крихти хліба. І ще одну радість я дав би їй — змогу радісно робити добро. А що горя уникнути не можна, бо життя сповнене злигоднів, то я навчив би її християнської мудрості, яка підносить нас над усіма нещастями й скрашує саме горе. Ось як я уявляю виховання дівчини!

— Схиляюсь,— відповів метр Муш, склавши руки в чорних шерстяних рукавичках, і підвівся.

— Ви, звичайно, розумієте,— сказав я, проводячи його до дверей,— що я не маю наміру нав'язувати мадемуазель Префер свою виховну систему, глибоко особисту й зовсім несумісну з розпорядком навіть найкращих пансіонів. Я тільки прошу вас переконати її, щоб вона давала Жанні менше роботи й більше відпочинку, не принижу-

вала її й лишала їй стільки волі духовної й фізичної, скільки дозволяє заведений у пансіоні лад.

З блідою, загадковою усмішкою метр Муш запевнив мене, що мої побажання буде сприйнято прихильно і що на них радо зважатимуть.

Потім ледь уклонився й вийшов, зоставивши мене в якомусь збентеженні й тривозі. Я стикався на своєму віку з усякими людьми, але ніхто з них не був схожий на цього нотаріуса й цю директрису пансіону.

6 липня

Метр Муш так загаяв мене своїм візитом, що я того дня вже не пішов до Жанни. Решту тижня забрали в мене мої професійні обов'язки. Хоч я й досяг віку, коли відходять від справ, тисячі ниток ще прив'язують мене до того світу, в якому я живу. Я головую на конгресах, в академіях, у товариствах. Я обтяжений почесними посадами; в самому міністерстві у мене їх не менш як сім. Канцелярії радісінькі були б спекатись мене, так само, як і я їх. Але звичка сильніша за них і за мене, і я дибаю вгору та вниз державними сходами. Коли я помру, старі швейцари показуватимуть один одному мою тінь, що блукатиме коридорами. Коли ти дуже старий, страшенно важко отак собі взяти та й зникнути. А тим часом, як співають у пісеньці, пора вже на спочинок, подумай про кінець.

Одна маркіза-філософка, що змолоду приятелювала з Гельвецієм,— я бачив її у свого батька вже зовсім старою,— захворівши востаннє, прийняла священика, що хотів підготувати її до смерті.

— А нащо? — спитала вона в нього.— Я бачу, що це діло в усіх дуже добре виходить за першим разом.

Батько трохи згодом провідав її й застав тяжко хворою.

— Добривечір, друже мій,— сказала маркіза, тиснучи йому руку.— Скоро я побачу, чи бог кращий зблизька.

Ось як умирали красуні — приятельки філософів. Такий спосіб іти зі світу, звичайно, не має нічого спільного з вульгарним зухвальством, і такої легковажності не знайдете в головах у дурнів. Але мені неприємна й вона. Ні побоювання мої, ні надії несумісні з таким кінцем. Я б хотів перед смертю зібрати докупи думки, а для цього добре було б кілька років пожити для себе. А то я ризикую... Та годі! Бо, чого доброго, та, кого я згадую,

почує й озирнеться. Я ще й без неї можу підпяти свою в'язку хмизу.

Жанну я побачив радісіньку. Вона розповіла, що в минулий четвер — того дня, коли до мене приходив її опікун,— мадемуазель Префер змінила заведений лад і звільнила Жанну від деяких обов'язків. Від того радісного четверга вона вільно гуляє по садку, де бракує тільки квітів та зелені, і навіть дістала час на те, щоб доліпити свого нещасливого святого Георгія.

— Я знаю, що за все це маю дякувати вам,— сказала вона, всміхаючись.

Я заговорив про інше, але помітив, що вона марно силує себе слухати уважно.

— Я бачу, вам щось не йде з голови,— сказав я.— Поділіться зі мною, а то ми не скажемо одне одному нічого доладного, а це не личить ні вам, ні мені.

Жанна відповіла:

— Та ні, я вас слухаю, пане Бонар; але ваша правда — я про щось думаю. Ви мені пробачте. Я думаю, що мадемуазель Префер, видно, дуже вас полюбила, коли стала раптом така добра до мене.

І глянула на мене з усмішкою, але водночас і налякано. Я аж засміявся.

— І це вас дивує?

— Дуже.

— А чому, скажіть, будь ласка.

— Бо я не бачу, чим це ви могли сподобатись мадемуазель Префер.

— Ви вважаєте, що я такий поганий, Жанно?

— Ні, ні, що ви! Я тільки не бачу, чим ви могли сподобатися саме мадемуазель Префер. А ви їй дуже, дуже сподобались. Вона покликала мене й довго розпитувала про вас.

— Справді?

— Авжеж, і хотіла знати, як ви живете. Навіть питала, скільки років вашій економці!

— Ти ба! А ви що про це думаєте?— спитав я.

Вона довго, невідривно дивилась на свої витерті сукняні ботики, немов поринувши в глибокі роздуми. Нарешті підвела голову й пояснила:

— Мені ввижається тут щось непевне. А хіба це не природна річ — тривожитися, коли чогось не розумієш? Я знаю, що я нерозважна, але сподіваюся, що ви на мене не сердитесь.

— Ні, Жанно, звичайно, не серджусь.

Признаюся, що її тривога передалась і мені, і в моїй старій голові крутилася думка, висловлена дівчиною: «тривожишся, коли чогось не розумієш».

Та Жанна знов почала всміхаючись:

— Вона мене спитала... Вгадайте, що!.. Вона мене спитала, чи любите ви смачно їсти.

— І як же ви сприйняли цю зливу запитань, Жанно?

— Я відповіла: «Не знаю, мадемуазель». А вона мені на те: «Дурненька. Треба запам'ятовувати найменші дрібнички з життя видатної людини. Адже Сільвестр Бонар, щоб ви знали, це один з найславетніших людей Франції».

— А бодай тобі!— вигукнув я.— І що ж подумали ви, Жанно?

— Я подумала, що мадемуазель Префер каже правду. Але мені не хочеться (я знаю, негарно так казати), зовсім не хочеться, щоб вона в чомусь мала рацію.

— Ну, то заспокойтеся: мадемуазель Префер не має рації.

— Ні, ні, має! Але я б хотіла любити всіх, хто любить вас, усіх-усіх, а тепер не можу, бо ніколи не зумію полюбити мадемуазель Префер.

— Послухайте, Жанно,— поважно відповів я.— Мадемуазель Префер стала до вас добра, будьте ж і ви добрі до неї.

Дівчина холодно заперечила:

— Мадемуазель Префер легко бути доброю до мене, а мені бути доброю до неї дуже важко.

Ще поважнішим тоном я відказав:

— Дитино моя, авторитет учителів священний. Ваша директриса стала вам замість матері.

Тільки-но я вимовив ту урочисту дурницю, як гірко пошкодував. Бо дівчина поблідла, і очі її налилися слізьми.

— Ой, пане Бонар!— вигукнула вона.— Як ви могли таке сказати!

І справді, як я міг таке сказати?

А вона повторювала:

— Матуся! Рідна моя матуся! Бідна моя матуся!

На щастя, я не лишився дурним до останку. Не знаю, як воно вийшло, але я начебто заплакав теж. У моїх літах уже не плачуть. То, певне, прикрий кашель витиснув у мене з очей сльози. Одне слово, можна було помили-

тись. І Жанна помилилась. О, яка чиста, яка осяйна усмішка блиснула з-під її прегарних зарошених вій, ніби сонце в гіллі після літнього дощу! Ми взялися за руки й довго сиділи мовчки, щасливі.

— Дитино моя,— сказав я нарешті,— я дуже старий, і багато життєвих таємниць, що відкриватимуться вам лиш помалу, мені вже відомі. Повірте: майбутнє твориться з минулого. Все, що ви зробите, щоб добре жити тут, без злості й прикрості, послужить вам колись для мирного й радісного життя в своєму домі. Будьте лагідні й умійте терпіти. Коли ми терплячі, тоді й терпиться легше. А якщо вам справді буде на що поскаржитись, я вас вислухаю. Якщо вас покривдять, це буде кривда й для нас із пані де Габрі.

— Як ваше здоров'я, дорогий мій пане Бонар?

То озвалась мадемуазель Префер, що ввійшла навшпиньки, і її запитання супроводилось усмішкою. Перша моя думка була послати її під три чорти, друга — сказати, що її губи годяться для усмішки, як каструля для гри на скрипці, третя — відповісти ввічливо й висловити сподівання, що й вона здорова.

Вона відіслала дівчину в сад гуляти; потім, приклавши одну руку до пелерини, а другу простягши до почесної дошки, показала мені ім'я Жанни Александр, виписане почерком рондо на першому місці.

— Мені дуже приємно бачити,— сказав я,— що ви задоволені поведінкою цієї дитини. Ніщо б не могло потішити мене дужче, і я схильний приписати ці успіхи вашій ласкавій увазі. Я наважився послати вам кілька книжок — можливо, цікавих і повчальних для молодих дівчат. Перегляньте їх самі й вирішіть, чи можна дати їх мадемуазель Александр та її подругам.

Зворушена директриса пансіону засипала мене словами подяки. Щоб припинити ту зливу, я сказав:

— Гарна погода сьогодні.

— Так,— погодилась мадемуазель Префер,— і якщо вона триватиме й далі, моїм дівчаткам добре гулятиметься.

— Ви, напевне, маєте на увазі канікули. Але ж мадемуазель Александр, не маючи рідних, нікуди не поїде. Господи боже, що ж вона робитиме в цьому великому безлюдному домі?

— О, ми розважимо її як зуміємо. Я водитиму її в музеї і до...

Вона якусь мить вагалась, потім додала, червоніючи:

— І до вас, якщо дозволите.

— А чом же ні!— вигукнув я.— Це чудова думка!

Ми розлучились якнайкращими друзями. Я почував прихильність до неї, бо домігся, чого хотів; а вона до мене — некорисливо, і це, за Платоном, поставило її на вищий ступінь в ієрархії душ.

І все ж я вводив цю людину в свій дім не без лихого передчуття. Я б волів, щоб Жанна була не в таких руках. Надто різні натури у метра Муша, мадемуазель Префер і в мене. Я ніколи не вгадаю, чому вони кажуть чи роблять так або так; у них є якісь таємні глибини, що непокоять мене. Як сьогодні сказала Жанна: чого не розумієш, те тривожить.

Та що ж! У мої літа знаєш дуже добре, як мало в житті чистоти; знаєш добре, скільки втрачають люди, проживши довго на цьому світі, і довіряєш тільки юності.

16 серпня

Я їх чекав. Щиро кажучи, я їх чекав нетерпляче. Власкавлюючи Терезу, щоб вона добре прийняла їх, я пустив у хід всю свою здатність до хитрощів і лестощів, але хіба цього досить? Вони прийшли. Жанна була таки справді гарнесенька. Звичайно, до бабусі їй далеко. Але сьогодні я вперше побачив, що в неї привабливе личко — а це в нашому світі річ дуже корисна для жінок. Вона всміхнулась, і в оселі книжок зразу повеселішало.

Я стежив за Терезою: цікаво, чи злагідніє моя сувора стара економка, побачивши молоденьке дівча. Та вона тільки спинила на Жанні погляд своїх тьмяних очей, а тоді повернула до неї зморшкувате обличчя з запалими устами і гострим підборіддям старої могутньої чарівниці. І все.

Мадемуазель Префер, убрана в синє, то підходила, то відступала, дрібочучи ногами, і зойкала, і зітхала, і опускала очі, й підводила їх, розливалась чемними словами, ніяковіла, сміливішала, знов ніяковіла й знов сміливішала, шанобливо схилялась,— одне слово, вдавала цілу комедію.

— Скільки книжок!— вигукнула вона.— І ви їх усі прочитали, пане Бонар?

— На жаль, так,— відповів я,— і через це нічогісінько не знаю, бо тут нема такої книжки, щоб не суперечила іншій, отож коли познайомишся з усіма, не знаєш, у що вірити. Ось до чого я дійшов, шановна пані.

Тоді вона підкликала Жанну, щоб поділитися з нею враженнями. Та дівчина дивилась у вікно.

— Як гарно!— сказала вона.— Я люблю дивитись, як тече річка. Скільки вона думок наводить!

Коли мадемуазель Префер скинула капелюшок і відкрила лоб, облямований білявими кучериками, Тереза вмить ухопила той капелюшок, буркнувши, що не любить, коли на меблях валяється лахміття. Потім підійшла до Жанни і, назвавши її панночкою, попросила в неї «убрання». «Панночка» віддала Терезі мантильку й капелюшок, звільнивши зграбну голівку і стрункий стан — мовби для того, щоб вони виразніше малювались на ясному тлі вікна, і мені захотілося, щоб у цю мить нею помилувався хтось інший, а не стара служниця, завита під баранця директриса пансіону й підтоптаний архівіст-палеограф.

— Ви дивитесь, як Сена іскриться на сонці?— спитав я.

— Еге,— відповіла Жанна, спершись на підвіконня.— Наче полум'я тече. А гляньте он туди, далі, яка вона прохолодна коло берега, де в ній відбились верби. Той куточок мені подобається найдужче.

— То вас так вабить річка? А що б ви сказали, якби ми, за згодою мадемуазель Префер, попливли пароплавом до Сен-Клу? Пароплав ми ще застанемо за Королівським мостом.

Жанні дуже сподобалась моя ідея, а мадемуазель Префер була готова на всі жертви. Та моя економка не збиралася відпускати нас так просто. Вона викликала мене до їдальні, і я, тремтячи, вийшов туди за нею.

— Хазяїне,— сказала вона, коли ми опинились наодинці.— Ви ж ніколи ні про що не подбаєте, і я сама мушу думати про все. На щастя, пам'ять у мене добра.

Я не визнав за доречне в таку хвилину розвіювати цю сміливу ілюзію. А Тереза провадила:

— То ви так і підете, не сказавши мені, що́ любить панночка? Вам догодити важко, але ви принаймні знаєте, що смачне. А молоді цього не тямлять. Вони не знаються на стравах. Їм то найсмачніше гидке, а то казна-що смакує, бо в них шлунок ще не на своєму місці, отож ніколи не вгадаєш, що їм подавати. Скажіть: чи любить панночка голубів з горошком і профітролі?

— Люба моя Терезо,— відповів я,— зробіть як самі знаєте, і все буде гаразд. Ці дами вдовольняться нашим скромним щоденним столом.

Тереза холодно відказала:

— Я вас питаю за панночку, хазяїне, бо не можу випустити її з нашого дому ненагодованою. А як отій накучерявленій старій дівулі мій обід не смакуватиме, то хай хоч і пальці смокче. Мені байдуже.

Я, заспокоєний, вернувся до оселі книжок, де мадемуазель Префер уже щось плела так невимушено, ніби вона була у себе вдома. Я й сам майже повірив у це. Правда, вона зайняла небагато місця край вікна. Але так добре вибрала собі стілець і стільчик під ноги, наче вони й зроблені були для неї.

Зате Жанна не спускала очей з книжок і картин, ніби прощалася з ними.

— Ось нате,— сказав я,— погортайте для розваги цю книжку, вона вам сподобається: там гарні малюнки.

І розгорнув перед нею альбом костюмів, гравірований Вечельйо: завважте, не дешеву копію, сяк-так зроблену сучасними художниками, а розкішний, гідний шани екземпляр першого видання, шляхетного, як шляхетні дами, зображені на його пожовклих, прикрашених часом сторінках.

Перегортаючи гравюри з наївною цікавістю, Жанна сказала:

— Ми говорили за прогулянку, а ви мене вирядили в цілу подорож. Велику подорож.

— Ну, а для подорожі треба влаштуватися зручніше, люба панно,— відказав я.— А то ви сидите на краєчку стільця, що стоїть у вас на одній ніжці, і Вечельйо давить вам коліна. Сядьте гарненько, стілець поставте рівно, а альбом покладіть на стіл.

Вона, всміхнувшися, послухалась.

— Дивіться, ось гарне вбрання! (То був костюм догареси). Яке воно благородне і які високі думки навіює! Все-таки розкіш прекрасна.

— Таких думок не висловлюють, мадемуазель Александр!— зауважила директриса, підвівши від рукоділля кирпатий носик.

— Та це зовсім невинна думка,— відказав я.— Бувають такі широкі натури з природженою схильністю до пишноти.

Кирпатий носик відразу й опустився.

— Мадемуазель Префер і сама любить розкіш,— озвалася Жанна.— Вона витинає з паперу абажури для ламп. Це хоч і не дорога, а все ж розкіш.

Вернувшись до Венеції, ми знайомилися з патриціанкою, вбраною в гаптований далматик, аж раптом почувся дзвінок. Я подумав, що то хлопець із хлібної крамниці зі своїм кошиком, але двері оселі книжок розчинились, і... Ти, старий Сільвестре Бонаре, щойно хотів, щоб інші очі, не тьмяні й без окулярів, тішилися звабою твоєї улюбленици, і ось твоє бажання справдилось украй неспо-діваним чином. І так само, як нерозважному Тезеєві, сказав тобі якийсь голос:

Страшпся! Небеса безжальні, невблаганні,
Караючи тебе, вволять твоє бажання.

Двері оселі книжок розчинились, і на порозі став вродливий юнак у супроводі Терези. Ця простосерда баба вміє тільки відчиняти й зачиняти двері, але не знається на тонкощах передпокою і вітальні. Нема в неї звичаю доповідати або просити, щоб зачекали. Вона або випихає людей за двері, або валить їх вам на голову.

Отже, вродливий юнак стоїть переді мною, тож не можу я, справді, замкнути його відразу в сусідній кімнаті, мов хижого звіра. Я чекаю, що він скаже, і він говорить зовсім не збентежено, але, видно, все ж помітив дівчину, що гортає Вечельйо, схилившись над столом. Я дивлюсь на нього: або я дуже помиляюсь, або ж я вже десь його бачив. Його звуть Желі. І прізвище це я вже чув — не знаю де. А пан Желі (Желі, то й Желі) таки гарний із себе. Він розповідає мені, що вчиться в Архівній школі, на третьому курсі, і вже рік чи й півтора працює над випускною дисертацією про бенедиктинські абатства в 1700 році. Недавно він прочитав мої праці про «Monasticon» і переконався, що не зможе закінчити дисертації без моїх порад, насамперед, і без одного рукопису, що належить мені,— а саме рахункової книги цистерціанського абатства з 1683 по 1754 рік.

Сповістивши все це, він подав мені рекомендаційного листа, підписаного ім'ям найславетнішого з моїх колег.

Ага, згадав! Пан Желі — той самий молодик, що торік під каштанами назвав мене йолопом. Розгорнувши рекомендаційного листа, я замислився:

«Ох, нещасний, ти, певне, й гадки не маєш, що я чув і знаю, як ти про мене думаєш... чи принаймні думав

того дня, бо ж юні голови такі несталі! І тепер ти в моїх руках, молодий нахабо! Ти вскочив у лігво лева, і так несподівано, що старий лев, захоплений зненацька, не знає, що й зробити зі своєю здобиччю. Та чи не йолоп ти й справді, старий леве? А як ні, то був йолопом. Ти був дурень, що підслухував пана Желі під статуєю Маргарити Валуа, вдвічі дурень, що почув його слова, і втричі дурень — що не забув того, чого краще було не чути».

Отак насваривши старого лева, я вблагав його виявити милосердя; він не змусив дуже себе вмовляти й зразу так повеселішав, що насилу стримав радісний рик.

З того, як я читав листа свого колеги, можна було подумати, що я неписьменний. Пан Желі міг би й знудитись за такий довгий час, але він дивився на Жанну й стоїчно терпів. Жанна кілька разів повертала голову в наш бік. Хіба можна весь час сидіти нерухомо, правда? Мадемуазель Префер поправляла кучерики, і груди її здіймались від легеньких зітханнячок. Треба сказати, що такими зітханнями не раз був ушанований і я.

— Дуже радий вам прислужитись, пане Желі,— сказав я нарешті, згортаючи лист.— Ви взялися за дослідження, що колись вельми цікавили й мене самого. Я зробив те, що міг. Я знаю не гірше за вас — навіть краще,— як багато ще лишилося зробити. Той рукопис, що ви в мене просите,— до ваших послуг. Коли хочете, візьміть його з собою, але він не маленький, і боюся...

— Дарма, пане Бонар, мені великі книги не страшні,— відказав Желі.

Я попросив його почекати і вийшов до кабінету поряд по рукопис, але довго не міг його розшукати і вже втратив надію, бо з певних ознак побачив, що Тереза наводила в кабінеті лад. Але книга була така велика, що навіть Тереза не зуміла сховати її зовсім. Я насилу підняв фоліант і зрадів, що він такий важезний.

«Стривай, синку,— сказав я сам до себе з усмішкою, що мала бути вкрай саркастичною,— стривай, ось я зараз навантажу його на тебе, і він натрудить тобі спочатку руки, а потім і голову. Це буде перша помста Сільвестра Бонара. А далі побачимо».

Вертаючись до оселі книжок, я почув, як Желі пояснює Жанні:

— Венеціанки фарбували коси в жовтий колір. Фарби у них були медового відтінку й золотавого. Але буває природний колір, кращий від медового й золотого.

Жанна відповіла замисленою, зосередженою мовчанкою. Я здогадався, що тут утрутився пустун Вечельйо і що зони, схилившись над альбомом, удвох розглядають догаресу й патриціанок.

Я ввійшов до кімнати, уявляючи, як скривиться Желі: книга була така важка, хоч носія наймай, і геть повідтягувала мені руки. Та юнак підняв її, мов пірце, і, всміхаючись, узяв під пахву. Потім подякував дуже коротко (так, як я люблю), нагадав, що потребує моїх порад, і, домовившись, коли прийти знову, невимушено попрощався з усіма нами...

— Симпатичний юнак,— мовив я.

Жанна перегорнула кілька сторінок Вечельйо і не сказала нічого.

А потім ми поїхали до Сен-Клу.

Вересень — грудень

Візити до старого Бопара тривали далі так акуратно, що я вдячний був мадемуазель Префер, яка нарешті домоглась визнаного за нею місця в оселі книжок. Вона вже каже «мій стілець», «мій стільчик», «моя етажерочка». Етажерочкою вона називає поличку, з якої вона вигнала поетів Шампані й поклала на їхнє місце торбинку з рукоділлям. Вона дуже мила, і треба бути виродком, щоб не любити її. Я її терплю в повному розумінні цього слова. Але чого не витерпиш заради Жанни! Адже вона вносить у оселю книжок чар, що лишається зі мною й тоді, коли вона вже пішла. Вона не дуже освічена, але надзвичайно обдарована, і буває так, що я хочу показати їй щось гарне, а виявляється, що я сам не вмів його бачити і тільки вона мені його відкрила. Коли я досі не зумів домогтися, щоб вона послідовно сприймала мої думки, то зате часто мені так утішно буває стежити за дотепною примхливістю її думок.

Хтось розважніший за мене подумав би, як зробити її корисною людиною. Та хіба в житті не корисно бути привабливою? Вона хоч і не вродлива, але чарівна. А чарівність, мабуть, варта вміння лагодити панчохи. Крім того, я не безсмертний, і вона буде ще не стара, коли мій нотаріус (не метр Муш, звичайно) прочитає їй один документ, що його я днями підписав.

Я не хочу, щоб хтось інший дбав про неї і дав їй посаг. Сам я не багатий, батьківська спадщина не примножилась у моїх руках. Порпаючись у старовинних текстах, не забагатієш. Та мої книжки, за теперішніми цінами на цей благородний товар, таки чогось варті. Он на тій полиці стоїть кілька видань поетів XVI сторіччя, то їх банкіри перехоплюватимуть у вельмож. І гадаю, що оцей «Часослов» Сімона Вотра не лишиться непомічений в аукціонній залі палацу Сільвестра, і так само «Preces piae», видані для королеви Клавдії. Я ретельно збирав і беріг ті рідкісні й визначні примірники, які тепер заповнюють оселю книжок, і довго вірив, що для мого життя вони такі необхідні, як повітря й світло. Я дуже любив їх і досі ще не можу стриматися, щоб не всміхнутись їм чи не попестити їх. Отой сап'ян так тішить око, а цей пергамент такий приємний на дотик! Кожна з цих книжок якоюсь неповторною рисою заслуговує на повагу порядних людей. Який ще власник зуміє цінувати їх як годиться? І хіба я знаю, чи не полишить їх новий господар гинути в забутті, чи не знівечить їх примха невігласа? В чиї руки попаде оцей незрівнянний примірник «Історії абатства Сен-Жермен-де-Пре», на берегах сторінок якого сам автор, дом Жак Буйяр, власною рукою вписав дуже важливі примітки?.. Академіку Бонар, ти старий безумець. Твоя економка, бідолашна, сьогодні лежить, прикована до ліжка тяжким нападом ревматизму. До тебе має прийти Жанна зі своєю дуеньєю, а ти, замість подумати, як їх прийняти, сушиш голову всякими дурницями. Ніякого пуття з тебе вже не буде, Сільвестре Бонаре, ось що я тобі скажу.

І саме в ту мить, подивившись у вікно, я побачив, як вони виходять з омнібуса. Жанна вистрибнула, мов кицька, а мадемуазель Префер довірила свою особу дебелій кондукторовій руці — з соромливою грацією Віргінії, що вціліла на розбитому кораблі і цього разу покірливо дозволила себе врятувати. Жанна підвела голову, вгледіла мене й нишком послала мені знак щирої приязні. А мені впало в очі: яка вона все-таки гарненька! Не така, звичайно, як була колись її бабуся. Одначе її чарівність дає радість і втіху старому безумцеві — мені. А що подумають про неї молоді безумці (якщо такі ще є на світі),— не знаю, та й не моє діло... Та чи ти забув, друже мій Бонаре, що твоя економка лежить хвора і двері ти повинен відчинити сам?

Відчиняй, стара Зимо... Юна Весна стукає до тебе.

Це Жанна, справді Жанна, вся розчервоніла. Мадемуазель Префер відстала на цілий поверх, вона засапана й сердита.

Я пояснив, що моя економка хвора, й запропонував пообідати в ресторані. Але Тереза, всемогутня навіть на ложі недуги, вирішила, що обідати треба вдома. Вона переконана, що порядні люди по ресторанах не ходять. До того ж вона про все подбала. Для обіду куплено, що треба, а приготує консьєржка.

Хоробра Жанна надумала піти глянути, чи не треба чого недужій старій. Як ви можете здогадатись, її відразу випровадили до вітальні, одначе не так різко, як я побоювався.

— Коли, не доведи боже, мені буде треба, щоб хтось мене доглядав,— сказала Тереза,— то я знайду когось іншого, а не таку лялечку, як ви. Мені треба спокою. А для такого краму на вашому базарі нема крамнички під вивіскою «Мовчи та диш». Ідіть веселіться й не сидіть тут, бо воно й нездорово: старість — як той реп'ях.

Жанна, переказавши нам ці слова, додала, що їй дуже подобається мова старої Терези. На те мадемуазель Префер дорікнула їй, що у неї недосить витончений смак. Я спробував виправдати дівчину, нагадавши, що багато чудових майстрів рідного слова вважали своїми вчителями мови вантажників із сінної пристані та старих праль. Проте мадемуазель Префер мала смак аж занадто витончений і не погодилася зі мною.

Тим часом Жанна з благальною міною попросила в мене великої ласки — щоб я дозволив їй пов'язати білий фартух і піти на кухню клопотатись коло обіду.

— Жанно,— відказав я поважно, як учитель,— щоб бити тарілки, товкти блюдця, калічити каструлі й щербити горщики, досить тієї почвари, що її Тереза покликала в кухню замість себе, бо я в цю мить чую з кухні жахливий брязкіт. Але вам я доручаю приготувати десерт. Розшукайте білий фартух, і я пов'яжу його вам своїми руками.

І справді, я урочисто зав'язав на її стані поворозочки полотняного фартушка, й вона кинулась на кухню готувати, як ми переконалися пізніше, вельми вишукані ласощі.

Та дуже скоро я пошкодував про таку свою ухвалу, бо мадемуазель Префер, зоставшись наодинці зі мною,

почала поводитись так, що я злякався. Вона втупила в мене палючі, повні сліз очі й тяжко зітхнула.

— Як мені жаль вас!— вигукнула вона.— Така людина, така видатна людина живе самотньо, в товаристві брутальної служниці,— бо вона таки брутальна, не заперечуйте! Як жахливо ви живете! Вам потрібен спокій, вигоди, увага, всіляке піклування. Адже ви можете й занедужати. Будь-яка жінка вважала б за честь носити ваше прізвище й розділити з вами життя. Кожна жінка, запевняю вас: так мені каже моє серце.

І притисла обидві руки до того серця, готового щомиті вискочити з грудей.

Я був просто-таки в розпачі. Я спробував розтлумачити мадемуазель Префер, що не маю наміру в таких літах міняти спосіб життя і що я цілком щасливий, наскільки дозволяють мені моя вдача й доля.

— Ні! Ви не щасливий! — вигукнула вона.— Вам треба, щоб поблизу весь час була душа, здатна вас розуміти. Вийдіть із свого заціпеніння, подивіться навколо! Адже у вас такі зв'язки, такі знайомства! Академікові не можна не бувати в товаристві. Дивіться, оцінюйте, порівнюйте. Розумна жінка ніколи не відмовить вам своєї руки. Я жінка, і мій жіночий інстинкт не підведе мене: якесь почуття підказує мені, що ви знайдете щастя в подружжі. Адже жінки — створіння такі віддані, такі щиросерді (не всі, звичайно, але є й такі)! І такі чутливі до слави! Ваша куховарка вже не має сил; вона глуха, вона недужа. А що, коли з вами щось станеться вночі? Ви бачите, я тремчу від самої думки про це!

І вона справді затремтіла: заплющила очі, зціпила кулаки, затупотіла ногами. Я розгубився зовсім. А з яким грізним запалом вона вигукнула:

— Ваше здоров'я! Ваше неоціненне здоров'я! Я радо віддала б усю свою кров, щоб продовжити життя вченого, літератора, заслуженої людини, академіка. І я зневажала б кожну жінку, що не зробила б так. Ви знаєте, пане Бонар, я була знайома з дружиною одного видатного математика, він заповнював цілі зошити своїми розрахунками, і тих зошитів були повні всі шафи в домі. У нього було хворе серце, і він марнів на очах. А жінка його, бачу, спокійнісінька. Я не могла цього витримати і врешті сказала їй: «Люба моя, у вас нема серця! Бувши вами, я б... я б... Я б сама не знаю, що зробила!»

Вона замовкла, знеможена. Моє становище було жахливе. Сказати мадемуазель Префер у вічі, що́ я думаю про її поради, шкода було й гадки. Бо посваритися з нею означало б утратити Жанну. Я вирішив повестись лагідно. А крім усього, вона була моя гостя, і це допомогло мені більш-менш дотриматися ввічливості.

— Я дуже старий, шановна пані,— відказав я їй,— і побоююсь, що ваша порада запізніла. Одначе я подумаю. А тепер заспокойтеся. Випийте, прошу вас, склянку води з цукром.

На превеликий мій подив, ці слова відразу втихомирили її, і вона спокійнісінько сіла в своєму кутку, біля своєї етажерочки, на своєму стільці, й поставила ноги на свій стільчик.

Обід зовсім не вдався. Мадемуазель Префер не звернула на те уваги, бо поринула в задуму. Я звичайно буваю дуже чутливий до таких знегод; але ця так веселила Жанну, що і я врешті розвеселився. Так багато проживши на світі, я ще не знав, що курка, з одного боку присмалена, а з другого сира,— страшенно кумедна річ; але дзвінкий Жаннин сміх переконав мене, що це справді так. Наша курка викликала безліч дуже дотепних слів, і я був у захваті від того, що її не засмажено гаразд.

Кінець обіду вийшов досить милий: юна дівчина в білому фартушку, тоненька й струнка, подала підбиті з цукром білки, що їх сама приготувала. В підливці кольору блідого золота вони сяяли найчистішою білістю, і від них ішов тонкий запах ванілі. А Жанна поставила їх на стіл невинно-поважно, мов шарденівська господиня.

У глибині душі я дуже тривожився. Мені здавалось майже неможливою річчю підтримувати й далі приязні взаємини з мадемуазель Префер, яку охопила шлюбна гарячка. А коли не буде вчительки — прощавай і учениця! І коли та добра душа вийшла в передпокій надягати мантилью, я хутенько спитав Жанну, скільки ж точно їй років. Виявилось — вісімнадцять і один місяць. Я підрахував на пальцях і встановив, що повнолітньою вона стане тільки через два роки й одинадцять місяців. Як пережити цей час?

Виходячи, мадемуазель Префер подивилась на мене так виразисто, що я аж здригнувся.

— До побачення,— поважно сказав я Жанні.— І послухайте мене: ваш друг старий, і ви можете втратити його.

Пообіцяйте мені, що ніколи не втратите чистоти душі, і я буду спокійний. Хай вас береже бог, дитино моя!

Замкнувши за ними двері, я відчинив вікно, щоб ще раз глянути на неї, коли вона йтиме вулицею. Вечір був темний, і я розгледів лише два невиразні силуети, що пливли чорною набережною. До мене долетіло неугавне глухе гудіння міста, і серце моє стислося.

15 грудня

Фульський король зберігав золотий келих, що лишила йому на пам'ять кохана. Перед смертю, відчувши, що п'є востаннє, він закинув келих у море. Я зберігаю цей зошит із спогадами, як старий владар туманних морів зберігав свій карбований келих, і так само, як він утопив той коштовний дарунок кохання, я спалю цей життєвий звіт. Звичайно, я знищу цей пам'ятник скромного життя не з пихатої скнарості й не з себелюбної гордості, просто я боятимусь, що речі, дорогі й священні для мене, через незграбність мого пера здадуться комусь недотепними й смішними.

Це я кажу між іншим. Безперечно, я був смішний, коли, запрошений на обід до мадемуазель Префер, сидів у глибокому кріслі (так, у глибокому кріслі) праворуч від цієї жінки, що так непокоїла мене. Стіл було накрито в маленькій вітальні. Щербаті тарілки, неоднакові склянки, ножі, що хиталися в колодочках, темні від іржі виделки — не бракувало нічого такого, що може відбити апетит порядній людині.

Мені довірчо сказали, що обід улаштовано заради мене, хоч на ньому був і метр Муш. Мадемуазель Префер, мабуть, вирішила хтозна-чого, що у мене сарматський смак щодо масла, бо те, що було на столі, виявилося зовсім згірклe.

Печенею я просто-таки отруївся. Але був відшкодований приємністю слухати, як метр Муш і мадемуазель Префер говорять про доброчесність. Я сказав «приємність», але доречніше сказати «сором», бо почуття, які вони висловлювали, були занадто витончені для моєї простацької натури.

З їхніх слів мені стало ясно, як білий день, що відданість — це для них просто хліб щоденний, а самопожертва їм необхідна, як повітря й вода. Бачачи, що я не їм, мадемуазель Префер на всякі лади силкувалась побороти

в мені те, що вона вельми ласкаво назвала скромністю. Жанни на обіді не було, бо її присутність суперечила б заведеному в пансіоні порядкові, порушивши рівність, необхідну серед стількох юних учениць.

Понура служниця подала вбогий десерт і вислизнула, мов тінь.

Тоді мадемуазель Префер, аж очі під лоб пускаючи, розповіла метрові Мушу про все, що говорила мені в оселі книжок, коли моя економка лежала хвора. Про своє захоплення академіком, про страх, що я, такий самотній, захворію, про певність, що кожна розумна жінка буде щаслива й горда, розділивши зі мною життя, про все, про все — не приховала нічого, навпаки, додала ще чимало нових дурниць. Метр Муш схвально кивав головою й лузав горіхи. А коли та злива слів скінчилася, з люб'язною усмішкою спитав, яка ж була моя відповідь.

Мадемуазель Префер приклала одну руку до серця, а другу простягла до мене й вигукнула:

— О, він такий ласкавий, такий недосяжний, такий добрий і такий великий! Він мені відповів... Та хіба я, проста жінка, зумію повторити слова академіка! Досить переказати їх зміст. Він мені відповів: «Так, я вас розумію, і я згоден».

По тих словах вона взяла мене за руку. Метр Муш підвівся, зворушений, і вхопив мене за другу.

— Поздоровляю вас, пане Бонар,— сказав він.

Мені кілька разів у житті доводилося злякатись, але ще ніколи я не відчував такого огидного страху. Я випручав обидві руки і, підвівшися, щоб мої слова прозвучали якомога поважніше, сказав:

— Шановна пані, або ж я невдало висловився тоді, або ж погано зрозумів вас тепер. І в тому, і в тому разі треба все до кінця з'ясувати. Дозвольте мені висловитись навпростець. Ні, я вас не зрозумів; ні, я ні з чим не згоден; я зовсім не знаю, які надії ви могли покладати на мене, якщо вони у вас були. В усякому разі, одружуватись я не збираюся. В моїх літах це була б непрощенна дурість, і я навіть не розумію, як могли ви, така розумна жінка, дати мені таку пораду. Я навіть маю всі підстави думати, що помилився і що нічого такого ви мені не казали. В такому разі вибачте старого чоловіка, відвикло го від товариства, нездатного до розмови з дамами й глибоко засмученого власною помилкою.

Метр Муш тихенько сів на своє місце й почав різати ножем корок, бо горіхів уже не було.

Мадемуазель Префер якусь хвильку дивилась на мене холодними круглими очицями — таких я в неї ще не бачив,— але врешті віднайшла свою нудотну лагідність. Медовим голосом вона вигукнула:

— Ох, ці вчені! Ці кабінетні люди! Чисто діти. Так — ви, пане Бонар, справжнісінька дитина.

Тоді обернулась до нотаріуса, що сидів тихенько, схилившись над порізаним корком, і благальним голосом промовила:

— Не судіть його! Не судіть! Не думайте про нього погано, прошу вас! Чуєте? Чи мені вас на колінах благати?

Метр Муш обдивився корок з усіх боків і не відповів.

Мене душило обурення; я почував жар у голові, тож, певне, щоки мої були дуже червоні. Ця обставина виправдовувала ті слова, що їх я почув крізь бухання крові в скронях:

— Ой, який жах! Що це з нашим бідним другом! Пане Муш, відчиніть, будь ласка, вікно. По-моєму, йому допоміг би компрес із арніки.

Я вибіг на вулицю, охоплений невимовною огидою й жахом.

20 грудня

Цілий тиждень я не чув нічого про пансіон Префер. Та мені несила було довше лишатися без звістки про Жанну, а до того ж я думав, що мій обов'язок — не відступати, отож кінець кінцем поїхав у Терн.

Приймальня здалась мені ще холоднішою, ще вогкішою, ще негостиннішою й подібнішою до пастки, а служниця — ще дужче заляканою й мовчазною. Я попросив її викликати Жанну й чекав досить довго, поки нарешті вийшла мадемуазель Префер, поважна, бліда, з підібганими губами й суворим поглядом.

— Я дуже шкодую, добродію, що сьогодні не можу дозволити вам побачення з мадемуазель Александр,— сказала вона, схрестивши руки на пелерині,— але це неможлива річ.

— А чому?

— Добродію, причини, що змушують мене зажадати, щоб ви не приходили так часто, дуже делікатні, і я про-

шу вас звільнити мене від такої прикрості — називати їх.

— Шановна пані,— відповів я,— Жаннин опікун дав мені дозвіл бачитися з вашою ученицею щодня. Які можуть у вас бути причини йти наперекір волі пана Муша?

— Опікун Жанни Александр (на слово «опікун» вона налягла, мов на тверду точку опори), так само як і я, жадає покласти край вашим домаганням.

— Коли так, будьте ласкаві викласти мені його й свої мотиви.

Вона подивилась на паперову спіральку й відказала з похмурим спокоєм:

— Ви так хочете? Ну що ж, здаюсь на вашу вимогу, хоча жінці дуже тяжко казати такі речі. Цей дім, добродію,— пристойний дім. На мені лежить відповідальність; я повинна, як мати, берегти кожну зі своїх учениць. Ваші домагання щодо мадемуазель Александр не можуть тривати далі без шкоди для дівчини. І мій обов'язок — покласти їм кінець.

— Я вас не розумію,— відповів я.

І то була правда. Вона неквапно пояснила:

— Найпорядніші люди, зовсім не схильні до підозр, так витлумачують ваші домагання в цьому домі, що я в інтересах мого закладу і в інтересах мадемуазель Александр мушу припинити такі відвідини негайно.

— Добродійко!— вигукнув я.— Мені доводилося чути на віку багато дурниць, але жодна з них не зрівняється з тією, що ви оце сказали!

Вона відказала просто:

— Ваші грубощі не зачіпають мене. Коли виконуєш обов'язок, це додає сили.

І притисла пелерину до серця — вже не для того, щоб його втримати в грудях, а, очевидно, щоб приголубити за благородство.

— Добродійко!— мовив я, тицьнувши на неї пальцем.— Ви розгнівали стару людину. Подбайте про те, щоб вона забула вас, і не додавайте нових неподобств до тих, що вже відкрились мені. Я вас попереджую, що не покину піклуватися про мадемуазель Александр. Якщо ви її скривдите, лихо вам буде.

Що дужче я запалювався, то спокійніша робилась мадемуазель Префер, і відповіла вона мені велично-незворушно:

— Добродію, мені досить ясний характер вашої прихильності до цієї дівчини, і я повинна захистити її від

того піклування, яким ви мені погрожуєте. Побачивши, в яких більше ніж двозначних взаєминах живете ви зі своєю економкою, я мала б відразу оберегти невинну дитину від спілкування з вами. Так я й робитиму далі. А за те, що досі я була довірливіша, ніж слід, не ви, а мадемуазель Александр має право дорікати мені. Але вона занадто невинна, занадто чиста завдяки моєму вихованню, щоб підозрювати, яку згубу ви їй готували. Гадаю, ви не змушуватимете мене розкривати їй очі.

«Оце-то так,— сказав я собі, здвигнувши плечима.— Треба ж було тобі, мій бідний Бонаре, стільки прожити, щоб дізнатись, які бувають лихі жінки... Зате тепер ця прогалина в твоїх знаннях заповнилась».

Я вийшов, не відповівши й словом, і не без утіхи відзначив собі, що директриса пансіону почервоніла,— отже, моя мовчанка дошкулила їй багато дужче, ніж слова.

Йдучи подвір'ям, я дивився на всі боки — чи не побачу Жанни. Вона виглядала мене й підбігла.

— Жанно, якщо вас хоч на волосинку скривдять, напишіть мені. Прощавайте.

— Ні, ні, не прощавайте! До побачення!

— Так, так, до побачення,— відказав я.— Пишіть мені.

З вулиці Демур я пішов просто до пані де Габрі.

— Пані в Римі, з паном. Хіба ви не знали?

— А справді!— сказав я.— Вона ж мені писала.

Вона справді сповіщала мене, і я, видно, зовсім одурів, що забув про це. Так, певно, подумав і слуга, бо його погляд промовляв: «Пан Бонар уже дитиніє». Він навіть перехилився через поруччя, щоб подивитись, чи не втну я ще якого коника. Але я спокійно спускався сходами, і він, розчарований, вернувся до покоїв.

Прийшовши додому, я дізнався, що у вітальні сидить пан Желі. Цей молодик відвідує мене дуже ретельно. Певна річ, він ще не виробив собі сталих поглядів, але розум у нього не посередній. Та цього разу його візит тільки збентежив мене. «От лихо!— подумав я.— Зараз скажу своєму юному другові якусь дурницю, і він теж подумає, що я вже дитинію. Але хіба ж я можу пояснювати йому, що мене хотіли оженити на собі, назвали розпусником, що й на Терезу кинуто підозру, а Жанна лишилась під владою послідущої негідниці. Якраз підхожий стан, щоб говорити про цистерціанські абатства з молодим, та ще й прискіпливим ученим. Та що вдієш — треба!»

Але Тереза спинила мене.

— Який ви червоний, хазяїне! — докірливо сказала вона.

— Та це весна,— відповів я.

Вона аж скрикнула:

— Весна? В грудні місяці?

А й справді, тепер грудень. Ох, і голова ж у мене! Добра опора для бідолашної Жанни!

— Терезо, візьміть палицю й поставте, якщо можете, в таке місце, де я зумію її знайти... Добридень, пане Желі. Як справи?

Без дати

Другого дня старий Бонар хотів уранці встати — й не зміг. Невидима рука, що держала його в ліжку, була важка. Старий, просто-таки прикутий до ліжка, скорився й вирішив не рухатись, але думки в голові товклись невгамовно.

Мабуть, у нього була сильна гарячка, бо йому ввижались у найдивніших подобах мадемуазель Префер, абати Сен-Жермен-де-Пре й слуга пані де Габрі. Ось якраз слуга стовбичить у нього над головою й корчить гримаси, мов ринва-химера готичного собору. Мені здається, наче в кімнаті багато людей, аж надто багато.

Ця кімната обставлена по-старовинному: портрети мого батька в парадній формі й матері в кашеміровій сукні висять на стіні, обклеєній шпалерами з візерунком у вигляді зеленого листя. Я знаю це і знаю, що все тут дуже вицвіло. Але в кімнаті старого чоловіка грайливість не до речі; вистачить, коли вона буде охайна, і Тереза про це дбає. До того ж ця кімната досить мальовнича, щоб тішити мою душу, й досі дитинну, наївно-цікаву. На стінах і серед меблів є речі, що часто розмовляють зі мною й бавлять мене. Але чого всі вони хочуть від мене зараз? Вони сердито кричать і погрозливо кривляються. Он статуетка, відлита з постаті богословської Чесноти Собору богоматері в Бру, звичайно така невинна й принадна, тепер весь час корчиться й показує мені язика. А ота прегарна мініатюра, що на ній один з найчарівніших учнів Жана Фуке зобразив сам себе в ту хвилину, коли, підперезаний мотузкою синів святого Франціска, стоячи на колінах, подавав свою книжку доброму герцогові Ангулемському,— хто це вийняв її з рамки й помістив туди велику котячу голову, що дивиться на мене фосфоричні-

ми очима? А листя на шпалерах теж стало головами — зеленими потворними головами. Ні, там усе гаразд: сьогодні, як і двадцять років тому, це просто надруковане листя, й більш нічого... Ні, я таки не помилився: це голови, в очима, носом, ротом, справжні голови! Розумію: вони водночас і голови, й листки. От якби не бачити їх!

Там, праворуч, гарна мініатюра францисканця вернулась на своє місце, але мені здається, ніби це я втримую її там страшним напруженням волі, а тільки-но послаблю його — в рамці знову з'явиться огидна котяча голова. Я не марю: я добре бачу Терезу, що стоїть у ногах ліжка, добре чую те, що вона каже мені, і відповів би їй цілком розумно, якби не мусив зусиллям волі втримувати всі речі довкола в їхньому природному вигляді.

Ось увійшов лікар. Я по нього не посилав, проте радий його бачити. Він мій давній сусід, заробив на мені небагато, але я його дуже люблю. Хоч я й не кажу йому нічого дуже мудрого, але принаймні все розумію і навіть трошечки по-своєму хитрую, стежачи за його жестами, поглядами, найменшими рисочками обличчя. Одначе й він хитрюга, і я не можу вгадати, що він думає про мій стан. Мені пригадуються глибокодумні слова Гете, і я кажу:

— Докторе, стариган погодився захворіти, але більше він цього разу природі не віддасть.

Ні лікар, ні Тереза не сміються з мого жарту. Видно, не зрозуміли.

Лікар пішов, уже вечоріє, всілякі тіні клубочаться, мов хмари, й розпливаються в зборках запони. Ці тіні юрмою пропливають переді мною, і крізь них видно нерухоме обличчя моєї вірної служниці. І раптом вуха мені роздирає крик, пронизливий крик відчаю. Жанно, це ви мене кличете?

Посутеніло, і тіні стали у мене в головах на цілу довгу ніч.

Удосвіта мені легшає, мене всього огортає спокій, безмежний спокій. Може, це ти розкриваєш мені своє лоно, господи?

Лютий 1876 р.

Лікар зовсім веселий. Здається, я виявив йому велику честь, звівшись на ноги. Як послухати його, то на моє старече тіло напали незліченні недуги.

Ці недуги — пострах для людини, а їхні назви — пострах для філолога. Ці словесні гібриди, напівгрецькі й

напівлатинські, з суфіксами *-ит* або *-іт* для різних запалень і *-алгія* — для різних болів. Лікар висипає їх передо мною з достатньою кількістю прикметників на *-ичний* та *-ічна,* що мають характеризувати їхні огидні якості. Коротше, добряча колонка тексту медичного словника.

— Дайте руку, докторе. Ви мене повернули до життя, і я вам прощаю. Ви мене повернули моїм друзям — і я вам дякую. Кажете, що я міцний чоловік? Авжеж, але я таки зажився на світі. Я мов старе начиння, схоже на крісло мого батька. Небіжчик дістав те старезне крісло в спадщину й сидів у ньому з ранку до вечора. Хлопчаком я вилазив на його бильця разів по двадцять на день. Поки воно було справне, ніхто не звертав на нього уваги. Та як воно закульгало на одну ніжку, всі почали казати, що це дуже добре крісло. А потім воно закульгало на три ноги, та й четверта риплла, і бильця майже повідламувались. Тоді всі почали вигукувати: «Яке міцне крісло!» Дивувалися, що воно, не маючи жодного тривкого бильця й жодної нерозхитаної ніжки, ще якось держиться й на ньому ще можна так-сяк сидіти. Нарешті з нього повилазив волос, і воно випустило дух. А коли наш слуга Сіпріан розпиляв його й відніс у дровітню, всі аж захлиналисъ від захвату: «Яке чудове, дивовижне крісло! На ньому сиділи П'єр-Сільвестр Бонар, торговець сукном, і його син Епіменід Бонар, і онук Жан-Батіст Бонар, начальник другого відділу морського департаменту й філософ-пірронік. Яке солідне, яке капітальне крісло!» А насправді крісло вже віджило своє. Отаке крісло й з мене, докторе. Ви вважаєте мене міцним, бо я виборсався з таких хвороб, які б доконали більшість людей зовсім, а мене змогли доконати тільки на три чверті. Щиро вам вдячний. Та однаково я непоправно розхитався.

Лікар за допомогою гучних латинських і грецьких слів намагається переконати мене, що стан мого здоров'я дуже добрий. Французька мова для таких умовлянь занадто прозора. Та все ж я даю себе вмовити й проводжаю його до дверей.

— І з богом!— каже Тереза.— Отак їх і треба випроваджувати, цих лікарів. Ще разів зо два — зо три отак його приймете, то він більш і не прийде, а воно й краще.

— Знаєте що, Терезо? Коли вже я настільки оклигав, не ховайте більше від мене листів. Там їх, певне, вже ціла купа, і негарно буде, як ви мені їх не дасте.

Тереза, трошки пом'явшись, принесла листи. Та що з того? Я переглянув усі конверти, але жоден з них не був надписаний тією милою рукою, що її я б хотів бачити тут, бачити, як вона гортає Вечельйо. І я відклав набік усю паку, бо вона вже не могла сказати мені нічого.

Квітень — червень

Баталія була гаряча.

— Стривайте, хазяїне, я трохи причепурюсь і сьогодні ще вийду з вами,— сказала Тереза.— Візьму розкладного стільчика, та й посидимо на сонечку.

Тереза й досі вважає мене недужим. Шкода́ відмагатись — я таки справді хворів, але ж усе має кінець. Гостя на ім'я Хвороба давно пішла, і бог з нею, та й наступниця її, блідолиця й приємна видом пані Поправка, теж ласкаво попрощалася зі мною ще три місяці тому. Якби я слухався економки, то зробився б достеменним паном Арганом і вже довіку не скидав би з голови нічного ковпака зі стрічками... Ні, тільки не це! Я хочу йти сам. Але Тереза цього не хоче. Вона взяла мій розкладний стільчик і наміряється йти зі мною.

— Терезо, завтра ми сидітимемо на сонечку, під стіною «Малого Провансу», скільки вам забагнеться. Але сьогодні у мене негайні справи.

Справи! Вона вирішила, що йдеться про гроші, й товкмачить мені, що нічого тут нема негайного.

— Тим ліпше! Але в цьому світі, крім грошових справ, є ще й інші.

Я благаю. Я серджусь. Я втікаю.

Погода досить гарна. Покладусь на візника, і як бог мене не покине, доведу до кінця те, що надумав.

Ось і стіна з синіми літерами: «Дівочий пансіон мадемуазель Віржіні Префер». Ось і гратки воріт, що широко розчинились би в парадне подвір'я, якби хто коли надумав їх розчинити. Але замок заіржавів, і гратки зсередини закрито бляхою, щоб уберегти від нескромних поглядів юні душі, що їх мадемуазель Префер без тіні сумніву навчає скромності, щирості, правдивості й некорисливості. Ось і загратоване вікно з брудними шибками — видно, з приміщення для обслуги: єдине тьмяне око, розплющене в зовнішній світ.

А ось і бічні дверцята, що ними мене стільки разів упускали, а потім зачинили їх переді мною; я знов бачу їхнє затягнене сіткою віконце. Кам'яна приступка перед ними стопталась, і навіть я, хоч за моїми окулярами не дуже зіркі очі, розрізняю на ній білі подряпини, залишені підкованими черевиками учениць. Та чи ступлю на неї я? Мені здається, що в цьому похмурому домі Жанна страждає і потай кличе мене. Ні, я не піду звідси так. Мене гнітить тривога, я дзвоню. Залякана служниця відчиняє ще боязкіш, ніж перше. Їй наказано не пускати мене на побачення з мадемуазель Александр. Я прошу сказати принаймні, як там вона. Служниця, сторожко позирнувши на обидва боки, відповідає, що з Жанною все гаразд, і зачиняє двері перед моїм носом. Я знову сам на вулиці.

Скільки разів відтоді ходив я там, під стіною, проминав дверцята, засоромлений, у відчаї від думки, що я сам слабкіший за цю дитину, у якої нема на світі іншої опори, крім мене!

10 червня

Я переміг себе й поїхав до метра Муша. Насамперед я відкрив, що в його конторі ще більше пороху та цвілі, ніж торік. Знов я побачив нотаріуса з його стриманими жестами й меткими очицями за скельцями окулярів. Я виклав йому свої скарги. Він мені відповів... Та навіщо в цей зошит, хай навіть приречений до спалення, заносити спогад про такого нищого шахрая? Він, мовляв, згоден з мадемуазель Префер, бо вже давно високо оцінив її розум і характер. По суті конфлікту він висловлюватись не хоче, але мусить сказати, що зовні ця історія має вигляд несприятливий для мене. Ці слова не дуже мене вразили. Але він додав (і це вразило мене дужче), що невелика сума, яка зберігалась у нього й була призначена на виховання його підопічної, вже вичерпалась, і він щиро дивується некорисливості мадемуазель Префер, згодної й за таких обставин тримати мадемуазель Александр у своєму пансіоні.

Розкішне світло, світло погожого дня, чистими хвилями вливається в цю паскудну контору й освітлює цього чоловіка. Надворі воно затоплює своїм блиском усе вбоздво сусідніх людних вуличок.

Яке воно ласкаве, це світло, як віддавна сповнює воно мої очі і як скоро я вже не могтиму тішитися ним! Я йду, замислений, руки заклавши за спину, попід фортечними валами й опиняюсь, сам не знаю як, у глухому передмісті, серед убогих садочків. На краю курної дороги я побачив рослину з квіткою яскравою й водночас похмурою, ніби створеною, щоб нагадувати про найвищу і найчистішу скорботу. Це аквілегія. Наші батьки називали її богородициною рукавичкою. Проте богородиця могла б застромити пальці в вузенькі дудочки квітки, хіба лиш обернувшись у крихітну лялечку, щоб явитися дітям.

Ось опецькуватий джміль силоміць пропихається в квітку, але хоботок його ніяк не дістає до нектару: марно силкується ласун. Урешті він вилазить, весь у пилку. Летить далі своїм важким летом; але квіти — рідкість у цьому закіптюженому сажею заводів передмісті. Джміль вертається до аквілегії і цього разу, прогризши квітку, висмоктує нектар крізь дірочку. Я б не повірив, що в джмеля скільки кмітливості. Диво дивне! Комахи й квіти чудують мене тим більше, чим уважніше я їх спостерігаю. Я наче добряга Ролен, що захоплювався цвітом своїх персиків. От якби мати гарний сад і жити на узліссі!

Серпень — вересень

Я надумався у неділю вранці піти й підстерегти вихованок мадемуазель Префер, коли вони йтимуть до церкви на обідню. Я бачив, як вони з поважними личками пройшли парами — менші попереду. Серед них були три однаково одягнені, низенькі, кругленькі, набундючені, і я впізнав панночок Мутон. Найстарша з сестер — та сама художниця, що намалювала страхітливу голову Тація, царя сабінян. Збоку вервечки дріботіла, насупивши брови, помічниця директриси з молитовником у руці. Середні дівчатка, потім старші пройшли, перешіптуючись. Але Жанни я не побачив.

Я питав у міністерстві народної освіти, чи є в надрах його архіву якісь відомості про заклад на вулиці Демур. Я домігся, щоб туди послали інспектрис. Вони сходили туди й дали якнайкращий відгук. На їхню думку, пансіон Префер може вважатися зразковим. Якщо я доможусь офіційного обстеження, то мадемуазель Префер напевне одержить академічні пальми.

3 жовтня

Сьогодні четвер, день, коли пансіонерок відпускають додому, і я, тільки-но звернувши на вулицю Демур, зустрів трьох панночок Мутон. Уклонившись їхній матері, я спитав у найстаршої, років дванадцяти, як почуває себе її подруга — мадемуазель Жанна Александр.

Маленька панночка Мутон відповіла одним духом:

— Жанна Александр мені не подруга. Її держать у пансіоні з ласки, а тому вона мусить замітати в класах. Так звеліла мадемуазель Префер.

Три панночки Мутон попростували далі, і пані Мутон рушила вслід за ними, кинувши на мене через пухке плече підозріливий погляд.

Лихо! Я докотився до підозрілих вчинків. Пані де Габрі вернеться в Париж не раніш як через три місяці. А без неї я не маю ні розуму, ні такту; я тільки важка, недоладна й шкідлива машина.

Але ж не можна терпіти, щоб Жанна була служницею в пансіоні і щоб метр Муш кривдив її!

28 грудня

Надворі було хмарно й холодно. Вже смеркло. Я подзвонив біля дверцят спокійно, як людина, що вже не боїться нічого. Коли залякана служниця відчинила, я тицьнув їй у руку золоту монету й пообіцяв ще одну, якщо вона дасть мені змогу побачити Жанну Александр. Вона відповіла:

— За годину, біля вікна з гратами.

І грюкнула дверцятами в мене перед носом так, що з мене ледь не злетів капелюх.

Я добру годину чекав під завірюхою, а тоді підійшов до вікна. Нікого! Свистів вітер, ішов густий сніг. Мене штовхали робітники, що проходили мимо з інструментами на плечах, нахиливши голови проти хвищі. У вікні — нікого. Я вже боявся, що мене помітили. Я розумів, що вчинив негарно, підкупивши служницю, одначе не шкодував нітрохи. Нікчема той, хто не вміє при потребі переступити заведені правила. Минуло ще чверть години. Нікого... Та нарешті вікно прочинилось.

— Це ви, пане Бонар?

— Ви, Жанно? Кажіть швидше: що тут із вами?

— Нічого. Я здорова-здоровісінька.
— А ще?
— Я тепер сплю в кухні, замітаю класи.
— У кухні? Замітаєте? Боже милосердний!
— Авжеж, бо опікун більш не платить за моє утримання.
— Ваш опікун мерзотник.
— То ви знаєте?..
— Що?
— Ой, я не хочу про це казати. Я б тільки воліла померти, ніж зостатися з ним наодинці.
— А чого ж ви не написали мені?
— Бо за мною наглядали.

Умить я вирішив, що́ зроблю, і ніщо вже не примусило б мене змінити мій намір. Правда, у мене майнула думка, що я не маю права цього робити, але я відмахнувся від неї. А наважившись, почав міркувати чітко й діяти з дивовижним спокоєм.

— Жанно, з цієї кімнати, де ви стоїте, є вихід на подвір'я?— спитав я.
— Є.
— А ви можете самі відімкнути надвірні двері?
— Можу, якщо нікого нема в швейцарській.
— Підіть подивіться, тільки глядіть, щоб вас не побачили.

Чекаючи, я стежив за дверима й вікном. Секунд за п'ять-шість Жанна нарешті знову з'явилась у вікні.

— Там сидить служниця,— сказала вона.
— Гаразд. У вас є чорнило й перо?
— Нема.
— А олівець?
— Є.
— Дайте його сюди.

Я видобув з кишені стару газету, на вітрі, що ледве не гасив ліхтарі, під снігом, що сліпив мене, сяк-так стулив бандероль і написав адресу—мадемуазель Префер.

Надписуючи, я розпитував Жанну:

— Коли приходить листоноша й кладе в скриньку газети, він дзвонить? А служниця відчиняє скриньку й зразу несе те, що вийняла, до директриси?

Жанна відповіла, що все начебто буває так.

— Ну, побачимо. Сходіть подивіться ще раз і, коли служниця вийде зі швейцарської, відімкніть двері й виходьте на вулицю.

Сказавши їй це, я вкинув газету в скриньку, гучно подзвонив і хутенько сховався в сусідньому під'їзді.

Я простояв там кілька хвилин. Раптом дверцята здригнулися, прочинились, і вистромилась дівоча голівка. Я вхопив її долонями й притяг до себе.

— Ходімо, Жанно, ходімо.

Вона подивилась на мене стривожено. Очевидно, подумала: чи не збожеволів я? Але розум мій, навпаки, був ясний як ніколи.

— Ходімо, ходімо, дитя моє.

— Куди?

— До пані де Габрі.

Вона взяла мене під руку, і якусь часинку ми бігли, наче злодії. Але біг — не вельми підхоже діло для людини з моєю комплекцією. Я зупинився, зовсім засапаний, і зіперся на щось. То виявилась жаровня продавця каштанів, що примостився біля шиночка, де випивали візники. Один із них спитав, чи не треба нас підвезти. Аякже! Саме цього нам було треба. Чоловік з батогом, поставивши склянку на бляшаний прилавок, сів на передок і цьвохнув коня. Ми були врятовані.

— Уф!— відсапувався я, витираючи лоб: хоч як було холодно, а з мене лився піт.

Дивна річ: Жанна, здається, краще за мене розуміла, що ми зробили. Вона була дуже поважна й видимо стривожена.

— На кухні!— обурено вигукнув я.

Вона похитала головою, ніби сказала: «На кухні чи ще де, хіба мені не однаково!» А в мене аж серце стислось, коли я розгледів у світлі ліхтарів, як схудло й помарніло її личко. Я вже не бачив у ньому тієї жвавості, тих змін виразу, тих несподіваних поривів, що так мене тішили. Погляд млявий, рухи скуті, постава понура. Я взяв її за руку: рука шорстка, натруджена, холодна. Скільки вона, сердешна, натерпілась! Я почав її розпитувати, і вона байдуже розповіла, як мадемуазель Префер одного дня покликала її й назвала підступною гадючкою, а за віщо — хтозна. І додала: «Ти більше не побачиш пана Бонара: він давав тобі погані ради й дуже негарно повівся зі мною».

— Я відказала: «Ніколи не повірю». Тоді мадемуазель Префер дала мені ляпаса й відіслала до класу. Як я почула, що більше вас не побачу, то мені здалось, наче все потемніло, немов ніч запала. Ви знаєте, як то буває сумно

ввечері, коли потемніє? Уявіть же, що так триває цілі тижні й місяці. А якось я дізналася, що ви у приймальні з директрисою, і дочекалась, коли ви будете виходити, і ми одне одному сказали: «До побачення». Тоді мені трохи полегшало. А в четвер приїхав опікун, щоб узяти мене до себе додому. Я відмовилась. Він досить ласкаво сказав, що я вередушка. І більше не в'язнув. Але через день до мене підійшла мадемуазель Префер, така сердита, що я аж злякалася. В руці у неї був якийсь лист. Вона сказала: «Мадемуазель Александр, ваш опікун повідомив мене, що гроші на ваше утримання, які зберігались у нього, скінчилися. Не бійтесь, із пансіону я вас не вижену, але погодьтеся, що справедливо буде, коли ви працюватимете за харчі й помешкання».

Відтоді вона звеліла мені прибирати в усьому домі, а кілька разів на цілий день замикала на горищі. Ось що, пане Бонар, сталося зі мною, поки вас не було. Якби я й могла вам написати, то не знаю, чи зробила б так, бо не вірила, що ви зможете вирвати мене з пансіону, а поки мене не силували йти до пана Муша, мені було байдуже. Я могла жити й на горищі, і в кухні.

— Жанно!— вигукнув я.— Навіть якби нам довелось утікати в Океанію, ця паскудна Префер більш не забере вас. Урочисто присягаюся в цьому. А чом би нам і справді не податись в Океанію? Клімат там здоровий, і я недавно читав у газеті, що там є навіть роялі. А тим часом їдьмо до пані де Габрі: вона, на щастя, вже три чи чотири дні як вернулась до Парижа. Бо ми — двоє наївних дітей і дуже потребуємо допомоги.

Поки я говорив, Жанна поблідла, помарніла; погляд її затуманився, напіврозтулені губи гірко скривились. Вона впала головою на моє плече й зомліла.

Я взяв її на оберемок і поніс сходами до дверей квартири пані де Габрі, мов заснуле дитя. Сам до краю знемігшись від утоми й хвилювання, я сів з нею на лавочку, поставлену на сходах. Там дівчина зразу опритомніла.

— Це ви!— сказала вона, розплющивши очі.— Яка я рада!

У такому стані постукались ми до наших друзів.

Вибило восьму годину. Пані де Габрі приязно зустріла старого з дівчиною. Звичайно, вона здивувалась, але не стала допитуватись.

— Ласкава пані,— сказав я,— ми обоє прийшли віддатись під ваш захист. І насамперед хочемо попросити

у вас вечері. Принаймні для Жанни, бо вона була зомліла в екіпажі від знесилля. Мені в таку пізню годину не можна їсти нічого, бо я тоді промучусь цілу ніч. Сподіваюся, що пан де Габрі здоровий.

— Він удома,— сказала господиня і зразу послала сповістити його про нас.

Мені приємно було побачити його відверте лице й потиснути велику руку. Ми всі четверо перейшли до їдальні, і, поки Жанні принесли холодної печені, до якої вона ледь доторкнулась, я розповів йому нашу справу. Поль де Габрі попросив мого дозволу закурити люльку, потім мовчки вислухав мене. Коли я закінчив, він почухав густу, коротко підстрижену борідку й вигукнув:

— Лиха година! Вклепалися ж ви в історійку, пане Бонар!

Потім, помітивши, що Жанна дивиться на нас великими зляканими очима, додав:

— Ходім до мене.

Ми перейшли до його кабінету, де, осяяні яскравими лампами, блищали на темних шпалерах рушниці й мисливські ножі. Там, посадовивши мене на шкіряну канапу, він сказав:

— Чого ви накоїли, господи боже, чого ви накоїли! Підбили неповнолітню дівчину до втечі, викрали її! Тепер матимете гарненький клопіт: адже за це кара — від п'яти до десяти років ув'язнення.

— Боже милосердний! — вигукнув я.— Десять років в'язниці за врятування невинної дитини!

— Такий закон,— відповів пан де Габрі.— Я досить добре знаю кодекс, любий мій пане Бонар,— не тому, що скінчив курс права, а тому, що, будучи люзанським мером, мені довелось його вивчити, щоб навчати підлеглих. Муш — мерзотник, Пре́фер — пройдисвітка, а ви... не доберу досить сильного слова.

Відчинивши книжкову шафу, де лежали собачі нашийники, нагаї, остроги, стремена, коробки з сигарами й кілька довідників, він узяв карний кодекс і почав гортати.

— «Злочини й порушення... незаконне позбавлення свободи...» Це не ваш випадок. «Викрадення неповнолітніх...» Оце наше. «Стаття триста п'ятдесят четверта. Кожен, хто обманом або силою викраде з дому чи підмовить когось викрасти неповнолітню, або виманить чи підмовить когось виманити її й забрати з того місця, де її помістили

особи, яким довірено опіку над нею, підлягає тюремному ув'язненню. Див. карний кодекс, статті двадцять перша і двадцять восьма». «Стаття двадцять перша. Термін ув'язнення від п'яти років». «Стаття двадцять восьма. Присуд до ув'язнення тягне за собою позбавлення громадянських прав». Ясно, правда ж, пане Бонар?

— Цілком ясно.

— Далі: «Стаття триста п'ятдесят шоста. Коли викрадачеві ще не минуло двадцяти одного року, його карають тільки...» Нас це не стосується. «Стаття триста п'ятдесят сьома. В тому разі, коли викрадач одружиться з викраденою дівчиною, судову справу проти нього можна порушити лише за скаргою тих осіб, які на підставі цивільного кодексу мають право вимагати, щоб шлюб був визнаний незаконним, а вирок може бути винесений тільки після остаточної ухвали про розірвання шлюбу». Не знаю, чи маєте ви намір одружитися з Жанною Александр. Ви бачите, що кодекс — добросердий чолов'яга й лишає вам лазівочку. Але жарти тут не до речі, бо ваше становище кепське. Як могли ви, така освічена людина, подумати, ніби в Парижі у дев'ятнадцятому сторіччі можна безкарно викрадати дівчат? Адже тепер не середні віки, уникання не дозволене.

— Невже ви гадаєте, що старовинне право його дозволяло?— відказав я.— Про це ви знайдете в Балюза указ короля Хільдеберта, виданий у Кельні п'ятсот дев'яносто третього чи дев'яносто четвертого року. А хто не знає знаменитого декрету, виданого тисяча п'ятсот сімдесят дев'ятого року в Блуа? Там прямо встановлено: хто звабить за собою юнака або дівчину, молодших від двадцяти п'яти років, спокусивши чи одруженням, чи то чим іншим, супроти бажання, волі або прямої згоди батька, матері й опікунів, того карати смертю. «А так само,— сказано в декреті,— мають бути суворо покарані ті, хто брав участь у згаданому викраденні, й усі, хто помагав радою, ділом чи коштами, хоч би яка була та поміч». Це точні чи майже точні слова декрету. А щодо тієї статті наполеонівського кодексу, котра звільняє викрадача від кари, якщо він одружиться з викраденою дівчиною, то я пригадую: бретонське звичаєве право теж не карало за викрадення, що кінчалось одруженням. Але цей звичай бував причипою зловживань, і його скасовано близько тисяча сімсот двадцятого року. Цю останню дату я наводжу з точністю до десяти років. Пам'ять моя вже підупадає,

минули ті часи, коли я міг не зупиняючись продекламувати з голови півтори тисячі рядків «Жірара Руссільйонського». Про капітулярій Карла Великого, що встановлює кару за умикання, я не кажу, бо ви й самі, певне, пам'ятаєте його. От бачте, любий мій пане де Габрі, викрадення каралось як злочин при трьох династіях старої Франції. Дуже помиляються ті, хто думає, ніби середні віки були порою хаосу. Навпаки, ви переконаєтесь...

Пан де Габрі перебив мене вигуком:

— Ви знаєте указ Блуа, Балюза, Хільдеберта й капітулярії, а не знаєте кодексу Наполеона!?

Я відповів, що справді ніколи не читав цього кодексу, і пан де Габрі видимо здивувався.

— Чи ви хоч тепер уже розумієте, яке серйозне ваше становище?— спитав він.

Сказати правду, я ще не розумів. Та помалу, завдяки дуже виразним поясненням пана Поля, я таки почав розуміти, що мене судитимуть не за мої невинні наміри, а за мій вчинок, який є підсудним. Тоді я впав у відчай.

— Що ж робити?— вигукнув я жалібно.— Невже я безповоротно згубив себе, а разом із собою бідну дитину, що її хотів урятувати?

Пан де Габрі мовчки натоптав люльку й розкурював її так довго, що його добродушне широке обличчя тричотири хвилини світилось червоним відблиском, наче в коваля над горном. Нарешті він промовив:

— Ви мене питаєте, що робити? Не робіть нічого, любий пане Бонар. Заради бога й власного добра не робіть нічого. Ваші справи досить кепські; не втручайтеся в них, бо накоїте нового лиха. Тільки пообіцяйте відповідати за все, що зроблю я. Завтра вранці я піду до пана Муша, і якщо він такий, як ми гадаємо, тобто негідник, то я знайду спосіб його знешкодити, хоч би там чортзна-що. Все залежить від нього. Відвозити Жанну до пансіону тепер уже пізно, вона залишиться тут, під доглядом моєї дружини. Це, звичайно, означає співучасть у злочині, але ми вирятуємо дівчину з двозначного становища. А ви, любий мій пане Бонар, вертайтесь хутенько додому, на набережну Малаке, і якщо туди прийдуть шукати Жанну, вам буде дуже легко довести, що її у вас нема.

Поки ми розмовляли, пані де Габрі вкладала свою гостю спати. Я бачив, як покоївка пронесла коридором перекинені через руку простирала, що пахли лавандою.

— Оце благородний і ніжний запах,— сказав я.

— Ну аякже!— відказала пані де Габрі.— Ми ж люди сільські.

— Ох, якби й я міг стати сільською людиною!— зітхнув я.— Чи зможу і я колись вдихати, як ви в Люзансі, запахи полів, живучи в затінку густолистих дерев! А якщо це бажання занадто нескромне для старого чоловіка, що вже доживає свій вік, то я хочу принаймні, щоб саван мій був напахчений лавандою, як оці простирала.

Ми умовились, що завтра я прийду до них снідати. Але мені суворо наказали не приходити до дванадцятої. Жанна, обнімаючи мене, благала не відвозити її назад до пансіону. Ми розлучилися зворушені й неспокійні.

Удома я побачив Терезу на сходах, аж розлючену тривогою за мене. Вона заявила, що мене треба замикати на замок, не більш і не менш.

Яка була та ніч! Я й на мить не склепив очей. То сміявся, мов хлопчак, що витівка моя вдалась, то, охоплений невимовним жахом, бачив, як мене тягнуть до суду, як я сиджу на лаві підсудних, обвинувачений у злочині, що його вчинив так природно. Я боявся, але не відчував ні докорів сумління, ні жалю. Сонце зазирнуло в мою кімнату, весело й ласкаво заграло на бильці ліжка, а я проказав таку молитву:

«Господи, ти, що сотворив небо й росу, як сказано в «Трістані»! Суди мене по твоїй правді не за ділами моїми, а за намірами, бо вони були праведні й чисті. І я заволаю: «Слава в вишніх богу, а на землі мир і в людях благовоління!» В руки твої віддаю ту дитину, що викрав. Зроби те, на що не спромігся я: обережи її від усіх ворогів, і хай буде благословенне ім'я твоє!»

29 грудня

Увійшовши до пані де Габрі, я побачив зовсім нову Жанну.

Чи й вона, як я, з першим ранішнім променем волала до того, хто сотворив небо й росу? В її усмішці був солодкий спокій.

Пані де Габрі зразу покликала її, щоб докінчити зачіску, бо ця люб'язна господиня хотіла власними руками прибрати голівку дорученого їй дівчати. Прийшовши трохи раніш, ніж домовлялись, я перебив той милий туалет.

Мене покарали тим, що лишили чекати самого у вітальні. Незабаром там до мене приєднався й пан де Габрі. Він, мабуть, щойно вернувся додому, бо на лобі в нього ще видно було надавлений капелюхом пруг. Обличчя його було веселе і жваве. Мені здалось ніяково розпитувати, і ми всі разом пішли снідати. Коли слуги подали всі страви і вийшли, пан Поль, що приберігав своє оповідання до кави, сказав:

— Ну, то я був у Левалуа.

— Ви бачили метра Муша?— зацікавлено спитала пані де Габрі.

— Ні,— відповів він і окинув поглядом наші розчаровані обличчя.

Натішившись нашою тривогою скільки годилося, цей славний чоловік додав:

— Метра Муша вже нема в Левалуа. Метр Муш покинув Францію. Післязавтра буде тиждень, як він ушився, прихопивши з собою гроші своїх клієнтів — досить кругленьку суму. Контора, коли я прийшов, була замкнена. Про всю цю історію розповіла мені його сусідка, пересипаючи свою мову прокльонами. Нотаріус сів у поїзд о сьомій п'ятдесят п'ять, і сів не сам: повіз із собою дочку тамтешнього перукаря. Цей факт підтвердив мені й комісар поліції. Ну, чи міг метр Муш зникнути доречніше? Якби він загаявся ще на тиждень, то в ролі представника суспільства потяг би вас, пане Бонар, до суду як злочинця. А тепер нам нема чого боятись. Тож за здоров'я метра Муша!— вигукнув він, наливаючи арманьяк.

Мені хотілося б жити довго, щоб довго пам'ятати той ранок. Ми вчотирьох сиділи у великій білій їдальні за столом з вощеного дуба. У пана де Габрі веселість гучна й навіть трошки грубувата, і арманьяк він пив великими ковтками. Який славний чолов'яга! Пані де Габрі й мадемуазель Александр усміхались мені, і ті усмішки винагороджували мене за всі турботи.

Вернувшись додому, я наслухався в'їдливих докорів від Терези: вона не могла зрозуміти мого нового способу життя. Їй здавалося, що її хазяїн з'їхав з глузду.

— Так, Терезо, я навіжений старий дід, а ви — навіжена стара баба. Це правда. І хай поможе нам бог, Терезо, хай він дасть нам нові сили, бо у нас з'явились нові обов'язки. А поки що дайте мені лягти на канапі, бо я вже не встою на ногах.

— Добридень, пане Бонар,— мовить Жанна, відчиняючи мені двері, а Тереза, не поспівши поперед молодшої, щось бурчить у темному коридорі.

— Мадемуазель, віднині прошу вас урочисто величати мене моїм офіційним званням і казати: «Добридень, опікуне!»

— То вже владнали? Яке щастя!— сказала дівчина й заплескала в долоні.

— Так, уладнали, люба панночко, в міському суді, перед мировим суддею, і від сьогодні ви підлягаєте моїй владі... Ви смієтеся, годованко? Я бачу по ваших очах: в голові у вас крутиться якась шалена думка. Нова забаганка?

— Ох, ні, пане... опікун. Я просто подивилась на ваші сиві кучері. Вони в'ються з-під капелюха, ніби козолист на балконі. Вони дуже гарні й так мені подобаються.

— Сядьте, годованко, і, якщо зможете, не говоріть більше дурниць. Бо я маю вам сказати деякі серйозні речі. Слухайте ж. Я гадаю, вам зовсім не хочеться повертатись до мадемуазель Префер. Так? А що ви скажете, коли я для закінчення вашої освіти залишу вас тут до... ну, доки? Як то кажуть, довіку.

— Ой!— зойкнула Жанна, зашарівшись із радості.

А я провадив:

— Там ззаду є невеличка кімнатка, і Тереза прибрала її для вас. Ви там оселитесь на зміну старим книжкам, як день приходить на зміну ночі. Підіть з Терезою, подивіться, чи можна там жити. З пані де Габрі я домовився, що ви вже сьогодні спатимете тут.

Дівчина зразу кинулась туди, але я завернув її.

— Жанно, слухайте далі. Досі вам щастило бути для моєї економки любою гостею, хоч вона, як усі старі люди, має досить непривітну вдачу. Жалійте її. Я сам вважаю, що повинен її жаліти й терпіти її норови. Поважайте її, Жанно, чуєте? Кажучи так, я не забуваю, що вона моя і ваша служниця, та вона й сама цього не забуває. Але ви повинні шанувати в ній похилий вік і щире серце. Вона скромна людина, але довго жила в шані й звикла до цього. Терпіть упертість цієї прямої душі. Вмійте наказувати, а вона зуміє коритись. Ідіть, доню моя, приберіть свою кімнатку так, як вам буде зручно для праці й спочинку.

Спрямувавши Жанну цим напученням на шлях доброї господині, я сів читати один журнал, що його видають хоч і молоді, але дуже розумні люди. Тон його різкий, але дух щирий. Та стаття, що я прочитав, точністю і твердістю переважає все, що писалось за моєї молодості. Автор цієї статті, пан Поль Мейєр, таврує кожну помилку рішучим ударом.

Ми свого часу не були такими суворими суддями. Наша поблажливість не мала меж. Вона готова була однаково хвалити і справжнього вченого, й невігласа. А треба вміти й ганити — це обов'язок, від якого не можна ухилятись. Я пригадую малого Раймона (так його прозивали). Він не тямив нічогісінько, був страшенно обмежений, але дуже любив свою матір. І ми намагались не викривати невігластва й глупоти такого відданого сина, отож малий Раймон завдяки нашому потуранню став академіком. Матері його вже не було на світі, а почесті сипались на нього рясним дощем. Він зробився всемогутнім — на велику шкоду для своїх колег і для науки.

Та ось прийшов мій юний приятель з Люксембурзького саду.

— Добридень, Желі. Вигляд у вас сьогодні радісний. Що з вами сталось гарного, синку?

А сталося те, що він дуже пристойно захистив дисертацію і має добрі перспективи. Ось про що він мене повідомляє і додає, що мої праці, коли про них згадувалось на захисті, всі професори беззастережно хвалили.

— От і гаразд, Желі,— відповідаю.— Я радий, що моя стара репутація поєдналася з вашою юною славою. Я, ви ж знаєте, дуже цікавився вашою дисертацією, але за домашніми справами я забув, що ви її захищаєте сьогодні.

Жанна якраз увійшла, мов навмисне, щоб він здогадався, про які справи йдеться. Пустуха влетіла, мов легесенький вітрець, у оселю книжок і вигукнула, що її кімната — просто диво! І зашарілась, як маківка, побачивши пана Желі. Але від своєї долі не втік ще ніхто.

Я помітив, що цього разу вони засоромились обоє і не розмовляють одне з одним.

От і гаразд! Сільвестре Бонар, спостерігаючи свою годованку, не забувайте, що ви опікун. Ви стали ним сьогодні вранці, і ця нова роль уже накладає на вас делікатні обов'язки. Ви, Бонаре, повинні спритно усунути цього молодика; ви повинні... Ет, хіба я знаю, що я повинен?

Пан Желі робить виписки з мого унікального екземпляра «Ginevera delle clare donne»[1]. Я навмання взяв з найближчої полиці книжку, розгортаю її і шанобливо входжу в середину трагедії Софокла. Старіючи, я переймаюся любов'ю до двох стародавніх світів, і тепер поети Греції й Риму стоять у оселі книжок на рівні моєї руки. Я читаю слова отого чудового, осяйного хору, що линув спокійним речитативом серед бурхливої дії. Хор старих фіванців. «Ἔρως ανίκατε... Ероте непереможний, ти, що в багаті доми залітаєш і спочиваєш на ніжних лицях дівочих, не перепона і море для тебе, навідуєш ти і хатини, і ні з безсмертних, ні з людей недовговічних ніхто не втече від тебе, а одержимого тобою шал понімає». І коли я прочитав цю незрівнянну пісню, постать Антігони з'явилась переді мною в усій своїй несплямній чистоті. Які образи, які боги й богині витали в тих найчистіших небесах! Сліпий дід, жебрущий цар так довго ходив, держачись за Антігону, і нарешті ліг у священну гробницю, а його дочка, прекрасна, як найпрекрасніші образи, будьколи зроджені людською душею, не скоряється тиранові й благочестиво ховає брата. Вона кохає тиранового сина, і той син її кохає. І коли вона йде на страту, присуджену їй за благочестя, старі фіванці співають:

«Ероте непереможний, ти, що в багаті доми залітаєш і спочиваєш на ніжних лицях дівочих...»

Я не егоїст. Я мудрий; мені треба виховати цю дитину, вона ще занадто юна, щоб віддавати її заміж. Ні, я не егоїст, але треба потримати її кілька років біля себе, щоб вона була тільки зі мною. Невже вона не може зачекати, поки я помру? Будь спокійна, Антігоно: старий Едіп вчасно знайде священне місце для своєї гробниці.

А тепер Антігона допомагає Терезі чистити брукву. І каже, що це діло їй подобається, бо воно схоже на скульптуру.

Травень

Хто впізнав би оселю книжок? Тепер тут усюди стоять квіти. Жанна має рацію: ці троянди дуже гарні в голубій фаянсовій вазі. Вона щоранку ходить з Терезою на базар і приносить квіти. А квіти — це справді чарівні тво-

[1] Життєпису славетних жінок *(лат.)*.

ріння природи. Добре було б колись здійснити мій намір і там, на селі, вивчити їх з усією методичністю, на яку я здатен.

А що мені робити тут? Навіщо до останку губити зір над старими пергаментами, що вже не промовляють мені нічого цікавого? Колись я розгадував їх, ці старовинні тексти, з високою ревністю. Що я сподівався знайти в них? Дату якоїсь даровизни церкві, ім'я ченця — ізографа або переписувача, ціну хлібини, вола або лану, адміністративну чи судову постанову,— все це, але й ще щось, таємниче, невиразне й величне, те, що підживляло моє завзяття. Але я шістдесят років шукав це «щось», та так і не знайшов. Ті, хто вартий більше за мене, вчителі, великі Форієлі та Тьєрі, що відкрили так багато, померли у праці, теж не відкривши те «щось», безтілесне й безіменне,— але без нього в цьому світі не зародилось би жодне творіння розуму. Тепер, розважливо шукаючи тільки те, що можна знайти, я вже не знаходжу зовсім нічого і, мабуть, ніколи не докінчу історії абатів Сен-Жермен-де-Пре.

— Опікуне, вгадайте, що у мене в хусточці.

— Очевидно, квіти, Жанно.

— Ні, не квіти! Дивіться.

Я дивлюсь — і бачу сіреньку голівку, що виглядає з хусточки. То муре кошенятко. Хусточка розгортається, кошеня сплигує на килим, обтрушується, нашорошує одне вухо, потім друге й сторожким поглядом вивчає кімнату та людей.

Входить засапана Тереза з кошиком у руках. Стриманість не належить до її вад, і вона зразу починає сварити панночку за те, що принесла додому бозна-чиє кошеня. Жанна, виправдовуючись, розповідає, як усе вийшло. Вона проходила з Терезою біля аптеки й побачила, як аптекарів учень ногою вишпурнув на вулицю кошенятко. Воно, стороніле й розгублене, стало й задумалося, що ж йому робити: лишатися на вулиці серед страшних перехожих, що штовхають його, чи вернутись до аптеки, ризикуючи знов дістати носака й вилетіти на вулицю. Жанна не могла не визнати, що становище його скрутне, і розуміла його вагання. В кошеняти був украй дурний вигляд, і вона вирішила, що це від нерішучості. Вона взяла кошеня на руки. Йому не було добре ні в аптеці, ні на вулиці, тому воно погодилось лишитися на руках, високо над землею. Погладивши його й заспокоївши,

Жанна сказала аптекарчукові: «Як воно вам не потрібне, то нащо бити? Краще віддайте мені».— «Забирайте»,— відказав хлопець.

— І ось...— закінчує розповідь Жанна.

І ласкавим голосом обіцяє кошеняті всілякі ласощі.

— Яке худюще,— кажу я, подивившись на нещасне створіння.— І бридке.

Жанні кошеня не здається бридким, але вона визнає, що вираз у нього ще дурніший; тепер уже не від нерішучості, каже вона, а від подиву. Вона гадає: поставивши себе на його місце, ми б і самі переконались, як йому важко збагнути, що це з ним діється. Ми сміємось у вічі бідному звіряткові, але воно зберігає поважно-кумедну міну. Жанна хоче взяти його на руки, та воно ховається під стіл і не хоче вилазити звідти, навіть побачивши блюдце з молоком.

Ми виходимо з кімнати, а коли вертаємось — блюдце вже порожнє.

— Жанно,— кажу я,— у вашого пестунчика вигляд жалюгідний, вдача у нього потайна; я б не хотів, щоб він накоїв у оселі книжок чогось такого, за що його довелось би віднести назад у аптеку. Але поки що треба дати йому якесь назвисько. Пропоную назвати його Дон Мур де Спідворіт; а втім, так буде трохи довгувато. Пілюлька, Пластир або Компрес — коротше, та й нагадуватиме про його походження. Як ви скажете?

— Пілюлька було б непогано,— відповіла Жанна,— тільки чи гарно буде кликати його так і нагадувати раз по раз про ту біду, що з неї ми його визволили? Так ми наче братимемо плату за свою гостинність. Будьмо великодушніші, даймо йому гарне назвисько й сподіваймося, що кошеня його заслужить. Гляньте, як воно на нас дивиться: розуміє, що мова про нього. Воно вже не таке дурне, бо не таке нещасне. Від нещастя робишся дурний, це я добре знаю.

— Ну що ж, коли ви, Жанно, так хочете,— назвімо вашого пестуна Ганнібалом! Ви не можете самі зрозуміти, яке влучне це назвисько. Той ангорський кіт, що був його попередником у цій оселі книжок і що з ним я мав звичку ділитися думками, бо він був мудрий і не балакун, звався Гамількар. Природно буде, коли це ім'я породить інше і наступником Гамількара буде Ганнібал.

На цьому ми й погодились.

— Ганнібале! Йди сюди!— гукнула Жанна.

Ганнібал, наляканий власним дивовижно гучним назвиськом, забився під книжкову шафу — в проміжок такий вузький, що туди не проліз би й пацюк.

От як гідно часом носять великі імена!

Сьогодні я мав настрій попрацювати й уже вмочив перо в чорнило, як зненацька хтось подзвонив. Якби раптом якісь нероби колись прочитали ці сторінки, попсані рукою старого чоловіка, позбавленого фантазії, вони посміялися б із того, що в моїй розповіді раз у раз лунають дзвінки, які не вводять нової особи й не підготовлюють несподіваної сцени. В театрі буває якраз навпаки. Пан Скріб завжди відчиняє двері з якимсь вигадливим наміром, аби дужче потішити паній і панночок. Це — мистецтво. А я б скоріше повісився, ніж написав водевіль,— не тому, що я зневажаю життя, а просто тому, що не вмію вигадати нічого цікавого. Вигадати! Для цього потрібне якесь таємниче навіяння. А для мене здатність до нього була б згубною. Уявіть собі, що в своїй історії абатства Сен-Жермен-де-Пре я вигадаю якогось ченчика. Що скажуть молоді вчені? Який зчиниться скандал у Архівній школі! Правда, в Академії нічого не скажуть і не подумають. Мої колеги-академіки і пишуть мало, а читати — то вже й зовсім нічого не читають. Вони держаться поради Парні, який сказав:

Байдужість мирна і спокійна —
Чеснота перша мудреців.

Жити якомога скромніше, щоб жити якомога краще,— ось до чого прагнуть ці несвідомі буддисти. Нічого мудрішого, мабуть, уже й не придумаєш. І все це — з приводу дзвінка Желі.

Поведінка цього юнака зовсім змінилась. Тепер він настільки статечний, наскільки був легковажний, і настільки мовчазний, наскільки був балакучий. Жанна бере з нього приклад. У них період стримуваної жаги. Бо я, хоч і старий, не помиляюсь: ці двоє дітей кохають одне одного сильно й глибоко. Тепер Жанна уникає його: коли він входить до бібліотеки, вона ховається в свою кімнатку. Та як вона вміє знаходити його в собі, коли буває сама! На самоті вона щовечора розмовляє з ним, граючи на фортепіано, граючи поривно й трепетно, бо так виражає себе по-новому її наново зроджена душа.

Що ж! Чом не сказати? Чом не признатись у своїй слабості? Коли я приховаю від себе свій егоїзм, чи стане

він від того менш гідний осуду? Ось я й признаюся: так, я сподівався не цього. Я розраховував берегти її для себе, як свою дитину, свою донечку — хай не завжди, хай навіть не дуже довго, але хоч би кілька років. Я старий. Чи не могла вона зачекати? Хтозна, може, з допомогою подагри та ревматизму я вже недовго випробовував би її терпіння. Ось чого я бажав, ось яку плекав надію. Я розраховував, не питаючи її й цього молодого дженджика. Та від того, що розрахунок був хибний, прорахунок не стане менш болючий. А крім того, мені здається, що ти, друже мій Сільвестре Бонаре, судиш себе занадто поверхово. Тобі хотілося втримати цю дівчину при собі ще на кілька років не лише задля себе, а й заради неї самої. Їй ще треба навчитись дуже багато, а ти не такий учитель, якого можна знехтувати. Коли той нотарій Муш, що згодом так до речі вдарився в шахрайство, ушанував тебе візитом, ти, захопившись, виклав перед ним свою систему виховання. І все твоє завзяття було спрямоване на те, щоб прикласти цю систему до діла. Ні, Жанна невдячна, а Желі — спокусник.

Та врешті, коли вже я його не виганяю, бо так було б негарно, негідно,— треба його прийняти. Він уже досить довго просидів у маленькій вітальні навпроти севрських ваз, що їх мені ласкаво подарував король Луї-Філіпп. На них намальовані копії з «Женців» і «Рибалок» Леопольда Робера, одначе і Желі, і Жанна в один голос кажуть, що ті вази потворні.

— Синку, вибачте, що я примусив вас стільки чекати. Я закінчував одну роботу.

Я сказав правду: міркувати — це робота; але Желі зрозумів мої слова не так: він вирішив, що йдеться про археологію, й побажав мені скоріш закінчити «Історію абатів Сен-Жермен-де-Пре». І тільки виявивши цю ознаку інтересу до мене, він спитав, як себе почуває мадемуазель Александр. Я відповів: «Дуже добре»,— сухим тоном продемонструвавши свій авторитет опікуна.

Трохи помовчавши, ми заговорили про Архівну школу, про нові публікації й поступ історичних наук. Ми говорили загальними фразами. Це дуже зручна річ — загальні фрази. Я намагаюся прищепити Желі хоч трохи поваги до мого покоління істориків. Я кажу:

— Історія, що була мистецтвом і дозволяла всякі примхи уяви, за наших часів стала наукою, де треба діяти з неухильною методичністю.

Желі просить дозволу не погодитись зі мною. А тоді заявляє, що історія, на його думку, не наука і ніколи не стане наукою.

— Бо насамперед,— каже він,— що таке історія? Писане відображення минулих подій. А що таке подія? Чи це будь-який факт? Ні, скажете ви: це факт, чимось знаменний. А як визначають історики, знаменний даний факт чи ні? Вони оцінюють факти довільно, за своїм смаком чи примхою, за уявленням — тобто як митці! Бо факти самі собою не діляться на історичні й неісторичні. До того ж кожен факт — це щось надзвичайно складне. Чи може історик відобразити факти в усій їхній складності? Ні, це неможлива річ. Він зображує факти, відкинувши більшість подробиць, із яких вони, власне, складаються,— тобто зображує їх обтятими, скаліченими, не такими, як вони були. А вже про зв'язок між фактами нема чого й казати. Коли факт, названий історичним, був підготовлений — а так може бути — іншим фактом або й багатьма фактами неісторичними, отже, невідомими, то скажіть: які засоби має історик, щоб визначити відношення між цими фактами? І я ще припускаю, пане Бонар, що історик має перед очима свідчення безперечні; а насправді він буває змушений вірити тому чи тому свідкові, спираючись тільки на своє чуття. Ні, історія не наука, а мистецтво, і досягти в ній чогось можна тільки уявою.

В цю хвилину Желі нагадує мені того молодого баламута, що колись плів усякі нісенітниці в Люксембурзькому саду під статуєю Маргарити Наваррської. Розмова наша звертає то на се, то на те, і ось ми стикаємося віч-на-віч із Вальтером Скоттом; але мій юний скептик вважає його «старосвітським», «трубадуром», «антикварною цяцькою». Це його дослівні вирази.

— Але ж,— заперечую я, вже запалившись захистом славного батька Люсі і Пертської красуні,— у його чудових романах минуле живе, це історія, це епопея!

— Це старий мотлох,— відказує Желі.

Уявіть собі, цей зелений хлопчисько твердить, ніби жоден учений неспроможний уявити собі точно, як жили люди за п'ять-шість сторіч до нас, бо ми насилу-насилу уявляємо собі, як вони жили десять-п'ятнадцять років тому. Для нього історична поема, історичний роман, історична картина — це відворотно фальшиві жанри!

— У всіх мистецтвах,— додає він,— митець зображує тільки власну душу. Хоч би в які шати вбирав він своє

творіння, духом воно сучасне йому. Чим ми захоплюємось у «Божественній комедії», як не великою душею Данте? А статуї Мікеланджело — що вони зображують надзвичайного, як не самого Мікеланджело? Художник або дає власне життя своїм творінням, або виготовляє маріонеток і вдягає ляльок.

Скільки парадоксів, скільки неповаги! Але юнацьке зухвальство мене не дратує.

Желі підводиться, тоді знов сідає; я добре бачу, про що він дума й чого дожидається. Ось він заводить мову про те, що заробляє півтори тисячі франків, а ще має дві тисячі ренти з одержаної спадщини. Така відвертість не заморочить мене. Я добре розумію: всі ці розрахунки він мені підносить, щоб показати, що він чоловік уже влаштований у житті, статечний, заможний, одно слово — добрий жених. Що й треба було довести, як кажуть геометри.

Він підводився й сідав разів із двадцять. І коли підвівся двадцять перший раз, а Жанна так і не вийшла,— пішов, зажурений.

Ледве-но він пішов, Жанна з'явилась до оселі книжок — нібито щоб наглянути за Ганнібалом. Вона теж сумна й жалібним голосом кличе свого пестунчика, щоб дати йому молочка.

Глянь на цей смутний вид, Бонаре! Тиране, глянь на діло своїх рук. Ти розлучив їх, але в них одне лице, і по однаковому виразові ти бачиш, що вони, наперекір тобі, думають одне. Радій же, Кассандре! Тішся, Бартоло! Ось що означає бути опікуном. Ви погляньте на неї: вона стала на коліна й узяла обома руками Ганнібала за голівку.

Так! Милуй це дурненьке звірятко! Жалій його! Зітхай над ним! Ми знаємо, юна підступнице, куди линуть твої зітхання й через кого твої жалі!

Справжня тобі картина, і я дивлюсь на неї довгенько, а потім, глянувши на свою бібліотеку, кажу:

— Жанно, мені набридли всі оці книжки. Продаймо їх.

20 вересня

Готово: вони заручені. Желі сирота, як і Жанна, і просить у мене її руки через одного зі своїх професорів, мого колегу, глибоко шанованого за ерудицію і вдачу.

Але ж який з нього посланець кохання, боже праведний! Чистий ведмідь — не піренейський, а кабінетний, тобто куди страшніший різновид.

— Має він рацію чи не має (по-моєму, не має), але Желі не надає ваги посагові і візьме вашу годованку в самій сорочці. Скажіть, що ви згодні, та й по всьому. Тільки швидше, а то я хочу показати вам кілька досить цікавих лотарінгських жетонів: закладаюся, що ви таких не бачили.

Ось що, дослівно, він мені сказав. Я відповів, що спитаю Жанни, і зразу оголосив йому з немалою втіхою, що посаг у моєї годованки є.

Ось він, посаг! Моя бібліотека. Анрі й Жанна про це навіть не здогадуються; і взагалі мене люди вважають багатшим, ніж насправді. У мене вигляд старого скнари. Вигляд, звичайно, вкрай оманливий, але завдяки йому мене дуже поважають. Нікого в світі не шанують так, як скупого багатія.

Я поговорив з Жанною, але чи треба було питати її, щоб знати відповідь? І ось — готово: вони заручені.

Ні вдачі моїй, ні виглядові не пасує стежити за молодятами, щоб потім записувати їхні слова і вчинки. Noli me tangere[1]. Оце закон кохання. Я знаю свій обов'язок: поважати таємницю невинної душі, про яку я піклуюсь. Як люблять одне одного ці двоє діток! Ніщо з довгих розмов, ніщо з невинних пустощів їхніх не відіб'ється в щоденнику старого опікуна, чия влада була така легка й недовга!

А втім, я не сиджу згорнувши руки: у них свої справи, у мене — свої. Я сам складаю каталог бібліотеки, щоб продати її з аукціону. Ця робота і смутить мене, й розважає. Я її затягую, мабуть, довше ніж слід; гортаю без потреби й без користі книжки, такі знайомі моєму розумові, моїм рукам, моїм очам. Це прощання, а продовжувати прощання спокопвіку властиво людській природі.

Ось оцей товстий том стільки послужив мені в роботі за тридцять років, тож хіба я можу розлучитися з ним, не виявивши пошани, належної старому слузі? А оцей додавав мені сили своєю здоровою концепцією — як же не привітати його наостанці, мов учителя? Але щоразу,

---

[1] Не торкайся до мене *(лат.)*.

коли мені трапляється твір, що призвів мене до помилки або завдав прикрості хибною датою, пропуском, вигадкою та іншими напастями археолога,— я кажу йому з гіркою втіхою: «Іди геть, облуднику, зраднику, кривосвідку, йди геть, vade retro [1], — і щоб ти, хибно цінований на золото за свою крадену славу та гарну сап'янову палітурку, попав у шафу до якогось бібліомана-біржовика: його ти не зведеш з пуття, бо він тебе не читатиме».

Окремо я відклав книжки, подаровані мені на пам'ять: я залишу їх собі. Коли я ставив у цей рядок рукопис «Золотої легенди», мені захотілось поцілувати його, бо я згадав княгиню Трепову, що зберегла вдячність, навіть піднісшися високо й забагатівши, і, щоб сплатити борг, зробилася моєю добродійницею. Отже, у мене є свій запас.

Ось коли я спізнав смак злочину! Ночами мене обсідали спокуси; до ранку вони робились непереборні. І тоді, поки ще всі в домі спали, я підводився й крадькома виходив зі спальні.

Сили мороку, привиди ночі! Якби, затримавшись у мене й після третіх півнів, ви побачили, як я навшиньки скрадаюсь до оселі книжок, ви б не вигукнули, як княгиня Трепова в Неаполі: «У цього старого така добра спина!»

Я входив до бібліотеки; Ганнібал, свічкою піднявши хвіст, терся об мої ноги й муркотів. Я хапав з полиці том — якийсь високоповажний готичний екземпляр або великого ренесансного поета, коштовність, скарб, що снився мені цілу ніч,— виносив його й запихав якнайдалі в шафу з заповітними шедеврами, вже повну вщерть. Страшно сказати: я крав посаг у Жанни. А вчинивши такий злочин, я ревно заходжувався складати каталог, поки не прийде до мене Жанна порадитись про якусь деталь туалету чи посагу. Я ніяк не міг зрозуміти, про що вона говорить, бо зовсім не обізнаний із сучасною кравецькою термінологією. О, якби до мене якимсь дивом прийшла поговорити про убори наречена XIV сторіччя — тоді прошу! Я б зрозумів її мову. Але Жанна — дитя не моєї доби, і я відсилав свою годованку до пані де Габрі, що тепер заступає їй матір.

---

[1] Відійди геть; початок євангельської фрази: «Відійди геть, сатано!» *(Лат.)*

Надходить ніч, ніч надійшла! Зіпершись ліктями на підвіконня, ми дивимось у широкий темний простір, засіяний ясними крапками. Жанна нахилилася вперед, руку поклала на чоло, і вигляд у неї смутний. Я дивлюсь на неї й кажу собі: «В кожній зміні, навіть найжаданішій, є свій смуток, бо те, з чим ми прощаємось,— це частина нас самих: треба вмерти в одному житті, щоб увійти в інше».

Ніби відповідаючи на мої думки, дівчина сказала:

— Опікуне, я така щаслива, а все ж мені чогось хочеться плакати.

ОСТАННЯ СТОРІНКА

21 серпня 1882 р.

Вісімдесят сьома сторінка... Ще два десятки рядків, і моя книжка про квіти й комах буде закінчена. Вісімдесят сьома й остання... «Як ми бачили, комахи мають велике значення в житті рослин: відвідуючи квіти, вони переносять пилок із тичинок на маточку. І квітка ніби підготована, прикрашена в чеканні цього шлюбного візиту. Гадаю, я довів, що нектарник квітки виділяє солодку рідину, яка принаджує комах і тим змушує їх несвідомо здійснювати запліднення — пряме або перехресне. Це останнє відбувається частіше. Я показав, що забарвлення й запах квітів теж мають принаджувати комах, а внутрішня будова їх така, що комахи, проникаючи в квітку, відкладають прилиплий до них пилок на вершечок маточки. Шпренгель, мій шановний учитель, казав про пушок, що встилає квітку лісової герані: «Мудрий творець природи не створив жодної ворсинки марно». І я в свою чергу кажу: «Коли польова лілея, згадана в євангелії, вбрана розкішніше за царя Соломона, то її багряниця — шлюбна мантія, і ці пишні шати необхідні для продовження роду [1].

Броль, 21 серпня 1882 р.»

[1] Пан Сільвестр Бонар не знав, що дуже відомі натуралісти ще до нього дослідили взаємини між рослинами й комахами. Він не знав праць пана Дарвіна, праць доктора Германа Мюллера, а також спостережень сера Джона Леббока. Слід відзначити, що висновки Сільвестра Бонара дуже близькі до висновків цих трьох учених. Не стільки корисно, скільки цікаво зауважити, що сер Джон Леббок, як і пан Бонар,— археолог, який на схилі віку віддався природничим наукам. *(Прим. видавця).*

Броль! Мій дім — крайній, аж за селом, як іти до лісу. Дім із шпичастою шиферною покрівлею, що лисніє на сонці, мов шийка голуба. Флюгер на даху здобув мені більше поваги в околиці, ніж усі мої історичні й філологічні праці. Нема поблизу такого хлопчиська, щоб не знав Бонарового флюгера. Він заіржавів і у вітер пронизливо вищить. А часом зовсім відмовляється служити, як і Тереза: вона хоч і бурчить, але терпить допомогу молодої селянки. Дім мій невеликий, але мені тут вигідно. Моя кімната — на двоє вікон, і сонце зазирає у неї найраніш. Нагорі — кімната дітей. Жанна й Анрі приїздять сюди пожити двічі на рік.

Там стояло й ліжечко малого Сільвестра. Гарненьке було хлоп'ятко, тільки дуже бліде. Коли воно гралось на травиці, мати весь час стежила за ним тривожним поглядом і раз у раз кидала шитво та брала його до себе на коліна. Бідолашний хлопчик нізащо не хотів засинати. Він казав, що коли спить, то відходить далеко, дуже далеко, а там темно, і він щось бачить страшне й не хоче більш його бачити.

Тоді мати кликала мене, і я сідав коло його ліжечка; він брав мене гарячою, сухою ручкою за палець і просив:

— Хрещений, розкажи казку.

Я розказував йому всілякі казки, і він поважно слухав. Усе йому було цікаве, але одна казка зачарувала його дитячу душу найдужче: казка про синього птаха. Коли я доказував її до кінця, він просив:

— Ще! Ще!

Я починав спочатку, і бліде личко в голубих жилках падало на подушку.

Лікар на всі наші розпити відповідав:

— Нічого надзвичайного.

Справді, в малого Сільвестра не було нічого надзвичайного. А торік якось увечері його батько покликав мене:

— Ідіть, малому погіршало.

Я підійшов до ліжечка, біля якого нерухомо сиділа мати, прикута до нього всіма силами душі.

Малий Сільвестр повільно звернув до мене зіниці, що все закочувались під повіки й не хотіли спускатись назад.

— Хрещений, більш не треба казок,— промовив він.

Так, йому вже не треба було казок...

Бідна Жанна! Бідна мати!

Я занадто старий, щоб лишатись чутливим, але смерть дитини — це справді болісна таємниця.

Сьогодні батько й мати вернулись на півтора місяця під дах старого. Он вони йдуть із лісу, рука в руці. Жанна в чорній пелерині, у Анрі на солом'яному брилі крепова стрічка; але обоє сяють молодістю й ніжно всміхаються одне до одного, всміхаються до землі, що носить їх, до повітря, що омиває їх, до світла, що вони бачать одне у одного в очах. З вікна я махаю їм хусточкою, і вони всміхаються до моєї старості.

Жанна легко збігає вгору сходами, обнімає мене й щось шепоче на вухо тихенько-тихенько — я не чую слів, а скоріше вгадую їх. І відказую:

— Хай вас бог благословить, Жанно, вас і вашого чоловіка, в найдальшому потомстві вашому. Et nunc dimittis servum tuum, Domine[1].

---

[1] Нині відпускаєш раба твого, владико *(лат.)*.

Taïc

Переклали *Михайло Гайдай* та *Віктор Шовкун*

I

ЛОТОС

У ті часи, про які мовиться, пустелю населяли самітники. По обох берегах Нілу була розкидана силасиленна хижок, які відлюдники ліпили з галуззя й глини на такій відстані одна від одної, щоб їхні мешканці могли і жити самітно, і в разі потреби допомагати один одному. Подекуди над хижами височіли увінчані хрестом храми, і пустельники збиралися там у свята, щоб послухати відправу і причаститися. Траплялися попад річкою й монастирі, де по тісних келіях тулилися ченці, а разом вони селилися лише для того, щоб краще відчути смак самотності.

Пустельники й ченці жили в суворій здержливості, їли тільки після того, як зайде сонце, споживаючи самий хліб з дрібкою солі та травою гісопом. Деякі з них ішли далеко в піски, оселялись у якійсь печері або гробниці і спасалися там ще ревніше й незвичайніше.

Вони зберігали цноту, носили волосяницю й каптур, подовгу не спали, а коли спали, то на голій землі, молилися, співали псалмів, одно слово, щодня чинили подвиги покаяння. Пам'ятаючи про первородний гріх, вони позбавляли своє тіло не тільки будь-яких насолод чи приємностей, а й найнеобхіднішого, як на тодішні уявлення, догляду. Вони вважали, що хвороби тіла підносять і зціляють душу і що найбільшою окрасою плоті є болячки й рани. Отак справджувалися слова пророків: «Пустеля вкриється квітами».

Серед жителів святої Фіваїди одні повсякденно умертвляли свою плоть і віддавалися благочестивим роздумам, інші заробляли собі на прожиття, крутячи мотузки з

пальмового волокна, або ж наймалися в жнива до хліборобів по сусідству. На декотрих язичники мали хибну підозру, ніби вони живуть грабіжництвом, у змові з кочовими арабами, які грабували каравани. Але насправді пустельники зневажали багатство, і пахощі їхніх чеснот здіймалися аж до неба.

Ангели, схожі на юнаків, приходили до них у пустелю з патерицею в руках, у подобі мандрівників, а демони, обернувшись на ефіопів чи звірів, никали довкола подвижників, намагаючись їх спокусити. Коли вранці самітники йшли з глечиком по воду до джерела, вони бачили на піску сліди сатирів і кентаврів. Воістину Фіваїда з погляду духовного була не що інше, як бойовище, де щогодини, а надто вночі, точилися таємничі змагання між небом і пеклом.

Від лютих нападів легіонів нечистої сили аскети оборонялися з поміччю бога й ангелів постом, каяттям і умертвлянням плоті. Бувало, гострі колючки плотських жадань так роздирали їхнє тіло, що вони вили від муки, і зойки ченців зливалися під нічним зоряним небом із скигліннням голодних гієн. Ось тоді й з'являлися демони у різних звабливих подобах, бо ж хоч нечиста сила насправді огидна, інколи вона вбирається в гарні шати, щоб ми не пізнали її справжньої природи. Фіваїдські самітники жахалися у своїх келіях, коли перед ними виникали картини таких насолод, які й не снилися тогочасним розпусникам. Але їх оберігав святий хрест, вони не піддавалися спокусі, і мерзенні духи, набравши свого справжнього вигляду, на світанку зникали, присоромлені й розлючені. Ранком не дивина була зустріти такого біса, що заливався сльозами і на запитання цікавих відповідав: «Я плачу й побиваюся, бо один із тутешніх християн відшмагав мене різками і прогнав із ганьбою».

Старі ченці-пустельники мали владу і над грішниками та безвірниками. Їхня доброта іноді бувала грізною. Вони дістали від апостолів право карати за образу істинного бога, і ніщо не могло врятувати тих, кого вони засудили. В містах і в самій Александрії люди з жахом розповідали, що земля розверзалась і поглинала тих грішників, яких вони вдарять своєю патерицею. Тому їх дуже боялися розпусники, а надто міми, блазні, одружені священики і куртизанки.

Духовна сила цих святих отців була така, що підкоряла навіть хижих звірів. Коли пустельникові надходив час

помирати, з'являвся лев і пазурами рив йому могилу. Святий, розуміючи, що це господь кличе його до себе, ішов з прощальним поцілунком до всієї братії. Потім він радо лягав, щоб упокоїтися в бозі.

Отож відтоді як Антоній, котрому було вже за сто років, оселився на горі Кольцинській зі своїми улюбленими учнями Макарієм і Амафасом, не було в усій Фіваїді ченця, що міг би зрівнятися в ревному служінні богу з Пафнутієм, антінойським настоятелем. Щоправда, Єфрем і Серапіон тримали в святій покорі більше ченців і уславилися вмінням вести духовні й повсякденні справи своїх монастирів. Зате Пафнутій суворіше дотримувався постів і, бувало, по три дні не їв нічого. Він надягав грубезну волосяницю, вранці й увечері шмагав себе і часто лежав на землі, простершись долілиць. Його двадцять чотири учні поставили біля його халупи свої і брали приклад з подвижництва свого вчителя. Він палко любив їх у Христі й безперестану закликав до покаяння. Серед його духовних дітей знаходилися люди, що, довгі літа бувши розбійниками, піддалися закликам святого настоятеля і стали ченцями. Праведність їхнього життя була прикладом для інших. Серед них був і колишній кухар абіссінської цариці,— його теж навернув до віри антінойський настоятель,— і він весь час каявся й плакав; був і диякон Флавіан, знавець святого письма і красномовний проповідник. Але найревнішим учнем Пафнутія був молодий селянин Павло, якого за надзвичайну простодушність прозвали Юродивим. Люди сміялися з його наївності, але господь був милостивий до нього, посилав йому видіння і наділив пророчою силою.

Пафнутій віддавав увесь час напучуванню своїх учнів і подвижництву. До того ж він міркував над священними книгами, щоб знайти і зрозуміти іносказання. Ось чому ще змолоду він уславився своїми чеснотами й заслугами. Дияволи, що так прикро дошкуляли добрим пустельникам, не наважувались підступити до нього. У місячні ночі сім маленьких шакалів чатували перед його келією, сидячи нерухомо на задніх лапах, мовчазні, з нашорошеними вухами. Всі гадали, що то були сім демонів, яких він спинив у себе перед порогом силою своєї святості.

Пафнутій народився в Александрії, його батьки були люди знатні і дали синові мирську освіту. Його розум навіть заполонили вигадки поетів, і за юних літ його сліпота й нерозсудливість доходили до того, що він вірив,

ніби рід людський пережив потоп за часів Девкаліона, і розмірковував із своїми однолітками над природою, властивостями та існуванням самого бога. Пафнутій жив тоді легковажно, так, як жили погани. То були часи, про які він згадував з каяттям і соромом.

— У ті дні, брати мої,— часто казав він,— я кипів у казані примарних насолод.

Цим він хотів пояснити, що їв вишукані скоромні страви і відвідував громадські лазні. І справді, аж до двадцяти років він жив життям своїх сучасників, яке краще було б назвати смертю. Але, наслухавшись повчань отця Макріна, він став зовсім іншою людиною. Істина заволоділа всім його єством, і він казав, що вона увійшла в нього, як меч. Він повірив у Голгофу і возлюбив розіп'ятого Ісуса.

Охрестившись, він ще рік перебував серед язичників, у світі, з яким його зв'язувала звичка. Та одного дня, увійшовши до храму, він почув, як диякон читає святе письмо: «Якщо хочеш бути праведним, іди й продай майно своє і роздай гроші бідним». Він зразу спродав усе, що мав, гроші роздав на милостиню і почав жити, як чернець.

Минуло вже десять років відтоді, як Пафнутій покинув суєтний світ і перестав кипіти в казані плотських утіх, і він вельми успішно умертвляв свою плоть, ллючи на неї бальзам покути.

Якось, за благочестивою звичкою пригадуючи дні, прожиті далеко від бога, він один за одним перебирав подумки свої гріхи, щоб краще відчути їхню потворність, і йому раптом сплило в пам'яті, як колись в александрійському театрі він побачив лицедійку незрівнянної краси на ім'я Таїс. Ця жінка грала на сцені й не боялася виступати з танцями, рухи яких, майстерно розраховані, нагадували про найогидніші пристрасті. А іноді вона зображувала якесь сороміцьке дійство, з тих, що поганські легенди пов'язували з іменами Венери, Леди чи Пасіфаї. Отак вона запалювала глядачів вогнем своєї хтивості, і коли вродливі юнаки чи багаті старі александрійці, охоплені любовною жагою, приходили до неї й вішали над дверима будинку квіти, вона їх радо вітала і потім спала з ними. Так вона занапащала не лише свою душу, а й силу-силенну інших душ. Вона мало не довела до плотського гріха й самого Пафнутія. Таїс запалила вогонь

жаги в його жилах, і одного разу він підійшов був до її будинку.

Але його зупинила на куртизанчиному порозі природна для юнака несміливість (йому було тоді п'ятнадцять років), а також острах, що вона його прожене, бо в нього не було грошей: батько й мати не дозволяли йому марнотратства. Господь у своєму милосерді скористався двома цими засобами й уберіг його від страшного гріха. Але тоді Пафнутій не відчув ніякої вдячності, бо ще не знав, у чому справжнє добро, і жадав неправедних утіх. Отож, стоячи на колінах у келії перед святим хрестом, на якому був розіп'ятий спаситель світу, Пафнутій почав думати про Таїс, бо Таїс була його гріхом, і він довго, як годиться пустельникам, роздумував про жахливу гидоту плотських насолод, на які його підбурила ця жінка в часи бентежності й невідання. Після кількагодинних роздумів образ Таїс з'явився перед ним, немов живий. Пафнутій побачив її такою, якою бачив у часи спокуси, прекрасну тілом. Спочатку вона з'явилась у подобі Леди, що лежала, знеможена, на гіацинтовому ложі, голова її була відхилена назад, очі вологі й блискучі, ніздрі тремтячі, вуста напіврозтулені, перса квітучі і руки прохолодні, немов джерела. Пафнутій ударив себе в груди й промовив:

— Кличу тебе у свідки, боже, що я розумію, який мерзенний був мій гріх!

Тим часом видіння поволі мінялося. На лиці Таїс позначилася загадкова скорбота, уста скривилися. В розширених очах блищали сльози, а з грудей, стиснутих хвилюванням, рвалися стогін і зітхання, схожі на перші подмухи бурі. Побачивши це, Пафнутій збентежився до глибини душі. Він упав ниць і звернувся до бога з такою молитвою:

— Ти, що дарував серцям нашим жалісливість, як ранкову росу пасовиськам, господи справедливий і милосердний, будь преблагословен! Хвала тобі, хвала! Відбери в твого слуги облудне м'якосердя, що призводить до гріха, і не позбавляй мене ласки своєї, щоб я любив усі твої створіння тільки в тобі, бо вони скороминущі, а ти вічний. Коли ж я жалію цю жінку, то тільки тому, що її створив ти. Навіть ангели твої в турботі схиляються над нею. Чи не є вона, о господи, подихом твоїх вуст? І не годиться їй грішити зі стількома городянами й чужинцями. Велика

жалість до неї пробудилася в моєму серці. Її діла огидні, і на саму думку про них мене пробирає морозом і тіло моє здригається. Але що більша її провина, то дужче я мушу її жаліти. Я аж плачу, як помислю собі, що дияволи мордуватимуть її віки вічні.

Розмірковуючи отак, він несподівано побачив біля ніг маленького шакала. Пафнутій дуже здивувався, бо двері келії були замкнені ще зранку. Звір ніби читав настоятелеві думки і, немов пес, крутив хвостом. Пафнутій перехрестився, і шакал зник. Зрозумівши, що диявол уперше прослизнув до його оселі, він прочитав коротку молитву і знову полинув думками до Таїс.

«З божою поміччю,— казав він собі,— я повинен її врятувати!»

І він заснув.

Уранці після молитви він вирушив до праведного пустельника Палемона, що жив неподалік від нього.

Палемон, умиротворений і веселий, порався, як завжди, на своєму городці. Старий виростив невеликий садочок, дикі звірі прибігали лизати йому руки, і чорти не тривожили його.

— Хвала богові, брате мій Пафнутію,— промовив він, спираючись на заступ.

— Хвала богові!— відповів Пафнутій.— І хай мир буде з тобою, брате мій.

— Хай і з тобою буде мир, брате Пафнутію.— І пустельник втер рукавом піт із чола.

— Брате Палемоне, наші бесіди мають прославляти лиш того, хто обіцяв завжди бути серед людей, які зібралися в ім'я його. Ось чому я й прийшов до тебе розповісти, що я намірився вчинити на славу господа нашого.

— Нехай же господь благословить твій намір, Пафнутію, так, як він благословляє мої овочі. Щоранку він посилає з росою свою благодать на мій городець, і завдяки його милосердю я можу славити його в огірках і гарбузах, що він дарує мені. Молімося, щоб він і надалі боронив нас і дарував нам мир! Бо немає нічого страшнішого за нерозважні вчинки: вони породжують неспокій у серцях. Коли нас щось бентежить, ми робимося схожі на п'яних і ходимо, хитаючись, щохвилини ризикуючи ганебно впасти. Іноді такі захоплення кидають нас в одчайдушні веселощі, і той, хто віддається їм, вибухає несамовитим і диким реготом. Оця гідна жалю радість заводить гріш-

ника у всяку розпусту. Але буває також, що неспокій душі й почуттів штовхає нас у нечестивий смуток, тисячократ згубніший, ніж радість. Брате Пафнутію, я лише нікчемний грішник, та й годі, але за все своє довге життя я впевнився, що для ченця найгірший ворог — печаль. Я кажу про оту непоборну тугу, що туманом сповиває душу і ховає від нас світло боже. Ніщо так не заважає спасінню, і найдужче торжествує диявол, коли огорне їдким і чорним сумом серце ченця. Коли б диявол спокушав нас тільки радощами, він був би й наполовину не такий страшний. Та, на жаль, йому щастить посіяти серед нас відчай. Хіба ж то не він показав нашому отцю Антонію чорне дитя такої вроди, що аж сльози набігали на очі? З божою поміччю наш отець Антоній уникнув демонської пастки. Я його знав ще тоді, коли він жив серед нас; він втішався в колі своїх учнів і ніколи не сумував. Але ж ти, брате мій, прийшов сповістити мене про свій намір? Ти зробиш мені ласку, коли звіришся мені, якщо тільки те, що ти надумав, послужить славі божій.

— Брате Палемоне, я справді маю надію прославити господа. Укріпи мене своєю порадою, бо ти велемудрий і гріх ніколи не затьмарював твого розуму.

— Брате Пафнутію, я не годен розв'язати ремінці твоїх сандалій, і у мене стільки прогріхів, скільки піску в пустелі. Але я стара людина і не відмовлюся помогти тобі своїм досвідом.

— Повідаю ж тобі, брате Палемоне, що мене пронизує біль, як згадаю, що в Александрії є куртизанка на ім'я Таїс, живе вона грішно, і люди її вважають за знаряддя спокуси й розпусти.

— Брате Пафнутію, це й справді гидота, і через неї слід уболівати серцем. Чимало жінок живе серед поган так самісінько, як вона. А ти знайшов якісь ліки проти цього великого зла?

— Брате Палемоне, я рошукаю цю жінку в Александрії і з божою поміччю наверну її до християнства. Такий мій намір. Чи схвалюєш ти його, брате мій?

— Брате Пафнутію, я лише нікчемний грішник, але отець наш Антоній не раз казав: «Того місця, де ти є, не поспішай залишати і не шукай іншого».

— Брате Палемоне, ти вбачаєш щось погане в тому, що я намислив?

— Добрий Пафнутію, боже мене борони сумніватися в чистих намірах мого брата! Але отець наш Антоній казав іще й таке: «Риби, викинуті на берег, вмирають; так само і ченці, що кидають келії і йдуть поміж люди у світ, відходять від істини».

Промовивши так, старий Палемон увігнав ногою в землю заступ і заходився обкопувати смоковницю, що рясніла плодами. Аж нараз через живопліт садка, зашелестівши листям, перестрибнула антилопа і зупинилася, здивована й наполохана, аж ноги в неї тремтіли: потім двома стрибками вона підскочила до старого і довірливо прихилила свою зграбну голівку до дружніх грудей.

— Хай буде благословен господь у цій пустельній газелі!— промовив Палемон.

Тоді пішов у хижу і виніс шматок чорного хліба. Легконога тварина, що побігла за ним, почала їсти хліб просто з його долоні.

Пафнутій часинку стояв у задумі, втупивши погляд у придорожнє каміння. Потім він неквапно попрямував до своєї келії, обмірковуючи щойно почуте. Його теж пойняла тяжка задума.

«Палемон,— думав він,— добрий порадник: йому властива мудра обачність. І він не певен, чи мій намір розумний. Все ж я вчинив би жорстоко, якби лишив Таїс і надалі у владі диявола. Нехай же господь просвітить мене і наставить на праведний шлях!»

Вертаючись назад, він побачив кулика-піщаника, що попався в тенета, які розставив на піску мисливець, і зрозумів, що то була самичка, бо самець підлетів до сітки і дзьобом почав розривати вічка одне за одним, аж поки в сітці утворилася дірка, крізь яку вислизнула його подруга. Божий чоловік зчудувався з такого видовища, а що він завдяки своїй святості легко розумів таємний зміст звичайних речей, то й здогадався, що пташка в тенетах — не хто інший, як Таїс, обплутана тенетами розпусти, а за прикладом піщаника, який дзьобом розривав конопляні нитки, він сам повинен словами переконання розірвати незримі пута, що тримали Таїс у гріху. Отож він віддав хвалу богові й укріпився в своєму намірі. Та потім, коли побачив, що самець-піщаник сам заплутався лапками в тенетах, які щойно розірвав, його знову охопив сумнів.

Пафнутій не спав цілу ніч, і перед світанком було йому видіння. До нього знову з'явилася Таїс. Її обличчя не

осявала гріховна млость, і на ній не було звичайної прозорої туніки. Все тіло її та частину обличчя вкривав саван, і настоятель бачив лише очі, і з тих очей текли прозорі, важкі сльози.

Помітивши те, Пафнутій заплакав сам і, гадаючи, що це господь послав йому видіння, більше вже не вагався. Він устав, узяв сучкувату патерицю — символ християнської віри,— вийшов із келії і старанно причинив за собою двері, щоб пустельні звірі та дикі птахи не опоганили книгу святого письма, яку він зберігав у головах ліжка; покликав диякона Флавіана, доручив йому керувати двадцятьма трьома учнями і в самій довгій волосяниці попрямував до Нілу, намірившись іти пішки лівійським берегом аж до міста, заснованого великим македонцем. Він ішов пустелею від самого ранку, не зважаючи на втому, голод і спрагу, і сонце вже ховалося за обрій, коли він побачив величну річку, що котила криваві хвилі поміж скелями, які сяяли в призахідному промінні вогнем і золотом. Пафнутій прямував далі понад крутим берегом, просив в ім'я боже хліба під дверима хатин, що зрідка траплялися дорогою, і сумирно вислуховував відмови, лайку і погрози. Він не боявся ні розбійників, ні диких звірів, проте старанно оминав міста й села, які стояли на його шляху. Він боявся зустріти дітей, що гралися в паці перед рідним домом, або побачити біля колодязя жінок у голубих хітонах, усміхнених, з глеком у руках. Усе загрожує самітникові, ось чого йому небезпечно навіть читати в євангелії, як святий учитель ходив по містах і трапезував із своїми учнями. Візерунок чеснот, що ним подвижники гаптують тканину віри, наскільки чудесний, настільки й ніжний; легкий подих будня може потьмарити незрівнянні барви. Ось чому Пафнутій уникав міст, боячись розчулити своє серце серед людей.

Отож він ішов відлюдними дорогами. Коли надходив вечір і тамариски шелестіли під подмухом вітру, Пафнутій здригався і насував каптур аж на очі, щоб не бачити краси довколишнього світу. На шостий день він дістався місцини, що звалася Сільсіліс. Ніл там тече вузькою долиною, а по обидва боки стримлять пасма гранітних скель. Саме тут єгиптяни, ще коли поклонялися демонам, вирубували з каменю своїх ідолів. Там Пафнутій побачив напіввирубану в скелі величезну голову сфінкса. Боячись, чи не ховається в ній, бува, диявольська сила, він пере-

хрестився і промовив ім'я Христове; тієї ж миті з вуха в чудовиська вилетів кажан, і Пафнутій зрозумів, що він прогнав злого духа, який перебував у сфінксі багато сторіч. Його охопив запал, і, піднявши каменюку, він пожбурив її просто в ідола. Зненацька на таємничому обличчі сфінкса з'явився вираз такого глибокого суму, що Пафнутій збентежився. І справді, вираз нелюдської скорботи на цьому кам'яному обличчі міг би зворушити і найбезсердечнішу людину. І Пафнутій сказав сфінксові:

— О звіре, за прикладом сатирів і кентаврів, що їх бачив у пустелі отець наш Антоній, услав божественність Ісуса Христа! Я тебе благословляю в ім'я отця, і сина, і святого духа.

Він сказав це — і рожевий відблиск сяйнув у очах сфінкса, важкі повіки чудиська здригнулися, і гранітні вуста через силу, ніби то луною звідкись принесло людський голос, промовили священне ім'я Христа; отож Пафнутій, підніс ши правицю, благословив сільсіліського сфінкса.

Потім він попрямував далі; долина поступово ширшала, і він побачив руїни велетенського міста. Покрівлі храмів, ще вцілілі, підтримували ідоли замість колон, і божою волею жіночі голови з коров'ячими рогами проводжали Пафнутія довгими поглядами, від яких він аж полотнів.

Отак він ішов сімнадцять днів, живлячись травами і ночуючи в руїнах палаців серед диких котів та фараонових щурів, до яких іноді ще й прилучалися жінки з риб'ячим лускатим хвостом замість ніг. Та Пафнутій знав, що ці жінки — пекельні створіння, і відганяв їх, ревно хрестячись.

На вісімнадцятий день, далеко від селищ, Пафнутій помітив убогу хатину з пальмового листя, напівзанесену піском пустелі; він підійшов до неї, сподіваючись, що ця хижа — пристановище якогось благочестивого самітника. Дверей там не було, і він побачив усередині глек, купку цибулин і постіль із сухого листя.

— Осьде,— сказав він собі,— житло справжнього аскета. Звичайно пустельники не заходять далеко від своєї келії. Гадаю, я незабаром з ним зустрінуся. Я хочу дати йому цілунок миру, за прикладом святого відлюдника Антонія, що прийшов до пустельника Павла і тричі поцілував його. Ми побалакаємо з ним про вічне, і, може

статися, господь пошле до нас крука з хлібом, і хазяїн люб'язно запросить мене розділити з ним трапезу.

Отак собі міркуючи, Пафнутій ходив довкола халупи, сподіваючись зустріти кого-небудь. Не встиг він пройти і ста кроків, як побачив чоловіка, що сидів, підібгавши ноги, на березі Нілу. Незнайомець був голий, зовсім сивий, а тіло його було червоніше за цеглу. Пафнутій не мав сумніву, що перед ним — самітник. Він привітав його словами, якими звичайно обмінюються ченці при зустрічі:

— Мир тобі, брате мій! Нехай колись пощастить тобі зажити райського блаженства!

Чоловік нічого не відповів. Він сидів нерухомо і, здавалося, зовсім не чув Пафнутія. Той подумав, що старий поринув у захват, як це частенько трапляється із святими. Він став навколішки поряд з незнайомцем, склав долоні й молився так аж до заходу сонця. Тоді, бачачи, що його сусід навіть не поворухнувся, сказав йому:

— Отче, коли вже розвіявся твій захват, благослови мене в ім'я господа нашого Ісуса Христа.

Той відповів йому, не обертаючись:

— Чужинцю, я не тямлю, про що ти говориш, і не знаю ніякого Ісуса Христа.

— Як!— вигукнув Пафнутій.— Пророки провістили його пришестя, легіони мучеників уславили його ім'я; сам Цезар уклонявся йому, і ось щойно я велів сільсіліському сфінксові уславити його. Хіба можливе таке — не знати його?

— Друже мій,— відповів той,— таке цілком можливе. Воно було б навіть безсумнівне, якби у світі взагалі існувала безсумнівність.

Пафнутій здивувався, і йому стало сумно, що цей чоловік такий неймовірний невіглас.

— Якщо ти не знаєш Ісуса Христа,— сказав він йому,— всі твої зусилля марні, і ти ніколи не сподобишся вічного блаженства.

Старий заперечив:

— І діла, і бездіяльність однаково марні; байдуже, чи жити, чи вмерти.

— Як,— запитав Пафнутій,— ти не бажаєш вічного блаженства? Але скажи мені, чи не ти живеш в оцій хатині серед пустелі, як усі самітники?

— Мабуть, що так.

— Ти живеш нагий, відмовившись від усього?
— Мабуть, що так.
— І ти живишся корінням і живеш у чесноті?
— Мабуть, що так.
— Чи ти не зрікся всіх принад світу?
— Я й справді зрікся непотрібних і суєтних речей, що так хвилюють смертних.
— Отже, ти, як і я, бідний, доброчесний і самотній. І ти робиш це не з любові до бога і не заради небесного блаженства? Я не можу цього зрозуміти. Чому ж тоді ти доброчесний, якщо ти не віриш в Ісуса Христа? Чому ти зрікаєшся земних благ, якщо не сподіваєшся на блага вічні?
— Чужинцю, я нічого не зрікаюся і радий, що знайшов нарешті такий спосіб життя, який мене задовольняє, хоча, коли вже казати точно, не існує ні доброго, ні поганого способу життя. Насправді нема ні похвального, ні ганебного, ні справедливого, ні несправедливого, ні приємного, ні прикрого, ні доброго, ні поганого. Це тільки наші переконання надають речам цих якостей, як сіль надає смаку стравам.
— Виходить, як на тебе, нема нічого певного? Ти заперечуєш істину, яку шукали навіть язичники. Ти спочиваєш у своєму невігластві, як той утомлений пес, що спить у грязюці.
— Чужинцю, однаково марно лаяти собак і філософів. Ми не знаємо, що таке собаки і що таке ми самі. Ми не знаємо нічого.
— О старий, виходить, ти належиш до сміховинної секти скептиків? І ти теж, як оті нещасні божевільні, заперечуєш і рух, і спокій і не можеш відрізнити світло сонця від нічної пітьми?
— Мій друже, я й справді скептик і належу до тієї секти, що видається мені гідною похвали, тоді як ти вважаєш її сміховинною. Це тому, що одні й ті самі речі мають різний вигляд. Мемфіські піраміди у світлі ранкової зорі здаються рожевими. Коли сонце сідає, на тлі вогненного неба вони схожі на чорні трикутники. Але хто осягне їхню справжню сутність? Ти дорікаєш мені, що я заперечую очевидні речі, але ж я тільки й визнаю те, що видне, бо тільки видимість існує насправді. Сонце видається мені осяйним, але природа його мені невідома. Я відчуваю, що вогонь пече, та не знаю, як і чому. Друже

мій, ти мене зовсім не розумієш. А втім, байдуже, чи так тебе розуміють, чи інакше.

— Знову ж питаю тебе: чому ти оселився в пустелі й живишся самими фініками та цибулею? Задля чого терпиш ти такі злигодні? Я живу теж самітником, у нестатках і, як і ти, дотримуюся здержливості. Але цим я хочу догодити богові і заслужити вічне блаженство. А це справді розумна мета, бо мудро терпіти знегоди, сподіваючись великого блага. Навпаки, безглуздо самохіть брати на себе даремний тягар і непотрібні страждання. Коли б я — прости мені ці слова, о Пресвітлий! — не вірив у істину, яку бог нам провістив через пророків, на прикладі сина свого, діяннями своїх апостолів, ухвалами соборів і свідченням мучеників, коли б я не знав, що тілесні недуги необхідні для зцілення душі, коли б я, як ти, скнів у невіданні святих таїнств, я б одразу повернувся у світ, я б доклав усіх зусиль, щоб збагатіти й жити в розкошах, як щасливці цього світу, і сказав би насолодам: «Ідіть до мене, мої дівчата, мої служниці, прийдіть і сп'яніть мене вашим вином, вашими чарами й пахощами!» Але ж ти, нерозумний діду, ти позбавляєш себе будь-якої вигоди, ти витрачаєш, не чекаючи прибутку, ти даєш, не сподіваючись віддачі, і бездумно наслідуєш святі діла наших пустельників,— так нахабна мавпа, заляпуючи стіну, гадає, що вона перемальовує картину справжнього митця. О найнерозумніший з людей, які ж тоді твої докази?

Пафнутій говорив гнівно й палко. Але старий лишався незворушний.

— Друже мій,— відповів він лагідно,— навіщо тобі докази нахабної мавпи і пса, що спить у грязюці?

Пафнутій завжди дбав лише про славу господню. Його гнів зразу згас, і він смиренно попросив пробачення.

— Вибач мені, отче, брате мій,— сказав він,— якщо ревний захист істини примусив мене забути про чемність. Бог мені свідок, що я гнівався на твої хибні думки, а не на самого тебе. Мені боляче, що ти нидієш у пітьмі невідання, бо я люблю тебе в Христі, і турбота про твоє спасіння сповнює моє серце. Кажи ж, висловлюй свої докази, мені кортить їх почути, щоб спростувати.

Старий спокійно відповів:

— Мені однаково, чи говорити, чи мовчати. Отож я викладу тобі свої докази, але про твої докази не пита-

тиму, бо ти мене анітрохи не цікавиш Мені байдуже, чи ти щасливий, чи нещасливий, і мені все одно, чи ти так думаєш, чи інакше. І як я можу любити тебе чи ненавидіти? Відраза і співчуття однаково негідні мудреця. Але оскільки ти мене питаєш, то знай, що звуть мене Тімоклом і що я народився на Косі в родині багатого купця. Мій батько споряджав кораблі. Розумом він був схожий на Александра, прозваного Великим. Тільки вдачею був трохи жвавіший. Одно слово, людина як людина. Було в мене два брати, що, як і батько, торгували й споряджали кораблі. Ну, а я обрав шлях мудрості. Старшого брата батько примусив одружитися з карієнською жінкою на ім'я Тімесса, але вона так остогидла братові, що його посіла гнітюча журба. Зате в молодшому браті Тімесса запалила вогонь гріховного й злочинного кохання, і незабаром це почуття виросло в безтямну пристрасть. А жінці вони обидва були огидні. Сама вона кохала одного флейтиста і вночі приймала його в своїй кімнаті. Якось уранці він забув там свій вінок, що його звичайно носив на бенкетах. Брати мої знайшли цей вінок, поклялися вбити флейтиста, і другого ж таки дня вони зашмагали його до смерті, хоч як він плакав та просився. Невістка з відчаю збожеволіла, і відтоді троє нещасних безумців, виглядом схожі на звірів, блукали берегами Коса, виючи, немов вовки, з піною на губах, втупивши очі в землю, а гурти хлопчаків шпурляли в них черепашками. Вони померли, і батько сам поховав їх. Трохи згодом шлунок його зовсім перестав травити будь-яку їжу і він помер з голоду, хоч був такий багатий, що міг купити усе м'ясо і всі плоди на азіатських базарах. Він був у розпачі, що все його багатство дістанеться мені. Я ж його використав для мандрівок. Я побував у Італії, Греції й Африці і не зустрів жодного мудреця і жодної щасливої людини. Я вивчав філософію в Афінах та Александрії і був зовсім ошелешений гучними суперечками. Нарешті я дістався аж до Індії й побачив на березі Гангу голого чоловіка, що вже тридцять років сидів там нерухомо, підібгавши ноги. Ліани обвилися довкола його висхлого тіла, а птахи змостили гнізда в його волоссі. А проте він жив. Глянувши на нього, я пригадав Тімессу, молодого флейтиста, моїх братів і батька і зрозумів, що цей індієць мудрий. «Люди,— сказав я собі,— страждають тому, що позбавлені чогось, що вони вважають за добро, або ж тому, що, маючи це добро, бояться його втратити, чи тому, що терп-

лять таке, що їм видається злом. Розвійте таке переконання, і всі лиха зникнуть». Тому я й вирішив ніщо не вважати за добро, відкинути всі спокуси цього світу і жити в самоті й нерухомості, за прикладом того індійця.

Пафнутій уважно вислухав оповідь старого.

— Тімокле Коський,— відповів він,— визнаю, що твої мудрування не позбавлені глузду. Справді, мудро — зневажати земні блага. Одначе нерозумно нехтувати й блага вічні та накликати на себе гнів божий. Мені жаль, що ти живеш у невіданні, і я навчу тебе істини, щоб ти дізнався, що є бог у трьох іпостасях, і підкорився йому, як дитина підкоряється батькові.

Але Тімокл перебив його:

— Утримайся, чужинцю, не викладай мені своїх переконань і не думай, що тобі пощастить примусити мене розділити твої почуття. Всяка суперечка марна. Мої погляди полягають у тому, що не слід мати ніяких поглядів. Я живу безтурботно і в житті нічому не віддаю переваги. Іди своїм шляхом і не намагайся вирвати мене з солодкої байдужості, в якій я перебуваю, ніби в прохолодній купелі після важкої цілоденної праці.

Пафнутій був глибоко обізнаний у справах віри. Він добре знав людське серце і тому зрозумів, що ласка господня ще не зійшла на старого Тімокла і що день спасіння ще не настав для цієї душі, яка затято йде до погибелі. Він нічого не відповів, боячися, щоб напучення не обернулося на сварку. Бо іноді так виходить, що, сперечаючись з безвірником, можна знов довести його до гріха, замість навернути до істини. Ось чому ті, хто пізнав істину, повинні обдаровувати нею інших розважливо.

— Ну що ж, прощай, нещасний Тімокле,— промовив Пафнутій.

І, важко зітхнувши, благочестиво помандрував у присмерку далі.

Вранці він побачив ібісів, які непорушно стояли на одній нозі біля берега, і в воді віддзеркалювалися їхні блідо-рожеві шиї. Трохи далі з стрімкого берега верби схиляли ніжне сріблясте віття; журавлині ключі летіли в ясному небі, а в кущах чутно було крик невидимих чапель. Велика річка котила аж до обрію широкі зелені води, на яких, немов крила пташині, ковзали вітрила; при березі то тут, то там відбивалися у воді білі будиночки; вдалині пливли над річкою легкі тумани, а з острівців, буйно порослих пальмами, квітами і плодовими

деревами, знімалися галасливі зграї качок, гусей і фламінґо. Зліва, на родючій рівнині, простяглись аж до небосхилу лани й веселі гомінкі сади, сонце осявало золоте колосся і плодюча земля немов видихала з себе духмяний пилок. Побачивши все це, Пафнутій упав на коліна і вигукнув:

— Хай буде благословен господь, що напоумив мене на цю мандрівку! Ти, боже, що скропляєш росою арсіноїтідські смоковниці, даруй милість свою душі Таїс, що її ти створив з не меншою любов'ю, ніж польові квіти та дерева в садках. Нехай процвіте вона під моїм опікуванням, немов та троянда запашна в небесному Єрусалимі.

І щоразу, коли Пафнутій бачив квітуче дерево чи барвистого птаха, він думав про Таїс. Отак, ідучи лівим берегом Нілу, родючими й велелюдними долинами, він через кілька днів прийшов до Александрії, яку греки назвали прекрасною і золотою. Минула вже година, як розвиднілось, коли Пафнутій побачив з пагорба дахи великого міста, що блищали в рожевій імлі. Він зупинився і, схрестивши на грудях руки, сказав собі:

«Так ось воно, те солодке місце, де народився я в гріху, ось прозоре повітря, що разом з ним я вдихав згубні пахощі, ось те любострасне море, що біля нього я слухав співи сирен. Ось колиска моєї плоті, ось моя вітчизна мирська! Квітуча колиска, уславлена вітчизна — як на розсуд людський! Природно дітям твоїм, Александріє, любити тебе, немов матір, і я теж був зачатий у твоєму чудово прикрашеному лоні. Та аскет зневажає природу, містик нехтує облудну видимість, християнин вбачає в своїй земній батьківщині місце вигнання, чернець уникає згубних спокус. Я відвернув від тебе своє серце, Александріє! Я ненавиджу тебе! Я ненавиджу тебе за твоє багатство, за твою науку, за твою зніженість, за твою красу! Проклятий будь, храме нечистої сили! Мерзенне ложе поган, зачумлений престол аріан — будьте прокляті! А ти, крилатий сину небес, що був проводирем святому пустельникові Антонію, батькові нашому, коли він з глибин пустелі проник у цю твердиню язичництва, щоб укріпити віру неофітів і незламність мучеників,— славен ангеле господній, дитя невидиме, перший подих божий, лети переді мною і помахами крил своїх розлий пахощі в смердючому повітрі, яким я маю дихати поміж отих мирських князів тьми!»

По тих словах Пафнутій знову рушив у дорогу. Він увійшов у місто Сонячною брамою. Вона була складена з кам'яних брил і гордо здіймалася вгору. А жебраки, що купчилися в її тіні, продавали перехожим цитрини і смокви або жалібно канючили бодай хоч обол.

Стара жінка в лахмітті, що стояла навколішки, схопила волосяницю ченця і, поцілувавши її, промовила:

— Чоловіче божий, благослови мене, щоб і бог мене благословив. Я багато натерпілася на цьому світі і хочу мати більше радощів на тому. Ти посланець божий, святий чоловіче, а тому порох на твоїх ногах дорожчий від золота.

— Хай славен буде господь! — відповів Пафнутій.

І він благословив стару жінку знаком спокути. Та не встиг він пройти вулицею і двадцяти кроків, як юрба хлопчаків, засвистівши, почала шпурляти в нього камінням.

— Диви, онде поганий чернець! Він брудніший за мавпу і бородатий, як цап. Нероба! Чи не поставити його на городі, немов дерев'яного Пріапа, щоб лякати птахів? Та ні, він ще наворожить град на квітучі яблуні! Він приносить лихо. Розіп'яти ченця, розіп'яти!

Лунав крик, летіло каміння.

— Благослови, боже, цих бідних дітей,— прошепотів Пафнутій.

І пішов своєю дорогою, думаючи:

«Стара жінка шанує мене, а ці дітлахи зневажають. Отак одна й та сама річ по-різному цінується людьми, бо вони несталі в своїх поглядах і схильні до помилок. Треба визнати, що старий Тімокл, хоч і поганин, проте не позбавлений глузду. Незрячий, він розуміє, що світла йому не побачити. Наскільки ж він розумніший за тих ідолопоклонників, що кричать з глибокої пітьми своєї: «Я бачу світло!» Усе в цьому світі примарне і схоже на сипучий пісок. Лише один господь тривкий».

Тим часом Пафнутій швидко йшов містом. Десять років минуло, як він покинув його, але він упізнавав кожний камінь, і кожний камінь був каменем ганьби, що нагадував йому про гріх. Ось чому він гнівно бив босими ногами плити широких вулиць і радів, що його поранені ступні залишають на них криваві сліди. Лишивши осторонь прегарні портики храму Серапіса, він попрямував дорогою, понад якою стояли розкішні будинки, що ніби дрімали серед пахощів. Тут над червоними карнизами

і золотими акротеріями здіймалися вершечки сосон, кленів і фісташкових дерев. Крізь прочинені двері видно було бронзові статуї в мармурових передпокоях і водограї серед зелені. Жодеп звук не порушував мирної тиші цих пишних покоїв. Лише здаля долітав голос флейти. Чернець зупинився перед невеликим будинком благородних пропорцій з колонами, стрункими, немов дівчата. Він був прикрашений бронзовими погруддями найвизначніших грецьких філософів.

Пафнутій упізнав Платона, Сократа, Арістотеля, Епікура й Зенона і, постукавши в двері молотком, став чекати. «Даремно увічнювати в металі цих гаданих мудреців,— подумав він,— їхня облуда вже спростована, а їхні душі поринули в пекло, і сам Платон, відомий на весь світ своєю красномовністю, сперечається нині хіба з чортами».

Раб відчинив двері і, побачивши чоловіка, що стояв босоніж на мозаїчному порозі, грубо сказав:

— Йди жебрати далі, гидкий ченче, не жди, поки я тебе прожену дрючком.

— Брате мій,— відповів антінойський настоятель,— я нічого не прошу в тебе, лише проведи мене до Нікія, твого хазяїна.

Раб відповів іще сердитіше:

— Мій хазяїн не приймає таких собак, як ти.

— Сину мій,— вів далі Пафнутій,— зроби, будь ласка, те, що я прошу, і скажи своєму хазяїнові, що я хочу його бачити.

— Забирайся геть звідси, підлий жебраче! — крикнув розлючений воротар.

І замахнувся палицею на святого чоловіка, а той, схрестивши руки на грудях, спокійно витримав удар по обличчю і знову лагідно промовив:

— Зроби те, що я тобі сказав, сину мій, прошу тебе.

Тоді настрашений воротар прошепотів:

— Що це за людина, коли вона не боїться болю?

І побіг до свого хазяїна.

Нікій саме вийшов з купелі. Вродливі рабині терли його тіло скребачками. Він був привітний і люб'язний чоловік. На його обличчі грала м'яка іронічна усмішка. Побачивши ченця, він устав і попрямував до нього з розкритими обіймами:

— Це ти, Пафнутію, мій товаришу, мій друже, брате мій! — вигукнув він.— О, я впізнаю тебе, хоча, правду

кажучи, ти більше скидаєшся на тварину, аніж на людину. Обніми мене! Пам'ятаєш ті часи, коли ми разом вивчали граматику, риторику й філософію? Вже тоді всі помічали в тобі похмуру, відлюдкувату вдачу, але я любив тебе за прямоту і щирість. Ми казали, що ти дивишся на весь світ очима дикого коня, отож не дивно, що ти такий недовірливий. Тобі трохи бракувало античної витонченості, зате щедрість твоя була безмежна. Ти не дорожив ні грошима, ні життям. І в тобі таївся якийсь дивний дух, якась чудна вдача, що невимовно мене приваблювали. Ласкаво прошу до мене, мій дорогий Пафнутію, після десятирічної відсутності. Ти залишив пустелю, ти зрікаєшся християнських забобонів і повертаєшся до давнього життя! Я відзначу цей день білим камінцем. Кробіло, Міртало,— додав він, звертаючись до рабинь,— напахтіть ноги, руки і бороду мого дорогого гостя.

А ті вже несли, всміхаючись, скребачки, пляшечки і металеве дзеркало. Але Пафнутій владним жестом зупинив обох і опустив очі, щоб не бачити їх, бо вони були голі. Нікій тим часом запросив його сісти на подушки й скуштувати різних наїдків і напоїв, та Пафнутій презирливо відмовився.

— Нікію,— сказав він,— я не зрікся того, що ти хибно вважаєш за християнське марновірство і що є істиною над істинами. Спочатку було слово, і слово було у бога, і слово було бог. Все на світі почалося від нього і без нього нічого не могло бути. В ньому було життя, а життя було світлом людства.

— Любий Пафнутію,— відповів Нікій, що вже надів напахчену туніку,— чи не думаєш ти вразити мене, уперто повторюючи невміло дібрані кимось слова, які я вважаю за марне й нудне бубоніння? Чи ти забув, що я сам трохи філософ? І невже ти думаєш, що мене вдовольнять кілька клаптів, вирваних невігласами з багряниці Амелія, коли сам Амелій, Порфирій і Плотін в усій своїй славі мене не задовольняють? Усі вчення любомудрів не що інше, як казки, вигадані для того, щоб розважати людей, котрі є по суті вічними дітьми. Ними треба розважатися лише як розповідями про віслюка, бочку і матрону ефеську чи як будь-якою іншою з мілетських казок.

І, взявши гостя під руку, він повів його в залу, де зберігались у кошиках тисячі згорнутих у сувої рукописів.

— Ось моя бібліотека,— промовив він,— і це лише мізерна частина всіх учень, створених філософами, щоб пояснити світ. Навіть у Серапеї, хоч який він багатий, їх не зібрано всі. Та все це, на жаль, тільки маячня хворих.

Він посадовив гостя у крісло зі слонової кості й сів сам. Пафнутій кинув похмурий погляд на рукописи і сказав:

— Все це треба спалити.

— Жаль буде, любий гостю,— відповів Нікій.— Іноді маячня хворих буває кумедна. І потім, якщо знищити всі мрії і марення людства, земля втратить свої обриси й барви, а ми всі поринемо в дрімотну і похмуру тупість.

Пафнутій провадив далі свою думку:

— Нема сумніву, що всі язичницькі вчення — це пусті брехні. А господь, що сам є істиною, явив себе людям у чудесах. І, втілившись у людину, жив серед нас.

Нікій заперечив:

— Ти кажеш правду, любий і мудрий Пафнутію, коли говориш, що він утілився в людину. Бог, що мислить, діє і промовляє, бог, що мандрує світом, немов у давнину Одіссей по синьому морю,— це й справді людина. Як ти можеш вірити в цього нового Юпітера, коли афінські хлопчаки ще за часів Перікла вже не вірили в старого? Та облишмо це. Я гадаю, ти прийшов не для того, щоб сперечатися про три іпостасі? Що я можу зробити для тебе, любий друже?

— Одну незначну й добру послугу,— відповів антіноїйський настоятель.— Позич мені напахчену туніку, отаку, як оце на тобі. Додай ще до неї, зроби таку ласку, позолочені сандалії і пляшечку з пахощами, щоб помастити бороду й волосся. Добре було б іще, якби ти мені дав і гаман з тисячею драхм. Оце й усе, Нікію, що я хотів попросити у тебе в ім'я боже і на пам'ять про нашу давню дружбу.

Нікій наказав Кробілі й Мірталі принести розкішну туніку, гаптовану в азіатському стилі квітами і зображеннями тварин. Жінки тримали її так, щоб краще вигравали яскраві кольори, чекаючи, поки Пафнутій скине з себе волосяницю, яка вкривала його до п'ят. Але чернець заявив, що скоріше дасть здерти з себе шкіру, аніж скине волосяницю, і вони одягли туніку поверх неї. Обидві жінки знали про свою вроду, а тому не боялися чоловіків,

дарма що були рабині. Вони засміялися, побачивши, якого чудного вигляду набрав перевдягнений чернець. Кробіла, подаючи йому дзеркало, назвала його «мій любий сатран», а Міртала смикнула його за бороду. Але Пафнутій молився богу й не помічав їх. Узувши позолочені сандалії і прив'язавши до пояса гаман з грішми, він сказав Нікієві, що весело дивився на нього:

— Нікію, нехай усе це не здається тобі гріховним. Будь певен, що ця туніка, гаман і сандалії послужать благочестивій справі.

— Голубе мій,— відповів Нікій,— я ніколи не підозрюю нічого поганого, бо вважаю, що люди однаково нездатні чинити ні погане, ні добре. Добро і зло існують лише в наших переконаннях. Мудрець керується в своїх діях лише звичаями й звичками. Я зважаю на забобони і звички, що панують в Александрії. Ось чому мене мають за порядну людину. Іди, мій друже, і розважся трохи.

Але Пафнутій вирішив, що треба ознайомити господаря з своїми намірами.

— Чи ти знаєш оту Таїс, що грає в театрі? — запитав він.

— Вона красуня,— відповів Нікій,— і колись я кохав її. Я продав заради неї млин і дві ниви та склав на її честь три книжки препоганих елегій. Звичайно, краса — наймогутніша в світі сила, і коли б ми могли володіти нею довіку, то мало б цікавилися деміургом, логосом, еонами і всілякими іншими вигадками філософів. Але я радий, славний Пафнутію, що ти прибув з глибин Фіваїди, щоб поговорити зі мною про Таїс.

По тих словах він тихо зітхнув. А Пафнутій з жахом поглядав на нього, не розуміючи, як це людина може так спокійно признаватися в тяжкому гріху. Він чекав, що от-от земля розступиться і Нікія поглине полум'я. Але земля не здвигнулася, і александрієць мовчки, затуливши чоло рукою, сумно посміхався спогадам своєї молодості. Чернець підвівся й суворо промовив:

— Знай же, о Нікію, що з божої ласки я відверну Таїс від облудного земного кохання і зроблю її Христовою нареченою. Коли мене не покине святий дух, Таїс сьогодні ж таки залишить це місто і піде в монастир.

— Стережись образити Венеру,— відповів Нікій,— це могутня богиня. Вона розгнівається на тебе, якщо ти викрадеш у неї найуславленішу служницю.

— Господь захистить мене,— сказав Пафнутій.— Хай же він осяє твоє серце світлом, о Нікію, і вирве з тієї безодні, в яку ти запав.

І попрямував до дверей. Та Нікій пішов слідом за ним. Уже на порозі він поклав Пафнутію на плече руку і пошепки повторив:

— Стережись образити Венеру, її помста жахлива.

Пафнутій не звернув уваги на ці легковажні слова і вийшов, навіть не оглянувшись. Нікієві повчання викликали в ньому лише презирство, зате йому була нестерпна сама думка, що його друг колись кохався з Таїс. Йому здавалося, що гріх з цією жінкою ще огидніший, ніж з будь-якою іншою. Він вбачав у цьому незвичайну зіпсутість і відтепер вважав Нікія мерзенним створінням. Він завжди ненавидів розпусту, але ще ніколи блудодійство не здавалося йому таким мерзенним, ще ніколи він так не розумів гніву Ісуса Христа і скорботи ангелів.

Через це він палко бажав якнайскоріше вирвати Таїс із оточення поган, і йому не терпілося побачити лицедійку, щоб її спасти. Одначе потрапити до цієї жінки можна було лише після того, як спаде денна спека. А був ще ранок, і Пафнутій поплентав гомінкими вулицями. Того дня він вирішив не вживати ніякої їжі, щоб бути гідним сприйняти ті милості, яких він просив у господа. На превеликий свій жаль, він не насмілювався зайти в жоден із храмів міста, бо знав, що вони осквернені аріанами, які повалили престол господній. Справді, ці єретики, підтримані східним імператором, прогнали патріарха Афанасія з його пастирського амвона і посіяли сумніви й розбрат серед александрійських християн.

Він ішов навмання, то смиренно потупивши очі, то звертаючи погляд до небес, немов у захваті. Проблукавши отак якийсь час, він опинився на одній з набережних. У штучній гавані перед ним стояло безліч кораблів з темними бортами, а вдалині усміхалося, виблискуючи сріблом і блакиттю, зрадливе море. Галера із статуєю нереїди на носі підняла якір, веслярі гребли й співали, біла діва хвиль, укрита краплями-перлами, швидко віддалялася, і ченцеві було видно лише її летючий силует; галера, спрямовувана керманичем, пройшла вузький канал, що вів до Евностської гавані, й вийшла у відкрите море, залишаючи позаду блискучий слід.

«І я теж,— думав Пафнутій,— колись мріяв з піснею

вирушити в плавання по океану життя. Та я швидко зрозумів своє безумство, і переїда не звабила мене».

У тій задумі він сів перепочити на купу канатів і задрімав. Уві сні сталося йому видіння. Він ніби почув громовий голос сурми, небо залила кривава барва, і він зрозумів, що то настала остання година. Він звернувся до бога з ревною молитвою, побачив величезного звіра, що простував до нього з осяйним хрестом на чолі, і впізнав сільвіліського сфінкса. Звір схопив його зубами, не завдавши болю, і поніс, немов кішка кошеня. Пафнутій пролетів над багатьма царствами, перетнув річки й гори і опинився в похмурій, безрадісній місцині, вкритій страхітливими скелями й гарячим попелом. Земля порепалася і з численних розколин видихала розпечене повітря.

Звір обережно поклав Пафнутія на землю і сказав:

— Дивись!

І Пафнутій, схилившись над прірвою, побачив вогняну ріку, яка вирувала в глибинах землі, затиснута між пасмами чорних скель. Там, у мертвотно-блідому світлі, дияволи мордували грішників. Ті мали такий вигляд, як і за життя; на них були навіть клапті одягу. Всі вони здавалися незворушними, незважаючи на муки. Один з них, високий, сивий, з заплющеними очима, пов'язкою на лобі й патерицею в руці, співав, його чистий голос линув над безплідними берегами. Він оспівував богів і героїв. Зелені чортенята пробивали йому губи і горло розпеченим залізом. А тінь Гомера все співала. Неподалік від неї старий Анаксагор, сивий і лисий, креслив циркулем на піску якісь фігури. Чорт лив йому у вухо киплячу олію, та це не заважало його роздумам. Чернець побачив на похмурих берегах вогняної ріки силу людей, що спокійно читали, про щось думали, походжали, розмовляючи, немов учителі й учні в затінку під платанами Академії. Лише старий Тімокл тримався осторонь і хитав головою, немов людина, яка все заперечує. Дух тьми вимахував у нього перед очима смолоскипом, але Тімокл не хотів бачити ні духа, ні смолоскипа.

Запімілий з подиву, Пафнутій озирнувся на звіра. Але той уже зник; замість сфінкса чернець побачив жінку, запнуту покривалом, і вона сказала йому:

— Дивись і осягай: ці безвірники такі затяті, що навіть у пеклі лишаються жертвами своїх згубних помилок, які знаджували їх на землі. Смерть нічого не навчила їх, бо, звичайно, замало померти, щоб побачити бога. Ті,

що нехтували істину, перебуваючи серед людей, не знатимуть її ніколи. Демони, котрі шаленіють довкола цих душ,— це лише вияв небесної справедливості. Але грішники не бачать і не відчувають її. Чужі всякій істині, вони не усвідомлюють, що засуджені, і сам бог не може примусити їх страждати.

— Бог може все,— сказав антінойський настоятель.

— Він не може творити безглуздя,— відповіла жінка, запнута покривалом.— Щоб їх покарати, довелося б їх просвітити, а якби вони зрозуміли істину, то вподібнилися б до обранців.

Пафнутій, сповнений тривоги й жаху, знову схилився над прірвою. Він побачив під примарними миртами тінь Нікія, усміхненого, з вінком на чолі. Поряд з ним стояла Аспазія Мілетська, зграбно закутана у вовняний плащ; мабуть, вона говорила про кохання і філософію, бо її обличчя дихало ніжним і водночас благородним почуттям. Вогняний дощ, що лився на них, видавався їм прохолодною росою, а йшли вони по розпеченій землі, немов по шовковій траві. Побачивши таке, Пафнутій страшенно розлютився:

— Побий їх, господи, побий! — вигукнув він.— Це Нікій! Хай він плаче! Хай стогне! Хай скрегоче зубами!.. Він грішив з Таїс!..

І Пафнутій прокинувся в обіймах дужого, немов Геркулес, матроса; той волік його по піску і кричав:

— Вгамуйся, друже! Присягаюсь Протеєм, неспокійно ти спиш, тюленячий пастирю. Коли б я тебе не підхопив, ти шубовснув би в Евност. Я врятував тебе від смерті, і це така щира правда, як те, що моя мати торгувала солоною рибою.

— Хай славиться ім'я господнє,— відповів Пафнутій.

Він підвівся і пішов уперед, міркуючи над видінням, що було йому уві сні.

«Це видіння,— думав він,— очевидно, поганий знак, бо воно ображає господню благість, показуючи пекло як щось несправжнє. Я певен, що воно від лукавого».

Він розважав отак, бо добре вмів відрізняти сни, що їх насилав господь, від снів, які навівали злі духи. Це вміння, безперечно, дуже корисне для самітника, який весь час живе серед примар, бо коли тікаєш від людей, неодмінно зустрінеш духів. У пустелях аж роїться привиди. Коли прочани наближалися до зруйнованого палацу, де оселився святий самітник Антоній, вони щоразу чули

лемент і крики — такі, як звичайно лунають на перехрестях міських вулиць у святкові дні. То кричали біси, які спокушали святого.

Пафнутій згадав цей вельми знаменний приклад. Він згадав і святого Іоанна Єгипетського, якого упродовж шістдесяти років диявол хотів звести з пуття видіннями. Але Іоанн ламав сатанинські підступи. Проте одного разу диявол, обернувшись людиною, прийшов до печери праведника і сказав йому: «Іоанне, постися до завтрашнього вечора». Іоанн, гадаючи, що чує ангела, послухався диявола й не їв нічого весь наступний день аж до вечірньої відправи. Це єдина перемога, яку князь тьми здобув над Іоанном Єгипетським, та й ця перемога була мізерна. Тому не треба дивуватися, що Пафнутій одразу розпізнав неправдивість видіння, баченого уві сні.

Поки Пафнутій смиренно нарікав на бога, що той залишив його напризволяще в лабетах чортів, він відчув, як його штовхають і тягнуть за собою люди, які юрбою поспішали в одному напрямі. Він уже розучився ходити містом, і його кидало, мов неживого, від одного перехожого до іншого; заплутавшись у туніці, він кілька разів мало не впав. Бажаючи дізнатися, куди поспішають усі ці люди, він запитав одного з городян, чого це така колотнеча.

— Хіба ти не знаєш, чужинцю,— відповів той,— що зараз почнеться вистава і що Таїс вийде на сцену? Всі поспішають в театр, і я разом з ними. Чи не хочеш піти зі мною?

Пафнутій раптом зрозумів, що якраз буде корисно для здійснення його намірів побачити Таїс на сцені, і пішов слідом за незнайомим. Ось уже перед ними височить і театр з портиком, прикрашеним блискучими масками, з довгою заокругленою стіною, на якій стояли численні статуї. Услід за натовпом обидва пройшли вузьким проходом, за яким лежав амфітеатр, залитий світлом. Вони сіли на одну з лав, які східцями спускалися до сцени, ще без акторів, але вже прикрашеної. Завіса не закривала сцени, і на ній було видно могильний пагорб, схожий на ті, які стародавні народи присвячували тіням героїв. Цей пагорб височів посеред табору. Перед наметами було встромлено списи, золоті щити висіли на жердинах поміж лаврових гілок і вінків з дубового листя. Там усе застигло в сонному мовчанні. Зате амфітеатр, повний глядачів, гудів, наче вулик. На обличчях червоно відсвічувало

пурпурове шатро, нап'яте угорі, і всі погляди, зацікавлені й нетерплячі, були прикуті до широкої безлюдної сцени з могильним пагорбом і наметами. Жінки сміялися, ласуючи цитронами, а завсідники театру весело перегукувалися на лавах.

Пафнутій мовчки молився і стерігся пустої балачки, але його сусід почав бідкатися й нарікати на занепад театру.

— У давнину,— казав він,— вправні актори декламували в масках вірші Евріпіда і Менандра. А тепер драми вже не читають, а грають, і від чудових видовищ, якими міг пишатися в Афінах Діоніс, збереглося лиш те, що може зрозуміти кожен варвар, навіть скіф: постава й рух. Маска з металевими пластинками, що підсилювала голос актора, котурни, які піднімали героїв до зросту богів, трагічна велич і мелодійність чудових віршів — усе це пішло від нас назавжди. Міми, танцівниці, обличчя без маски замінили Павлів і Росціїв. Що сказали б афіняни часів Перікла, якби побачили на сцені жінку? Непристойно жінці виступати перед публікою. Ми геть занепали, коли можемо таке терпіти. Жінка — ворог людей і ганьба землі; це така сама правда, як те, що мене звуть Доріон.

— Ти говориш мудро,— відповів Пафнутій,— жінка наш найбільший ворог. Вона дарує нам насолоду і саме цим небезпечна.

— Присягаюся безсмертними богами,— вигукнув Доріон,— жінка дає чоловікам не насолоду, а сум, хвилювання і чорні турботи! Кохання — причина наших найпекучіших мук. Слухай, чужинцю: замолоду я побував у Трезені, в Арголіді і бачив там товстелезний мирт. Усе листя на ньому було в невеличких дірочках. Ось що розповідають трезенці про цей мирт: цариця Федра, відколи покохала Іпполіта, всі дні проводила в знемозі під цим деревом, що й до сьогодні там росте. Смертельно нудячись, вона витягала золоту шпильку, що нею зашпилювала свої біляві коси, і проколювала листя на дереві, що рясніло пахучими ягодами. Від того й стало на ньому все листя дірчасте. Звівши зі світу невинного юнака, що його переслідувала своєю злочинною жагою, Федра, як ти знаєш, сама померла ганебно. Вона зачинилася в спочивальні й повісилася на золотому поясі, прив'язавши його до гака з слонової кості. Волею богів мирт, свідок такого страшного нещастя, і далі розпускав усі молоді листочки

з дірочками. Я зірвав один листочок і повісив його в головах свого ліжка, щоб він весь час застерігав мене від безтямного кохання і покріпляв у вченні мого вчителя, божественного Епікура,— він учить, що бажання ховає в собі небезпеку. Але, правду кажучи, кохання — це хвороба печінки, отож ніколи не можна бути певному, що не захворієш.

Пафнутій запитав:

— Доріоне, а які ти маєш радощі?

Доріон сумно відповів:

— У мене лише одна втіха, і визнаю, що вона не така вже й велика,— це роздуми. Але, маючи поганий шлунок, не слід шукати інших насолод.

Взявши до уваги ці Доріонові слова, Пафнутій вирішив залучити епікурейця до духовних радощів, що їх дарує споглядання бога. І він почав:

— Зрозумій істину, Доріоне, і світло проллється на тебе.

Ледве він вигукнув це, як побачив, що всі обернулися до нього і простягли руки, наказуючи йому замовкнути. Глибока тиша залягла в театрі, і зразу ж залунала грізна музика.

Вистава почалася. З наметів почали виходити вояки, готуючись до походу, та ось якимсь чудом страхітлива хмара огорнула вершину могильного пагорба. Коли хмара розвіялася, з'явилась тінь Ахілла в золотому обладунку. Простягши руку до вояків, вона ніби промовляла: «Отже, ви від'їжджаєте, сини Даная; ви повертаєтесь на батьківщину, якої я вже не побачу, і залишаєте мою могилу, не принісши ніяких жертв?» Вищі воєначальники греків уже зібралися біля підніжжя пагорба. Син Тезея Акамант, старий Нестор, Агамемнон з жезлом і пов'язкою на голові дивувалися з чуда. Молодий Пірр, Ахіллів син, упав ниць на землю. Одіссей, якого можна було впізнати по шолому і кучерях, жестами показував, що він підтримує тінь героя. Він сперечався з Агамемноном, і можна було здогадатися, про що йшла мова:

— Ахілл,— казав цар Ітаки,— заслуговує, щоб ми його вшанували, бо славно загинув за Елладу. Він жадає, щоб дочку Пріама, незайману дівчину Поліксену, принесли в жертву на його могилі. Данайці, вволіть жадання душі героя, і хай син Пелея зрадіє в Аїді!

Та цар над царями заперечив:

— Помилуємо дів троянських, відірваних від священних вівтарів. Надто багато страждань довелося зазнати славному родові Пріама.

Він казав так, бо ділив ложе з Поліксеною сестрою, і хитромудрий Одіссей дорікнув йому, що він віддав перевагу ліжкові Кассандри, а не списові Ахілла.

Усі греки схвалили його слова брязкотом схрещених списів. Смерть Поліксени була вирішена, і втихомирена тінь Ахілла зникла. Музика, то гнівна, то жалібна, супроводила думки героїв. В амфітеатрі вибухнули оплески.

Пафнутій, що усе зводив до божественної істини, прошепотів:

— З цієї казки видно, які жорстокі були прихильники несправжніх богів!

— Усі релігії породжують злочини,— відповів йому епікуреєць.— На щастя, прийшов божественно мудрий грек і звільнив людей від марних страхів перед незвіданим...

Тим часом Гекуба з розкуйовдженим сивим волоссям, в розірваному вбранні вийшла з намету, де її тримали як полонянку. Почулося глибоке зітхання, коли глядачі побачили таке промовисте втілення горя. Гекубі приснився віщий сон, і вона журилася над своєю долею і долею доньки. Одіссей уже стояв біля неї і вимагав Поліксену. Стара мати рвала коси, дряпала собі нігтями щоки, цілувала руки цього жорстокого чоловіка, який, лишаючись незворушним і ласкаво-безжалісним, немов промовляв:

«Будь розумною, Гекубо, скорись неминучості. У нас теж є старі матері, що оплакують дітей, які навіки спочили під соснами Іди».

А Кассандра, колись владарка квітучої Азії, а нині рабиня, посипала порохом свою нещасливу голову.

Аж ось, піднявши запону намету, з'являється незайманиця Поліксена. Глядачі, усі, як один, схвильовано заворушилися. Вони впізнали Таїс. Пафнутій побачив її, побачив ту, кого він шукав. Сніжно-білою рукою вона підтримувала над собою важку запону. Нерухома, схожа на прекрасну статую, вона спокійно подивилася на всіх своїми фіалковими очима, ніжна й горда, і всі здригнулися, побачивши її трагічну красу.

Усі схвально загомоніли, а Пафнутій, схвильований до глибини душі, притис руки до серця і зітхнув:

— Навіщо ти, о боже, дав таку могутність одному із твоїх створінь?

Доріон, не такий схвильований, сказав:

— Справді, атоми, які злилися докупи, щоб скласти оцю жінку, становлять приємне для ока сполучення. Але все це гра природи, і атоми самі не відають, що роблять. Колись вони розпадуться так само байдуже, як і з'єдналися. Де нині ті атоми, які створили Лаїсу чи Клеопатру? Я не заперечую: жінки іноді бувають прекрасні. Але їм властиві прикрі вади і відразливі недуги. Про це завжди пам'ятають люди, схильні до роздумів, тоді як невігласи не звертають на це уваги. І жінки викликають любов, хоча й нерозсудливо їх кохати.

Отак філософ і аскет милувалися Таїс, і кожен думав про своє. Ні той, ні той не помічали Гекуби, що обернулася до доньки і жестами казала їй: «Спробуй розчулити жорстокого Одіссея. Сльозами, своєю красою і юністю!»

Таїс, чи власне сама Поліксена, випустила з рук запону. Вона ступила крок уперед і відразу полонила всі серця. А коли вона легкою, благородною ходою попрямувала до Одіссея, ритм її рухів, супроводжуваний музикою флейт, навіював думку про якийсь щасливий світ, і здавалося, що вона — божественне осереддя світової гармонії. Усі бачили лише її, все інше зникло в її осяйному промінні. Тим часом дія тривала далі.

Обачний син Лаерта відвертався і ховав свою руку під плащем, щоб уникнути благальних поглядів і поцілунків матері. Дівчина знаком заспокоїла його. Її ясний погляд ніби казав: «Одіссею, я піду за тобою, скоряючись необхідності, а ще й тому, що сама хочу померти. Я дочка Пріама і сестра Гектора, і мого ложа, колись гідного прийняти царів, не розділить чужоземний володар. Я своєю волею відмовляюся від сонячного світла».

Гекуба нерухомо лежала ниць на землі. Зненацька вона підвелась і у відчаї обняла дочку. Поліксена ніжно, але твердо відвела руки старої і вивільнилася з її обіймів. Вона ніби говорила: «Матусю, не наражайся на образи володаря. Не чекай, щоб він брутально поволік тебе, відірвавши матір від доньки. Краще дай мені, рідна, сухеньку руку і наблизь до моїх вуст запалі щоки».

Скорбота робила обличчя Таїс іще прекраснішим; натовп був вдячний цій жінці за те, що вона з такою надлюдською чарівністю показує життєві радощі й злигодні,

а Пафнутій уже прощав їй таку дивовижну вроду, передбачаючи її майбутнє смирення, і наперед тішився, що прикрасить небеса такою праведницею.

Вистава закінчувалася. Гекуба, немов підтята, впала на землю, а Поліксена слідом за Одіссеєм попрямувала до могили, яку обступили найвизначніші царі та герої. Вона піднялася на могильний пагорб під звуки поховальних пісень, де Ахіллів син із золотого келиха вже робив урочисте узливання на честь померлого героя. Коли жерці, котрі мали принести її в жертву, простягли до неї руки, щоб її схопити, вона знаком їм показала, що хоче померти вільною, як годиться царівні. Потім, розірвавши на собі туніку, показала місце, де билося серце. Пірр, відвернувшись, устромив туди меча, і завдяки майстерно схованому пристрою із сніжно-білих грудей дівчини заструменіла кров; вона відкинула голову, очі її затуманив жах смерті, і Поліксена впала — одначе намагаючись зберегти пристойність.

Коли воїни накидали на жертву покривало й засипали її лілеями та анемонами, почулися крики жаху й ридання, а Пафнутій, схопившись з місця, стає гучним голосом пророкувати:

— Язичники, мерзенні слуги демонів! І ви, аріани, ще підліші за тих, хто вклоняється ідолам, хай це буде вам наукою! Те, що ви щойно бачили,— образ і символ. Ця казка має прихований зміст, і незабаром жінку, що її ви тут бачили, принесуть у святу пожертву воскреслому богові.

Натовп темними хвилями потік до виходів. Антіноїйський настоятель залишив здивованого вкрай Доріона і вийшов з театру, все ще виголошуючи свої пророцтва.

Через годину він уже стукав у двері Таїс.

Лицедійка жила тоді в багатому кварталі Ракотіді, поблизу гробниці Олександра, в будинку серед тінявого саду, де височіли штучно зроблені скелі і дзюрчав струмок, обсаджений тополями.

Стара чорна рабиня, увішана браслетами і прикрасами, відчинила пустельникові двері й запитала, чого йому треба.

— Я хочу бачити Таїс,— відповів він.— Бог мені свідок, я прийшов сюди лише для того, щоб її побачити.

Розкішна туніка Пафнутія і владний голос переконали рабиню, і вона впустила його.

— Ти знайдеш Таїс у гроті німф,— промовила вона.

II
ПАПІРУС

Батьки Таїс були люди бідні, хоч і вільнонароджені, і трималися поганської віри. Коли Таїс була ще маленькою, батько її шинкарював у Александрії біля Місячної брами, і його невеличкий шинок охоче відвідували матроси. Про раннє дитинство у Таїс збереглися уривчасті, але яскраві спогади. Батько ввижався їй великим, грізним і спокійним, немов ті стародавні фараони, про яких співали сліпці на перехрестях вулиць; він звичайно сидів біля вогнища, підібгавши під себе ноги. Пригадувала Таїс і свою виснажену й сумну матір, що никала по шинку, як та голодна кішка; її пронизливий голос виповнював будинок, а очі фосфорично блищали. У передмісті балакали, ніби вона чаклунка і ночами, обернувшися на сову, літає до коханців. То була чиста брехня. Таїс добре знала,— бо частенько стежила за матір'ю,— що та не чаклує, а цілісінькі ночі, з превеликої жадібності до грошей, рахує та перераховує денний виторг. Байдужий батько і зажерлива мати зовсім не дбали про дівчинку, і вона, немов худобина, розшукувала собі їжу будь-де. Отож вона навчилася спритно цупити монетку за монетку з поясів п'яних матросів, поки забавляла їх наївними пісеньками й непристойними слівцями, значення яких сама ще не розуміла. В кімнаті, просяклій випарами хмільних напоїв і смолених міхів для вина, дівчинка пересідала з колін на коліна, щічки її ставали липкі від пива, їх колола цупка щетина матросів; нарешті вона, затиснувши у жменьці монетки, втікала, щоб купити медяників у старої перекупки, яка сиділа навпочіпки біля своїх кошиків під Місячною брамою. Щодня бувало те саме: матроси розповідали про свої небезпечні пригоди, коли Евр куйовдить морські водорості, потім вони грали в кості та в паці і, брутально лаючись та клянучи всіх богів, вимагали найкращого кілікійського пива.

Щоночі дівчинку будили бійки у шинку. Вустричні скойки літали над столами під дикий лемент і розсікали лоби. Бувало, що в світлі чадних каганців вона бачила, як виблискують ножі і ллється кров.

В дитинстві вона пізнала добрі почуття лише завдяки лагідному і покірливому Ахмесові. Нубієць Ахмес, раб її батьків, був чорніший за казан, у якому він поважно варив їжу, і добрий, як солодкий нічний сон. Частенько він

брав Таїс на коліна і розповідав їй старовинні легенди про повні скарбів підземелля, змуровані для жадібних царів, що наказували потім повбивати каменярів і будівничих. Знав він і казки про метких злодіїв, що одружувалися з царівнами, та про куртизанок, які будували для себе піраміди. Маленька Таїс любила Ахмеса, як батька, як матір, як годівницю, як собаку. Вона чіплялася за одежу раба і ходила за ним усюди — до комори, де стояли амфори, і до пташника, де худі, розтріпані курчата — самий тобі дзьоб, кігті та пір'я — злітали вгору не гірш за орлят, побачивши ніж у руці чорного кухаря. Часто вночі, на своїм лігві з соломи, він не спав, а майстрував для Таїс маленькі водяні млини і кораблики завбільшки з долоню з усіма снастями.

Господарі поводилися з ним жорстоко; одне вухо у нього було розірване, а тіло геть укрите рубцями. І все ж його обличчя було радісне й спокійне. І нікому навіть на думку не спадало запитати його, звідки у нього ця душевна погідність і смиренність. Він був простосердий, немов дитя. За тяжкою працею Ахмес співав тонким голосом, і ті співи хвилювали дитячу душу Таїс і будили в ній невиразні мрії. Він урочисто й радісно шепотів:

— Скажи нам, Маріє, що бачила там, звідки ти приходиш?
— Я бачила саван, і покривала, і ангелів, що сиділи на гробниці. І я бачила славу Воскреслого.

Таїс питала:

— Батьку, чому ти співаєш про ангелів на гробниці?

І він їй відповідав:

— Ясочко моя, я тому співаю про ангелів, що господь наш Ісус піднісся на небо.

Ахмес був християнином. Він прийняв хрещення, і на зібраннях віруючих, які він потай відвідував, уриваючи години нічного спочинку, його звали Феодором.

В ті часи церкву нещадно переслідували. За наказом імператора руйнували базиліки, палили священні книги, перетоплювали церковне начиння і світильники. Християни, позбавлені почесного становища, чекали тільки смерті. Жах панував у александрійській громаді, в'язниці були переповнені. Серед віруючих розходилися страшні чутки, що в Сірії, Аравії, Месопотамії, Каппадокії, по всій імперії єпископи й діви гинуть під нагаями, в колодках, у кліщах, на хрестах, у пащах та пазурах диких звірів. Тоді Антоній, уже вславлений своїми видіннями та са-

мітництвом, пастир і пророк християн Єгипту, кинувся, немов орел, з вершини своєї відлюдної скелі на Александрію і, перелітаючи з церкви у церкву, запалив своїм вогнем усю громаду. Невидимий для язичників, він з'являвся одночасно на всіх зібраннях християн, надихаючи кожного духом сили та обачності, якого був сповнений сам. Особливо жорстоко переслідувано рабів. Багато їх, пойнятих жахом, зреклося християнства. Ще більше тікало в пустелю, сподіваючись там прожити чи то в самітництві, чи то промишляючи розбоєм. Але Ахмес, як і раніше, відвідував зібрання, приходив до в'язнів, ховав замучених і з радістю визнавав учення Христове. Пересвідчившись у його ревності, великий Антоній перед своїм поверненням у пустелю обняв чорного раба і благословив його поцілунком миру.

Коли Таїс сповнилося сім років, Ахмес став розповідати їй про бога.

— Добрий господь бог,— казав він,— жив на небі, як фараон, під шатром свого гарему і в холодку своїх садів. Він був старший над найстаршими й давніший за світ, мав одного лише сина, князя Ісуса, і любив його всім серцем, а той Ісус був прекрасніший за всіх дів і ангелів. І ось добрий господь бог сказав князеві Ісусу: «Залиш гарем мій і палац, сади мої і водограї. Спустись на землю й роби добро людям. Там ти будеш як дитя мале і житимеш убого поміж убогими. Страждання буде твоїм хлібом щоденним, і плакатимеш ти так, що потечуть ріки, і у водах тих рік знеможений раб знайде невимовну втіху. Іди, сину мій!» Князь Ісус послухався доброго бога і явився на землю в місці, що зветься Віфлієм Іудейським. Там він ходив по квітучих лугах, укритих анемонами, і казав тим, хто йшов з ним: «Блаженні голодні, бо я приведу їх до престолу вітця мого! Блаженні спраглі, бо вони втамують спрагу в джерелах небесних. Блаженні плачущі, бо я обітру сльози їх серпанками, тоншими за вісон». Ось чому бідні любили його і вірили в нього. Зате багаті ненавиділи його, боячися, щоб він не підніс бідних вище за багачів. Тоді Клеопатра і Цезар були наймогутніші правителі на землі. Вони обоє зненавиділи Христа і наказали суддям та первосвященикам скарати його на смерть. Скорившись єгипетській цариці, сірійські князі поставили на високій горі хрест і на тому хресті розіп'яли Ісуса. Але жінки обмили тіло його і поховали, а князь Ісус розбив віко труни і піднісся на небо до свого вітця,

доброго бога. І відтоді всі, хто помирає в Христі, підносяться на небо. Господь бог обіймає їх і каже: «Ви мої любі гості, бо ви любили сина мого. Обмийте тіло своє, а потім угамуйте голод». Вони обмиються в купелі під прегарний спів, і на бенкеті побачать танці вродливих дівчат, і слухатимуть оповіді, що не матимуть кінця. Доброму господу богу вони стануть дорожчі від світла його очей, бо вони будуть його гістьми і одержать килими з його караван-сарая й гранати з його садів.

Ахмес часто отак говорив, і тому Таїс пізнала істину. Вона захоплено слухала і казала:

— Як мені хочеться скуштувати гранатів доброго бога!

Ахмес відповідав:

— Тільки хрещений ім'ям Христа може скуштувати плодів небесних...

І Таїс попросила, щоб її охрестили. Пересвідчившись, що вона щиро вірить у Христа, раб вирішив глибше навернути її, щоб Таїс, прийнявши хрещення, увійшла в лоно церкви. І він палко прихилився до неї, як до своєї духовної дочки. Дівчина, яку несправедливо кривдили батьки, не мала під рідним дахом навіть ліжка. Вона спала у кутку хліва, коло худоби. Отам Ахмес її й відвідував потай щоночі. Він тихенько підходив до мати, на якій лежала Таїс, і сідав, випроставши стан та схрестивши ноги, звичаєм свого племені. Його чорна постать і чорне обличчя були невидні в темряві, лише білки очей блищали, і їхній блиск нагадував промені світанку, що пробилися крізь щілини в дверях. Він говорив тихо, співуче, трохи гугняво, і голос його звучав сумно й ніжно, як ті пісні, що їх можна було почути ввечері на вулицях. Іноді розповіді Ахмесовій про те, що писалося в євангелії, вторувало, немов хор таємничих духів, сопіння вислюка чи тихе мукання вола. Його слова мирно лунали в темряві, і все довкола сповнювалося благочестя, віри й надії; і неофітка, вклавши ручку в Ахмесову руку, спокійно засинала, всміхаючись, заколисана одноманітними звуками й зачарована неясними видіннями, овіяна благодаттю темної ночі і священних таємниць, під оком зірки, що мерехтіла крізь щілини в яслах.

Посвячення Таїс тривало цілий рік, аж до того часу, коли всі християни радісно святкують воскресіння Христа. І от якось уночі, на святому тижні, коли Таїс уже дрімала на своїй маті в хліві, вона несподівано відчула, що раб її піднімає; очі його сяяли якимсь дивним вогнем.

Його тіла вже не прикривала сама подерта пов'язка на стегнах, він був угорнений у довгий білий плащ; Ахмес сховав під ним дівчинку, тихо промовляючи:

— Ходімо, душе моя, ходімо, моє сонечко! Ходімо, моє серденько! Уберімося в осяйні ризи хрещення.

І поніс дівчинку, пригортаючи її до грудей. Налякана і зацікавлена Таїс вистромила голівку з-під плаща і обняла руками шию свого друга, що біг у темряві. Вони минули темні вулички, перетнули єврейський квартал, пробігли повз кладовище, звідки лунав зловісний крик орлана. На одному перехресті натрапили на хрести з тілами розіп'ятих; на плечах у них сиділи круки й клацали дзьобами. Таїс сховала обличчя на грудях у раба. Більше вона не насмілювалася дивитись довкола себе. Раптом їй здалося, що її несуть униз, під землю. Розплющивши очі, вона побачила, що опинилась у тісній печері, освітленій смолоскипами; стіни печери були розмальовані великими прямими фігурами, що неначе оживали при світлі чадних смолоскипів. Око розрізняло людей у довгих туніках, з пальмовими гілками в руках серед ягнят, голубів та виноградних ліз.

В одному з цих зображень Таїс упізнала Ісуса Назарея, бо коло ніг його цвіли анемони. Посеред печери, біля великої кам'яної купелі, наповненої по вінця водою, стояв старий чоловік у невисокій митрі на голові і в гаптованих золотом багряних ризах, з худим обличчям і довгою бородою. Він здавався лагідним і скромним, незважаючи на пишне вбрання. То був єпископ Вівантій, глава Кіренської церковної громади і вигнанець, що, заробляючи собі на прожиток, ткав грубе сукно з козячої шерсті.

Обабіч нього стояло двоє бідно одягнених хлопчиків, а стара негритянка тримала біле платтячко. Ахмес опустив дитину на підлогу, став на коліна перед єпископом і сказав:

— Ясний отче, ось маленька душа, дитя моєї душі. Я привів її, щоб ти, коли твоя ласка, охрестив її на життя, як обіцяв.

Вислухавши Ахмеса, єпископ простяг руки, і стало видно, що вони покалічені. У нього вирвали нігті в часи переслідувань, коли він проповідував свою віру. Таїс злякалась і сахнулася до Ахмеса. Та священик ласкаво її заспокоїв:

— Не бійся, любе дитя моє. Ось твій духовний батько Ахмес — його всі хрещені звуть Феодором — і ніжна мати в благодаті своїй, вона власноруч виткала для тебе біле вбрання.

І показав на негритянку.

— Її звуть Нітіда,— додав він.— На цій грішній землі вона рабиня. Але Ісус на небесах звеличить її, як свою наречену.

Потім він запитав дівчинку-неофітку:

— Таїс, чи віруєш ти в бога — отця, вседержителя, в сина божого єдинородного, розіп'ятого заради нашого спасіння, і в усе, що проповідували апостоли?

— Вірую,— відповіли негр і негритянка, тримаючись за руки.

За наказом єпископа Нітіда стала навколішки і зняла з Таїс усю одіж. Дівчинка стояла гола, з амулетом на шиї. Єпископ тричі занурив її в хрестильну купіль. Служки подали єлей і сіль, і Вівантій зробив помазання й поклав у рот Таїс дрібочку солі. Потім рабиня Нітіда обтерла тіло, якому відтепер після багатьох випробувань судилося вічне життя, і вбрала його в біле плаття, що виткала власноруч.

Єпископ благословив усіх поцілунком миру і, скінчивши обряд, зняв із себе пастирське облачення.

Коли всі вийшли з підземної молільні, Ахмес мовив:

— Треба відзначити цей день, бо ми привели до доброго господа бога ще одну душу, тож ходімо до тебе в дім, ясний пастирю Вівантію, і решту ночі пробудемо в радості.

— Ти добре мовиш, Феодоре,— відповів єпископ.

І повів їх до своєї оселі, що стояла неподалеку. То була звичайна собі хатина з однієї кімнати, де стояли два ткацьких верстати, простий стіл і лежала потерта мата. Тільки-но вони увійшли, нубієць вигукнув:

— Нітідо, принеси жаровню й глечик з олією, приготуємо гарну вечерю.

І видобув з-під плаща кілька рибинок. Потім, розпаливши добрий вогонь, засмажив їх. Усі — єпископ, дівчинка, два хлопчики і двоє рабів — сіли кружка на маті і з'їли рибу, славлячи господа. Вівантій розповів про ті муки, яких він зазнав, і провістив близьке торжество церкви. Мова його була проста, але дотепів і яскравих образів їй не бракувало. Він порівнював життя праведників з багряницею і, пояснюючи таїнство хрещення, казав:

— Святий дух витав над водами, ось чому християни приймають хрещення водою. Але й біси живуть у струмках; джерела, присвячені німфам, небезпечні, і буває, що вода їхня викликає різні душевні й тілесні хвороби.

Часом він починав говорити таємниче, загадково, і дівчинку тоді охоплював глибокий захват. Під кінець вечері Вівантій почастував гостей вином, вони розговорились і заспівали псалмів та молитов. Ахмес і Нітіда підвелися й станцювали нубійський танець, якого вони навчилися ще змалечку: цей танець їхнє плем'я знало, мабуть, споконвіку. То був любовний танець; ритмічно вимахуючи руками та вихиляючись гнучким тілом, обоє вдавали, ніби уникають чи шукають одне одного. Вони поводили широко розплющеними очима й усміхалися, показуючи білі, як сніг, зуби.

Ось так Таїс прийняла святе хрещення.

Вона любила розваги, а з літами в ній почали зароджуватись якісь невиразні бажання. Вона цілими днями танцювала та співала з вуличною дітворою і, повертаючись пізно ввечері додому, все наспівувала:

«Кривенька старенька, чого вдома сидиш?»
«Я куделю з мілетської вовни пряду».
«Кривенька старенька, де подівся твій син?»
«Мчав на білім коні та й у море упав».

Тепер вона не часто бувала з лагідним Ахмесом, бо віддавала перевагу товариству хлопчиків і дівчат. Вона й не помічала, що її друг дедалі рідше зустрічається з нею. Переслідування стихли, зібрання християн відбувалися частіше, і нубієць ревно відвідував їх. Він став запальний, з його вуст часом зривалися якісь таємничі погрози. Він казав, що багатії не втримають свого багатства. Ахмес ходив на майдани, де звичайно збиралися християни-бідняки, і там, скликавши до себе злидарів, що лежали в затінку під старими мурами, провіщав їм звільнення рабів і близьку перемогу справедливості.

— В царстві божому,— казав він,— раби питимуть прохолодні вина і їстимуть найсолодші плоди, а багатії, немов ті пси в них біля ніг, збиратимуть крихти з їхнього столу.

Такі слова не могли довго втаїтися, про них пішов розголос у передмісті, і господарі вже боялися, щоб Ахмес не підбив рабів на бунт. Шинкар, батько Таїс, теж лютував, але не виказував цього нічим.

Одного дня у шинку зникла з жертовного стола срібна сільниця. Ахмеса звинуватили в тому, що він украв її зі злості на хазяїна і на богів імперії. Доказів ніяких не було, і раб рішуче відмагався. І все ж його відвели в суд, а що він вважався поганим слугою, то суддя присудив його до страти.

— Ти не вмів уживати своїх рук на корисне діло,— сказав він,— тому їх приб'ють до стовпа.

Ахмес незворушно вислухав цей вирок, шанобливо вклонився судді, і його відвели до в'язниці. Упродовж трьох днів, поки він там перебував, раб невтомно проповідував в'язням євангеліє, і потім розповідали, що багато злочинців, та й навіть сам тюремник, зворушені його словами, повірили у воскреслого Христа.

Його відвели на те саме перехрестя, де два роки тому він уночі радісно проніс під білим плащем маленьку Таїс, дитя його душі, його любу квітку. Розіпнутий на хресті, з прибитими руками, він не вимовив ні слова, ніхто не почув від нього жодної скарги, лише кілька разів він прошепотів: «Пити!»

Його муки тривали три дні і три ночі. Хто б повірив, що плоть людська здатна витримати тортури так довго! Не раз уже гадали, що він мертвий; мухи обсідали загноєні повіки, та раптом він розплющував налиті кров'ю очі.

На ранок четвертого дня він проспівав чистим дитячим голосом:

Скажи нам, Маріє, що бачила там, звідки ти приходиш?

Потім усміхнувся і промовив:

— Ось вони, ангели доброго господа! Вони несуть мені вино і плоди. Яка прохолода віє від їхніх крил!

І сконав.

На обличчі його й після смерті лишився вираз блаженного захвату. Воїнів, що вартували розп'яття, сповнило благоговіння. Вівантій з кількома братами-християнами своєї пастви зняв останки з хреста, щоб поховати серед могил інших мучеників за віру у крипті святого Іоанна Хрестителя. І церква зберегла шанобливу пам'ять про святого Феодора Нубійця.

Через три роки Константин після перемоги над Максенцієм видав указ, у якому дарував християнам мир, і відтоді віруючих ніхто не переслідував, хіба що єретики.

Таїс уже пішов одинадцятий рік, коли її друг прийняв мученицьку смерть. Її охопив смуток і нестерпний жах. Душа її не була така чиста, щоб вона могла зрозуміти, що раб Ахмес усім своїм життям і смертю заслужив вічне блаженство. В її голівці зародилася думка, що бути добрим на цьому світі можна лише ціною жахливих страждань. І вона боялася бути доброю, бо її ніжне тіло страшилось болю.

Вона дуже рано почала віддаватися юнакам, що працювали в порту, і йшла за стариганами, які вешталися вечорами в передмісті; все, що їй щастило заробити, вона витрачала на ласощі та прикраси.

Через те, що вона нічого з зробленого не приносила в дім, мати поводилася з нею брутально. Щоб уникнути побоїв, Таїс босоніж тікала аж під міські мури й ховалася в розколинах, де жили ящірки. Там вона мріяла, заздрісно дивлячись на жінок у багатому вбранні, яких на ношах проносили повз неї раби.

Одного дня, коли мати надто жорстоко її побила, Таїс похмуро сиділа на порозі дому, нерухомо скулившись; коли раптом якась стара жінка спинилася перед нею, хвильку мовчки її розглядала, а потім вигукнула:

— Прекрасна квітко, чудова дитино! Щасливий батько, що зачав тебе, і мати, що привела тебе на світ!

Таїс мовчала і понуро дивилася в землю. По червоних повіках видно було, що вона плакала.

— Біла моя фіалочко,— вела свое стара,— невже мати твоя не пишається, що вигодувала таку маленьку богиню, і батько твій не радіє всім серцем, коли бачить тебе?

Тоді дівчинка прошепотіла, ніби розмовляючи сама з собою:

— Мій батько — міх з вином, а мати — жадібна п'явка.

Стара подивилася довкола, чи не бачить її хто-небудь, а потім улесливо промовила:

— Ніжна квітко гіацинта, осяяна сонцем, ходімо зі мною. Ти зароблятимеш на прожиток самими танцями та усмішками. Я годуватиму тебе медяниками, а мій син, гарний хлопчина, глядітиме тебе, немов зіницю ока. Мій син красень, він ще молодий, підборіддя в нього тільки пушком засіяне, а шкіра ніжна-ніжна,— чисте тобі ахарнське поросятко, як то кажуть.

Таїс відповіла:

— Я залюбки з тобою піду.

І зразу підвелася й пішла за старою.

Жінка ця, на ймення Мероя, навчала юнаків і дівчат танцювати і пропонувала їх, мандруючи з міста в місто, багатим городянам для розваг під час бенкетів.

Відчуваючи, що Таїс незабаром стане з красунь красунею, вона з нагаєм у руках навчила її музики й декламації, і коли прекрасні ноги дівчини піднімалися не в лад із звуками кіфари, стара стьобала по них ременем. Її син, хирлявий недоносок, що, здавалося, не мав ні статі ні віку, намагався всіляко кривдити дівчину і зганяв на ній свою ненависть до жінок. Змагаючись із танцівницями і наслідуючи їхні граційні рухи, він навчав Таїс мистецтва пантоміми — виразом обличчя, рухами і позами передавати різноманітні людські почуття, а надто любовну пристрасть. Він тихато давав їй поради, немов досвідчений учитель, але тільки-но помітивши, що його учениця народжена для насолоди чоловікам, став ревниво дряпати їй щоки, щипав її за руки або, мов зле дівчисько, потай шпигав її шилом. Завдяки цій науці Таїс незабаром стала чудовою музиканткою, лицедійкою і танцівницею. Жорстокість учителів її не дивувала: таке брутальне поводження здавалось їй цілком природним. Вона навіть відчувала якусь повагу до цієї старої жінки, котра розумілась на музиці і пила грецькі вина. Приїхавши до Антіохії, Мероя оселилась там надовго і віддала свою ученицю на бенкети багатим купцям міста, щоб вона грала їм на флейті і танцювала. Таїс чарувала всіх своїм танцем. Найбагатші гості після трапези вели її в гайки біля Оронта. Вона віддавалася всім, не знаючи ціни коханню. Та якось уночі, коли вона танцювала перед найвитонченішими юнаками міста, до неї підійшов син проконсула, що сяяв молодістю і жагою, і промовив голосом, ніжним, немов поцілунок:

— Чом я не вінок, що прикрашає твої кучері, Таїс! Чом я не туніка на твоєму чарівному тілі, не сандалія на твоїй прекрасній нозі! Я хочу, щоб твої ноги топтали мене, як ту сандалію; я хочу, щоб мої пестощі замінили тобі вінок і туніку. Ходімо, прекрасна дівчино, ходімо до мене і забудьмо про весь світ.

Слухаючи ті слова, Таїс дивилася на нього і помітила, що він вродливий. Враз вона відчула, як холодний піт зросив її чоло; вона зблідла, аж позеленіла, поточилася, а в очах їй потьмарилось. Юнак знову почав просити її. Та дівчина відмовилася піти з ним. Даремно він дивився

на неї жагучими очима, промовляв палкі слова; коли ж він обняв її, намагаючись повести з собою, вона різко його відштовхнула. Тоді він із сльозами на очах став благати її. Але, надихнута якоюсь новою, невідомою і непереборною силою, вона встояла.

— Що за дурощі,— обурювалися бенкетники.— Лоллій в благородної родини, він вродливий і багатий, а якась там флейтистка гордує ним!

Лоллій повернувся додому сам, і вночі кохання його розпалалося буйним вогнем. Вранці, блідий, з червоними від сліз очима, він підійшов до дверей флейтистки і прикрасив їх квітами. А Таїс, пойнята хвилюванням і страхом, уникала зустрічей із Лоллієм, проте його образ весь час стояв їй в очах, мов живий. Вона страждала і сама не розуміла чому.

Таїс питала себе, чого вона так змінилася і звідки такий сум. Вона проганяла усіх своїх коханців: вони наводили на неї жах. Їй набрид увесь світ, вона з ранку до вечора лежала на ліжку і ридала, сховавши голову в подушки. Лоллієві пощастило кілька разів прийти до Таїс, він благав і проклинав злу дівчину. Вона ніяковіла перед ним, мов незаймана, і весь час повторювала:

— Я не хочу! Не хочу!

Потім, через два тижні, віддавшися Лоллієві, вона зрозуміла, що кохає його, пішла жити до нього і відтоді його не кидала. То було життя, сповнене невимовного блаженства. Замкнувшись у будинку, вони цілі дні проводили удвох, дивлячись одне на одного й говорячи слова, які кажуть хіба що дітям. Вечорами вони гуляли в самоті на березі Оронту й блукали в лаврових гаях. Інколи вони прокидалися на світанку, щоб піти нарвати гіацинтів на схилах Сільпію. Вони пили з одного келиха, і коли Таїс клала в рот виноградинку, Лоллій зубами брав ягідку з її уст.

Якось Мероя прийшла до Лоллія і почала вимагати, щоб він вернув їй Таїс:

— Це моя дочка,— галасувала вона,— у мене відібрано донечку, мою запашну квіточку, мою ріднесеньку!..

Лоллій відкупився від старої, давши їй багато грошей. Та коли стара знову прийшла й почала вимагати ще золота, юнак запроторив її до в'язниці; і судді, з'ясувавши, що Мероя вчинила багато злочинів, присудили її до смерті й віддали хижим звірам.

Таїс кохала Лоллія з усією жагою палкої уяви й з усією невинністю юного серця. Вона казала йому цілком щиро:

— У мене до тебе не було нікого.

І Лоллій відповідав:

— Ти найпрекрасніша з усіх жінок.

Чари кохання тривали півроку і розвіялися в один день. Таїс раптом відчула, що вона самотня й спустошена. Вона не впізнавала колишнього Лоллія, вона думала: «Хто це підмінив його за одну мить? Як сталося, що він зробився схожий на всіх чоловіків і не схожий на самого себе?»

Вона пішла від нього, потай сподіваючись знайти Лоллія в іншому юнакові, бо вже не знаходила його в ньому самому. Вона думала також, що жити з чоловіком, якого вона ніколи не любила, буде не так сумно, як жити з тим, кого вона більше не кохає. Таїс з'являлася в товаристві багатих розпусників, на святах у честь богів, коли в храмах танцюють голі дівчата, а гурти куртизанок перепливають Оронт. Вона брала участь в усіх розвагах, які вряджало багате і розбещене місто; особливо часто вона відвідувала театри, де вправні міми, що прибули з усіх країв, викликали захват у жадібному до видовищ натовпі.

Вона уважно стежила за мімами, танцівницями, комедіантами, а особливо за жінками, які грали в трагедіях богинь, закоханих у юнаків, і смертних жінок — коханок богів. Приглядівшись до способів, якими вони чарували юрбу, Таїс вирішила, що гратиме краще, бо вродливіша за них. Вона прийшла до керівника мімів і попросила прийняти її до його трупи. Завдяки вроді та науці старої Мерої Таїс прийняли, і вона з'явилася на сцені в ролі Дірке.

Успіх мала вона невеликий, бо їй ще бракувало досвіду, та й гучної слави, що заздалегідь розпалила б захват у глядачах. Той непримітний початок тривав кілька місяців, та врешті могутність її вроди розкрилася на сцені з такою силою, що збурила ціле місто. Вся Антіохія посунула до театру. Урядовці імперії і визначні громадяни поспішали туди, зацікавлені стоустим поголосом. Вантажники, сміттярі, портові робітники відмовлялися від часнику й хліба, щоб купити місце в театрі. Поети складали вірші на її честь. Бородаті філософи гнівно картали її в лазнях і гімназіях, християнські священики,

зустрічаючи на вулиці її ноші, відверталися. Двері її дому були прикрашені квітами і окроплені кров'ю. Вона приймала від коханців золото, не рахуючи, а міряючи барильцями, і всі скарби, накопичені ощадливими старигапами, текли, немов ріки, до її ніг. Тому душа її не знала турбот. В тихій гордості Таїс тішилася прихильністю глядачів і ласкою богів і, улюбленица багатьох, любила саму лише себе.

Кілька років прожила вона серед антіохійців, що віддавали їй свій захват і любов, а тоді їй закортіло знову побачити Александрію і показатися в славі цьому місту, де вона ходила ще дитиною, нещасна і занедбана, голодна і худа, немов польовий коник посеред курного шляху. Золоте місто захоплено привітало її і осипало новими скарбами. Коли її побачили на сцені, то був справжній тріумф. У неї з'явилося без ліку шапувальників і коханців. Вона приймала їх байдуже, бо вже не сподівалася знайти нового Лоллія.

Серед багатьох вона наблизила до себе і філософа Нікія, який запрагнув її, хоч і вважав, що жити слід без будь-яких бажань. Дарма що дуже багатий, він був розумний і лагідний. Проте він не причарував Таїс ні проникливим розумом, ні витонченістю почуттів. Вона не любила його, а його тонка іронія навіть дратувала її. Він уражав її своїми постійними сумнівами. Адже він ні в що не вірив, а вона вірила в усе. Вона вірила в божественне провидіння, у всемогутність злих духів, у долю, в закляття, в одвічну справедливість. Вона вірила в Ісуса Христа і в добру сірійську богиню; вона вірила також, що суки гавкають, коли похмура Геката з'являється на роздоріжжі, і що жінка може збудити в чоловікові кохання, вкинувши приворот-зілля в келих, огорнутий кривавим руном. Вона жадала невідомого; вона зверталася до безіменних істот і жила в постійному чеканні. Майбутнє видавалося їй страшним і вона хотіла його знати. Вона оточила себе жерцями Ізіди, халдейськими магами, знахарями і ворожбитами, котрі весь час її дурили, проте ніколи не набридали їй. Таїс боялася смерті і всюди бачила її. Коли вона скорялася любострастю, їй раптом здавалося, що крижана рука торкається її голого плеча, і вона, пополотнівши, кричала в коханцевих обіймах від жаху.

Нікій казав їй:

— Коли вже нам судилося посивілим, із запалими щоками спуститися туди, де вічний морок, коли навіть оцей день, що сміється в безкрайому небі, може стати нашим останнім днем,— чи не все одно, о Таїс? Тож натішмося життям. Ми багато проживемо, якщо багато відчуватимемо. Нема іншої мудрості, ніж мудрість почуттів: кохати — це означає розуміти. Те, чого ми не знаємо, не існує. Тож навіщо мучитися через те, чого немає?

Вона гнівно відповідала йому:

— Я зневажаю тих, хто, як оце ти, ні на що не сподівається і нічого не боїться. Я хочу знати! Я хочу знати!

Щоб осягнути таємницю життя, вона почала читати твори філософів, та їх не зрозуміла. У міру того, як роки її дитинства відходили в минуле, вона все частіше поверталася думкою до них. Вечорами Таїс любила переодягнена блукати вуличками, кружними дорогами і майданами, де вона зростала без радощів. Вона жалкувала, що втратила батьків, а ще дужче — що не могла їх любити. Зустрічаючи християнських священиків, вона пригадувала своє хрещення, і це хвилювало її. Однієї ночі, загорнувшись у довгий плащ і сховавши біляве волосся під темний каптур, вона блукала, як звичайно, передмістям і, сама не знаючи як, опинилася перед бідною церквою Іоанна Хрестителя. Вона почула всередині спів і побачила ясне світло, що пробивалося крізь щілини в дверях. Нічого дивного в цьому не було, бо вже двадцять років християни під захистом Максенцієвого переможця відправляли у свята службу божу не криючись. У співах, що лунали з церкви, чути було палкий заклик до душ; вони ніби запрошували танцівницю відвідати таїнство, і Таїс штовхнула рукою двері й увійшла до храму. Вона побачила там чимало віруючих — жінок, дітей і старих людей, що стояли навколішках перед надгробком біля стіни. То була звичайна кам'яна рака з вирізьбленими на ній виноградними лозами й гронами, але їй уклонялись у глибокій побожності, і вона була прикрашена зеленими пальмовими вітами й віночками з червоних троянд. Безліч свічок мерехтіло довкола раки, немов зірочки серед ночі; курився аравійський ладан, і дим його стелився, немов складки ангельських покривал. На стінах нечітко вимальовувались якісь фігури, що нагадували небесні видіння. Священики, вбрані в білі ризи, ставали на коліна біля підніжжя саркофага. Співали хором псалми про блаженство страждання, і в цій урочистій печалі було стільки

радощів, змішаних із скорботою, що Таїс, слухаючи співи, відчула у своєму оновленому серці водночас і розкіш життя, і жах смерті.

Аж ось спів скінчився, і віруючі підвелися й почали один по одному підходити та цілувати гробницю. Це були люди прості, звиклі до важкої праці. Дивлячись просто себе з наївним і простосердим виглядом, напіврозтуливши рота, вони незграбно підходили, ставали навколішки й торкалися губами гробниці. Жінки піднімали дітей і обережно прикладали їхні щічки до каменя.

Таїс, здивована і схвильована, запитала у диякона, чому вони так роблять.

— Хіба ти не знаєш, жінко,— відповів диякон,— що ми сьогодні вшановуємо блаженну пам'ять святого Феодора Нубійця, котрий постраждав за віру, коли ще правив імператор Діоклетіан? Він жив праведно і помер мучеником, і ось тому ми, вбравшись у біле, прикрашаємо червоними трояндами його славну могилу.

Почувши ті слова, Таїс упала на коліна і зайшлася сльозами. В її душі ожив напівзітертий спогад про Ахмеса. Цьому тьмяному, любому і скорботному спогадові надавали невимовного чару слави сяйво свічок і пахощі троянд, хмарки ладану, спів і побожний настрій у храмі. Вражена Таїс думала: «Він був добрий, і ось тепер він уславлений і прекрасний! Як він піднісся над людьми? Що ж то за незнана річ, яка важить більше, ніж багатство і насолода?»

Вона повільно підвелася, кинула погляд на могилу святого, котрий любив її; у фіалкових очах її при світлі свічок блищали сльози; потім вона похилила голову і сумирно, неквапно, останньою приклалася вустами, що стількох запалили вогнем бажання, до гробниці раба.

Вернувшись додому, Таїс побачила у себе Нікія, що чекав на неї, читаючи трактат про моральність; волосся його було напахчене, а туніка розхристана. Він підійшов до неї з розкритими обіймами.

— Жорстока Таїс,— сказав він їй, і в голосі його бринів сміх,— ти не квапилась іти сюди, а знаєш, що я бачив у цьому манускрипті, продиктованому найсуворішим із стоїків? Моральні повчання і високі істини? Ні! На чистому папірусі переді мною тацюювали тисячі й тисячі маленьких Таїс. Кожна була завбільшки з мізинець, проте врода їхня була невимовна, і всі вони були однією, єдиною Таїс. На деяких були пурпурові й золоті плащі,

інші скидались на білі хмарки і плавали в повітрі під прозорими серпанками. Треті ж, нерухомі і божественно прекрасні своєю наготою, не виказували ніякої думки, аби краще розпалювати жагу. Нарешті, дві з них трималися за руки і були такі схожі одна на одну, що годі розрізнити. Обидві всміхалися. Перша казала: «Я — кохання». А друга: «Я — смерть».

Говорячи так, він обнімав Таїс і не бачив її сердитого погляду, втупленого в землю; він розвивав свої думки, не помічаючи, що вони пропадають марно.

— Так ось, коли перед моїми очима був рядок, де сказано: «Хай ніщо не відвертає тебе від турботи про душу», я читав: «Поцілунки Таїс палючіші за вогонь і солодші за мед». Ось бачиш, зла дівчинко, як через тебе філософ розуміє тепер твори інших філософів. Щоправда, усі ми вбачаємо в чужих думках лише власну думку і читаємо книжки так, як я щойно читав оцю.

Вона не слухала його, бо душа її й досі була біля гробниці нубійця. Нікій почув, як Таїс зітхнула, поцілував її в шию і сказав:

— Не сумуй, дитино моя. Ми щасливі в цьому світі тоді, коли забуваємо про світ. Ми знаємо, що для цього треба робити. Ходімо, обдуримо життя, воно в боргу не лишиться. Ходімо й будемо любитися.

Але Таїс відштовхнула його.

— Любитися! — вигукнула вона гірко.— Але ж ти ніколи нікого не любив! І я не люблю тебе! Ні, я не люблю тебе! Я тебе ненавиджу. Іди геть! Я ненавиджу тебе. Я ненавиджу і зневажаю усіх щасливих і всіх багатих. Іди геть! Іди!.. Добрі є лише між нещасних. Коли я була дитиною, то знала одного чорного раба, що помер на хресті. Він був добрий; він був сповнений любові й володів таємницею життя. Ти не годен був би обмити йому ноги. Іди ж! Я не хочу більше бачити тебе.

Вона кинулася ниць на килим і всю ніч ридала, вирішивши відтепер жити, як святий Феодор, у бідності й покорі. Але наступного дня вона знов поринула в свої звичайні розваги. Вона знала, що її краса, ще квітуча, триватиме вже недовго, і тому поспішала взяти від неї всю радість і всю славу. У театрі, де Таїс грала натхненніше, ніж звичайно, вона здавалася живим утіленням мрій скульпторів, художників і поетів. Вбачаючи у зовнішності, в рухах, у ході й поставі лицедійки живу ідею божественної гармонії, що править світами, вчені й філософи

у захваті вихваляли її бездоганну красу як доброчесність і казали: «Таїс теж на свій лад геометр!» А люди знедолені, бідні, затуркані й темні, коли вона погоджувалася виступити перед ними, благословляли її за це, як за ласку небесну. І все ж вона сумувала серед тієї хвали і більше ніж будь-коли боялася смерті. Ніщо не могло її відвернути від цієї тривоги — навіть розкішний дім і уславлені сади, про які стільки говорено у місті.

Вона посадила там дерева, привезені за великі гроші з Індії і Персії. Сади зрошував гомінкий прозорий струмок, і в озері відбивалися руїни колонад і дикі скелі, споруджені вправним будівничим, і статуї дивилися на себе у воду. Посеред саду височів грот Німф, що завдячував свою назву трьом великим розфарбованим мармуровим статуям, які стояли біля входу. Ці німфи роздягалися, збираючись купатися. Вони занепокоєно озирались, ніби боялися, що їх побачить хтось, і тому здавалися живими. Світло пробивалось у цей затишний куточок крізь тонку водяну завісу, що пом'якшувала його і забарвлювала всіма кольорами веселки. На всіх стінах, немов у священній печері, висіли вінки, гірлянди і картини, які уславлювали красу Таїс. Були там і яскраво помальовані трагічні та комічні маски, і малюнки, що зображували сцени з театру, або химерні постаті, або казкові створіння. Посередині на постаменті стояв вирізьблений із слонової кості маленький Ерот — чудовий твір старовинного митця. Це був подарунок Нікія. В ніші видно було чорну мармурову козу з блискучими агатовими очима. Шестеро алебастрових козенят тулилося до її вимені, але вона підняла передні ноги й задерла кирпату мордочку, ніби поспішала видертись на скелю. Підлога була встелена візантійськими килимами, на них лежали подушки з вишитими зображеннями жовтошкірих жителів Катхеї та шкури лівійських левів. Золоті курильниці насичували повітря ледь уловимими пахощами. Скрізь у великих оніксових вазах стояли квітучі гілки персика. І зовсім у глибині, серед тіней і пурпуру, блищали золоті цвяшки на перевернутому панцирі гігантської морської черепахи з Індії, що правив Таїс за ліжко. Отам щодня, під дзюрчання струмка, серед ароматів і цвіту, Таїс лежала у млості, чекаючи на годину вечері і розмовляючи з друзями, або ж міркувала на самоті про мистецтво сцени чи плин років.

Того дня Таїс, як звичайно, після вистави відпочивала у гроті Німф. Вона дивилась у дзеркало, відкривала перші

ознаки старіння і з жахом думала, що все ж настане той час, коли волосся її посивіє, а на лиці з'являться зморшки. Даремно вона намагалась заспокоїти себе думкою, що відновити свіжий колір обличчя можливо, досить лише спалити певні цілющі трави і промовити магічні заклятя. Невблаганний голос кричав їй: «Ти постарієш, Таїс, постарієш!» І від жаху холодний піт виступав на її чолі. Потім, з безмежною ніжністю дивлячись знову у дзеркало, вона впевнялася, що й досі гарна і гідна кохання. Таїс усміхалася сама до себе і шепотіла: «Немає в Александрії жінки, що могла б змагатися зі мною гнучким станом, грацією рухів і красою рук, а руки, о моє дзеркало,— це справжні пута кохання».

Захоплена цими думками, вона раптом помітила перед собою незнайомого чоловіка — худого, з вогнистим поглядом, скуйовдженою бородою, в багато прикрашеному вбранні. З переляку Таїс зойкнула і випустила з рук дзеркало.

Пафнутій стояв нерухомо і, дивуючись її вроді, молився в глибині серця: «Зроби так, о боже, щоб обличчя цієї жінки не спокусило, а укріпило твого слугу».

Потім через силу він сказав:

— Таїс, я живу далеко звідси, і чутки про твою вроду привели мене до тебе. Кажуть, що ти найкраща серед лицедійок і найзвабливіша серед жінок. Те, що розповідають про твої багатства і твої любовні пригоди, видається казкою і нагадує стародавню Родопу, що її чудесну історію знають напам'ять усі пільські човнярі. Ось чому я захотів побачити тебе і переконуюсь зараз, що дійсність перевершує чутки. І тепер, дивлячись на тебе, я кажу собі: «Не можна підійти до неї і не поточитися, немов у сп'янінні».

Слова його були нещирі, але чернець, надиханий благочестивими помислами, вимовив їх із справжнім запалом. Тим часом Таїс зацікавлено розглядала цього дивного незнайомця, що так налякав її. Своїм диким і суворим виглядом, похмурим вогнем, що палав у його очах, Пафнутій вразив її. Таїс закортіло дізнатися про життя і становище людини, такої несхожої на всіх тих, кого вона знала. Вона відповіла йому трохи насмішкувато:

— Ти, видно, легко захоплюєшся, чужинцю. Стережися, щоб мої погляди не пропекли тебе до кісток! Стережись закохатися в мене!

Він відповів їй:

— Я люблю тебе, Таїс. Я люблю тебе більше за життя і самого себе. Через тебе я залишив пустелю, через тебе мої вуста, звиклі до мовчання, вимовили нечестиві слова; через тебе я побачив те, чого не повинен був бачити, і почув те, що мені заборонено було чути; через тебе збурилася моя душа, серце відкрилося і з нього полинули думки, подібні до животворного джерела, з якого п'ють голуби; через тебе я вдень і вночі йшов пустелею, де повно злих духів і вампірів; через тебе я босоніж наступав на гадюк і скорпіонів. Так, я люблю тебе. Але не так, як люблять охоплені плотським бажанням чоловіки, що приходять до тебе, немов кровожерні вовки чи несамовиті бики. Ти надиш їх, як газель лева. Їхня хтива любов розбещує твою душу, о жінко! Я ж люблю тебе духом і істиною, я люблю тебе в бозі і навіки-віків; те, що живе в моїх грудях,— то справжня палка любов і божественне милосердя. Я обіцяю тобі щось краще за любовний шал і марева скороминущої ночі. Я обіцяю тобі непорочні бенкети й небесне вінчання. Щастя, яке я несу тобі, ніколи не скінчиться, воно безмежне, невимовне, і коли б щасливці на цьому світі могли побачити краєчком ока хоч тінь його, вони враз померли б із подиву.

Таїс, із викликом засміявшись, відповіла:

— Друже мій, покажи ж мені оте чудове кохання. Поквапся! Надто довгі балачки ображають мою красу, тож не гаймо ні миті. Мені не терпиться скуштувати отого блаженства, що ти провістив, але, правду кажучи, я боюся, що так нічого й не дізнаюся і що всі твої обіцянки — марнослів'я. Легше обіцяти велике щастя, аніж його дати. У кожного свій хист. Я гадаю, що ти вмієш добре розумувати. Ти балакаєш про якесь незнане кохання. Відколи вже люди знають, що таке поцілунок, і було б дивно, коли б у коханні лишилися ще якісь таємниці. Закохані розуміються на цьому краще, ніж мудреці.

— Таїс, не глузуй. Я несу тобі справді незнану любов.

— Друже, ти прийшов запізно. Я знаю всі види кохання.

— Та любов, що я несу тобі, сповнена слави, а твоя, тобі знайома, породжує лише сором.

Таїс похмуро глянула на нього; різка зморшка перетяла її ніжне чоло.

— А ти сміливий, чужинцю, коли ображаєш хазяйку цього дому. Поглянь на мене й скажи, чи схожа я на тварюку, вкриту ганьбою. Ні, я не соромлюся, і всі ті,

хто живе, як я, теж не соромляться, хоч далеко їм до моєї краси й багатства. Кожен мій крок будив жагу, і саме цим я уславилась на весь світ. Я могутніша за владарів світу. Я бачила їх біля своїх ніг. Поглянь на мене, подивись на ці ніжки, чужинцю: тисячі чоловіків віддали б своє життя за щастя їх поцілувати. Я не дуже висока на зріст і небагато місця забираю на землі. Тим, хто бачить мене на вулиці з висоти Серапея, я здаюся зернятком рису, проте це зернятко породило між людьми стільки горя, відчаю, зненависті й злочинів, що ними можна наповнити весь Тартар. Ти, мабуть, збожеволів, що кажеш мені про сором, коли всі довкола мене прославляють!

— Те, що є славою в людських очах, для бога безчесне. О жінко, ми з тобою зросли в таких різних світах, що й не дивно, коли говоримо й думаємо неоднаково. Але ж небо мені свідок, що я хочу порозумітися з тобою і не кину тебе, аж доки в твоїй душі не з'являться такі самі почуття. Хто напоумить мене на палкі слова, щоб ти розтанула, як віск, від мого віддиху, о жінко, щоб пальці моїх бажань могли виліпити з тебе те, що я хочу? Яка благодать підкорити тебе, о найдорожча душе, щоб дух, котрий спрямовує мене, створив тебе вдруге й обдарував новою красою, і щоб ти могла вигукнути, радісно плачучи: «Лише сьогодні я народилась на світ!» Хто переміпить моє серце на купіль сілоамську, щоб ти, поринувши туди, віднайшла свою первісну чистоту? Хто оберне мене на Йордан, що його води, обмивши тебе, дадуть тобі життя вічне?

Таїс уже не гнівалась.

«Цей чоловік,— думала вона,— говорить про вічне життя, і все, що він каже, ніби написане на талісмані. Він, з усього видно, мудра людина і, певно, знає таємні засоби проти старості й смерті».

І вона вирішила віддатися йому. Тому вопа вдала, що злякалась, відійшла на кілька кроків у глиб гроту, сіла на краєчок ліжка, хитро спустивши з пліч туніку, і, напівзаплющивши очі, завмерла в мовчазному очікуванні. Довгі вії кидали на її щоки легку тінь. Вся її постать виражала соромливість; вона поволі гойдала босими ногами і була схожа на дівчинку, що в задумі сидить на березі річки.

Але Пафнутій дивився на неї й не рушав з місця. Коліна йому тремтіли, у горлі пересохло. Раптом перед йо-

го очима виникла якась заслона, він уже нічого не бачив, крім темної хмари. Він подумав, що це рука Христова закрила йому очі, щоб він не бачив цієї жінки. Підбадьорений такою допомогою, покріплений, він промовив, поважно й гідно, як годиться досвідченому пустельникові:

— Ти гадаєш, ніби сховаєшся від ока божого, коли станеш моєю?

Вона хитнула головою:

— Бог! А що його силує стежити за гротом Німф? Хай відверне обличчя, коли це для нього образа. Але чим ми його ображаємо? Коли вже він нас пустив у світ, йому нема чого ні гніватися, ні дивуватися, що ми такі, якими він нас створив; і робимо ми це в злагоді з природою, котру теж дав нам він. Надто багато промовляють від його імені, і часто приписують йому такі думки, яких у нього ніколи не було. Чужинцю, чи добре ти знаєш його справжню вдачу? Хто ти такий, що промовляєш від його імені?

У відповідь чернець розгорнув позичену туніку, показав свою волосяницю і мовив:

— Я Пафнутій, антінойський настоятель, і прийшов я зі святої пустелі. Рука, що вивела Авраама з Халдеї і Лота з Содома, відмежувала мене від усього людського. Для людей я вже не існую. Але обличчя твоє з'являлося мені серед пісків, в моєму Єрусалимі, і я дізнався, що ти сповнена скверни і що в тобі ховається смерть. І ось я стою перед тобою, жінко, немов перед труною, і кажу тобі: «Устань, Таїс!»

Зачувши слова: «Пафнутій, чернець, настоятель»,— Таїс пополотніла від жаху. І в ту ж мить вона, плачучи і ламаючи руки, розпатлана, кинулась до ніг святого:

— Не чини мені зла! Навіщо ти прийшов? Чого ти від мене хочеш? Не чини мені зла! Я знаю, що святі пустельники ненавидять жінок, котрі, як і я, створені для спокуси. Я боюся, що ти ненавидиш мене! Доволі! Я вірю щиро, що ти могутній... Але знай, Пафнутію, не треба мене проклинати чи зневажати. Я ніколи не насміхалася, як інші, з обітниці бути бідним, що її ти дав. Тому не вважай за злочин моє багатство. Я вродлива й добра лицедійка. Я не сама обирала своє ремесло і свою красу. Я була створена для того, що роблю. Я народжена, щоб чарувати чоловіків. Ти ж сам щойно казав, що любиш мене! Не вживай своєї науки мені на зло! Не промовляй заклять, що знищать мою красу чи обернуть мене

на соляний стовп. Не лякай мене! Я вже й так налякана. Не позбавляй мене життя! Я так боюся вмерти!

Він жестом наказав їй підвестися і мовив:

— Заспокойся, дитино моя. Я не зганьблю тебе зневагою чи осудом. Я прийшов до тебе від того, хто сів біля колодязя і напився з глечика самаритянина, хто під час трапези в домі Симона прийняв пахучу масть від Марії. Я й сам не безгрішний і не кину першим у тебе камінь. Часто й я користався не так як слід щедротами господніми. Не гнів, а співчуття взяло мене за руку й привело сюди. Я не брехав, коли привітав тебе словами любові, бо мій проводир — то сердечне покликання. Я палаю вогнем милосердя, і коли б твої очі, звиклі до брутальних плотських видовищ, могли розуміти справжню сутність речей, я б уявлявся тобі, як гілка неопалимої купини, яку колись наш господь показав на горі Мойсеєві, щоб він зрозумів, що́ таке справжня любов, та любов, що палає в нас, але не спалює; вона не лишає попелу й марного пороху, але назавжди проймає душу втіхою і священними пахощами.

— Я вірю тобі, ченче, і не боюся, що ти наврочиш мені. Я чимало чула про фіваїдських пустельників. Розповідають багато цікавого про життя Антонія і Павла. Твоє ім'я мені теж знайоме, і я чула, що ти ще замолоду міг своєю доброчесністю змагатися із старими пустельниками. Досить мені було побачити тебе, як я одразу зрозуміла, що ти людина неабияка. Скажи, чи ти можеш зробити для мене те, чого не змогли жерці Ізіди, слуги Гермеса, божественної Юнони, халдейські віщуни і вавілонські маги? Ченче, коли ти мене кохаєш, чи можеш ти зробити так, щоб я не вмерла?

— Жінко! Той, хто хоче жити, буде жити. Уникай огидних утіх, серед яких ти гинеш навіки. Забери своє тіло з рук бісів, що хочуть укинути його в пекельне полум'я, тіло, котре господь створив з глини і оживив своїм подихом. Ти знемагаєш від утоми, отож прийди й освіжися в добродійному джерелі самоти; прийди й утамуй спрагу з пустельних джерел, що струмують аж до неба. Душе, пойнята сумом, прийди й візьми те, чого бажаєш! Серце, спрагле за щастям, скуштуй справжні радощі: убозтво, самозречення, забуття; забудь про себе, віддай усю себе в лоно господа. Супротивнице Христа, прийди до нього і стань його нареченою! Прийди, коли шукаєш істину, і скажи: «Я знайшла любов!»

Тим часом Таїс дивилася кудись удалину.

— Ченче,— спитала вона,— якщо я зречуся радощів і покаюся, чи правда, що я воскресну на небі і збережу нетлінне тіло в усій його красі?

— Таїс, я несу тобі вічне життя. Вір мені, бо те, про що я кажу,— істина.

— А хто мені поручиться, що саме це — істина?

— Давид і пророки, святе письмо й чудеса, що їх ти побачиш сама.

— Ченче, мені б хотілося вірити тобі. Бо, скажу тобі правду, я не знала щастя в житті. Доля моя краща за долю цариці, і все ж отаке життя принесло мені лише багато гіркоти й печалі, я вкрай стомилася. Усі жінки заздрять мені, а я сама, буває, заздрю долі беззубої старої, що продавала, коли я була малою, медяники біля міської брами. Мені часто спадало на думку, що лише бідні бувають добрими, щасливими і благословенними і що справжня радість — жити бідно й сумирно. Ченче, ти збурив мою душу і підняв з глибини те, що спало на самісінькому дні. Кому ж вірити? І що ж робити? І що таке життя?

Слухаючи її, Пафнутій увесь змінився, його обличчя осяяла неземна радість.

— Послухай,— сказав він,— я не ввійшов до тебе сам. Мене супроводив ще хтось, і він стоїть зараз біля мене. Ти його не бачиш, бо очі твої ще недостойні його споглядати, але незабаром ти побачиш його у всій осяйній красі і скажеш: «Лише його можна любити!» Ось і тепер, коли б він не поклав своєї руки на мої очі, я, мабуть, згрішив би з тобою, бо сам я немічний і схвильований. Але він урятував нас, він і добрий, і могутній, а ім'я його — Спаситель. Його пришестя звістили Давид і сивіла, і йому вклонялися ще в колисці пастухи і волхви; згодом його розіп'яли фарисеї, поховали благочестиві жінки, вчення його проповідували апостоли і прославляли мученики. І ось, дізнавшися, що ти, о жінко, боїшся смерті, він іде сюди, щоб визволити тебе від неї! Чи не правда, Ісусе, ти приходиш так, як з'явився людям землі галілейської — саме в ті дні, коли зірки спустилися до тебе з небес і наблизилися до землі, а немовлята, бавлячись на руках матерів по дахах віфліємських, могли дістава ти їх рученятами? Чи не правда, Ісусе, що зараз ти серед нас і показуєш мені своє дорогоцінне тіло? Чи правда, що це — твоє лице і що сльоза, яка котиться по щоці,— це твоя справжня сльоза? Так, ангел небесний візьме

її, і вона стане викупом за душу Таїс. Чи не правда, що ти зараз тут, мій Ісусе? Ісусе, найсолодші уста твої відкриваються! Ти хочеш щось сказати — говори, я слухаю тебе. І ти, Таїс, слухай, бо тобі пощастило чути те, що каже сам Спаситель: це він промовляє до тебе, а не я. Він каже: «Я довго шукав тебе, моя заблудла овечко! Нарешті я тебе знайшов. Не втікай від мене. Давай я візьму тебе на руки, бідненька, і віднесу до небесної кошари. Прийди ж, моя Таїс, прийди ж, моя обранице, і плач разом зі мною!»

Пафнутій упав на коліна; очі його пломеніли захватом. Отоді вже Таїс побачила на обличчі святого відблиск живого Христа.

— О незабутні дні мого дитинства! — вигукнула вона, ридаючи.— О мій добрий батьку Ахмесе, добрий святий Феодоре, чому я не померла, коли ти ніс мене на світанку під білим плащем, щойно обмиту водою хрещення!

Пафнутій кинувся до неї й заволав:

— Ти охрещена?! О божественна мудрість, о промисел божий! Господь всеблагий! Тепер я розумію, чому тягла мене до тебе така могутня сила! Тепер я знаю, чому ти була така люба мені і здавалася такою прекрасною. Це сила хрещення покликала мене з божої господи, де я жив, і послала відшукати тебе там, де смердить мирська гидота. Нема сумніву, одна крапля, одна-єдина крапля води, що обмила твоє тіло, впала на моє чоло. Прийди, сестро моя, і прийми від брата твого поцілунок миру.

І чернець торкнувся вустами чола куртизанки. Він замовк, лишаючи промовляти самому богу, і в гроті Німф чути було тільки ридання Таїс і дзюркіт струмка.

Вона плакала й не втирала сліз; та ось прийшли дві чорні рабині з одягом, ароматичними натираннями і вінками.

— А мені тепер не слід плакати,— сказала вона, силкуючись усміхнутися.— Від сліз червоніють очі, а щоки блідішають. Сьогодні я вечерятиму з друзями й хочу бути гарною, бо там будуть жінки, і вони зловтішатимуться, коли побачать на моєму обличчі сліди втоми. Ці рабині прийшли, щоб мене одягнути. Йди звідси, отче, і не заважай їм. Вони меткі і вправні, а коштують дуже дорого. Поглянь ось на ту, з білими, як сніг, зубами й грубими золотими обручками на руках. Я перехопила її в дружини проконсула.

Спочатку Пафнутій хотів опиратися з усієї сили й не пустити Таїс на бенкет. Але потім вирішив поводитись обережно і запитав лише, кого вона там зустріне.

Таїс відповіла, що там буде господар — старий Котта, префект флоту,— Нікій та ще кілька філософів, вельми охочих посперечатися, поет Каллікрат, верховний жрець Сераписа, багаті юнаки, котрі люблять виїжджувати коней, і, нарешті, жінки, про яких сказати нічого, їхня єдина перевага — молодість.

Тоді Пафнутій, ніби натхнений надприродною силою, сказав:

— Іди ж, Таїс, іди! Але я не кину тебе. Я також піду на цей бенкет і ляжу поряд з тобою.

Вона засміялася. Чорні рабині заходилися біля неї, і Таїс вигукнула:

— Що ж там скажуть, коли побачать, що мій коханець — фіваїдський самітник!

БЕНКЕТ

Коли Таїс із Пафнутієм увійшли до бенкетної зали, більшість гостей уже розмістились напівлежачи довкола вигнутого підковою столу, заставленого блискучим посудом. Посеред столу височіла срібна чаша з вареною рибою, а чотири фігури сатирів держали над чашею міхи, з яких лився на рибу розсіл. Тільки-но з'явилася Таїс, із усіх боків залунали вигуки:

— Привіт сестрі грацій!

— Привіт безмовній Мельпомені, що вміє все сказати поглядом!

— Привіт улюбленці богів і людей!

— Палко жаданій!

— Тій, що мордує нас, і тій, що зцілює!

— Перлині ракотідській!

— Троянді александрійській!

Вона нетерпляче перечекала, доки цей потік хвали вичерпається, і звернулась до Котти, господаря дому:

— Люцію, я привела до тебе пустельника Пафнутія, антінойського настоятеля. Це великий святий, його слова печуть, як вогонь.

Люцій Аврелій Котта, префект флоту, підвівся зі свого місця:

— Вітаю тебе, Пафнутію, поборнику християнської віри. Я й сам шаную цей культ, що віднині став держав-

ною релігією. Божественний Константин поставив твоїх одновірців на чільне місце серед друзів імперії. Зрештою, мудрість латинян не могла не впустити Христа в свій Пантеон. Кожен бог має в собі щось божественне — так учать наші предки. Та годі про це. Краще пиймо та веселімося, поки ще не пізно.

Старий Котта говорив доброзичливо й лагідно. Він сьогодні оглянув модель нової галери і закінчив шосту книгу своєї історії Карфагена. День не пропав марно, і він був задоволений собою й богами.

— Пафнутію,— провадив він,— ти бачиш тут кількох людей, гідних щирої приязні; перед тобою верховний жрець Сераписа Гермодор, філософи Доріон, Нікій і Зенофемід, поет Каллікрат, юнаки Кереас та Арістобул — сини мого давнього друга; поруч з ними — Філіна й Дрозея, жінки вродливі й, отже, гідні високої похвали.

Нікій підійшов до Пафнутія, обняв його і прошепотів йому на вухо:

— Я тебе попереджував, брате, що Венера могутня. Це її ніжна сила привела тебе сюди, попри твоє бажання. Я знаю, ти чоловік глибоко побожний, але повір: коли не ви́знаєш, що вона мати богів,— загибель твоя неминуча. Меланфій, старий математик, часто каже: «Без допомоги Венери я навіть не зміг би довести властивостей трикутника».

Доріон кілька хвилин пильно роздивлявся нового гостя, а тоді сплеснув руками і захоплено вигукнув:

— Це він, друзі, це він! Ті самі очі, туніка, борода! Атож, це він! Я сидів з ним у театрі, коли наша Таїс чарувала нас своїми незрівнянними руками. Він тоді розлютився і, присягаюся, говорив натхненно. Це достойний чоловік, і сьогодні нам усім від нього перепаде. Він володіє грізним даром слова. Коли Марк — це християнський Платон, то Пафнутій — їхній Демосфен. Епікур у своєму садочку ніколи не чув такого.

Тим часом Філіна й Дрозея не відривали поглядів від Таїс. Її біляві коси прикрашав вінок із світлих фіалок, і кожна квіточка, здавалося, відбивала колір її зіниць; квіти були схожі на потьмянілі очі, а очі Таїс — на мінливі фіалки. Такий був дар цієї жінки: на ній усе оживало, усе зливалося в гармонії одухотвореної краси. Довгі складки рожевої, гаптованої сріблом туніки Таїс були сповнені майже сумної грації; не блищали на ній ні браслети, ні перли, і єдиною її оздобою були прекрасні руки,

оголені до плечей. Обидві подруги несамохіть замилувалися вбранням і зачіскою Таїс, але нічого їй про це не казали.

— Яка ти гарна! — врешті не стрималася Філіна.— Ти не могла бути кращою навіть того дня, коли вперше з'явилася в Александрії. Хоча моя мати,— а вона тебе тоді бачила,— каже, ніби мало хто з жінок міг з тобою зрівнятися.

— Хто він, цей новий коханець, що його ти нам сьогодні привела? — запитала Дрозея.— Він якийсь чудний на вигляд і схожий на дикуна. Або на пастуха слонів — якби такі пастухи існували. Де ти відкопала, Таїс, такого дикого любчика? Чи не серед троглодитів, бува, тих, що живуть під землею, задимлені сажею від вогнищ Аїда?

Та Філіна застережливо притулила палець до вуст Дрозеї.

— Замовкни, таємниці кохання священні, і знати їх не дозволено. Як на мене, то нехай краще цілують мене уста димучої Етни, аніж губи цього чоловіка. Але нашій ніжній, прекрасній Таїс поклоняються, мов богині, тож вона повинна, як і богині, виявляти ласку до всіх чоловіків, а не до самих тільки красенів.

— Стережіться! — мовила до них Таїс.— Це маг і чаклун. Він чує найтихіший шепіт і навіть читає думки. Коли ви заснете, він вирве ваші серця, вкладе натомість губки, і завтра вранці ви захлинетеся першим ковтком води.

Дівчата зблідли, а Таїс відвернулася від них і лягла на ложе поруч із Пафнутієм. Нараз пролунав владний і привітний голос Котти, заглушивши веселий гомін.

— Друзі, ближче до столу,— мовив господар.— Раби, налийте медового вина!

Потім він підняв свій келих:

— Випиймо спершу за божественного Констанція і за геній імперії. Батьківщина вища за все і навіть за богів, бо вона вміщує в собі їх усіх.

Гості піднесли до губів келихи. Лише Пафнутій не захотів пити, бо Констанцій переслідував нікейську віру, та й батьківщина християнина не на цьому світі.

Доріон, випивши, промурмотів:

— Що таке батьківщина? Швидкоплинна річка. Береги її весь час змінюються, а хвиля котиться за хвилею.

— Я знаю, Доріоне,— мовив йому флотоводець,— що ти мало цінуєш громадянські чесноти і вважаєш, ніби

мудрець повинен цуратися справ. А на мою думку, немає вищої мети для чесної людини, як зайняти в державі високу посаду. Хіба є що прекрасніше за державу!

Гермодор, верховний жрець Сераписа, підхопив:

— Доріон запитує: «Що таке батьківщина?» Я йому відповім: батьківщина — це вівтарі богів і могили предків. Люди стають громадянами однієї країни завдяки спільним спогадам і спільним надіям.

— Присягаюсь Кастором,— перебив його юний Арістобул,— сьогодні я бачив напрочуд гарного коня. Це Демофонів кінь. У нього сухорлява голова, невелика щелепа й широкі груди. Шию він вигинає гордо, мов півень.

Але юний Кереас похитав головою:

— Цей кінь зовсім не такий гарний, як ти кажеш, Арістобуле. Копита в нього тонкі, бабки черкають об землю, і він скоро скалічіє.

Вони голосно засперечались; аж раптом розітнувся пронизливий крик Дрозеї:

— Ой! Я ледве не проковтнула риб'ячої кістки, довгої і гострої, мов стилет. На щастя, я встигла вихопити її з горла. Боги таки мене люблять!

— Ти, здається, сказала, люба Дрозеє, що тебе люблять боги? — перепитав, усміхаючись, Нікій.— Отже, їм властиві ті самі недуги, що й людям. Тільки мізерне створіння може відчувати любов. Саме вона — яскравий доказ слабкості людини. Тому любов богів до Дрозеї переконливо свідчить про їхню недосконалість.

На ці слова Дрозея вибухнула гнівом:

— Нікію, ти верзеш казна-що. А втім, ти завжди отак — не розумієш того, що говориться, і відповідаєш на все безглуздими жартами.

Нікій усміхнувся ще ширше:

— Говори, говори, люба Дрозеє. Хоч би що ти казала, для мене завжди радість, коли ти розтуляєш уста. В тебе такі гарнесенькі зубки!

У цю мить до зали зайшов, спроквола ступаючи і високо тримаючи голову, поважний, недбало одягнений старий чоловік. Він окинув гостей спокійним поглядом. Котта дав йому знак лягти поруч із ним, на його власному ложі.

— Ласкаво прошу, Евкріте,— мовив він.— Чи склав ти цього місяця новий філософський трактат? Це буде, якщо я не сплутав рахунку, вже дев'яносто другий трактат,

написаний твоєю вправною рукою, що вміє з аттичною вишуканістю тримати нільську очеретинку.

Евкріт погладив сріблясту бороду й відповів:

— Солов'я створено, щоб він співав, а мене — щоб я славив безсмертних богів.

Доріон. Схилімося в шанобі перед останнім із стоїків — мудрим Евкрітом. Величний і вкритий сивиною, він височіє над нами, як образ наших предків. Він самотній у людському натовпі і вимовляє слова, що їх ніхто не розуміє.

Евкріт. Ти помиляєшся, Доріоне. Філософія доброчесності ще не вмерла на цьому світі. В мене багато учнів у Александрії, Римі й Константинополі. Не один із рабів і з цезарських нащадків ще вміє володіти собою, жити вільним і в зреченні земних насолод знаходити невичерпне джерело втіхи. Чимало людей відроджують у собі дух Епіктета й Марка Аврелія. Але навіть якби й справді доброчесність на землі зігасла, то чому її загибель має впливати на моє щастя, коли не від мене залежить, процвітати їй чи загинути? Лише безумці, Доріоне, шукають щастя в тому, що не залежить від їхньої волі. Я не прагну нічого такого, чого б не бажали боги, і я прагну всього, чого бажають вони. Так я уподібнююсь до них і прилучаюсь до їхнього не затьмареного турботами буття. Якщо доброчесність має загинути, я згоден: нехай вона гине! — і така покора сповнює мою душу радістю, вимагаючи від мене найвищої мужності й напруги розуму. Хоч би що сталося, моя мудрість завжди йтиме за мудрістю богів, а таке наслідування дорогоцінніше за самий взірець — принаймні воно коштує більшого клопоту та зусиль.

Нікій. Розумію. Ти приєднуєшся до небесного провидіння. Але якщо, Евкріте, доброчесність лише в зусиллі і в напруженні,— а учні Зенона саме таким способом прагнуть уподібнитися до богів,— то жаба, роздимаючись, щоб стати завбільшки з вола, являє приклад високого стоїцизму.

Евкріт. Ти жартуєш, Нікію, а глузувати ти мастак. Одначе уяви собі, що той віл насправді бог, як Апіс, або підземний бик, чийого верховного жерця я бачу перед собою, і що жаба, сповнена натхнення і мудрості, таки зуміла зрівнятися з ним, то хіба ця жаба не буде доброчесніша за вола і хіба не викличе в тебе захвату це крихітне, але таке мужнє створіння?

Четверо служників подали на стіл дикого кабана, ще вкритого густою щетиною. Випечені з тіста поросята припали рильцями до його черева, наче шукали сосків, з чого видно було, що це самиця.

Зенофемід обернувся до пустельника й виголосив:

— Друзі, сьогодні в нашому товаристві несподіваний гість — славнозвісний Пафнутій, що живе на відлюдді подвижницьким життям.

К о т т а. Говори вже до кінця, Зенофеміде: він прийшов без запрошення — отже, йому найпочесніше місце.

З е н о ф е м і д. Атож, дорогий Люцію. Крім того, ми повинні привітати його особливо по-дружньому та подумати, як би краще його розважити. Гадаю, така людина куди менше чутлива до запаху м'яса, аніж до пахощів мудрих думок. Мабуть, йому буде приємно, коли ми заведемо розмову про його віру, тобто про віру розіп'ятого на хресті Ісуса. Щодо мене, то я візьму в такій бесіді участь вельми охоче, бо в християнському віровченні поєднується безліч алегорій, і тому воно мене неабияк цікавить. Коли розкрити зміст, захований під літерами, то в християнських книгах можна знайти повно істин, і я гадаю, що вони рясніють божественними одкровеннями. Однак я не схильний, Пафнутію, так само високо оцінювати священні книги іудеїв. Їхні книги продиктовані не божественним духом, як вони твердять, а злим генієм. Єгова, що їх продиктував, був одним із тих духів, що живуть на нижньому небі і насилають на людей тільки страждання й горе; але він переважував усіх інших духів неуцтвом та жорстокістю. Зате золотокрилий змій, що блакитною спіраллю обвивав стовбур дерева пізнання, навпаки, променився любов'ю і світлом. Отож боротьба між цими двома силами, силою світла і силою темряви, була неминуча. Вона вибухнула в перші дні існування світу. Бог щойно спочив від усіх діл своїх, Адам і Єва, перший чоловік і перша жінка, жили голі й щасливі в райському саду, а Єгова, на їхнє лихо, уже обдумував, як панувати над ними вічно, і не тільки над ними, а й над усіма майбутніми поколіннями, що зародилися вже в чудесному Євиному лоні. Він не мав ані циркуля, ані ліри, йому бракувало знання, щоб повелівати, і красномовства, щоб переконувати, і тому він лише лякав цих двох бідолашних дітей страхітливими видіннями, безглуздими погрозами та перекотами грому. Адам і Єва відчували над собою його чорну тінь, міцно пригорталися одне до од-

ного, і від страху все дужче й дужче розгорялося їхнє кохання. Змій пожалів їх і вирішив просвітити, щоб, збагатившися знанням, вони не давали себе обдурювати. Задум змія вимагав великої обережності, а перша пара людей були надто слабкі створіння. Тому від початку спроба доброго духа була приречена на невдачу, але відступати він уже не схотів. Потай від Єгови, який тільки вдавав, ніби все бачить, а насправді не міг похвалитися гострим зором, дух наблизився до двох істот і засліпив їм очі красою панцера та блиском крил. Потім він став розбуджувати їхній розум, утворюючи перед ними своїм тілом точні геометричні фігури — коло, еліпс і спіраль, чудесні властивості яких пізніше були відкриті греками. Адам краще, ніж Єва, осягав думкою ці фігури. Але коли змій уже словами почав навчати їх вищих істин, яких наочно показати не можна, він помітив, що Адам, виліплений із червоної глини, надто грубий, щоб збагнути такі тонкощі, зате ніжніша й чутливіша Єва легко все розуміє. Тоді він вирішив просвітити спершу саму її і став говорити з нею наодинці, без чоловіка...

Доріон. Даруй, Зенофеміде, але я тебе переб'ю. Я відразу впізнав у міфі, що ти нам розповідаєш, одну з подій боротьби Афіни Паллади з гігантами. Цей Єгова дуже схожий на Тіфона, а Палладу афіняни завжди зображували із змієм. Але твоя розповідь збудила в мені сумнів: чи справді той змій був такий розумний і щирий, як ти запевняєш? Якщо він володів мудрістю, то невже б довірив її самичці, чия маленька голівка не здатна нічого втримати? Мені здається, він так само, як і Єгова, був невіглас і брехун, а Єву вибрав, гадаючи, що її легше звабити, бо Адам видався йому обачнішим і розумнішим.

Зенофемід. Знай же, Доріоне, що найвищі і найчистіші істини осягаються не розумом, а почуттям. Тому жінки, що звичайно думають менше, але відчувають глибше, ніж чоловіки, легше підносяться до розуміння божественних одкровень. Вони наділені вищим даром, і не випадково Аполлона Кіфареда та Ісуса Назареянина часто зображують одягненими, як жінки, у довгих розмаяних хламидах. Отож, Доріоне, хоч би що ти казав, змій-спокусник учинив мудро, коли замість грубого Адама вибрав для відкриття істини Єву, білішу за молоко й за зорі. Вона покірно вислухала доброго духа і пішла за ним до дерева пізнання. Його розлогі віти здіймалися аж до

неба, обмиті божественним духом, наче росою. Листя на дереві розмовляло всіма майбутніми людськими мовами, зливаючи свої голоси в прекрасному хорі. Рясні плоди давали втаємниченим, що куштували їх, знання мінералів, рослин, металів, а також фізичних і моральних законів; але вони палали вогнем, і той, хто боявся страждань і смерті, не зважувався піднести їх до губів. Однак Єва, вислухавши повчання змія, подолала свій марний страх і захотіла скуштувати плодів, що наділяли знанням божественних істин. А щоб її коханий не став нижчий за неї розумом, вона взяла його за руку й підвела до чудесного дерева. Зірвавши вогнисте яблуко, жінка надкусила його і простягла чоловікові. Та, на лихо, Єгова саме гуляв у саду; він заскочив їх зненацька і, побачивши, що вони стали мудрими, страшенно розгнівався. А коли його розбирала заздрість, він зовсім утрачав тяму. Зібравши всю свою потугу, він зчинив на нижньому небі такий гуркіт, що двоє слабких створінь заціпеніли від жаху. Яблуко вислизнуло з чоловікових рук, а жінка обхопила нещасного руками за шию і мовила: «Я зрікаюся всякого знання і хочу страждати разом з тобою». Єгова здобув перемогу і відтоді тримав Адама та Єву й усе їхнє потомство в заціпенінні й страху. І хоч він тільки й умів, що ліпити неоковирні метеори, його груба сила переважила всі знання змія — музиканта й геометра. Він навчив людей несправедливості, тупості та жорстокості, і зло запанувало на землі. Він переслідував Каїна та його синів за те, що вони були роботящі; він винищив філістимлян, коли вони стали складати орфічні поеми та байки, схожі на Езопові. Він був нещадний ворог знання й краси, і людський рід протягом довгих століть платив кров'ю й сльозами за поразку золотокрилого змія. На щастя, серед греків знайшлися проникливі люди, такі як Піфагор і Платон; силою свого генія вони заново відкрили знаки й думки, що їх Єговин ворог марно намагався пояснити першій жінці. Ці люди були наділені мудрістю змія: ось чому змія, як сказав Доріон, в Афінах дуже шанують. Нарешті зовсім недавно на землі з'явилися в людській подобі три небесні духи — Ісус Галілеянин, Василід та Валентин; їм судилося зірвати найпрекрасніші плоди з дерева пізнання, що корінням наскрізь пронизує землю, а верхівкою торкається неба. Ось це я і хотів сказати на захист християн, яким так часто ставлять за провину хибні погляди, притаманні іудеям.

Доріон. Якщо я тебе добре зрозумів, Зенофеміде, то виходить, ніби троє видатних людей — Ісус, Василід і Валентин — прояснили таємниці, не розкриті ні Піфагором, ні Платоном, ні всіма іншими філософами Греції, у тім числі й божественним Епікуром, хоч якраз він відучив людей усього безглуздо боятися. Ми будемо тобі глибоко вдячні, коли ти все-таки поясниш, як це трьом простим смертним пощастило пізнати істини, що не давались навіть мудрецям.

Зенофемід. Невже знову повторювати тобі, Доріоне, що наука й мудрість — тільки перші сходинки пізнання і що вічні істини осягає лише натхнення?

Гермодор. Ти маєш слушність, Зенофеміде, душа живиться натхненням, як цикада соком рослин. Але не забувай, що тільки дух здатний пізнати вище натхнення. Бо людина складається з трьох субстанцій: плотського тіла, також плотської, хоч і витонченішої, душі і нетлінного духу. Коли дух вилітає з тіла, воно залишається наче безлюдний, огорнений мертвою тишею палац, а дух, пролетівши над садами своєї душі, зливається з богом; він тішиться розкошами довгожданої смерті або, радше, майбутнього життя, бо померти — означає жити. Прилучившись у цьому стані до божественної чистоти, дух водночас знаходить безмежну радість і поринає у всеосяжне знання. Він розчиняється в єдності, тобто в усьому. Він досягає досконалості.

Нікій. Чудово сказано, Гермодоре. Але, щиро признаюсь, я не бачу великої різниці між «усім» і «нічим». Навіть важко знайти слова, щоб описати таку різницю. Нескінченність дуже скидається на ніщо: і те, й те годі збагнути розумом. Я гадаю, досконалість коштує надто дорого: за неї доводиться платити всім своїм єством, і щоб досягти її, треба перестати існувати. Цієї біди не зміг уникнути навіть сам бог, після того як філософи надумались удосконалити його. Зрештою, не знаючи, що таке небуття, ми з цієї самої причини не можемо знати, що ж таке буття. Ми нічого не знаємо. Кажуть, людям неможливо дійти згоди. Справді, галасують вони аж надто, але, гадаю, їм усе ж доведеться порозумітись, коли вони опиняться в одній купі, привалені горою суперечностей, яку самі й нагромадили, мов Пеліон на Оссу.

Котта. Я кохаюся в філософії і вивчаю її на дозвіллі. Але зрозуміти все до кінця мені щастило лише в творах Ціцерона. Раби, налийте медового вина!

Каллікрат. Ну й диво! Натщесерце я завжди згадую ті часи, коли поети-трагіки пили й веселилися на бенкетах добрих тиранів, і в мене аж слина з рота тече. Але тільки-но я ковтну запашного вина, яким ти так щедро поїш нас, великодушний Люцію, як починаю мріяти про громадянські війни та героїчні битви. Мені соромно, що я живу в такий безславний час, я прагну битися за свободу і проливаю кров пліч-о-пліч з останніми римлянами на бойовищі під Філіппами.

Котта. В останні роки республіки мої предки вмерли за свободу разом з Брутом. Але виникає сумнів, чи не називали вони свободою римського народу тільки своє бажання правити цим народом. Я цілком згоден, що свобода — для народу найперше благо. Але чим довше я живу на світі, тим більше переконуюсь, що тільки сильна влада може забезпечити громадянам справжню свободу. Ось уже сорок років я перебуваю на високих державних посадах, і мій тривалий досвід навчив мене, що народ буває найтяжче пригноблений тоді, коли влада над ним слабка. Тому більшість ораторів і всі, хто, за їхнім прикладом, прагне ослабити владу, чинять мерзенний злочин. Звичайно, воля однієї людини досить часто виявляється згубною, але так звана воля народу взагалі не може наважитися ні на що. Поки великий Рим ще не приніс миру народам світу, вони жили щасливо тільки під владою розумних деспотів.

Гермодор. На мою думку, Люцію, гарної форми врядування взагалі не існує і придумати її ніколи не вдасться; адже навіть хитромудрі греки, що дали світу стільки прекрасного, хоч як шукали її, а так і не знайшли. Тепер же й поготів на це марно сподіватися. Певні ознаки віщують, що світ невдовзі порине в темряву й варварство. Нам судилося, Люцію, бачити, як цивілізація конатиме в жахливій агонії. З усіх насолод, що їх ми черпали з учености, науки і доброчесності, у нас тепер залишається тільки одна — жорстока втіха стати свідками власної смерті.

Котта. Звичайно, голод у народі й зухвалі наскоки варварів можуть призвести до великого лиха. Але якщо мати добрий флот, сильну армію та міцні фінанси...

Гермодор. Навіщо тішити себе марними надіями? Імперія, що доживає останні дні,— легка здобич для варварів. Міста, споруджені еллінським геніем і латинською працьовитістю, невдовзі будуть розграбовані оскаженілими-

ми ордами. На землі не стане ні мистецтва, ні філософії. Статуї богів поскидають із п'єдесталів у храмах і зітруть у душах людей. Настане ніч для розуму, і світ загине. Бо хто повірить, що сармати коли-небудь віддадуться наукам, германці — музиці та філософії, а квади і маркомани поклонятимуться безсмертним богам? Ні! Все полетить у прірву. Наш старий Єгипет, що був колискою світу, стане і його могилою; Серапісові, богу смерті, люди віддадуть останню шану, і я буду останнім жерцем останнього бога.

У цю мить килим на вході відхилився, і всі побачили перед собою чудернацьку постать горбатого чоловічка, чия лиса голова звужувалась догори і кінчалася гострою маківкою. Він був одягнений, за азіатським звичаєм, у блакитну туніку і червоні, як у варварів, шаровари, всіяні золотими зірочками. Пафнутій відразу впізнав у ньому Марка-аріанина і, побілівши від жаху, підняв над головою руки, чекаючи, що вдарить грім небесний і спопелить нечестивця. Досі ніщо на цьому диявольському бенкеті не змогло похитнути мужності Пафнутія: ні блюзнірства поган, ні страхітливі помилки філософів,— але від самої появи єретика його охопив непереборний жах. Він хотів тікати, але в цю мить зустрівся поглядом з Таїс і зразу заспокоївся. Він наче заглянув у душу обраниці божої і зрозумів, що та, яка мала стати святою, уже його захищає. Він схопився за краєчок її широкої туніки і подумки проказав молитву до Спасителя Ісуса.

Появу чоловіка, якого називали християнським Платоном, гості зустріли схвальним шепотом. Гермодор звернувся до нього перший:

— Славетний Марку, ми раді бачити тебе в нашому товаристві, і гадаю, ти прийшов саме вчасно. Ми знаємо з християнського вчення лиш те, чого навчають простий народ. Одначе такий філософ, як ти, безперечно, не може поділяти думок юрби, і нам було б цікаво знати твої погляди на головні таємниці віри, що її ти визнаєш. Наш любий Зенофемід,— а ти ж знаєш, він завжди в усьому шукає символів,— щойно розпитував славного Пафнутія про священні книги іудеїв. Та Пафнутій нічого не відповів йому, і ми не повинні з цього дивуватися, бо наш гість дав обітницю мовчанки, і бог наклав у пустелі на його вуста печать. Але ти, Марку, не раз промовляв на хри-

стиянських соборах і навіть у раді божественного Константина і, безперечно, зможеш, коли захочеш, задовольнити нашу цікавість і відкрити нам філософські істини, заховані в християнських легендах. Чи не правда, що найголовніша з ваших істин — це існування єдиного бога? Сам я твердо вірую в нього.

Марк. Атож, шановні браття, я вірую в єдиного бога, не народженого, вічного і безсмертного, першопричину всього сущого.

Нікій. Ми знаємо, Марку, що твій бог створив світ. Це, безумовно, був важкий перелом у його існуванні. Адже він уже проіснував цілу вічність до цього і доти на таке не зважувався. Але по справедливості треба визнати, що становище його було нелегке. Щоб залишатися досконалим, він мусив і далі перебувати в бездіяльності, і водночас повинен був діяти, щоб довести собі самому своє існування. Ти мене запевняєш, ніби він вирішив діяти. Я ладен тобі повірити, однак погодься, що з боку досконалого бога це була непрощенна помилка. Але розкажи нам, Марку, як він врешті заходився створювати світ.

Марк. Навіть не християни, коли вони володіють, як, наприклад, Гермодор або Зенофемід, основами знання, розуміють, що бог не створив світу відразу й без посередника. Він дав життя єдиному своєму синові, і той усе створив.

Гермодор. Ти кажеш правду, Марку. І цього сина люди шанують під іменами Гермеса, Мітри, Адоніса, Аполлона й Ісуса.

Марк. Я не був би християнином, коли б назвав його якось інакше, аніж Ісусом, Христом і Спасителем. Він істинний син божий. Але він не вічний, бо мав початок; а думати, ніби він існував, перше ніж народився,— це очевидне безглуздя, і виголошувати таку нісенітницю могли лише осли на Нікейському соборі та впертий бовдур, що занадто довгий час правив александрійською церквою під мерзенним ім'ям Афанасія.

Від тих слів Пафнутій смертельно зблід, крапельки холодного поту заблищали в нього на чолі. Але він тільки перехрестився і не порушив своєї величної мовчанки.

Марк говорив далі:

— Очевидно, що безглуздий нікейський символ віри важиться на велич бога єдиного, оскільки він припускає поділ неподільних атрибутів бога між ним самим та його

породженням, посередником, через якого було все створено. Не насміхайся зі справжнього бога християн, Нікію; знай, що, як і лілеї в полі, він ні прядѐ, ні трудиться. Працівник не він, а син божий Ісус, що, створивши світ, пізніше прийшов його вдосконалити. Бо створити світ бездоганним відразу, звичайно, було неможливо, і до добра в ньому неминуче домішалося зло.

Нікій. А що таке добро і що таке зло?

На хвилину запала мовчанка. Гермодор простяг руку над скатертю і показав на маленького віслючка з корінфського металу, нав'юченого двома кошиками — одним із білими, другим із чорними оливами.

— Подивіться на ці оливи,— мовив він.— Наші очі тішаться контрастом їхніх кольорів, і нам подобається, що одні з них світлі, а другі — темні. Але якби вони могли думати й розуміти, то білі оливи сказали б: гарно, коли олива біла, і погано, коли вона чорна, а чорні оливи зненавиділи б тоді білих. Ми можемо розсудити їх краще, бо стоїмо настільки ж вище за них, наскільки боги стоять вище за нас. Людина бачить лише один бік речей, і тому зло для неї є злом; бог обіймає зором усе, і для нього зло є добром. Звичайно, потворність потворна, а не прекрасна, та коли б усе на світі було прекрасним, у цілому світ прекрасним би не був. Отже, добре, що існує зло, як це довів другий Платон, котрий переважив мудрістю першого.

Евкріт. Те саме можна висловити й інакше, з погляду моралі. Зло є злом не для світу, бо воно не здатне порушити його непорушної гармонії, а для лихої людини, що чинить зло, хоч могла б і не чинити.

Котта. Присягаюсь Юпітером! Оце розумно сказано!

Евкріт. Світ — це трагедія, написана геніальним поетом. Склавши її, бог кожному з нас призначив у ній якусь роль. Коли він хоче, щоб ти був жебраком, владарем або калікою, постарайся якнайкраще зіграти призначену тобі роль.

Нікій. Справді, як це буде чудово, коли каліка з трагедії кульгатиме не гірше за Гефеста; як буде гарно, коли безумний шаленітиме, мов Аякс, кровозмісниця повторить злочини Федри, коли зрадник зраджуватиме, шахрай обдурюватиме, убивця вбиватиме. А по закінченні вистави автор похвалить однаково всіх лицедіїв: царів і праведн-

ників, кривавих тиранів, побожних дів, невірних дружин, достойних громадян і душогубців.

Евкріт. Ти перекрутив мою думку, Нікію, і обернув гарненьку дівчину на потворну горгону. Мені тебе шкода; адже ти зовсім не розумієш природи богів, для тебе незбагненні ні справедливість, ні вічні закони буття.

Зенофемід. Щодо мене, друзі, то я вірю в існування добра і зла. Але певен, що не існує жодного людського вчинку, нехай це навіть буде Іудин поцілунок, який не ніс би в собі зародка спокути. Зло сприяє кінцевому спасінню людей і, отже, розвивається воно від добра і несе в собі всі ознаки, властиві добру. Саме це так мудро зуміли передати християни в легенді про рудого чоловіка, котрий, перед тим як зрадити свого вчителя, підійшов до нього з поцілунком миру і таким учинком забезпечив людям спасіння. Тому, на мою думку, дехто з учнів Павла-ткача чинить вельми зарозуміло й несправедливо, проклинаючи найнещаснішого з Ісусових апостолів і зовсім не думаючи про те, що поцілунок Іскаріота, провіщений самим Христом, був необхідний, згідно з їхнім власним ученням, для спокутування гріхів людства, і що якби Іуда не отримав своїх тридцяти срібняків, божественна мудрість була б спіймана на брехні, провидіння помилилося б і його задуми не звершилися б, а світ поринув би в зло, невігластво й смерть.

Марк. Передбачивши, що Іуда поцілує свого вчителя зрадливим поцілунком, хоч йому вільно було цього не робити, божественна мудрість таким чином заклала злочин Іскаріота наріжним каменем у підмурок чудесного палацу спокути.

Зенофемід. Я оце говорив із тобою, Марку, наче вірю, що гріхи людські спокутував Ісус, розіп'ятий на хресті,— адже ви, християни, вважаєте саме так,— і навмисне став на вашу точку зору, щоб краще усвідомити помилку тих, хто гадає, ніби Іуду навіки проклято. Але насправді Ісус у моїх очах лише предтеча Василіда та Валентина. Що ж до таємниці спокути, то, коли хочете, друзі, я розкажу вам, як воно насправді відбулося на нашій землі.

Гості згідливо загомоніли. Тримаючи на головах кошики з гранатами та яблуками і ступаючи в лад з музикою невидимої флейти, до зали зайшли легкою ходою двана-

дцять дівчат, граційних, немов афінські діви зі священними кошелями Деметри. Вони поставили кошики на стіл, звуки флейти замовкли, і Зенофемід почав розповідь:

— Коли думка божа Евноя створила світ, вона доручила правити на землі ангелам. Але ті не зуміли, як би личило володарям, встояти проти земних спокус. Побачивши, що людські дочки вродливі, вони одного вечора захопили їх біля водойм і поєдналися з ними. Від тих шлюбів стали народжуватися шалені й жорстокі люди, які поширили на землі насильство й несправедливість, і пилюка на дорогах почервоніла від крові невинних. Побачивши таке, Евноя глибоко засмутилася.

«Що я накоїла! — простогнала вона, нахилившись над світом.— Через мою помилку мої бідолашні діти тяжко страждають. Тільки я винна в усьому, і мій обов'язок — спокутувати свою провину. Тепер навіть бог, що за нього я думаю, не зміг би повернути їм первісну чистоту. Що сталося, те сталося, і творіння залишиться недоскопалим навічно. Але я не залишу своїх дітей у біді. Я неспроможна зробити їх щасливими, як я, зате сама можу стати нещасливою, як вони. Коли вже я припустилася такої помилки і наділила їх тілами, що принижують їх, то й собі візьму тепер тіло таке, як у них, і піду жити з ними».

Сказавши це, Евноя зійшла на землю і втілилася в лоно однієї спартанки. Вона народилася крихітною та слабенькою і дістала ім'я Єлена. Покірливо зносячи всі труднощі людської долі, Евноя скоро виросла, розквітла красою і стала найжаданішою з жінок — вона навмисне так захотіла, щоб зазнати на своєму смертному тілі найгіршого безчестя й ганьби. Безвільна жертва брутальних і хтивих чоловіків, вона знаджувала й розбещувала їх, прагнучи спокутувати всю розпусту, все насильство та звірство на землі, призводила своєю красою до загибелі цілі народи, щоб бог міг простити гріхи світу. І ніколи небесна думка, божественна Евноя, не була такою принадною, як у ті дні, коли в подобі жінки віддавалась розпусті з героями та пастухами. Поети здогадувалися про божественне походження красуні, коли змальовували її такою незворушною, гордою й згубною і коли звертались до неї зі словами: «Душе безтурботна, як морська гладінь!»

Ось так Евноя, жаліючи людей, прилучилася до страждання й зла. Вона померла, і жителі Аргоса й досі показують її могилу; після любострастя вона повинна була

пізнати й смерть, щоб скуштувати всіх гірких плодів, які посіяла. Але, вийшовши із зотлілого тіла Єлени, вона втілилася в іншу жінку і знову прийняла на себе удари долі. Отак, переходячи з тіла в тіло, переживаючи з нами часи лихоліття, вона носить на собі гріхи світу. Її жертва не буде марною. Поєднана з нами узами плоті, люблячи й плачучи з нами, вона спокутує і свої, і наші гріхи і піднесе нас, пригорнувши до своїх сніжно-білих грудей, у мирне лоно віднайдених небес.

Гермодор. Я вже колись чув цю легенду. Пригадую, розповідали, ніби в одному з таких перевтілень Єлена жила з Симоном Волхвом за часів імператора Тіберія. Але я гадав, що її падіння було ненавмисне і що затягли її з собою в безодню ангели.

Зенофемід. Справді, Гермодоре, люди, не досить обізнані в таємницях божественного, вважають, що скорботна Евноя не з власної волі так низько впала. Та коли б воно було так, як вони твердять, Евноя не стала б куртизанкою-спокутницею, жертвою, що взяла на себе всі злочини людства, хлібом, змоченим у вині нашої ганьби; вона не зробилася б солодким дарунком, шанобливим приношенням, офірою, дим від якої здіймається до бога. Якби вона грішила не добровільно, її гріхи не були б чеснотами.

Каллікрат. Але чи знає хто, Зенофеміде, в якій країні, під яким ім'ям, у чиїй прекрасній подобі живе сьогодні Єлена, що вічно відроджується?

Зенофемід. Тобі принаймні цього не знати. Такі таємниці приступні лише мудрецям. А поети, Каллікрате, мудрістю не наділені, бо вони живуть у грубому світі зовнішніх форм і бавляться, наче діти, звуками та нікчемними видивами.

Каллікрат. Стережися, бо ти ображаєш богів, нечестивий Зенофеміде,— поети їхні улюбленці. Самі безсмертні продиктували свої перші закони рядками віршів, а пророцтва богів — це справжні поеми. Звуки гімнів тішать вуха небожителів. Хто не знає, що поети наділені віщим даром і таємниць для них не бувас? Я сам поет, увінчаний лаврами Аполлона, і я відкрию вам таємницю останнього втілення божественної Евної. Вічна Єлена перед вами: вона дивиться на нас, і ми дивимося на неї. Гляньте он на ту жінку, що сперлася ліктем на подушку, така прекрасна й така замислена. На її очах блищать сльози, а на устах горять поцілунки. Це вона! Ще чарів-

ніша, ніж у часи Пріама та процвітання Азії, Евноя сьогодні зветься Таїс!

Філіна. Що ти сказав, Каллікрате? Невже й справді наша люба Таїс знала Менелая, Паріса та пишнопоножних ахейців, що билися під мурами Трої? Скажи, Таїс, а троянський кінь був дуже великий?

Арістобул. Хто там розказує про коня?

— Я напився, як фракієць! — вигукнув Кереас.

І покотився під стіл.

Каллікрат підняв келих і виголосив:

— Я п'ю за геліконських муз: вони мені обіцяли, що чорне крило ночі ніколи не затьмарить моєї слави.

Старий Котта заснув, і його лиса голова мляво похитувалась на широких плечах.

Доріон, укутаний своїм плащем філософа, дедалі більше збуджувався. Заточуючись, він підійшов до ложа Таїс:

— Таїс, я кохаю тебе, хоч філософові кохати жінку не личить.

Таїс. Ще зовсім недавно ти мене не кохав.

Доріон. Тоді я був тверезий.

Таїс. Але я, мій бідний друже, сьогодні пила тільки воду, і тому дозволь мені тебе не кохати.

Доріон не став далі слухати й підсів до Дрозеї, яка пускала йому очима бісики, зманюючи від подруги. На місці, що звільнилося, опинився Зенофемід. Він поцілував Таїс у вуста.

Таїс. Я вважала тебе доброчеснішим.

Зенофемід. Я бездоганний, а бездоганні законам доброчесності не підвладні.

Таїс. І ти не боїшся, що в обіймах жінки осквернищ душу?

Зенофемід. Тіло може піддатися хоті без участі душі.

Таїс. Іди геть! Я хочу, щоб мене любили тілом і душею. Всі філософи — тварюки!

Один за одним гасли світильники. Сіре вранішнє світло просотувалося крізь щілини в завісах і падало на мертвотно-бліді обличчя та припухлі очі гостей. Арістобул спав, зціпивши кулаки, поруч із Кереасом і ві сні посилав своїх конюхів на шибеницю. Зенофемід стискав у

обіймах напівроздягнену Філіну. Доріон крапав на голі груди Дрозеї вино з келиха, червоні краплі рубінами скочувалися по білих персах, що трусилися від сміху, а філософ ловив їх губами, припадаючи до ніжної гладенької шкіри. Евкріт звівся на ноги і, поклавши руку Нікію на плече, відвів його в глибину зали.

— Друже,— усміхаючись, запитав він,— про що ти зараз думаєш, якщо взагалі здатен ще думати?

— Я думаю про жіноче кохання. Воно схоже на Адонісові сади.

— До чого тут сади?

— Ти хіба не знаєш, Евкріте, що жінки раз на рік улаштовують на своїх терасах садочки на честь Венериного коханця, висаджуючи пагінці у вазони з землею? Зеленіють ті пагінці недовго і скоро в'януть.

— Ну то й що, Нікію? Безглуздо привертатися серцем до скороминущого.

— Краса, Евкріте,— тінь, а бажання — блискавка. Чому ж безглуздо бажати краси? Навпаки, чи не розумно скороминуще поєднувати з нетривким, а блискавці — вражати летючу тінь?

— Нікію, ти скидаєшся на хлопчика, що грається в паці. Послухайся мене: будь вільним. Тільки так можна стати людиною.

— Як може людина стати вільною, Евкріте, коли вона ув'язнена в тілі?

— Скоро ти це побачиш, сину. Скоро ти скажеш: Евкріт був вільний.

Старий говорив, прихилившися спиною до порфірової колони; перші промені світанку падали на його обличчя. Підійшли Гермодор і Марк, стали навпроти Евкріта, поруч із Нікієм, і всі четверо, байдужі до реготу й галасу п'яних, повели розмову про божественне. У словах Евкріта було стільки мудрості, що Марк мовив йому:

— Ти гідний пізнати істинного бога.

Евкріт відповів:

— Істинний бог — у серці мудрого.

Потім вони заговорили про смерть.

— Я хочу,— сказав Евкріт,— щоб вона спостигла мене, коли я намагатимусь удосконалювати себе і чесно виконуватиму свій обов'язок. Перед лицем смерті я здійму до неба свої чисті руки і скажу богам: «Я не осквернив, о боги, ваших образів, що їх ви помістили в храмі моєї душі; я прикрасив їх мудрими думками, наче пишними

вінками й гірляндами. Я жив у згоді з вашим провидінням. Я пожив доволі».

Промовляючи так, Евкріт здійняв руки до неба, і обличчя його осяяла радість.

Якусь мить він замислено мовчав. Тоді повів далі, і глибока втіха бриніла в його словах:

— Розлучися з життям, Евкріте, як розлучається достигла олива, коли падає, складаючи хвалу дереву, що тримало її на вітах, і благословляючи землю, свою годівницю.

І нараз вихопив з-під плаща оголений кинджал і встромив його собі в груди.

Коли ті, хто слухав його, всі водночас схопили старого за руку, холодне лезо вже проникло мудрецю в серце. Евкріт знайшов вічний спокій. Гермодор і Нікій перенесли побіліле закривавлене тіло на одне з бенкетних лож. Гамір у залі не стихав, пронизливо верещали жінки, бурчали розбуджені від хмільного сну гості, з кутків, затінених килимами, долинали жагучі зітхання. Старий Котта враз прокинувся зі свого сторожкого вояцького сну і стояв уже біля тіла, роздивляючись рану.

— Покличте мого лікаря Арістея! — гукнув він.

Нікій похитав головою.

— Евкріта більше нема,— мовив він.— Йому так само захотілося померти, як іншим хочеться кохати. Як і всі ми, він не зміг опертися нездоланному бажанню. І тепер він зрівнявся з богами, що не бажають нічого.

Котта схопився за голову:

— Отак безглуздо померти! Заподіяти собі смерть, коли ще здатен служити державі!

А тим часом Таїс і Пафнутій наче застигли одне біля одного на своєму ложі. Вони не ворушилися, не розмовляли, і душі їм переповнювали відраза, жах і надія.

Зненацька пустельник схопив лицедійку за руку і, переступаючи через п'яних, що лежали вперемішку із парами, сплетеними в обіймах, по калюжах вина і крові потяг її за собою до виходу.

Над містом займався рожевий світанок. Обабіч безлюдної дороги тяглися довгі колонади, сходячись удалині до Александрової гробниці, що блищала в променях вранішнього сонця. На плитах бруку валялися розчухрані вінки й погаслі смолоскипи. З моря віяв свіжий вітерець. Па-

фнутій бридливо зірвав із себе розкішну туніку, зіжмакав її і, жбурнувши на землю, став топтати ногами.

— Ти все чула, моя Таїс! — вигукнув він.— Ти чула, яку нісенітницю й гидь верзли ті безумці. Вони вивели божественного творця всього сущого на посміховисько пекельній нечисті, безсоромно заперечували добро і зло, наплюжили Ісуса і вихваляли Іуду. Ти бачила, як роззявляв там рота, мов зівущу могилу, найогидніший з них усіх, шакал мороку, смердюча звірюка, аріанин, просякнутий гниллю і смертю. О Таїс, ти не могла не бачити, як плазували в тебе під ногами ті брудні слимаки і сквернили тебе липучим потом; ти бачила, як ті покидьки засинали просто на підлозі, під ногами в рабів, як ті тварюки злягалися на килимах, обляпаних блювотинням; ти бачила, як божевільний дід пролив свою кров, ще мерзеннішу, ніж вино, розхлюпане гидкими п'яницями! Навіть не протверезившись, він з'явився в негідному вигляді перед лицем Христа! Слава богу! Ти сама споглядала гріхи і зрозуміла, які вони гидотні! О Таїс, пригадай маячню тих філософів і скажи: невже ти хочеш шаліти разом із ними? Пригадай рухи, погляди й сміх їхніх достойних подруг, двох злісних і хтивих мавпочок, і скажи: невже ти хочеш лишатися схожою на них?

Після всього, що діялося на бенкеті, серце Таїс було сповнене відрази. Вона не могла забути байдужості й брутальності чоловіків, злостивості жінок.

— Я стомилася до смерті, отче! — прошепотіла вона, зітхнувши.— Де знайти спочинок? Обличчя в мене пашить, у голові порожнеча, а руки такі кволі, що я б не спромоглася схопити щастя, якби хтось мені раптом його простяг...

Пафнутій лагідно подивився на неї:

— Кріпися, сестро: година твого спочинку вже близько, вона чиста й білосніжна, як цей туман, що стелеться над садами і водоймами.

Вони були вже недалеко від оселі Таїс і бачили за муром верхівки платанів та фісташкових дерев, що стояли довкола грота Німф і стріпували росу з віт під свіжим вранішнім вітерцем. Перед Пафнутієм і Таїс лежав великий безлюдний майдан, оточений стелами та обітними статуями; з обох боків майдану півколом стояли мармурові лави, підтримувані химерами. Таїс знесилено сіла на одну з тих лав. Потім звела на пустельника стурбований погляд і запитала:

— Що ж мені робити?

— Іди за Тим, Хто по тебе прийшов,— відповів їй пустельник.— Він відірве тебе від усього мирського, як зриває садівник з пагона гроно винограду, щоб воно не згнило на кущі, й несе його до давильні, де робить із нього запашне вино. Послухай мене: за дванадцять годин ходьби на захід від Александрії стоїть неподалік від моря жіночий монастир, статут якого — це взірець високої мудрості, гідний того, щоб перекласти його на вірші і співати під звуки лютні і тамбуринів. Справедливо буде сказати, що жінки, які за ним живуть, ступаючи по землі, чолом торкаються неба. Вони й на цьому світі провадять ангельське життя. Вони хочуть жити в убогості, щоб Ісус любив їх, бути скромними, щоб він дивився на них, і в цноті, щоб він узяв з ними шлюб. Він приходить до них щодня в одязі садівника, босий, простягаючи вперед прекрасні руки, такий самий, яким зустрівся Марії на шляху до Гробу. Сьогодні ж я відведу тебе до цього монастиря, моя Таїс. Там ти житимеш зі святими дівами і зможеш тішитися їхніми божественними розмовами. Вони привітають тебе, як сестру. А їхня мати, благочестива Альбіна, благословить тебе на порозі поцілунком миру і скаже: «Просимо до нас, люба дочко!»

З уст у куртизанки зірвався крик захвату:

— Альбіна! Дочка цезарів! Онука імператора Кара!

— Атож! Та сама Альбіна, що народилася в пурпурі, але самохіть надягла волосяницю і, бувши дочкою володарів світу, піднеслася до того, щоб піти в служниці до Христа. Вона буде тобі матір'ю.

Таїс підвелася й мовила:

— Тоді відведи мене в Альбінин дім.

Щоб довершити перемогу, Пафнутій сказав:

— Атож, я тебе відведу туди й замкну в келії, і там ти оплакуватимеш свої гріхи. Бо не годиться, щоб ти приєдналася до Альбініних дочок, не змивши спершу з себе всієї скверни. Я замкну й запечатаю твої двері, і ти, ув'язнена й щаслива, в сльозах чекатимеш, коли прийде Ісус і на знак прощення зламає мою печать. Будь певна, Таїс, він прийде; і сама подумай, яке хвилювання пройме тобі душу й тіло, коли ти відчуєш, як осяйні пальці торкнуться твоїх очей, щоб утерти з них сльози!

Таїс повторила ще раз:

— Відведи мене, отче, в Альбінин дім.

Серце Пафнутія розквітло радістю. Він оглянувся довкола і, вже не лякаючись гріха, замилувався красою божого світу; пустельникові очі впивалися небесним сяйвом, і якісь незнані подихи обвівали йому обличчя. Та ось у одному з кутків майдану він упізнав невеличкі двері, що вели до оселі Таїс, згадав, що густолисті дерева, верховіттям яких він щойно милувався, ростуть у саду куртизанки, уявив усю мерзоту, що нею затруювалося це чисте й прозоре повітря, і зненацька відчув глибокий сум, а на очах у нього проступила гірка роса.

— Таїс,— мовив він,— тікаймо звідси, не оглядаючись. Але хіба можемо ми залишити позаду себе свідків, співучасників і знаряддя твоїх колишніх злочинств — усі ці розкішні запинала, килими, ліжка, усі ці дзбани з пахощами та світильники? Вони розголосять твою ганьбу. Невже ти захочеш, щоб мерзенні речі, оживлені бісами й підштовхувані злим духом, що причаївся в них, подалися за тобою в пустелю? Недаремно ж розповідають, що столи й крісла, які служили соромітним утіхам, стають знаряддями нечистої сили і рухаються, розмовляють, стрибають по землі й літають у повітрі. Нехай згине все, що бачило твою неславу! Не барися, Таїс, накажи рабам, поки місто ще спить, розкласти серед майдану вогнище, і ми попалимо на ньому гріховні скарби, накопичені в твоїй оселі.

Таїс погодилася.

— Роби, отче, як знаєш,— мовила вона.— Я чула, що в неживі речі інколи вселяються духи. Буває, ночами меблі розмовляють між собою, або розмірено стукаючи по підлозі, або блимаючи промінчиками, дуже схожими на умовні знаки. Та це ще дрібниці. Чи помітив ти, отче, коли заходив до грота Німф, праворуч статую голої жінки, що наготувалася купатись? Якось я на власні очі бачила, що ця статуя повернула до мене голову, наче жива, і зразу відвернулася. Я заледеніла від страху. А коли розповіла Нікієві про це чудо, він тільки посміявся з мене; і все ж таки в тій статуї є якісь чари, бо колись у неї нестямно закохався один далмат, хоч до моєї краси він був байдужісінький. Мабуть, я справді жила серед речей зачаклованих і наражалася на велику небезпеку, бо хіба ж не бачили чоловіків, задушених у обіймах бронзових статуй? Одначе знищувати такі коштовні й майстерні вироби шкода, і якщо спалити всі мої килими та запинала, це буде велика втрата. Серед них чимало таких, де кольори на диво гарно поєднані, і вони недешево обійшлися

тим, хто їх мені подарував. Я маю також вельми коштовні келихи, статуї та картини. Мені здається, знищувати їх не слід. Але ти, отче, краще знаєш, що треба робити.

По тих словах вона слухняно пішла за пустельником до дверей, обвішаних вінками й гірляндами, звеліла розчинити їх і наказала воротареві покликати всіх домашніх рабів. Першими з'явилися чотири індуси-кухарі. Усі четверо були жовтошкірі і всі четверо — одноокі. Зібрати чотирьох рабів однієї раси і з однаковим каліцтвом коштувало Таїс чималих зусиль, але й утіха це була неабияка. Коли вони прислуговували за столом, гості завжди дивувалися, а Таїс ще й змушувала індусів розповідати свою історію. Тепер вони мовчки чекали наказів. За ними прийшли їхні помічники. Потім посходилися конюхи, псарі, підійшли носії і гінці з бронзово-смаглявими ногами, два садівники, волохаті, як Пріап, шість лютих на вигляд негрів і троє рабів-греків: граматик, поет і співець. Коли всі вже вишикувалися на майдані, прибігли, зацікавлено поводячи великими круглими очима, збуджені широкороті негритянки з блискучими металевими кільцями у вухах. Нарешті, розгладжуючи свої накидки і мляво пересуваючи ноги, сплутані золотими ланцюжками, з'явилися з похмурими обличчями шестеро білих красунь-невільниць. Коли вони всі зійшлися, Таїс показала їм на Пафнутія і промовила:

— Робіть те, що накаже вам цей чоловік, бо в ньому дух божий, і як ви його не послухаєте, то впадете мертві.

Вона й справді вірила розповідям, ніби святі пустельники мають таку силу, що від удару їхньої патериці під ногами в нечестивця розверзається димуче провалля.

Пафнутій відпустив жінок і жінкуватих невільників-греків, а решті звелів:

— Назносьте насеред майдану дров, розпаліть велике вогнище і кидайте туди, не розбираючи, все, що знайдете в домі й гроті.

Ошелешені раби не рушали з місця і кидали запитливі погляди на господиню. Але вона стояла мовчазна й байдужа, тому вони збилися в тісний гурт і тислися одне до одного, гадаючи, що з ними жартують.

— Робіть, що вам наказано,— мовив пустельник.

Серед рабів було кілька християн. Вони перші зрозуміли наказ і побігли в будинок по дрова та смолоскипи. Решта досить охоче наслідували їх, бо, бувши бідними, ненавиділи багатство і тепер були раді задовольнити

прпроджений потяг до руйнування. Коли вони вже почали розкладати вогнище, Пафнутій мовив до Таїс:

— Я був подумав, чи не покликати нам скарбничого котроїсь александрійської церкви (коли в цьому місті залишилась хоч одна, не споганена аріанами й гідна називатися церквою) та не передати йому твоє майно для роздачі вдовам, щоб обернути плату за гріхи на скарб справедливості. Але ця думка була не від бога, і я зразу її відкинув, бо наділяти обранців Христових плодами твоїх розпусних утіх — це тяжка для них образа. Усе, чого ти торкалася, Таїс, має спопеліти у вогні. Дякувати небові, тепер, нарешті, ці туніки та покривала, свідки поцілунків, численніших, ніж хвилі на морі, відчують на собі цілунки полум'я. Раби, не баріться! Несіть іще дров! Ще світильників та смолоскипів! А ти, Таїс, іди в дім, зірви з себе нечестивий одяг і попроси, як великої ласки, в найпослідущої з рабинь туніку, що в ній вона миє підлогу.

Таїс скорилася. Індуси навколішках роздмухували полум'я, а негри тим часом кидали у вогонь скриньки з кедра, слонової кості та чорного дерева; вони на льоту розкривалися, і звідти випадали діадеми, гірлянди й намисто. Дим піднімався до неба чорним стовпом, як при жертвоприношеннях поган. Спершу вогонь ледве жеврів, але ось він, гуготячи, вирвався з-під полін, загарчав, наче страховинний звір, і синюваті, майже прозорі язики полум'я стали жадібно жерти свою дорогоцінну поживу. Тоді раби ще завзятіше налягли на роботу; вони весело тягли розкішні килими, гаптовані сріблом покривала, квітчасті запинала. Підстрибуючи, вони зносили столи, крісла, пухкі подушки, ложа з золотими бильцями. Три здоровенні ефіопи прибігли, стискаючи в обіймах розфарбовані статуї німф, серед яких була й та, що в неї закохувались, як у живу; здавалось, наче величезні потворні мавпи несуть викрадених жінок. А коли прекрасні голі тіла випали з рук у страховищ і розбилися на кам'яних плитах, почувся стогін.

Саме в цю мить із будинку вийшла Таїс. Її розпущене волосся спадало довгими пасмами, ноги були босі, на тілі висіла груба й негарна туніка, але й вона, торкнувшися до Таїс, немовби набула божественної краси. За нею йшов садівник, несучи в руках вирізьблену зі слонової кості статуетку Ерота, що майже сховалася під його широкою бородою.

Вона знаком звеліла служникові спинитись і, підійшовши до Пафнутія, показала йому на маленького бога:

— Отче,— мовила вона,— невже і його треба кидати в полум'я? Це прекрасна старовинна робота, і ціна йому в сто разів більша, ніж вартий золотий зливок такої ваги. Як він загине, це буде непоправне лихо, бо ніколи в світі не народиться більше майстер, здатний вирізьбити такого прегарного Ерота. Не забувай також, отче, що цей хлопчик уособлює Кохання, і тому не можна ставитись до нього жорстоко. Повір: кохання — чеснота, і якщо я й грішила, то грішила не коханням, а тим, що зраджувала його. Ніколи я не розкаюся в тому, що робила за його покликом, і буду оплакувати лиш те, що чинила всупереч йому. Воно не дозволяє жінкам віддаватися тим, хто приходить до них не за його велінням. І за це його слід глибоко шанувати. Глянь, отче Пафнутію, який він, цей Ерот, гарненький! Як мило ховається він у садівниковій бороді. Мені якось приніс його в подарунок Нікій, коли ще любив мене, і сказав: «Він нагадуватиме тобі про мене». Але пустунчик нагадував мені не про Нікія, а про одного юнака, що я знала його в Антіохії. На цьому вогнищі вже й так згоріло чимало скарбів, отче! Збережи мого Ерота і віддай його в якийсь монастир. Хто бачитиме його, той навертатиметься серцем до бога, бо кохання підносить помисли до небес.

Садівник гадав, що маленького Ерота вже врятовано, і усміхався йому, як дитині, але Пафнутій вирвав божка з рук раба і жбурнув його у вогонь, крикнувши:

— До нього торкався Нікій, і цього досить! Він просякнутий наскрізь отрутою!

І він сам почав оберемками хапати блискітливі туніки, пурпурові плащі, золоті сандалії, гребінці, скребачки, дзеркала, світильники, лютні й ліри і жбурляти все у вогонь, що буяв розкішніше, ніж вогнище Сарданапала, а тим часом захмелілі від радості нищення раби з диким вереском танцювали навколо полум'я під дощем попелу й іскор.

Розбуджені галасом сусіди одне за одним вистромляли голови з вікон і, протираючи очі, дивилися, звідки валує такий дим. Потім вибігали напіводягнені на майдан і підходили до вогнища:

«Що тут діється?» — подумки чудувалися вони.

Схвильовано витягували маленькі голови на довгих шиях, намагаючись уторопати, в чому річ, жовтошкірі куп-

ці, в яких Таїс звичайно купувала пахощі та тканини. Молоді гультяї, що повертались у супроводі своїх рабів із вечірніх бенкетів, з вінками на голові, в розмаяних туніках, зупинялися на майдані перед вогнищем і голосно кричали. Цей натовп цікавих, чимраз численніший, невдовзі вже знав, що антіпойський настоятель намовив Таїс спалити свої скарби і піти в монастир.

Купці думали: «Таїс іде з нашого міста, і ми вже нічого не зможемо їй продати — страшно навіть подумати про таке. Як ми без неї житимемо? Цей чернець відібрав у неї глузд. Він розоряє нас. Навіщо йому це дозволяють робити? До чого тоді закони? Хіба в Александрії вже нема кому охороняти лад? Ця Таїс не подумала ні про нас, ні про наших дружин, ні про наших бідолашних дітей. Це ж ганьба на весь світ — так робити. Не можна її випускати з міста, хоч би як їй хотілося».

А юнаки й собі думали: «Якщо Таїс зречеться розваг і кохання, то кінець найприємнішим нашим утіхам. Вона була найбільшою окрасою театру. Вона давала радість навіть тим, хто нею не володів. Ті жінки, котрих кохали, тішилися коханням завдяки їй; не було поцілунку, в якому вона хоч трошки не брала б участі, бо вона була живе втілення любовної жаги, і сама думка, що вона дихає з нами одним повітрям, роздмухувала потяг до насолоди».

Ось так думали юнаки, а один із них, на ім'я Церонт, що тримав її колись у обіймах, кричав про грабунок і паплюжив бога Христа. В натовпі не було людини, яка не ганила б суворо поведінки Таїс.

— Це ганебна втеча!

— Негідна зрада!

— Вона відриває в нас від рота шматок хліба!

— Відбирає посаг у наших дочок!

— Нехай принаймні заплатить за вінки, куплені в мене!

— А мені за шістдесят тунік!

— Кому лишень вона не заборгувала!

— Хто після неї гратиме Іфігенію, Електру й Поліксену? Навіть красень Поліб так цього не зуміє.

— Як сумно стане жити, коли двері її зачиняться.

— Вона була найяснішою зіркою на александрійському небі.

На майдан почали сповзатися найвідоміші в місті жебраки — сліпці, безногі, розслаблені. Вони плазували під ногами в багатих людей і скиглили:

— Як ми проживемо, коли Таїс більше не буде в місті? Недоїдками з її столу щодня годувалося більше ніж дві сотні нещасних, а її коханці, коли виходили від неї, щасливі й утішені, жбурляли нам жменями срібняки.

Злодії, протискуючись у юрмі, кричали не своїм голосом і штовхали людей, щоб наробити ще більшого безладу і в товкотнечі поцупити яку-небудь коштовну річ.

Тільки старий Таддей, торговець мілетською вовною і тарентським льоном, якому Таїс заборгувала чимало грошей, лишався спокійний і мовчазний серед збуреної юрми. Прислухаючись до гамору і скоса позираючи на людей, купець гладив рукою свою цапину борідку і неначе про щось думав. Нарешті він підійшов до юного Церонта, смикнув його за рукав і зашепотів йому:

— Ти обранець Таїс, прекрасний патрицію, то невже дозволиш, щоб її забрав у тебе чернець?

— Присягаюся Поллуксом і його сестрою, такого ніколи не буде! — вигукнув Церонт.— Я зараз поговорю з Таїс. Хвалитися не хочу, але даю слово, що вона послухає мене, а не цього брудного лапіфа. Розступіться! Дайте пройти, голодранці!

І, розштовхуючи кулаками та ліктями чоловіків, збиваючи з ніг старих бабів, ногами відкидаючи з дороги дітлахів, він підійшов до Таїс і відвів її вбік.

— Красуне,— мовив він,— подивися мені в очі, згадай усе, що було між нами, й скажи: невже ти справді хочеш зректися кохання?

Але Пафнутій кинувся між Таїс і Церонта.

— Нечестивцю,— заволав він,— не торкайся до неї, бо впадеш мертвий: вона священна, вона належить богові!

— Геть від мене, песиголовцю! — розлючено загорлав юний патрицій.— Дай мені поговорити з коханою, коли не хочеш, щоб я вхопив тебе за бороду і затяг твоє мерзенне падло на вогнище, де воно підсмажиться, як ковбаса!

І простяг до Таїс руку. Але пустельник відштовхнув його з такою несподіваною силою, що юнак не втримався на ногах і відлетів на чотири кроки назад, упавши біля самого вогнища, на розкидані головешки.

Тим часом старий Таддей переходив від гурту до гурту, рабів скуб за вуха, а патриціям цілував руку і всіх підбурював проти Пафнутія; вже утворилася купка людей, які почали рішуче насуватися на пустельника. Задихаючись від диму й люті, з почорнілим від сажі обличчям

і присмаленим волоссям звівся на ноги юний Церонт. Він вибухнув блюзнірською лайкою і пристав до нападників, за якими повзли, вимахуючи костурами, жебраки. Незабаром Пафнутій опинився в тісному колі людей, що махали зціпленими кулаками та дрючками і погрозливо вигукували:

— На шибеницю ченця, на шибеницю!

— Ні, на вогнище — нехай підсмажиться живцем!

Чернець ухопив свою прекрасну здобич у обійми і пригорнув її до серця.

— Нечестивці,— закричав він громовим голосом,— не пробуйте вирвати голубку з-під крил господнього орла! Краще наслідуйте цю жінку й поміняйте свій гній на золото. Як і вона, зречіться оманливого багатства — ви гадаєте, що володієте ним, а насправді воно володіє вами. Поспішайте: терпіння господа вже вичерпується, і судний день близько. Кайтеся, сповідайтесь у гріхах, плачте й моліться. Ідіть слідами Таїс. Зненавидьте свої злочинства, бо вони не менші, ніж злочинства куртизанки. Хто з вас, багатих чи бідних, купців чи легіонерів, рабів чи славетних державців, наважиться твердити перед богом, що він достойніший, ніж повія? Ви — ходяча нечисть, і лише завдяки дивному милосердю неба ви досі не розтеклися смердючими потоками твані.

Він говорив, і очі його метали блискавки; здавалося, з губів у пустельника злітають розжарені вуглини, і юрба мимоволі прислухалася до його слів.

Але старий Таддей часу не гаяв. Він збирав на землі камінці й черепашки, ховав їх під полою туніки і, не наважуючись жбурляти каміння сам, підсовував його жебракам. Невдовзі полетіли грудки й каменюки, а одна влучно пожбурена черепашка розітнула Пафнутієві чоло. Кров текла цівкою по його суворому обличчю мученика і капала, наче вода нового хрещення, на голову розкаяної грішниці; стиснута в обіймах пустельника, болюче дряпаючи ніжну шкіру об жорстку волосяницю, Таїс відчувала, як тремтить усе її тіло від святобливого жаху.

У цю мить чоловік у багатому вбранні, з вінком на голові, проштовхався крізь оскаженілий натовп і вигукнув:

— Не чіпайте його! Не чіпайте! Цей чернець — мій брат!

То був Нікій. Він щойно склепив очі філософові Евкріту і тепер, повертаючись додому, без ніякого подиву (бо він ніколи ні з чого не дивувався) побачив на майдані

димуче вогнище, Таїс у дранті і Пафнутія під градом каміння.

Він повторив:

— Не чіпайте його, кажу я вам! Змилуйтеся над моїм давнім другом. Пафнутій чоловік мудрий і гідний шани.

Але, звикши до бесід із мудрецями, він не вмів говорити владно й підкоряти словом простолюд. Його ніхто не слухав. На пустельника сипався град каміння та черепашок, а він спокійно стояв, прикриваючи Таїс своїм тілом, і славив господа, чиє велике милосердя зробило йому рани солодкими, ніби пестощі. Бачачи, що вмовляннями чи погрозами годі вплинути на юрму, Нікій уже був утратив надію врятувати друга і вирішив покластися на богів, хоч вірив у них мало, коли зненацька йому спала на думку одна хитрість, підказана зневагою до людей. Він відв'язав від пояса гаманець — завжди туго напханий сріблом і золотом, бо філософ був чоловік розпещений і щедрий,— підбіг до тих, що кидалися камінням, і побряжчав монетами в них біля вух. Спочатку вони не звернули на нього уваги — так були розлютовані; та помалу очі всіх прикипали до золота, що ніжно дзвеніло, а руки слабли і жертві вже не загрожували. Побачивши, що йому вдалося привабити погляди й знадити душі, Нікій розкрив гаманець і почав жбурляти в натовп золоті й срібні монети. Найжадібніші кинулися їх підбирати. Підбадьорений успіхом, філософ почав спритно розкидати пригорщами динарії і драхми. Коли монети задзеленчали на брукові, юрба нападників кинулася на землю. Жебраки, раби й купці плазували в поросі, а патриції, збившися в гурт навколо Церонта, дивилися на те видовище й голосно реготали. Навіть Церонт забув про свій гнів. Його друзі підбадьорювали суперників, що борюкалися на землі, вгадували серед них найсильніших і билися об заклад, хто переможе, а коли спалахували бійки, то підцьковували нещасних, наче собак. Якомусь безногому пощастило схопити драхму — пролунали гучні оплески й крики. Молоді патриції почали й собі жбурляти монети, і скоро на майдані видніли тільки спини величезного натовпу людей, що коливалися під мідним дощем, мов хвилі розбурханого моря. Про Пафнутія всі забули.

Нікій підбіг до пустельника, накрив його своїм плащем і потяг разом із Таїс у провулки, куди за ними вже ніхто не погнався. Якийсь час вони мовчки бігли, потім,

відчувши себе в безпеці, сповільнили ходу, і Нікій жартівливо, але з ноткою суму в голосі мовив:

— Отже, сталося! Плутон викрав Прозерпіну, і Таїс хоче піти від нас із моїм суворим другом.

— Це правда, Нікію,— відповіла Таїс.— Я стомилася жити серед таких людей, як ти, завжди усміхнених, напахчених, ввічливих і себелюбних. Мені остогидло моє колишнє життя, і я йду шукати незнаного. Я переконалася, що радість — зовсім не радість, а цей чоловік мене вчить, що справжня радість тільки в стражданні. Я вірю йому, бо він володіє істиною.

— А я, душе моя, володію істинами,— усміхаючись, відповів Нікій.— Їх не одна на світі — і я володію ними всіма. Я багатший, ніж він, але, сказати по правді, я від цього не щасливіший і зовсім цим не пишаюсь.

Помітивши, що пустельник пронизує його палючим поглядом, Нікій лагідно звернувся до нього:

— Любий Пафнутію, не думай, ніби я вважаю тебе диваком, а вчинки твої безглуздими. Навпаки, коли я порівнюю твоє життя зі своїм, то вагаюся, якому віддати перевагу. Прийшовши зараз додому, я ляжу у ванну, що її наготували для мене Кробіла й Міртала, з'їм крильце колхідського фазана, потім, мабуть, усоте, перечитаю якусь байку Апулея або трактат Порфирія. А ти повернешся в свою келію і, уклякнувши, наче слухняний верблюд, бубонітимеш заклинання, з давніх-давен жовані й пережовані, а надвечір проковтнеш кілька скибочок немащеної ріпи. Так ось, друже, здійснюючи ці вчинки, зовні такі відмінні, ми обидва скоряємось тому самому почуттю, що єдине здатне керувати людськими діями: ми обидва прагнемо втіхи і мета в усіх нас одна: щастя, невловиме щастя! Тому було б несправедливо, друже, засуджувати тебе, коли я не засуджую себе.

А ти, кохана Таїс, іди втішайся й будь іще щасливішою, коли це можливе, в здержливості та вбозтві, аніж ти була в багатстві й розвагах. Зрештою, тобі можна навіть позаздрити. Бо коли ми з Пафнутієм, підкоряючись своїй природі, все життя ганяємось лише за одним різновидом щастя, то ти, люба Таїс, звідаєш у житті цілком протилежних утіх, а таке нечасто випадає на долю одній людині. По щирості кажучи, мені б хотілося хоч годину побути святим, таким, як наш любий Пафнутій. Але цього мені не судилось. Прощай же, Таїс! Іди туди, куди ведуть тебе потаємні сили твого єства і твоєї долі. Іди, і не-

хай супроводять тебе добрі побажання Нікія. Я розумію їхню марноту; але що, окрім пустого жалю і нікчемних побажань, можу я дати тобі за ті чудові хвилини примарного щастя, яке п'янило мене колись у твоїх обіймах і тінню витає наді мною й досі? Прощай, моя добродійнице! Прощай, лагідна душе, що не зуміла пізнати саму себе! Прощай, таємнича й непорочна принадо чоловіків! Прощай, найпрекрасніший із образів, що ними природа з якоїсь незбагненної примхи коли-не-коли прикрашала цей оманливий світ!

Поки він говорив, серце Пафнутія закипало глухою люттю, і врешті пустельник вибухнув скаженою лайкою:

— Геть звідси, нечиста сило! Я ненавиджу й зневажаю тебе! Геть звідси, виплодку пекла, в тисячу разів огидніший, аніж ті нещасні, що горлали навкруг мене і жбурляли в мене каміння! Вони не розуміли, що чинять, і я ще можу вимолити для них прощення господнє: колись воно зможе очистити їхні серця. Але ти, ненависний Нікію,— причаєне жало, підступна отрута. Ти дихаєш смертю й зневірою. У одній твоїй посмішці більше блюзнірства, ніж зривається за ціле століття з димучих уст сатани. Відійди, нечестивцю!

Нікій лагідно подивився на ченця.

— Прощай, брате,— мовив він йому.— Бажаю, щоб ти зберіг до смерті скарби твоєї віри, твоєї ненависті й любові! Прощай! Мені байдуже, Таїс, що ти мене забудеш, адже я збережу пам'ять про тебе навіки.

І, розлучившися з ними, він замислено пішов покрученими вуличками, прилеглими до александрійського некрополя. Тут жили гончарі, що робили поховальні урни. Їхні крамнички були заставлені розмальованими в світлі кольори глиняними статуетками богів і богинь, мімів, жінок та маленьких крилатих геніїв, що їх звичайно кладуть у могили, коли ховають покійників. Він уявив, як декотрі з тендітних фігурок, що маячили в нього перед очима, лежатимуть у домовині біля нього, і йому здалося, ніби один маленький Ерот у високо задертій туніці глузливо з нього сміється. Думати про свій неминучий похорон було йому тяжко. Щоб розвіяти сум, він звернувся до філософії і став міркувати так:

«Звичайно, час не має в собі нічого реального. Це примара, породжена нашим розумом. А коли він не існує, то як може він принести мені смерть? Отже, я житиму вічно? Ні, але звідси можна виснувати, що моя смерть

уже існує, що вона існувала й існуватиме завжди. Я її зараз просто не відчуваю, але вона в мені, і я не повинен її боятися, бо безглуздо боятися настання того, що вже настало. Вона існує так само, як існує остання сторінка книжки, коли я читаю її, але ще не дочитав».

Це міркування займало Нікія всю дорогу, однак не розвеселило його; він підійшов до свого дому, охоплений безутішним смутком, і почув веселий сміх Кробіли й Міртали, які, чекаючи його, розважалися грою в м'яч.

Пафнутій і Таїс вийшли з міста через Місячну браму й пішли берегом моря.

— Жінко,— казав пустельник,— усієї води з цього безмежного блакитного моря мало, щоб змити твою ганьбу.

Він говорив до неї гнівно й презирливо:

— Ти мерзенніша, ніж сучка й свиня, ти віддавала поганам і невірним тіло, яке всевишній створив, щоб воно служило йому дарохранильницею. Ти погрузла в тяжких гріхах і віднині, пізнавши істину, вже не зможеш ні стулити уст, ні скласти рук, щоб твоє серце не стріпнулося від огиди.

Вона слухняно йшла за ним нерівною стежкою під палючим сонцем. Ноги в неї підгиналися від утоми, в горлі нестерпно пекло від спраги. Але Пафнутій був глухий до фальшивого співчуття, властивого серцям темних мирян, і радів спокутним стражданням плоті, що стільки грішила. У своєму побожному заповзятті він хотів би посмугувати батогом це жіноче тіло, що й досі сяяло красою, як незаперечним свідченням своєї неслави. Ці думки розпалювали його священний гнів, і враз йому уявилось, як Таїс приймає Нікія на своєму ложі. Уся кров збіглась йому до серця, і груди ледве не розірвалися. Прокляття застрягли у нього в горлі, він люто заскреготів зубами, одним стрибком став перед нею, блідий, страхітливий, сповнений духу божого, і, пронизавши її поглядом до глибини душі, плюнув їй у обличчя.

Вона смиренно втерлася і йшла далі. А він тепер ступав їй у слід, прикипівши до грішниці поглядом, як до бездонної прірви. Він клекотів священним гнівом. Він думав, як помститися за Христа, щоб Христові не мститися за себе самому, коли раптом побачив, що по нозі Таїс стекла на пісок крапля крові. Тоді він відчув, як серце його розкривається, обвіяне незнаною свіжістю, ридання

підступили йому до горла, з очей покотилися сльози, він підбіг і впав ниць перед нею, називав її сестрою і цілував їй ноги, що сочилися кров'ю. І шепотів без кінця:

— Сестро моя, о сестро! О мати моя, о свята!

Він палко молився:

— Ангели небесні, заберіть цю дорогоцінну краплину крові й віднесіть її до престолу господнього. І нехай розпуститься на піску, зрошеному кров'ю Таїс, прегарна квітка, щоб усякий, хто побачить її, очистився серцем і почуттями! О навіки свята, о пресвята Таїс!

Поки він так молився й пророкував, з ними порівнявся хлопець верхи на віслюку. Пафнутій звелів йому злізти, посадив Таїс на віслюка, узяв вуздечку і знов рушив у дорогу. Надвечір вони доїхали до каналу, затіненого густими деревами. Пустельник прив'язав віслюка до стовбура фінікової пальми і, сівши з Таїс на замшілий камінь, розділив із нею шматок хліба, який вони з'їли, присмачивши його гісопом та сіллю. Вони пили з пригорщів холодну воду і розмовляли про вічні істини. Таїс сказала:

— Ніколи ще не пила я такої чистої води, не дихала таким свіжим повітрям, і мені ввижається, що на крилах леготу наді мною витає сам бог.

Пафнутій їй відповів:

— Бачиш, сестро, уже спускається вечір. Блакитні тіні ночі лягають на пагорби. Але скоро в променях світанку ти побачиш священні скинії життя; скоро ти побачиш, як розквітають вогнем троянди вічного ранку.

Вони йшли цілу ніч, дивлячись, як проміння місячного серпа сріблить гребені морських хвиль, співаючи псалми та гімни. Коли зійшло сонце, пустеля розляглася перед ними, ніби величезна лев'яча шкура, простелена на лівійській землі. На обрії, де кінчалися піски, стояли пальми і біліли в променях світанку хатини.

— Отче,— запитала Таїс,— ото і є священні скинії життя?

— Воістину так, дочко моя і сестро: там чекає на тебе оселя спасіння, і в ній я замкну тебе своїми руками.

Невдовзі вони побачили всюди жінок, що трудилися біля вбогих хиж, наче бджоли довкола вуликів. Одні пекли хліб, інші варили овочі; декілька їх пряли вовну, і небесне сяйво грало на них, наче усмішка бога. Інші сиділи під тамарисками, заглиблені в роздуми; їхні білі руки безживно звисали, бо, сповнившись любові, вони обрали долю Магдалини і не робили нічого, а пробували

лише в молитві, благочестивих роздумах та побожному екстазі. Тому їх називали Маріями, і вдягнені вони були в біле. А ті, котрі працювали, називалися Марфами і були вдягнені в синє. Голови в усіх були покриті, але в наймолодших вибивалися на чолі кучерики — очевидно, це було ненавмисне, бо статутом таке суворо заборонялося. Висока, сива, дуже стара жінка ходила від келії до келії, спираючись на патерицю з твердого дерева. Пафнутій шанобливо підійшов до неї, поцілував краєчок її покривала і мовив:

— Мир господній хай буде з тобою, преподобна Альбіно! Я приніс до вулика, де ти за матку, нещасну бджілку, підібравши її на шляху без квітів. Я взяв її на долоню й зігрів своїм диханням. Передаю її тобі.

І пальцем показав їй на лицедійку, що впала навколішки перед дочкою цезарів.

Альбіна швидко окинула Таїс проникливим поглядом, звеліла їй устати, поцілувала її в чоло і, обернувшись до пустельника, сказала:

— Ми її поселимо до Марій.

Тоді Пафнутій розповів їй, які шляхи привели Таїс до оселі спасіння, і попросив, щоб її замкнули спочатку в окремій келії. Настоятелька вволила його прохання і повела спокутницю в хижу, яка стояла порожня після смерті непорочної діви Лети, що освятила її своїм життям. У маленькій келії не було нічого, крім ліжка, стола та глечика, і коли Таїс зайшла туди, її охопила глибока радість.

— Я хочу сам замкнути двері,— мовив Пафнутій,— і накласти печатку, яку Ісус зірве своїми власними руками.

Він пішов до джерела, узяв там жменю вологої глини, поклав у неї свою волосину, трохи розмочив усе слиною і примазав дверну шпарку. Потім підійшов до віконечка, перед яким, щаслива й умиротворена, стояла Таїс, упав навколішки, тричі прославив господа і вигукнув:

— Яка прекрасна та, що йде стежкою життя! Які гарні в неї ступні і як сяє її лице!

Він устав, насунув каптур на очі і, не кваплячись, пішов геть.

Альбіна покликала одну з черниць.

— Дочко,— мовила вона,— віднеси Таїс усе необхідне: хліб, воду і флейту з трьома дірочками.

III
ЕВФОРБІЯ

Пафнутій повернувся в священну пустелю. Біля Атріба він сів на корабель, що плив угору по Нілу з припасами для ігумена Серапіона. Коли він зійшов на берег, його з великою радістю зустріли учні. Одні здіймали руки до неба; інші, простершися на землі, цілували його сандалі. Бо вони вже знали про діяння святого в Александрії. Ченці завжди, невідомо як і якими шляхами, швидко дізнавалися про все, що стосувалося слави або безпеки церкви. Новини розносилися в пустелі швидше, ніж вітри самуми.

Пафнутій попрямував у глиб пісків, а учні рушили слідом за ним, складаючи хвалу господові. Найстарший серед братів Флавіан раптом запав у святобливий екстаз і натхненно заспівав славослів'я:

— Хай буде благословен цей день! Сьогодні повернувся до нас наш отець!

Він повернувся по нових діяннях, і його слава осяє й нас.

Бо чесноти вітця — це багатство його дітей, і святість пастиря розливається пахощами по всіх келіях.

Пафнутій, наш отець, привів до Ісуса Христа ще одну наречену.

Він звершив чудо й перетворив чорну овечку на білу.

І ось повертається, увінчаний славою нових подвигів.

Як арсінойська бджола, обтяжена солодким нектаром.

Мов нубійський баран, що ледве несе на собі важке й буйне руно.

Відсвяткуємо цей радісний день, присмачивши нашу страву олією!

На порозі пастиревої келії учні впали навколішки і сказали:

— Благослови нас, отче, і наділи кожного міркою олії, щоб ми відсвяткували твоє повернення!

Лише Павло Юродивий стояв. Він не пізнав Пафнутія і всіх запитував: «Хто цей чоловік?» Але на його поведінку ніхто не звертав уваги, бо ченці знали, що він убогий на розум, хоч і дуже побожний.

Зоставшися сам у келії, антінойський настоятель замислився:

«Ось нарешті я знов у притулку радості й спочинку. Я повернувся в твердиню спокою. Чому ж тоді ця люба моєму серцю очеретяна покрівля не зустрічає мене, як друга, і стіни не кажуть мені: «Ласкаво просимо!» Ніщо

не змінилося, поки я мандрував, у цій оселі обранців. Ось мій стіл і моє ліжко. Ось голова мумії, що стільки разів навіювала мені спасенні думки, а ось книга, в якій я так часто шукав образу божого. А проте я тут не знаходжу нічого з того, що залишив. Усі речі втратили для мене колишню принадність, і мені здається, ніби сьогодні я їх бачу вперше. Дивлячись на цей стіл і ложе, збиті моїми руками, на цю чорну висохлу голову, на сувої папірусу з рядками святого письма, я наче оглядаю пожитки якогось мерця. Стільки часу з ними проживши, я їх тепер не впізнаю. Гай-гай! Коли насправді нічого тут не змінилося, то, виходить, змінився я. Я вже не той, що був, я — інший. Той мрець — я сам. Що ж із ним сталося, господи? Що він із собою забрав? Що залишив мені? І хто я тепер такий?»

Особливо його бентежило те, що келія раптом зробилася для нього крихітною і тісною, тоді як для віруючого вона має бути безмежно простора, бо в ній — початок нескінченності божої.

Він почав молитися, припавши чолом до землі, і його туга трохи розвіялась. Через годину палкої молитви перед ним промайнув образ Таїс. Він звернувся до господа зі словами подяки:

— Це ти посилаєш її мені, Ісусе! Пізнаю твоє безмежне милосердя: ти хочеш мене втішити, заспокоїти й утихомирити видінням тієї, кого я привів до тебе. Ти являєш мені її усмішку, віднині не згубну, її принадність, відтепер непорочну, її красу, в якої я вирвав жало. Я прикрасив і очистив цю жінку для тебе, господи, і ось зараз ти її показуєш мені прекрасною і чистою, наче друг, що, усміхаючись, нагадує другові про отриманий від нього дарунок. Тому я дивлюся на це видіння з радістю, господи, бо певний, що воно від тебе. У милосерді своєму ти не хочеш забути, Ісусе, що Таїс подарував тобі я. Бережи її, коли вона тобі люба, і не давай такій красі сяяти для когось іншого, окрім тебе.

Цілу ніч він не міг заснути й бачив Таїс іще виразніше, ніж тоді в гроті Німф. Він без кінця повторював, наче хотів виправдатись:

— Те, що я вчинив, я вчинив задля слави божої.

Одначе, на його превеликий подив, спокій до нього не повертався.

— Чого ти сумуєш, душе моя, і чого бентежиш мене? — зітхав він.

Але душа його не заспокоювалась. Тридцять днів він пробув у печалі, а для пустельника це передвістя великих випробувань. Образ Таїс не покидав його ні вдень, ні вночі. Він не відганяв його, бо досі думав, що видіння від бога і що це образ святої. Та одного ранку вона явилася йому у вінку з фіалок і така страхітливо принадна, що він закричав від жаху і прокинувся, облитий холодним потом. Ще не розплющивши після сну очей, він відчув, як обличчя йому обвіяло чимсь вологим і гарячим: то маленький шакал, ставши передніми лапами на край ліжка, дихав смородом йому прямо в ніс і голосно реготав.

Приголомшеному Пафнутієві здалося, ніби він летить у прірву. І він таки справді падав, бо досі непорушна вежа його віри стала валитись. Якийсь час пустельник був зовсім нездатний мислити, потім заспокоївся, але, подумавши, відчув ще більшу тривогу.

«Одне з двох,— мовив він собі.— Або це видіння, як і давніші, було від бога — тоді воно несло благостиню, і лише моя гріховність його спотворила,— так добре вино закисає в брудному глеку. Я був негідний його і обернув святе повчання в спокусу, а диявольському шакалові тільки того й треба було. Або ж видіння це послав мені не господь, а, навпаки, нечистий, і воно несло згубу. Тоді я не певен, чи й давніші видіння були, як я досі вірив, з неба. Отже, я не здатен їх розрізняти, а відлюдникові без цього не можна. І так, і так бог відвертає від мене лице своє, і я відчуваю це, хоч і не розумію, за віщо така неласка».

Оце так думав він і в розпачі вигукував:

— Боже милосердний, яким же випробам піддаєш ти рабів своїх, коли видіння праведниць такі для них небезпечні! Хоч якимось знаком дай мені зрозуміти, що від тебе, а що від другого!

Та всевишній, чиї помисли недовідомі, не визнав за потрібне просвітити свого слугу, і охоплений сумнівами Пафнутій постановив більше не думати про Таїс. Та все даремно. Відсутня весь час була поруч. Вона дивилася на нього, коли він читав, коли думав, коли споглядав і молився. Перед її безтілесною появою чулося ніби тихе шарудіння, як шарудить одяг на жінці, коли вона йде, і видіння набували такої виразності, яка ніколи не буває властива явищам реальним, бо образи дійсності самі по собі мінливі й розпливчасті, зате привиди, породжені

самотністю, завжди глибоко переконливі й жахливо тривкі. Вона поставала перед ним у різних подобах: то замисленою — в своєму останньому вінку з фіалок, одягнена, як на бенкеті в Александрії, в лілово-рожеву туніку зі срібними блискітками; то любострасною — оповита хмарою прозорих, легких покривал, в теплій сутіні грота Німф; то розкаяною грішницею — в лахмітті, осяяна неземною радістю; то трагічною — зі смертельним жахом у погляді, пробитим серцем і забризканими кров'ю голими персами. Найдужче його непокоїло в цих видіннях те, що вінки, туніки та покривала, які він сам поскидав у вогонь, тепер поверталися; він уже не мав сумніву, що ці речі були наділені нетлінною душею, і вигукував:

— До мене злітаються незліченні душі гріхів Таїс!

Він відвертався, але однаково відчував Таїс у себе за спиною і хвилювався ще дужче. Його муки були нестерпні. Але тіло й душа праведника залишалися чистими перед лицем спокуси, тому він не зневірювався в богові і тільки лагідно докоряв йому:

— Господи, коли я вирушив у таку далеч шукати її серед поган, то вчинив це не задля себе, а задля тебе. Хіба справедливо так жорстоко карати мене тепер за те, що я сподіяв на догоду тобі? Захисти мене, солодкий Ісусе! Спасителю, порятуй мене! Не дай примарі домогтися того, чого не вдалося живому тілу. Я взяв гору над плоттю — не дозволяй же тіні здолати мене! Відчуваю, що зараз на мене чигають такі небезпеки, які досі не підстерігали мене ніколи. Я переконуюсь, що мрія сильніша, ніж дійсність. Та й як же інакше, коли найвища дійсність — це та ж таки мрія. Вона душа всього сущого. Сам Платон, хоч і був поганином, визнавав незалежне буття ідей. На тому диявольському бенкеті, куди ти мене супроводив, господи, я чув, як люди, хоч і заплямовані злочинствами, але, треба визнати, не зовсім обділені розумом, одностайно погоджувалися, що в усамітненні, в роздумах і в екстазі ми осягаємо справжні, реальні речі; та її у твоєму святому письмі, господи, не раз говориться про властивості снів і силу видінь, насланих або тобою, світлосяйний боже, або твоїм ворогом.

У ньому народжувалася нова людина, і йому хотілося поговорити з богом, як рівному з рівним, але бог не квапився наставити його на добрий розум. Ночі пустельника тепер минали в нескінченних мареннях, а його дні не відрізнялися від ночей. Одного ранку він прокинувся, стог-

нучи так страшно, як стогнуть у могилах безмісячними ночами невинні жертви жахливих злочинів. Таїс прийшла і показала йому свої закривавлені ступні, а поки він плакав, вона шаснула до нього в ліжко. Тепер він уже не мав сумніву: образ Таїс був видінням нечистим.

Здригаючись від огиди, він схопився з опоганеного ложа і затулив обличчя долонями, щоб не бачити денного світла. Години спливали, а почуття сорому не минало. В келії стояла мертва тиша. Уперше за стільки днів Пафнутій був сам. Привид нарешті дав йому спокій, та навіть у його відсутності було щось моторошне. Згадка про сон не розвіювалась. Ціпеніючи від жаху, пустельник думав:

«Чому я її не прогнав? Чому не випручався з її холодних рук, не відштовхнув її палючих колін?»

Він уже не зважувався вимовляти вголос ім'я господнє коло свого гидкого ложа і боявся, що в його опоганену келію тепер вільно проникатимуть біси. Побоювання відлюдникові не були марні. Семеро маленьких шакалів, що раніше не сміли переступати його поріг, зайшли один по одному і полягали, згорнувшись клубочками, під ліжком. У годину вечірні з'явився восьмий, і від цього йшов нестерпний сморід. Назавтра до них приєднався дев'ятий, і невдовзі їх уже було тридцятеро, потім шістдесят, потім вісімдесят. Чим більше їх набігало, тим крихітніші вони ставали, кишіли в келії, мов пацюки, обсипали ліжко й ослінчик. Один із них стрибнув на дерев'яну поличку над узголів'ям, заліз усіма чотирма лапками на голову мумії і дивився звідти на пустельника палючими очицями. І щодня з'являлися нові й нові шакали.

Щоб спокутувати нечестивий сон і втекти від грішних думок, Пафнутій надумав покинути свою віднині опоганену келію і втекти в глиб пустелі, де збирався піддати плоть нечуваним мордуванням, тяжко працювати і розпочати нове подвижництво. Але перед тим, як здійснити цей намір, він вирішив навідати старого Палемона і запитати в нього поради.

Він застав старого в садочку — Палемон поливав овочі. Вечоріло. Блакитні води Нілу тихо плюскотіли біля підніжжя лілових пагорбів. Палемон ступав дуже обережно, щоб не сполошити голуба, який сидів у нього на плечі.

— Нехай господь завжди буде з тобою, брате Пафнутію! — мовив він.— Хвала його милосердю: він посилає до мене звірят, яких створив, щоб я розмовляв із ними про його діяння і славив його в пташках небесних. Подивися

на цього голуба, бачиш, як міняться в нього барви на шиї,— ну хіба не чудове боже створіння? Але ти, брате, мабуть, прийшов поговорити зі мною про божественне? Коли так, я відкладу поливальницю і вислухаю тебе.

Пафнутій розповів старому про свою мандрівку, про повернення, про недавні видіння, що переслідували його вдень, про нічні марення, не змовчав і про гріховний сон та з'юрмисько шакалів.

— Як ти гадаєш, отче,— запитав він,— чи не податися мені в глиб пустелі, щоб здійснити там небачені подвиги і посоромити диявола жорстоким умертвлянням плоті?

— Я лиш нікчемний грішник,— відповів Палемон,— і людей знаю погано, бо майже все життя прожив у цьому садочку з газелями, зайчиками та голубами. Але мені, брате, здається: лихо твоє від того, що ти відразу після мирських тривог необачно повернувся в пустелю. Такі різкі переміни можуть лише зашкодити здоров'ю душі. З тобою, брате, сталося те саме, що з людиною, котра з лютого холоду попадає в палючу спеку. Її починає мучити кашель і трясе лихоманка. Бувши тобою, брате Пафнутію, я зараз не став би тікати в глуху пустелю, а, навпаки, спробував би пошукати розваг, які личать ченцеві і настоятелеві. Я навідав би сусідні монастирі. Кажуть, серед них є варті хвали. Так, розповідають, ніби в монастирі настоятеля Серапіона аж тисяча чотириста тридцять дві келії, а ченці поділені там на братства: стільки братств, скільки літер грецького алфавіту. Запевняють навіть, ніби там стежать, щоб схильності та вподобання ченців відповідали формі літери, якою вони позначені, і що, наприклад, ті, хто позначений літерою Z, вдачею мінливі, зате брати, об'єднані під літерою I, на диво прямодушні. Бувши тобою, брате, я захотів би пересвідчитися в цьому на власні очі і не заспокоївся б доти, доки не побачив такий дивовижний лад. Я не проминув би нагоди познайомитися зі звичаями різних громад, розсіяних по берегах Нілу, і порівняти їх між собою. Це діло якраз личить ченцеві, такому, як ти. Ти, мабуть, уже чув, що настоятель Єфрем склав вельми гарні духовні правила. З його дозволу ти міг би їх переписати, адже ти великий грамотій. Я б із цим не впорався; та й руки мої, призвичаєні орудувати лопатою, не досить гнучкі, щоб водити по папірусу тонкою очеретинкою. Але ти, брате, грамоти вмієш, і слід за це подякувати богові, бо гарне письмо завжди милує око. Робота переписувача і читця добре до-

помагає проти поганих думок. Брате Пафнутію, чом би тобі не переписати повчання наших святих отців Павла й Антонія? У цих побожних трудах твої душа й тіло помалу віднайдуть спокій, самотність знову стане тобі люба, і невдовзі ти зможеш повернутися до свого перерваного подорожжю подвижництва. А від надто жорстокого самокатування великої користі не чекай. Коли наш святий отець Антоній жив серед нас, він часто казав: «Надмірний піст викликає слабість, а слабість призводить до бездіяльності. Дехто з ченців морить себе голодом так ревно, що зовсім виснажує своє тіло. Про таких можна сказати, що вони самі встромляють собі кинджал у груди і безпорадними попадають у лапи дияволові». Ось так говорив святий чоловік Антоній; я лише невіглас, але з божою поміччю твердо запам'ятав пастирські заповіді нашого святого отця.

Пафнутій подякував Палемонові і сказав, що поміркує над його порадами. Вийшовши за комишевий живопліт, він обернувся. Добрий садівник поливав овочі, а на його зігнутій спині гойдався голуб. Від цього видовища пустельникові набігли на очі сльози.

Коли він повернувся в свою келію, то помітив у ній якесь дивне роїння. Здавалося, кружляють підхоплені вихором піщинки, і він зрозумів, що це міріади крихітних шакалів. Уночі йому приснилася висока кам'яна колона, а на ній чоловік. Пафнутій виразно почув голос, який сказав йому:

— Піднімися на цю колону!

Прокинувся він, переконаний, що цей сон йому послано з неба, і, зібравши своїх учнів, звернувся до них зі словами:

— Любі діти мої, я покидаю вас і йду туди, куди посилає мене господь. Поки мене не буде, слухайтеся Флавіана, як самого мене, і піклуйтеся про брата Павла. Благослови вас, боже. Прощайте.

Він пішов, а учні довго лежали простерті ниць; а коли підняли голови, то побачили його високу чорну постать уже на обрії, серед пісків.

Він ішов день і ніч, доки не дістався до руїн храму, в давнину збудованого поганами,— колись він уже раз ночував тут серед сирен та скорпіонів під час своєї чудесної подорожі. Тут ще височіли помережані чаклунськими знаками стіни. Тридцять гігантських колон, що закінчувалися вгорі людськими головами або квітками лотоса,

підтримували важкі кам'яні архітрави. Лише одна крайня колона храму скинула свою древню ношу і стояла вільна. За капітель їй правила голова жінки з довгастими очима й круглими щоками. Вона усміхалася, виставивши вперед коров'ячі роги.

Побачивши її, Пафнутій упізнав колону, яку бачив уві сні, і прикинув, що заввишки вона буде ліктів із тридцять два. У сусідньому селі пустельник замовив драбину такої самої довжини, і коли її приставили до колони, він піднявся на капітель, уклякнув там і звернувся до бога:

— Ось де, господи, оселя, що її ти для мене вибрав. Сподоби ж мене залишитися тут до смертної моєї години.

Він не взяв із собою ніякої їжі, поклавшися на божественне провидіння і сподіваючись, що жалісливі селяни не дадуть йому померти з голоду. І справді, наступного дня ополудні прийшли жінки з дітьми і принесли води, хліба та фініків, а хлопчики позносили все на вершок колони.

Площинка нагорі капітелі була невелика, і пустельник не міг лягти на ній, витягшися на повний зріст. Він спав, підібгавши ноги під себе і схиливши голову на груди, отож сон був для нього ще більшою мукою, ніж неспання. На світанні його зачіпали крилами шуліки, і він прокидався, змучений, здригаючись від болю та жаху.

Виявилося, що тесля, який збив для нього драбину, був чоловік побожний. Він непокоївся, що праведникові нікуди сховатися від дощу та сонця, і боявся, що під час сну той може впасти з колони; тому богобоязний тесля зробив на колоні поруччя та дашок.

А тим часом чутка про таке дивне життя ширилася від села до села, і в неділю подивитися на стовпника сходилися селяни з усієї долини. Вони приходили цілими родинами, з жінками й дітьми. Учні Пафнутієві, з радістю дізнавшися про місце його священного усамітнення, прийшли до нього й випросили дозволу оселитися біля підніжжя колони. Щоранку вони ставали навколо стовпа, і вчитель звертався до них із словами напучення:

— Діти мої,— говорив він.— Станьте схожі на немовлят, що їх полюбив Ісус. У цьому спасіння. Бійтесь плотського гріха — це джерело й початок усіх гріхів: вони зачинаються від нього, наче від батька. Пиха, жадібність, лють і заздрість — його улюблені нащадки. Я бачив усе це в Александрії, бачив, як гріх любострастя закручує

багатих у каламутному вирі й скидає їх у смердючу безодню.

Невдовзі чутка про досі не бачене подвижництво дійшла до ігуменів Єфрема та Серапіона, і вони захотіли подивитися на стовпника. Коли вдалині на річці забіліло трикутне вітрило, під яким пливли до нього святі отці, Пафнутій мимохіть подумав, що бог обрав його як приклад для відлюдників. Підійшовши до стовпа, отці ігумени не могли приховати подиву; порадившись між собою, вони одностайно засудили такий дивацький спосіб покути і стали вмовляти Пафнутія, щоб він спустився на землю.

— Таке життя суперечить звичаю,— казали вони.— Воно нечуване й несумісне зі святими правилами.

Але Пафнутій їм відповів:

— А хіба чернече життя — не чудо? Хіба подвиги пустельника не повинні бути незвичайні, як і він сам? Я піднявся сюди за знаком божим; лише за знаком божим я звідси спущусь.

Щодня до стовпа стікалися юрми ченців; вони приєднувались до учнів Пафнутія і стуляли собі халупки навколо його піднебесної келії. Багато які, наслідуючи святого, вилазили на руїни храму; але інші їх тільки ганили за це, і, зморені втомою, вони довго не витримували й відмовлялися від свого наміру.

А прочани все йшли і йшли. Декотрі приходили дуже здалеку і були спраглі й голодні. Одній бідній вдові спало на думку продавати їм холодну воду та кавуни. Нап'явши під колоною ятку в синю та білу смужку, вона стояла за своїми глеками, кухлями та кавунами і голосно кричала: «Кому води! Холодної води!» За прикладом удови один пекар назносив цегли і змурував неподалік піч, сподіваючись продавати прибулим здалеку хліб та пиріжки. Людей усе більшало, почали надходити віруючі та цікаві з усіх великих міст Єгипту, і тоді один жадібний до грошей чоловік збудував біля святого місця караван-сарай, щоб приймати в ньому багатих людей разом із їхніми слугами, верблюдами та мулами. Невдовзі перед колоною вже утворився й базар, куди нільські рибалки приносили продавати рибу, а садівники — плоди та городину. Один цирульник, що голив людей просто неба, веселив юрму жартами та примовками. Простоявши стільки віків у тиші й спокої, старий храм тепер кишів людьми і клекотів життям. Шинкарі влаштували в підземних залах храму винні льохи і почіпляли на стародавніх колонах вивіски, де був

вображений праведник Пафнутій і написано єгипетською та грецькою мовами: «Тут торгують гранатовим вином, вином з інжиру, а також справжнім кілікійським пивом». На стінах, що їх руки древніх митців порізьбили строгими і чистими профілями, торговці розвішували вінки цибулі та в'ялену рибу, тушки кролів і оббілованих баранів. Коли вечоріло, давні господарі руїн, пацюки, довгими вервечками бігли до води, а потривожені ібіси витягували шиї і з осторогою сідали на високі карнизи, куди піднімався дим від кухонь, долітали вигуки пияків і крики служниць. Землеміри прокладали довкола руїн храму вулиці, мулярі мурували монастирі, церкви, каплиці. За шість місяців тут виникло справжнє місто — з вартівнею, судом, в'язницею і школою, яку відкрив старий сліпий писар.

Прочани сунули хмарою. Приїздили єпископи та хорепископи, сповнені глибокого захвату. Антіохійський патріарх, що саме перебував у Єгипті, приїхав з усім своїм кліром. Він привселюдно схвалив небачене подвижництво стовпника, і всі пастирі лівійських християнських громад, за винятком відсутнього Афанасія, приєдналися до патріаршої думки. Коли про це дізналися ігумени Єфрем та Серапіон, вони впали навколішки перед Пафнутієм і попросили в нього прощення за свої колишні сумніви. Пафнутій їм відповів:

— Моя покута, браття,— це ніщо порівняно з насланими на мене спокусами. Їм нема ліку, а їхня сила безмежно дивує мене. Коли подивитися на людину, вона здається зовсім маленькою, а з висоти стовпа, куди господь поставив мене, люди взагалі скидаються на метушливих мурашок. Але якщо заглянути всередину людини, вона безмежна; вона нескінченна, як світ, бо вона вміщує в собі світ. Усе, що я бачу перед собою,— монастирі, оселі, заїзди, човни на річці, усе, що відкривається перед моїм поглядом удалині,— ниви, канали, гори й піски,— годі зрівняти з тим, що є в мені. Я ношу в собі незліченні міста і безкраї пустелі. І над усім цим обширом простерлося зло, зло і смерть укривають його, як ніч укриває землю. В мені самому — неосяжний світ гріховних думок.

Він говорив так тому, що жадав жінки.

На сьомий місяць із Александрії, Бубаста й Саїса прийшло багато жінок, які довго були неплідними і тепер сподівалися на допомогу святого та цілющу силу стовпа. Вони терлися об камінь своїми животами, що не давали

плоду. Потім потяглися нескінченні вервечки возів та нош. З них вилазили каліки, на яких страшно було дивитися, і квапились пропхатися ближче до божого чоловіка. Матері простягали до Пафнутія дітей з покорченими ручками й ніжками, із закоченими оченятами, з піною на губах та хрипким голосом. Він накладав на них руки. Підходили сліпці, намацуючи перед собою дорогу, і навмання повертали до нього обличчя з кривавими ямами очниць. Розслаблені виставляли перед ним важкі, змертвілі або висохлі й огидно куці кінцівки; кульгаві задирали до нього вивернуті ступні; жінки, хворі на рак, оголювали груди, пошматовані невидимим коршаком. Жінки з водянкою просили покласти їх перед святим на землю, і тоді здавалося, ніби то скидають із воза туго поналивані міхи. Він їх благословляв. Важкою ступою підходили нубійці, вражені бугруватою проказою, і дивилися на нього сумними очима, що сльозилися на мертвотних обличчях. Він хрестив їх рукою. До нього піднесли на ношах дівчину з Афродітополя, яка після кривавої блювоти вже три доби лежала непритомна. Вона схожа була на вощану статую, і батьки, гадаючи, що вона мертва, поклали їй на груди пальмову гілку. Пафнутій помолився богу, і дівчина трохи підвела голову й розплющила очі.

Слава про чудеса, звершені святим, швидко ширилася в народі, і до стовпа посунули незліченні юрми бідолах, що страждали від хвороби, яку греки прозвали священною. Побачивши колону з праведником, вони билися в корчах, трусилися, клубками качалися по землі. І — диво дивне! — усі, хто це бачив, починали біснуватися теж, наче наслідуючи причинних. Ченці й богомольці, чоловіки й жінки вперемеш валялися на землі, корчилися з піною на губах, ковтали жменями пилюку й пророкували. А Пафнутій, стоячи на вершині стовпа, відчував якийсь дивний трепет у тілі і кричав, звертаючись до бога:

— Я козел відпущення, я беру на себе всі гріхи цих людей, і тому, господи, тіло моє кишить злими духами!

Щоразу, коли хворий видужував, люди вітали його гучними криками, врочисто несли зціленого на руках і без кінця повторювали:

— Ми щойно бачили нову сілоамську купіль.

На чудотворній колоні висіли вже сотні милиць; вдячні жінки вішали на неї вінки й образки. Греки вирізьблювали на ній прегарні двовірші, і кожен прочанин неодмін-

но видряпував там своє ім'я — тому невдовзі кам'яний стовп був помережаний до висоти людського зросту безліччю латинських, грецьких, коптських, пунійських, єврейських та арамейських написів і вкритий магічними знаками.

Коли настало свято пасхи, у це місто чудес стеклося стільки народу, що старим людям здавалося, ніби повернулись часи стародавніх містерій. На широкому майдані перед стовпом змішалися строкаті убори єгиптян, бурнуси арабів, білі стегенні пов'язки нубійців, короткі хітони греків, довгі збористі тоги римлян, легкі плащі й куці яскраво-червоні штани варварів, гаптовані золотом туніки куртизанок. Під'їздили на віслюках жінки в покривалах; чорні євнухи йшли попереду й прокладали їм дорогу, вимахуючи палицями. Акробати, прославши на землі килимок, вигиналися та жонглювали в колі глядачів, що мовчки їх обступали. Заклиначі змій, витягуючи руки, розмотували свої живі пояси. Величезне з'юрмисько народу блищало, миготіло, збивало куряву, дзеленчало, гуркотіло. Лаялися, шмагаючи верблюдів, погоничі, кричали торговці, що продавали амулети від прокази і проти лихого ока, ченці співали псалми та священні гімни, дико зойкали, корчачись на землі, причинні жінки, скиглили жебраки, наспівуючи давніх гаремних пісень, бекали вівці, ревли віслюки, моряки гучно скликали на свої кораблі прочан, і все це зливалося в оглушливий гамір, над яким злітали верескливі крики голих негренят, що бігали туди-сюди, пропонуючи свіжі фініки.

Увесь цей строкатий натовп задихався під білим розпеченим небом, у важкому повітрі, просякнутому пахощами жінок, духом негрів, кухонним чадом і випарами ароматичної смоли, яку богомольці купували в пастухів, щоб спалювати біля підніжжя стовпа.

Коли спускалася ніч, повсюди спалахували вогні, світильники, смолоскипи, і юрма перетворювалась на стовписько червоних тіней і чорних силуетів. У колі слухачів, що попрісідали навпочіпки, якийсь дід при світлі димучого каганця розповідав, як колись Біціу зачарував своє серце, вирвав його з грудей, поклав у акацію і потім сам обернувся на дерево. Дід жваво вимахував руками, тінь його незграбно повторювала ті рухи, ніби передражнюючи, а зачудовані глядачі в захваті скрикували. У шиночках, порозлягавшися на матах, гультяї вимагали пива й вина. Танцівниці з підмальованими очима й голими жи-

вотами зображували перед ними релігійні та любострасні сценки. Трохи обіч юнаки грали в кості і в мору, а діди ганялися в сутіні за повіями. І над усім цим розбурханим морем велично височів непорушний стовп; голова з коров'ячими рогами дивилася в темряву, а на ній, між небом і землею, стояв Пафнутій. Ось над Нілом випливає місяць, схожий на оголене плече богині. З пагорбів струмують потоки світла й блакиті, і Пафнутію здається, ніби він бачить, як мерехтить у блискітках вод тіло Таїс серед сапфірів ночі.

Минали дні, а пустельник усе залишався на стовпі. Коли настала пора дощів, вода з неба почала просочуватися крізь щілини в дашку й заливати праведника; тіло його отерпло, і він уже був нездатний рухатись. Шкіра Пафнутієва, обпалена сонцем, роз'ятрена росою, почала тріскатись; руки й ноги вкрилися виразками. Але душа його шалено жадала Таїс, і він кричав:

— Ще не досить, всемогутній боже! Пошли мені ще спокус! Ще більше нечистих помислів! Іще страхітливої хоті! Господи, наділи мене всім любострастям людським, щоб я міг спокутувати його! Коли й неправда, що грецька сучка на ім'я Єлена навалила на себе гріхи всього світу, як я чув недавно від одного дурисвіта, все ж таки в цій байці приховано глибокий зміст, і тепер я починаю його розуміти. Бо істинно, що нечестя народів стікає в душі праведників, наче в колодязь. Через те в душах святих більше гною, аніж у душах простих грішників. І тому дякую тобі, господи, що ти зробив мене стічною ямою світу.

Але ось до святого міста і навіть до вух подвижника дійшла нечувана новина: великий вельможа, один з найвизначніших людей держави — сам префект александрійського флоту Люцій Аврелій Котта збирається сюди приїхати, він уже їде, він уже близько!

Чутка була правдива. Старий Котта, що саме оглядав канали й інспектував судноплавство на Нілі, уже не раз висловлював бажання побачити стовпника та нове місто, якому дали назву Стілополь, тобто Стовпоград. Одного ранку стілопольці побачили, що річка вкрилася вітрилами. На борту позолоченої і обтягнутої пурпуром галери стояв Котта, а за ним пливла вся його флотилія. Він зійшов на берег і рушив до стовпа в супроводі писаря, що ніс дощечки для запису, і лікаря Арістея, з яким любив розмовляти.

За ним виступав численний почет, і берег замерехтів сенаторськими латіклавами та сагумами воїнів. За кілька кроків від колони Котта зупинився і став роздивлятися стовпника, втираючи чоло полою тоги. Він був від природи чоловік допитливий і багато чого бачив під час своїх тривалих подорожей. Він дуже любив згадувати про них і мріяв, закінчивши історію пунічних війн, написати книжку про дивовижі, які йому довелося бачити. Видовище, що відкрилось перед ним, здавалося, неабияк його зацікавило.

— Ну й дивина! — мовив він, відсапуючись і обливаючись потом.— Подумати лишень — це ж мій недавній гість. Атож, торік цей чернець був у мене на бенкеті. А потім викрав з міста танцівницю.

Він обернувся до писаря й мовив:

— Запиши це, хлопче, на мої дощечки. Не забудь також занотувати розміри колони й форму капітелі.

Він знову обтер чоло.

— Люди, яким можна вірити, запевняли мене, ніби цей чернець сидить на стовпі вже рік і жодного разу з нього не злазив. Арістею, як ти гадаєш, можлива це річ?

— Можлива для божевільного й хворого,— відповів Арістей,— а для чоловіка, здорового тілом і духом, неможлива, звичайно. Хіба ти не знаєш, Люцію, що інколи душевні й тілесні недуги наділяють хворих такими здібностями, яких у здорових людей не буває? Хоч, власне кажучи, ніякої відмінності між поганим і добрим здоров'ям нема. Просто органи людини можуть перебувати в різному стані. Давно вивчаючи явища, відомі під назвою хвороб, я дійшов висновку, що це неминучі й необхідні форми життя. Мені куди приємніше вивчати їх, ніж лікувати. Серед них багато таких, якими не можна не захоплюватись, бо на перший погляд вони начебто порушують лад у організмі, а насправді надають йому глибокої гармонії. Взяти, приміром, переміжну пропасницю — це ж просто чудова річ! Подеколи завдяки тілесним немощам розумові здібності різко загострюються. Ти знайомий з Креоном. У дитинстві він був заїкою й недоумком. Але, впавши з високих сходів і пробивши голову, він став блискучим адвокатом, яким ти його сьогодні знаєш. Цей чернець, певно, також страждає від якоїсь внутрішньої хвороби. А втім, його спосіб життя зовсім не такий незвичайний, як тобі здається, Люцію. Згадай індійських гімнософістів: адже вони можуть перебувати в цілковитій

нерухомості не те що рік, а й двадцять, тридцять і сорок років.

— Присягаюсь Юпітером, це безглуздя! — вигукнув Котта.— Адже людина народжується, щоб діяти, і бездіяльність — непрощенний злочин, бо вона завдає шкоди державі. Навіть не знаю, з якими віруваннями можна пов'язати такий негідний забобон. Скидається на те, що він походить від азіатських культів. Коли я був правителем Сирії, то бачив на пропілеях Гераполя зображення фалоса. Двічі на рік хтось із чоловіків піднімається туди і сидить там сім днів. Народ переконаний, що цей чоловік розмовляє з богами і вимолює благоденство для Сирії. Такий звичай здавався мені безглуздим; проте я не заборонив його. Бо гадаю, що мудрий правитель повинен не викорінювати звичаї народу, а навпаки — всіляко їх зміцнювати. Нав'язувати народові вірування не входить в обов'язки держави; вона повинна підтримувати ті, що вже існують і визначаються духом часу, місця та раси — гарні вони чи погані. Якщо держава починає з ними боротися, вона стає в очах народу в'язницею духу, уособленням тиранії і викликає до себе справедливу ненависть. До того ж піднестися над людськими забобонами можна, лише зрозумівши їхню природу і переставши на них зважати. На мою думку, Арістею, цього захмарника турбувати не слід. Нехай собі витає під небом, не терплячи кривд ні від кого, крім птахів. Однаково насильством його ні в чому не переконаєш, і я зможу довести свою перевагу над ним, лише зважаючи на його вірування та думки.

Він відсапався, кахикнув і поклав руку на плече писареві:

— Запиши, сину, що в деяких християнських сектах віруючих заохочують викрадати куртизанок і жити на стовпах. Можеш додати, що такі звичаї, напевне, пов'язані з культом божків плодючості. А втім, про це треба запитати в нього самого.

Він задер голову і, затулившись долонею від сонця, голосно закричав:

— Агов, Пафнутію! Ти ще не забув, як приходив до мене в гості? Тож розкажи мені: що ти робиш так високо? Чого ти туди заліз і чому оселився там? Може, цей стовп наділений для тебе якимось фалічним змістом?

Пафнутій не вшанував його відповіддю — адже Котта був поганин. Але учень праведника Флавіан наблизився до воєначальника й мовив:

— Ясновельможний володарю, цей чоловік узяв на себе гріхи всього світу і зцілює хворих.

— Юпітере всемогутній! Ти чув, Арістею?— вигукнув Котта.— Цей захмарник, як і ти, лікує недужих! Що скажеш ти про товариша по ремеслу, який піднявся так високо?

Арістей похитав головою:

— Цілком можливо, що деякі хвороби він виліковує краще, ніж я. Приміром, падучу, відому в народі під назвою священної хвороби, хоч усі хвороби священні однаково, адже всі вони від богів. Але одна з причин падучої — хвора уява, а погодься, Люцію, що цей чернець, примостившися на голові богині, як на сідалі, впливає на уяву хворих куди дужче, ніж я, скоцюрблений над своїми ступками та пляшечками. Існують сили, Люцію, куди могутніші, ніж наука та здоровий глузд.

— Які ж це?— запитав Котта.

— Неуцтво та безумство,— відповів Арістей.

— Навряд чи доводилось мені бачити щось цікавіше, ніж оце зараз,— зауважив Котта,— і, сподіваюсь, який-небудь здібний письменник ще розповість про заснування Стілополя. Але навіть найрідкісніші видовища не повинні затримувати поважного й заклопотаного чоловіка довше, ніж треба. Отож рушаймо оглядати канали. Прощай, любий Пафнутію. А втім, не прощай — до побачення! Якщо ти все ж таки надумаєш спуститися на землю і будеш в Александрії, не забудь прийти до мене на вечерю — я щиро радітиму.

Ці слова, вимовлені при багатьох свідках, переходили з уст в уста. А надто ревно поширювали їх віруючі, додаючи небувалого блиску до слави Пафнутієвої. Побожна уява розцвічувала й перекручувала Коттині слова, і розповідали, що святий з вершини свого стовпа обернув префекта флоту в апостольську, нікейську віру. Християни надавали останнім словам Аврелія Котти алегоричного змісту; за їхнім тлумаченням вечеря, на яку воєначальник запросив праведника, означала святе причастя, духовну трапезу, небесний бенкет. Розповідь про цю зустріч обростала неймовірними чудесними подробицями, і ті, хто вигадував їх, вірили в них найдужче. Розказували, ніби в ту мить, коли після тривалої суперечки Котта нарешті пізнав істину, з неба злетів ангел і втер йому з чола піт. Додавали, що лікар і писар префекта, за його прикладом, теж перейшли в християнську віру. Чудо було настільки

явне, що диякони головних лівійських церков склали його якнайдетальніший опис. Без перебільшення можна сказати, що відтоді весь світ охопило бажання побачити Пафнутія, і як на Заході, так і на Сході християни звертали до нього зачудовані погляди. Найвизначніші міста Італії слали до нього посольства, і сам римський імператор, божественний Констант, охоронець чистоти християнської віри, написав праведникові листа, якого з великою урочистістю доставили йому імператорські легати. І ось однієї ночі, коли місто, що розквітло в нього під ногами, спало, омите передсвітанковою росою, святий почув голос, і той голос йому сказав:

— Пафнутію, ти уславив себе печуваними подвигами, і слово твоє могутнє. Господь надихнув тебе задля слави своєї. Він обрав тебе, щоб творити чудеса, зцілювати хворих, навертати поган, наставляти на праведний шлях грішників, посоромлювати аріан і відновити в церкві мир.

Пафнутій відповів:

— Нехай же здійсниться воля божа!

А голос провадив:

— Устань, Пафнутію, і йди в імператорський палац до нечестивого Констанція, який, замість наслідувати мудрий приклад брата свого Константа, підтримує хибні погляди Арія й Марка. Іди! Бронзові двері розчиняться перед тобою, сандалі твої зашарудять по золотій підлозі базилік перед троном цезаря, а твій могутній голос наверне до істини серце Константинового сина. Ти станеш на чолі умиротвореної й могутньої церкви. А церква правитиме імперією так само, як душа тілом. Тебе піднесуть над сенаторами й патриціями. Ти вгамуєш голод народу і приборкаєш варварів. Старий Котта визнає тебе найпершим в уряді і благатиме честі обмити тобі ноги. Коли ти помреш, твою волосяницю віднесуть александрійському патріархові, і великий Афанасій, укритий сивиною слави, поцілує її, як святу реліквію. Устань же й іди!

Пафнутій відповів:

— Нехай звершиться воля господа!

Він важко зіп'явся на ноги і наготувався спуститись зі стовпа. Але голос, відгадавши його намір, сказав:

— Тільки не здумай спускатися по драбині. Це означало б учинити, як звичайнісінький смертний, і знехтувати високий дар, що ним тебе наділило небо. Осягни ж свою могутність, ангелорівний Пафнутію. Такий великий

святий, як ти, повинен літати в повітрі. Стрибай: херувими підхоплять тебе на крила. Стрибай!

Пафнутій відповів:

— Нехай воля господня панує на землі й на небесах!

Змахуючи довгими, розкинутими, наче розкошлані крила хворого птаха, руками, він уже наготувався стрибнути, коли раптом над його вухом розітнувся огидний сміх. Охоплений жахом, він запитав:

— Хто це так сміється?

— Ха-ха! — прогавкав голос.— Наша дружба тільки починається, але невдовзі, я певен, ми потоваришуємо ближче. Любий мій, це ж я захотів, щоб ти піднявся сюди. Щиро тобі дякую — адже ти слухняно виконуєш кожне моє бажання. Пафнутію, я задоволений тобою!

Здушеним від страху голосом Пафнутій промимрив:

— Відійди! Відійди! Я пізнаю тебе: ти той, хто привів Ісуса на покрівлю храму і показав йому всі царства світу.

Ціпеніючи від жаху, він безсило впав на камінь.

«Як я не розпізнав його раніше? — думав він.— Я жалюгідніший, аніж слінці, розслаблені та глухі, що схиляються переді мною, я втратив відчуття надприродного! Я нікчемніший за божевільних, що гризуть землю і запалюються жагою до трупів, я вже не здатен відрізняти пекельні зойки від голосу з неба. Навіть немовля плаче, коли його відривають від материної груді, собака нюхом знаходить сліди господаря, рослина повертається до сонця. А я, не опинаючись, став іграшкою в руках диявола. Отже, привів мене сюди сатана. Коли він затяг мене на цю вершину, пиха і хіть піднялися разом зі мною. Не страхітлива сила спокус жахає мене. Антоній на своїй горі зазнавав ще жахливіших. І нехай їхні жала пронизують мою плоть перед очима ангелів. Я став навіть тішитися своїми стражданнями. Але господь мовчить, і його мовчанка дивує мене. Він мене покидає, а в мене ж, окрім нього, нема нікого: він залишає мене в самотині, а мені без нього моторошно. Він тікає від мене. Я хочу бігти за ним навздогін. Камінь стовпа обпалює мені ступні. Тікати звідси, тікати швидше. Тільки не розлучатися з богом!»

Він кинувся до драбини, що стояла прихилена до колони, поставив ногу на перший щабель і опинився віч-на-віч із жіночою головою, увінчаною коров'ячими рогами: вона дивно посміхалася. Тоді йому стало цілком оче-

видно, що він вважав за місце свого спокою й слави диявольське знаряддя тривоги й погибелі. Він хутко спустився по драбині й ступив на землю. Ноги його відвикли ходити й тремтіли. Але, відчуваючи на собі тінь проклятого стовпа, він присилував себе бігти. Все спало. Непомічений, він перетнув широкий майдан, оточений шинками, заїздами та караван-сараями, і шмигнув у провулок, що піднімався в напрямку лівійських пагорбів. За ним погнався, гавкаючи, собака і відстав, лише коли почалися піски пустелі. Пафнутій пішов рівниною, де не було ніяких стежок, окрім слідів диких звірів. Проминувши покинуті халупи фальшивомонетників, гнаний розпачем, він плентав цілу ніч і цілий день, не зупиняючись.

Нарешті, майже падаючи від голоду, спраги й утоми і не знаючи, чи далеко ще до бога, він побачив безмовне місто, що розстелялося праворуч і ліворуч, гублячись за рожевим обрієм. Його приземкуваті будівлі, схожі одна на одну, скидалися на низько зрізані піраміди. Це були гробниці. Двері в них були повиламувані, і в темних склепах блищали очі гієн та вовків, що вигодовували там своїх малят, та біліли кістяки мерців, пограбовані злодіями й обгризені хижаками. Перетнувши це місто мертвих, Пафнутій безсило впав перед гробницею, що стояла осторонь інших біля джерела, затіненого пальмами. Гробниця була багата й пишна, але двері в ній були виламані й углибині видніла комірчина з розмальованими стінами, де кублилися змії.

— Ось де,— простогнав він,— уготоване мені житло, ось де келія мого каяття й покути.

Він заповз у гробницю, розігнав гадів і вісімнадцять годин лежав, простершися на кам'яній підлозі, потім поплентав до джерела й напився з пригорщі води. Зірвав з пальми кілька фініків, погриз зернята на стеблах лотоса. Він вирішив, що такий спосіб життя якраз добрий для нього і треба й далі дотримуватися його. Припадав чолом до кам'яних плит і лежав з ранку до вечора.

Та одного дня, простертий отак на камінні, він почув голос, і той голос казав:

— Подивися на ці малюнки, буде тобі наука.

Він підвів голову і побачив намальовані на стінах життєрадісні сценки людського побуту. Вони були стародавньої роботи і дуже майстерно виконані. Там видніли кухарі, що дмухали на вогонь, кумедно роздимаючи щоки; інші скубли гусей або варили в казанах шматки барани-

ни. Трохи далі мисливець ніс на плечах газель, пронизану стрілами. З іншого боку селяни сіяли, косили траву, збирали врожай. Ще далі жінки танцювали під музику віол, сопілок та арфи. Дівчина грала на лютні. В її чорному, заплетеному в кіски волоссі сяяла квітка лотоса. Крізь прозорий одяг просвічували чисті лінії тіла. Тугі перса й уста пашіли ніжністю і жагою. Прекрасне око дивилося прямо, хоч обличчя було намальоване в профіль. Дівчина була як жива. Пафнутій, роздивившися її, опустив очі і відповів голосові:

— Навіщо велиш ти мені дивитись на ці малюнки? Нема сумніву, що вони зображують земне буття поганина, чий прах лежить піді мною в глибокій ямі, у чорній базальтовій домовині. Вони нагадують про життя мерця, і, незважаючи на яскраві барви, це лише тіні тіней. Життя небіжчика! О марнота!..

— Він помер, але він жив,— відповів голос,— а ти помреш, так і не живши.

Від того дня Пафнутій не мав і хвилини спокою. Голос говорив, не вмовкаючи, дівчина з лютнею невідривно дивилася на нього своїм оком, облямованим довгими віями. Вона також говорила:

— Подивися: я таємнича й прекрасна. Кохай мене; вгамуй у моїх обіймах жагу, що спопеляє тебе. Чого тобі мене боятися? Однаково втекти від мене ти ніколи не зможеш: я жіноча краса. Куди ти хочеш заховатися від мене, безумцю? Образ мій ти побачиш і в квітах, і в стрункіх обрисах пальм, і в польоті горлиць, і в стрибках газелей, ти впізнаєш мене і в течії струмочків, і в лагідних променях місяця, а коли заплющиш очі, то знайдеш мене в собі самому. Минула тисяча років, відколи чоловік, що спить тут на чорному кам'яному ложі, весь сповитий смужками полотна, пригортав мене до грудей. Вже тисяча років, як ми з ним востанне поцілувалися, а його сон і досі овіяний пахощами моїх уст. Ти мене добре знаєш, Пафнутію. Як це ти мене відразу не впізнав? Я одно з незліченних утілень Таїс. Ти чернець учений і добре розумієш сутність явищ. Ти часто мандрував, а в мандрах люди багато чого навчаються. Нерідко за один день, перебутий у далеких краях, пізнаєш більше, аніж за десять років сидіння вдома. Отже ти, безперечно, чув, що Таїс колись жила на Аргосі під ім'ям Єлени. У Фівах Стобрамних вона жила в іншій подобі. Таїс Фіванська — це я. Як ти досі не здогадався? Живучи на світі, я взяла

на себе чимало його гріхів і, навіть ставши тінню, можу зараз узяти твої гріхи, коханий пустельнику. Чого ти такий здивований? Хіба ти не знав із самого початку, що хоч куди б ти пішов, повсюди зустрінеш Таїс?

Він бився чолом об каміння і кричав від жаху. А дівчина з лютнею щоночі сходила зі стіни, наближалася до нього й говорила дзвінким ніжним голосом, обвіваючи його духмяним подихом. Та святий чоловік нестямно опинався спокусам, і тоді вона одного разу сказала так:

— Кохай мене. Краще, любий, скорися. Поки ти опинатимешся, я тебе мучитиму. Ти навіть не уявляєш, скільки терпіння в мертвої. Коли треба, я зачекаю твоєї смерті. Я чаклунка, і тоді вдихну в твоє неживе тіло новий дух, що не відмовить мені в тому, чого я зараз марно домагаюсь від тебе. Подумай лишень, Пафнутію, в якій ти будеш притузі, коли твоя блаженна душа побачить з небесної височини, як на землі її тіло віддається плотським утіхам. Навіть сам бог, що обіцяв тобі віддати тіло після страшного суду, буде неабияк збентежений! Як же зможе він утвердити в славі небесній людську плоть, зачаровану чаклункою й заполонену бісом? Ти зовсім про це не подумав. Не подумав, мабуть, і бог. Між нами кажучи, він не надто тямущий. Найпростішій чарівниці зовсім не важко обкрутити його круг пальця, і якби він не мав грому та заливних дощів, сільські хлопчаки щодня тягали б його за бороду. Що й казати, далеко богові до старого змія, його давнього ворога. Ось той — справжній художник і майстер. Він немало потрудився над моєю красою, і я така гарна лиш завдяки йому. Це він навчив мене заплітати коси і фарбувати пальці в рожевий колір, а нігті — в кольори агату. Ти до нього був дуже несправедливий. Коли ти прийшов, щоб оселитися в цій гробниці, то повиганяв звідси змій, які жили тут, і навіть не поклопотався дізнатися, чи не родичі вони йому. Ти навіть подавив їхні яйця. Боюся, бідолашний мій друже, що це тобі так не минеться. Адже тебе попереджали, що він музика і вічно закоханий. А ти що вчинив? Ти посварився і з наукою, і з красою. Ти зовсім знікчемнів, а Єгова не квапиться на допомогу тобі. Гадаю, він і не прийде. Він неосяжний, як сама нескінченність, і через те рухатися йому незручно — просто немає де. А якби, попри неможливе, він і заворушився, то перевернув би весь світ. Прекрасний відлюднику, ну поцілуй же мене.

Пафнутій знав, які чудеса можна творити чаклунством. Охоплений тривогою, він думав:

«Можливо, мертвий, що лежить похований у мене під ногами, знає слова таємної книги, закопаної десь недалеко звідси, в царській гробниці? Силою заклинань мерці можуть повертати собі подобу, що її мали колись на землі, і знову милуватися сонцем та усмішками жінок».

Він боявся, щоб дівчина з лютнею і покійник не поєднались, як за життя, і він не став би свідком їхніх любощів. Не раз йому вчувались легенькі звуки поцілунків.

Все його бентежило, і тепер, коли бога не було поруч, він боявся не тільки відчувати, а й думати. Одного вечора, лежачи, як звичайно, простертий на підлозі, він почув незнайомий голос:

— Пафнутію, на землі куди більше людей, ніж ти гадаєш, і якби я показав тобі все, що бачив сам, ти помер би з переляку. Існують люди з оком на лобі. Існують люди з однією-однісінькою ногою, що не ходять, а стрибають. Існують люди, які можуть легко змінювати стать і з жінок перетворюються на чоловіків. Є люди-дерева, що пускають у землю коріння. І є люди без голови, з очима, носом і ротом на грудях. Невже й справді ти припускаєш, що Ісус Христос помер задля спасіння таких людей?

А то ще йому було видіння. Він побачив шлях, осяяний сонцем, струмочки й сади. Тим шляхом на сірійських конях гнали учвал Арістобул та Кереас, і веселий рум'янець від швидкої їзди палахкотів на щоках юнаків. Каллікрат стояв під портиком і читав вірші; голос його бринів гордістю, очі вдоволено сяяли. Зенофемід прогулювався в саду, зривав золоті яблука і пестив блакитнокрилого змія. Заглибившись у роздуми, стояв під священним персиковим деревом Гермодор у білому вбранні, з блискучою митрою на голові. Замість квітів дерево було обсипане крихітними голівками з карбованим профілем, що мали, як єгипетські богині, головні убори в подобі шуліки, сокола чи блискучого місячного диска. А трохи осторонь, біля фонтана, Нікій вивчав на армілярній сфері гармонійний рух небесних світил.

Потім до пустельника підійшла жінка під покривалом, з мирртовою гілочкою в руці. Вона сказала йому:

— Подивися. Одні шукають краси вічної і вкладають безмежність у своє скороминуще життя. Інші в глибокі роздуми не вдаються. Вони просто живуть, бездумно під-

коряючись прекрасній природі, вони щасливі вже тому, що життям своїм славлять великого творця всього сущого; бо людина — це прекрасний гімн богові. Всі вони вважають, що в щасті гріха немає і радість людям дозволена. А що, коли вони мають слушність, Пафнутію? Який же ти тоді дурень!

І видіння розвіялось.

Ось так Пафнутій безперестану терпів спокуси тіла й душі. Сатана не давав йому й хвилини перепочинку. Порожня гробниця кишіла живими істотами, як перехрестя вулиць у великому місті. Голосно реготали біси, заклопотано товклися, роблячи кожен своє, мільйони ларвів, емпуз та лемурів. Увечері, коли він ішов до джерела, сатири з німфами кружляли навколо нього і затягували його в свій розпусний танок. Біси вже Пафнутія не боялися. Вони глузували з нього, лаяли його сороміцькими словами й били. Одного дня чортеня, зростом не вище за лікоть, украло в нього мотузку, якою він підперізувався.

«Думко,— побивався Пафнутій,— куди ти мене завела?»

І він надумав попрацювати руками, щоб дати розумові спочинок, такий йому необхідний. Біля джерела, в тіні пальм, росли банани з широким листям. Він нарізав із них пагонів і заніс їх у свою гробницю. Там він розтовк пагони каменюкою, як роблять плетільники линв, і витіпав їх, перетворивши на тонкі волокна. Бо він вирішив сплести мотузку замість тієї, що вкрав нечистий. Побачивши таке, біси трохи розгубилися: вони перестали до нього чіплятися, і навіть дівчина з лютнею облишила свої чаклунські витівки і вже не сходила з розмальованої стіни. Тепер Пафнутій щодня розтовчував бананове бадилля, і це допомагало йому утверджуватися в мужності й вірі.

«З поміччю неба,— підбадьорював він себе,— я приборкаю плоть. А душа моя ніколи не втрачала надії. Марно біси та ця проклятуща намагалися заронити в неї сумніви щодо природи бога. Я відповім їм устами апостола Іоанна: «Спочатку було слово, і слово було бог». Я вірю в це непохитно, і навіть коли те, у що я вірю,— безглуздя, я вірю в нього тим дужче. Зрештою, воно й має бути безглуздям. Бо інакше я б не вірив у нього, я б його просто знав. А те, що знаєш, не дарує життя. Тільки у вірі спасіння».

Витіпані волокна він виставляв на росу й на сонце і щоранку старанно перевертав їх, щоб вони не погнили. Він відчував, як відроджується в ньому дитяча простодушність, і безмежно радів. Сплівши мотузку, він нарізав стеблин, щоб сплести кошики й мати. Поховальний склеп скидався тепер на майстерню кошикаря, і Пафнутій від роботи легко переходив там до молитви. Та, мабуть, бог так і не прихилився до нього, бо однієї ночі пустельник прокинувся, розбуджений голосом, від якого йому аж мороз поза спиною пішов: він здогадався, що то голос мерця.

Голос ледве чутно шепотів, але в ньому відчувалися нетерплячі нотки:

— Єлено! Єлено! Ходімо зі мною купатися! Та швидше-бо!

Пустельника залоскотали гарячі губи, і жіночий голос над самим його вухом відповів:

— Любий, я не можу встати: на мені лежить чоловік.

Нараз Пафнутій помітив, що припав щокою до жіночих персів. Він пізнав дівчину з лютнею; легенько випручавшись, вона підвелася й сіла. І тоді пустельник розпачливо обхопив руками це тепле й запашне тіло і, згораючи від згубної хоті, заволав:

— Залишся, щастя моє, залишся!

Але дівчина стояла вже на порозі. На її усміхнених устах мерехтіло місячне світло.

— Навіщо мені залишатися?—мовила вона, сміючись.— Закоханому з такою палкою уявою досить буде й тіні від тіні. Однаково ти вже згрішив. Чого ж тобі треба ще?

Цілу ніч Пафнутій проплакав, а коли зайнявся світанок, він, жалібно стогнучи, звернувся до неба з молитвою:

— Ісусе, мій Ісусе, навіщо ти покинув мене? Ти бачиш, у якій я небезпеці. Порятуй мене, солодкий Спасителю. Бо твій отець мене вже не любить, він глухий до моїх молитов, і, крім тебе, в мене тепер нема нікого. Ми з ним більше не розуміємо один одного, я нездатний осягнути його волю, а він не хоче мене пожаліти. Але ж ти, Ісусе, народився від жінки, і вся моя надія на тебе. Згадай, як ти сам був людиною. Я звертаюся з благанням до тебе не тому, що ти бог від бога, світло від світла, бог істинний від бога істинного, а тому, що ти жив, убогий і кволий, на цій землі, де я страждаю, тому що сатана спокушав твою плоть, тому що холодний піт зрошував пе-

ред смертю твоє чоло. До твоєї людяності я звертаюся, о Ісусе, о мій брате Ісусе!

Коли він докінчив молитву, в розпачі заламуючи руки, у склепі розітнувся оглушливий регіт — аж задвигтіли стіни,— і той самий голос, що говорив до нього на стовпі, глузливо мовив:

— Ось молитва, гідна єретика Марка! Пафнутій став аріанином! Пафнутій став аріанином!

Пустельникові потемніло в очах, і він упав на підлогу, наче підкошений.

. . . . . .

Коли він розплющив очі, то побачив навколо себе ченців у чорних каптурах, які бризкали йому водою на скроні і читали молитви про вигнання бісів. Кілька ченців стояли оддалік із пальмовими вітами в руках.

— Ми йшли через пустелю,— мовив один із них,— і почули з цієї гробниці крики, а коли зайшли, то побачили тебе розпростертого на кам'яній підлозі. Нема сумніву, що повергли тебе на землю біси, а вгледівши нас, вони розбіглися.

Пафнутій підвів голову і кволим голосом запитав:

— Браття, хто ви такі? І чому в руках у вас пальмові віти? Ви прийшли поховати мене?

Йому відповіли:

— Брате, хіба ти не знаєш, що наш отець Антоній, досягши віку ста п'ятьох років, отримав з неба провістя близького скону і захотів спуститися з гори Кольцинської, де він жив на відлюдді, і благословити своїх незліченних духовних дітей? Ми йдемо з пальмовими вітами назустріч нашому пастиреві. Та невже ти, брате, досі не чув про таку велику подію? Хіба ангел не прилітав у цю гробницю й не попередив тебе?

— Лихо мені! — тяжко зітхнув Пафнутій.— Я не гідний такої ласки, і єдині гості цієї оселі — вампіри та біси. Моліться за мене! Я Пафнутій, антінойський настоятель, найнікчемніший серед слуг господніх.

Почувши ім'я Пафнутія, всі схвильовано замахали пальмовими вітами й зашепотіли йому славослів'я. Чернець, що вже говорив із Пафнутієм, у захваті вигукнув:

— Невже ти — святий Пафнутій, уславлений стількома подвигами, що, як гадають, колись тебе поставлять поруч із самим великим Антонієм? Це ж ти, преподобний, навернув до бога куртизанку Таїс, піднявся на вершину високої колони і був знятий звідти серафимами. Люди, що

не спали там уночі, на власні очі бачили твоє блаженне вшестя. Крила ангелів огорнули тебе білою хмарою, а твоя правиця благословляла оселі. На другий день уранці, коли люди тебе не побачили, журливий стогін злетів до вершини розвінчаного стовпа. Але Флавіан, твій учень, сповістив про чудо і взяв провід над братією на себе. Лише один недоумкуватий, на ім'я Павло, став перечити одностайній думці присутніх. Він запевняв, ніби уві сні бачив, як тебе потягли біси; юрма хотіла побити його камінням, і йому лиш чудом пощастило уникнути смерті. Я Зосима, настоятель відлюдників, оцих, що лежать, простершись біля твоїх ніг. Як і вони, я схиляюся перед тобою, щоб разом з дітьми ти благословив і вітця. А тепер розкажи нам про чудеса, що їх господь надумав звершити, обравши тебе своїм знаряддям.

— Господь не тільки не обдарував мене своєю ласкою, як ти гадаєш,— відповів Пафнутій,— а й наслав на мене жахливі спокуси. Ангели не знімали мене зі стовпа. Чорна хмара встала перед моїми очима і повела мене за собою. Відтоді я живу, як уві сні. Окрім бога — все тільки сон. Коли я відбув подорож у Александрію, то за короткий час наслухався багато розмов і зрозумів, що полчища людських гріхів незліченні. Вони невблаганно наступають на мене, і я оточений стіною мечів.

Зосима відповів:

— Преподобний отче, не забувай, що святі, а надто святі пустельники, нерідко страждають від жахливих спокус. Коли й справді ти не був піднесений на небо руками серафимів, то, значить, господь виявив таку ласку твоєму образові, бо Флавіан, ченці та багато інших людей були свідками твого вшестя.

Пафнутій вирішив і собі йти просити благословення в святого Антонія.

— Брате Зосимо,— попросив він,— дай мені пальмову віть, і ходімо разом до нашого пастиря.

— Ходімо!— відповів Зосима.— Ченцям належить виступати військовим строєм, бо вони насамперед воїни. Ми з тобою, як настоятелі, підемо попереду. А решта йтимуть за нами, співаючи псалми.

І вони вирушили в дорогу. Пафнутій почав говорити:

— Бог — єдиний, бо він істина, а істина — одна. Світ розмаїтий лиш тому, що він сповнений облуди. Слід відвертати очі від усіх явищ природи, хоч би якими невинними вони здавались. Їхня строкатість, що надає їм такої

краси, несе для душі згубу. Ось чому мені так сумно, коли я бачу зарості папірусу на гладенькій поверхні озера. Все, що сприймається нашими чуттями, варте глибокого осуду. Найкрихітніша піщинка таїть у собі небезпеку. Кожна річ спокушає нас. А жінка — це поєднання всіх спокус, розпорошених у легкому повітрі, розсипаних на квітучій землі, розчинених у прозорих водах. Щасливий той, у кого душа — запечатаний дзбан. Щасливий той, хто вміє бути німим, сліпим і глухим і хто нічого не розуміє в світі, аби розуміти бога!

Зосима, подумавши над його словами, відповів так:

— Преподобний отче, ти відкрив мені душу, і тепер моя черга зізнатися перед тобою в своїх гріхах. Так ми, за апостольським звичаєм, висповідаємось одне одному. Перед тим, як піти в ченці, я провадив у миру найганебніше життя. У Мадаврі, місті, що славиться своїми повіями, я шалено віддавався розпусті. Щоночі я бенкетував у товаристві молодих гультяїв та флейтисток і потім вів до себе додому ту, що подобалася мені найдужче. Такому святому, як ти, годі уявити, куди заводила мене непогамовна хіть. Досить сказати, що я не милував ні матрон, ні черниць, не боявся ні перелюбства, ні блюзнірства. Я розпалював свої чуття вином, і мене недарма вважали найпершим п'яком у Мадаврі. Одначе я був християнином і крізь свою розпусту ніс у душі віру в розіп'ятого Христа. Я вже розтринькав на гульню майже все, що мав, і почав відчувати наближення злиднів, коли найвідчайдушніший із моїх друзів-гульвіс став швидко сохнути від якоїсь жахливої хвороби. Ноги не тримали його; руки трусилпсь і не хотіли згинатися; очі затяглися каламуттю і нічого не бачили; з горла виривалися дикі хрипи, а розум обважнів ще дужче, ніж тіло, і впав у мертве заціпенінпя. Господь обернув його в тварюку — за те, що він жив, як тварюка. Втрата багатства вже й так навіювала мені спасенні думки, але приклад товариша став останньою краплею. Серце моє сповнилось відрази, я покинув світ і подався в пустелю. Там я ось уже двадцять років тішуся спокоєм, і досі ніщо його не порушувало. Разом із братією я тчу полотно, будую келії, тешу дерево і навіть пробую переписувати молитви та псалми, хоча, по щирості кажучи, писати я не дуже охочий, бо завжди більше любив працювати руками, ніж головою. Мої дні сповнені радості, а ночі минають без снів, і сподіваюся, господь мене

ласкою не обминає, бо навіть у найстрашніших гріхах я не втрачав надії.

Вислухавши цю сповідь, Пафнутій підняв очі до неба й промурмотів:

— Господи, до цього блюзніра та перелюбника, заплямованого стількома злочинствами, ти прихильний, а від мене, що завжди слухняно виконував твої заповіді, ти відвертаєш свій зір! Яке незбагненне твоє правосуддя, о господи, і які недовідомі твої шляхи!

Зосима простяг уперед руку:

— Подивися, преподобний отче: наче міріади мурашок, тягнуться від протилежних сторін обрію чорні вервечки. Це наші браття, що йдуть, як і ми, назустріч Антонієві.

Коли вони прибули на місце, де була призначена зустріч, то побачили величне видовище. Армія ченців вишикувалася в три ряди величезним півколом. У першій лаві стояли старі пустельники з патерицями в руках, з довгими, аж до землі, бородами. Ченці ігуменів Єфрема й Серапіона та пустельники з берегів Нілу утворювали другу лаву. За ними стояли відлюдники, що спустилися з далеких скелястих гір. Висхлі й почорнілі тіла одних були прикриті жалюгідним лахміттям, на інших замість одягу висіли мачули, сплетені з рогозу й пруття. Дехто був зовсім голий, але господь укрив їхнє тіло шерстю, густою, наче овече руно. У кожного в руці зеленіла пальмова віть; здавалося, то вигнулась на піску смарагдова веселка, і ченці схожі були на ангельський хор, на живі мури граду господнього.

Серед того зібрання панував такий лад, що Пафнутій легко розшукав своїх учнів. Він став неподалік від них, але, не бажаючи порушувати їхнє святобливе очікування, низько насунув на обличчя каптур, щоб вони його не впізнали. Зненацька залунали голоси і крики.

— Святий! — вигукували з усіх боків.— Святий! Ось він, великий праведник! Ось той, перед ким відступили пекельні сили! Улюбленець господа! Наш пастир Антоній!

Потім запала глибока тиша, і всі ченці простерлися на піску.

З вершини гори, що височіла серед безмежної пустелі, спускався Антоній, підтримуваний своїми улюбленими учнями Макарієм та Амафасом. Він ступав повільно, але його постава була ще пряма і ще відчувалися в ньому рештки надлюдської сили. Біла борода спадала на широкі груди, блискучий череп сяяв, як Мойсеєве чоло. Очі пра-

ведника дивилися орлиним поглядом, а на круглих щоках грала дитяча усмішка. Благословляючи народ, він підняв знесилені століттям нечуваних подвигів руки і вклав останню міць свого голосу в слова любові:

— Які прекрасні, о Якове, твої ку́щі! Які чудові твої шатра, о Ізраїлю!

І відразу з кінця в кінець людського муру солодкозвучно залунав псалом: «Блажен муж, що боїться господа».

А тим часом Антоній у супроводі Макарія й Амафаса обходив лави пустельників та ченців. Цей ясновидець, що бачив небеса й пекло, цей відлюдник, що з печери правив християнською церквою, цей святий, що підтримував віру в мучениках у години найтяжчих випробувань, цей учений, чиє слово спопеляло єресь, тепер лагідно розмовляв з кожним із своїх духовних синів, мов із рідними дітьми, прощався з ними напередодні свого блаженного скону, бо господь, що злюбив його, нарешті пообіцяв забрати його до себе.

Ігуменам Єфремові та Сераніонові він сказав:

— Ви старші над численним воїнством і обидва стали славетними полководцями. Тому в раю вам дадуть золоті панцери, і архангел Михаїл настановить вас хіліархами небесних дружин.

Побачивши старого Палемона, він обняв його й мовив:

— Ось найлагідніший і найкращий серед моїх дітей. Його душа духмяніє, як квіти квасолі, що її він сіє навесні.

До настоятеля Зосими він звернувся з такими словами:

— Ти не втрачав надії на божественне милосердя, і тому господь дарував тобі мир. Ти зумів зберегти в душі чесноти, і вони пишно розквітли на гноїщі твоєї розпусти.

Для кожного святий знаходив щирі й мудрі слова. Старим пустельникам він казав:

— Апостол бачив, як сиділи навколо трону господнього двадцять і четверо старих чоловіків у білих мантіях, з вінцями на головах.

Молодих він повчав:

— Радійте — сумують нехай ті, хто на цьому світі щасливий.

Ось так, обходячи лави духовного воїнства, напучував Антоній дітей своїх. Пафнутій, побачивши святого перед собою, упав навколішки. Страх і надія шматували його змучену душу.

— Отче! Отче! — заволав він у розпачі.— Порятуй мене, бо я гину! Я привів до бога душу Таїс, я жив на вершині стовпа і в могильному склепі. Моє чоло від поклонів зробилося мозолястим, як коліно верблюда. І однаково бог покинув мене. Благослови мене, отче, і я буду врятований; окропи мене гісопом, і я вмнюся й засяю, як сніг.

Антоній не відповів нічого. Він обвів поглядом антіной-ську братію, і ніхто не зміг витримати осяйного блиску його очей. Помітивши Павла, прозваного Юродивим, він довго на нього дивився, тоді помахом руки підкликав ченця до себе. Всі здивувалися, що святий звертається до вбогого розумом, але Антоній сказав:

— Бог обдарував його більше, аніж будь-кого з вас. Подивися вгору, сину мій Павле, і скажи, що ти бачиш на небі.

Павло Юродивий задер голову. Обличчя його засяяло, і він натхненно заговорив:

— Я бачу на небі ложе в золоті й пурпурі. Біля ложа чатують три діви, щоб до нього не підходила жодна душа, окрім тієї, для кого воно наготовлене.

Гадаючи, що те ложе — символ його слави, Пафнутій уже звернувся до бога зі словами подяки. Але Антоній знаком звелів йому замовкнути і слухати Юродивого, що мурмотів у екстазі:

— Три діви заговорили до мене. Вони кажуть: «Невдовзі праведниця покине землю: Таїс Александрійська помирає. Отож ми наготували для неї ложе слави, бо ми — її чесноти: Віра, Богобоязність і Любов.

Антоній запитав:

— Що ти бачиш там ще, любий сину?

Павло довго блукав очима від зеніту до надира, від заходу до сходу, але не бачив нічого, коли раптом погляд його впав на антіноиського настоятеля. Обличчя Юродивого побіліло від священного жаху, а в зіницях замерехтіли відблиски невидимого полум'я.

— Я бачу,— прошепотів він,— як троє бісів радісно ладнаються схопити цього чоловіка. Один прибрав подобу стовпа, другий — жінки, третій — чаклуна. У кожного розпеченим залізом випалене ім'я; у першого — на чолі, у другого — на животі, у третього — на грудях. Це Пиха, Хіть і Сумнів. Я бачив їх.

Павло замовк. Очі його потьмяніли, щелепа відвисла, і він знов запав у недоумство.

Антінойські ченці злякано дивилися на Пафнутія, а святий Антоній сказав:

— Бог виголосив нам свій справедливий вирок. Ми повинні шанувати його й мовчати.

І святий пішов далі. Він ішов і благословляв людей. Сонце, схилившись до обрію, осявало великого подвижника промінням слави, а його безмежно побільшена ласкою неба тінь розстелялася за ним, як нескінченний килим,— на знак довгої пам'яті, що мала залишитися по праведникові на землі.

Пафнутій стояв, як громом прибитий, і більше нічого не бачив, більше нічого не чув. У його вухах бриніли лише слова: «Таїс помирає!» Таке ніколи не спадало йому на думку. Двадцять років його очі щодня дивилися на мертву голову мумії, але, уявивши, що смерть погасить очі Таїс, він похолов від жаху.

«Таїс помирає!» Але ж цього не може бути! «Таїс помирає!» Тільки двоє слів — а скільки в них нового й жахливого змісту! «Таїс помирає!» Навіщо тоді сонце, струмки, квіти і все творіння? «Таїс помирає!» Навіщо тоді світ? Раптом він аж підскочив. «Побачити її, побачити її ще раз!» Він кинувся бігти. Не розумів, ні де він є, ні куди прямує, але інстинкт несхибно вивів його до Нілу. Повноводна річка була вкрита безліччю вітрил. Він стрибнув у човен, налаштований пубійцями, і, лігши на носі, жадібно вдивлявся перед собою в простір, і кричав від розпачу й болю:

— Божевільний, який же я божевільний, що не володів Таїс, поки було не пізно! Яке безумство було гадати, ніби в світі існує щось, окрім неї! О навіжений! Я думав про бога, про спасіння душі, ніби це має якусь вагу для того, хто бачив Таїс. Як не відчув я, що в одному поцілунку цієї жінки — вічне блаженство, що без неї життя втрачає сенс і обертається на безглуздий сон? О дурню! Ти бачив Таїс, і ти прагнув до неземних радощів! О боягузе! Ти бачив Таїс, і ти побоявся бога! Бог! Небеса! Що в них? Хіба можуть вони дати тобі хоч крихітну частку того, що могла б дати вона? О жалюгідний шаленцю, навіщо ти шукав божественної благодаті десь-інде, а не на устах Таїс? Чия рука затулила тобі очі? Нехай буде проклятий той, хто тебе засліпив! Ти міг за вічне прокляття купити одну мить її кохання, і ти цього не зробив! Вона розкрила перед тобою обійми, що духмя-

ніли пахощами плоті та квітів, а ти не припав до її оголених персів, не захотів зазнати незрівнянної втіхи! Ти послухався голосу, який ревниво застерігав тебе: «Стримайся». Дурень, дурень, нікчемний дурень! Тепер тобі лишилося тільки жалкувати та каятись! О безнадія! Ти міг би радісно понести з собою в пекло згадку про незабутню мить і крикнути богові: «Пали мою плоть, висуши кров у моїх жилах, попереламуй мені кістки, але тобі не вдасться стерти з моєї пам'яті спогад, що обвіватиме мене пахощами та свіжістю віки вічні!.. Таїс помирає! Нікчемний боже, коли б ти знав, як сміюся я з твого пекла! Таїс помирає, і вона ніколи не буде моєю, ніколи, ніколи!»

Човен швидко линув за течією, а він цілими днями лежав, уткнувшись обличчям у руки, й повторював:

— Ніколи! Ніколи! Ніколи!

Потім, згадавши, що вона віддавалася, але не йому, а іншим, що вона пролила на світ ціле море кохання, а він навіть не змочив у ньому губів, він дико схоплювався на ноги і вив від нестерпного болю. Він роздирав собі нігтями груди і кусав руки. Він думав: «О, якби я міг повбивати всіх, кого вона кохала!»

Думка про вбивство тих чоловіків сповнювала його п'янкою люттю. Він мріяв, як повільно, з насолодою задушить Нікія і при цьому пильно дивитиметься йому в очі. Потім його лють раптово стихала. Він плакав, ридав. Він ставав кволим і лагідним. Невимовна ніжність розливалася в його душі. Йому хотілося кинутись на шию товаришеві дитинства й сказати: «Нікію, я люблю тебе за те, що ти любив її. Розказуй мені про неї. Повтори мені все, що вона казала тобі». І знову й знову його люто шпигали в серце слова: «Таїс помирає!»

— Світло денне! Сріблясті нічні тіні, сонце, місяцю і зорі, небеса, тремтливі крони дерев, дикі звірі, свійська худобо, бентежні душі людей, чи чуєте ви: «Таїс помирає!» Сонячні промені, подихи леготу й пахощі квітів — згиньте! Розпливіться, обриси й думки всесвіту! «Таїс помирає!..» Вона була окрасою світу, і все, що наближалося до неї, сяяло відблисками її вроди. Які приємні були старий воїн і мудреці, що бенкетували з нею в Александрії! Як милозвучно лилась їхня мова! На устах у них пурхали рої радісних образів, а кожна їхня думка була наповнена пахощами солодкої млості. Дихання Таїс витало над ними, і тому все, що вони казали, було сповнене коханням,

красою, істиною. Чарівна безбожність надавала блиску й вишуканості їхнім розмовам. В них мінилася веселковими барвами вся розкіш людського розуму. О горе! Усе це тепер тільки сон. Таїс помирає! То нехай же разом із нею смерть забере й мене! Та чи здатний ти хоч померти, засохлий паростку, зародку, отруєний жовчю та гіркими сльозами? Жалюгідний виродку, що не знав життя, невже ти сподіваєшся зазнати радощів смерті? О, якби тільки справді бог існував! О, як палко прагну я, щоб він прокляв мене,— о, як мені цього хочеться! Ненависний боже, чи ти мене чуєш? Я плюю тобі в обличчя — тільки швидше врази мене прокляттям! Я хочу вічно кипіти в пеклі, щоб вічно дихати звідти на тебе палючою ненавистю!

. . . . . .

. . . . . .

Удосвіта Альбіна зустріла антіноїського настоятеля біля монастирських келій.

— Ласкаво просимо до наших мирних шатрів, преподобний отче, бо ти, безперечно, прийшов благословити святу, що її нам подарував. Ти вже знаєш, що бог у своєму милосерді кличе її до себе; та й як би міг ти не знати цієї новини, коли ангели розголосили її по всіх пустелях? Атож, Таїс на порозі блаженної смерті. Подвиги її завершені, і я повинна розповісти тобі кількома словами, як вона серед нас жила. Коли ти пішов, залишивши Таїс у келії, запечатаній твоєю печаткою, я послала їй разом із їжею флейту, схожу на ті, що на них грають на бенкетах дівчата її ремесла. Я зробила це, щоб вона не так сумувала і змогла явити перед богом не меншу красу й талант, аніж тоді, коли розважала людей. Я вчинила розумно, бо Таїс від ранку до вечора славила на флейті господа, а зачаровані музикою невидимої флейти діви казали: «Ми чуємо соловейка в райських садах, умирущого лебедя — розіп'ятого Христа». Ось так Таїс покутувала свої гріхи, і через шістдесят днів двері розчинилися самі собою, а глиняна печатка розпалася, хоч її не чіпала жодна людська рука. З цього знаку я зрозуміла, що випробування, яке ти наклав на Таїс, закінчилося і бог простив їй усі гріхи. Відтоді вона стала жити одним життям з моїми дочками, працювати й молитися разом з ними. Її скромність у розмовах та поведінці була для сестер прикладом, і вона здавалася втіленням самої цнотливості.

Траплялось, вона й журилася, але ці хмарки швидко розвіювались. Коли я побачила, що вона поєдналася з богом вірою, надією та любов'ю, то вже не боялася використати її талант і навіть вроду сестрам на науку. Я просила її зобразити перед нами діяння сильних духом жінок і мудрих дів із святого письма. Вона зображувала Есфір, Дебору, Юдіф, Марію — сестру Лазаря і Марію — матір Христа. Я знаю, преподобний отче, що твоя суворість обуриться на думку про такі вистави. Але ти й сам би розчулився, коли б побачив, як вона проливала в цих побожних сценах щирі сльози і здіймала до неба струнке, наче пальми, руки. Я давно кермую жінками і взяла собі за правило не суперечити їхній природі. Не всі зернята пускають однакові паростки. Не всі душі очищаються однаково. Не треба також забувати, що Таїс присвятила себе богові, коли була ще вродлива, а таке трапляється рідко — якщо трапляється... Краса, цей природний покров Таїс, ще її не покинула, хоч уже три місяці бідолашну мучить пропасниця,— від неї вона й помирає. Відколи Таїс захворіла, вона весь час хоче бачити небо, і тому я велю щоранку виносити її на подвір'я до колодязя під старою смоковницею, де старші сестри нашого монастиря збираються звичайно на раду. Ти її знайдеш там, преподобний отче, але поспішай, бо бог кличе її до себе, і сьогодні ввечері це обличчя, створене господом для спокуси і на науку людям, покриє саван.

Пафнутій пішов за Альбіною на подвір'я, залите блідим уранішнім сяйвом. На черепичних дахах келій сиділи голуби, утворюючи ніби перлове намисто. В холодку під смоковницею лежала на ложі Таїс, уся в білому, склавши на грудях руки. З обох боків ложа стояли жінки в покривалах і читали заупокійні молитви:

Зглянься на мене, господи, не обійди мене ласкою і відпусти гріхи мої по твоєму великому милосердю!

Він покликав:

— Таїс!

Вона розплющила очі і повернула померклий погляд у той бік, звідки почувся голос.

Альбіна подала знак черницям у покривалах, щоб ті відступили на кілька кроків.

— Таїс! — повторив пустельник.

Вона підвела голову, тихий шепіт злетів з її побілілих уст:

— Це ти, отче?.. Пригадуєш джерельну воду і фініки, що їх ми з тобою зривали?.. Того дня, отче, я народилася для любові... для життя.

Вона замовкла й опустила голову.

Смерть витала над нею, і краплі холодного поту блищали на її чолі. Врочисту тишу порушило жалібне туркотіння горлиці. Потім до тужливого співу дів домішалися ридання пустельника.

Обмий мене від скверни й очисти мене від гріхів. Бо я знаю неправоту свою, і мої злочинства повстають на мене.

Раптом Таїс звелася на ложі. Її фіалкові очі широко розплющилися, і, втупившись поглядом у далеч, вона простягла руки до пагорбів на обрії й мовила чистим і дзвінким голосом:

— Ось вони, троянди вічного світанку!

Очі її сяяли, легенький рум'янець забарвив щоки. Вона оживала й була ще чарівніша, ще прекрасніша, ніж будь-коли. Пафнутій упав навколішки і схопив її своїми чорними руками в обійми.

— Не помирай! — закричав він у розпачі голосом, якого сам не впізнав.— Я кохаю тебе, не помирай! Послухай мене, Таїс. Я тебе одурив, я був лише жалюгідним безумцем. Бог, небеса — усе це ніщо. Справжнє тільки земне життя та земне кохання. Я кохаю тебе! Не помирай, цього просто бути не може, ти надто прекрасна. Ходімо, ходімо зі мною. Тікаймо звідси, я понесу тебе на руках далеко-далеко. Ходімо й будемо кохати одне одного. Почуй же мене, кохана, й скажи: «Я житиму, я хочу жити». Таїс, о Таїс, підведися!

Таїс не чула його. Її погляд блукав у нескінченності.

Вона прошепотіла:

— Небо розверзається. Я бачу ангелів, пророків, святих... добрий Феодор серед них з цілим оберемком квітів; він усміхається й кличе мене... Двоє серафимів летять до мене. Вони ближче, ближче... Які вони гарні!.. Я бачу бога.

Вона радісно зітхнула, і її голова впала на подушку. Таїс спочила вічним сном. Пафнутій у розпачі обіймав її, знавіснівши від жадання й любові.

Альбіна закричала на нього:

— Геть, проклятий!

І лагідно поклала пальці на повіки мертвої. Пафнутій поточився назад. Йому здавалося, ніби язики полум'я обпалюють його очі, а земля розступається під ногами.

Черниці заспівали псалом Захарії:

Благословен господь, бог Ізраїля.

Раптом голоси їхні урвались. Вони побачили пустельникове обличчя і перелякано кинулися тікати, волаючи:

— Вампір! Вампір!

Він зробився такий потворний, що, провівши по обличчю рукою, відчув це навіть на дотик.

Харчівня "Королева Гусячі Лапки"

Переклав *Юрій Лісняк*

Автентичний рукопис, написаний прегарним письмом XVIII сторіччя, має підзаголовок «Життя й погляди пана абата Жерома Куаньяра». *(Прим. видавця).*

Я надумав оповісти про цікавих людей, що їх мені довелося спіткати в житті. Були серед тих зустрічей прекрасні, були й дивні. Пригадуючи їх, я інколи аж сумніваюся: чи не наснились вони мені? Я знав одного гасконця-кабаліста, котрого не назву дуже мудрим, бо він загинув безглуздою смертю, одначе якось пізно ввечері на Лебединому острові він говорив мені вельми високі слова, що я їх, на щастя, зберіг у пам'яті й не полінуюся викласти на папері. Мова була про магію та окультні науки, на яких нині схибнулися всі. Тільки й чуєш, що про розенкрейцерів [1]. А втім, я не тішу себе надією, що добуду собі велику славу, переказавши почуте від нього. Одні скажуть, що я все це вигадав сам і що це вчення не істинне; інші — що я пишу про речі, давно всім відомі. Признаюся, що я з кабалістикою обізнаний не дуже, бо мій учитель загинув, тільки почавши втаємничувати мене в це мистецтво. Але навіть та дрібка, що я від нього узнав, змушує мене думати, що то все лиш омана, облуда й марнота. Та вже й самого того, що магія суперечить релігії, досить, щоб я відчував до цього діла якнайсильнішу нехіть. Проте я гадаю, що повинен дати

[1] Це писано в другій половині XVIII сторіччя. *(Прим. видавця).*

пояснення в одному питанні цієї фальшивої науки, щоб не здатися зовсім невігласом. Мені відомо, що кабалісти здебільшого твердять, ніби сильфи, саламандри, ельфи, гноми та гноміди народжуються з душею смертною, як і їхнє тіло, а безсмертя набувають тільки завдяки зносинам із магами [1]. А мій кабаліст, навпаки, вчив, що вічного життя не може досягти жодне живе створіння — ні земне, ні неземне. І я переказую його міркування, не беручися оцінювати їх.

Він казав, що ельфи вбивають того, хто розголосить їхні таємниці, і вважав, що пан абат Куаньяр, уражений рукою вбивці на Ліонському шляху, став жертвою цих мстивих духів. Але я добре знаю, що його смерть, яку я довіку оплакуватиму, мала куди природніші причини, і тому не боячись говоритиму про духів повітря й вогню. Коли хочете знати, з усіх небезпек, що чатують на нас у житті, ельфи — то найменша.

Я ревно збирав висловлювання мого доброго вчителя, пана абата Жерома Куаньяра, про смерть якого я вже згадав вище. То був чоловік вельми вчений і благочестивий. Якби він мав не таку неспокійну душу, то зрівнявся б чеснотами з абатом Роленом, котрого переважав і широтою знань, і глибиною розуму. А принаймні зі свого життя, сповненого пригод і тривог, він здобув ту перевагу над паном Роленом, що уникнув спокуси янсенізму. Бо твердості його духу не здатен був похитнути зухвалий натиск руйнівних доктрин, і я можу перед богом ручитись за чистоту його віри. Стикавшися з усілякими людьми, він глибоко знав життя. Цей досвід добре послужив би йому в складанні історії римлян, а він, за прикладом пана Ролена, неодмінно взявся б за це діло, якби знайшов вільний час та якби мав умови життя, відповідніші його хистові. Те, що я оповім про цю чудову людину, буде окрасою моїх спогадів. Як Авл Геллій, що зібрав у своїх «Аттичних ночах» найкращі настанови філософів, як Апу-

---

[1] Саме цю думку висловлено в невеличкій книжечці абата Монфокона де Віллара «Граф Габаліс, або Розмова про таємні науки, за вченнями стародавніх магів та мудреців-кабалістів». Існує кілька видань її. Обмежуся вказівкою на те, що вийшло в Амстердамі (у Жака Лежена, 1700 року, in-18°, з малюнками); у ньому є друга частина, якої не було в первісному виданні. *(Прим. видавця).*

лей, що навів у «Метаморфозах» найдотепніші грецькі перекази, так і я хочу, мов бджола, призбирати найсолодший мед. Мені, звичайно, й на думку не спаде рівняти себе до цих двох великих письменників, бо ж усі свої багатства я черпаю тільки з власних вражень, а не зі скарбниці перечитаного. А що я додаю від себе — так це щирість. І коли хтось зацікавиться та прочитає оці мої спогади, то він визнає, що тільки чиста душа могла вразити себе в таких простих і нехитрих словах. Усі, з ким я знався, завжди вважали мене за вкрай простосерду людину, і написане тут лише підтвердить цю думку, коли я помру.

Звати мене Ельм-Лоран-Жак Менетріє. Батько мій, Леонар Менетріє, держав харчівню на вулиці св. Якова під вивіскою «Королева Гусячі Лапки»; у цієї королеви, як відомо, замість ніг були лапки з перетинками, як у гуски або качки.

Харчівня його стояла якраз навпроти церкви св. Бенедикта-вівтарем-на-захід, між галантерейною крамничкою пані Жіль «Три діви» і книгарнею «Під образом св. Катерини», що належала панові Блезо,— недалеко від шинку «Малюк Бахус», що стояв на розі: гратчаста стіна його альтанки, обплетена виноградом, виходила вже на Мотузницьку вулицю. Тато дуже любив мене, і коли після вечері я лягав у своє ліжечко, брав мене за ручку, відгинав пальчик за пальчиком, починаючи з великого, і примовляв:

— Оцей різав, оцей патрав, оцей смажив, оцей їв. А мізинчик нічого не робив — тільки миску облизав. Лизь, лизь, лизь,— приказував він, лоскочучи мені долоньку моїм-таки мізинцем.

І голосно реготав. Я теж сміявся, засинаючи, і матуся потім казала, що усмішка лишалась на моїх устах до ранку.

Тато був добрий кухар і богобоязний чоловік. Тому в свята він носив прапор харчівницького цеху, на якому прегарно вигаптувано святого Лаврентія з рашпером та золотою пальмовою гілкою. Тато частенько казав мені:

— Жако́, твоя мати свята й достойна жінка.

Він дуже любив повторювати ці слова. І це таки правда, що моя матуся щонеділі ходила до церкви з молитовником, надрукованим великими літерами. Бо дрібного друку вона читати не могла — казала, що в неї від нього аж очі рогом лізуть. Тато щовечора годину-дві просиджував у шинку «Малюк Бахус», куди вчащали Жаннета-арфістка й Катріна-мереживниця. І щоразу, коли трохи припізниться додому, промовляв розчулено, натягуючи на голову бавовняний нічний ковпак:

— Спи собі спокійно, Барб. Я оце щойно сказав кульгавому ножареві, що ти свята й достойна жінка.

Коли мені вже минуло шість років, тато якось, обсмикавши фартух — це в нього було знаком, що він на щось наважився,— заговорив до мене так:

— Наш Міро цілих чотирнадцять років крутив рожен. Добрий пес, слова лихого не скажеш. Служив щиро, ні разу не вкрав ані шматочка гусятини чи там індика. За всю свою працю вдовольнявся тим, що дадуть йому пательню вилизати. Але він робиться старий. Лапи його не слухаються, очі сліпнуть — де вже йому крутити корбу. Доведеться, синку, тобі його заступити. Повчишся трохи та призвичаїшся, то напевне виходитиме не гірш як у нього.

Міро слухав ті слова й схвально помахував хвостом. А тато провадив:

— Отже, сидітимеш ти на цьому ослінчику й крутитимеш рожен. А щоб не виріс невігласом, учитимеш абетку, а коли вже вмітимеш розбирати всі літери, то вивчиш напам'ять яку-небудь граматку, або книжку байок, або ж гарні повчання із Старого й Нового завіту. Бо знати бога і розрізняти добре й лихе годиться і простій людині, ремесла хоч і не бозна-якого шанованого, але чесного, як оце моє, що я успадкував від свого батька й колись передам тобі, як буде на те божа воля.

Від того дня я з ранку до вечора сидів у кутку біля вогнища й крутив рожен, держачи на колінах розгорненого букваря. Вчити літери помагав мені один добрягакапуцин, що заходив із торбою до нас попросити милостині. Він навчав мене тим охочіше, що тато мій шанував науку й віддячував йому за труди добрим шматком індичатини та вéликим келихом вина. Отож урешті ченчик, побачивши, що я вже досить добре складаю склади й навіть цілі слова, приніс гарну книжку «Житіє святої Маргарити» й по ній почав учити мене читати швидко.

Отак одного ранку, поклавши свою торбу, як звичайно, на прилавок, він сів коло мене, поставив босі ноги на теплий попіл і звелів мені вже, мабуть, усоте твердити вголос:

Діво мудра, яснолиця,
Породіллям помічниця,
Змилуйся над нами.

Аж раптом до харчівні ввійшов якийсь чоловік, огрядний, але досить благородної постави, вбраний як священик, і гучним голосом зажадав:

— Гей, господарю, дайте-но мені добрий кусень м'яса!

Хоч на голові в нього вже біліла сивина, він здавався ще дужим і не старим. На устах грала весела усмішка, очі жваво блищали. Трохи відвислі щоки й потрійне підборіддя велично лежали на брижах, що аж лисніли від жиру за компанію з шиєю, яку вони туго облягали.

Мій тато, чемний, як годиться харчівникові, скинув ковпак, уклонився й відказав:

— Погрійтеся, велебний отче, хвилинку біля вогню, і я вам подам усе, чого бажаєте.

Абат не став чекати, поки його попросять удруге, й сів перед вогнищем поруч із капуцином. А почувши, як той бубонить із книжки:

Діво мудра, яснолиця,
Породіллям помічниця...

сплеснув руками:

— О, рідкісна пташка! Диво дивне! Капуцин, а вміє читати! Як же вас звуть, братчику?

— Брат Ангел, недостойний капуцин,— відповів мій учитель.

Матуся в кімнаті нагорі, почувши голоси, зацікавилась і зійшла вниз, до харчівні. Абат привітав її чемно, мовби давню знайому, й сказав:

— Ось де річ, гідна подиву, пані господине: брат Ангел — капуцин, а вміє читати!

— Еге, він будь-чиє письмо розібрати може,— відказала матуся.

І, підійшовши до ченця, впізнала молитву до святої Маргарити по малюнку, де було зображено діву-великомученицю з кропилом у руці.

— Цю молитву важко читати,— додала вона,— бо слова тут дрібні й дуже густо надруковані. Та, на щастя, її досить притулити породіллі, мов пластир, де найдужче болить, і вона поможе незгірш, ніж коли читати, а то й краще. Я на собі пересвідчилася, пане абате, коли мала породити свого Жако, оцього ось.

— Будьте певні, ласкава хазяєчко,— озвався брат Ангел,— що молитва до святої Маргарити в таких ділах найкраща, надто коли не забуваєш подавати милостиню капуцинам.

По тих словах брат Ангел вихилив повний по вінця келих, що піднесла йому матуся, закинув торбу на плече й почимчикував до «Малюка Бахуса».

Тато подав гостеві четвертину каплуна; абат видобув з кишені скибу хліба, плящину вина й ніж з мідною колодочкою, що зображувала нашого покійного короля в подобі римського імператора на вершку античної колони, і заходився їсти.

Одначе, тільки-но вкусивши м'яса, він обернувся до тата й зажадав солі. Абат навіть висловив здивування, чому сільниці не поставлено на стіл відразу.

— Такий був звичай у стародавньому світі,— сказав він.— Тоді сіль подавали як знак гостинності. Сільниці ставили й у храмах, на покровах перед вівтарями богів.

Тато взяв дерев'яний черевик з темною сіллю, що впсів на комині, й поставив перед абатом. Той присолив м'ясо й додав:

— У старовину сіль вважали за необхідну приправу до всіх страв і так високо цінували її, що переносно називали сіллю дотепні слова, котрими присмачують розмову.

— Ох,— зітхнув тато,— може, тоді й справді високо цінували її, але нині через податок ціна на неї ще вища.

Матусі, що слухала їх, плетучи вовняну панчоху, теж захотілося докинути слівце:

— Мабуть, сіль таки справді — добра річ, бо ж і священик, коли хрестить дитину, кладе їй на язик дрібку солі. Мій Жако як почув ту сіль на язичку, то наморщив личко, бо вже й тоді, хоч зовсім немовля був, а мав якусь тяму. Це я, пане абате, кажу про свого сина Жака, оцього ось.

Абат подивився на мене й сказав:

— Уже величенький хлопчик! І скромна дитина, по личку видно, а як пильно читає «Житіє святої Маргарити»!

— О, він уже вміє читати й молитву від зашпорів, і молитву до святого Губертуса, що дав йому брат Ангел, і ще оповідку про того чоловіка, що його в Сен-Марсельському передмісті зжерли чорти, бо він паплюжив святе ім'я господнє,— похвалилась матуся.

Тато ласкаво подивився на мене, потім нахилився до абата й на вухо сказав йому, що я можу вивчити що завгодно, бо зроду вдався такий кмітливий.

— Ну, то треба причастити його до письменства,— відказав абат,— бо воно здобуває людині шану, дає в житті розраду й помагає від усіх нещасть, навіть від кохання, як твердить поет Феокріт.

— Я хоч і простий собі кухар,— сказав тато,— одначе пауку шаную й вірю, що вона, як сказали ваша милість, помагає від кохання. Та не повірю я, щоб вона помагала від голоду.

— Мабуть, це правда, що її не можна назвати мастю від усіх недуг,— погодився абат,— та все ж вона дає якусь полегкість, ніби дуже запашний, хоча й недосконалий бальзам.

Тільки-но він доказав ті слова, як на порозі стала Катріна-мереживниця в збитому набік чепчику й геть пом'ятій хустині. Побачивши її, матуся насупилась і спустила троє вічок на своєму плетиві.

— Пане Менетріє,— звернулась Катріна до мого тата,— підіть скажіть слівце стражникам, а то вони притьмом відведуть брата Ангела до в'язниці. Він, бідолаха, щойно зайшов до «Малюка Бахуса», випив два чи три кухлі пива, а заплатити не заплатив, бо, мовляв, боявся, що це буде проти правил святого Франціска. А ще гірше те, що він угледів мене в альтанці, де я сиділа з компанією, й підійшов навчити мене нової молитви. Я йому кажу, що не час тепер на молитви, а він усе своєї, тоді отой кульгавий ножар — він сидів якраз біля мене — шарпонув його за бороду. Брат Ангел насів на ножаря, той покотився додолу, стіл перекинувся, глечики з вином попадали. Шинкар почув гамір, прибіг та як побачив, що стіл перекинутий, вино порозливане, а брат Ангел наступив ногою на голову ножареві, розмахує стільчиком і б'є всіх, хто не підійде, то почав лаятись, мов несамовитий, і побіг кликати стражників, клятий. Пане Менетріє, йдіть хутенько тудп, визвольте бідолаху з їхніх рук. Він же святий чоловік, і йому таке треба вибачати.

Звичайно тато радий був догодити Катріні. Та цього разу слова мереживниці вплинули на нього не так, як вона сподівалася. Він зразу відповів, що не знає, чого це капуцинові треба вибачати бешкети, і бажає йому попосидіти на хлібі й воді в найтемнішому підвалі того самого монастиря, що його він плямує й неславить своєю поведінкою.

Говорячи, тато чимраз дужче розпалювався:

— П'яниця! Бахуряка! Я йому що день божий даю келих вина й добрий шмат м'яса, а він ще подався в шинок бешкетувати з хвойдами, такими вже пропащими, що вони воліють розважатися з волоцюгою-ножарем та з капуцином, ніж із порядними цеховими торговцями своєї околиці! Тьху!

Враз він затнувся й крадькома подивився на матусю: вона вже стояла, суворо випроставшись, коло сходів нагору, й плетільні дротики аж мелькали в її пальцях.

Катріна, здивована такою негречною зустріччю, холодно спитала:

— То ви не хочете замовити за нього слівце шинкареві й стражникам?

— Коли хочеш, я їм скажу, щоб вони забрали разом з капуцином і ножаря.

— Але ж той ножар ваш приятель,— засміялася дівчина.

— Не так мій, як твій,— сердито відрубав тато.— Злидень, тягає скриньку на спині, та ще й кульгавий.

— А, ось воно що! — вигукнула Катріна.— Що кульгавий, то правда. Та хоч і кульгавий, а свого не вгавив!

І, регочучи, вийшла.

А тато обернувся до абата, що обшкрібав ножем м'ясо з кісточки.

— Еге ж, я вже мав честь казати вашій милості: за кожен урок читання й письма, що цей капуцин дав моїй дитині, я платив йому келихом вина й добрячим куснем м'яса: то зайчатини, кролятини, гусятини, а то й пулярки чи каплуна. А воно, бач, п'яниця й гультяй.

— Авжеж, авжеж,— притакнув абат.

— Та хай-но ще коли ступить на мій поріг —я його мітлою вижену!

— І добре зробите,— мовив абат.— Цей капуцин дурний, як баран, і вчив він вашого сина не говорити, а бекати. Найрозумніше буде, коли ви вкинете у вогонь оте «Житіє святої Катерини», і молитву від зашпорів, і опо-

відку про вовкулака, що ними цей чернець задурював голову хлопцеві. За ту ціну, що брат Ангел учив його, учитиму і я; я навчу це дитя латинської мови, і грецької, і навіть французької, якій надали досконалості Вуатюр і Бальзак. Таким чином завдяки дивовижному, подвійно щасливому випадкові цей юний рожнокрут, цей Жако Турнеброш зробиться вченим, а я щодня буду ситий.

— Згода! — сказав мій тато.— Барб, принеси два келихи. Бо поки обидві сторони не зап'ють угоди, цокнувшись, як годиться,— чинною вона не буде. Ми вип'ємо тут. До «Малюка Бахуса», поки живу, нога моя не ступить, він мені спротивів через отого ножаря та капуцина.

Абат підвівся і, поклавши руки на спинку стільця, промовив повільно й урочисто:

— Насамперед я дякую богу, творцеві й хранителеві всього сущого, за те, що він привів мене до цього хліборайного дому. Бо ж він єдиний кермує нами, і ми повинні розпізнавати його волю в ділах людських, хоча виконувати її занадто пильно — це було б зухвальство, а часом просто недоречність. Бо, охоплюючи все на світі, та воля виявляється в усіляких ділах — безперечно чудесних, оскільки їх спрямовує бог, але водночас і низьких чи сміховинних, оскільки в них беруть участь люди, а тільки через людські вчинки вона може відкриватися нам. Тож не слід кричати, як капуцини та святенниці, що без божого веління й блоха не вкусить. Віддаймо хвалу господові, помолімося, щоб він просвітив мене в тих науках, котрі я передам цьому хлоп'яті, а щодо решти — покладімось на його святу волю, не силкуючись відгадати її в дрібницях.

Потім, піднявши келих, одним духом вихилив його мало не до дна.

— Це вино,— сказав він,— вливає в людське тіло приємну й благодійну теплоту. Такий напій гідний того, щоб його оспівали на Теосі й у Тамплі царі вакхічної поезії — Анакреон і Шольє. Зараз я змочу ним губи мого юного учня.

Піднісши келих мені до рота, він вигукнув:

— Бджоли Академії, летіть, летіть сюди, спустіться зграйним роєм на уста Якобуса Турнеброша, віднині присвячені музам.

— Ох, пане абате,— озвалась моя матуся,— це правда, що вино принаджує бджіл, а надто солодке. Та нащо ви накликаєте тих злющих комах на уста моєму Жако? Адже

вони жаляться страх як боляче! Я була якось укусила персик, а бджола мене як жигоне в язик, то я трохи не сказилась, так боліло. Полегшало аж тоді, як брат Ангел поклав мені на язик трошки землі зі слиною й прочитав молитву до святого Козьми.

Абат пояснив матусі, що про бджіл він сказав алегорично. А тато мовив докірливо:

— Барб, ти свята й достойна жінка, але скільки разів треба тобі нагадувати, що це погана звичка — встрявати не до ладу в поважну розмову, коли тебе не питають.

— Може, й так,— відказала матуся.— Та якби ти краще слухав моїх порад, Леонаре, то більше щастя було б. Хай там я не знаю всяких бджіл, які є на світі, зате знаю, як провадити хазяйство в домі і що личить, а чого не личить робити літньому чоловікові, батькові родини й прапороносцеві свого цеху.

Тато пошкрябав за вухом і налив ще вина абатові, а той, зітхнувши, сказав:

— Звісно, тепер у Французькому королівстві науки не шанують так, як шанував її римський народ, хоча в ті часи, коли риторика піднесла Євгенія на імператорський трон, і римляни вже розгубили давні свої чесноти. В наші дні нерідко можна побачити вчену людину на горищі, в холоді й голоді. Exemplum ut talpa[1]. Живий приклад — я.

І розповів нам історію свого життя, котру я переповім так, як її почув, окрім хіба тих подробиць, що їх я, бувши дитиною, не міг зрозуміти, а тому й не запам'ятав. Одначе сподіваюся, що мені пощастило їх відновити, бо він часто звірявся мені згодом, коли вшанував мене своєю приязню.

— Оцей самий чоловік, що сидить перед вами,— так почав абат,— а краще сказати — цей самий, та не такий самий, бо я тоді був молодий, стрункий, бистроокий і чорнявий,— викладав вільні науки в колежі міста Бове, під орудою панів Дюге, Герена, Кофена і Баф'є. Мене відзначали, і я сподівався здобути гучну славу в ученому світі. Та сподівання мої розбила одна жінка. Звали її Ніколь Пігоро; вона держала книгарню «Під зо-

[1] Наприклад, кріт; слова з Лафонтенової байки «Уліссові супутники», що стали прислів'ям *(лат.)*.

лотою біблією» на майдані, якраз навпроти колежу. Я вчащав до тієї книгарні й подовгу сидів там, гортаючи книжки, прислані з Голландії, та біпонтійські видання з вельми вченими приміткамн, глосами й коментарями. Я був симпатичний молодик, і це, на моє лихо, впало в очі пані Пігоро. Вона колись була вродлива й ще могла подобатись чоловікам. Її очі промовляли краще від слів. І ось одного дня Ціцерони й Тіти Лівії, Платони й Аристотелі, Фукідід, Полібій і Варрон, Епіктет, Сенека, Боецій і Кассіодор, Гомер, Есхіл, Софокл, Евріпід, Плавт і Теренцій, Діодор Сіцілійський і Діонісій Галікарнаський, святий Іоанн Златоуст і святий Василій, святий Ієронім і блаженний Августин, Еразм, Сомез, Тюрнеб і Скалігер, святий Фома Аквінський, святий Бонавентура, Боссюе вкупі з Феррі, Ленен, Годфруа, Мезере, Мейнбург, Фабріціус, отець Лелон і отець Піту, всі поети, всі ритори, всі історики, всі отці церкви, всі доктори, всі богослови, всі гуманісти, всі компілятори, вишикувані на полицях від підлоги аж до стелі, стали свідками нашого першого поцілунку.

«Я не могла встояти перед вами,— сказала вона,— тільки не думайте про мене негарно».

У виявах свого кохання вона не знала впину. Якось вона приміряла на мене мереживні брижі й манжети, вирішила, що вони личать мені страшенно, й почала наполягати, щоб я лишив їх собі. Я відмовлявся. Та коли вона розсердилась, бо це, мовляв, образа для її кохання, погодився прийняти той дарунок, аби не дратувати її.

Щастя моє тривало доти, доки мене не змінив один офіцер. Такої тяжкої кривди я не міг пробачити і, жадаючи помститися, сказав своєму начальству, що до книгарні «Під золотою біблією» більше не ходжу, бо там можна стати свідком сцен, які вражають скромність молодого священнослужителя. Правду кажучи, ця вигадка не вщасливила мене. Бо пані Пігоро, дізнавшись, які чутки я розпускаю про неї, розголосила, ніби я вкрав у неї мереживні брижі й манжети. Ця брехлива скарга дійшла до слуху начальства колежу; мою скриню обшукали і знайшли в ній обидві ті речі, що коштували таки чималих грошей. Мене вигнали з колежу, і так я, за прикладом Іполіта й Беллерофонта, спізнав на собі, які підступні й жорстокі бувають жінки. Опинившись на вулиці зі своїми манатками та зошитами з риторики, я трохи не помер з голоду, та врешті скинув рясу й пішов проситись на службу до

одного вельможі-гугенота. Він узяв мене секретарем і примушував мене писати пасквілі проти релігії.

— Отакої! — вигукнув мій тато.— Це вже ви, пане абате, негарно зробили. Порядній людині не слід бруднити рук таким паскудством. Ось я чоловік невчений, ремісний, а й то не терплю отих круків-гугенотів.

— Ваша правда, господарю,— відказав абат.— Це найчорніша пляма на моєму сумлінні, і я гірко каюся, що так робив. Правда, хліботавець мій був кальвініст і доручав мені писати проти лютеран та соцініан, бо люто їх ненавидів. І запевняю вас, що з його наказу я таврував цих єретиків ще суворіше, ніж сорбоннські богослови.

— Амінь,— сказав мій тато.— Поки вовки гризуться, ягнята мирно пасуться.

І абат повів далі свою розповідь:

— А втім, я не довго пробув у того вельможі, котрого дужче цікавили листи Ульріха фон Гуттена, ніж промови Демосфена, і в котрого за столом пили саму воду. Потім я перепробував багато справ, але в жодній мені не талапило. Був я розношиком, тоді актором, ченцем, лакеєм. Потім, знову надівши рясу, став секретарем у єпископа Сеезького й склав каталог дорогоцінних рукописів, що зберігаються в його бібліотеці. Єпископ віддав той каталог — два томи in folio — оправити в сап'ян, витиснути на оправі його герб, позолотити обрізи й поставив у своїй галереї. Можу похвалитися — зроблено його добре.

І чом було не осісти там та й віку дожити в мирі над книжками у єпископа! Та я закохався в покоївку пані суддихи. Не ганьте мене за це дуже суворо. Вона була така пухкенька, моторна, свіжа чорнявочка, що й сам святий Пахомій би не встояв. І ось одного дня вона сіла в диліжанс і вирушила до Парижа ловити своє щастя. За нею поїхав і я. Та мені не так потапанило, як їй. За її рекомендацією я найнявся на службу до пані де Сент-Ернест, танцівниці з опери, а та, дізнавшися про мій хист, звеліла мені написати за її вказівками пасквіль проти мадемуазель Давійє, від котрої зазнала якоїсь кривди. Завдання своє я виконав непогано й чесно заробив ті п'ятдесят екю, що вона мені пообіцяла. Книжку надруковано в Амстердамі, у Марка-Мішеля Рея, з алегоричним фронтиспісом, і мадемуазель Давійє вручили перший примірник якраз перед виходом на сцену, де вона мала співати славетну арію Арміди. Від люті голос у неї тремтів, вона співала хрипко й фальшиво, і її освистали. Тільки-

но доспівавши арію, вона просто в гримі й фіжмах побігла до управителя королівських театрів, а той не міг відмовити їй ні в чому. Вона в сльозах упала йому до ніг, волаючи про помсту.

Незабаром довідалися, що удару завдала пані де Сент-Ернест. На допиті вона під тиском погроз виказала мене, і я попав до Бастілії, де просидів чотири роки. Трохи розради там я знаходив, читаючи Боеція й Кассіодора.

Потім я відкрив на цвинтарі при церкві Невинних Немовлят писарський рундучок і за гроші надаю до послуг закоханим служницям перо, котрому скоріше годилось би описувати життя славетних мужів Риму або тлумачити писання отців церкви. За любовний лист я беру два ліари і з такими заробітками не живу, а животію. Але я не забуваю, що Епіктет був рабом, а Піррон — садівником.

Сьогодні мені дуже поталанило: за підкидний лист я одержав екю. А в мене два дні не було ріски в роті. Отож я зразу подався шукати харчівні. Йдучи вулицею, я вгледів вашу гарно розмальовану вивіску, а у вікнах весело грали відблиски з вогнища. А на вашому порозі відчув пресмачні пахощі. І зайшов. Тепер, любий хазяїне, ви знаєте все моє життя.

— Ну що ж, як на мене, це життя чесної людини,— відказав тато,— і як не згадувати отієї гугенотської мерзоти, нічого поганого вам не можна закинути. Давайте вашу руку й будьмо друзями. Як вас звати?

— Жером Куаньяр, доктор богослов'я й ліценціат наук.

Коли є щось справді чудесне в ділах людських, то це зчеплення наслідків і причин. Пан Жером Куаньяр слушно казав: «Як придивишся гаразд до оцієї химерної низки зіткнень, з котрих складаються і в котрих сплітаються наші долі, то доводиться визнати, що богові, як істоті досконалій, не бракує ні дотепності, ні фантазії, ні хисту до комічного; навпаки, на гротескні сцени він такий самий мастак, як і на все інше, і якби він, надихнувши колись Мойсея, Давида та пророків, з ласки своєї надихнув тепер пана Лесажа та ярмаркових драматургів, то надиктував би їм страх яких кумедних арлекінад». Адже я зробився латиністом лиш через те, що брата Ангела забрали стражники, а потім його вкинули до церковної в'язниці, бо він трохи не замордував кульгавого

ножаря в альтанці при «Малюку Бахусі». Пан Жером Куаньяр дотримав своєї обіцянки. Він почав мене вчити і, переконавшися, що я хлопець слухняний і розумний, охоче навчав мене стародавніх мов. За кілька років він зробив з мене досить доброго латиніста.

Довіку збережу я в своїй пам'яті його образ. Ви зрозумієте, як багато я йому завдячую, коли я скажу, що він не знехтував жодного засобу, розвиваючи мій розум, а водночас душу й серце. Він читав мені Епіктетові «Максими», «Проповіді» св. Василія й «Розради» Боеція. На найкращих текстах знайомив він мене з філософією стоїків; та лише для того демонстрував її мені у всій величі, щоб тим нижче повалити її в порох перед християнською філософією. Він був тонкий богослов і ревний католик. Віра його лишилась незаймана серед уламків найдорожчих йому ілюзій і найзаконніших його сподівань. Всі його слабості, хиби, гріхи, що їх він і не намагався приховати чи прикрасити, нітрохи не похитнули його надій на благість господню. А щоб краще зрозуміти, що це була за людина, слід вам знати, що про вічне спасіння своєї душі він дбав завжди — навіть тоді, коли про це, здавалось би, годі було й думати. Він прищеплював мені засади благочестя, поєднаного із знаннями. І намагався за допомогою прикладів з життя Зенона привчити мене до доброчесності — так би мовити, зробити її моєю повсякденною звичкою.

А показуючи мені всі небезпеки, що їх таїть у собі розпусне життя, він брав докази з найближчого джерела: признавався, що через надмірну любов до вина й жінок утратив велику честь — зійти на кафедру колежу в довгій мантії й чотирикутній шапочці.

З такими рідкісними чеснотами в ньому поєднувалися сталість і терпіння, і навчав він мене навдивовижу ретельно, як на людину, котрій судилось бездомне життя з усіма його злигоднями і котрій доля раз у раз посилала пригоди, гідні не вчепого, а скоріше пройдисвіта. Ця ревність пояснювалась його добрим серцем, а також прихильністю до нашої милої вулички св. Якова, де він міг задовольнити всі свої потреби — і тілесні, й духовні. Давши мені який-небудь вельми корисний урок і зі смаком пообідавши у нас, він простував до «Малюка Бахуса» та до книгарні «Під образом св. Катерини» й на цьому малому клаптику землі, що був його раєм, знаходив усе, що любив: свіже вино і книжки.

Він зробився справжнім завсідником у пана Блезо, книгаря, і той приязно стрічав абата, хоч він тільки гортав книжки й ні разу не купив жодної. То була чиста втіха — дивитись, як мій добрий учитель сидить у глибині книгарні, встромивши носа в якусь книжечку, щойно одержану з Голландії, а при нагоді підводить голову й устряє в розмову, однаково обізнано й дотепно говорячи про будь-що — чи то про плани всесвітньої монархії, приписувані покійному королю, чи то про галантні пригоди якогось там банкіра з якоюсь там акторкою. Пан Блезо, бувало, не міг його наслухатися. Сам книгар був маленький, сухенький, чистенький дідок у рудому фраку та панталонах і сірих вовняних панчохах. Він мені страшенно подобався, і я не міг уявити собі кращої долі, ніж торгувати, як він, книжками в книгарні «Під образом св. Катерини».

Особливо один спогад надавав книгареньці пана Блезо якогось таємничого чару в моїх очах. Бо це там, ще зовсім юний, я вперше побачив голу жінку. Я й нині бачу її, мов живу. То була Єва на малюнку в біблії. Вона мала великий живіт і куці ноги й розмовляла із змієм на тлі голландського краєвиду. Я зразу відчув до власника тієї гравюри глибоку пошану, що збереглась і пізніше, коли я завдяки панові Куаньяру полюбив книжки.

У шістнадцять років я вже непогано знав латину й трохи — грецьку мову. І якось пан Куаньяр сказав татові:

— Чи не здається вам, хазяїне, що не годиться юному знавцеві Ціцерона ходити в одежі кухарчука?

— Я про це не думав,— признався тато.

— А й правда,— озвалась матуся,— слід би справити нашому синові каніфасовий камзол. На вроду він непоганий, повестись між людьми вміє, науки скуштував, тож камзола не зганьбить.

Тато на хвилинку замислився, а потім спитав: чи личить харчівникові носити каніфасовий камзол? Та абат Куаньяр пояснив йому, що я, годованець муз, ніколи не буду харчівником, бо вже недалеко той час, коли я ходитиму в священицькій рясі.

Від думки, що я не стану після нього прапороносцем цеху паризьких харчівників, тато сумно зітхнув. А матуся аж засяяла зі щастя й гордості, що син її стане священиком.

Убравшись у каніфасовий камзол, я зразу набув упевненості й вирішив, що пора вже мені скласти повніше

уявлення про жінок, ніж те, яке я здобув колись, побачивши Єву у пана Блезо. Я слушно розважив, що з цим ділом треба вдатись до Жаннети-арфістки або Катріни-мереживниці: вони по двадцять разів на день проходили повз нашу харчівню, в дощ підбираючи спідниці, так що видно було аж вище тонкої щиколотки невеличкі ніжки, які навшпиньки ступали з кругляка на кругляк. Жаннета була не така гарна, як Катріна, не така молода й не така чепурниста. Родом із Савойї, вона й скидалась на байбака, бо зачісувала коси гладенько, та ще й запинала їх картатою хусткою. Зате вона мала ту перевагу, що не манірилась і здогадувалася, чого від неї хочуть, перше ніж ви попросите. При моїй несміливості ця її риса була надзвичайно вигідна. І ось одного вечора на паперті церкви св. Бенедикта, де є кам'яні лави, вона навчила мене того діла, котрого я ще не знав, а вона знала вже давно. Та я не відчував до неї такої вдячності, як би слід, а тільки й мріяв застосувати здобуту від неї науку до інших, принадніших дівчат. На виправдання своєї невдячності мушу сказати, що й сама Жаннета-арфістка не цінувала тих уроків дорожче, ніж я, і щедро вділяла цієї науки всім гультяям у околиці.

Катріна поводилась церемонніше, і перед нею я не міг побороти своєї соромливості й не важився сказати їй, як вона мені подобається. Найбільше бентежився я через те, що вона весь час кепкувала з мене й не пропускала жодної нагоди мене подражнити — найчастіше тим, що у мене ще й пушечок на бороді не сіється. А я червонів і ладен був крізь землю провалитися. Вгледівши її, я напускав на обличчя похмурий і смутний вираз. Я вдавав ніби гребую нею. Та не міг я нею гребувати щпро — западто вона була гарненька.

Того дня, коли мені сповнилось дев'ятнадцять років, у переддень свята хрещення, ввечері з неба сипався мокрий сніг і вогкий холод надворі проймав до кісток, а вивіска «Королеви Гусячі Лапки» бряжчала під подувами крижаного вітру, але в харчівні палахкотів ясний вогонь, пропахчений ґусячим смальцем; над супницею, поставленою на білій скатерці, здіймалась пара, а довкола столу сиділи пан Жером Куаньяр, мій тато і я. Матуся, як велить звичай, стояла за стільцем господаря дому, го-

това йому прислужити. Тато вже налив повну миску абатові, коли раптом двері розчинились і на порозі став брат Ангел, блідий як крейда, з червоним носом і мокрою, аж капотіло, бородою. Тато в подиві підняв руку з ополоником трохи не до продимленого сволока.

Татів подив неважко було пояснити. Брат Ангел, що колись був знпк на півроку після бійки з кульгавим пожарем, цього разу пропадав десь безвісти добрих два роки. Якось навесні він щез разом із вислюком, нав'юченим церковними реліквіями, а що найгірше — забрав із собою й Катріну, перебрану черницею. Що з ними сталося, ніхто не знав, одначе в «Малюку Бахусі» зринула чутка, ніби ченчик і черничка мали якийсь клопіт із духовним суддею десь між Туром і Орлеаном. Та ще один з вікаріїв церкви св. Бенедикта лаяв на всі заставки волоцюгу-капуцина, що вкрав у нього вислюка.

— Як? — закричав мій тато.— То цей пройдисвіт не сидить у кайданах? Нема вже справедливості в нашому королівстві!

Та брат Ангел пробубонів «Benedicite»[1] й перехрестив супницю.

— Овва! — сказав тато.— Годі блазнювати, преподобнику! Признайся, що просидів у монастирській в'язниці щонайменше рік із тих двох, коли твоєї чортячої пики не бачили в нашій парафії. Вулиця святого Якова стала чесніша, і всій околиці прибуло шани. Бодай би в пеклі пікся той, хто краде чужих вислюків та громадських дівчат!

Брат Ангел, що стояв сховавши руки в рукава, понурив очі й відповів:

— Це ви, мабуть, про Катріну, майстре Леонаре? Авжеж, мені пощастило просвітити її душу й навернути її на кращу путь, і вона щиро забажала поїхати за мною зі священними реліквіями на прощу по святих місцях, насамперед до чорної Шартрської богоматері. Я погодився взяти її з собою, якщо вона надіне черниче вбрання. І вона скорилась не опинаючись.

— Мовчи, бахурако! — гримнув тато.— Ти не шануєш своєї ряси! Вертайся, звідки прийшов, та подивися, будь ласкав, з вулиці, чи не поморозила королева на моїй вивісці своїх гусячих лапок.

---

[1] «Благословіте» — католицька молитва *(лат.)*.

Одначе матуся моргнула ченцеві, щоб він сів погрітись під ковпак вогнища, і брат Ангел тихенько шаснув туди.

— Капуцинам слід багато прощати,— мовив абат,— бо вони грішать без лихого наміру.

Але тато попросив пана Куаньяра не говорити більше про це паскудне поріддя, бо його на саму згадку бере за печінки.

— Майстре Леонаре,— сказав абат,— філософія привчає нас до милосердя. Ось я, приміром, радо відпускаю гріхи плутяжкам, жевжикам і всяким покидькам. І навіть на людей заможних я не злюся, хоча вони занадто пихаті. І коли б ви, майстре Леонаре, пожили, як я, серед вельможних осіб, то знали б, що вони нітрохи не кращі за всіх інших, а товариство їхнє часом навіть менш приємне. Колись у трапезній превелебного єпископа Сеезького я обідав за третім столом, то позад мене стояло двоє слуг, убраних у чорне: Церемонність і Нудьга.

— Оце-то гарні прізвиська у монсеньйорових слуг, нема що казати! — озвалась матуся.— І чом було не прозвати їх, як звичайно: Шампан, Оливка чи там Пундик!

— Правда,— вів далі абат,— декотрі легко пристосовуються до тих невигод, що їх доводиться терпіти, живучи серед вельмож. За другим столом у єпископа Сеезького сидів один канонік, такий уже вихований, що й до останньої своєї хвилини дотримував усіх церемоній. Почувши, що він тяжко занедужав, монсеньйор пішов його провідати й побачив, що він уже віддає богу душу. «Ох, даруйте мені, превелебний отче,— сказав канонік,— що я мушу вмерти перед вашими очима».— «Дарма, дарма, не соромтеся»,— ласкаво відповів монсеньйор.

В ту хвилину матуся принесла печеню й поставила на стіл так поважно й статечно, з виглядом справжньої господині, що тато аж розчулився й несподівано вигукнув з повним ротом:

— Барб, ти свята і достойна жінка!

— Пані Менетріє справді можна порівняти з непохитними в чеснотах біблійними жінками,— сказав абат.— Це дружина перед господом.

— Я, слава богу, ніколи не зламала вірності, що на неї заприсяглась Леонарові Менетріє, своєму чоловікові,— відказала матуся.— А тепер, коли найтяжче позаду, напевне вже не прогрішуся й до смерті. Хотіла б я, щоб і він мені додержував вірності так, як я йому.

— Так, пані господине, я з першого погляду побачив,

що ви жінка чесна,— притакнув абат,— бо коло вас я відчув у душі спокій не земний, а скоріше небесний.

Матуся, жінка простосерда, але зовсім не дурна, дуже добре зрозуміла натяк і відповіла, що якби абат побачив її на двадцять років раніше, то не сказав би про неї так, а тепер її врода, звісно, помарніла в цій харчівні від вогню та чаду над рожнами й сковородами. А що абатові слова таки вкололи її, ще розповіла, що, певне, була до мислі пекареві в Оно, бо той щоразу частував її пиріжками, коли вона проходила повз пекарню. А потім додала зачіпливо, що нема на світі дівчини чи жінки такої бридкої, щоб не зуміла згрішити, коли її візьме охота.

— Оце моя стара правду сказала,— підтвердив тато.— Пригадую, коли я ще проходив кухарську науку в харчівні «Королівська гуска», що біля брами Сен-Дені, мій хазяїн — він тоді був цеховим прапороносцем, як я тепер,— сказав мені: «Я ніколи не буду рогачем, бо моя жінка занадто бридка». Ці слова напровадили мене на думку зробити те, що він вважав за неможливе. І я таки зробив — за першим заходом, коли він якось уранці поїхав до Вале. Він не брехав, що жінка в нього бридка; одначе вона мала розум і вдячну натуру.

Після цього оповідання матуся й зовсім розсердилась: мовляв, не годиться батькові родини розказувати таке при дружині й синові, коли він хоче, щоб вони його поважали.

Добросердий пан Куаньяр, побачивши, що вона аж почервоніла від гніву, спритно повернув розмову на інше. Він несподівано запитав брата Ангела, що сумирно притулився в куточку біля вогнища, сховавши руки в рукава:

— Братчику, а які ж реліквії розвозили ви на вислюку другого вікарія удвох із сестрою Катріною? Чи не ваші старі штани, що ви їх давали цілувати побожним жінкам, як той францисканець, чиї пригоди описав Анрі Естьєн?

— Ні, пане абате,— відповів брат Ангел з міною мученика, що страждає за істину,— не свої штани, а ногу святого Євстахія.

— Я так і знав! Забожився б, якби не гріх! — вигукнув абат, махнувши каплунячим стегенцем.— Ці капуцини навпкопували десь таких святих, що про них і не чували вчені історики церкви. Ні Тілемон, ні Флері не згадують про цього святого Євстахія, а йому вже казна за що по-

ставили в Парижі церкву, тим часом як ще он стільки святих, визнаних гідними віри авторами, марно дожидають такої честі. Житіє цього Євстахія сплетене зі сміховинних побрехеньок, так само як і житіє святої Катерини, що існувала тільки в уяві якогось нікчемного візантійського ченця. А втім, на неї я не дуже нападатимусь, бо вона — покровителька письменників і намальована на вивісці книгарні шановного пана Блезо, найприємнішого місця на світі.

— Було в мене,— спокійно мовив ченчик,— і ребро святої Марії Єгипетської.

— О! О! Оцю святу я дуже шаную! — вигукнув абат, жбурнувши обгризену кісточку через усю кімнату.— Бо вона в своєму житті дала нам один чудовий приклад християнського смирення. Ви знаєте, пані господине,— додав він, смикнувши мою матусю за рукав,— що свята Марія Єгипетська якось була впрушила на прощу до гробу нашого Спасителя, а дорогу їй перепиняла глибока річка. То вона, не маючи грошей заплатити за перевіз, натомість запропонувала човнярам своє тіло. Що ви на це скажете, люба господине?

Матуся спершу запитала, чи це правда. А коли абат запевнив її, що цю історію надруковано в книжках і зображено на вітражі в Жюсьєнській церкві,— повірила.

— Я гадаю,— сказала вона,— треба бути дуже святою, щоб зробити так і не згрішити. Я б на таке не наважилась.

— Ну, а я, у згоді з найученішими богословами, схвалюю вчинок цієї святої,— заперечив абат.— Вона дала добру науку порядним жінкам, що надміру пильно охороняють свою чесноту й пишаються нею. Як подумати гаразд, у тому, що вони так непомірно високо цінують гріховну плоть і так ревно оберігають річ гідну тільки зневаги, є щось чуттєве. Нерідко ми бачимо матрон, котрі гадають, ніби вони містять у собі скарб, який треба пильно стерегти, й видимо перебільшують той інтерес, що його виявляють до їхньої особи бог і ангели. Вони мають себе за якісь утілені святі дари. Марія Єгипетська була розумніша. Вродлива й чарівна, вона проте вважала, що це була б надмірна пиха — не дійти до гробу господнього через таку нікчемну річ, яку треба умертвляти, а зовсім не берегти, мов коштовність. Вона її й умертвила, пані господине, і таким чином, завдяки гідному подиву

смиренню, стала на шлях каяття, на якому звершила чудесні подвиги.

— Не втямлю я, що ви кажете, пане абате,— призналась матуся.— Занадто ви вчені для мене.

— Цю велику праведницю,— докинув брат Ангел,— намальовано в людський зріст у каплиці нашого монастиря, і все її тіло з божої ласки прикрите довгим і густим волоссям. Я вам, пані господине, принесу знятий із тієї ікони свячений образок.

Зворушена матуся за спиною в тата подала йому суп-пицю, і бідаха чернець, що сидів на теплому попелі, мовчки вмочив бороду в запашну юшку.

— А тепер час відкоркувати одну з тих пляшок, що я держу в запасі на великі свята, як-от різдво, хрещення й день святого Лаврентія,— сказав мій тато.— Нема краще, як попивати добре винце, сидячи спокійно в своїй хаті й знаючи, що ніхто тобі не переб'є.

Тільки-но він вимовив ті слова, як двері відчинились і до харчівні вбіг якийсь високий чоловік у чорному, а за ним війнула хвища.

— Саламандра! Саламандра! — закричав він.

І, не звертаючи на нас ніякої уваги, нахилився над вогнищем і почав кінцем палиці розгрібати жар — на велику кривду братові Ангелові, котрий разом з юшкою наковтався попелу й вуглинок і закашлявся так, що ледь не луснув. А чоловік у чорному все ворушив палицею жар, кричав: «Саламандра! Я бачу саламандру!» — і полум'я, коливаючись, відкидало на стелю його тремтячу тінь, схожу на великого хижого птаха.

Поведінка цього гостя здивувала й навіть розсердила тата. Але він умів стримуватись, отож підвівся, взяв серветку під пахву, підійшов до вогнища й нахилився над ним, уперши кулаки в боки.

Надивившись на розкиданий жар та на обсипаного попелом брата Ангела, тато промовив:

— Даруйте, вельможний пане, але я тут бачу тільки нікчемного ченця, а ніякої саламандри не бачу. Та й не дуже тим журюся, сказати по правді,— додав він.— Бо скільки я чув, саламандра — паскудна тварюка, волохата, рогата й з великими пазурами.

— Це пустий забобон! — відказав чоловік у чорному.— Саламандри схожі на жінок чи, краще сказати, на німф і надзвичайно вродливі. Та марно сподіватися, щоб ви побачили цю, що є тут. Щоб побачити саламандру, треба

бути філософом, а де ж би в цій куховарні взялися філософи!

— А от і помиляєтесь, пане,— озвався абат Куаньяр.— Ось я — доктор богослов'я й магістр наук, я доволі обізнаний із грецькими й латинськими моралістами, і їхні настанови покріпляли мою душу в життєвих знегодах; зокрема вельми охоче вдавався я до Боеція як до цілющого засобу від мук земного життя. А оце біля мене сидить Якобус Турнеброш, мій учень, що напам'ять знає сентенції Публія Сіра.

Незнайомець звернув на абата жовті очі, що дивно блищали над орлиним носом, і чемніше, ніж можна було сподіватися від його похмурої міни, вибачився, що не розпізнав відразу таких достойних людей.

— Аж надто ймовірно,— ще додав він,— що ця саламандра з'явилась сюди заради вас або вашого учня. Я дуже виразно побачив її з вулиці, коли проходив повз харчівню. Її видно було б ще виразніше, якби вогонь горів ясніше. Ось чому, коли вам здасться, що у вогнищі є саламандра, треба зразу чимдуж ворушити жар.

Тільки-но незнайомець знову тицьнув палицею у вогнище, сполоханий брат Ангел прикрив супницю полою ряси й заплющив очі.

— Добродію,— провадив шукач саламандр,— ось нехайно ваш юний учень підійде до вогнища, придивиться й скаже, чи не бачить він у полум'ї чогось схожого на жінку.

В ту мить пасмо диму, що здіймалось під ковпак над вогнищем, вигнулось якось особливо плавно, і відповідно спрямована уява справді могла добачити в тих вигинах округлості прегарного жіночого стану. Отож я не зовсім збрехав, сказавши, що начебто бачу щось таке.

Ледве-но я промовив ці слова, як незнайомець, піднявши довжелезну руку, так ляснув мене по плечу, що я аж злякався, чи не зламав він мені ключиці.

— Дитя моє,— сказав він дуже ласкавим голосом, зичливо дивлячись на мене,— я вдарив тебе так сильно, щоб ти ніколи не забув, як уперше побачив саламандру. Бо це знак, що тобі призначено стати вченим і, можливо, магом. Та й обличчя твоє засвідчує мені, що ти обдарований хлопець.

— Він, вельможний пане, може навчитися, чого лишень захоче,— озвалась матуся,— і колись буде священиком, якщо така божа воля.

Пан Куаньяр додав, що я справді здобув трохи користі з його уроків, а тато спитав, чи не бажає вельможний пан чогось із'їсти.

— Їсти мені не треба,— відказав незнайомець,— мені неважко прожити рік, а то й більше, без ніякої поживи, крім еліксиру, склад якого відомий лише філософам. Така здатність властива не мені самому: нею наділені всі мудреці, і кажуть, ніби славетний Кардано кілька років не їв нічого без ніякої шкоди для себе. Навпаки, його розум у цей час набув надзвичайної гостроти. Проте,— додав філософ,— я охоче з'їм, що подасте, аби зробити вам приємність.

І без церемоній сів за наш стіл. В ту саму мить брат Ангел потихеньку вихався зі стільчиком між мій стілець і стілець мого вчителя, щоб не прогавити своєї пайки паштету з куріпок, що його якраз поставила на стіл матуся.

Філософ кинув плащ на спинку стільця, і ми побачили, що на камзолі в нього діамантові гудзики. Їв він у глибокій задумі. Тінь від носа падала йому на губи, щелепи вишиналися крізь запалі щоки. Його похмурий настрій передався й нам. Мій добрий учитель пив вино мовчки. Чути було тільки, як плямкає ченчик, наминаючи паштет.

Несподівано філософ промовив:

— Чим довше я думаю, тим більше переконуюся, що саламандра з'явилась сюди задля оцього юнака.

І показав на мене вістрям свого ножа.

— Якщо саламандри справді такі, як ви кажете, ласкавий пане,— відповів я,— то, звісно, вона виявила мені велику честь і я їй дуже вдячний. Та, по правді признатися, я не певен, чи таки бачив її, чи то мені здалося, і ця перша зустріч тільки розбудила в мені цікавість, але не задовольнила її.

Мого доброго вчителя вже аж душила довга мовчанка, і він раптом вибухнув, гучним голосом звернувшись до філософа:

— Ласкавий пане, мені п'ятдесят один рік, я ліценціат наук і доктор богослов'я, я перечитав усіх грецьких і латинських авторів, чиїх творів не знищили невблаганний час і людська злоба, але в жодного не натрапив на згадку про саламандр, із чого резонно висновую, що їх і не існує.

— Перепрошую,— озвався брат Ангел голосом здушеним і від паштету, й від страху.— Перепрошую, але саламандри, на лихо, існують, і один отець єзуїт — забув, як його звали,— писав про те, як вони з'являються людям. Та я й сам у селі Сен-Клод, в одного селянина, бачив саламандру у вогнищі, біля казана. У неї була котяча голова, тіло як у жаби, а хвіст риб'ячий. Я хлюпнув на неї кухоль свяченої води, і тварюка зразу щезла, тільки зашкварчало, мов лій на сковороді, та дим пішов такий ядучий, що мені ледь очей не випекло. Щиру правду кажу, бо після того добрий тиждень борода моя тхнула смаленим,— а якого вам ще треба кращого доказу, що ця тварюка пекельної породи!

— Ви, мабуть, глузуєте з нас, братчику! — сказав абат.— Ваша жаба з котячою головою — така сама вигадка, як і німфа оцього пана. Тільки ваша вигадка ще й огидна.

Філософ засміявся.

— Брат Ангел не міг побачити тієї саламандри, що з'являється мудрецям. Коли вогненна німфа зустріне капуцина, вона повертається до нього спиною.

Тоді й тато гучно зареготав:

— Ге-ге-ге! Для капуцина й спина німфина — завелике щастя!

А розвеселившись, відкраяв ченчикові ще товсту скибку паштету.

Матуся поставила печеню посеред столу й скористалась цією нагодою, щоб спитати, чи ті саламандри добрі християнки,— їй у це не дуже вірилось, бо вона ніколи не чувала, щоб істоти, котрі живуть у вогні, славили господа.

— Пані господине,— відповів їй абат,— деякі богослови з єзуїтського ордену визнавали існування породи інкубів і суккубів, які, власне, не є чортами, бо не кидаються тікати, коли їх покропиш свяченою водою, одначе не належать і до господньої церкви, бо світлі духи нізащо не стали б зводити з пуття пекаревої дружини, як трапилось було в Перуджії. Та коли хочете знати мою думку, то все це витвори брудної уяви святенників, а не висновки вченого богослова. Треба зневажати всю цю сміховинну чортівню й шкодувати, що діти церкви, народжені в світлі істинної віри, мають про всесвіт і про бога уявлення менш високе, ніж те, що склали собі Платон або Ціцерон, котрі скніли в мороці поганства. Наважусь твердити, що

бог більше присутній у «Сціпіоновому сні», аніж у отих темних писаннях із демонології, автори яких називають себе християнами й католиками.

— Стережіться, пане абате,— сказав філософ.— Ваш Ціцерон говорив багато й легко, але розум у нього був неглибокий, і в таємних науках він далеко не зайшов. Ви коли-небудь чували про Гермеса Трісмегіста й «Смарагдову таблицю»?

— Так, ласкавий пане,— відповів абат,— у бібліотеці єпископа Сеезького мені трапився дуже старий рукопис «Смарагдової таблиці», і я напевне колись таки розібрав би його, якби покоївка пані суддихи не подалась до Парижа ловити своє щастя та й мене не забрала з собою. Та в цьому не було ніякого чаклунства, пане філософе, і я скорився тільки чарам природи.

Non facit hoc verbis; facie tenerisque lacertis
Devovet et flavis nostra puella comis[1].

— Ось іще один доказ, що жінки — великі вороги науки,— зауважив філософ.— Отож мудрецеві слід уникати будь-яких стосунків із ними.

— Навіть у законному шлюбі? — спитав мій тато.

— Насамперед у законному шлюбі,— відповів філософ.

— Лишенько! — вжахнувся тато.— Що ж тоді зостається вашим бідолашним мудрецям, коли їм захочеться трошки побавитись?

— Їм зостаються саламандри,— відказав філософ.

На ті слова брат Ангел підвів з-над миски перелякане обличчя.

— Не кажіть так, ласкавий пане,— пробелькотів він.— В ім'я всіх святих нашого ордену не кажіть так! І не забувайте, що саламандра — не що інше, як диявол: адже відомо, що диявол може прибрати будь-якої подоби — то звабливої, коли хоче втаїти свою природну бридоту, то почварної, коли хоче показати свою справжню суть.

— Стережіться й ви, брате Ангеле,— відказав філософ.— Коли вже ви боїтеся диявола, то не дратуйте його надміру й не підбурюйте проти себе нерозважними словами. Адже ви знаєте: старий Бунтівник, великий Дух заперечення, зберіг у духовному світі таку могутність,

[1] Ні, не словами, а личком, руками гнучкими
Й світлими косами дівчина наша скоряє *(лат.)*.

що й сам бог зважає на нього. Скажу навіть більше: бог, побоюючись його, зробив його своїм повірником. Тож бережіться, братчику: вони між собою порозумілися.

Зачувши таку мову, сердега капуцин подумав, що це говорить сам диявол, тим більше що незнайомець і справді нагадував того вогнистими очима, дзьобуватим носом, смаглявим лицем і всією довготелесою, кощавою постаттю. Капуцинова душа, вже й так приголомшена, провалилась у безодню священного жаху. Ніби відчувши на собі пазурі лукавого, він затремтів усім тілом, хутенько вкинув у кишеню, скільки встиг, ласих шматочків, потихеньку встав і позадкував до дверей, мурмочучи під ніс заклинання.

Філософ не звернув на те уваги. Він видобув з кишені камзола невеличку книжечку, оправлену в поморщений пергамент, розгорнув і простяг моєму вчителеві й мені. Побачивши на сторінці старовинний грецький текст, повний скорочень та лігатур, я спершу вирішив, що то якась чорнокнижницька абракадабра. Проте абат Куаньяр, начепивши окуляри й підсунувши книжечку ближче до очей, почав легко розбирати ті лігатури, схожі скоріше на заплутане кішкою пасмо пряжі, ніж на прості й спокійні літери мого Іоанна Златоуста, по якому я вивчав мову Платона і євангелія. Прочитавши уривочок, абат сказав:

— Це місце, пане, можна перекласти так: «Ті з єгиптян, котрі здобувають освіту, вчаться насамперед письма, званого епістолографічним, потім ієратичного, що його вживають писарі при храмах, і нарешті ієрогліфічного».

Потім, скинувши окуляри й з переможним виглядом труснувши ними, додав:

— Ні, пане філософе, на такий гачок мене не візьмете! Це уривок із п'ятої книги «Строматів», автор яких, Климент Александрійський, не потрапив у житія святих з різних причин, що їх вельми вчено виклав найсвятіший папа Бенедикт Одинадцятий; найважливіша з них та, що цей отець церкви часто збивався на манівці в питаннях віри. Навряд чи така неласка дуже йому дошкулила, коли згадати, як по-філософському уникав він мучеництва за життя. Він волів піти у вигнання і таким чином не допустив своїх переслідувачів до злочину, бо був надзвичайно порядною людиною. Писав він вельми вишукано, розум у нього був меткий, звичаї чисті, навіть суворі. Найдужче він любив алегорії й салат.

Філософ простяг руку через увесь стіл — мені здалось, наче та рука витяглась до неймовірної довжини,— і забрав книжку з рук мого премудрого вчителя.

— Цього вистачить,— сказав він, ховаючи «Стромати» в кишеню.— Я бачу, пане абате, що грецьку мову ви знаєте. Ви досить добре витлумачили цей уривок — принаймні в його вульгарному, буквальному розумінні. Я подбаю про вашу долю і долю вашого учня. Я доручу вам обом переклад грецьких текстів, що їх я одержав з Єгипту. Працюватимете у мене вдома.

Тоді обернувся до мого тата:

— Гадаю, пане куховаре, ви погодитесь віддати мені свого сина, щоб я зробив з нього вченого й шановного чоловіка. А коли для вашого батьківського серця надто тяжко буде розлучитися з ним, то я ладен своїм коштом найняти для вас кухарчука, щоб заступив його тут.

— Коли ви, вельможний пане, так хочете, то я не ворог щастю свого сина,— відказав тато.

— Тільки щоб це було не на згубу його душі,— докинула матуся.— Заприсягніться мені, пане, що ви добрий християнин.

— Барб,— сказав їй тато,— ти свята й достойна жінка, але нащо ти змушуєш мене перепрошувати вельможного пана за твою нечемність! Вибачте їй, пане, вона просто не навчена гречної мови, але серце в неї добре.

— А чом же матері не сказати свого слова! — відповів філософ.— Можу її заспокоїти: я людина глибокої віри.

— От і гаразд,— зраділа матуся.— Кожному слід шанувати святе ім'я господнє.

— Я шаную всі його імена, господине, бо їх у нього багато. Його звуть Адонаї, Тетраграматон, Єгова, Теос, Атанатос, Ісхірос, та й це ще далеко не всі його імена.

— А я й не знала,— сказала матуся.— Та мене ваші слова, пане, не дивують, бо я й сама завважила: в людей вельможних куди більше буває імен, ніж у простих. Я сама родом з Оно, що під містом Шартром, і ще як була маленька, наш пан помер. Я добре пам'ятаю: коли оповісник оголошував людям про його смерть, то називав його трохи не всіма іменами, які в календарі є. То хіба я не повірю, що в бога більше імен, ніж у поміщика в Оно: адже бог таки більший пан. Які ж то щасливі вчені люди, що знають усі його імена! Коли ви поможете моєму синові їх вивчити, то я вам, ласкавий пане, не надякуюсь.

— Отже, умовилися,— сказав філософ.— А для вас, пане абате, це напевне буде втіха — перекладати з грецької. За належну платню, звичайно.

Мій добрий учитель якусь хвилинку збирав докупи ті думки, котрих іще не встигло зовсім отуманити вино, а тоді налив собі ще келих, підвівся й промовив:

— Пане філософе, я з великою радістю приймаю вашу щедру пропозицію. Ви найвеликодушніший серед смертних, і я маю за честь служити вам. Із усіх меблів я найдужче шаную ліжко і стіл. Адже на стіл то кладуть учені книжки, то ставлять смачні страви, і тому він є основою для поживи як тілесної, так і духовної; а ліжко сприяє й любому спочинкові, й нестямі кохання. Я певен, що той, хто дав Девкаліоновим дітям ліжко й стіл, гідний зватися богом. Якщо я знайду у вас, пане, ці дві неоціненні речі, я славитиму вас без міри, як свого благодійника, і звеличу ваше ім'я в грецьких і латинських віршах усіляких розмірів.

Промовивши так, він хильнув вина з келиха.

— От і гаразд,— відказав філософ.— Завтра вранці я чекатиму вас обох у себе. Йдіть Сен-Жерменським шляхом аж до Саблонського хреста. Від цього хреста відрахуйте сто кроків на захід, і ви опинитесь перед зеленою хвірткою в мурованій огорожі парку. На хвіртці висить молоток у вигляді людської фігурки з закритим лицем і прикладеним до уст пальцем. Постукайте тим молотком, і вам відчинить старий слуга. Скажіть йому, що ви до пана д'Астарака.

— Сину мій,— сказав мені мій добрий учитель, смикнувши мене за рукав.— Уклади все це в своїй пам'яті — і хрест, і молоток, і решту, щоб завтра ми змогли знайти ту благословенну хвіртку. А ви, пане меценате...

Та філософа вже не було, хоч ніхто не помітив, коли він пішов.

Другого дня ми з учителем ще вдосвіта вийшли на Сен-Жерменський шлях. Землю вкривав сніг; небо на сході червоніло, довкруг стояла німа й глуха тиша. Шлях був безлюдний. Ми йшли широкими коліями поміж городів, що стелились за невисокими мурами, похилених парканів і низеньких будиночків, віконця яких скоса дивились нам услід. Проминувши дві чи три напів-

завалені халупи, зліплені з глини із соломою, ми побачили серед смутної рівнини Саблонський хрест. За півсотні кроків від нього починався величезний парк, обгороджений пообвалюваним муром. В мурі тому справді була невелика зелена хвіртка, а на ній висів молоток, що зображував якусь почвару з прикладеним до губів пальцем. Ми легко впізнали ту оселю, що описав нам філософ, і постукали молотком у хвіртку.

Довгенько ми чекали, поки прийшов старий слуга, відчинив нам і кивнув, щоб ішли за ним. Ми попростували занедбаним парком. Статуї німф, що бачили молодість покійного короля, ховали під плющем свій смуток і рани. В кінці вибоїстої алеї, припорошеної снігом, височів замок з каменю й цегли, такий похмурий, як і його сусід, Мадрідський замок. Укритий кособоким шиферним дахом, він скидався на замок Зачарованої Красуні.

Ми йшли за мовчазним слугою, і абат шепотів мені на вухо:

— Скажу відверто, сину мій, що оселя ця не тішить ока. Вона свідчить про те, які неотесані були французи ще за часів Генріха Четвертого, а в такому занехаяному стані то й зовсім сповнює душу смутком чи навіть меланхолією. Наскільки приємніше було б гуляти по чарівних тускуланських узгір'ях і сподіватися, що почуємо там, як Ціцерон говорить про чесноту в затінку піній та фісташкових дерев на своїй віллі, такій дорогій філософам. І чи помітив ти, що по цій дорозі нема ні шинку, ні корчми,— отже, щоб випити келих свіжого вина, доведеться переходити міст і йти понад берегом аж до майдану Пастушок? Бо там стоїть заїзд «Червоний кінь», куди, пам'ятаю, пані де Сент-Ернест якось водила мене обідати разом зі своєю мавпою та коханцем. Ти, Турнеброше, і уявити собі не можеш, які смачні там страви. «Червоний кінь» славиться не тільки ранніми обідами, а й численними кіньми та каретами, що їх там можна найняти. Я сам пересвідчився в цьому, коли погнався через стайню за однією служницею, що здалася мені гарненькою. Насправді вона зовсім такою не була; слушніше було б назвати її бридкою. То я, сину мій, прикрасив її вогнем свого жадання. Так завжди буває з людьми, що надто покладаються на свої почуття: вони прикро помиляються. Нас морочать пусті марища, ми ганяємось за мрією і обіймаємо тіні; істина і сталість лише в самому бозі.

Тим часом ми слідом за старим слугою вже підіймалися позсовуваними зі своїх місць сходинами до дверей замку.

— Ох! — зітхнув абат і знову зашепотів мені на вухо: — Я вже шкодую за харчівнею твого шановного татуся, де ми тлумачили Квінтіліана, споживаючи такі ласі шматки.

Слуга завів нас широкими кам'яними сходами на другий поверх і впустив до зали, де пан д'Астарак щось писав, сидячи біля каміна в оточенні безлічі єгипетських саркофагів, що мали форму людського тіла; вони стояли попід стінами, мов розмальовані ідоли з позолоченими обличчями й довгастими блискучими очима.

Пан д'Астарак чемно запросив нас сісти й сказав:

— Я вас дожидав, панове. А що ви обидва люб'язно погодилися служити мені, прошу вас уважати цей дім за свій. Ви тут перекладатимете грецькі тексти, які я привіз із Єгипту. Не маю сумніву: ви ревно візьметеся за цю роботу, коли дізнаєтесь, що вона буде поміччю в великому ділі, котре я розпочав: відновити втрачені знання, які повернуть людині її колишню владу над стихіями. Хоч я й не маю наміру зараз-таки скинути перед вашими очима покрови з природи й показати вам Ізіду в усій її сліпучій наготі, одначе розкрию вам предмет моїх досліджень, не боячися, що ви зрадите мою таємницю, бо певен за вашу чесність, а крім того маю силу передбачати й відвертати все, що замислено проти мене; а знаряддя моєї помсти — таємні й жахливі сили. Якщо ви порушите вірність — хоча я цього не думаю,— то вашу мовчанку забезпечить мені моя могутність, отож я нічим не ризикую, відкрившися вам. Тож знайте, що людина вийшла колись із Єговиних рук, обдарована досконалим знанням, але згодом утратила його. В хвилину свого народження вона була мудра й могутня. Про це свідчать Мойсеєві книги; треба тільки як слід їх розуміти. Насамперед очевидно, що Єгова — не бог, а тільки могутній демон, бо він створив наш світ. Уявлення про бога водночас і досконалого, й творчого,— це просто допотопна химера, гідна варвара-сакса або германця. Хто має хоч трохи розвинений розум, той не може припустити, ніби досконала істота спроможна додати до своєї досконалості хоч крихту. Адже це видима нісенітниця. Бог не мислить. Бо про що він, будучи нескінченним, може мислити? І не творить нічого, бо не знає часу і простору — необхідних передумов будь-якого творення. Мойсей був занадто добрий філософ,

щоб твердити, ніби світ — творіння бога, і мав Єгову за того, ким він є насправді: за могутнього демона і, коли вже треба дати йому назву, за деміурга.

Отож Єгова, створивши людину, дав їй знання світу видимого і невидимого. Падіння Адама і Єви, яке я витлумачу вам іншим разом, не зовсім відібрало ці знання у перших двох людей, і вони передали те, що у них лишилося, своїм нащадкам. Ці знання, від яких залежить панування над природою, записані в книзі Єноха. Єгипетські жерці зберегли ці перекази й закарбували їх таємними знаками на стінах храмів і в гробницях. Мойсей, вихований у святилищах Мемфіса, належав до втаємничених. Його книги, числом п'ять чи навіть шість,— це дорогоцінні ковчеги, що містять у собі скарби божественного знання. Ми відкриємо в них найчудесніші таємниці, якщо тільки зуміємо очистити їх від пізніших додатків, що засмітили текст, і, знехтувавши простий дослівний зміст, шукатимемо змісту тоншого. І я вже збагнув велику частину цього тоншого змісту, як ви незабаром пересвідчитесь. Згодом ці істини, що їх оберігали, мов незайманих дів, у храмах Єгипту, дістались у спадщину александрійським мудрецям, а ті ще збагатили їх і увінчали всім чистим золотом, яке заповів Греції Піфагор та його учні, що близько зналися з могутніми духами повітря. Отож, панове, треба дослідити книги давніх євреїв, ієрогліфи єгиптян і трактати тих греків, котрих називають гностиками, бо вони володіли знаннями. Я обрав собі, як і слід було, найтяжчу частину цієї величезної праці. Я взявся розшифровувати ієрогліфи, що їх єгиптяни вирізьбили на стінах своїх храмів і в гробницях жерців. Привізши з Єгипту багато таких написів, я проникаю в їхній зміст за допомогою ключа, який мені пощастило знайти в Климента Александрійського.

Рабин Мозаїд, що живе тут самітником, працює над розкриттям справжнього змісту П'ятикнижжя. Це дуже старий чоловік, глибоко обізнаний з магією; він сімнадцять років прожив, замкнувшись, у підземеллі великої піраміди й прочитав там книги Тота. А ви, панове, прислужитесь мені своїми знаннями, розбираючи александрійські рукописи, яких у мене дуже багато. Не маю сумніву, що ви знайдете в них дивовижні таємниці, і я певен, що з допомогою цих трьох джерел світла — єврейського, єгипетського і грецького — незабаром здобуду ті засоби, яких мені ще бракує, щоб необмежено владарювати над приро-

дою — як видимою, так і невидимою. Повірте, що я зумію віддячити за службу і поділюся з вами якоюсь часткою своєї могутності.

Я вже не кажу за простіші способи впявити вдячність. Я зайшов у своїх філософських шуканнях так далеко, що гроші для мене — це марничка.

На тому слові мій добрий учитель перебив пана д'Астарака:

— А я, ласкавий пане, не приховаю від вас, що ті самі гроші, які вам здаються марничкою,— для мене пекучий клопіт, бо я пересвідчився, як важко їх здобути чесним шляхом — чи навіть нечесним. А тому буду вам дуже вдячний, коли ви зволите дати щодо цього виразніші запевнення.

Пан д'Астарак таким жестом, ніби відштовхував якусь невидиму перешкоду, заспокоїв абата Куаньяра. Ну, а мене так зацікавило все побачене, що мені тільки не терпілось почати нове життя.

На хазяїнів поклик до зали ввійшов той самий слуга, що відчиняв нам хвіртку.

— Панове,— сказав наш господар,— до обіду, що буде опівдні, ви вільні. А тим часом, прошу вас, підніміться нагору до покоїв, які я наказав приготувати для вас, і скажіть мені, чи там чого не бракує. Крітон вас проведе.

Упевнившись, що ми йдемо за ним, мовчазний Крітон вийшов із зали й рушив сходами нагору. Аж на горішньому поверсі він звернув у довгий коридор, пройшов ним кілька кроків і показав нам дві дуже пристойно опоряджені кімнати. В камінах палахкотів вогонь. Я б ніколи не повірив, що такий занедбаний зовні будинок із стінами в розколинах та тьмяними вікнами може мати всередині такі вигідні покої. Відразу я почав розглядатися. Вікнами наші кімнати дивились у поле, і з них видно було болотисті береги Сени аж до гори Валер'єн, увінчаної хрестом. А оглянувши свою кімнату, я побачив на ліжку сірий каптан, панталони того самого кольору, капелюх і шпагу. На килимі стояла рівненько пара черевиків із пряжками: підбори докупи, носки розхилені, ніби вони самі знали правила гарної поведінки.

З усього цього я зробив висновок, що наш хазяїн — чоловік щедрий. Щоб ушанувати його, я вельми дбайливо причепурився й густо посипав волосся пудрою, що її знайшов на столику повну коробочку. До всього того я

виявив у шухляді комода сорочку, оздоблену мереживом, і білі панчохи.

Надягши сорочку, панчохи, панталони, жилет і каптан, я взяв під ліву пахву капелюх, праву руку поклав на руків'я шпаги й почав крутитись по кімнаті, раз у раз поглядаючи в дзеркало й шкодуючи, що Катріна-мереживниця не може побачити мене отак вичепуреного.

Довгенько хизувався я так, та ось до моєї кімнати ввійшов пан Куаньяр у вельми пристойній рясі й при новісіньких брижах.

— Турнеброше, сину мій, чи це ти? — вигукнув він.— Не забувай, що завдячуєш ці шати знанням, набутим від мене. Таке вбрання личить тобі як освіченому гуманістові, бо humanitas — це, між іншим, і витонченість. Але глянь, будь ласкав, на мене й скажи, як виглядаю я. В цьому вбранні я почуваю себе дуже порядною людиною. Наш пан д'Астарак, здається, таки справді чоловік щедрий. Шкода, що він не сповна розуму. А втім, принаймні з одного боку він мудрий, бо назвав свого слугу Крітоном, що означає «суддя». Щира правда, що слуги — свідки всіх наших вчинків. А часом і їхні натхненники. Коли лорд Веруламський, канцлер Англії, чоловік високовченнй, хоч його філософія мені й не зовсім до смаку, з'явився на суд, його слуги, вбрані так пишно, що видно було, яка розкіш панувала в канцлеровому домі, попідводились, ушановуючи його. Та лорд Веруламський сказав їм: «Сідайте! Вас підносячи, я сам скотився вниз». І справді, ці шахраї своєю марнотратністю допровадили його до руїни й штовхнули на вчинки, за котрі він попав під суд як хабарник. Турнеброше, синку, хай приклад лорда Веруламського, канцлера Англії й автора «Нового органона», завжди буде в твоїй пам'яті. А щодо цього вельможного пана д'Астарака, до якого ми попали, то дуже шкода, що він чаклун і вдарився в чорні науки. Ти ж знаєш, сину, що в питаннях віри я дуже вразливий. Прикро мені служити кабалістові, що вивертає наше святе письмо навиворіт, буцімто щоб краще його зрозуміти. А втім, він, як свідчить його вимова і прізвище, гасконський дворянин, тож боятись нам нема чого. Гасконцям можна укладати з дияволом будь-які угоди: будь певен, що в дурні пошиється диявол.

Нашу розмову перебив дзвін, що кликав обідати.

— Турнеброше, синку,— сказав мені мій добрий учитель, спускаючися сходами,— за обідом придивляйся до

моїх манер і намагайся їх наслідувати. Я їв за третім столом у єпископа Сеезького й знаю, як треба поводитись. Це нелегке вміння: їсти по-панському важче, ніж по-панському говорити.

У їдальні вже чекав на нас стіл, накритий на три персони, і пан д'Астарак запросив нас сідати.

Прислуговував за столом той-таки Крітон: він подавав якісь драглі, відвари та кашки, мабуть, по десять разів протерті крізь сито. Печені все не було й не було. Хоча ми з учителем намагались не показати свого подиву, пан д'Астарак його помітив і сказав:

— Панове, це тільки спроба, і якщо вона здається вам не дуже вдалою, я не наполягатиму. Накажу подавати вам звичніші страви, та й сам не погребую ними. Коли обід, яким я частую вас сьогодні, несмачний, винен тут не стільки мій кухар, скільки хімія, бо вона ще не виросла з пелюшок. Одначе цей обід може дати вам уявлення про те, що буде в майбутньому. Нині люди їдять не по-філософському. Вони живляться не так, як годилось би розумним істотам, і навіть не думають про це. Але про що вони думають? Вони скніють майже всі в тваринній тупості, й навіть ті, котрі здатні замислитись, забивають собі голови такими дурницями, як діалектика чи поетика. Зважте самі, панове, як харчувалися люди від найдавніших часів, коли припинилися всякі їхні зносини з сильфами та саламандрами. Покинуті духами повітря, вони погрузли в темноті й варварстві. Не знаючи ні звичаїв, ні ремесел, вони жили голі й нужденні в печерах понад річками або по лісових хащах. Єдиним їхнім промислом було полювання. Коли їм щастило заскочити зненацька або наздогнати якусь полохливу тварину, вони пожирали ту здобич напівживцем.

Поїдали вони й м'ясо своїх товаришів та старих, недужих батьків і матерів, і першими людськими домовинами були живі гробниці — зголоднілі, глухі до всього черева. Після довгих сторіч дикості з'явився серед них один чоловік, якого греки називали Прометеєм. Нема сумніву, що цей мудрець у оселях німф зустрічався з плем'ям саламандр. Він засвоїв від них уміння добувати й зберігати вогонь і передав його нещасним смертним. Серед незліченних переваг, що їх дав людям цей небесний да-

рунок, однією з найбільших була спроможність варити їжу і робити її в такий спосіб легшою і стравнішою. І великою мірою завдяки обробленій вогнем їжі люди помалу, поступово стали розумні, заповзятливі, здатні мислити, розвивати ремесла й науки. Одначе то був лише перший крок, і як прикро думати, що минуло стільки мільйонів років, а людство ще не ступило другого. Від часів, коли наші предки під навислою скелею пекли на багатті з хмизу ведмежатину, в куховарстві не досягнуто справжнього поступу. Бо ж напевне ви, панове, не назвете поступом винаходів Лукулла або отого важезного пирога, що йому Вітеллій дав назву «Мінервиного щита», ані всіх наших печень, паштетів, душенин, фаршів та фрикасе, що відгонять стародавнім варварством.

Коли на королівський стіл у Фонтенбло подають цілого печеного оленя з шерстю й рогами, це для філософа видовище так само огидне, як і гурт троглодитів, що сидять навпочіпки в попелі й обгризають кінські маслаки. Прегарно розмальовані стіни, варта, пишно вбрані лакеї, музиканти, що на хорах грають арії Ламбера й Люллі, шовкові скатерки, срібні тарелі, золоті келихи, венеціанський кришталь, канделябри і тонко карбовані вази з квітами не можуть нічого змінити, не спроможні анітрохи скрасити справжньої природи цієї гидкої бійні, де люди, зібравшись довкола трупів тварин, потрощених кісток, пороздираного м'яса, напихають собі черева. О, яке ж бо негідне філософа таке живлення! Ми тупо й жадібно поглинаємо м'ясо, жир, нутрощі тварин, не з'ясувавши, які частини їх справді придатні для нашого харчування, а які — переважну більшість — треба викинути; ми ковтаємо без розбору добре й погане, корисне й шкідливе. А саме тут годилось би зробити вибір, і якби на всьому факультеті знайшовся хоч один лікар, що був би водночас хіміком і філософом, ми б уже не мусили брати участь у отих огидних бенкетах.

Він, панове, приготував би нам очищене м'ясо, яке містило б лише складники, узгоджені й споріднені з нашим тілом. Ми споживали б тільки квінтесенцію волів і свиней, тільки еліксир з куріпок та пулярок, і все, що ми з'їдали б, перетравлювалось би. Ось чого, панове, я маю надію колись досягти, якщо матиму більше, ніж досі, часу поміркувати над хімією та медициною.

Почувши ті слова, абат підвів очі від тарілки з якимось чорним слизом і занепокоєно подивився на філософа.

А той провадив:

— Проте й це ще не буде справжнім поступом. Порядна людина не може без огиди їсти м'ясо тварин, і жоден народ не має права зватись цивілізованим, поки в містах його країни є бійні та м'ясні крамниці. Та колись ми все ж позбудемось цього варварського промислу. Коли ми достеменно знатимемо, які поживні речовини містяться в тілах тварин, стане можливо добувати ці самі речовини з неживих тіл, які можуть їх дати в достатку. Адже в цих тілах є все те, з чого складені живі істоти, бо тваринний світ виник із рослинного, а рослини беруть свої складники з неживої матерії.

Тоді люди харчуватимуться екстрактами з металів та мінералів, що їх нам належним чином приготують фізики. Будьте певні, що ті екстракти матимуть чудовий смак і корисні для здоров'я властивості. Кухонний посуд тоді заступлять реторти й перегінні куби, а кухарів — алхіміки. Хіба вам, панове, не кортить побачити ці дива? Обіцяю, що незабаром ви їх побачите. Але ви ще не уявляєте, які чудові будуть їхні наслідки.

— Таки справді, пане, не уявляємо,— сказав мій добрий учитель, хильнувши вина.

— Тоді, з вашого дозволу, я вам поясню,— відказав пан д'Астарак.— Не обтяжені більше повільним травленням, люди зробляться навдивовижу рухливі; зір їхній стане надзвичайно гострий, і вони бачитимуть судна, що плавають по морях Місяця. Розум їхній буде яснішій, вдача лагідніша. Вони підуть далеко вперед у пізнанні бога й природи.

Але треба передбачити й усі зміни, що неминуче настануть. Зміниться сама будова людського тіла. Адже органи, які ми не вправляємо, меншають і врешті навіть зовсім зникають. Помічено, що риби, котрі живуть у темряві, сліпнуть, а я бачив у Вале пастухів, що їдять саме кисле молоко, і зуби у них випадають дуже рано; а в декотрих вони й не прорізуються. Це одне з великих див природи, що вона не терпить нічого непотрібного. Коли люди живитимуться тим бальзамом, що я розповідав про нього, кишки в них стануть коротші на кілька ліктів, і об'єм черева значно поменшає.

— Ну, це вже ви перебрали, ласкавий пане! — вигукнув мій добрий учитель.— Глядіть, щоб не напсувати. Щодо мене, то я не нарікаю, коли в жінки кругленьке черевце,

аби й усе інше в неї було відповідне. Така врода мені до смаку. Тож не втинайте нічого необачно.

— За це не бійтеся! Нехай собі жіночий стан формується за канонами грецьких скульпторів. Це й вас тішитиме, абате, і задовольнятиме потреби материнства; а втім, правду кажучи, я й тут хочу запровадити деякі зміни, що про них розповім вам іншим разом. Та вернімось до нашої теми. Мушу признатися: все, про що я говорив, тільки наблизить нас до істинного живлення, тобто живлення сильфів і всіх повітряних духів. Вони п'ють світло, і цього вистачає, щоб надати їхнім тілам дивовижної сили й гнучкості. Це єдиний їхній напій. А колись він стане й нашим, панове. Треба тільки згустити в рідину сонячне проміння. Признаюся, що досі ще не бачу виразно, як це зробити, і передчуваю численні труднощі й великі перешкоди на цьому шляху. Одначе, коли якийсь мудрець досягне цієї мети, люди зрівняються розумом і вродою з сильфами й саламандрами.

Мій добрий учитель слухав ті слова, знітившись і понуривши голову. Видно, він думав про зміни, які викликало б у ньому харчування, змальоване нашим господарем.

— Ласкавий пане,— сказав він нарешті,— чи не згадували ви вчора в харчівні про якийсь еліксир, що замінює всяку іншу їжу?

— Згадував,— відповів пан д'Астарак,— але це питво годиться тільки для філософів, отож самі розумієте, як мало людей можуть його вживати. Тому краще й не говорити про нього.

Мене тим часом бентежило одне питання; і я попросив у нашого господаря дозволу висловити його, певний, що він з'ясує все відразу. Діставши дозвіл, я сказав:

— Ласкавий пане, невже й оті саламандри, що їх ви змалювали такими прекрасними, аж їхній образ мене зачарував,— невже й вони, споживаючи саме сонячне світло, втратили зуби, як селяни у Вале, що їдять саме молоко? Признаюся, що це мене тривожить.

— Сину мій,— відповів пан д'Астарак,— мене тішить ваша допитливість, і я її задовольню. Саламандри не мають зубів у справжньому розумінні цього слова. Але ясна в них оздоблені двома рядочками надзвичайно білих і блискучих перлин, що надають їхній усмішці невимовної принадності. Можу ще додати, що ті перли — затверділе світло.

Я сказав, що дуже радий, а пан д'Астарак повів далі:

— Людські зуби — це ознака хижості. Коли ми харчуватимемось так, як треба, їх замінить якась оздоба, подібна до перлин у саламандр. Тоді всі дивуватимуться, як могли коханці без огиди й жаху бачити в роті у своїх коханих собачі ікла.

Після обіду наш господар повів нас у велику галерею поряд з його кабінетом, що правила за бібліотеку. Там ми побачили вишикуване на дубових полицях незліченне військо, чи, скоріше, великий собор книжок in duodezimo, in octavo, in quarto, in folio[1], вбраних у телячу, овечу, свинячу шкіру, в сап'ян і в пергамент. Шестеро вікон освітлювало ці безмовні збори, що займали всі високі стіни з одного кінця галереї до другого. Посередині галереї стояли великі столи, небесні глобуси та астрономічні прилади. Пан д'Астарак запропонував нам вибрати найзручніше для роботи місце.

Та мій добрий учитель, задерши голову, жадібно поглинав очима всі ті книжки й аж губами плямкав з насолоди.

— Присягаюсь Аполлоном! — вигукнув він.— Яка розкішна книгозбірня! Бібліотеці превелебного єпископа Сеезького, хоч вона й багата на твори з церковного права, годі рівнятися з цією. Мені й у Єлісейських Полях, оспіваних Вергілієм, не було б так любо, як тут. Я з першого погляду помітив стільки рідкісних книжок і дорогоцінних збірок, що навряд чи яка приватна бібліотека у Франції рівна вашій, а перевершують її хіба лише збірки Мазаріні та Королівська. Наважусь навіть сказати, що самий вигляд нагромаджених он у тому кутку латинських та грецьких манускриптів дає право назвати поряд із Бодлеївською, Амброзіанською, Лауренціанською й Ватіканською бібліотеками ще й Астаракіанську. Скажу не хвалячись, що здалеку чую носом трюфелі й книжки, тож віднині я вважаю вас, пане, рівним Пейрескові, Гроль'є та Каневаріусові — цим королям бібліофілів.

— Далеко їм до мене,— спокійно відповів пан д'Астарак.— І бібліотека моя безмежно коштовніша, ніж усі ті,

[1] В 1/12 аркуша, в 1/8 аркуша, в 1/4 аркуша, в аркуш — назви книжкових форматів *(лат.)*.

котрі ви щойно назвали. Королівська бібліотека проти моєї — крамничка букініста, якщо, звісно, виміряти вартість не числом томів та вагою задрукованого паперу. Габрієль Ноде й ваш абат Біньйон, славні бібліотекарі, супроти мене тільки недбалі пастухи поганої отари книжок-овечок. Щодо бенедиктинців — визнаю, що люди вони ретельні, проте розумні не дуже, і добір книжок у їхніх бібліотеках відбиває їхню посередність. Моя збірка, абате, добрана не за зразком інших. Твори, що я тут зібрав, складають одне ціле, яке несхибно приведе мене до Знання. Моя бібліотека гностична, ойкуменічна і спіритуалістична. Якби всі рядки, накреслені на оцих незліченних аркушах паперу та пергаменту, ввійшли в належному порядку до вашої голови, добродію, то ви знали б усе, ви могли б усе, ви були б володарем природи, гончарем речей, ви б держали Всесвіт у двох пальцях, як я держу пучку тютюну.

І пан д'Астарак підніс моєму вчителеві свою табакерку.

— Дякую,— сказав абат Куаньяр.

І, ще раз обвівши захопленим поглядом заставлені скарбами знання стіни, вигукнув:

— Он ті полиці, між третім і четвертим вікном, несуть на собі неоціненний тягар! Там зійшлися східні рукописи й неначе розмовляють між собою. Бачу з десяток вельми шановних томів у лахмітті з пурпуру та золототканого шовку. Декотрі, мов візантійські імператори, скріплюють свої ризи самоцвітними застібками. А декотрі вкриті пластинами зі слонової кості.

— То єврейські, арабські й перські кабалісти,— відповів пан д'Астарак.— Ви оце розгорнули «Могутню руку». А поруч знайдете «Накритий стіл», «Вірного пастиря», «Уламки храму» і «Світло в темряві». Отут, де порожнє місце, стояли «Повільні води», дорогоцінний трактат: його саме вивчає Мозаїд. Я вже казав вам, панове, що цей рабин у моєму домі намагається розкрити найглибші таємниці, які містяться в писаннях давніх євреїв, і хоч йому вже понад сто років, він не збирається вмирати, поки не проникне в зміст усіх кабалістичних символів. Я дуже багато йому завдячую і прошу вас, панове, коли зустрінете його, виявляти до нього таку саму шану, як я.

Та годі про це; вернімося до того, що стосується вас. Вам, абате, я хочу доручити переписування й переклад неоціненних грецьких манускриптів. Я розраховую на ва-

ші знання й ревність і не маю сумніву, що ваш юний учень незабаром стане вам великою підмогою.

Тоді звернувся до мене:

— Так, сину мій, я покладаю на вас великі надії. Значною мірою ті надії підказує мені здобуте вами виховання. Адже ви зросли, так би мовити, в полум'ї — біля вогнища, яке навідували саламандри. А це вельми важлива обставина.

Говорячи, пан д'Астарак узяв паку рукописів і поклав на стіл.

— Оце от,— він показав на сувій папірусу,— привезено з Єгипту. Це твір Зосими Панополітанського; вважали, що він пропав, але я сам розшукав його в гробниці одного Серапісового жерця. А оце,— додав він, показуючи на уривки заяложених, розкошланих по краях аркушів, на яких ледь видніли виведені пензликом грецькі літери,— нечувані одкровення Софара Персіянина та Іоанна, пресвітера Святої Євагії.

Буду вам безмежно вдячний, якщо ви насамперед візьметесь за цю роботу. А потім ми вивчимо рукописи Птолемеїдського єпископа Сінезія, Олімпіодора й Стефаноса, що їх я знайшов у Равенні в одній печері, де їх заховано ще в часи невігласа Феодосія, прозваного Великим. Для початку, панове, будьте ласкаві ознайомитися в загальних рисах із усією величезною працею, що на вас чекає. Отам у кінці зали праворуч від каміна ви знайдете всі словники й граматики, які лишень я зміг зібрати; вони полегшать вам роботу. А зараз дозвольте покинути вас, бо мене дожидають у кабінеті четверо чи п'ятеро сильфів. Крітон подбає, щоб у вас було все потрібне. До побачення!

Тільки-но пан д'Астарак вийшов, мій добрий учитель сів до папірусу Зосими і, озброївшися збільшувальним склом, яке знайшов на столі, заходився розбирати текст. Я запитав, чи не здивувало його щойно почуте.

Він мені відповів, не підводячи голови:

— Сину мій, я знав у житті стільки всіляких людей і звідав стільки всіляких пригод, що мене вже не здивує ніщо. Цей дворянин здається божевільним не так через те, що він справді божевільний, як через те, що думки його вкрай несхожі на думки широкого загалу. Та коли прислухатись уважно до того, що звичайно кажуть люди, то в ньому знайдеш іще менше сенсу, ніж у словах цього філософа. Навіть найглибший людський розум, полише-

ний на самого себе, починає будувати повітряні замки та храми, і з нашого пана д'Астарака теж непоганий повітряний будівничий. Нема істини, крім тієї, що в бозі; не забувай цього ніколи, сину. Але оце ось — справді книга «Імуф», що її Зосима Панополітанський написав для своєї сестри Теосебії. Яка честь і яка розкіш — читати єдиний рукопис цього твору, що віднайшовся якимось чудом! Я присвячу йому свої дні й ночі. Як мені шкода, сину, невігласів, котрих неробство штовхає на розпусту! Життя їхнє гідне жалю. Що таке жінка супроти александрійського рукопису? Порівняй, будь ласка, оцю благородну бібліотеку з шинком «Малюк Бахус», товариство оцього неоціненного рукопису — з пестощами дівчат в альтанці того шинку й скажи сам, сину, де можна знайти справжню насолоду! Щодо мене, то я співрозмовник муз, учасник мовчазних оргій мисли, так красномовно оспіваних мадаврським ритором, і дякую богові, що створив мене порядною людиною.

Цілий місяць чи й півтора пан Куаньяр, як і обіцяв, дні і ночі просиджував над Зосимою Панополітанським. А за обіднім столом у товаристві пана д'Астарака тільки й розмови було, що про погляди гностиків та науку у стародавніх єгиптян. Я був ще тільки учнем і тямив мало, тож поміч моєму доброму вчителеві з мене була невелика. Але я намагався виконувати його доручення якомога краще, і це давало мені якесь задоволення. Отож ми жили справді щасливо і спокійно. На сьомому тижні пан д'Астарак відпустив мене додому провідати батька й матір. Харчівня здалась мені дивовижно маленькою. Я застав удома саму матусю; вона сиділа засмучена. А побачивши мене, вичепуреного мов принц, голосно скрикнула.

— Ой, Жаку, яка я рада! — сказала вона й заплакала. Ми обнялись; потім, утерши очі краєчком полотняного фартуха, матуся почала розповідати:

— Тато наш сидить у «Малюці Бахусі». Відколи тебе не стало вдома, він почав туди вчащати: каже, що йому тут якось немило без тебе. От зрадіє, як побачить тебе! Та розкажи ж мені, Жако, чи добре там тобі живеться. Я вже так шкодувала, що відпустила тебе з тим паном, і навіть на сповіді казала третьому вікарієві, що думала

більше про тіло твоє, а не про душу, і про бога не згадала, коли випала така нагода тебе пристроїти. Пан вікарій покартав мене ласкаво й звелів іти в слід жінок із святого письма, ще й назвав їх цілу низку, та все такі імена, що я й не запам'ятала. І клопотався він мною недовго, бо я ходила до нього в суботу ввечері й там була повна церква покутниць.

Я заспокоїв свою добру матусю, як лишень умів. Сказав їй, що пан д'Астарак доручив мені працювати над грецькими книжками, а грецькою мовою написане євангеліє. Матусі ці слова припали до вподоби, одначе турбота її не розвіялась.

— Ти, Жако, нізащо не вгадаєш, хто мені розказував про пана д'Астарака,— провадила вона.— Кадета Сент-Аві, служниця священика з церкви святого Бенедикта. Вона гасконка, народилася в містечку Ларок-Тембо, в сусідстві з Сент-Елалі, де маєток пана д'Астарака. Ти ж сам знаєш, Кадета вже стара жінка, як і годиться священиковій служниці. Змолоду, ще вдома, вона знала трьох панів д'Астараків. Один, наймолодший, був капітаном на кораблі й потонув у морі. Другий, середульший, був полковником, і його вбито на війні. Зостався з усіх трьох найстарший, Еркюль д'Астарак. Оце до нього ти й найнявся, Жаку,— хочу сподіватися, що на своє щастя. Змолоду він любив чепуритись, був дуже щедрий, але вдачу мав понуру. Посад дворянських не шукав, не квапився й на королівську службу, до війська, як його брати, що спіткали там почесну смерть. Любив казати, що то невелика честь — носити при боці шпагу, і що він не знає ремесла ганебнішого, ніж вояцьке; мовляв, як на нього, то сільський костоправ більше вартий, ніж генерал чи й маршал Франції. Я, правда, нічого лихого чи злочинного в таких словах не бачу, а все ж якісь вони зухвалі й чудні. Та, певне, щось негоже в них таки є, бо Кадета розповідала, що сам священик казав, ніби вони суперечать ладові, встановленому від бога; та й у біблії десь названо господа повелителем воїнств. А коли так, то це гріх великий. Пан Еркюль так не любив королівського двору, що навіть не схотів поїхати у Версаль представитись його величності, хоч мав таке право як дворянин. Він казав: «Адже король до мене не їде, то й я до нього не поїду». Ну хіба не видно, синку, що такі слова не до ладу?

Матуся занепокоєно подивилась на мене й повела далі:

— А ще я маю тобі розказати таке, що й зовсім важ-

ко повірити. А проте Кадета священикова присягалася, що це правда. Отож пан Еркюль, зостаючись у своєму маєтку, тільки те й знав, що ловити в сулії сонячне світло. Як він це робив, Кадета не знає, та вона знає певно, що ті сулії він щільно затикав і довго грів у окропі, й тоді в них помалу виводились живі жіночки, малесенькі-малесенькі, але дуже гарні з себе, а вбрані, мов принцеси в театрі... Не смійся, Жако, це не жарти, як подумаєш, до чого воно може призвести. Адже це великий гріх — отак робити живі створіння, що їх не можна охрестити, отож не доступляться вони й вічного блаженства. Бо невже ти думаєш, ніби пан д'Астарак узяв тих своїх мавпочок у сулiях та поніс до церкви охрестити? Та він би для них і хрещеної матері не знайшов.

— Але ж, матусю, нащо їх хрестити? — здивувався я.— Адже первородного гріха на них не було!

— А я про це й не подумала! — відказала матуся.— І Кадета, хоч вона священикова служниця, про це нічого не казала. Вона, на жаль, перебралась сюди з Гасконі ще зовсім молодою й більше не чула нічого ні про пана д'Астарака, ні про його сулії, ні про тих мавпочок. Я маю надію, що він покинув ті паскудства: адже без помочі нечистої сили в такому ділі не обійдешся.

Я запитав:

— А скажіть, матусю, священикова Кадета сама, на власні очі бачила тих жіночок у суліях?

— Та ні, синку. Пан д'Астарак чоловік потайний і тих ляльок не показував нікому. Але вона чула, як про них розказував один причетник, Фюльжанс на ім'я: він часто бував у замку й бачив, як ті жіночки виходять із своєї скляної в'язниці потанцювати менуета. А чом би вона мала йому не вірити? Можна не повірити своїм очам, але не слову порядної людини, та ще й духовної особи. А що найгірше в цьому ділі, так це те, що на нього йде сила грошей. Ми, каже Кадета, й уявити не годні, скільки витрачав пан Еркюль на всілякі сулії, на ковальські горна та на чаклунські книжки, що ними напхав увесь свій замок. Правда, він по смерті братів зробився найбагатшим паном на всю провінцію, тож міг цвиндрити гроші на такі забаганки — земелька давала ще й ще. Кадета гадає, що він, хоч як витрачався, ще й досі страх який багатий.

В ту хвилину до харчівні ввійшов тато. Він ласкаво обняв мене й признався, що відколи не стало в домі мене

та пана Куаньяра, порядного й веселого чоловіка, і він тут собі місця не нагріє. Похвалив моє нове убрання й почав навчати мене добрих манер: він сам, мовляв, непогано їх засвоїв, бо мусив весь час гречно вітати всіх клієнтів, мов великих панів, хоч би вони були репані простолюдці. Він підказав мені, коли йду, згинати лікті, а ноги вивертати носками назовні, ще й порадив сходити на Сен-Жерменський ярмарок подивитись на Леандра й потім наслідувати його.

Ми всмак пообідали, а тоді попрощалися, рясно ллючи сльози. Я дуже любив і тата й матусю, тож плакав найбільше від того, що за ці півтора місяця розлуки майже відвик від них. І їхній смуток, здається мені, мав ту саму причину.

Коли я вийшов з харчівні, було вже зовсім темно. На розі Писарської вулиці я почув чийсь низький густий голос, що виводив:

Коли віночок ти втеряла,
То, певне, так сама бажала!

А за хвилину я побачив у тому боці, звідки чувся голос, брата Ангела. На плечі в нього теліпалась торба, він обіймав за стан Катріну-мереживницю й ішов крізь темряву нетвердою, але переможною ходою, а з-під його сандалів, що хляпали по грязюці, снопами летіли бризки — неначе на славу його буйного гультяйства, як фонтани у Версалі пускають угору струмені води на честь королів. Я сховався в підворітті, притулившись до кам'яної тумби, щоб вони обоє не побачили мене. Та ця осторога була зайва: вони й так бачили тільки одне одного. Поклавши голівку ченцеві на плече, Катріна весело реготала. Місячний промінь мерехтів на її губах і відбивався в очах, як у воді джерела. І я пішов далі з серцем, сповненим прикрості й смутку, думаючи про пухкенький стан красуні, обвитий рукою брудного капуцина.

«Як це можливо,— казав я собі,— щоб отаке гарне створіння опинилось у таких гидких руках! Ну, хай Катріна мене зневажає, але навіщо їй іще підкреслювати свою зневагу, вподобавши цього поганця — брата Ангела?»

Такий смак здавався мені дивовижним, незбагненним і огидним. Та недарма я був учнем пана Жерома Куаньяра. Цей незрівнянний учитель прищепив мені схильність думати. Я відразу пригадав бачені в садах статуї сатирів, що стискають в обіймах німф, і подумав: коли Катріна схожа вродою на німфу, то сатири такі самі бридкі, як отой капуцин. І вирішив, що не варто дуже дивуватися з щойно побаченого. Одначе ті думки не могли розвіяти мого смутку — напевне, тому, що й навіяли його не думки. Отак міркував я, йдучи крізь нічну темряву по грязюці й талому снігу, аж поки вийшов на Сен-Жерменський шлях. Там я зустрівся з паном Куаньяром: він, повечерявши в місті, вертався ночувати до замку пана д'Астарака.

— Сину мій,— сказав абат,— я щойно розмовляв про Зосиму й гностиків за столом у одного священика, вельми вченого — другого Пейреска. Вино було просте, страви поганенькі. Але в розмові нашій текли нектар і амброзія.

І мій добрий учитель почав говорити про Зосиму Панополітанського з незрівнянною красномовністю. Та шкода́ — я майже не слухав його, бо мені не йшла з думки та крапля місячного сяйва, що впала в нічному мороці на Катрінині уста.

Нарешті пан Куаньяр замовк, і я спитав його, як греки пояснювали любов німф до сатирів. Мій добрий учитель мав такі широкі знання, що був готовий відповісти на будь-яке запитання.

— Причиною цієї любові, сину мій,— сказав він,— є природний потяг, досить сильний, хоча й не такий могутній, як відповідний потяг сатирів до німф. Поети дуже добре помітили цю різницю. При цій нагоді я розповім тобі дивовижну історію, котру вичитав у одному рукописі з бібліотеки єпископа Сеезького. Він і тепер стоїть мені перед очима, той фоліант, написаний прегарним письмом минулого сторіччя. Ось про яку незвичайну пригоду розказано там. Один нормандський дворянин гуляв з дружиною на маскараді: він — убраний сатиром, вона — німфою. Ми знаємо з Овідія, з якою жагою сатири переслідують німф. А той дворянин читав «Метаморфози». То він так увійшов у свою маскарадну роль, що за дев'ять місяців дружина йому народила синочка з ріжками на лобі й цапиними ратичками. Що сталося далі з батьком, хтозна; відомо тільки одне: розділивши долю

всіх живих створінь, він помер, і по ньому, крім козлоногого сина, лишився ще один, менший, хрещений і цілком людської подоби. І ось той менший син звернувся до суду з позовом, щоб старшого брата позбавили батьківської спадщини, бо він, мовляв, не належить до людського роду, за який віддав свою кров Ісус Христос. Нормандський парламент, що засідав у Руані, задовольнив той позов, і цей вирок занесено в судові протоколи.

Я спитав доброго мого вчителя, чи можлива це річ, щоб саме перевдягання вплинуло на природу аж так, що від батькового вбрання залежав вигляд дитини. Пан Куаньяр порадив мені не вірити.

— Сину мій Турнеброше,— сказав він,— пам'ятай завжди: мудра людина відкидає все, що суперечить здоровому глуздові, опріч хіба питань релігії, де треба вірити сліпо. Я, дякувати богу, не знав сумнівів у догматах нашої святої церкви і маю надію до останньої своєї години держатись такого переконання.

Отак розмовляючи, ми дійшли до замку. Його дах виднів серед темряви, осяяний якимсь червоним відблиском. З одного димаря снопами вилітали іскри й золотим дощем падали вниз, а густий дим застилав небо. Ми обидва вирішили, що в замку пожежа. Мій учитель застогнав і почав рвати на собі волосся.

— Мій Зосима! Мої папіруси! Грецькі рукописи! Рятуйте! Рятуйте! Рятуйте! Зосима згорить!

Широкою алеєю, по калюжах, що світились відблисками пожежі, ми перебігли парк — тихий, безлюдний, огорнений густою темрявою. В замку неначе все спало. На темних сходах чути було тільки гуготіння вогню. Ми подались нагору, перескакуючи по дві сходинки й час від часу зупиняючись, щоб прислухатися, звідки долітає цей страшний звук.

Нам здалося, що він іде з одного коридора на другому поверсі, де ми ще ні разу не були. Помацки дістались ми туди і, побачивши червоне світло, що пробивалося крізь щілини в дверях, з усієї сили натисли на них. Двері зразу не піддавалися, тоді раптом розчинились.

Перед нами став спокійнісінький пан д'Астарак: то він підійшов відчинити. Його висока чорна постать вирізнялася на вогненному тлі. Він чемно спитав, яке нильне діло привело нас до нього в таку пізню пору.

Ніякої пожежі не було, тільки страхітне полум'я вирувалося з великої відбивної печі, що називається, як

я дізнався згодом, атанор. Уся зала, досить простора, була заставлена суліями з довгими шийками, над якими зміїлися скляні трубки, сплюснуті на кінці, мов качачий дзьоб, і ретортами, схожими на надуті обличчя з носами, як хоботи, і тиглями, і тонкошиїми колбами, і пробірними чашечками, і перегінними кубами, і ще якимись посудинами не знаної мені форми.

Втираючи розпашіле обличчя, мій добрий учитель сказав:

— Ох, пане, ми вже подумали, що замок палає, мов скирта соломи. Хвала богу, бібліотека не згоріла. Але я бачу, що ви провадите алхімічні досліди.

— Не приховаю від вас, що я, хоч і досяг у цьому мистецтві чималих успіхів, ще не відкрив таємниці, необхідної для довершення моєї праці,— відказав пан д'Астарак.— Якраз у ту хвилину, коли ви загрюкотіли в двері, я добував Світовий Дух і Небесний Цвіт, тобто істинне Джерело Молодості. А ви хоч трохи обізнані з алхімією, пане Куаньяр?

Абат відповів, що має про неї сяке-таке уявлення з книжок, але вважає це діло згубним і суперечним релігії. Пан д'Астарак тільки усміхнувся і повів далі:

— Ви, пане Куаньяр, дуже тямущий чоловік і напевне знаєте, що таке Летючий Орел, Гермесів Птах, Гермогенова Курка, Крукова Голова, Зелений Лев і Фенікс.

— Я чув, що так називають філософський камінь у різних його станах,— відказав мій добрий учитель.— Одначе я не дуже вірю, що можна перетворювати метали.

На те пан д'Астарак відповів вельми впевнено:

— Нема нічого легшого, як розвіяти вашу невіру.

Він підійшов до старенької, хиткої скриньки на ніжках, приставленої до стіни, відчинив її, вийняв мідну монету з викарбуваним профілем покійного короля й показав на круглу цятку, видну з обох боків монети.

— Ось як діє камінь, що перетворює мідь на срібло,— пояснив він.— Та це дрібничка.

Вернувшись до скриньки, він вийняв з неї сапфір з куряче яйце завбільшки, навдивовижу великий опал і жменю надзвичайно гарних смарагдів.

— Ось дещо з моїх здобутків. Певне, це достатній доказ того, що мистецтво алхімії — не пуста маячня.

На дні шкатулки, де зберігались ті самоцвіти, лежало ще п'ять чи шість невеличких діамантиків, але пан д'Астарак про них не сказав нічого. Мій добрий учитель

спитав, чи й діаманти зроблені так само, і алхімік відповів ствердно.

— Ласкавий пане,— сказав тоді абат,— я б вам радив задля обережності показувати цікавим людям саме їх. Бо якщо ви зразу похвалитесь сапфіром, опалом і рубіном, усі скажуть, що такі дорогі самоцвіти може створити тільки диявол, і вас обвинуватять у чаклунстві. До того ж тільки диявол здатен добре себе почувати серед оцих печей, що дихають полум'ям. Ось я побув тут якихось чверть години і вже трохи не спікся.

Пан д'Астарак усміхнувся поблажливо і, проводячи нас до дверей, додав іще:

— Хоча я добре знаю, що́ треба думати про існування диявола й того другого, одначе люблю побалакати про них із людьми, котрі в них вірять. І диявол, і той другий — це, як то кажуть, збірні типи, і про них можна говорити так, як, скажімо, про Ахілла й Терсіта. Будьте певні, панове: коли диявол справді такий, як його описують, він не живе у вогні — найтоншій з усіх стихій. Це ж цілковите безглуздя — помістити таку мерзенну тварюку на сонці. Але — як я вже мав честь пояснювати отому капуцинові в харчівні вашого батька, пане Турнеброш,— я вважаю, що християни зводять наклеп на Сатану й підвладних йому духів. Правда, може бути — хоча це майже незбагненна річ,— що десь, у якомусь незнаному світі, є істоти ще лихіші й злостивіші за людей. Та якщо вони існують, то напевне живуть не серед полум'яних дочок небесних зір, а в краях, позбавлених світла, і не осяйний вогонь їх пече, а крига — адже холод теж здатен завдавати пекучого болю. Вони страждають, бо злі, а злість — це хвороба; але дошкуляють їм не опіки, а мороз. Ну, а щодо вашого Сатани, панове,— цього пострашку богословів,— то, як судити про нього з ваших-таки слів, його не слід так уже зневажати; коли він якоюсь нагодою справді існує, я вбачаю в ньому не мерзенну почвару, а скоріше маленького сильфа чи принаймні гнома-рудознавця, трохи пустотливого, але дуже розумного.

Мій добрий учитель затулив руками вуха й кинувся навтіки, не бажаючи слухати далі.

— Яка безбожність, Турнеброше! — вигукнув він уже на сходах.— Яке блюзнірство! Чи ти відчув, сину мій, які огидні слова цього філософа? Він доводить своє безвір'я до такого хвацького шаленства, що аж диво бере. Одначе це ж таки майже очищує його від вини. Бо, зрік-

шися будь-якої віри, він не може роздирати тіла нашої святої церкви, як роблять ті, хто ще з'єднаний з нею якимось напівперетнутим, кривавим органом. Такі, сину мій, лютерани й кальвіністи: там, де вони відірвались від католицької церкви, на її тілі гноїться рана. А безвірники прирікають на згубу лиш самих себе, і тому обідати за їхнім столом — не гріх. Отож не треба каратися тим, що ми живемо в цього пана д'Астарака, який не вірить ні в бога, ні в диявола. А помітив ти, сину мій Турнеброше, на дні шкатулки жменьку дрібних діамантиків? Він, мабуть, сам не знає, скільки їх там, а мені здалося, що вони досить чистої води. Опал і сапфір якісь непевні, але ті діамантики зовсім як справжні.

Ми вже піднялися до своїх покоїв і побажали один одному на добраніч.

Аж до весни ми з учителем жили життям розміреним і відлюдним. Зранку працювали, зачинившись у бібліотеці, а після обіду вертались туди знову — мов до театру, за висловом пана Куаньяра; одначе не для того, казав цей славний чоловік, щоб дивитись на присмачене непристойностями блазенство, як дворяни та лакеї, а щоб слухати високі, хоча й суперечливі діалоги стародавніх авторів.

За таких умов читання й переклад Зосими Панополітанського посувались напрочуд швидко. Мій внесок там був мізерний, бо для такої роботи мені бракувало знань; я насилу навчився хоч би розбирати грецькі літери, як вони писались на єгипетських папірусах. Проте я допомагав учителеві, шукаючи довідок у тих авторів, котрі могли щось йому прояснити, особливо в Олімпіодора й Фотія, і за цей час непогано вивчив їх. Ті дрібні послуги панові Куаньяру неабияк підносили мене у власних очах.

За довгу й сувору зиму я вже був зовсім став на шлях учепості; та раптом прийшла весна в своєму пишному уборі з сонячного сяйва, ніжної зелені й пташиного щебету. Пахощі бузку, що пробивались до бібліотеки, навіювали мені якісь невиразні мрії, а з них мене зненацька будив голос мого доброго вчителя:

— Турнеброше, будь ласкав, піднімися драбинкою й подивись, чи не пише чого отой шахраюга Манефон про

бога Імхотепа, котрий своїми суперечностями мучить мене, як диявол.

І пан Куаньяр із задоволеним виглядом брав понюх тютюну.

— Сину мій,— додавав він,— предивна це річ, як сильно впливає одяг на наш моральний стан. Відколи моя ряса заляпана всякими підливами, я вже не почуваю себе такою порядною людиною. А тобі, Турнеброше, чи не кортить тепер, коли ти вбраний, як маркіз, посидіти в убиральні якоїсь оперної артистки й подивитись, як її одягають, або кинути жменю фальшивих луїдорів на картярський стіл — одне слово, чи не почуваєш ти себе вельможею? Не думай, що я кажу це з осудом, і завваж, що досить начепити ківера першому-ліпшому боягузові, як він уже рветься накласти головою в королівському війську. Людські почуття, Турнеброше, виникають із безлічі дрібниць, таких мізерних, що ми їх і не помічаємо, і доля нашої безсмертної душі іноді залежить від подиху такого легкого, що він не колихне й травинки. Ми — іграшки вітрів. Але подай-но мені, будь ласкав, Фоссієві «Начатки»: он їхні обрізи червоніють у тебе під правою пахвою.

Того дня, після обіду о третій годині, пан д'Астарак запросив мене й мого доброго вчителя прогулятися парком. Він повів нас до західної частини, звідки видно Рюей і гору Валер'єн. То був найдальший і найзанедбаніший закуток садиби. Алеї позаростали плющем і травою, яку підстригали тільки кролі; раз у раз дорогу перегороджували грубі стовбури повалених дерев. Мармурові статуї понад алеями всміхалися, несвідомі своїх каліцтв. Німфа, прикладаючи до губів давно відбитий палець, давала пастушкові знак: «Мовчи!» А далі юний фавн, хоч голова його валялася долі, намагався піднести до уст сопілку. І всі ці божества ніби вчили нас, як треба зневажати жорстокість часу й долі. Ми йшли понад ровом, де розкошували в дощовій воді жаби. Довкола круглої галявини стояли похилені чаші, і з них пили горлиці. З тієї галявини ми повернули на вузьку стежину, протоптану в заростях.

— Ідіть обережно,— сказав нам пан д'Астарак,— бо ця стежка небезпечна: понад нею ростуть мандрагори, що співають уночі біля підніжжя дерев. Тепер вони поховалися в землі. Стережіться наступити на котрусь, бо вас тоді охопить любовна недуга або жадоба золота, і ви

пропадете, бо пристрасті, навіяні мандрагорами, споріднені з меланхолією.

Я запитав, як же уникнути цієї невидимої небезпеки. Пан д'Астарак відповів, що врятувати від неї може тільки передчуття, й ніщо більше.

— І взагалі ця стежка згубна,— додав він.

Стежка вивела нас до цегляного будиночка, обплетеного плющем; напевне, там колись жив сторож. За будиночком парк кінчався; далі тягся смутний багнистий берег Сени.

— Бачите цей будиночок? — сказав пан д'Астарак.— У ньому живе найучениший із смертних. Тут стодванадцятирічний рабин Мозаїд із гідною подиву наполегливістю розгадує найскладніші загадки природи. Він уже лишив далеко позаду Імбонатуса й Бартолоні. Я мав би за велику честь, якби найбільший після Каїнового сина Єноха кабаліст оселився під одним дахом зі мною. Але приписи його релігії не дозволяють Мозаїдові обідати за моїм столом, що його він вважає християнським, виявляючи мені цим незаслужену шану. Ви не можете навіть уявити, як люто ненавидить цей мудрець християн. Я насилу переконав його оселитись у цьому будиночку, і тепер він мешкає тут зі своєю небогою Яхіллю. Панове, час уже й вам познайомитися з Мозаїдом, і зараз я представлю вас обох цьому чоловікові, в котрому живе божественний дух.

По тих словах пан д'Астарак увійшов з нами до будиночка й завів нас крученими сходами нагору, до кімнатки, де серед розкиданих рукописів сидів у кріслі з високою спинкою стариган із жвавими очима, горбатим носом, стесаним підборіддям і розчесаною на двоє пасом ріденькою сивою бородою. Лису голову накривала оксамитова шапка, схожа формою на імператорську корону, а тіло, худе, мов кістяк, було вгорнене в якусь стару хламиду з жовтого шовку, яскраву й брудну.

Хоча його пронизливий погляд звернувся на нас, він жодним рухом не виказав, що помітив наш прихід. На обличчі його був болісно-затятий вираз, а в зморшкуватих пальцях він крутив очеретинку, заструган для письма.

— Не чекайте від Мозаїда марних слів,— сказав нам пан д'Астарак.— Цей мудрець уже віддавна розмовляє тільки з духами та зі мною. Мова його сповнена високого змісту. Оскільки він напевне не погодиться розмовляти

з вами, я сам у кількох словах з'ясую вам його заслуги. Насамперед — він проник у духовний зміст Мойсеєвих книг, спираючись на числове значення єврейських літер, яке залежить від їх порядкового місця в алфавіті. Цей порядок, починаючи з одинадцятої літери, був переплутаний. Мозаїд його відновив, зробивши те, чого не зуміли Атрабіс, Філон, Авіценна, Раймонд Луллій, Піко де ла Мірандола, Рейхлін, Генрі Мор і Роберт Флід. Мозаїд знає золоте число, що відповідає імені Єгови у світі духів. Ви розумієте, панове, яку незмірну вагу це має.

Мій добрий учитель видобув з кишені табакерку, чемно підніс її нам, тоді сам узяв понюх і сказав:

— А не думаєте ви, пане д'Астарак, що такі знання можуть після кінця вашого земного життя завести вас простісінько в пекло? Бо цей пан Мозаїд, тлумачачи святе письмо, видимо блукає манівцями. Коли наш господь помер на хресті заради спасіння людей, синагога відчула, що на очі їй лягла непрозора перев'язь; вона захиталась, мов п'яна жінка, і з голови її впав вінець. Відтоді розуміння Старого завіту перейшло до католицької церкви, що до неї і я належу попри мої численні хиби.

На ті слова Мозаїд, схожий на якогось божка в цапиній подобі, осміхнувся страшною посмішкою й промовив до мого доброго вчителя повільним, гострим голосом, що лунав неначе здалеку:

— Масхора не звірила тобі своїх таємниць, і Мішна не відкрила тобі схованого в ній.

— Мозаїд,— знову забрав слово пан д'Астарак,— напрочуд прояснив зміст не тільки Мойсеєвих книг, а й— і це ще важливіше — книги Єноха, котру християни відкинули, не добачивши її цінності, мов отой півень з арабської байки, що знехтував перлину, яка попалась йому серед зерна. Ця книга Єноха, пане Куаньяр, дорогоцінна тим, що в ній згадано про перші зустрічі дочок людських із сильфами. Адже ви, певне, погодитеся, що ті ангели, про котрих Єнох оповідає, ніби вони заводили любовні стосунки з жінками, були насправді сильфи й саламандри.

— Погоджуся, пане,— відповів мій добрий учитель,— аби не перечити вам. Одначе з того, що дійшло до нас від книги Єноха, яка очевидячки є апокрифом, скоріше можна гадати, що ті ангели були зовсім не сильфи, а просто фінікійські купці.

— Які ж у вас підстави для такої незвичайної думки? — спитав пан д'Астарак.

— А такі, пане, що в цій книзі сказано: ангели навчили жінок носити обручки й намисто, чорнити брови й підмальовувати обличчя. І ще в тій книзі згадується, що ангели з'ясували дочкам людським властивості всякого коріння та дерев, навчили їх чаклувати й читати по зірках. Ну скажіть самі по щирості: чи не схожі ці ангели достеменно на тірійців або сідонців, що пристали кораблем до якогось напівпустельного берега і розклали під скелями свій крам, принаджуючи дочок дикунських племен? Ті крамарі наділяли дикунок мідними нашийниками, амулетами та ліками, беручи навзамін бурштин, ладан та хутра, й дивували темних, наївних красунь розповідями про зірки, з якими завжди бувають добре обізнані мореплавці. Це ж яснісінька річ, і мені дуже цікаво, що тут може заперечити пан Мозаїд.

Стариган мовчав, а пан д'Астарак знов усміхнувся.

— Пане Куаньяр,— сказав він,— говорите ви досить резонно, як на людину, не обізнану з гностикою і кабалою. Ваші слова напровадили мене на думку, що серед тих сильфів, котрі кохалися з дочками людськими, могли бути й гноми — рудознавці та золотарі. Адже гноми люблять золотарську роботу, і цілком можливо, що саме ці винахідливі духи кували обручки, які ви вважаєте фінікійськими виробами. Та попереджую вас: і не думайте мірятись із Мозаїдом як із знавцем старовини. Бо він відшукав пам'ятки, які вважалися втраченими: між іншим, і Сіфову колону та пророцтва Самбефи, дочки Ноєвої, найдавнішої з сивіл.

— Ох, яка маячня! — вигукнув мій добрий учитель, підскочивши так, що з неметеної підлоги знялася хмара пилюки.— Це вже занадто. Ви жартуєте! Бо стільки пісенітниць і сам Мозаїд не зміг би вмістити в своїй голові, під отією височенною шапкою, схожою на корону Карла Великого. Та Сіфова колона — сміховинна вигадка сусслова Йосифа Флавія, безглузда побрехенька, що не змогла досі одурити нікого, крім вас. А щодо пророцтв Самбефи, дочки Ноєвої, то мені дуже цікаво було б їх почути, і я був би вдячний панові Мозаїду, якби він, видимо скупенький на слова, розтулив рота й зронив їх хоч декілька, бо, сподіваюся, він не виголошує пророцтв іншим, таємничим способом, яким звичайно давали свої загадкові відповіді стародавні сивіли.

Мозаїд, що начебто й не слухав нас, раптом озвався:

— Сказала дочка Ноєва, промовила Самбефа: «Пуста людина, що сміється й глузує, не почує голосу з сьомої скинії, і йде нечестивець до марної згуби своєї».

Вислухавши те пророцтво, ми всі троє покинули Мозаїда.

Того року літо було напрочуд погоже, і я не міг усидіти в покоях. Одного дня я, маючи при собі два екю, що їх уранці знайшов у кишені панталонів — то був перший вияв щедрості мого алхіміка,— подався на алею Королеви. Погулявши трохи під деревами, я сів біля ятки лимонадника за невеличкий столик, як личило самотньому скромному юнакові, й замислився про свою химерну долю. Обік мене якісь мушкетери з веселими дівчатами пили іспанське вино. Мене взяв сумнів, чи не наснилось мені все — і замок біля Саблонського хреста, і пан д'Астарак, і Мозаїд, і папірус Зосими Панополітанського, і моє гарне вбрання. Може, зараз я прокинусь і побачу, що сиджу в своєму каніфасовому камзольчику біля рожна «Королеви Гусячі Лапки»?

Раптом задума моя розвіялась, бо хтось смикнув мене за рукав. Я звів очі й побачив перед собою брата Ангела; його обличчя майже не видно було між каптуром і бородою.

— Пане Жаку Менетріє,— шепнув мені капуцин,— одна панночка, що зичить вам добра, чекає вас у своїй кареті на шляху, між Сеною й Переговорною брамою.

Серце моє закалатало. І наляканий цією пригодою, і в захваті від неї, я зразу подався на те місце, що назвав мені капуцин, намагаючись усе ж таки йти неквапливо, бо мені гадалося, що так буде пристойніше. Дійшовши до набережної, я помітив на шляху карету; у віконці видніла маленька жіноча ручка.

Коли я підступив ближче, дверцята карети відчинились, і я з великим подивом побачив усередині Катріну в сукні з рожевого атласу; на голові вона мала чорну мереживну шапочку, крізь яку просвічували біляві кучері.

Сторопілий, я застиг на приступці карети.

— Ідіть сюди,— сказала Катріна,— сядьте біля мене. Та зачиніть, будь ласка, дверцята. Не треба, щоб нас бачили. Я щойно їхала алеєю Королеви, вгледіла вас коло лимонадника й зразу послала до вас братчика Ан-

тела — я його взяла до себе на великий піст для покути, та так і лишила при собі, бо хоч у яке становище попадеш, а про бога забувати не слід. Ви так мило сиділи за тим столиком, пане Жаку: шпага при боці, обличчя задумане, справжній тобі аристократ. Ви мені завжди подобались, а я не з тих жінок, котрі, вибившись у люди, забувають давніх друзів.

— Як? — вигукнув я.— Мамзель Катріно, невже оце все: і карета, і лакеї, і атласна сукня...

— Все моє, з ласки пана де ла Герітода, багатющого відкупника й банкіра. У нього дозичає гроші сам король. Він мені дуже добрий приятель, і я нізащо в світі не хотіла б розгнівити його. Але з себе він не такий гарний, як ви, пане Жаку. Він подарував мені й будиночок на Гренельській вулиці, я вам той будиночок покажу весь, від погреба до горища. Я дуже рада, пане Жаку, що вам теж усміхнулося щастя. Чесноти завжди винагороджуються. Ви побачите й мою спальню. Вона така самісінька, як у мадемуазель Давійє. Уся в дзеркалах, і скрізь понаставляно фігурок. А як там ваш татусь? Скажу між нами, він трохи занедбав свою господиню й харчівню. Не годиться в його становищі так робити. Але поговорімо про вас.

— Ні, краще про вас, мамзель Катріно,— озвався я нарешті.— Ви така гарна, і мені дуже шкода, що ви любите капуцинів. Ну, а щодо генеральних відкупників, то, мабуть, треба вам вибачити.

— Ой, не дорікайте мені братом Ангелом. Він мені потрібен тільки заради спасіння душі, а якби я захотіла подарувати панові де ла Герітоду суперника, то обрала б...

— Кого?

— Не допитуйтесь, пане Жаку. Невдячний! Адже ви добре знаєте, що завжди подобались мені. А ви на мене й дивитись не хотіли.

— Де там! Я просто соромився перед вами, бо ви мене весь час дражнили, ще й дуже дошкульно. Мовляв, у мене ще вуса не сіються. А скільки разів казали, що я недотепа!

— А хіба не правда, пане Жаку? Чиста правда, бо ви не бачили, що я вам добра зичу!

— Чого ж тоді, Катріно, ви нагонили на мене страх своєю вродою? Я й глянути на вас боявся! А одного разу, добре знаю, ви були й зовсім сердиті на мене.

— Ще б пак ні! Ви ж уподобали більше за мене оту савоярку в хустці, оту погань з пристані святого Миколая!

— Ох, Катріно, не вподобав я її, правду кажу, просто вона зуміла побороти мою несміливість, бо не маніжилась.

— Любий мій, я старша за вас, то повірте мені: несміливість у коханні — тяжкий гріх. Та невже ви не бачили, що ця жебрачка ходить у дірявих панчохах, а спідниці в неї забрьохані грязюкою трохи не по коліна — замість мережива?

— Бачив, Катріно.

— І не бачили, що й під тими спідницями в неї нема на що глянути,— сама шкура та кістки?

— Бачив.

— То як же ви, такий білолиций, такий вихований і чемний, могли кохати ту савойську почвару?

— Я й сам не знаю, Катріно. Мабуть, у ту хвилину я думав про вас. А коли сама лише думка додала мені відваги й сили на те, за що ви тепер мені дорікаєте, то зважте, як жагуче обіймав би я вас чи бодай хоч трохи схожу на вас дівчину! Бо я вас кохав до нестями.

Вона взяла мене за руку й зітхнула. А я провадив меланхолійно:

— Так, я кохав вас, Катріно, і кохав би й досі, якби не отой паскудний чернець.

— Що це ви придумали! — вигукнула вона.— Глядіть, бо розсерджуся. Дурниці якісь!

— То ви не любите капуцинів?

— Фе!

Я вирішив, що далі допитуватись не варто, й поклав їй руку на стан. Ми обнялися, наші губи зустрілись, і я відчув, що весь тану від жаги.

І вона хвилинку мліла в солодкій покорі, а коли випручалася з моїх обіймів, щоки в неї пашіли, очі вогко блищали, уста були напіврозтулені. Того дня я дізнався, як красить жінку поцілунок. Від мого поцілунку на Катріниних щоках розцвіли троянди найніжнішої барви, а сині квіточки її очей заіскрилися росою.

— Ви ще дитина,— сказала вона, поправляючи шапочку.— Ідіть уже, не гайтеся, бо зараз прийде пан де ла Герітод. Він так дуже любить мене, що не може дочекатись умовленої години й завжди з'являється раніше.

Певне, по моєму обличчю було видно, як прикро мені розлучатися з нею, бо вона додала ніжно й палко:

— Але слухайте, Жаку: він щовечора о дев'ятій уже вертається до своєї дружини. Вона під старість зробилася сварлива, не терпить його зрад, відколи сама вже нездатна віддячувати йому тим самим, і ревнує його страшенно. Приходьте сьогодні о пів на десяту. Будете моїм гостем. Мій домочок — на розі Перевізної вулиці. Ви впізнаєте його зразу: троє вікон на кожному поверсі, а балкон обплетений трояндами. Ви ж пам'ятаєте, я завжди любила квіти. Бувайте — до вечора!

Пестливим рухом вона відштовхнула мене, і я відчув, що і їй шкода зі мною розлучатись. А вона, притуливши палець до губів, ще раз шепнула:

— До вечора!

Сам не знаю, як я відірвався від неї, але добре пам'ятаю, що, вискочивши з карети, трохи не наштовхнувся на пана д'Астарака: його височенна постать стовбичила, мов дерево, край шляху. Чемно вклонившись йому, я висловив своє здивування з такого щасливого випадку.

— Випадковість меншає в міру того, як зростає знання,— відказав він.— Для мене вона не існує зовсім. Я знав, сину мій, що неодмінно зустріну вас тут. Мені вже давно треба було дещо вам сказати. Ходімо, коли ваша ласка, пошукаємо тихого й відлюдного місця, де б можна спокійно поговорити про дуже важливі речі. Тільки не треба турбуватися: ті таємниці, які я збираюсь вам відкрити, хоча й високі, але приємні.

Сказавши так, він повів мене берегом Сени аж до Лебединого острова, що підносився посеред річки, мов зелений корабель. Там він кивнув човняреві, і той перевіз нас на вкритий пишною зеленню острів, куди в погожі дні, буває, приїздять інваліди погратн в кулі та перехилити чарчину. Вечір уже засвічував на небі перші зорі, в траві прокидався хор комах. На острові не видно було ні душі. Пан д'Астарак сів на дерев'яну лаву в світлішому кінці горіхової алеї, запросив і мене сісти поруч нього і заговорив до мене так:

— Є, сину мій, три різновиди людей, від яких філософ повинен ховати свої таємниці. По-перше — можновладці,

бо перозважно було б іще посилювати їхню могутність, по-друге — честолюбці, бо в досягненні своїх задумів вони не знають жалю, і не слід їх озброювати такою сильною зброєю; і, по-третє,— розпусники, бо таємні науки служили б їм для потурання їхнім нищим пристрастям. Але вам я можу сказати все — адже ви і не розпусник, бо я вважаю, що ви вскочили в обійми цієї дівчини просто через помилку, і не честолюбець, бо досі вдовольнялися долею, крутячи рожна в батьківській харчівні. Отож я можу не боячись відкрити вам потаємні закони, що правлять Всесвітом.

Не треба гадати, що життя обмежене тими тісними рамками, в яких воно виявляється перед очима широкого загалу. Коли ваші богослови й філософи твердять, що людина — мета і вінець творіння, вони скидаються на мокриць, які думають, ніби вогкі підвали Версаля й Тюїльрі створені для них, а решта покоїв у палацах ніким не заселені. Система світобудови, що її накреслив у минулому сторіччі канонік Коперник у згоді з ученням Аристарха Самоського та філософів-піфагорейців, напевне вам відома, бо її спрощено тлумачать школярам у школах і навіть складають на її тему діалоги для розваги в товаристві. Ви бачили у мене прилад, що бездоганно демонструє цю систему за допомогою годинникового механізму.

Підведіть очі, сину мій, і ви вгледите над головою в себе Давидову колісницю з Міцаром та двома його славетними супутниками, що, мов запряжені в неї коні, обертають її довкола полюса; і Арктур, і Вегу з сузір'я Ліри, і Колос у сузір'ї Діви, і Аріаднин Вінець із прекрасною перлиною. Все це — сонця. Один погляд на Всесвіт переконає вас, що всі створіння вийшли з вогню і що життя в найпрекрасніших своїх формах повинне живитися полум'ям.

А що таке планети? Краплини грязюки, грудочки бруду й плісняви. Погляньте на величний хор зірок, на згромадження сонць. Вони рівні нашому світилу або й переважають його величчю та могутністю, і коли я покажу вам ясної зимової ночі Сіріус крізь зорову трубу, те видовище засліпить не тільки очі ваші, а й душу.

Невже ви щиро гадаєте, ніби Сіріус, Альтаїр, Регул, Альдебаран — усі оті сонця — призначені лиш на те, щоб світити нам? І невже ви гадаєте, ніби старий Феб, що без упину виливає в простір, де пливемо ми, незмірні по-

токи тепла й світла, не має іншої мети, ніж освітлювати Землю та ще кілька нікчемних, непримітних планет? Оце-то свічка! В мільйон разів більша від самого покою!

Мені треба було насамперед з'ясувати вам, що Всесвіт складається з сонць, а ті планети, що подекуди трапляються в ньому,— то дрібничка, ніщо. Але я передбачаю одне ваше заперечення й хочу зразу відповісти на нього. Сонця, скажете ви, з плином сторіч теж гаснуть і роблятся такою самою грязюкою. Ні, зовсім ні, відповім я: їхнє горіння підтримують комети, що притягаються ними й падають на них. Ось де оселя справжнього життя! А планети й наша Земля, де ми живемо,— це тільки пристановище личинок. Оце ті істини, що їх вам треба засвоїти насамперед.

Тепер, коли ви, сину мій, дізналися, що вогонь — найголовніша з усіх стихій, ви краще зрозумієте те, що я збираюсь вам відкрити і що важливіше від усього, чого вас учили досі, і навіть від усього відомого Еразмові, Тюрнебові й Скалігеру. Я вже мовчу про таких богословів, як Кенель чи Боссюе, бо це, між нами кажучи, оденки людського розуму, здатні мислити не краще від першого-ліпшого гвардійського офіцера. Та не марнуймо часу, говорячи про цих людців, бо мозок у них і розміром, і вартістю не більший від гороб'ячого яйця; вернімось до суті нашої розмови. Коли істоти, створені з землі, не можуть піднестися вище певного ступеня досконалості, що його вже досягли в тілесній красі Антіной і пані де Парабер, а в здатності до пізнання — Демокріт і я, то вогняні створіння наділені такою незмірною мудрістю й проникливістю, якої ми неспроможні й уявити.

Така, сину мій, природа осяйних дітей сонць: вони пізнають закони, що кермують Всесвітом, так легко, як ми пізнаємо правила шахової гри, і рух небесних світил здається їм не складнішим, ніж нам — ходи короля, тури або слона на шахівниці. Вогняні духи творять світи в ще не заселених частинах всесвітнього простору й улаштовують їх по своїй уподобі. Це для них хвилинна розвага, спочинок від головного їхнього діла — поєднуватись між собою в невимовному захваті кохання. Вчора я спрямував зорову трубу на сузір'я Діви й помітив там безмежно далекий світловий вихор. Нема сумніву, сину мій, що то твір, ще не довершений, котрогось із цих полум'яних духів.

Справді, Всесвіт міг постати лиш таким способом. Це зовсім не творіння єдиної волі, а результат чудесних примх безлічі духів, що творили його задля розваги, кожен у свій час і кожен на свій лад. Ось чим пояснюється його розмаїття, його велич і його недосконалість. Бо ж сила й прозорливість цих духів хоча й незмірно великі, одначе не безмежні. Я збрехав би вам, якби сказав, що людина, хай навіть філософ чи маг, може зав'язати з цими духами близькі стосунки. Жоден з них не являвся мені, і про все те, що я вам сказав, я дізнався шляхом логічних висновків та зі слів інших людей. І хоч існування їхнє незаперечне, я б зайшов надто далеко, якби почав описувати їхні звичаї та вдачу. Треба розуміти й обмеженість своїх знань, і я пишаюся тим, що спираюсь тільки на безсумнівні факти. Тож полишмо цих духів, чи, краще сказати, деміургів у далекому сяйві їхньої величі й перейдімо до істот, славних не менше, проте ближчих до нас. Тепер, сину мій, слухайте мене особливо уважно.

Коли я щойно з таким презирством говорив про планети, то мав на увазі тільки їхню тверду поверхню, шкуринку цих кульок, чи то дзиг, і ті жалюгідні живі створіння, що плазують на ній. Я вдався б до зовсім іншого тону, якби розглядав планети разом з повітрям та всілякими випарами, що огортають їх. Бо повітря — це стихія, що поступається благородством лише вогневі, а з цього випливає, що всю свою гідність і славу планети завдячують повітряній оболонці. Оті хмари, ота ніжна імла, оті подихи, оті сяєва, оті блакитні хвилі, оті рухомі пурпурові та золоті острови, що пропливають над нашими головами, населені чудесними істотами. Називають їх сильфами й саламандрами. Ці створіння невимовно вродливі й принадні. І нам не тільки можна, а й годиться єднатися з ними, зазнаючи ні з чим не зрівнянних насолод. Саламандри такі прекрасні, що поряд із ними найвродливіша придворна дама чи городянка здалась би почварною мавпою. І вони залюбки віддаються філософам. Ви, напевне, чули про те чарівне створіння, що супроводило пана Декарта в усіх його подорожах. Одні казали, що то його нешлюбна дочка, котру він усюди возить з собою; інші гадали, що то автомат, який він сам надзвичайно майстерно спорудив. Насправді то була саламандра, що її цей мудрий чоловік мав за коханку. Він не розлучався з нею ніколи. Якось, вирушаючи мо-

рем до Голландії, він узяв її з собою на корабель, зачинену в футлярі з коштовного дерева, оббитому всередині атласом. Форма цього футляра й те, що пан Декарт дуже пильно його стеріг, розбудили цікавість у капітана, і той, коли філософ спав, підняв віко й побачив саламандру. Тупий невіглас подумав, що таку красуню міг створити тільки диявол, і з переляку кинув її в море. Та не думайте, що красуня потонула: звичайно, їй не було нічого легшого, ніж вернутись до свого коханого філософа. Вона була йому вірна аж до його смерті, а тоді покинула нашу землю назавжди.

Я навів вам цей приклад, а міг би навести ще багато, щоб ви дізналися, яке буває кохання у філософів із саламандрами. Цих високих союзів не треба скріплювати ніякими угодами, і ви легко зрозумієте, що сміховинні шлюбні церемонії були б у таких випадках зовсім недоречні. Гарно було б, справді, якби в ці взаємини стромляли носа нотаріус у перуці та опасистий священик! Ці панове здатні лиш на те, щоб засвідчувати вульгарний зв'язок чоловіка з жінкою. А при шлюбах саламандр із мудрецями бувають присутні благородніші свідки. Їх ушановують жителі повітряної стихії, що під звуки арф линуть, підхоплені зефірами, по невидимих хвилях, прикрасивши свої кораблі трояндами. Одначе не думайте, що ці шлюби нетривкі і їх легко розірвати, бо вони не записані в заяложених книгах, складених десь у брудній ризниці! За їхню міцність ручаться духи, що витають у хмарах, а там же гуркоче грім і звідти вдаряє блискавка. Все, що я вам оце відкрив, сину мій, може вам придатись, бо я зрозумів із деяких ознак, що вам судилося ложе саламандри.

— Ох, пане д'Астарак! — вигукнув я.— Така доля мене жахає, і я розумію переляк того капітана-голландця, що викинув у море коханку пана Декарта. Я не можу не думати, як той капітан, що ці повітряні дами — дияволиці. Я боятимусь занапастити свою душу, знаючись із ними, бо ж такі шлюби, що ви не кажіть, ласкавий пане, суперечать природі й божественному законові. О, якби мій добрий учитель пан Жером Куаньяр був тут і чув ваші слова! Я певен, що він надійними доказами покрішив би мене проти принад ваших саламандр і проти вашої красномовності.

— Абат Куаньяр — чудовий перекладач грецьких текстів,— відказав пан д'Астарак.— Але не треба відривати

його від книжок. Філософ із нього ніякий. Ну, а ви, сину мій, міркуєте безпорадно, як невіглас, і мені аж прикро чути такі недоладні слова. Кажете, що ці шлюби суперечать природі? А звідки ви знаєте? І яким чином ви б могли про це довідатись? Як можливо розрізнити, що природне, а що неприродне? Чи ми вже пізнали всесвітню Ізіду настільки, щоб вирішувати, що їй сприяє, а що протидіє? Отож скажімо краще: їй не протидіє ніщо, а сприяє все, бо не існує нічого такого, що б не було її частиною чи дією її органів, не підлягало б незліченним рухам її тіла. То звідки ж мали б у неї взятись вороги, здатні завдати їй кривди? Адже ніщо не діється ні проти неї, ні поза нею, і сили, що начебто з нею борються,— то лише вияви її власного життя.

Тільки неуки мають досить самовпевненості, щоб вирішувати, природний якийсь вчинок чи ні. Та погодьмося на хвилину з їхніми ілюзіями й забобонами, вдаймо, ніби ми визнаємо, що справді можливі вчинки, суперечні природі. Чи такі вчинки будуть від цього негарні й гідні осуду? Розважмо це з погляду заяложеної думки моралістів, що визначають чесноту як приборкання власних інстинктів, подолання притаманних нам нахилів, одне слово — як боротьбу проти ветхого Адама. Адже цим вони самі визнають, що чеснота суперечить природі; то як же можуть вони засуджувати будь-який вчинок саме за те, що́ споріднює його з чеснотою?

Я навмисне трохи відхилився вбік, сину мій, щоб показати вам, які пусті й жалюгідні ваші заперечення. І я образив би вас, припустивши, ніби у вас іще лишились якісь сумніви щодо чистоти тілесного поєднання людей із саламандрами. Тож дізнайтесь тепер, що й закони релігії зовсім не забороняють таких зв'язків, а, навпаки, велять віддавати їм перевагу над усякими іншими. Зараз я наведу очевидні докази цього.

Він замовк, видобув з кишені табакерку й узяв понюх тютюну.

Була вже глибока ніч. Хвильки на Сені мерехтіли рідкоплинним місячним сяйвом та відбитими вогнями ліхтарів. Довкола нас кружляли в легесеньких вихорах нічні метелики. Всесвітню тишу пронизувало дзижчання комах. З неба лилась така лагідна млість, що здавалось, ніби зі світлом зірок на землю спадає молочна роса.

Пан д'Астарак повів далі такими словами:

— У біблії, сину мій, а насамперед у п'ятьох Мойсеєвих книгах містяться великі корисні істини. Ця думка може здатись безглуздою й нерозумною, бо християнські богослови надто недотепно трактували те, що вони називають святим письмом, і своїми коментарями, тлумаченнями та міркуваннями зробили з нього підручник помилок, збірку нісенітниць, складище дурниць, колекцію брехень, виставку недоумства, школу неуцтва, музей недоладностей і, нарешті, звалище людської глупоти й злості. Знайте ж, сину мій, що напочатку це був храм, сповнений небесного сяйва.

Мені пощастило відновити його в усій первісній велич. Задля справедливості повинен сказати, що Мозаїд дуже допоміг мені в цьому ділі знанням єврейського алфавіту й мови. Та не відходьмо від основної нашої теми. Затямте насамперед, що слова біблії треба розуміти переносно, а головна помилка богословів — те, що вони сприймали буквально речі, які слід вважати символами. Слухаючи мене далі, весь час пам'ятайте цю істину.

Коли деміург, якого називають Єговою і який має ще багато імен, бо до нього прикладають усі слова, що виражають кількість або якість,— коли він не те що створив цей світ, бо лише дурень міг би так сказати, а тільки пристосував невеликий його куточок, щоб оселити там Адама і Єву, у світовому просторі жили вже значно витонченіші істоти, що їх Єгова не творив та й не зумів би створити. Вони були витворами багатьох інших деміургів, старіших і майстерніших за нього. А Єгову, власне, можна порівняти з вельми вправним гончарем, що вміє ліпити з глини, мов горщики, таких істот, як оце ми, та й годі. Це я кажу не для того, щоб применшити його велич, бо людині й така робота не до снаги.

Проте слід відзначити, що справжньої досконалості в тій семиденній праці він не досяг. Адже творив він не з вогню — єдиної матерії, здатної породити довершене життя,— а з глини, отож і вийшли в нього тільки вироби здібного гончаря. Таким чином ми з вами, сину мій, не більше, ніж наділені душею горщики. Єгові не можна закинути, ніби він мав якісь ілюзії щодо вартості своїх витворів. На самому початку в творчому запалі він, може, й захоплювався ними, але незабаром розпізнав свою помилку, і біблія рясніє виявами його невдоволення, що часто переходило в прикрість, а інколи й у гнів. Жоден майстер не ставився до своїх виробів із такою зневагою

й відразою. Він навіть думав був їх знищити, та й справді потопив трохи не всіх. Але той потоп, що спогади про нього збереглись у євреїв, греків та китайців, тільки довершив розчарування невдахи-деміурга: він дуже скоро побачив, наскільки марне й сміховинне таке насильство, й запав у нехіть і байдужість, які від Ноя й до наших днів чимраз зростали, а тепер уже, певне, дійшли до краю. Але я, бачу, забіг уперед. Дуже важко втриматись у належних межах, удавшись у таку незмірно широку тему. Наш розум, поринувши в неї, уподібнюється до тих синів сонць, що одним стрибком перелітають відстань між світами.

Та вернімося до того земного раю, де наш деміург помістив виліплених його руками Адама і Єву. Вони жили там серед рослин і тварин не самотні: повітряні духи, створені деміургами вогню, витали над ними й розглядали їх із цікавістю, до якої домішувались зичливість і співчуття. Звичайно, Єгова це передбачав і вельми мудро, треба сказати, покладався на духів вогню — називаймо їх далі їхніми справжніми іменами: ельфи й саламандри,— сподіваючись, що вони допоможуть йому в поліпшенні й удосконаленні його глиняних фігурок. Він скромно казав собі: «Мої Адам і Єва, зліплені з глини, важкі й непрозорі, їм бракує ефірності й осяйності. І крил їм дати я не зумів. Одначе, поєднуючись із ельфами й саламандрами, котрих створив деміург, могутніший і майстерніший за мене, вони породять дітей, що започнуть плем'я, ясніше від глиняного, бо в них будуть діти ще осяйніші, і так урешті їхнє потомство майже зрівняється красою з синами й дочками вогню».

Треба сказати правду: він не знехтував нічого, щоб привернути до свого Адама й до своєї Єви погляди сильфів і саламандр. Жінці він надав обрисів амфори, досягши такої гармонії кривих ліній, що за саме це його можна визнати королем геометрів, і зумів компенсувати грубість матеріалу красою форми. Адама він виліпив не так ніжно, зате енергійніше, й сформував його тіло так доладно, в такій бездоганній пропорційності, що згодом греки, використавши її в архітектурі, завдячували їй усю красу своїх храмів.

Як бачите, сину мій, Єгова зробив усе, на що був здатен, щоб його творіння були гідні обіймів повітряних духів, таких для нього жаданих. Не буду нагадувати про ті заходи, яких він ужив, щоб ці взаємини не лишались

безплідні. Будова тіла обох статей досить переконливо свідчить про мудрість, яку він тут виявив. Він, безперечно, мав право похвалити себе за таку хитрість і спритність. Адже я сказав вам, що сильфи й саламандри дивились на Адама і Єву зацікавлено, співчутливо й ласкаво, а ці почуття — найперші зачатки кохання. Духи підлітали ближче — і не уникали дії тих хитромудрих принад, що їх Єгова умисне помістив на тілі своїх двох амфор. Перший чоловік і перша жінка довгі сторіччя втішалися солодкими обіймами повітряних духів і завдяки цим обіймам лишалися вічно молоді.

Така була їхня доля, така мала бути й наша. Чому ж сталося так, що предки роду людського, знудившись цими високими насолодами, почали шукати злочинних утіх одне в одного? Та чого ви хочете, сину мій: зліплених з глини, їх і тягло до багна. І вони, на лихо, пізнали одне одного так, як перше пізнавали духів.

А якраз це деміург заказав їм якнайсуворіше. Боячись,— і цілком слушно,— що вдвох вони породять дітей занадто земних, важких і незграбних, як вони самі, він заборонив їм під загрозою найстрашніших кар навіть сходитись докупи. Ось як треба розуміти Євині слова: «Тільки плодів із дерева, що росте посеред раю, сказав бог, не їжте й не доторкайтесь до них, щоб не вмерти вам». Адже ви, сину мій, напевне розумієте, що те яблуко, яке знадило бідолашну Єву, не виросло на яблуні: це просто алегорія, зміст якої я вам щойно розкрив.

Звісно, Єгова мав свої вади, бував запальний і примхливий, одначе він був занадто розумний деміург, щоб так сердитись через якесь там яблуко чи гранат. Таку нісенітницю можуть твердити хіба що єпископ чи капуцин. А доказом, що «яблуко» треба розуміти так, як вважаю я, є призначена Єві кара, відповідна до провини. Адже Єгова не сказав їй: «У муках травитимеш їжу», він сказав: «У муках народжуватимеш дітей». Ну скажіть самі, що може бути спільного між яблуком і тяжкими пологами? І навпаки, коли провина така, як вважаю я, ця кара буде якнайвідповідніша.

Оце, сину мій, справжнє пояснення первородного гріха. Нехай воно буде вам і за науку, щоб ви цуралися жінок. Потяг до них — згубний. Усі діти, породжені в такий спосіб,— тупі нікчеми.

— А хіба можна народитись і в інший спосіб? — у подиві вигукнув я.

— На щастя, дуже багато дітей народжується й від кохання між людьми та повітряними духами,— відказав пан д'Астарак.— І якраз вони бувають розумні й вродливі. Так народилися велетні, про котрих оповідають Гесіод і Мойсей. Так народився й Піфагор, що мав від матері-саламандри золоте стегно. Так народились Александр Великий, про якого кажуть, що він був сином Олімпіади і змія, Сціпіон Африканський, Арістомен Мессенський, Юлій Цезар, Порфирій, імператор Юліан, що відновив культ вогню, скасований Константином Відступником, чарівник Мерлін — син сильфа й черниці, дочки Карла Великого, святий Фома Аквінський, Парацельс, а вже в недавні часи — пан Ван Гельмонт.

Я пообіцяв панові д'Астараку, якщо так, погодитись на приязнь із саламандрою, коли серед них знайдеться така, що захоче мене. Він запевнив, що неодмінно знайдеться, і не одна, а двадцять або тридцять, тільки вибирай. Тоді, скоріше щоб догодити йому, ніж із бажання зазнати такої пригоди, я спитав філософа, як же побачитись і порозумітися з цими повітряними дамами.

— Нема нічого легшого,— відповів він.— Досить мати скляну кулю, а що з нею робити — я навчу вас. У мене таких куль багато, і я в своєму кабінеті дам вам усі потрібні пояснення. Але на сьогодні, мабуть, досить.

Він підвівся й рушив до перевозу. Човняр, що дожидав нас там, спав, розлігшись горілиць, і хріп на місяць. А коли ми переправили річку, пан д'Астарак відразу покинув мене й за хвильку зник у нічній темряві.

Від цієї довгої розмови у мене лишився тільки невиразний спогад, як від сновиддя; думка про Катрін у була мені ближча. Попри всі високі матерії, яких я наслухався від пана д'Астарака, мені дуже хотілося побачити її, хай навіть доведеться лягти спати, не вечерявши. Філософові ідеї, видно, проникли в мою душу не досить глибоко, бо я не міг знайти нічого огидного в цій гарненькій дівчині. І я вирішив, що зразу використаю цю нагоду, а вже тоді спробую заволодіти котроюсь із тих прекрасних повітряних фурій, що не терплять земних суперниць. Я тільки боявся, що Катріні набридне мене дожидати, бо вже було пізно. І я мерщій подався берегом до Королівського мосту, бігом перехопився че-

рез нього і звернув у Перевізну вулицю. За хвилину я добіг уже до Гренельської вулиці, аж нараз почув крик і брязкіт зброї. Той гамір долітав від будинку, що його описала мені Катріна. На бруку перед ним сновигали якісь тіні з ліхтарями, а з-між них лунали голоси:

— Рятуйте, ради господа Христа! Вбивають!

— Бий капуцина! Гайда, коліть його!

— Господи Ісусе, матір божа, не дайте пропасти!

— Бачили бахуряку? Бий його, бий! Коліть його, хлопці, коліть, не бійтеся!

В будинках поряд і навпроти розчинялись вікна, і з них вистромлялися голови в нічних ковпаках.

Раптом уся та тичба з галасом пролетіла повз мене, ніби на ловах, і я розгледів брата Ангела: він мчав так швидко, що аж сам себе клепав сандалями по заду, а за ним гналися троє здоровенних служників, озброєних як швейцарські гвардійці, й шпигали його в спину вістрями алебард. Їхній хазяїн, присадкуватий і червонолиций молодий дворянин, раз по раз підцьковував їх криком і жестами, наче мисливських собак:

— Давай, давай! Коліть його, він, тварюка, живучий!

Коли дворянин порівнявся зі мною, я озвався:

— Та змилуйтесь уже над ним, шановний пане!

— Еге, юначе,— відказав він,— зразу видно, що цей капуцин ніколи не м'яв вашої полюбовниці і ви не заставали отієї он пані в обіймах цієї гадини. Банкіра доводиться терпіти, таке життя. Але капуцина — даруйте. Он, гляньте: є в неї сором?

І показав на Катріну: вона стояла на дверях у самій сорочці, розпатлана, з блискучими від сліз очима, ще принадніша, ніж звичайно, і, заламуючи руки, жебоніла млосним голосом, що краяв мені серце:

— Не вбивайте його! То брат Ангел, бідний чернець!

Шибеники-слуги вернулись і сказали, що погоню довелось облишити, бо з'явилась міська сторожа, але вони все ж устигли по кілька разів угородити пальців на два вістря своїх алебард у спину святому чоловікові. Нічні ковпаки поховались, вікна позачинялись, а я, поки молодий дворянин розмовляв зі своїми слугами, підійшов до Катріни: у неї вже сохли сльози на щоках, у милих ямочках від усмішки.

— Бідний братчик урятувався,— сказала вона.— Але як я злякалася за нього! Ці чоловіки страшні. Як полюблять тебе, то нічого й слухати не хочуть.

— Катріно,— промовив я досить ображено,— то це ви на те мене запросили до себе, щоб я подивився на бійку між вашими приятелями? Сам я, на жаль, не маю права устряти в неї.

— А мали б, пане Жаку, якби тільки схотіли,— відказала вона.

— Але ви, мабуть, увесь Париж причарували,— провадив я.— Про цього молодого дворянина ви мені й не казали.

— Бо я про нього не думала. Він прийшов несподівано.

— І заскочив вас із братом Ангелом.

— Та то йому просто приверзлося. Він наче навіжений: що не кажи йому, не хоче слухати.

У викоті розхристаної сорочки, оздобленої мереживом, видніли перса, круглі, мов гарний плід, і наче прикрашені трояндовими пуп'янками. Я обняв Катріну й почав цілувати її в груди.

— Господи! — закричала вона.— На вулиці! Перед очима в пана д'Анктіля!

— Що це за пан д'Анктіль?

— Та ж оцей, що хотів убити брата Ангела! А кого вам іще треба?

— Та правда, Катріно, більше не треба нікого, у вас і так досить приятелів.

— Будь ласка, не ображайте мене, пане Жаку!

— А я вас і не ображаю, Катріно. Я тільки визнаю вашу чарівність і хотів би їй віддати таку шану, як і всі.

— Те, що ви сказали, пане Жаку, смердить харчівнею вашого шановного татуся.

— Чи давно вам, мамзель Катріно, не смерділо там, а пахло?

— Фе! Нечема! Грубіян! Жінку ображає!

Катріна почала верещати й вимахувати руками; пан д'Анктіль відпустив своїх людей, вернувся до нас, упхав її в двері, вилаявши вітрогонкою й потіпахою, увійшов слідом за нею й зачинив двері в мене перед носом.

Катріна не йшла мені з думки цілий тиждень після тієї невдалої пригоди. Образ її сяяв на сторінках тих фоліантів, над якими я гнувся в бібліотеці коло мого доброго вчителя, і Фотій, Олімпіодор, Фабріцій, Фос-

сій розповідали мені тільки про дівчину в сорочці з мереживом. Ті видива нагонили на мене лінощі. Та пан Куаньяр, поблажливий як до себе, так і до інших, тільки ласкаво всміхався, бачачи мій неспокій і задуму.

— Турнеброше,— сказав мені якось цей найдобріший з учителів,— чи не дивують тебе ті зміни, що відбуваються з мораллю протягом сторіч? Книжки, зібрані в оцій розкішній Астараківні, свідчать, що в таких справах люди вкрай несталі. Я завів мову про це, сину мій, щоб прищепити тобі тверде й спасенне переконання: не існує моралі поза релігією, і всі правила філософів, котрі хотіли встановити якусь природну мораль,— то бредня й витребеньки. Основа доброчесності — не в законах природи, бо природа сама собою байдужа і не знає ні зла, ні добра. Та основа — в божому слові, від якого не слід відступати, а вже переступивши його — треба зразу покаятись, як годиться. Закони людські виводяться з корисності, але ця корисність тільки гадана, уявна, бо насправді ніхто не знає, що корисне для людей і що їм потрібне. А як говорити про наші кодекси звичаєвого права, то добра половина їхніх статей породжена забобонами, та й годі. Людські закони, що спираються на загрозу кари, можна обминути за допомогою хитрощів і прикидання. Кожна людина, здатна мислити, стоїть вище їх. По суті, ці закони — тільки пастка для недотеп.

А закони божественні, сину мій, не такі. Вони невідворотні, неспростовні й незмінні. Хоч вони часом здаються безглуздими, під тим безглуздям таїться незбагненна премудрість. Коли вони бувають несумісні з нашим розумом, то лиш тому, що стоять над ним і відповідають не видимій, а справжній меті існування людини. Той, хто мав щастя їх пізнати, повинен дотримуватись їх. Не заперечуватиму, що дотриматися цих законів, викладених у десятьох заповідях та настановах нашої святої церкви, здебільшого буває нелегко й навіть неможливо, якщо тільки на нас не зійде благодать, а вона часто не квапиться, бо ж наш обов'язок — терпляче її дожидати. Ось чому всі ми — нещасні грішники.

І ось якраз тут найбільше гідний подиву устрій християнської релігії, яка вважає каяття головною умовою спасіння. Завваж, сину мій, що найвищу святість здобувають каяттям, а оскільки його сила відповідає вазі гріха, найбільші святі виходять із найбільших грішників. Цю думку я міг би підтвердити багатьма чудовими

прикладами; але ти, певне, й так уже зрозумів, що первісний матеріал для святості — це хтивість, нездержливість, усі нечисті жадання плоті й духу. Треба тільки, накопичивши доволі цього матеріалу, обробити його згідно з правилами богословського мистецтва і, так би мовити, виліпити з нього статую каяття. Це можна зробити за кілька років, за кілька днів, а часом і за одну мить — у випадках каяття бездоганно щирого. Якщо ти добре зрозумів мене, Жаку, то не марнуватимеш сили на те, щоб стати порядною людиною з людського погляду, а дбатимеш тільки про те, щоб задовольнити божественну справедливість.

Я добре відчував, якої високої мудрості сповнене повчання мого славного вчителя. Я боявся тільки, що така мораль, коли додержуватись її сліпо, може довести людину до будь-якого неподобства. Свої сумніви я виповів панові Куаньяру, але він заспокоїв мене такими словами:

— Я бачу, Турнеброше, що ти не вловив найголовнішої моєї думки. Зрозумій же: те, що ти називаєш неподобством, є неподобством тільки в очах правників та суддів, як світських, так і духовних, та з погляду людських законів, довільних і недовговічних, отож поводитися згідно з цими законами годиться хіба дурним овечкам. А розумна людина не дуже силкується дотримуватись приписів, якими керуються в Шатле й у духовному суді. Вона клопочеться насамперед про спасіння своєї душі й не вважає за ганьбу дістатись на небо тими манівцями, якими йшли туди найбільші святі. Якби блаженна Пелагія не промишляла тим ремеслом, що ним заробляє свій хліб на паперті церкви святого Бенедикта добре відома тобі Жаннета-арфістка, ця свята не мала б змоги так глибоко й щиро покаятись, і вельми ймовірно, що, проживши вік у безбарвній сірій доброчесності порядної жінки, вона б не грала сю мить на цимбалах перед ковчегом, де спочиває у всьому своєму сяйві святая святих. Невже ти назвеш неподобним таке прекрасне життя, життя обранки неба? Ніколи в світі! Полиш такі бридкі вислови панові начальнику поліції, котрому після смерті навряд чи знайдеться місцинка в раю, позаду всіх тих нещасливиць, що їх він тепер із такою ганьбою посилає до Притулку. В цьому тлінному світі, де все слід робити тільки з думкою про світ божественний, опріч погибелі душі й вічного прокляття не існує ні неподобств,

ні злочинів, ні зла. Затям, сину мій Турнеброше, що вчинки, в очах людей гідні найсуворішого осуду, можуть привести до щасливого кінця, і не намагайся узгодити людську справедливість із божественною, бо тільки вона є істинною справедливістю — не в нашому розумінні цього слова, а сама собою. А зараз, сину, зроби мені ласку — пошукай у Фоссія значення деяких неясних висловів, що трапились мені у Зосими. З цим панополітанцем доводиться боротись у темряві словесних хащів, перед якими торопів навіть відважний Аякс, за свідченням Гомера, князя поетів та істориків. Важенький стиль був у цих стародавніх алхіміків; Манілій, хай дарує мені пан д'Астарак, про ті самі речі писав багато доладніше.

Ледве-но мій добрий учитель вимовив ці останні слова, між нами стала якась тінь. То була тінь пана д'Астарака — чи, власне, сам пан д'Астарак, тонкий і чорний, мов тінь.

Він чи то не розчув абатових слів, чи то не звернув на них уваги, бо ніякого невдоволення не виявив. Навпаки, він похвалив пана Куаньяра за старанність і глибокі знання й сказав, що розраховує на його вчену поміч у виконанні найбільшої праці, яку будь-коли брала на себе людина. Потім обернувся до мене:

— Сину мій, спустіться, будь ласка, на хвилину до мого кабінету: я хочу відкрити вам важливу таємницю.

І повів мене до кімнати, де він приймав нас із учителем того першого дня, коли взяв нас до себе на службу. Я знов побачив там вишикуваних попід стінами стародавніх єгиптян з позолоченими обличчями. Посеред столу лежала скляна куля завбільшки з гарбуз. Пан д'Астарак сів на диван, знаком попросив мене сісти навпроти нього і, двічі-тричі провівши по чолу рукою, на якій блищали персні з самоцвітами та амулетами, заговорив так:

— Сину мій, після нашої розмови на Лебединому острові я образив би вас, припустивши, ніби ви маєте ще якісь сумніви щодо існування сильфів і саламандр, не менш реального, ніж існування людей, і навіть реальнішого, якщо реальність виміряти тривалістю тих явищ, у котрих вона себе виявляє,— бо повітряні духи живуть набагато довше за нас. Саламандри переходять із сторіччя в сторіччя незмінно молодими; декотрі з них пам'ятають Ноя, Менеса й Піфагора. Пам'ять у них напрочуд свіжа, багатство спогадів незмірне, і розмовляти з

ними надзвичайно цікаво. Дехто твердив навіть, що в обіймах людини вони здобувають безсмертя і що надія на це принаджує їх на ложе філософів. Та все це вигадки, і глибокодумний розум не повинен спокушатися ними. Поєднання двох статей не дає коханцям безсмертя; навпаки, воно є символом смерті, і ми зовсім не знали б кохання, якби мали жити вічно. Все це стосується й саламандр, і вони шукають у обіймах мудреців єдино можливого виду безсмертя: безсмертя роду. І тільки такого безсмертя може сподіватись розумна істота. Хоч я й маю надію засобами науки значно продовжити людське життя й довести його тривалість принаймні до п'яти-шести сторіч, проте ніколи не тішив себе мрією зробити його нескінченним. Боротися з природним порядком речей — це безглуздя. Отож відкиньте, сину мій, цю пусту байку про безсмертя, здобуте поцілунком. Це просто ганьба, що дехто з кабалістів у неї вірив. Та що саламандри схильні кохатися з людьми — це щира правда. І ви пересвідчитеся в цьому негайно. Я вже достатньо підготував вас до зустрічі з ними, і якщо від тієї ночі, коли вас утаємничено, ви не мали нечистих стосунків із жінкою, то незабаром отримаєте нагороду за свою здержливість.

Мені, простосердому від природи, було досить прикро почути таку похвалу, заслужену лиш мимоволі, і я вже хотів був відкритися панові д'Астараку зі своїми гріховними думками; проте він не дав мені часу на таку сповідь, бо зразу повів далі:

— Мені тільки лишається, сину мій, дати вам ключ, що відкриє перед вами двері в царство духів. І я зроблю це негайно.

Він підвівся, ступив до столу й поклав руку на скляну кулю.

— Ця куля наповнена сонячним пилком, таким чистим і прозорим, що ви не можете його побачити. Взагалі цей пилок занадто тонкий, щоб людина могла сприймати його своїми грубими чуттями. Так само, сину мій, найкращі місця у Всесвіті сховані від нашого погляду й відкриваються тільки вченому, озброєному потрібними для такої мети приладами. Наприклад, повітряні річки й рівнини лишаються невидимі для вас, хоч насправді вони являють картину в тисячу разів багатшу й розмаїтішу, ніж найпрекрасніший земний краєвид.

Тож знайте: в цій кулі міститься сонячний пилок, здатний з надзвичайною силою розпалювати той вогонь,

що таїться в нас. І дія його виявляється дуже швидко, а полягає вона в загостренні всіх чуттів, яке дає нам змогу бачити й сприймати дотиком ті повітряні істоти, що витають довкола нас. Тільки-но ви зірвете печатку, що нею запечатано шийку цієї кулі, і вдихнете сонячного пилку, що з неї вилетить, як відразу побачите в покої одну або кілька істот, криволінійними обрисами тіла схожих на жінок, але незрівнянно прекрасніших від будь-якої жінки. Це й є саламандри. Нема сумніву, що та, котру я побачив торік у харчівні вашого батька, з'явиться перед вами першою, бо вона вас уподобала, і я раджу вам негайно вдовольнити всі її бажання. Тож сядьте вигідненько в оце крісло, що за столом, відкоркуйте кулю й помалу вдихайте її вміст. За хвильку ви побачите, як те, що я сказав, справдиться до слова. Лишаю вас на самоті. Прощавайте.

І зник, своїм звичаєм, навдивовижу раптово. Я лишився сам перед скляною кулею й довго не важився її відіткнути, побоюючись, що з неї вийде якийсь дурман. Мені подумалося, що, може, пан д'Астарак, вправний алхімік, наповнює ті кулі парою, яка присипляє тих, котрі її надихаються, і їм тоді сняться саламандри. А я ще не став філософом настільки, щоб жадати такого щастя. А може, казав я собі, від цих випарів люди й божеволіють! Урешті мене взяла така недовіра, що я вже подумав був, чи не піти до бібліотеки спитати поради в мого доброго вчителя. Та зразу й вирішив, що це марне діло. Коли пан Куаньяр почує про сонячний пилок та про повітряних духів, він скаже мені: «Турнеброше, сину мій, затям собі: ніколи не слід вірити нісенітницям, треба покладатися на свій розум у всіх справах, опріч тих лише, які пов'язані з нашою святою релігією. Забудь і ті кулі, і пилок, і всю бредню кабалістів та алхіміків».

Мені здалося, наче я чую цю невеличку промову між двома понюхами тютюну, і я не знав, що можна заперечити на такі щиро християнські слова. А з другого боку, я уявив собі, як мені буде ніяково перед паном д'Астараком, коли він спитає мене про зустріч із саламандрами. Що я йому відповім? Як признаюсь у своїй обережності й стриманості, не виказавши водночас недовіри й страху? А крім того я й сам, хоч і несвідомо, зацікавився цією пригодою. Я не легковірний: навпаки, у мене дивовижна схильність до сумніву, яка доходить до того, що я часом не довіряю навіть здоровому глуздові й оче-

видності. Почувши хоч би й найдивнішу річ, я думаю собі: «А чом би й ні?» І там, перед скляною кулею, оте «а чом би й ні» перемогло мою природну розсудливість. Воно схилило мене до легковірності, і з цієї нагоди цікаво зауважити таке: не вірити ні в що — це однаково, що вірити в усе, і не слід надміру попускати віжки своєму розумові, а то в ньому накопичаться без розбору й без ліку такі дивовижі, для яких ніколи не знайшлось би місця в голові, заповненій поміркованими й буденними віруваннями. Поки я, поклавши руку на воскову печатку, згадував те, що розповідала моя матуся про чаклунські сулії, моє «а чом би й ні» нашіптувало мені, що, може, я й справді, вдихнувши сонячного пилку, побачу повітряних фей. Тільки-но ця думка, прошмигнувши в мою голову, спробувала там угніздитись, як вона вже здалась мені химерною, безглуздою й кумедною. Але думки, причепившись до нас, швидко нахабніють. Мало котра з них промине тебе, як принадна перехожа на вулиці; а ця-от була просто-таки невідчепна, мов якесь наслання. Я все питав себе: «Відіткнути? Не відтикати?» — а тим часом мацав пальцями печатку, і несподівано вона зірвалась. Кулю було відіткнуто.

Я став чекати, пильний і уважний. Але не побачив і не відчув нічогісінько. Мене пойняло розчарування: так-бо спритно й швидко прослизає нам у душу надія вирватись за межі природного. Та марно! Хоч би якась невиразна, непевна примара, розпливчастий образ. Справдилося те, що я й передбачав: яка це прикрість! Мене аж злість узяла. Напівлежачи в кріслі, я заприсягся перед колом єгиптян із довгастими чорними очима, що віднині не допущу в свою душу жодної вигадки кабалістів. Я ще раз, уже вкотре, пересвідчився в мудрості мого доброго вчителя й твердо постановив, що, за його прикладом, керуватимусь тільки розумом у всіх справах, не пов'язаних із християнською вірою й католицькою церквою. Який же я простак, що чекав появи красуні-саламандри! Чи можлива річ, щоб ті саламандри існували? А втім — хтозна, «а чом би й ні»...

Того дня й зранку було душно, а тепер духота стала просто гнітюча. Стомлений довгими днями спокою й усамітнення, я відчув, якийсь тягар на чолі й повіках. Певно, надходила буря, й від того мені зробилось так млосно. Я склав руки, відкинув голову назад, заплющив очі й запав у дрімоту. Мені марились золотолиці єгиптяни

і якісь хтиві тіні. Не знаю, чи довго пробув я в тому непевному стані, коли в мені, мов вогник серед ночі, жевріло тільки одне почуття — любовна жага; аж нараз мене збудив легкий шурхіт чиєїсь ходи й шелестіння шовку. Я розплющив очі — й голосно скрикнув.

Переді мною стояло чарівне створіння в сукні з чорного атласу й мереживній шапочці, чорнокосе й синьооке; молоде, чисте личко з чіткими рисами, округлі щоки, на устах сяйво невидимого поцілунку. З-під недовгої сукні визирали невеличкі ніжки — сміливі, жваві, моторні. Вона стояла випростана, повненька, трохи напружена — досконалий образ жіночої принадності. Шию обвивала оксамитова стрічечка, а нижче, в прямокутному викоті сукні, трохи видніли перса — смагляві, проте сліпуче прекрасні. Красуня зацікавлено дивилась на мене.

Як я вже згадував, сон розпалив у мені любовну жагу. Я схопився з крісла й кинувся до дівчини.

— Вибачте,— промовила вона,— я шукала пана д'Астарака.

— Ласкава пані, його тут нема,— відказав я.— Тут є тільки ми з вами. Я вас дожидав. Ви моя саламандра. Я відкрив кришталеву кулю. Ви прийшли, і ви моя.

І, вхопивши її в обійми, почав палко цілувати всюди, де лишень міг дістати губами не прикрите одягом тіло.

Красуня випручалась і сказала:

— Ви божевільний.

— Ще б пак ні! — відказав я.— Хто б на моєму місці не збожеволів?

Вона опустила очі, зашарілась і усміхнулася. Я впав їй до ніг.

— Коли пана д'Астарака тут нема,— сказала вона,— то я піду.

— Не йдіть! — вигукнув я й замкнув двері.

Вона спитала:

— А ви не знаєте, він скоро вернеться?

— Ні, ласкава пані, не скоро. Він залишив мене на самоті з саламандрами. Але я з них усіх жадаю тільки одну — вас!

Я вхопив її в оберемок, відніс до дивана, впав на нього разом з нею й знову почав цілувати її. Я вже не тямив себе. Вона кричала, але я не чув. Вона відштовхувала мене долонями, дряпала нігтями, але цей марний опір тільки розпалював мою жагу. Я стискав її в обіймах, кинуту навзнак, беззахисну. Враз її тіло обм'якло,

вона заплющила очі, і я в своєму тріумфі відчув навіть, що її руки обіймають мене: вона скорилась.

Та врешті нам довелось розняти ці солодкі обійми, і тоді ми глянули одне на одне здивовано. Вона почала мовчки поправляти сукню, кваплячись вернути собі пристойний вигляд.

— Я вас кохаю,— сказав я.— Як вас звати?

Я вже не вірив, що це саламандра, та, правду кажучи, й зразу не дуже вірив у це.

— Мене звуть Яхіль,— відповіла вона.

— Що? То ви Мозаїдова небога?

— Атож. Але глядіть, не пробалакайтесь ніде. Бо коли він дізнається...

— То що зробить?

— Та мені нічого. Але вам заподіє багато лиха. Він не любить християн.

— А ви?

— О, я не люблю євреїв.

— А мене ви хоч трошки любите, Яхіль?

— Ну, добродію, після того, що між нами сталось, ваше запитання — це образа.

— Слушно, мадемуазель, але я тільки хотів якось виправдатись перед вами, що повівся так рішуче й з надмірним запалом, не поцікавившися спершу, які ж ваші почуття.

— Е, добродію, не така тут ваша провина, як ви думаєте. Уся ваша нестяма й весь ваш запал не допомогли б вам, якби ви мені не сподобались. Коли я побачила вас у кріслі сонного, то вирішила, що ви вартий моєї уваги, й дочекалася, поки ви прокинетесь, а що було далі — знаєте самі.

Я відповів їй поцілунком, і вона теж поцілувала мене. Та ще як! Мені здалось, наче в роті у мене тануть суниці. Жага моя розгорілася знову, і я палко притис Яхіль до серця.

— Тільки вже не захоплюйтесь так і не думайте лише про себе,— сказала вона.— В коханні не годиться бути себелюбцем. А юнаки часто цього не розуміють. Та згодом навчаються.

І ми поринули в безодню насолоди. По тому божественна Яхіль спитала:

— У вас є гребінець? Бо я розпатлана, як відьма.

— Нема у мене гребінця, Яхіль,— відповів я.— Адже я очікував саламандри. Я вас боготворю,

— Боготворіть, друже, тільки нікому ні слова. Ви не знаєте, що за людина дядько Мозаїд.

— А що таке, Яхіль? Невже він такий страшний у свої сто тридцять років, із котрих сімдесят п'ять просидів у піраміді?

— Я бачу, друже мій, що вам наплели небилиць про мого дядька, а ви такий простак, що повірили в усе. Скільки йому років, не знає ніхто, навіть я, хоча й замалечку пам'ятаю його вже старим. Проте він ще міцний і надзвичайно дужий. Він мав банк у Лісабоні, але вбив там одного християнина, заставши його з тіткою Мір'ям. А після того вбивства втік сюди й мене забрав із собою. Відтоді він любить мене так ніжно, мов рідна мати. Розмовляє зі мною, як із малою дитиною, а коли я засну, дивиться на мене й плаче.

— Ви живете з ним разом?

— Так, у будиночку для сторожа, в дальшому кінці парку.

— Я знаю, туди треба йти мандрагоровою стежкою. Але як це ми з вами не зустрілися досі? Що це за нещаслива доля, чом я, живучи так близько, не бачив вас? А втім, що це я кажу: «живучи»! Хіба я жив, поки не знав вас? Невже ви сидите в тому будиночку під замком?

— Так, я справді живу як невільниця й не можу вийти, коли захочу, ні погуляти, ні до крамниць, ні в театр. Дядько Мозаїд зі своєю любов'ю зовсім не лишає мені волі. Він ревниво стереже мене і нічого в світі не любить, крім мене та ще шістьох золотих чашечок, що їх вивіз із Лісабона. Він любить мене багато дужче, ніж любив тітку Мір'ям, а тому вб'є вас іще радніше, ніж того португальця. Це я вас попереджую, щоб ви були обережні, проте знаю, що справжнього чоловіка такі страхи не зупинять. Ви дворянин, друже мій? З вельможного роду?

Я зітхнув.

— На жаль, ні... Мій тато живе з ремесла й торгівлі.

— То, може, він хоч провадить справи з двором? Має вигідні підряди? Ні? Шкода. Доведеться кохати вас задля вас самого. Але скажіть усе-таки: чи пан д'Астарак справді не скоро повернеться?

Це запитання, це ім'я розбудило в мені жахливу підозру. Я подумав: а чи не підіслав кабаліст цю прекрасну Яхіль, щоб вона зіграла переді мною роль саламандри?

А ще глибше ворухнулася думка, що це вона й є та німфа, котра вщасливлює старого навіженця. Щоб відразу розвіяти всі сумніви, я різко спитав Яхіль, чи їй часто доводиться грати в цьому замку роль саламандри.

— Я вас не розумію,— відказала вона, звівши на мене очі, сповнені щирого подиву.— Ви заговорили, наче сам пан д'Астарак, і я подумала б, що ви — жертва такої самої манії, якби не пересвідчилася щойно, що ви не поділяєте його нехоті до жінок. Він їх не може терпіти, і для мене це справжня кара — зустрічатися й говорити з ним. А проте я шукала його, коли прийшла сюди й застала тут вас.

Радий, що мої підозри виявилися неслушними, я знов обсипав її поцілунками. А вона подбала про те, щоб я побачив її чорні панчохи й підв'язки з діамантовими пряжками вище колін, і те видовище знов спрямувало мої думки на таке приємне для неї діло. Та й вона сама підбадьорювала мене в тому ділі вельми вправно й палко, і я помітив, що ця гра найдужче розпалила її тоді, коли мої сили вже вичерпувались. Одначе я не здався й таки зумів уберегти красуню від зовсім незаслуженої кривди. Видно було, що вона лишилась задоволена. З виразом спокою на обличчі вона підвелась і промовила:

— То ви справді не знаєте, коли вернеться пан д'Астарак? Я вам признаюся, що прийшла попросити в нього трохи грошей із тієї платні, що він призначив дядькові Мозаїдові. Мені дуже потрібні ці гроші.

Я перепросив Яхіль і віддав їй три екю, що знайшлися в моєму гаманці. Вона ласкаво прийняла цей дарунок. То було все, що лишалось у мене від нечастих щедрот кабаліста, котрий, з переконання зневажаючи гроші, на жаль, забував виплачувати мені мою платню.

Я спитав у Яхілі, чи матиму щастя побачити її ще.

— Матимете,— відповіла вона.

І ми домовилися, що вона приходитиме вночі до мого покою щоразу, коли зуміє вислизнути з дому, обхитрувавши свого сторожа.

— Тільки не переплутайте дверей,— сказав я.— Мої — четверті з правого боку коридора, а п'яті — то двері мого доброго вчителя, абата Куаньяра. А решта,— додав я,— виводять на горище, де живуть троє-четверо кухарчуків та кількасот пацюків.

Яхіль запевнила мене, що намагатиметься не помилитись і стукатиме тільки в мої двері.

— Між іншим,— ще сказала вона,— ваш абат Куаньяр здався мені непоганою людиною. Я гадаю, що нам його нема чого боятись. Я його бачила крізь вічко в дверях тоді, коли ви з ним приходили до дядька Мозаїда. На вигляд він дуже милий — хоча, що він говорив, я не чула. Надто ніс його свідчить, що він дуже кмітливий і здібний. Хто має такий ніс, той може багато, і я б рада була познайомитися з ним. Знатися з розумними людьми корисно. Прикро тільки, що він розсердив дядечка занадто вільними словами й ущипливим тоном. Дядько Мозаїд його зненавидів, а він уміє ненавидіти так, як християни й уявити нездатні.

— Ласкава панно,— відказав я,— пан абат Куаньяр вельми вчений чоловік, а до того ж по-філософському поблажливий. Він знає життя, і ви слушно сподіваєтесь від нього добрих порад. Я на них цілком покладаюся. Але скажіть мені: чи тоді, у вашому домі, підглядаючи за нами у вічко, ви бачили й мене?

— Авжеж бачила,— підтвердила вона,— і не буду приховувати, що ви мені сподобались. Одначе мені час уже вертатись додому. Прощавайте.

Пан д'Астарак після вечері, звичайно, спитав мене про саламандру. Його цікавість трохи збентежила мене. Я відповів, що зустріч перевершила всі мої сподівання, але я вважаю за свій обов'язок дотримувати скромності, як і годиться в таких справах.

— У даному разі, сину мій, скромність не така потрібна, як ви гадаєте,— відказав він.— Саламандри не вимагають дотримання таємниці в коханні, бо не вбачають у ньому нічого ганебного. Одна з цих німф, що любить мене, за моєї відсутності не знає кращої розваги, як вирізьблювати на деревах наші переплетені ініціали, і ви самі можете в цьому пересвідчитися, оглянувши стовбури п'ятьох чи шістьох сосон, що їх горде верховіття видно звідси. Та чи помітили ви, сину мій, що такі любощі, воістину неземні, не тільки не лишають по собі знемоги, а й вливають у серце нові сили? Я певен, що після вашої сьогоднішньої пригоди ви цілу ніч працюватимете й перекладете щонайменше шістдесят сторінок Зосими Панополітанського.

Я признався йому, що, навпаки, страшенно хочу спати, і він пояснив це занадто сильним враженням від першої зустрічі. Отак цей великий чоловік лишився переконаний, що я справді спізнався з саламандрою. Мені

й соромно було, що я його обдурив, але ж я не міг учинити інакше, та й сам він так любив дурити себе, що годі було одурити його ще дужче. Отож я мирно пішов спати і, лігши в ліжко, погасив свічку після найпрекраснішого в моєму житті дня.

Яхіль дотримала слова. Третьої ночі вона постукалась до мене. В моїй кімнаті нам було куди привільніше, ніж у кабінеті пана д'Астарака, і те, що сталося під час першої нашої зустрічі, здалось дитячою забавкою проти того, на що надихнуло нас кохання тієї ночі. Вона вирвалася з моїх обіймів аж удосвіта і сто разів пообіцяла прийти знову, назвавши мене серденьком, любчиком і шалапутиком.

Того ранку я встав дуже пізно. Коли я спустився до бібліотеки, мій учитель уже сидів над папірусом Зосими з пером у руці й лупою в другій і працював із завзяттям, гідним похвали шанувальників письменства.

— Турнеброше,— сказав він мені,— найбільше утруднює читання цього рукопису те, що деякі літери легко сплутати з іншими, а тому, щоб успішно його розшифрувати, треба скласти таблицю літер, котрі можуть призводити до помилки. А як не подбати про це, ми ризикуємо допуститись прикрих хиб і заслужити довічну ганьбу й справедливий осуд. Я вже й сьогодні зробив кілька сміховинних ляпсусів. Мабуть, через те, що мене збентежила одна пригода, яка сталася зі мною рановранці. Зараз я тобі розповім про неї.

Я прокинувся вдосвіта, і мені захотілось хильнути того білого винця, що його я, коли пам'ятаєш, хвалив панові д'Астараку. Бо існує, сину мій, якийсь таємний зв'язок між білим вином і півнячим співом; цей зв'язок, очевидно, зародився ще за Ноєвих часів, і я певен, що якби святий Петро тієї священної ночі, коли він був на подвір'ї первосвященика, випив мозельського чи бодай орлеанського, то не зрікся б Ісуса перше, ніж заспівали другі півні. Проте, сину мій, аж ніяк не слід шкодувати за цим негідним вчинком, бо пророцтва повинні справджуватись, і якби Петро, званий ще Кіфою, тієї ночі не припустився найпослідущого паскудства, то не був би він нині найпершим святим у царстві небесному й наріжним каменем нашої святої церкви, на пре-

велику досаду порядним у мирському розумінні цього слова людям, котрі бачать ключі від свого вічного блаженства в руках у мерзенного нікчеми. О спасенний приклад, що звільняє людину від облудних уявлень про людську честь і виводить її на прямий шлях до раю! О премудрий устрій релігії! О божественна мудрість, що підносить мізерних та смиренних і понижує гордих! О диво! О таємниця! На вічну ганьбу фарисеям та законникам простий рибалка з Тіверіадського озера, що за безмежну свою підлоту став посміховиськом для кухонних помивачок, котрі грілися з ним разом біля багаття в первосвященикову подвір'ї, мужлай і боягуз, що зрадив свого вчителя й свою віру перед бабиськами, запевне не такими принадними, як покоївка сеезької суддихи, тепер має на голові потрійну корону, а на пальці папський перстень і стоїть вище за всіх архієпископів, королів і самого імператора; його наділено правом відпускати чи не відпускати гріхи, і найшановніший чоловік, найдоброчесніша жінка не можуть увійти в царство небесне без його дозволу. Одначе нагадай мені, будь ласка, на чому я спинився, коли в моє оповідання затесався Петро, цей великий святий, князь апостолів. Ага, здається, я говорив про келих білого вина, що його випив удосвіта. Я зійшов у самій сорочці до буфетної, там розшукав у одній шафі, ключем від якої передбачливо заволодів ще вчора, жадану пляшку та й спорожнив її з великою приємністю. А тоді, вертаючись сходами нагору, зустрів між третім і четвертим поверхами гарненьке дівча в нічному уборі. Дівчина, видно, дуже злякалась і втекла в глиб коридора. Я кинувся за нею, наздогнав її й під впливом раптового нездоланного потягу вхопив і міцно пригорнув. Не гань мене за це, сину мій: бувши мною, ти зробив би те саме, а може, й щось більше. Дівчина була прегарна, трохи схожа на суддишину покоївку, тільки очі ще жвавіші. Закричати вона не наважилась, тільки зашепотіла мені на вухо: «Пустіть мене, пустіть, навіжений!» Ось дивi, Турнеброше, у мене й досі на руці знак від її нігтиків. О, якби я зумів зберегти на устах і той поцілунок, що вона мені подарувала!

— Як, пане абате? Невже вона поцілувала вас? — вигукнув я.

— Будь певен, сину мій, що й ти на моєму місці дістав би такий самий поцілунок,— відповів абат,— коли б,

звісно, зумів скористатися з нагоди так, як я. Адже я, здається, сказав тобі, що міцно держав її в обіймах. Вона пручалася, стримувала крик і жалібно шепотіла: «Змилуйтеся, пустіть мене! Вже світає, ще хвилина — і я пропала!»

Її страх, її тривога, небезпека — все це зворушило б і варвара. А я хіба нелюд? Я відпустив її, зажадавши в нагороду поцілунок, який і одержав відразу. Повір моєму слову: солодшого я ще ніколи не куштував.

Мій добрий учитель замовк, підвів голову, щоб пюхнути тютюну, і помітив моє збентеження й смуток, але вирішив, що я просто дивуюся.

— Те, що я розкажу далі,— знову почав він,— здивує тебе, сину мій, ще дужче. Не без жалю відпустив я ту вродливу дівчину, але цікавість спокусила мене вистежити її. Я спустився сходами вслід за нею, побачив, як вона перебігла вестибюль, вийшла надвір малими дверима в той бік, де парк тягнеться найдалі, й побігла алеєю. Я подався за нею, розуміючи, що вона не могла прийти здалеку в самій нічній сорочці та чепчику. Вона звернула на мандрагорову стежку. Цікавість моя подвоїлась, і я слідкував за втікачкою аж до Мозаїдового будиночка. Коли раптом той мерзенний іудей з'явився у вікні, як ото опівдні з'являються фігурки в старовинних дзигарях, ще химерніших і кумедніших, ніж ті дзвініці, де вони збереглись на втіху селюкам та на вигоду церковним служкам. На ньому була його жовта хламида й височезна шапка.

Він угледів мене серед кущів саме в ту мить, коли красуня, моторна, як Галатея, шаснула в дім; а в мене був такий вигляд, ніби я переслідував її, достоту мов ті сатири, що про них ми якось розмовляли, згадуючи прекрасні рядки Овідія. І вбрання моє ще побільшувало цю схожість — адже я, здається, вже сказав тобі, сину, що був у самій сорочці. Коли Мозаїд побачив мене, очі в нього загорілись. Він вихопив з-під брудної хламиди гарненького кинджальчика й замахав ним — а рука в нього, як мені здалося, не така вже й стареча. Водночас він обкидав мене двомовною лайкою. Так, Турнеброше, мої граматичні знання дають мені право твердити, що та лайка була двомовна: чи то іспанські, чи скоріше португальські слова мішались у ній з давньоєврейськими. Мене злість брала, що я не можу вловити їхнього точного змісту, бо не знаю обох цих мов, хоча й розпізнаю їх

по певних звуках, які в них часто повторюються. Найімовірніш він обвинувачував мене в намірі звести дівчину — а вона, певне, і є та сама його небога Яхіль, що про неї, коли пам'ятаєш, кілька разів згадував пан д'Астарак; отож я міг сприймати ті прокльони як лестощі, бо ж літа й злигодні неспокійного життя зробили мене, сину, таким, що я вже не можу претендувати на любов молодих дівчат. Гай-гай! Ніколи вже не скуштую я цієї ласої страви, хіба що стану єпископом. А шкода! А втім, не слід занадто вперто держатись за скороминущі блага сього світу; треба вміти відмовлятися від того, в чому нам відмовлено. Отож Мозаїд, розмахуючи кинджалом, щось вигукував то хрипким голосом, то верескливим, і таким чином мене вилаяно й проклято ніби піснею чи кантиленою. І скажу не хвалячись, що мене обізвано розпусником і спокусником в урочистій і церемоніальній манері. А коли той Мозаїд вичерпав свій запас прокльонів, я дав йому відкоша теж двома мовами. Я сказав йому по-латині й по-французькому, що він людиновбивець і блюзнір, бо різав немовлят і проштрикував святе причастя. Холодний уранішній вітер, обвіваючи мої ноги, нагадав мені, що я стою в самій сорочці. Я трохи зніяковів, бо ж очевидно, сину мій, що людині без штанів не дуже личить проголошувати священні істини, проклинати облуду й таврувати злочини. І все ж я намалював перед ним страхітливу картину його лиходійств і погрозив йому судом божим та людським.

— Що ви кажете, вчителю! — вжахнувся я.— Невже цей Мозаїд, що має таку гарненьку небогу, різав немовлят і проштрикував святе причастя?

— Цього я не знаю,— відказав пан Куаньяр,— та й не можу знати. Одначе він причетний до таких злочинів, як увесь його народ, а тому я міг звинуватити його в них без кривди. Лаючи цього нехриста, я мав на увазі всіх його нечестивих предків. Адже ти сам знаєш, що розповідають про євреїв та їхні огидні обряди. В старовинній нюрнберзькій хроніці є зображення євреїв, що калічать маленьке дитя; їх можна розпізнати по нашитому на одежу суконному кружальцю — знакові ганьби. Правда, я не вірю, щоб це був їхній повсякденний звичай. Маю також сумнів, що всі ці ізраїльтяни так прагнуть осквернити святе причастя. Звинувачувати їх у такому — це означає припускати, що вони вірять у божественність нашого спасителя Ісуса Христа не менш глибоко,

ніж ми. Бо ж без віри нема блюзнірства, і єврей, простромивши ножем причастя, підтвердить цим, що вірить щиро в істинність таїнства перетворення. Усе це, сину мій, побрехеньки для простаків, і в обличчя тому почварному Мозаїдові я їх кидав, скоряючись не голосові істини, а владній спонуці обурення й гніву.

— Тоді вистачило б дорікнути йому тим португальцем, що його він убив з ревнощів,— сказав я,— бо цього злочину він допустився насправді.

— Що? — вигукнув мій добрий учитель.— Мозаїд убив християнина? То він небезпечний сусіда для нас, Турнеброше! Але з моєї вранішньої пригоди ти зробиш той самий висновок, що і я. Очевидно, ця Мозаїдова небога — коханка пана д'Астарака, і це з його спальні вона, напевне, вийшла, коли я спіткав її на сходах.

Як людина твердої віри, я не можу не пошкодувати, що така мила дівчина походить із народу, котрий розіп'яв Христа. Та що вдієш, сину мій! Нема сумніву: цей паскудний Мардохей — дядько Есфірі, якій навіть не треба півроку натиратись міррою, щоб стати гідною царського ложа. Старий крук-алхімік не дуже до пари такій красуні, і я сам не від того, щоб до неї позалицятися.

Мозаїд, певне, ховає її від усіх, бо якби вона хоч раз показалася при дворі або в театрі, на другий день весь Париж був би коло її ніг. А тобі, Турнеброше, хочеться її побачити?

Я відповів, що хочеться страшенно, а тоді ми обидва поринули в наші грецькі манускрипти.

Якось увечері ми з моїм добрим учителем проходили Перевізною вулицею. Була страшенна духота, і пан Куаньяр сказав:

— Турнеброше, синку, як ти гадаєш, чи не звернути нам з тобою ліворуч, на Гренельську вулицю, й пошукати шиночка? Тільки треба знайти такий, де подають вино по два су за глек. Бо я зовсім вибився з грошей, та й у тебе, сину мій, напевне їх не густо — з вини пана д'Астарака, бо він, може, й уміє робити золото, одначе забуває давати його своїм секретарям і слугам, як ми з тобою пересвідчились на собі. Він лишає нас у жалюгідному становищі. Я не маю в кишені й мідяка, і не минеться пускатись на хитрощі, щоб зарадити цьому лиху.

Звичайно, нема нічого прекраснішого, ніж зносити вбозтво незворушно, як Епіктет, що здобув цим невмирущу славу. Але мене такі випробування втомили, я так до них звик, що аж нуджуся. Я відчуваю, що час уже вдатися в інші чесноти й навчитись володіти багатством, тільки так, щоб воно не заволоділо тобою; і це буде найблагороднішій стан, до якого може піднестись душа філософа. Я сподіваюся незабаром трохи розбагатіти, аби показати, що добробут мудрості не вадить. Треба тільки знайти способи, і я, Турнеброше, саме думаю про це.

Поки мій добрий учитель вів таку мову доладно й вишукано, як завжди, ми порівнялися з гарненьким будиночком, що його пан де ла Герітод подарував Катріні. «Ви впізнаєте його по трояндах на балконі»,— сказала вона мені. Було вже так темно, що побачити троянди я не міг, але мені здалося, що я чую їхні пахощі. Ступивши ще кілька кроків, я вгледів у вікні саму Катріну — вона поливала з глечика квіти. І вона теж помітила мене на вулиці, засміялася й послала мені поцілунок. Враз із-за віконної рами вистромилась чиясь рука й ляснула її по щоці, аж вона з несподіванки впустила глек, і він, падаючи, ледь не розвалив голови моєму доброму вчителеві. Потім гарненька жертва ляпаса зникла у вікні, а натомість із вікна вихилився той, хто її вдарив, і гукнув до мене:

— Слава богу, пане, що ви не капуцин! Бо несила стерпіти, коли твоя коханка посилає поцілунки тій смердючій тварюці, що безперестану никає тут попід вікнами. А цього разу я хоч не мушу червоніти за її вибір. Ви начебто порядна людина, і я, здається, вже десь зустрічався з вами. Будьте ласкаві, зайдіть сюди. Вечеря готова, і я буду радий, якщо ви повечеряєте в мене разом з паном абатом, що ото обтріпується, як облитий пес, діставши глек води на голову. Після вечері зіграємо в карти, а як розвидниться — підемо перерізати один одному горлянки. Та це буде тільки з чемності, щоб не було вам образи, бо дівка ця, сказати по правді, не варта удару шпаги. Я цієї пройдисвітки більше й бачити не хочу.

Я зразу впізнав молодика: це був той самий пан д'Анктіль, що недавно так завзято підцьковував своїх слуг шпигати алебардами брата Ангела в спину. Він говорив чемно й звертався до мене, як до дворянина. Я добре відчув, яка це для мене честь, що він пропонує

перерізати мені горлянку. Мій добрий учитель був не менше чутливий до такої гречності. Сяк-так обтріпавшись і обтершись, він сказав:

— Турнеброше, синку, не можна відхиляти такого ласкавого запрошення.

А до нас уже спускалися двоє слуг із свічниками. Ті слуги завели нас до зали, де на столі, освітленому двома срібними канделябрами, стояла вечеря з холодних страв. Пан д'Анктіль запросив нас сідати, і мій добрий учитель уже начепив серветку під бороду й устромив виделку в смаженого дрозда, коли враз ми почули гіркий плач.

— Не зважайте,— сказав пан д'Анктіль.— То Катріна скиглить у спальні, я її там замкнув.

— Ох, ласкавий пане, пробачте їй,— попросив мій добрий учитель, сумно споглядаючи пташку, настромлену на виделку.— Найсмачніші страви здаються гіркими, коли їх приправлено слізьми й риданням. Невже ви здатні спокійно чути жіночий плач? Зласкавтеся над нею, прошу вас. Невже це така тяжка провина, що вона послала поцілунок моєму юному учневі? Адже він був її сусідою і приятелем у ті дні, коли обом їм ще не всміхалося щастя, а принади цього гарного дівчати ціновано тільки в альтанці «Малюка Бахуса». Той поцілунок був зовсім невинний, оскільки взагалі людський вчинок, а надто вчинок жінки, може бути невинним і цілком вільним від первородного гріха. І дозвольте ще зауважити, пане, що ревнощі — почуття старосвітське, прикрий залишок варварських звичаїв, який не повинен жити в душі витонченій і благородній.

— Та звідки ви взяли, абате, ніби я ревную? — відказав пан д'Анктіль.— Анітрохи. Я просто не можу стерпіти, щоб жінка глузувала з мене.

— Всі ми — іграшки вітрів,— зітхнувши, мовив мій добрий учитель.— Усе сміється з нас: небо, зорі, дощ, зефіри, тінь, світло й жінка. Тож дозвольте Катріні повечерятн з нами. Вона гарна собою й звеселить наш бенкет. Її провини — і цей поцілунок, і всі інші — нітрохи не зменшують її вроди. Зрада не спотворює жіночого обличчя. Природа, що забажала прикрасити жінок, байдужа до їхніх провин. Тож підіть за її прикладом, пане, і пробачте Катріні.

Я теж почав просити за неї, і пан д'Анктіль погодився звільнити ув'язнену. Він підійшов до дверей, із-за

яких чути було плач, і покликав Катріну, але та лиш зарида́ла ще голосніше.

— Гляньте, панове,— обернувся до нас її коханець,— он вона лежить ницьма на ліжку, голову встромила в подушку й підкидає задом за кожним схлипом, аж сміх бере. І це задля такого ми стільки завдаємо собі мороки й робимо стільки дурниць! Катріно, йди вечеряти.

Та Катріна не ворухнулась, вона плакала далі. Він підійшов, потяг її за руку, обняв за стан. Вона опиралась. Він наполягав:

— Ходімо, ходімо, рибонько.

Але Катріна, затявшися, вчепилась руками в ліжко. Врешті панові д'Анктілю урвався терпець. Він спинув лайкою й гримнув:

— Уставай, стерво!

Аж тоді вона підвелась, усміхнулася крізь сльози, взяла коханця під руку й вийшла до зали з виглядом щасливої жертви.

Сівши між паном д'Анктілем і мною, вона схилила голівку на плече йому, а ніжкою намацала під столом мою ногу.

— Панове,— сказав наш господар,— прошу вибачити мені мій запальний вчинок, хоча я й не шкодую за ним, бо саме йому завдячую честь пригощати вас тут. Я таки справді не можу стерпіти всіх вибриків оцього гарненького дівчатка, а відколи застукав її тут із капуцином, і зовсім їй не вірю.

— Любий мій,— озвалась Катріна, тиснучи під столом мою ногу,— тебе запаморочили ревнощі. Коли хочеш знати, мені до душі тільки пан Жак.

— Ще й дражниться! — обурився пан д'Анктіль.

— Авжеж,— підтвердив я.— Хіба не видно, що вона кохає тільки вас.

— Не хвалюсь, але я таки справді зумів добитись її прихильності,— погодився він.— Одначе вона кокетка.

— Випиймо! — нагадав абат Куаньяр.

Пан д'Анктіль подав йому обплетену соломою сулію з вином і гучно спитав:

— Абате, ви й самі чоловік церковний, то скажіть же нам: чому жінки так люблять капуцинів?

Пан Куаньяр утер губи й відповів:

— Річ у тому, що капуцини в коханні скромні й не відмовляються ні від чого. Та ще в тому, що ні розум,

ні добрі звичаї не стримують їхніх природних інстинктів. А ваше вино, пане, пречудове.

— Я цієї честі не заслужив,— відказав пан д'Анктіль.— Вино не моє, а пана де ла Герітода. Я користуюся його коханкою, то чом не користуватись і вином?

— Щира правда,— притакнув мій добрий учитель.— Я бачу, що ви зуміли стати вище від людських забобонів.

— Не треба мене хвалити більше, ніж я заслуговую, абате,— заперечив пан д'Анктіль.— Просто я дворянин і тому можу дозволити собі те, чого не можуть прості люди. Адже простій людині хоч-не-хоч доводиться бути обачній у кожному вчинку й дотримуватися вимог порядності, а дворянинові надано привілей битися за короля і для власної втіхи, і це його звільняє від обов'язку зважати на всякі марниці. Я служив під командою пана Віллара, я воював у війні за спадщину й казна за що важив головою в бою під Пармою. То чи не заслужив я хоч би права лупцювати своїх слуг, дурити кредиторів та відбивати в друзів, коли мені забагнеться, дружин чи навіть полюбовниць?

— Оце благородні слова! — сказав пан Куаньяр.— Ви, бачу, ревно захищаєте привілеї високого роду.

— Я не визнаю ніяких отих правил, що стримують чернь,— провадив пан д'Анктіль.— Вони придатні лиш на те, щоб залякувати боягузів та держати в шорах злидоту.

— Атож,— притакнув мій добрий учитель.

— У чеснoту я не вірю,— заявив пан д'Анктіль.

— І слушно робите,— сказав абат Куаньяр.— Двоногий звір, званий людиною, від природи, коли він здоровий, не може бути доброчесним. Гляньте хоч би на оце вродливе дівча, що вечеряє з нами: на його маленьку голівку, зграбненьку шийку, перса, чарівний кругленький животик. Ну де в її тілі могла б поміститися бодай крихта чесноти? Їй там зовсім нема місця — таке все туге, тверде, повне, налите. Чеснота, як круки, гніздиться в руїнах. Вона живе в западинах і зморшках нашого тіла. Я сам, пане, хоча з дитинства думав про високі істини релігії й філософії, зумів напхати в себе трохи доброчесності лиш крізь дірки, попробивані в мені злигоднями й літами. Та й то щоразу я набирався не стільки чесноти, скільки гордині. Тому я призвичаївся звертатись до творця небесного з такою молитвою: «Господи,

вбережи мене від чесноти, якщо вона віддаляє мене від святості». О, святість — це те, чого можна й треба досягати! Ось де наша властива мета! Якби ж то нам колись дійти до неї! А тим часом дайте мені чогось випити.

— Як по правді признатися,— провадив пан д'Анктіль,— я й у бога не вірю.

— Ось за це я вас не похвалю,— відказав абат.— У бога треба вірити, а так само й у всі істини нашої святої релігії.

Тоді пан д'Анктіль закричав:

— Та ви смієтеся з нас, абате! Але ми не такі дурні, як ви думаєте. Я вам кажу, що не вірю ні в бога, ні в чорта. І до обідні не ходжу — хіба що правлять її за здоров'я короля. А всі попівські проповіді — то лиш байки для старих бабів, і годилися вони хіба в ті часи, коли моя бабуся бачила абата Шуазі, як він у жіночому вбранні причащав людей у церкві святого Якова-з-високим-порогом. Тоді віра, може, й існувала, а тепер її, слава богу, нема.

— Заради всіх святих і всіх чортів, не кажи так, любий,— вжахнулась Катріна.— Бог є, це така правда, як те, що в нас на столі стоїть паштет, а коли хочеш доказу — ось тобі доказ: торік я була у великій притузі й журбі, то на пораду брата Ангела поставила свічку в капуцинській церкві, аж ба — другого дня зустріла на прогулянці пана де ла Герітода, і він подарував мені цей будиночок з усіма меблями і з підвалом, повним оцього вина, що ми п'ємо, а на додачу ще й дає стільки грошей, що я можу прожити чесно.

— Тьху! — обурився пан д'Анктіль.— От дурепа! До таких брудних фіглів бога приплітає, аж і безвірника з душі верне.

— Ласкавий пане,— відказав на те абат.— Незмірно менший гріх — приплітати бога до брудних фіглів, як робить оця простосерда дівчина, ніж зовсім виганяти його зі створеного ним світу, як робите ви. Коли бог і не зумисне підіслав нашій Катріні, яка теж є його створінням, багатія-відкупника, то принаймні не перешкодив їй спіткати його. Шляхи його нам невідомі, і в тому, що сказало це наївне дівча, більше правди — хоча й не без домішки блюзнірства,— ніж у всіх марних словах, що їх недовірок пихато видобуває із свого порожнього серця. Нема нічого осоружнішого від тієї духовної розпусти, якою хизується нинішня молодь. Від вашої мо-

ви аж мороз поза спиною йде. Чи стану я спростовувати її доказами, взятими із святого письма та творів отців церкви? Чи наведу вам господні слова, звернені до патріархів і пророків: «Sic locutus est Abraham et semini ejus in sæcula»?[1] Чи розгорну перед вашими очима історію церкви? Чи закличу в свідки проти вас священні книги Старого й Нового завіту? Чи приголомшу вас чудесами Христа і словом сина божого, не менш чудесним, ніж його діла? Ні! Я не скористаюся з цієї святої зброї, боячися заплямувати її в такому бою, зовсім не почесному. Церква обачливо застерігає нас, щоб ми не наражали її високої науки на посміх. Ось чому я не говоритиму про істини, якими перейнявся біля підніжжя вівтарів. Але, не чинячи насильства над чистотою і скромністю своєї душі й не виставляючи на глум священних таємниць, я покажу вам, як бог незаперечно відкривається людському розумові в філософії поган і навіть у словах безбожників. Так, пане, я вам доведу, що ви вірите в нього мимоволі, хоча й твердите, ніби його нема. Бо ж ви, звісно, погодитеся, що коли в цьому світі є якийсь лад, то цей лад має божественне походження і випливає він із джерела всякого ладу.

— З цим я згоден,— відповів пан д'Анктіль, розлігшися в кріслі й погладжуючи свою литку — справді гарну.

— От ви й попалися! — оголосив мій добрий учитель.— Адже, коли ви твердите, що бога не існує, хіба ви не зв'язуєте послідовно думок за допомогою свого розуму, виявляючи цим у собі самому основу всякої думки й усякого розуму, тобто бога? І чи можливо, бодай пробуючи довести, що бога нема, обійтись без розумових доказів? А в цих доказах, хай навіть найнедолугіших, неодмінно сяйне іскринка гармонії, встановленої у Всесвіті.

— Софіст із вас, абате, спритний,— відповів пан д'Анктіль.— Але нині всім відомо, що Всесвіт постав із чистої випадковості, і відколи фізики в зорові труби розгледіли на Місяці крилатих жаб, не варт і говорити про божественне провидіння.

— А що ж такого, пане, коли на Місяці живуть крилаті жаби? — заперечив мій добрий учитель. — Таке болотяне птаство — якраз підхоже населення для світу, не освяченого кров'ю господа нашого Ісуса Христа. Я згоден, що ми знаємо тільки мізерну частину Всесвіту, і

[1] Так сказав Авраамові й потомству його навіки *(лат.)*.

цілком можливо, що пан д'Астарак, хоч він і божевільний, має рацію, коли запевняє, ніби наш світ — це тільки крапелинка багна серед незліченних світів. Може, й учення астролога Коперника, котрий твердив, що Земля — це не геометричний центр Всесвіту,— не маячня. Я читав, що один італієць на ім'я Галілей, який помер жалюгідною смертю, поділяв Коперникову думку; а нині, як бачимо, з їхніми міркуваннями погоджується пан де Фонтенель. Та все це пуста гра уяви, здатна заморочити тільки слабких духом. Що нам до того, великий цей, матеріальний, світ чи малий, таку він має будову чи інакшу? Досить того, що його можливо осягти тільки розумом і пізнанням, а в них якраз і виявляється бог.

Якщо міркування філософа можуть вам на щось придатися, то я зараз розповім, як мені несподівано відкрився в усій ясності один доказ існування бога, кращий за той, що навів святий Ансельм, і зовсім незалежний від тих, котрі випливають із божественного одкровення.

Було це в Сеезі, двадцять п'ять років тому. Я служив бібліотекарем у тамтешнього єпископа, а вікна книгозбірні дивилися на подвір'я, і там я щодня бачив одну кухонну служницю, що чистила монсеньйорові каструлі. Вона була молода, висока й дебела. Темний пушок, що вкривав її верхню губу, надавав дівчині вигляду гордого й звабливого. Її скуйовджене волосся, пласкі груди, довгі руки були б однаково гідні й Адоніса, й Діани; таку вроду називають хлоп'ячою. Я полюбив її за це; мене чарували її дужі, червоні руки. Одне слово, ця дівчина розбудила в мені жадання, таке брутальне, таке тваринне, як вона сама. А ви, пане, знаєте, які владні бувають такі почуття. Зі свого вікна я кількома жестами й словами відкрив їй, чого хочу. Вона ще скупішою мовою відповіла, що згодна, і ми домовилися, що я пізно ввечері прийду до неї на горище, де вона з ласки монсеньйора, що для нього мила посуд, спала на оберемку сіна. Я насилу дочекався вечора. А коли нарешті землю вкрила темрява, взяв драбину й зліз на горище, де чекала мене дівчина. Перша моя думка була обняти її; друга — віддати хвалу тій низці обставин, що привела мене в її обійми. Самі подумайте, пане: молодий священнослужитель, посудниця, драбина, оберемок сіна! Яка послідовність, який лад! Який збіг наперед установлених

співзвучностей, який нерозривний ланцюг причин і наслідків! Який доказ існування бога! Ось що вразило мене, вкинуло в подив, і я сповнився радістю, що можу додати ще й таке мирське свідчення до тих доказів, котрі дає нам богослов'я і котрих, звичайно, цілком вистачає.

— Одне мені не сподобалось у вашій пригоді, абате,— зауважила Катріна.— Що та дівчина мала пласкі груди. Жінка без грудей — однаково, що постіль без подушок. Але слухай-но, д'Анктілю: чи ти не знаєш, що треба зараз зробити?

— Знаю,— відказав молодик.— Зіграти в ломбер, бо це така гра, що до неї треба якраз трьох.

— Зіграй, коли хочеш,— погодилась Катріна.— Але я тебе попрошу, любий: скажи, хай подадуть люльки. Нема краще, як курити люлечку й попивати винце.

Слуга приніс карти й люльки, і ми закурили. Незабаром кімната наповнилась густим димом, і серед того диму наш господар із паном Куаньяром статечно грали в пікет.

Щастя сприяло моєму доброму вчителеві, поки пан д'Анктіль, котрому вже втретє здалося, що його партнер записує собі п'ятдесят п'ять очок, маючи тільки сорок, не назвав пана Куаньяра греком, шахраюгою й трансільванським бароном і пожбурив йому в голову пляшку. Вона впала на стіл, розбилась, і всю скатерку залило вином.

— Доведеться вам, пане, потурбуватись і відкоркувати ще одну,— зауважив абат.— Бо дуже хочеться пити.

— Чом не відкоркувати,— погодився пан д'Анктіль.— Але ви, абате, затямте, що чесний чоловік не приписує собі зайвих очок і що махлювати, граючи в карти, можна лише при дворі, бо там трапляються люди всілякі й на них зважати нема чого. А десь-інде — це паскудство. Невже ви хочете, щоб вас вважали за пройдисвіта?

— Цікава річ,— сказав мій добрий учитель.— У картах та в костях визнано ганебними ті самісінькі хитрощі, які рекомендовано у військовому мистецтві, політиці та комерції: адже там усі мають за честь спритно підправляти помилки Фортуни. Не те щоб я не визнавав чесності в картах. Я, богу дякувати, додержуюсь її якнайпильніше, і то вам, пане, тільки здалося, ніби я приписав собі зайві очки. Якби ні, я б послався на приклад славного єпископа Женевського, який не вважав за гріх махлювати в картах. Одначе не можу втриматись

від зауваження, що в грі люди бувають чесніші, ніж у поважних справах, і частіш виявляють порядність за грою в трик-трак, де вона їм дуже мало вадить, аніж у бою чи мирних переговорах, де вона їм невигідна. Еліан написав по-грецькому книжку про воєнні хитрощі, показавши, в якій шані всякі підступи у великих полководців.

— Я, абате, не читав вашого Еліана й читати не збираюсь,— відказав пан д'Анктіль.— Але я був на війні, як годиться дворянинові. Я служив королю півтора року. Це найблагородніше в світі діло. То я вам зараз скажу достеменно, в чому воно полягає. Цю таємницю, мабуть, можна вам довірити, бо її тут ніхто не почує, крім вас, пляшок, оцього юнака, що його я незабаром уб'ю, та оцієї дівки, що саме стягує з себе сукню.

— Авжеж, стягую,— відрубала Катріна.— Я побуду в самій сорочці, бо тут душно.

— Ну то слухайте! — повів далі пан д'Анктіль. — Що б там не писали газети, але воювати — це означає красти в селян курей і свиней, та й годі. Солдати в походах більше ні про що й не думають.

— Маєте рацію,— погодився мій добрий учитель,— і в нашій славній Галлії колись казали так: «Солдатову коханку звуть пані Крадіжка». Але я прошу вас: не вбивайте Жака Турнеброша, мого учня.

— Так вимагає честь, абате,— відказав пан д'Анктіль.

— Ф-фу! — зітхнула Катріна, поправляючи обшитий мереживом викот сорочки.— Зразу полегшало.

— Ласкавий пане,— не здавався мій учитель,— Турнеброш дуже багато допомагає мені в перекладі рукопису Зосими Панополітанського, над яким я саме працюю. Я був би вам безмежно вдячний, якби ви відклали двобій із ним до закінчення цієї великої роботи.

— Чхав я на вашого Зосиму,— відповів пан д'Анктіль.— Чхав я на нього, чуєте, абате? Чхав я на нього й на всю його рідню.— І заспівав:

Щоб хлопчина молодий
В писарях не вік ходив,
Я йому красуню дам,
Трам-там-там!

Тоді раптом спитав:

— А хто він такий, цей ваш Зосима?

— Зосима з Панополіса, пане, був учений грек, що жив у Александрії в третьому сторіччі від різдва Христового й писав трактати з алхімії,— відповів абат.

— А яке мені діло до нього? — здивувався пан д'Анктіль.— І нащо ви його перекладаєте?

А красуня примовля:
«Поки в ласці в короля,
Перевершу я всіх дам,
Трам-там-там!»

— Визнаю, пане, що ніякої відчутної користі з цього перекладу не буде і в світі він нічого не змінить,— відказав абат.— Але, тлумачачи трактат, що його цей грек присвятив своїй сестрі Теосебії...

Катріна перебила мову мого доброго вчителя, пронизливим голосом заспівавши:

Схочу — муж мій буде граф:
Годі скніти в писарях.
Ох і заздритимуть нам!
Трам-там-там!

— ...Я роблю якийсь внесок у скарбницю знань, нагромаджених ученими людьми,— провадив пан Куаньяр,— і кладу свій камінь у монумент справжньої історії, тобто історії поглядів і думок, а не війн та мирних угод. Бо благородство дає людині...

Катріна не вгавала:

Хай Париж глузує з нас,
Хай шепочуться весь час
Ті, хто жить не вміє сам,
Трам-там-там!

А мій добрий учитель тим часом говорив:

— ...Тільки думка. І з цього погляду не байдуже, знаємо ми чи не знаємо, як уявляли собі єгиптяни природу металів і властивості матерії.

Пан Куаньяр замовк, щоб хильнути вина, а Катріна все співала:

Чи в постелі, чи в бою
Долю зловимо свою —
Люди, зась до того вам!
Трам-там-там!

— Абате, ви нічого не п'єте,— сказав пан д'Анктіль,— і мелете дурниці. В Італії, під час війни за спадщину, я служив під командою одного генерала, що перекладав

Полібія. Дурень був заплішений. А навіщо перекладати вашого Зосиму?

— Коли вже хочете знати правду,— відповів мій добрий учитель,— то для мене в цьому ділі є якась чуттєва насолода.

— Ну то перекладайте на здоров'я! — сказав пан д'Анктіль.— Тільки чим може допомогти вам пан Турнеброш, що сю мить лапає мою коханку?

— А знанням грецької мови, набутим від мене,— відповів мій добрий учитель.

Пан д'Анктіль обернувся до мене.

— Як, добродію? Ви знаєте грецьку мову? То ви не дворянин?

— Мій тато, пане, прапороносець цеху паризьких харчівників,— відказав я.

— Тоді я не зможу вбити вас,— зітхнув він.— Що ж, перепрошую. Але ви, абате, зовсім не п'єте. Я вами розчарований. Думав, ви добрячий п'яндига, й уже хотів, коли матиму власний дім, узяти вас до себе за капелана.

Тим часом абат Куаньяр пив вино просто з пляшки, а Катріна шепотіла мені на вухо:

— Жаку, я почуваю, що ніколи нікого не кохала, тільки вас.

Ті слова з уст вродливої дівчини в самій сорочці схвилювали мене надзвичайно. Я зовсім сп'янів, бо Катріна раз по раз підносила мені до губів свій келих — правда, цього ніхто не помічав, бо випите за тією веселою вечерею вже вдарило в голови всім.

Пан д'Анктіль, відбивши об краєчок столу шийку ще однієї пляшки, знову наповнив наші келихи; а що робилось і говорилось після того, я вже не пам'ятаю виразно. Все ж я добре бачив, як Катріна несподівано вилила келих вина за комір коханцеві, а пан д'Анктіль відплатив за те, вилivши на неї дві чи три пляшки, і дівчина в сорочці враз обернулась на якусь міфологічну постать із водяної породи наяд чи нереїд. Катріна аж заплакала з люті й забилась у корчах.

І саме в ту мить ми почули, як серед нічної тиші загриміли удари молотка в двері будинку. Ми враз застигли й поніміли, мов зачаровані бенкетники в казці.

А в двері грюкало чимраз гучніше й частіше. Пан д'Анктіль перший порушив мовчанку, голосно вилаявшись і спитавши, кого це там чорти принесли. Мій добрий учитель, що його найзвичайніші випадки надихали на

прекрасні повчання, підвівся і промовив розчулено й поважно:

— Чи не однаково, чия рука стукає так брутально в наші двері з якоїсь буденної, а може, й нікчемної причини. Не допитуймось про це, а вважаймо, що молоток стукає у двері наших душ, затвердлих і зіпсутих. Кажімо собі за кожним ударом: оцей нагадує нам, щоб ми виправились і подумали про спасіння душі, яке занедбали в утіхах; а цей — щоб ми зневажали блага світу сього; а цей — щоб пам'ятали про вічність. Таким чином ми здобудемо якнайбільшу користь із події загалом незначної й пустої.

— Не смішіть, абате,— відказав йому пан д'Анктіль.— Адже воно так гатить, що ось-ось двері висадить.

А внизу справді наче грім гуркотів.

— Це розбійники! — закричала Катріна, вся мокрісінька.— Боже! Вони нас усіх замордують. Це нам кара за те, що ми вигнали брата Ангела. Скільки разів я тобі казала, д'Анктілю, що як проженеш капуцина, то накличеш на дім нещастя!

— Дурепа! — сказав пан д'Анктіль.— Цей клятий чернець їй чого не набреше, вона в усе вірить. Грабіжники поводились би чемніше — чи принаймні тихіше. Це, певне, міська сторожа.

— Сторожа? Так це ж іще гірше! — злякалась Катріна.

— Пхе! — відмахнувся пан д'Анктіль.— Ми їй дамо чосу.

Мій добрий учитель про всяк випадок сховав у кишеню пляшку вина, тоді поклав у другу кишеню ще одну пляшку — щоб було до пари, як то кажуть. А від несамовитого стуку вже двигтів весь будинок. У панові д'Анктілі загроза розбудила вояцький дух, і він вигукнув:

— Піду на розвідку!

Заточуючись, підбіг до вікна, біля якого недавно так щедро вліпив своїй коханці ляпаса, а тоді вернувся до нас, аж захлинаючись реготом:

— Ха-ха-ха! Ви знаєте, хто це грюкає? Сам пан де ла Герітод у своїй кумедній перуці, а з ним двоє здоровилів-слуг зі смолоскипами.

— Не може того бути,— озвалась Катріна.— Він тепер спить із своєю старою.

— Ну, тоді це його дух, і то дуже схожий. Тільки перуку він, мабуть, позичив у самого пана де ла Герітода. Навіть привид не зумів би відтворити її як слід, така вона недоладна.

— Ти правду кажеш чи дражнишся? — спитала Катріна.— То справді пан де ла Герітод?

— Він, він, Катріно, якщо мене власні очі не одурили.

— Тоді я пропала! — скрикнула сердешна дівчина.— Які ми, жінки, нещасливі! Ніколи нам не дадуть спокою. Що ж тепер зі мною буде? Панове, а може, ви поховаєтесь у шафи?

— Та це можна зробити,— сказав пан Куаньяр.— Але куди ви поховаєте оці пляшки, порожні, порозбивані, з повідбиваними шийками, і розтрощену сулію, що пан д'Анктіль був пожбурив мені в голову, і скатерку, й паштет, і тарілки, й канделябри, й свою сорочку, що, промочена вином, оповиває ваше прекрасне тіло прозорим рожевим серпанком?

— А й правда, цей бовдур геть замочив мені сорочку. Тепер застуджуся. А може, досить буде сховати самого пана д'Анктіля в комірчині нагорі? Тоді я скажу, що абат — мій дядько, а пан Жак — менший брат.

— Не треба,— озвався пан д'Анктіль.— Я сам піду й запрошу пана де ла Герітода повечеряти з нами.

Ми всі троє — мій добрий учитель, Катріна і я — почали вмовляти його, щоб він цього не робив, ми його благали, обіймали, намагалися втримати. Все марно! Він ухопив свічник і рушив сходами вниз. Ми, тремтячи, подалися за ним. Він відчинив двері. Перед ними стояв пан де ла Герітод — такий, як він нам змалював: у перуці, між двома слугами, що держали смолоскипи. Пан д'Анктіль церемонно привітав його і сказав:

— Зробіть таку ласку, зайдіть до нас, шановний пане. Тут ви побачите дуже цікавих і милих людей: такого собі Турнеброша, що йому мамзель Катріна посилає з вікна цілунки, і абата, котрий вірить у бога.

І низько вклонився.

Пан де ла Герітод був високий сухорлявий чолов'яга, видимо неохочий до таких жартів. Отож слова пана д'Анктіля лише роздратували його, а глянувши на мого доброго вчителя, розхристаного, з пляшкою в руці й ще двома в кишенях, та на Катріну в мокрій, прилиплій до тіла сорочці, він і зовсім розгнівився.

— Юначе,— з крижаною люттю в голосі звернувся він до пана д'Анктіля,— я маю честь знати вашого шановного батька, і ми з ним завтра ж таки виберемо, до якого міста вишле вас король, щоб ви там поміркували про свою ганебну вихватку й своє зухвальство. Цей високодостойний

пан, що йому я не раз позичав гроші й не вимагав їх назад, ні в чому не відмовить мені. А наш укоханий владар, що мав зі мною такі самі справи, як і ваш тато, дуже ласкавий до мене. Отже, це діло вирішене. Мені траплялося, слава богу, владнувати ще й не такі. А щодо цієї дівчини, то, видно, нема надії навернути її на добру путь, і я завтра вранці скажу двоє слів панові начальнику поліції, а він, скільки знаю, радий буде помістити її до Притулку. Більше я не маю чого сказати вам. Дім цей належить мені, я за нього заплатив, і я до нього ввійду.

Потім обернувся до своїх слуг і додав, показуючи пальцем на мого доброго вчителя й на мене:

— А цих двох п'яниць викиньте геть.

Пан Жером Куаньяр звичайно був зразком добродушності й часто казав, що свою лагідність завдячує життєвим знегодам: мовляв, доля вигладила його, як морська хвиля вигладжує камінці, перекочуючи їх по березі сюди й туди. Будучи християнином і філософом, він легко терпів образи. Та найбільше допомагала йому тут безмежна зневага до людей, яку він поширював і на самого себе. Одначе цього разу він зовсім утратив міру й забув про обачність.

— Мовчи, мерзенний митарю! — загорлав він, вимахуючи пляшкою, наче булавою.— Хай-но ці поганці посміють підступити до мене, я їм голови порозвалюю, я їх навчу поважати те вбрання, що на мені! Хіба по ньому не видно, що я слуга божий?

Червоний вид його лиснів від поту в світлі смолоскипів, очі були грізно вирячені, з розхристаної ряси випирало опасисте черево,— одне слово, мій добрий учитель мав вигляд чоловіка, з яким упоратись буде нелегко, і обидва лобуряки завагались.

— Тягніть, тягніть цей бурдюк з вином! — закричав їм пан де ла Герітод.— Хіба не бачите, що його тільки треба штурнути в рівчак, і він там пролежить до ранку, поки прийдуть підмітайла та вивезуть його на смітник? Я б його сам виволік, та не хочу наскудитись.

Мій добрий учитель не стерпів такої образи.

— Підлий здирнику! — заволав він голосом, гідним лунати в храмі.— Безчесний клеврете, жорстокий лихварю, ти називаєш цей дім своїм? Щоб тобі вірили, щоб люди знали, що він справді твій, напиши на дверях євангельське слово «ацельдама» — «куплено за кров». Тоді ми схилимось і впустимо господаря до його оселі. Грабіжнику, бан-

дите, душогубцю, випиши вуглиною, що я жбурну тобі в пику, випиши своєю брудною рукою на оцьому порозі своє право власності. Напиши: «Куплено за кров удовиці й сироти, куплено за кров праведних, ацельдама». А ні, то стій надворі й дай нам спокій, вельможний жмикруте!

Пан де ла Герітод, ще зроду не чувши таких слів, цілком природно вирішив, що бачить перед собою божевільного, і скоріше для оборони, ніж для удару підняв свою товсту палицю. Тоді мій добрий учитель, зовсім знавіснівши, пожбурив пляшку в голову відкупникові, і той повалився на брук, закричавши: «Гвалт! Убили!» А що круг нього, наче кров, розлилося вино з пляшки, то могло здатись, ніби його справді вбито.

Обидва слуги метнулися до вбивці, і один, кремезніший, уже був схопив абата, але пан Куаньяр так садонув його в живіт головою, що лобур простягся на бруку поряд із паном. На своє нещастя, він зразу підхопився і, озброївшися ще не погаслим смолоскипом, знов кинувся до дверей, на свого кривдника. Але той уже чкурнув навтікача. На дверях стояв тільки пан д'Анктіль з Катріною; ото він, замість абата, й дістав смолоскипом по лобі. Такої образи високородний молодик стерпіти не міг; він вихопив шпагу, вгородив її в живіт невдасі, і той ціною свого життя пересвідчився, що дворянина краще не чіпати. А мій добрий учитель тим часом не пробіг вулицею й двадцяти кроків, як другий слуга, здоровило з ногами, наче ходулі, вже побіг за ним, гукаючи: «Держіть його!» Довгань був прудкіший, і ми побачили, як на розі вулиці св. Гійома він уже простяг руку, щоб ухопити абата за комір. Та мій добрий учитель, знаючи не один виверт, вмить сахнувся вбік і, опинившися поруч переслідувача, підставив йому ногу. Слуга впав і розчерепив собі голову об кам'яну тумбу. А ми з паном д'Анктілем уже бігли на поміч панові Куаньяру: адже не годилось кидати його в такій грізній небезпеці.

— Вашу руку, абате!— сказав пан д'Анктіль.— Ви відважний чоловік.

— Боюся, чи не став я ще й людиновбивцем,— відказав мій добрий учитель.— Проте я ще не такий зіпсутий, щоб цим пишатися. З мене вистачить, коли я уникну занадто суворої кари. Я зовсім не звик до таких брутальних вчинків, і мені, пане, дужче личило б із кафедри колежу навчати юнаків краспого письменства, ніж битись на вулиці зі слугами.

— Е, це ще півлиха,— зауважив пан д'Анктіль.— Я побоююсь, чи не вколошкали ви й генерального відкупника.

— Невже правда? — спитав абат.

— Така правда, як те, що я затопив свою шпагу в кишки тому поганцеві слузі.

— За таких обставин,— сказав абат,— слід насамперед попросити прощення в бога, бо тільки перед ним ми відповідаємо за пролиту кров, а тоді податися до найближчого фонтана, де можна вмитися. Бо в мене, здається, тече юшка з носа.

— Маєте рацію, абате,— погодився пан д'Анктіль,— бо й мені той поганець, що здихає в рівчаку, розбив лоб. От нахаба, га?

— Простіть йому,— сказав абат,— то й вам проститься.

Там, де Перевізна вулиця виходить у поле, під стіною Притулку ми вельми до речі знайшли маленького бронзового тритона, що пускав із пащі в кам'яну чашу струмінь води. Ми зупинились повмиватися й напитись, бо в нас зовсім попересихало в горлі.

— Чого це ми накоїли,— промовив абат,— і як це я міг отак зрадити свою мирну натуру? Мабуть, правда, що судити людей слід не по їхніх вчинках, які залежать від обставин, а скоріше, за прикладом нашого небесного отця, по їхніх таємних думках і намірах.

— А як же Катріна,— спитав я,— що сталося з нею в цьому страшному бешкеті?

— Коли я покинув її, вона дмухала в рот своєму банкірові, щоб очутити його,— відповів пан д'Анктіль.— Та дмухай не дмухай, то марне діло: я Герітода знаю. У нього серце кам'яне. Він її запроторить до Притулку, а то і в Америку. От за це я на нього злий. Така славна дівчина. Я її, правда, не кохав, але вона пропадала за мною. А тепер я, виходить, зостався без коханки — от чудасія!

— Не турбуйтеся,— заспокоїв його мій добрий учитель.— Знайдете нову, і вона нічим не різнитиметься від цієї — нічим істотним, принаймні. Та й, здається мені, ви шукаєте в жінках саме того, що мають вони всі.

— Ясна річ, що ми з вами в небезпеці,— сказав пан д'Анктіль.— Мене можуть посадити до Бастілії, а вас, абате, повісять разом із вашим учнем Турнеброшем, хоча він і не вбив нікого.

— Щира правда,— погодився абат.— Треба подумати, як рятуватись. Може, доведеться покинути Париж, бо

нас тут напевне шукатимуть, і навіть утекти до Голландії. Гай-гай! Бачу вже, що оцією самою рукою, котра оздоблювала рясними примітками алхімічний трактат Зосими Панополітанського, я знов муситиму писати пасквілі для артисток.

— Слухайте-но, абате,— сказав пан д'Анктіль.— Я маю одного приятеля, що сховає нас у своєму маєтку на скільки треба. Він живе за чотири льє від Ліона, у дикому й нудному краї, де крім лісу, трави та тополь нічого й не побачиш. Туди нам слід податися. Там ми перечекаємо бурю. Пополюємо. Тільки треба чимшвидше розшукати й найняти карету, чи, краще сказати, берлин.

— Це вже полиште на мене, пане,— відказав абат.— У заїзді «Червоний кінь», що на майдані Пастушок, можна найняти добрих коней і який завгодно екіпаж. Я знав там хазяїна, ще як був секретарем у пані де Сент-Ернест. Він охоче робив послуги вельможним людям. Правда, його вже, мабуть, нема на світі, але ж він, напевне, зоставив по собі сина, що вдався в нього. Ви маєте гроші?

— Так, при мені якраз є чималенька сума,— відказав пан д'Анктіль,— і я дуже радий, бо додому мені вертатись не можна, я б там ускочив просто в руки стражникам, і вони відпровадили б мене до Шатле. Слуг своїх я забув у Катріниному домі, і бозна-що там з ними сталося, та мені й байдуже до того. Я їх лупцював, не платив їм, і все ж не певен, що вони мені вірні. Та за кого можна бути певному? Тож ходімо зараз на майдан Пастушок.

— Я хочу вам щось запропонувати,— сказав абат,— і сподіваюся, що вам це діло сподобається. Ми з Турнеброшем живемо в занедбаному замку одного алхіміка, поблизу Саблонського хреста, і ви можете перебути там день: ніхто вас не помітить. Ми зараз відведемо вас туди, й там усі діждемося, поки нам приготують екіпаж. Вигода буде ще й та, що Саблонський хрест недалеко від майдану Пастушок.

Проти цієї пропозиції пан д'Анктіль не мав чого заперечити, і ми, стоячи коло бронзового тритончика з надутими щоками, що пускав з рота цівку води, постановили піти зразу до замку пана д'Астарака, а потім у заїзді «Червоний кінь» найняти екіпаж до Ліона.

— Признаюся вам,— сказав мій добрий учитель,— що я хоч і виніс із собою три пляшки вина, але одна, на превеликий жаль, розбилась об голову пана де ла Герітода, а ще одна розтовклась у мене в кишені, коли я тікав.

Шкода, звичайно. Але третя, понад усяке сподівання, вціліла. Ось вона!

І, діставши пляшку з-під поли, поставив її на край фонтана.

— Оце-то славно! — вигукнув пан д'Анктіль.— У вас є вино, а в мене в кишені — кості й карти. Можна зіграти.

— Правда,— сказав мій добрий учитель,— це велика розвага. Колода карт, пане,— це книжка пригод, із тих, що ми звемо романами, тільки ще має над іншими такими книжками ту перевагу, що її водночас і складаємо, й читаємо, а до того ж не треба бути ні розумним, щоб її складати, ні письменним, щоб її читати. Ще й тим вона дивовижна, що можна перемішувати її сторінки як завгодно, і вона щоразу набуває нового змісту. Придумано її так хитро, що й не надивуєшся, бо за математичними законами вона дає тисячі й тисячі цікавих сполучень і незвичайних комбінацій, тож недарма люди вірять, хоч і хибно, ніби вона розкриває таємниці сердець, загадки долі й сховане від наших очей майбутнє. Сказане насамперед стосується богемського тароку, найцікавішої з ігор; але можна прикласти його й до пікету. Карти, очевидно, винайдено дуже давно, і я вважаю, що походження вони халдейського, хоча, по правді, писаного підтвердження цієї гадки не знаходив ніде. Пікет у теперішньому своєму вигляді виник не давніш як у часи короля Карла Сьомого, коли не бреше одна вчена дисертація, що її, пригадую, читав я в Сеезі. Там сказано, ніби червова дама символічно зображує прекрасну Агнесу Сорель, а винова — в подобі Паллади — не кого іншу, як саму Жанну Дюліс, звану ще Жанною д'Арк. Вона своєю відвагою врятувала королівство, а потім англійці зварили її в казані в місті Руані, і той казан показують охочим за два ліари; я сам бачив його, коли проїздив через місто. Деякі історики, одначе, твердять, ніби цю діву спалено живцем на розкішному вогнищі. У Ніколя Жіля й у Паск'є можна прочитати, що їй з'являлися свята Катерина й свята Маргарита. Проте видіння це напевне було їй не від бога; адже кожна щиро побожна й хоч трохи освічена людина знає, що тих Маргариту й Катерину вигадали візантійські ченці, котрі своєю буйною варварською фантазією перепаскудили всю агіографію. Запевняти, ніби господь посилав отій Жанні Дюліс святих, які не існували,— це ж сміховинне блюзнірство. А проте давні хроністи не вагаючись робили

так. Як іще вони не писали, що бог посилав тій діві Ізольду Злотокосу, Мелюзіну, Ногату Берту та всіх отих героїнь рицарських романів, чиє існування не більш фантастичне, ніж існування діви Катерини й діви Маргарити! В минулому сторіччі пан де Валуа слушно обурювався цими недоладними байками, що так само суперечать релігії, як помилка суперечить істині. Добре було б, якби знайшовся обізнаний із історією священик і відмежував справжніх святих, котрих треба шанувати, від таких, як Маргарита, Лукія, чи Люція, Євстахій — безперечно, вигаданих,— і навіть таких, як святий Георгій, що теж здається мені непевним.

Якщо мені пощастить колись знайти тихий притулок у гарному абатстві з багатою бібліотекою, я присвячу цій справі решту свого життя, вже так пошарпаного страшними бурями й частими катастрофами. Мене тягне до мирної пристані, я прагну чистоти й спокою, що личать людині мого віку й стану.

Поки абат Куаньяр промовляв ті пам'ятні слова, пан д'Анктіль, зовсім його не слухаючи, сидів на краю фонтана й тасував карти, лаючи клятущу темряву, що через неї не можна зіграти в пікет.

— Ваша правда, пане,— сказав мій добрий учитель,— тут таки темнувато, і мені самому прикро, але не через карти — без них я якось обійдусь,— а тому, що мені хочеться прочитати кілька рядків із «Розрад» Боеція, котрих кишенькове видання я завжди ношу при собі, щоб мати їх під рукою, коли на мене спаде нещастя, як оце сьогодні. Адже це справді тяжка напасть для людини мого стану — зробитися душогубцем, якому загрожує церковна в'язниця. Я почуваю, що одна сторінка цієї чудової книжки покріпила б моє серце, а воно мліє на саму згадку про церковний суд.

Промовляючи ці слова, абат ненароком посунувся назад і сів просто в воду. Але його це нітрохи не збентежило, він наче й не помітив нічого; видобувши з кишені Боеція, що справді був при ньому, й начепивши на ніс окуляри, в яких було тільки одне скельце, та й те розколоте натроє, пан Куаньяр заходився шукати в книжечці місця, найвідповіднішого до свого становища. Він, безперечно, розшукав би таке місце й набрався б із нього нової сили, якби не кепський стан окулярів, сльози, що набігли йому на очі, та не досить ясне світло з неба. Та незабаром він мусив визнати, що нічого не бачить, і

напався на місяць, що саме вистромив із-за хмари гострий ріжок, із такими палкими звинуваченнями:

— Ти, непристойне, безсоромне, блудодійне світило! Людську розпусту освітлювати тобі ніколи не ліньки, а для того, хто шукає доброчесної поради, ти шкодуєш одного промінчика!

— Дарма, абате,— озвався пан д'Анктіль.— Коли вже цей гультяїще-місяць дає нам лише стільки світла, щоб знайти дорогу, а не в пікет грати, то рушаймо зараз до того замку, що ви казали,— адже я маю пройти туди нишком.

Рада була слушна, і ми, випивши вино просто з пляшки, подалися всі троє до Саблонського хреста. Я йшов з паном д'Анктілем попереду. А мій добрий учитель, обтяжений намоклими штаньми, плентав позаду, охаючи та зітхаючи, і ми чули, як крапотить із нього на дорогу вода.

Ранок уже світив нам у натомлені очі, коли ми добрались до зеленої хвіртки Саблонського парку. Стукати у хвіртку не треба було: господар замку нещодавно дав нам ключі. Ми умовилися, що мій добрий учитель з паном д'Анктілем підуть потихеньку вперед тінистою алеєю, а я зостанусь трохи позаду — пильнувати, чи не з'являться вірний Крітон або котрий з кухарчуків і не побачать чужої людини. Такий план, начебто цілком розумний, потім завдав мені неабиякої прикрості, бо коли обидва мої супутники вже піднялись нагору й прокрались, ніким не помічені, до мого покою, де пан д'Анктіль мав переховатись аж до втечі з Парижа, я ще тільки зійшов на третій поверх — і спіткався там з паном д'Астараком у червоному одамашковому халаті й зі срібним свічником у руці. За своєю звичкою, він поклав мені руку на плече.

— Ну як, сину мій,— почав він,— хіба не щасливі ви, що урвали всякі зносини з жінками й таким чином уникли небезпек, якими загрожує лихе товариство? Знаючись із осяйними дочками повітря, ви не мусите боятись тих сварок, лайок, ганьби та бійки, що звичайно бувають через пропащих жінок. А в усамітненні, скрашеному відвідинами фей, ви тішитиметесь солодким спокоєм.

Я спершу подумав, що він глузує з мене, але дуже скоро з виразу його обличчя збагнув, що він і не думає про щось таке.

— Ви стрілися мені саме вчасно, сину мій,— додав він,— і я буду вам дуже вдячний, якщо ви зайдете на часинку до моєї лабораторії.

Я пішов за ним. Величезним, з лікоть завдовжки, ключем він відімкнув двері тієї проклятої кімнати, звідки колись вихоплювалося пекельне полум'я. Коли обидва ми ввійшли до лабораторії, він доручив мені підкидати дров у піч, що вже згасала. Я підклав кілька поліняк у вогонь, на якому варилося щось задушливо-смердюче. Поки пан д'Астарак, соваючи тиглями та колбами, порався в своїй чаклунській кухні, я нерухомо сидів на лаві, на яку був упав, і очі мої склеплялися мимоволі. Та він примусив мене розплющити їх і помилуватись на прикриту скляним ковпаком зелену череп'яну посудину, що її тримав у руці.

— Знайте, сину мій: цей перегінний прилад називається алюдель,— сказав він.— У ньому міститься рідина, до якої варт придивитись уважніше, бо це не що інше, як філософська ртуть. Не думайте, що вона завжди буде така темна. Незабаром вона побіліє й набере здатності перетворювати метали в срібло. А потім, завдяки моєму тонкому мистецтву, зробиться червона і тоді могтиме перетворювати срібло в золото. Вам було б дуже корисно, замкнувшися зі мною тут у лабораторії, власними очима поспостерігати всі ці дивовижні зміни, що заберуть не більше як два-три місяці. Але, боюся, у ваші літа й стільки витерпіти буде тяжко. Отож удовольніться тим, що побачили початок, і підкидайте, будь ласка, у вогонь чимбільше дров.

По тих словах він знов заходився щось робити зі своїми колбами та ретортами. А я тим часом задумався про те невеселе становище, в яке вкинули мене лиха доля і власна необачність.

«Ох, біда! — думав я, підкидаючи поліна в піч.— Певне, в цю хвилину мене й мого доброго вчителя шукають стражники. Може, й у в'язницю доведеться сісти... А вже напевне треба буде покинути цей замок, де я хоч і не одержував грошей, зате жив на всьому готовому і в шані. Більше я не наважуся стати перед паном д'Астараком, котрий гадає, ніби я присвятив ніч спокійним утіхам магії,— та воно й справді було б для мене куди краще. Ох, не побачу я вже й Мозаїдової небоги Яхілі, що вміла так любо будити мене вночі в моїй кімнаті. І вона, певне, забуде про мене. Полюбить іншого й пеститиме його так,

як пестила мене. А мені й сама думка про таку невірність нестерпна. Але, видно, так на світі ведеться, що слід бути готовому до всього».

— Сину мій,— кликнув мене пан д'Астарак,— надто скупо живите ви атанор. Я бачу, ви ще не досить пересвідчилися в могутності вогню, що єдиний здатен довести цю ртуть до цілковитої стиглості й обернути її в чудовий плід, який я незабаром зможу зірвати. Ще дров, ще! Вогонь, сину мій,— це найвища з усіх стихій; я вже багато розповідав вам про це, а зараз наведу ще один приклад. Якось минулої зими, дуже холодного дня, я пішов провідати Мозаїда й застав його в кріслі, з ногами на жаровеньці. Мені впало в око, що дрібнесенькі частинки вогню, вилітаючи з жаровні, надимають і підносять хламиду нашого мудреця: так багато в них сили. Звідси я виснував, що якби вогонь був жаркіший, Мозаїда, безперечно, підняло б у повітря, чого він справді гідний, а якби пощастило замкнути у відповідній посудині досить багато тих частинок вогню, то ми б могли плавати над хмарами так само легко, як плаваємо по морю, й відвідувати саламандр у їхніх ефірних оселях. Колись я ще поміркую про це діло, й нема сумніву, що зумію збудувати такий повітряний корабель. Але поки що вернімось до нашої роботи: підкиньте ще дров у піч.

Він ще довгенько продержав мене в тому вогненному покої, з якого я прагнув утекти чимскоріше, щоб розшукати Яхіль і оповісти їй свою біду. Нарешті він вийшов з лабораторії, і я вже думав, що вільний, але й цього разу помилився.

— Ранок хоча й не сонячний, але приємний,— сказав він.— Може, з вашої ласки, погуляємо трохи парком, поки ви не сіли знову за переклад Зосими Панополітанського, що принесе велику шану вам і вашому вчителеві, коли ви скінчите його так добре, як почали?

Я хіть-не-хіть пішов за ним до парку, й там він сказав мені таке:

— Я дуже радий, сину мій, що опинився тут на самоті з вами, бо хочу, поки ще не пізно, остерегти вас перед великою небезпекою, що може вам колись загрожувати. Я вже докоряю собі, що не остеріг вас досі, бо те, що я збираюся вам сказати, може мати надзвичайно поважні наслідки.

Промовляючи так, він завів мене в широку алею, що спускалась до боліт над Сеною; звідти видно було Рюей

та гору Валер'єн із хрестом на вершині. Він любив ходити там, отож та алея була більш-менш прибрана, хоча і її перегороджувало кілька повалених дерев.

— Ви повинні знати,— провадив пан д'Астарак,— на що наразитеся, зрадивши свою саламандру. Я не буду розпитувати вас про ваші взаємини з тією неземною істотою, з якою я мав щастя звести вас. Ви, як мені здалося, неохоче про це розмовляєте і, може, маєте слушність. Хоча саламандри не так дорожать стриманістю своїх коханців, як придворні дами та всі парижанки, одначе правда й те, що справжнє кохання неможливо виповісти словами, і, розповідаючи про це велике почуття, ми брудним його.

Але ваша саламандра — як її звуть, я міг би дуже легко дізнатись, якби був цікавий і нескромний,— може, не сказала вам, що одна з найпалкіших їхніх пристрастей — це ревнощі. Така спільна риса їх усіх. Отож затямте, сину мій, що саламандри не можна зрадити безкарно: вона жорстоко помститься. Божественний Парацельс описує приклад, якого, певне, вистачить, щоб навіяти вам рятівний страх. Ось чому я й хочу той приклад оповісти.

В німецькому місті Штауфені жив філософ-алхімік, котрий, як і ви, мав коханку саламандру. Але він був такий розбещений, що безчесно зраджував її з жінкою, хоча й вродливою, однак не більше, ніж може бути земна істота. І от якось увечері, коли він сидів за столом із новою коханкою та кількома друзями, усі вони раптом побачили, як над їхніми головами сяйнуло в повітрі прекрасне, бездоганної форми стегно. Показала його саламандра, щоб усі пересвідчились, яку незаслужену кривду заподіяв їй коханець. А потім обурена небесна красуня вразила зрадливця апоплексією. Людський загал, якому судилося жити в темноті, гадав, ніби ця смерть природна, але втаємничені знали, чия рука завдала удару. Оцей приклад, сину мій, я й повинен був вам розказати як пересторогу.

Та користі з цієї науки було менше, ніж гадав пан д'Астарак. Слухаючи його, я тривожився з зовсім інших причин. Обличчя моє, певне, виказувало ту тривогу, бо великий кабаліст, поглянувши на мене, спитав, чи не боюся я, що такі суворі умови любовного зв'язку будуть не під силу мені, молодому хлопцеві.

— Щодо цього можу вас заспокоїти,— додав він.— Саламандри ревнують тільки до суперниць-жінок, та й це, власне, скоріше гнів, обурення, огида, ніж справжні

ревнощі. У саламандр душа занадто благородна, а розум занадто витончений, щоб вони могли ревнувати одна до одної, тобто піддаватись почуттю, породженому дикістю, з якої людство ще не вийшло й наполовину. Навпаки, для них це радість — поділяти зі своїми подругами насолоди, що їх вони зазнають у товаристві мудреця, отож вони охоче приводять до коханця найпрекрасніших своїх сестер. Ви незабаром і самі пересвідчитесь, як далеко заходять вони в цій своїй гречності, бо не мине й року, а то навіть і півроку, як до вашого покою вже навідуватиметься п'ять-шість дочок світла, що наввипередки розв'язуватимуть задля вас свої блискучі пояси. І ви, сину мій, не бійтесь відповідати на їхні пестощі; ваша коханка тим нітрохи не образиться. Та й як би могла вона, така мудра, образитись? Зате ж і ви не повинні обурюватись даремно, коли ваша саламандра покине вас на якийсь час, щоб навідати іншого філософа. Затямте: пихаті ревнощі, що їх люди вносять у взаємини між статями,— це почуття дикунське, і спирається воно на сміховинну ілюзію. Основа його полягає в уявленні, що жінка, віддавшись вам, робиться вашою,— а це ж насправді тільки гра слів.

Промовляючи так до мене, пан д'Астарак звернув на мандрагорову стежку. Уже крізь листя видно було Мозаїдів будиночок, коли раптом вуха нам різонув чийсь страшний голос, і серце моє закалатало. Хрипкі звуки чергувалися з пронизливими, і, підійшовши ближче, ми помітили, що вони складаються в певну мелодію й кожен її пасаж закінчується ледь чутним, але моторошним завиванням.

Ще за кілька кроків ми, прислухаючись, уже почали розрізняти й зміст тих дивних вигуків. Голос кричав:

— Слухай те прокляття, що ним Єлисей прокляв зухвалих і розпусних дітей. Слухай анафему, що їй піддав Варух жителів Мероса.

Проклинаю тебе ім'ям Архіфаріїла, що зветься ще Владарем боїв і держить у руках осяйний меч. Рокую тебе на згубу в ім'я Сардаліфона, що підносить господові своєму запашні квіти й почесні вінки, пожертви дітей Ізраїлю.

Будь проклятий, собако! Анафема на тебе, свинюко!

Глянувши в той бік, звідки долітав голос, ми побачили на порозі будиночка Мозаїда. Він стояв підвівши руки, і скарлючені, мов пазурі, пальці неначе вогнем палали у промінні вранішнього сонця. У своїй огидній тіарі, в лиснючій хламиді, що розхристалась, відкривши кощаві

криві ноги в куцих пошарпаних штанях, він здавався якимось жебрущим магом, старезним і безсмертним. Очі його іскрилися, й він усе кричав:

— Будь проклятий ім'ям Сфер, будь проклятий ім'ям Кіл, будь проклятий ім'ям таємничих Звірів, що їх бачив Єзекіїль.

І повторював, простягши вперед довгі пазурясті руки:

— Ім'ям Сфер, ім'ям Кіл, ім'ям таємничих Звірів упади між тих, кого вже нема!

Ми ступили ще кілька кроків між деревами, щоб побачити, до кого це Мозаїд простягав пазурі й звертав свої прокляття. І враз я в подиві угледів пана Куаньяра, що стояв, зачепившися полою ряси за колючий кущ. Вся абатова постать свідчила про бурхливу ніч: подерта ряса й штани, забрьохані панчохи, розстебнута сорочка прикро нагадували про наші спільні пригоди, а найбільше псував звичайний його благородний і веселий вираз розпухлий ніс.

Я підбіг до абата й зумів так вдало відчепити його від колючого гілля, що там лишився тільки один клапоть штанів. А Мозаїд, не маючи вже кого проклинати, зник у будинку. На ногах він мав капці без задників, і я помітив, які чудні в цього старигана ноги: п'ята виступала назад майже настільки, як пальці — вперед. Якби не це, хода його була б велична, а так він ступав украй незграбно.

— Сину мій Турнеброше,— зітхнувши, сказав мій добрий учитель,— це, мабуть, не хто інший, як сам Вічний Жид, коли вміє так клясти всіма мовами. Він у надзвичайно образних висловах провістив мені скору й насильну смерть і назвав мене свинею чотирнадцятьма мовами, якщо тільки я не збився з ліку. Я подумав би, що це сам Антихрист, але йому бракує певних ознак, по яких можна розпізнати цього ворога господнього. Та хай там як, а це мерзенний іудей, і ще ніколи ганебне колесо не бувало нашите на одіж запеклішого нехриста. Він вартий не тільки цього колеса, що колись нашивали євреям на одежу, а й того, на котрому катують злочинців.

І мій добрий учитель, і собі розпалившися, погрозив услід Мозаїдові, вже зниклому в дверях, і звинуватив його в тому, що він розпинав християнських дітей і пожирав немовлят.

Пан д'Астарак підійшов до нього й доторкнувся йому до грудей рубіновим перснем, якого мав на пальці.

— От як корисно знати властивості самоцвітів,— сказав великий кабаліст.— Рубін угамовує гнів, і зараз ви побачите, як до абата Куаньяра вертається його звичайна лагідність.

І справді, мій добрий учитель уже всміхався — не так завдяки дії рубіна, як завдяки своїй філософії, що підносила цього предивного чоловіка над людські пристрасті. Бо пан Жером Куаньяр — мушу засвідчити це саме тепер, коли розповідь моя починає набирати темних і смутних барв,— пан Жером Куаньяр давав мені приклади мудрості в таких обставинах, коли цього дуже важко сподіватися.

Ми спитали його, через віщо сталась ця сутичка; але з його плутаних відповідей я зрозумів, що йому зовсім не кортить задовольняти нашу цікавість. Відразу я запідозрив, що тут якось причетна Яхіль, бо з будиночка долітав до нас рипучий Мозаїдів голос, брязкіт засувів і слова суперечки між дядьком та небогою. Я ще раз спробував допитатись у свого доброго вчителя, в чому річ, але він тільки й відповів:

— Ненависть до християн дуже вкоренилась у серцях євреїв, і Мозаїд — разючий приклад цього. Я, здається, розчув у його жахливому вереску деякі з тих прокльонів, що їх синагога в минулому сторіччі виригала на одного голландського єврейчика, Баруха, чи то Бенедикта, більше відомого під прізвиськом Спіноза, за те, що він склав філософську систему, яку відразу, при самому зародженні, блискуче спростували найвидатніші богослови. Але цей старий Мардохей, здається мені, додав і від себе чимало ще страхітніших прокльонів, і я признаюся, що навіть трохи злякався. Я хотів був утекти від цієї зливи образ, та, на своє лихо, заплутався в терну, і шпички так повпиналися мені в одяг і шкіру, що я вже боявся, чи не позбудуся того й того. Якби Турнеброш, мій учень, не визволив мене, я й досі терпів би ті муки.

— Шпички — то пусте,— сказав пан д'Астарак.— Я, абате, побоююсь, чи не наступили ви на мандрагору.

— Ну, це невеликий клопіт,— відказав абат Куаньяр.

— Помиляєтеся,— жваво заперечив пан д'Астарак.— Досить тільки торкнутись ногою мандрагори, щоб уплутатись у злочин і марно згинути.

— Ох, пане,— зітхнув мій добрий учитель.— Стільки небезпек навколо, і я бачу, що найкраще було б мені сидіти відлюдником у промовистих степах Астараківни —

царині бібліотек. Бо тільки-но я покинув її лиш на хвилинку, як мені посипались на голову Єзекіїлеві звірі, вже не згадуючи про решту.

— А що ви мені скажете нового про Зосиму Панополітанського? — спитав пан д'Астарак.

— Посувається,— відповів мій добрий учитель,— посувається своїм ладом, хоча сьогодні трохи зупинився.

— Пам'ятайте, пане абате, що від знання цих стародавніх текстів залежить володіння найважливішими таємницями,— нагадав кабаліст.

— Я про це, пане, й на мить не забуваю,—відказав абат.

Діставши таке запевнення, пан д'Астарак покинув нас біля статуї фавна, який грав собі на флейті, не дбаючи про те, що голова його валялась у траві, й подався між деревами на поклик своїх саламандр.

Мій добрий учитель узяв мене під руку з виглядом людини, що нарешті може говорити відверто.

— Турнеброше, сину мій,— сказав він,— не приховаю від тебе, що рано-вранці нагорі в замку сталась дуже дивна пригода — тоді, коли тебе цей навіжений алхімік тримав на другому поверсі. Адже я чув, як він просив тебе, щоб ти часинку допоміг йому в його чаклунській кухні,— куди їй рівнятись запахом страв і християнським духом до кухні твого татуся, майстра Леонара! Ох, коли-то я знов побачу харчівню «Королева Гусячі Лапки» та книгарню пана Блезо «Під образом святої Катерини», де я з такою втіхою гортав книжки, щойно прислані з Амстердама й Гааги!

— Ох, коли ж то й я побачу їх!— зітхнув і я, мало не плачучи.— Коли побачу я знов вулицю святого Якова, де я народився, і рідних моїх тата й маму! Як же зажурить їх звістка про наше нещастя! Але розкажіть мені, будьте ласкаві, яка ж це така дивна пригода сталася вранці й чого ви опинилися тут.

Пан Куаньяр запевнив мене, що розкаже все, й почав так:

— Знай же, сину мій, що я без перешкод дістався нагору з отим паном д'Анктілем — дуже приємний молодик, хоча й грубіян та неук. У голові в нього нема ні знань, ні допитливості, проте в ньому так мило сяє юнацька жвавість, а гаряча кров підбурює його на дотепні вихватки. Він знає людей, зокрема жінок, бо цікавиться лиш ними й не вгрузає в філософію. Це велика наївність, що він вважає себе за безбожника. Його невіра незлоблива, і ти

побачиш, як вона зникне сама собою, коли охолоне жар пристрастей. Бог не має в цій душі жодного ворога, крім коней, карт і жінок. А в душі справжнього безвірника, як, наприклад, пан Бейль, істина зустрічає супротивників куди грізніших і підступніших. Та бачу, сину мій, що я змальовую тобі портрет, або ж характер, а ти чекаєш від мене простої розповіді.

Зараз почуєш усе. Отож ми з паном д'Анктілем добулись нагору, я впустив молодого дворянина до твоєї кімнати й запросив його розташовуватись там мов удома, як ми й обіцяли йому біля фонтана з тритоном. Він не став маніритися, роздягся — хоча, правда, чобіт не скинув,— ліг у твоє ліжко, спустив запону, щоб не заважало денне світло, й незабаром уже міцно спав.

Ну, а я, сину, пішов до свого покою, і хоч був страшенно стомлений, але спочивати не ліг, бо мені хотілося перше знайти у Боеція рядки, відповідні до мого становища. Та нічого цілком відповідного я не знайшов: адже великий Боецій і справді не мав нагоди міркувати про таку напасть, як розвалити генеральному відкупникові голову пляшкою з його власного погреба. Та все ж я розшукав у цьому чудовому трактаті кілька висловів, які більш-менш можна прикласти до наших нинішніх обставин. А потім, натягши на голову нічний ковпак, припоручив свою душу богові й досить спокійно заснув. Трохи перегодя — досить скоро, здається мені, хоча я не міг виміряти того часу, бо єдина його міра — це наші вчинки, а тому, коли ми спимо, він, так би мовити, зупиняється,— я відчув, що хтось торсає мене за плече й гукає у вухо: «Абате! Гей, абате, та прокиньтеся ж!» Я зразу вирішив, що це вже стражник прийшов забрати мене й відвести до церковного суду, й подумав, чи не варт розбити йому голову свічником. На жаль, сину мій, це свята правда, що, бодай раз зійшовши зі стежки лагідності й доброзвичайності, по якій мудрець ступає твердим і обачливим кроком, ми починаємо хіть-не-хіть громадити насильство на насильство, жорстокість на жорстокість, і таким чином перша провина неминуче плодить нові й нові. Цю істину треба весь час мати на увазі, коли хочеш зрозуміти життя римських імператорів, яке описав так докладно пан Крев'є. Ці державці народжувались не лихішими за інших людей. Гаєві, прозваному Калігулою, не бракувало ні природного розуму, ні розважливості, і почуття дружби не було йому чуже. Нерон душею схильний був до чесноти, і

вдача поривала його до всього високого й величного. Але якась перша помилка штовхнула їх обох на шлях злочинів, і ним вони йшли аж до безславного свого кінця. Це виразно випливає з книжки пана Крев'є. Я знав цього обдарованого чоловіка ще тоді, коли він викладав красне письменство в колежі міста Бове, як викладав би я його нині, коли б не спіткало мене в житті стільки пригод і коли б моя природжена легковажність не заводила мене раз по раз у всілякі пастки. Пан Крев'є, сину мій, був людина великої чистоти звичаїв, він тримався суворої моралі, і я сам якось чув від нього, що жінка, котра зламала подружню вірність, здатна на найтяжчі злочини — аж до вбивства й підпалу. Ці слова його я тобі наводжу, щоб ти збагнув, які тверді правила мав цей священик. Одначе я відбіг від свого оповідання, а треба його докінчити.

Отож я подумав, що це стражник наклав на мене руку, і вже бачив себе в архієпископській в'язниці, аж нараз упізнав голос і обличчя пана д'Анктіля. «Абате,— сказав він,— зі мною в Турнеброшевій кімнаті сталася предивна річ. Коли я спав, до кімнати ввійшла якась жінка, примостилась у ліжку коло мене й розбудила мене ніжними словами, градом поцілунків і палкими пестощами. Я відхилив запону, щоб роздивитися свою нежданну гостю, й побачив, що вона чорнява, з жагучими очима й красуня на весь світ. Та вона відразу скрикнула, спалахнула гнівом і кинулась тікати; все ж я наздогнав її в коридорі, схопив і міцно пригорнув до себе. Вона пручалася, дряпала мені обличчя; а коли надряпалась доволі, щоб заспокоїти свою честь, ми почали розмовляти. Вона з приємністю довідалася, що я дворянин, та ще й не з убогих. Дуже скоро відраза її до мене розвіялась, і вона почала ставитись до мене досить приязно, коли це коридором пробіг кухарчук, вона сполохалася й утекла вже назовсім.

Я гадаю,— додав пан д'Анктіль,— що ця прегарна дівчина приходила не до мене, а до когось іншого; вона вскочила не в ті двері й з несподіванки перелякалася. Але я вже був заспокоїв її, і якби не той кухарчук, напевне здобув би її прихильність».

Я притакнув йому, і ми стали міркувати, до кого ж це приходила та красуня, й погодились на тому, що до нашого старого навіженця д'Астарака; я вже колись казав тобі, Турнеброше, що він, певне, приймає її в покої, суміжному з твоїм, а може, потай від тебе, і в твоєму власному. А ти як гадаєш?

— Мабуть, так воно й є,— відповів я.

— Напевне так,— сказав мій добрий учитель.— Цей чаклун тільки дражнить нас своїми саламандрами, а насправді милує гарну дівчину. От шахрай!

Я попросив учителя, щоб він швидше доказував до кінця, і він радо вволив моє прохання.

— Слова пана д'Анктіля я перекажу тобі скорочено, бо розводитись довго над дрібницями — то ознака вульгарного, невисокого розуму. А ми, навпаки, повинні викладати зміст їх у небагатьох словах, щоб зберегти для повчань та порад усю силу красномовності: отоді вже мова повинна бути схожа на снігову лавину, що котиться з гори. Отож вистачить сказати, що пан д'Анктіль, як він мене запевнив, добачив у тій дівчині надзвичайну вроду, грацію й принадність. А наприкінці спитав, хто вона така і як її звати. «З того портрета, що ви змалювали,— відповів я,— можна пізнати небогу рабина Мозаїда, Яхіль; мені також трапилось раз удосвіта обняти її на цих самих сходах, із тією хіба різницею, що це сталось між другим і третім поверхами».— «Гадаю, що різниця не тільки в цьому,— заперечив пан д'Анктіль,— бо я обіймав її дуже міцно. Мені, звичайно, трохи прикро, що вона, як ви кажете, єврейка; хоч я й не вірю в бога, але християнки мені чогось більше до душі. А втім, хіба ми знаємо, який її рід насправді? Може, її вкрадено малою. Адже євреї й цигани крадуть дітей що божий день. До того ж ми весь час забуваємо, що й пречиста діва теж була єврейка. Одне слово, єврейка чи ні, а вона мені подобається, я хочу її мати і я її матиму». Отак говорив цей молодий шаленець. Але дозволь мені, сину, сісти на оцю замшілу лавку, бо після пригод сьогоднішньої ночі, після бійки, після втечі у мене підламуються ноги.

Він сів, добув з кишені порожню табакерку й сумно втупив у неї очі.

Я сів біля нього, схвильований і водночас пригнічений. Абатове оповідання болюче вразило мене. Я проклинав долю, що замість мене поклала в моє ліжко цього грубіяна саме тоді, коли моя кохана прийшла до мене, сповнена жаги й ніжності, не знаючи, що я підкидаю дрова в алхімічну піч. Думка про зрадливість Яхілі, аж надто ймовірну, краяла мені серце, і я нарікав на свого доброго вчителя: нащо він був такий відвертий із моїм суперником! Урешті я наважився дуже шанобливо дорікнути йому за те, що він сказав панові д'Анктілю ім'я дівчини.

— Пане абате,— сказав я,— а чи обачно ви зробили, що дали такі відомості цьому розпусному й непогамовному дворянчикові?

Мій добрий учитель ніби й не почув мене.

— От лихо...— журився він.— Певне, табакерка вночі під час бійки розкрилась, і тютюн у кишені змішався з вином у гидке тісто. Я не важуся просити Крітона, щоб натер мені кілька листків,— таке холодне й суворе обличчя в цього слуги-судді. А добрий понюх мені вкрай потрібен, бо вночі мене вдарили по носі й він тепер страшенно свербить; а я не маю чим задовольнити цього настирливого прохача, й це мені, як бачиш, дуже дошкуляє. Та вже доведеться перетерпіти цю невеличку прикрість у надії, що пан д'Анктіль почастує понюхом. Але слухай, сину мій, далі. Молодий дворянин сказав мені навпростець: «Я кохаю цю дівчину. І знайте, абате, що я візьму її з собою. Хоч би мені довелося просидіти тут тиждень, місяць, півроку чи й більше, я без неї нікуди не поїду». Я нагадав йому, яка небезпечна щонайменша затримка. Але він мені відказав, що та небезпека хвилює його не дуже, бо вона страшна не так для нього, як для нас. «Вам з Турнеброшем, абате, загрожує шибениця, а я ризикую тільки попасти до Бастілії, де в мене будуть карти й дівчата і звідки моя рідня визволить мене дуже скоро: батько зацікавить моєю долею яку-небудь герцогиню чи там балерину, а мати, хоч вона й зробилася дуже богомільна, задля мене зуміє пригадати двох-трьох принців королівської крові, з якими колись приятелювала. Отож це моє останнє слово: я поїду з Яхіллю або не поїду зовсім. А ви, абате, зі своїм Турнеброшем вільні найняти собі екіпаж самі».

Жорстокий, він добре знає, що ми не маємо грошей. Я всіляко намагався відрадити його від такої постанови. Я наполягав, переконував, лестив, навіть повчав. Шкода́ — як об стіну горохом. Марна була вся моя красномовність, котра на амвоні доброї парафіяльної церкви здобула б мені шану й гроші. Та, видно, сину мій, так мені судилося, щоб жоден з моїх вчинків не дав на цьому світі солодкого плоду, і це про мене Еклезіаст писав: «Quid habet amplius homo de universo labore suo, quo laborat sub sole?»[1]. Мої слова не тільки не перекопали цього молодого

[1] Яке пуття людині з трудів її, що ними клопочеться вона під сонцем? *(Лат.)*

пана, а, навпаки, ще додали йому впертості. І признаюсь тобі, сину мій: він заявив мені, що я повинен допомогти йому в здійсненні його бажання, й наполіг, щоб я розшукав Яхіль і вмовив її тікати разом з нами, пообіцявши їй білизну з голландського полотна, столовий посуд, коштовності й пристойне грошове утримання.

— Ох, учителю, що за нахаба цей пан д'Анктіль! — вигукнув я.— І як ви гадаєте, чи погодиться Яхіль на таку пропозицію, коли її почує?

— Сину мій,— відповів він,— вона вже її почула і, здається, згодна.

— Тоді треба попередити Мозаїда! — жваво підхопив я.

— Мозаїд уже попереджений аж надміру,— відказав мій добрий учитель.— Адже ти сам щойно чув останні громи його гніву.

— То ви, пане абате,— промовив я розчулено,— попередили цього єврея про неславу, що має впасти на його родину? Оце схоже на вас! Дозвольте я вас обніму. То, виходить, не на вас лютував Мозаїд, коли ми надійшли, а на пана д'Анктіля?

— Сину мій,— відказав абат із гідністю й благородством,— природна вибачливість до людських слабостей, лагідність і послужливість, надмірна добрість чутливого серця часто призводять людей до необачних вчинків і накликають на них суворий осуд суєтного світу. Я не втаю від тебе, Турнеброше, що, поступившися перед наполяганням молодого дворянина, люб'язно пообіцяв піти до Яхілі і як лишень зумію намовити її на втечу.

— Ой лихо! — скрикнув я.— І ви, пане абате, виконали цю нещасливу обіцянку? Я й висловити не можу, як прикро вражає й смутить мене цей вчинок.

— Турнеброше, ти говориш як фарисей,— осудливо відповів мій добрий учитель.— Один учений мораліст, водночас і ласкавий, і суворий, сказав: «Зверніть очі на себе самих і стережіться судити вчинки інших. Судити інших— це марна праця, бо часто можна помилитись і легко згрішити; натомість вивчати й судити себе завжди буває корисно». Адже написано: «Не бійтеся суду людського»; а святий Павло сказав: «Хай судить мене людський суд — що мені до того?» Ці прекрасні слова я наводжу лише для того, щоб напутити тебе, Турнеброше, вернути до покори, лагідності й скромності, що тобі личать, а зовсім не для того, щоб виправдати себе, хоча провини й гріхи мої гнітять мене й згинають. Важко людині не впасти в гріх, а

тому не годиться вдаватись у відчай за кожним нашим кроком по цій землі, де все воднораз і заплямоване первородним гріхом, і обмите пролитою за нас кров'ю сина божого. Я не хочу прикрашувати своїх провин і щиро признаюся, що справа, за яку взявся за дорученням пана д'Анктіля, пов'язана з гріхопадінням Єви і є, так би мовити, одним із незліченних його наслідків; і навпаки, те почуття скорботи й покори, що охоплює мене тепер, має джерелом прагнення до вічного блаженства й надію на нього. Уяви собі, що люди весь час коливаються між проклятгям і спасінням, і знай, що зараз я перебуваю на спасенному кінці описуваної мною дуги, тоді як уранці був на проклятому.

Отож слухай далі: прокравшись мандрагоровою стежкою майже до самого Мозаїдового будиночка, я сховався за терновим кущем і почав дожидати, поки у вікні покажеться Яхіль. Незабаром я її й побачив, зразу вийшов з-за куща й на мигах попросив її вийти. Вона й зробила так, коли змогла, як їй гадалось, одурити пильність свого старого сторожа. Я пошепки розповів їй про наші нічні пригоди, ще їй не відомі, сказав, чого хоче від неї непогамовний молодий дворянин, і з'ясував їй, що й задля її власної вигоди, й задля мого та твого, Турнеброше, порятунку найкраще буде погодитись на його пропозицію й цим забезпечити нашу втечу. Я блиснув їй в очі знадливими обіцянками пана д'Анктіля. «Якщо ви згодитесь поїхати сьогодні ввечері з ним,— сказав я їй,— то матимете чимале і як слід забезпечене грошове утримання, білизну, розкішнішу, ніж у оперної співачки або пантемонської абатиси, і прегарний срібний посуд».— «Він має мене за продажну шльондру,— відказала вона.— От нахаба!» — «Він вас кохає,— заперечив я.— Невже ви хочете, щоб він тільки поважав вас?» — «Я хочу срібну супницю, та щоб важку! Він нічого не казав про супницю? Йдіть, абате, й перекажіть йому...» — «Що?» — «Що я чесна дівчина».— «А ще що?» — «Що він зухвалець!» — «І це все? Яхіль, подумайте про наш рятунок!» — «Скажіть йому, що я згодна їхати, лише як він сьогодні ж увечері підпише законного векселя на моє ім'я».— «Підпише, підпише. Отже, домовилися?» — «Ні, абате, ні про що не домовилися. Хай ще пообіцяє, що я вчитимусь у пана Куперена. Я хочу навчатися музики».

На лихо, коли ми дійшли в наших переговорах до цього пункту, нас помітив старий Мозаїд і, хоча й не чув розмо-

ви, певне, здогадався, про що йдеться, бо назвав мене звідником і обсипав прокльонами. Яхіль утекла до своєї кімнати, а я лишився сам, жертвою люті цього боговбивця, у тому становищі, в якому ти, сину мій, мене застав і з якого ти мене визволив. Справу, власне, вже залагоджено, Яхіль згодна. Наша втеча забезпечена, бо Сфери, Кола і Єзекіїлеві звірі нічого не вдіють проти срібної супниці. Я тільки боюся, щоб цей старий Мардохей не замкнув небоги на три замки.

— Справді,— сказав я, неспроможний приховати задоволення,— я чув, як бряжчали засуви й ключі, коли визволяв вас із терну. Та чи правда це, що Яхіль так легко погодилась на ті не дуже пристойні пропозиції, котрі вам і переказувати було, мабуть, не вельми приємно? Я не знаю, що й думати. І скажіть мені, добрий мій учителю: чи не згадувала вона про мене? Чи не вимовляла мого ім'я, зітхаючи або хоч просто так?

— Ні, сину мій,— відповів абат Куаньяр,— не вимовляла — принаймні вголос. Не чув я навіть, щоб вона шепотіла ім'я пана д'Астарака, свого коханця, хоча його мала б згадати скоріш, ніж тебе. Але не дивуйся, що вона забула свого алхіміка. Не досить володіти жінкою, щоб закарбувати в її душі глибокий і тривкий знак. Душі людські майже непроникні одна для одної, і якраз тут нам виявляється жорстока марнота кохання. Мудрець повинен казати собі: «Я — ніщо в тому нічому, що зветься світом». Хто надіється лишити спогад у серці жінки, той хоче лишити відбиток персня на текучій воді. Отож остерігаймося звикати до минущого й держімося нетлінного.

— А все ж Яхіль сидить за міцними замками,— сказав я,— і на пильність її сторожа можна покластися.

— Сину мій,— відказав мій добрий учитель,— сьогодні ввечері вона зійдеться з нами в заїзді «Червоний кінь». Темрява сприяє втечам, викраденням, усіляким таємним ділам. Здаймося на хитрість цієї дівчини. А ти не забарися, тільки-но смеркне, прийти на майдан Пастушок. Сам знаєш, що пан д'Анктіль не дуже терплячий, він ладен поїхати й без тебе.

Ту хвилину ми почули дзвін, що кликав до сніданку.

— Чи нема в тебе, сину мій, голки з ниткою?— спитав абат.— Бо одіж на мені порвалась у кількох місцях, і перше ніж виходити до столу, треба нашвидкуруч вернути їй

більш-менш пристойний вигляд. Особливо мене турбують штани. Вони вже такі пошарпані, що як не подати їм негайної допомоги, почуваю, буде їм кінець.

Отож я сів на своє звичайне місце за кабалістовим столом із гіркою думкою, що сиджу тут востаннє. На душі в мене було чорно від зради Яхілі. «Леле,— думав я,— таж це було найпалкіше моє бажання — втекти разом з нею! І я не мав ніякої надії, що воно коли справдиться. А тепер воно справджується, але в який болючий для мене спосіб!» І знов я подивувався мудрості мого доброго вчителя, котрий якось, коли я занадто палко побажав успіху в одній справі, відповів мені біблійними словами: «Et tribuit eis petitionem eorum» [1]. Смуток і тривога відбили мені апетит, і я ледве доторкався до страв. Зате пан Куаньяр цілком зберіг постійну принадність свого розуму.

Він сипав дотепними словами і схожий був скоріше на одного з мудреців, які на сторінках «Телемака» розмовляють у затишку Єлісейських Полів, аніж на людину, переслідувану за вбивство й роковану на злиденне бездомне життя. Пан д'Астарак, гадаючи, що я ночував у «Королеві Гусячі Лапки», вельми люб'язно спитав мене про здоров'я батьків і, не спроможний ані на хвилину позбутися своїх химер, додав:

— Називаючи цього куховара вашим батьком, я, звичайно, маю на увазі людську думку про нього, а не справжній стан речей. Бо ж нема ніяких доказів, сину мій, що ви народилися не від сильфа. Я навіть радніший буду повірити в це, надто коли ваш розум, ще не розвинений, набере сили й краси.

— Ох, не кажіть так, ласкавий пане,— з усмішкою зауважив мій добрий учитель,— а то йому доведеться приховувати свої таланти, щоб не ущербити материної доброї слави. Та якби ви знали його матір краще, то певні були б, як я, що з сильфами вона ніколи не водилася. Це добра християнка, плотські стосунки вона мала тільки зі своїм чоловіком, і чеснота її відбита в неї на обличчі, не те що в дружини іншого куховара, такої собі пані Коньян, про котру за часів моєї молодості йшла гучна слава і в Парижі, й у провінції. Ви не чували про неї, пане? Вона мала полюбовника, пана Маріета, що згодом був секрета-

[1] І вволив благання їхні *(лат.)*.

рем у пана д'Анжервільє. Цей грошовитий добродій щоразу, як стрічався з любкою, щось дарував їй на спомин— то лотарінгського хреста або образок, то годинник, то ланцюжок для ключів, а то ще хусточку, віяло чи скриньку; він задля неї спустошував цілі ювелірні та білизняні крамнички на Сен-Жерменському ярмарку. Врешті куховар завважив, що його дружина ходить прибрана, мов рака з мощами, і його взяла підозра, що тут діло нечисте. Він почав за нею стежити й незабаром заскочив її з коханцем, а що був страшенно ревнивий, то зчинив гвалт, але собі ж таки на лихо. Бо його нарікання так обридло коханцям, що вони вирішили його спекатись. Пан Маріет, скрізь маючи руку, добув наказ про арешт бідолахи Коньяна. А підступна харчівниця попросила чоловіка: «Повези мене в неділю за місто пообідати. Так хочеться розважитись!»

І так напосідала та благала, що підлещений чоловік погодився на все. В неділю вони вдвох сіли в погануньку найняту коляску й поїхали в Першерон, але тільки-но доїхали до Руля, як їх зупинили стражники, послані Маріетом, схопили чоловіка, відвезли в Бісетр, а звідти його вивезли до Луїзіани, де він лишається й по сьогодні. Про цю історію згодом склали пісеньку, що закінчувалась такими словами:

Мудрий пан зважа не дуже
На грішки своєї пані.
Краще мати роги, друже,
Аніж скніть в Луїзіані.

Це, очевидно, і є головна мораль, яку можна вивести з прикладу куховара Коньяна.

А щодо самої пригоди, то якби її переказав Петроній або Апулей, вона зрівнялась би з найкращими мілетськими байками. Нинішні автори не досягають рівня античних у епосі й трагедії; та коли ми не перевершили греків і римлян у жанрі оповідання, то винні в цьому аж ніяк не паризькі дами: вони не перестають постачати письменникам поживу всілякими дотепними витівками й милими жартами. Ви, пане, мабуть, знаєте збірку Боккаччо; я задля розваги читав її частенько, і запевняю, що якби цей флорентієць жив тепер у Парижі, він знайшов би в Коньяновому нещасті сюжет для найкумеднішої своєї оповідки. Ну, а я згадав цю історію лиш на те, щоб контрастом підкреслити доброчесність пані Менетріє. Паризьке харчівництво повинне пишатись нею, як колись воно

мусило соромитись пані Коньян. Наважуся твердити, що пані Менетріє ніколи не відходила від дріб'язкових буденних чеснот, яких велено держатись у шлюбі — єдиному з семи таїнств, котрого не варто шанувати.

— Не буду вам перечити,— відказав пан д'Астарак.— Та пані Менетріє гідна була б іще більшої шани, якби спізналася з яким-небудь сильфом, за прикладом Семіраміди, Олімпіади та матері папи Сільвестра Другого.

— Ет, пане,— мовив пан Куаньяр,— ви тільки її розказуєте нам, що про сильфів та саламандр. А скажіть по щирості: ви їх коли-небудь бачили?

— Так, як оце вас,— відповів пан д'Астарак.— І навіть ближче — принаймні саламандр.

— Цього ще не досить, щоб повірити в їхнє існування, яке суперечить ученню церкви,— зауважив мій добрий учитель.— Адже ми можемо бути жертвами ілюзій. Наші очі й усі органи чуттів — це тільки вісники помилок і посланці омани. Вони не стільки навчають нас, скільки морочать і показують нам лише непевні й скороминущі образи. Істина їм неприступна: вона-бо невидима, як і те вічне джерело, що з нього вона витікає.

— О, я й не знав, що ви філософ і маєте такий тонкий розум,— сказав пан д'Астарак.

— Авжеж,— підтвердив мій добрий учитель.— Бувають дні, коли мій дух, обважнівши, хилиться до ліжка та до їжі. Але сю ніч я розбив пляшку об голову одного митаря, і всі здібності мої збуджені надзвичайно. Я почуваю в собі силу розігнати примари, що переслідують вас, і розвіяти весь цей чад. Бо кінець кінцем, пане, ті сильфи — то просто випари вашої уяви.

Лагідним жестом пан д'Астарак зупинив мого вчителя й спитав:

— Пробачте, абате: а в демонів ви вірите?

— На це запитання мені дуже легко відповісти,— сказав пан Куаньяр.— Я вірю в демонів і в усе, що повідомляє про них святе письмо, і відкидаю як оману й забобони віру в чаклунство, амулети й заклинання. Блаженний Августин учить так: коли святе письмо велить нам боротися з демонами, воно має на увазі боротьбу з власними пристрастями й непогамовними жаданнями. А вся ота чортівня, що нею капуцини лякають простосердих жінок,— то найпослідуща гидота.

— Бачу, що ви силкуєтесь міркувати як порядна людина,— мовив пан д'Астарак.— Вам, як і мені, огидні при-

мітивні забобони ченців. А все ж ви вірите в демонів і самі признаєтеся в цьому. То знайте ж: ті демони — не хто інші, як сильфи й саламандри. Невідання й страх спотворили їхні образи в полохливій людській уяві. Але насправді вони прекрасні й доброчесні. Я не збираюся зводити вас із саламандрами, бо не маю достатньої певності щодо вашої моральної чистоти; але ніщо не перешкоджає мені познайомити вас, пане абате, з сильфами, що живуть у повітряних просторах і радо зустрічаються з людьми, виявляючи таку зичливість і прихильність, що їх можна б назвати духами-помічниками. Вони зовсім не хочуть нашої згуби, як гадають богослови, що вважають їх за чортів, а навпаки — захищають своїх земних друзів і боронять їх від небезпек. Я міг би навести вам безліч прикладів того, як вони допомагають людям. Але, додержуючись мірш, обмежуся оповіданням, почутим із власних уст удови маршала де Грансея. За кілька років по маршаловій смерті — вона тоді вже була в літах,— якось уночі її одвідав у ліжку сильф і сказав їй: «Ласкава пані, накажіть передивитись одяг вашого покійного чоловіка. В кишені одних його штанів лежить лист; якщо той лист розголосять, він погубить пана де Роша, мого й вашого приятеля. Тож розшукайте того листа й спаліть».

Пані де Грансей пообіцяла, що неодмінно виконає пораду, й спитала в сильфа, як там її небіжчик маршал; але дух зник, не відповівши. Прокинувшись, вона поклпкала своїх покоївок і послала їх гляпути, чи не лишилося в гардеробі чого з маршалового одягу. Їй відповіли, що не лишилось нічого, бо слуги все спродали лахмітникові. Та вона наполягала, щоб пошукали ще: може, знайдуться хоч одні штани.

Перерпвши всі закутки, слуги таки знайшли старі панталони з чорної тафти, бозна-колишньої моди, і принесли своїй пані. Та застромила руку в одну кишеню й витягла звідти лист, а прочитавши його, пересвідчилася, що написаного в ньому з лишком вистачить, щоб пана де Роша посадили до в'язниці як державного злочинця. Вона мерщій кинула листа у вогонь. Отак добрі друзі — сильф і вдова маршала — врятували дворянина від тяжкої напасті.

Скажіть самі, пане абате: чи зробив би так демон? Але я розповім про ще один випадок, ближчий вам,— він, я певен, припаде до вподоби такій ученій людині. Ви, звичайно, знаєте, що Діжонська академія багата на світлі

голови. Один з її членів, що жив у минулому сторіччі — ім'я його вам напевне відоме,— невсипно працював, готуючи нове видання Піндара. Якось він марно просидів ніч над п'ятьма рядками, що їхнього змісту не міг розгадати, бо текст був геть перекручений, і врешті, зневірившись, удосвіта заснув. Уві сні приязний сильф переніс його уявою до Стокгольма, там провів його до палацу королеви Христини, завів до книгозбірні, взяв з однієї полиці рукопис Піндара й розгорнув саме на незрозумілому місці. Ті п'ять рядків мали там кілька приміток, що цілком роз'яснювали їхній зміст.

Зрадівши до нестями, наш учений прокинувся, викресав вогню й записав олівцем виправлені рядки так, як запам'ятав їх; потім знову глибоко заснув. А другого дня, поміркувавши над своєю нічною пригодою, вирішив з'ясувати її. Саме тоді пан Декарт жив у Швеції як гість королеви — тлумачив їй свою філософію. Наш піндарист був із ним знайомий, але ще ближче приятелював із паном Шаню, послом шведського короля у Франції. Через нього він і передав панові Декарту листа, в якому просив повідомити, чи справді в Стокгольмі у королевиній бібліотеці є рукопис Піндара з такими примітками. Пан Декарт, людина вельми люб'язна, відповів діжонському академікові, що її величність справді має такого рукописа і що він сам бачив там згаданий у листі варіант.

Розповідаючи цю історію, пан д'Астарак чистив ножем яблуко, а докінчивши — звів очі на пана Куаньяра, щоб натішитися враженням від своїх слів.

Мій добрий учитель усміхнувся:

— Ох, пане, бачу вже, що марна була моя надія: вас неможливо відмовити від ваших химер. Визнаю щиро: такого тямущого сильфа, як ви нам оце змалювали, я радий був би мати за секретаря. Його допомога дуже придалась би мені в двох чи трьох місцях із Зосими Панополітанського, вкрай темних. Чи не могли б ви навчити мене, як у разі потреби викликати котрого-небудь сильфа-книжника, такого кмітливого, як отой діжонський?

Пан д'Астарак відповів поважно:

— Цю таємницю, пане абате, я вам охоче довірю. Тільки попереджую: якщо ви розголосите її перед профанами, ніщо не врятує вас від неминучої загибелі.

— За це не турбуйтеся,— заспокоїв його абат.— Мені дуже хочеться знати таку прекрасну таємницю, хоча не приховаю від вас, що я не сподіваюсь від неї ніякої

користі, бо не вірю у ваших сильфів. Тож просвітіть мене, коли ваша ласка.

— Ви так бажаєте? — перепитав кабаліст.— То знайте ж: коли ви захочете, щоб сильф з'явився вам на поміч, промовте одне слово: «Агла». І відразу до вас злетяться сини повітря. Але ви, певне, розумієте, що це слово має бути вимовлене не самими устами, а й серцем, і що сили йому надає лише віра. Без неї то буде тільки пустий звук. Отак, як я щойно вимовив його, не вкладаючи в нього ні душі, ні бажання, воно навіть у моїх устах невелику має силу, і хіба лиш кілька дітей світла, зачувши його, промайнули через цю кімнату, мов легкі ясні тіні. Я скоріше відчув, ніж побачив їх проти отієї завіски, і вони, ледве з'явившись, розтанули. Ні ви, ні ваш учень навіть не помітили їхньої присутності. Але якби я промовив це магічне слово з належним почуттям, ви б побачили їх у всьому їхньому блиску. Краса їхня невимовна. Ну, ось я й відкрив вам, пане абате, велику й корисну таємницю. Ще раз нагадую: не зрадьте її необачно. Не забувайте прикладу абата Віллара, котрого сильфи вбили на Ліонському шляху за те, що він розголосив їхні таємниці.

— На Ліонському шляху...— промовив мій добрий учитель.— Дивна річ!

Пан д'Астарак зненацька покинув нас.

— Треба ще раз сходити нагору до цієї розкішної книгозбірні, де я зазнав таких високих насолод, бо вже я її не побачу. А ти, Турнеброше, гляди ж прийди, тільки-но смеркне, на майдан Пастушок,— сказав пан Куаньяр.

Я пообіцяв, що не запізнюся, а поки що думав зачинитись у своєму покої й написати листи панові д'Астараку й татові з матусею: попросити вибачення, що мушу втікати, навіть не попрощавшися, після пригоди, в якій було не стільки моєї вини, скільки нещастя.

Але ще в коридорі я почув із кімнати гучне хропіння, а прочинивши двері, побачив пана д'Анктіля, що спав на моєму ліжку; в головах стояла шпага, а по ковдрі були розкидані карти. У мене майнуло бажання пронизати суперника його власною шпагою; але те бажання зразу й відлетіло, і я лишив його сонного, тішачи себе в своїй журбі тим, що Яхіль сидить удома під трьома замками і не зможе з ним поїхати.

Писати листи я пішов до кімнати мого доброго вчителя й сполохав кількох пацюків, що гризли на нічному столику томик Боеція. Написавши панові д'Астараку й матусі,

я заходився складати глибоко зворушливе послання до Яхілі. Перечитавши те послання, я скропив його слізьми. Може, думав я, зрадливиця теж заплаче над ним.

Потім, знесилений утомою й тугою, я впав на постіль пана Куаньяра й незабаром поринув у напівсон, сповнений любострасних і водночас похмурих сновидь. Розбудив мене мовчазний Крітон, що ввійшов до покою і подав мені на срібній таці якийсь різнобарвний папірець. То була записочка, незграбно нашкрябана олівцем: хтось дожидав мене на вулиці в дуже пильній справі. Унизу був підпис: «Брат Ангел, недостойний капуцин». Я зразу вибіг до зеленої хвіртки й побачив ченчика, що сидів над придорожнім рівчаком, тяжко зажурений. Не маючи сили встати назустріч мені, він звів на мене великі собачі очі з майже людським виразом, блискучі від сліз. Борода на грудях його аж здіймалася від зітхань. Він озвався до мене голосом, що краяв серце:

— Лихо, пане Жаку! Настав для Вавілона час випроби, як сказано у пророків. Пан де ла Герітод подав скаргу начальникові поліції, і мамзель Катріну стражники забрали до Притулку, а з найближчою партією арештантів вивезуть до Америки. Мені про це сказала Жаннета-арфістка: вона бачила, як Катріну привезли туди в ту хвилю, коли саму її звідти випускали, бо вправні лікарі нібито вже вилікували її від хвороби — дай боже, щоб тому правда! Ну, а Катріну вишлють на острови неминуче.

І брат Ангел ревно заплакав. Я спробував утішити його ласкавими словами, а тоді спитав, чи не має він іще чого сказати мені.

— Ох, пане Жаку,— відповів він.— Я вам сказав найголовніше, а решта витає у мене в голові, немов дух божий над водами, даруйте мені таке слово. Там темна ніч і все перемішалося. Нещастя з Катріною геть відібрало мені тяму. Та, мабуть, я таки мав переказати вам щось важливе, коли насмілився підійти до цієї проклятої оселі, де ви живете поміж усякими чортами. З великим страхом, проказавши попереду молитву святого Франціска, постукав я у хвіртку й передав слугою записочку до вас. Не знаю, чи ви її вчитали, бо я незвичний писати. Та й папір був поганенький, але ж наш святий орден пишається тим, що не дбає про марноту світову. Ох! Катріна в Притулку! Катріну відвезуть до Америки! Тут би й кам'яне серце розірвалось. Навіть Жаннета всі очі виплакала, хоча й заздрила Катріні завжди, бо та була молодша від

неї і вродливіша остільки, оскільки святий Франціск святіший за всіх святих. Ох, пане Жаку! Катріна — в Америці! Які ж бо недовідомі шляхи господні! Та що ж — наша свята віра правдива, і цар Давид істинно сказав, що всі ми — як трава польова; от Катріна й у Притулку. Оце каміння, що я сиджу на ньому, щасливіше від мене, дарма що я хрещена людина та ще й чернець. Катріна в Притулку!

І заридав знову. Я перечекав, поки вщухне потік його жалів, і спитав, чи не знає він чого про моїх тата й матусю.

— Оце ж вони, пане Жаку, й послали мене до вас із дильним дорученням,— відповів ченчик.— Мушу сказати, що ведеться їм не дуже добре, а все тому, що татусь ваш, майстер Леонар, що день божий п'є та в кості гуляє. Вже пахощі смажених гусей та пулярок не здіймаються до королеви Гусячі Лапки, як бувало, і образ її сумно хитається під вітром, а вогкість точить його іржею. Де ті дні, коли харчівня вашого тата пахтіла на всю вулицю святого Якова, від «Малюка Бахуса» й до «Трьох дів»? Відколи ото до неї зайшов цей чаклун, усе в ній марніє — і люди, й звірина — від його лихих чарів. Це вже почала здійснюватися кара небесна за те, що там прийняли отого череваня абата Куаньяра, а мене вигнали. Все лихо пішло з того, що пан Куаньяр дуже загордився своєю глибокою вченістю та панськими манерами. А гордощі — корінь усіх гріхів. Ваша свята матуся, пане Жаку, тяжко помилилася, не вдовольнившись тією наукою, що я вам так милосердно давав. Та наука найкраще приготувала б вас до куховарського ремесла, і ви б шпигували м'ясо та носили цехового прапора після християнської смерті й похорону вашого татуся — а чекати цього вже не довго, бо життя наше минуще, а він ще й п'є без міри.

Неважко зрозуміти, як засмутило мене почуте. Я заплакав разом із братчиком. А тоді ще запитав його про матусю.

— Бог, що його воля була засмутити Рахіль у Рамі,— сказав він,— послав вашій матусі, пане Жаку, всілякі клопоти задля її ж таки добра та щоб покарати за гріх майстра Леонара: адже в моїй особі він злісно вигнав з харчівні Ісуса Христа. Тепер господь майже всіх охочих з'їсти смаженини чи паштету спрямовує до дочки пані Коньян, що відкрила харчівню на другому кінці вулиці святого Якова. І ваша матуся в скорботі бачить, що він

благословив інший дім на збиток її домові, де тепер так відлюдно, що й кам'яний поріг мохом заріс. У цих випробуваннях їй дає силу насамперед відданість святому Франціскові, а потім ще думка, що ви, пане Жаку, вибились у люди й носите шпагу при боці, мов який вельможа.

Та ця друга розрада сильно потьмяніла, коли сьогодні вранці прийшли до харчівні стражники, щоб забрати вас і відвести до Бісетру, де б вам довелось товкти вапно рік чи й два. Це Катріна виказала вас панові де ла Герітоду, але не слід її за це ганити, бо ж вона сказала правду, як і годиться християнці. Вона назвала вас і абата Куаньяра як спільників пана д'Анктіля й правдиво розповіла про душогубство й різанину тієї жахливої ночі. Та шкода! Щирість не помогла їй, і забрали її до Притулку. Про це й подумати страшно!

І ченчик, затуливши обличчя долонями, розридався знов.

Уже смеркало. Мене взяв страх, що я спізнюся на умовлене місце. Витягши братчика з рівчака, куди він осунувся в скрусі, я поставив його на ноги й зажадав, щоб він пішов зі мною Сен-Жерменським шляхом до майдану Пастушок і докінчив свою розповідь дорогою. Він охоче погодився і, зажурено йдучи поруч мене, попросив, щоб я йому допоміг розплутати перемішані в голові думки. Я нагадав йому, на чому він був спинився: як стражники прийшли до харчівні по мене.

— Не заставши вас,— повів далі капуцин,— вони вже хотіли забрати натомість вашого тата. Майстер Леонар запевняв, що не знає, де ви ховаєтесь. І ваша матуся казала те саме, ще й божилась та присягалась. Хай уже бог простить їй, пане Жаку, бо ті присяги видимо неправдиві були. Стражники вже почали сердитись. Та ваш тато їх угамував, запросивши випити, і розлучилися вони, можна сказати, зовсім по-приятельському. А матуся ваша тим часом збігала по мене до «Трьох дів», де я просив милостині за святими правилами нашого ордену. І оце послала мене до вас переказати, щоб ви тікали з міста негайно, бо начальник поліції може скоро вивідати, де ви мешкаєте.

Слухаючи ці невеселі звістки, я мимоволі піддавав ходи, і ми вже минули міст Нейї.

На крутенькому узвозі, звідки вже видпіли берести круг майдану Пастушок, брат Ангел заговорив кволим, жалібним голосом:

— Ваша матуся отож пильно наказала мені, щоб я вас попередив про таку небезпеку, і передала вам маленьку торбиночку; я її десь заховав під одежею. Та так заховав, що й знайти не можу,— додав він, обмацавши себе всього.— Та й як би я міг її знайти, самі зважте, після того, як утратив Катріну! Вона ж була така віддана святому Франціскові й така щедра на милостиню! А тепер з нею, бач, повелись як із пропащою; обстрижуть їй коси, і страшно подумати, що вона зробиться схожа на капелюшницьку колодку, а тоді її отакою посадять на корабель та відвезуть до Америки, де вона може від пропасниці померти, або ж дикуни-людожери її з'їдять.

Поки він, зітхаючи, доказав ці слова, ми вже дійшли до майдану. Ліворуч над двома рядами берестів височів аспидний дах «Червоного коня» з численними слуховими віконцями, а між деревами видніли навстіж розчинені ворота.

Я зупинився, і ченчик відразу сів чи скоріше впав на землю під деревами.

— Брате Ангеле, ви щось казали про якусь торбинку, що матуся вам дала для мене,— нагадав я.

— Авжеж, дала,— відказав ченчик,— і я так добре сховав ту торбинку, що тепер і сам не знайду. Але знайте, пане Жаку: як я й згубив її, то тільки через надмірну дбайливість.

Я палко запевнив його, що він ніяк не міг загубити торбинки, й пообіцяв, що сам допоможу йому шукати, коли він не знайде її зараз-таки.

Тон моїх слів, видно, вернув його до тями, бо він, гучно зітхаючи, видобув з-під ряси невеличку полотняну торбинку й неохоче віддав мені. В торбинці я знайшов монету в шість ліврів і образок чорної Шартрської богоматері. Образок я поцілував, заплакавши від зворушення й жалю. А братчик тим часом виймав з усіх кишень пакунки барвистих іконок та оздоблених пехитрими заставочками молитов. Вибравши з-між них дві чи три, він запропонував мені їх, бо саме ці, мовляв, найкорисніші для прочан, подорожніх та всякого мандрівного люду.

— Вони свячені,— сказав він,— і оберігають від смерті й від хвороби, і коли їх промовляти устами, і коли до тіла прикладати чи бодай торкатися до них. Дарую вам їх, пане Жаку, заради ласки божої. Будьте ж і ви ласкаві подати мені хоч якусь милостиню. Не забувайте, що я жебраю в ім'я святого Франціска. Він неодмінно захистить

вас, якщо ви поможете найнедостойнішому з його синів, цебто мені.

Поки він отак говорив, я побачив у вечірньому присмерку, що з воріт «Червоного коня» виїхав берлин, запряжений четвернею. Візничий гучно ляснув батогом, і коні, цокаючи підковами по бруку, вимчали берлин на шлях, якраз до того дерева, під котрим сидів брат Ангел. Аж тоді я роздивився, що це, власне, не берлин, а великий екіпаж на чотири особи, ще й з маленькою окремою кабінкою спереду. Я розглядав екіпаж хвилину чи дві, коли раптом угледів, що узвозом підіймається пан д'Анктіль, ведучи Яхіль у чепчику, з якимись клунками під полою плаща, а за ними поспішає пан Куаньяр, навантажений пакою книжок, загорнених у якусь дисертацію. Помітивши їх, візничі спустили обидві приступки, і моя прекрасна коханка, підібравши пишні спідниці, полізла в передню кабінку. Пан д'Анктіль підпихав її ззаду.

Побачивши те, я рвонувся вперед і закричав:

— Стривайте, Яхіль! Стривайте, пане!

Та спокусник тільки ще дужче підштовхнув зрадливу, і чарівні округлості її зникли в дверцятах. А потім, уже ставши ногою на приступку, він здивовано озирнувся на мене:

— О, пан Турнеброш! Ви що, всіх коханок у мене хочете відбивати? То Катріну, а тепер Яхіль. Ніби навзаводи!

Та я не слухав його, я все кликав Яхіль, а тим часом брат Ангел, уставши з-під свого береста й підійшовши до дверцят екіпажа, почав набиватися панові д'Анктілю з образками святого Роха, молитвою, що її проказують, коли кують коней, і молитвою проти віспи та жалібним голосом просити милостині.

Я простояв би там цілу ніч, кличучи Яхіль, якби мій добрий учитель не взяв мене за руку й не попхав перед собою в більший переділок карети.

— Нехай вони сидять у малому переділку, а нам удвох буде просторо й вигідно їхати,— сказав він.— Я довго шукав тебе, Турнеброше, і, скажу по правді, ми вже збиралися їхати без тебе, аж раптом я побачив вас із капуцином під деревом. Ми не могли гаятися довше, бо пан де ла Герітод звелів будь-що розшукати нас. А в нього довга рука, бо він позичає гроші королю.

Берлин уже котив шляхом, а брат Ангел, учепившись за дверцята й простягши другу руку, все біг поряд і канючив милостині.

Я впав на подушки й заволав:

— Ой лихо! А ви ж, учителю, казали мені, що Яхіль сидить під трьома замками!

— Сину мій,— відказав абат.— На це не можна було дуже покладатись, бо й ревнивці, і їхні замки — то для дівчат ніщо. Коли двері замкнено, вони виплигують у вікно. Турнеброше, дитино моя, ти й уявити не годен, на які хитрощі здатні жінки. Ще в стародавніх авторів є багато прикладів, і декілька їх ти знайдеш у Апулеєвих «Метаморфозах», де вони розсипані по всій книжці, мов сіль. Та найкраще видно жіночу хитрість із арабської казки, що з нею недавно познайомив Європу пан Галан. Ось я її тобі перекажу.

Шахріар, султан Татарії, та його брат Шахзенан, гуляючи якось понад морем, побачили, як із хвиль знявся величезний чорний стовп і посунув до берега. Незабаром вони розгледіли, що то дух із найлютішої породи у подобі страхітливого велетня. Він ніс на голові скляну скриню, замкнену на чотири залізні замки. Обох братів пойняв такий страх, що вони вмить видерлись на недалеке дерево й сховались у гіллі. А дух тим часом вийшов на берег, поставив скриню під тим деревом, на якому ховалися султан із братом, сам ліг поруч і вмить заснув. Його простягнені ноги сягали аж до води, а від дихання велетневого двигтіла земля й небо. Раптом віко на скрині піднялось, і з неї вийшла жінка величної постави й надзвичайної вроди. Вона підвела голову...

На цих словах я перебив абатову розповідь, що її ледве слухав.

— Ох, пане абате!— скрикнув я.— Як ви гадаєте, про що тепер розмовляють Яхіль із паном д'Анктілем у кабінці?

— Не знаю,— відповів мій добрий учитель.— Це їхнє діло, а не наше. Ти краще дослухай арабську казку, бо в ній дуже глибокий зміст. Ти легковажно перебив мене на тому, що жінка підвела голову й помітила серед гілля султана та його брата. Вона на мигах покликала їх униз, до себе, а побачивши, що вони вагаються, бо їм і хочеться вволити волю такої красуні, і страшно наблизитись до жахливого велетня, сказала тихенько, але гостро: «Злазьте відразу, а то я розбуджу духа!» Із її виразу, владного й рішучого, вони зрозуміли, що це не пуста погроза; отже, безпечніше та й приємніше буде послухатись її. Так вони й зробили — якомога обережніше, щоб не розбудити ве-

летня. Тільки-но обидва опинились унизу, жінка взяла їх за руки, відвела трохи далі від дерева й натякнула цілком виразно, що хоче зараз-таки віддатися їм обом. Вони радо погодилися вдовольнити цю забаганку, а що обидва були люди відважні, то страх не дуже зіпсував їм насолоду. Діставши те, чого бажала, і помітивши в кожного з братів на пальці перстень, жінка попросила в них ті персні. А вернувшись до своєї скрині, вийняла звідти цілу низку перснів, показала братам і пояснила: «Знаєте, що це за низочка? Усі ці персні я випросила в тих чоловіків, що зазнали від мене такої самої ласки, як ви. Їх тут уже дев'яносто вісім, і я їх бережу на згадку про своїх коханців. Задля цього я попросила й ваші, а до того ж матиму тепер цілу сотню. Отже, попри всю пильність цього паскудного духа, що держить мене в неволі, я до сьогодні мала вже сто коханців. Нехай він замикає мене в оцій скляній скрині як завгодно, нехай ховає мене на морському дні, а я таки обдурю його, коли схочу».

Ця дотепна притча,— сказав мій добрий учитель,— показує, що як на Сході, де їх замикають, так і в Європі, де вони вільні, жінки однаково хитрі. Коли яка з них щось надумає, то вже ні чоловік, ні коханець, ні батько, ні дядько, ні опікун не зуміє перешкодити їй; тож не треба, сину мій, дивуватися, що ошукати старого Мардохея — це була сута іграшка для Яхілі, котра поєднує в своїй зіпсутій натурі спритність наших розпусниць із східним лукавством. Мені здається, сину мій, що вона так само ласа на втіхи, як на золото та срібло; одне слово, гідна дочка племені Оліба й Аоліба.

Краса в неї жагуча й разюча, і навіть мене вона трошечки хвилює, хоч літа, високі думи та знегоди бурхливого життя вже пригасили в мені жадобу плотських насолод. З того, що тебе так смутить її щаслива пригода з паном д'Анктілем, я бачу, що ти куди гостріш за мене відчуваєш жало жадання і що тебе печуть ревнощі. Ось чому ти засуджуєш її вчинок, хоча й справді негожий, надто з погляду звичних умовностей, але сам собою неістотний, бо світового зла він не побільшує скільки-небудь помітно. В думці ти ганиш і мене за те, що я сприяв їй, і гадаєш, ніби обстоюєш доброзвичайність, але насправді це в тобі тільки озивається твоя пристрасть. Отак, сину, ми завжди прикрашуємо у власних очах найгірші свої пориви. Іншого джерела людська мораль не має. А все ж погодься, що шкода було б ще довше лишати таку гарну

дівчину в руках того старого навіженця. Визнай, що пан д'Анктіль, молодий і вродливий, краще пасує цьому милому створінню, і змирися з тим, чому перешкодити не можеш. Звісно, така мудрість дається нелегко. А ще важче було б, якби пан д'Анктіль відбив коханку в тебе самого. Тоді б тобі здавалося, наче твоє тіло роздирають залізні пазурі, а в уяві роїлись би образи яскраві й нестерпні. Нехай ця думка, сину мій, пом'якшить теперішню твою муку. А втім, життя наше сповнене трудів і страждань. Це ж бо й дає нам слушну надію на вічне блаженство.

Так говорив мій добрий учитель, а за віконцями карети пролітали назад берести понад королівським шляхом. Я волів не казати йому, що він не заспокоює мого жалю, а тільки роз'ятрює його і, сам того не знаючи, вкладає палець у рану.

Перша наша зупинка була в Жювізі: туди ми прибули вранці. Накрапав дощ. Увійшовши до поштової станції, я побачив, що Яхіль сидить край вогнища, де смажилося на трьох рожнах із півдесятка курчат. Вона гріла ноги, підібравши спідниці так, що було трохи видно шовкові панчохи. Те видовище схвилювало мене страшенно, бо мені виразно уявилась уся нога з ніжною шкірою, пушечком та всілякими запаморочливими подробицями. Пан д'Анктіль стояв позад неї, зіпершись ліктями на спинку стільця, а підборіддям на свою руку. Він називав її серденьком і рибонькою, допитувався, чи не хоче вона їсти, а коли Яхіль відповіла, що хоче,— вийшов віддати накази. Лишившись наодинці з невірною, я глянув їй у очі, що світились відблисками вогнища.

— Ох, Яхіль, який же я нещасний! — вигукнув я.— Ви зрадили мене, ви мене вже не кохаєте!

— Хто це вам сказав, що я вас уже не кохаю? — відказала вона, звернувши на мене оксамитно-вогнистий погляд.

— Ох, мадемуазель, хіба не видно з вашої поведінки!

— Овва! Жаку, невже ви здатні ревнувати мене до білизни з голландського полотна та до срібного сервізу, що має подарувати мені цей дворянин? Я хочу тільки, щоб ви трохи потерпіли, поки він справдить свої обіцянки, а тоді ви переконаєтеся, що я з вами така сама, як була в замку пана д'Астарака.

— Ох, Яхіль, а тим часом суперник мій тішитиметься вашими пестощами.

— Я почуваю, що тих пестощів буде небагато, бо ніщо не зітре вас із моєї пам'яті. Не журіться цими дрібницями: вони не варті того, щоб стільки про них думати.

— Ой,— вигукнув я,— сама думка про них жахлива для мене, і я боюся, що не переживу вашої зради!

Вона подивилась на мене співчутливо й трохи глузливо і сказала, всміхаючись:

— Повірте мені, друже: ні ви, ні я від цього не помремо. Самі подумайте, Жаку: треба ж мені мати білизну й посуд! Будьте розважний, не показуйте своїх почуттів, і я обіцяю, що згодом винагороджу вас за таку стриманість.

Надія на це трохи втишила мій пекучий біль. Тим часом господиня заїзду постелила на стіл скатерку, що пахла лавандою, поставила олов'яні тарілки, келихи й глеки з вином. Мені дуже хотілося їсти, і коли пан д'Анктіль, вернувшися з абатом до кімнати, запросив нас підснідати, я радісінько сів до столу між Яхіллю та моїм добрим учителем. Побоюючись погоні, ми хутко впорали три яєчні й двох курчат і зразу поїхали далі. З огляду на близьку небезпеку ми вирішили їхати без перепочинку аж до Санса, а там переночувати.

Мене жахала думка про ту ночівлю, коли мала довершитися зрада Яхілі. І цей страх, аж надто слушний, так мене тривожив, що я ледве слухав мого доброго вчителя, котрого найнікчемніші подорожні пригоди напроваджували на блискучі міркування.

Страх мій був не марний. Доїхавши до Санса, ми зупинились на ніч у поганенькому заїздику «Вояк при зброї», і тільки-но повечеряли, як пан д'Анктіль повів Яхіль до своєї кімнати. Моя комірчина була поруч, і я цілу ніч не склепив очей. Удосвіта я встав, вийшов із ненависної кімнатки й підсів біля воріт до гурту візників, що пили біле вино й жартували зі служницями. Дві чи три години просидів я там, думаючи про своє горе. Уже нашу карету запрягли, і ось у воротях з'явилась Яхіль, від холоду закутана в чорний плащ. Мені несила було дивитись на неї, і я відвів очі. А вона підійшла до мене, сіла на тумбі поряд і ніжно сказала, щоб я не журився, бо, мовляв, те, що здається мені жахливим, насправді марниця, що треба з цим змиритись і що такій розумній людині, як я, не годиться бажати жінки лиш для себе самого, бо тоді доведеться вдовольнитись дурною й бридкою служницею, та й за ту ще не можна бути певному.

— Ну, я вже мушу вас покинути,— закінчила вона.— Бо я чую, що пан д'Анктіль спускається сходами.

І поцілувала мене в уста довгим-довгим цілунком, якому страх надавав пекучої насолоди: адже чоботи її коханця гупали по дерев'яних сходинках зовсім близько, і Яхіль, цілуючи мене, ризикувала білизною з голландського полотна й срібною супницею.

Візничий уже спустив приступку коло малої кабінки, одначе пан д'Анктіль спитав у Яхілі, чи не веселіше буде їхати всім разом у великій, і я збагнув відразу, що це перший наслідок перебутої з Яхіллю ночі: вдовольнивши всі свої бажання, коханець уже не так прагнув бути з нею на самоті. Мій добрий учитель не забув прихопити з погреба «Вояка при зброї» півдесятка пляшок білого вина, примостив їх під сидінням, і ми розганяли тим вином дорожню нудьгу.

Ополудні ми приїхали до Жуаньї — гарненького містечка. Передбачаючи, що моїх грошей не вистачить до кінця дороги, і не припускаючи навіть думки, щоб за мене платив пан д'Анктіль — хіба що вже не буде іншої ради,— я вирішив продати перстень та медальйон, матусин подарунок, і подався шукати по містечку ювеліра. Врешті я знайшов одного на великому майдані, навпроти церкви: там, під вивіскою «По-чесному», продавались ланцюжки й хрестики. І як же я здивувався, коли, вступивши до крамнички, побачив там мого доброго вчителя: він, стоячи коло прилавка, саме видобув з кишені загорнені в папірець п'ять чи шість діамантиків — я впізнав у них ті, що показував нам пан д'Астарак,— і питав ювеліра, скільки той може дати за ці камінці!

Ювелір оглянув їх і сказав, дивлячись на абата поверх окулярів:

— Добродію, вони коштували б великих грошей, якби були справжні. Але вони фальшиві, і не треба навіть пробірного каменя, щоб у цьому пересвідчитися. Це прості скляночки, і годяться вони тільки дітям на іграшку — ну, ще хіба ви захочете вставити їх у вінець матері божої в сільській церковці: там вони гарно блищатимуть.

Діставши таку відповідь, пан Куаньяр забрав свої діаманти й повернувся, щоб іти до дверей. Аж тоді він побачив мене і, здалось мені, дуже збентежився. Я хутенько залагодив свою справу і, наздогнавши мого доброго вчителя за дверима, став йому докоряти, що він міг на-

кликати велику небезпеку на своїх супутників і на себе, вкравши ті камінці, якби вони, на його нещастя, виявилися справжніми.

— Сину мій,— відказав він,— господь, оберігаючи мою невинність, захотів, щоб їхня вартість була тільки видимістю й облудою. Визнаю, що, вкравши їх, я зробив негарно. Сам бачиш, що я каюся і що цю сторінку я був би радий вирвати з книги свого життя, де, скажу по правді, не всі аркуші такі чисті й незаплямовані, як годилося б. Я гостро відчуваю, що в цьому ділі моя поведінка гідна осуду. Та не слід надміру побиватись, упавши в гріх; і зараз саме до речі сказати собі вслід за славетним ученим: «Пам'ятай про немічність духу твого, що аж надто часто виявляється в найнікчемніших пригодах; а проте вони служать твоєму спасінню. То ще не погибель, коли тебе обсідають зневіра й спокуси і навіть коли ти їм піддасися. Ти людина, а не бог; ти з плоті, а не осяйний ангел. Тож як би ти міг весь вік держатися чесноти, коли навіть ангелам небесним і першим людям у раю забракло такої сталості?» Ось які високі діалоги й щирі монологи пасують до нинішнього стану моєї душі, сину мій Турнеброше. Та чи не пора вже після цієї нещасливої спроби, що її я зрікаюся, вернутись до заїзду і там випити з візничими, людьми простими й товариськими, пляшину чи дві тутешнього вина?

Я пристав на цю думку, і ми вернулися до поштової станції, де застали пана д'Анктіля: він теж ходив до міста й купив там колоду карт. Відразу він із моїм добрим учителем сіли грати в пікет, і як ми вирушили в дорогу, вони й у кареті грали собі вдвох. Мій суперник так захопився грою, що я зміг вільніш розмовляти з Яхіллю, та й вона, відчувши себе покинутою, охочіше розважала мене. У розмові з нею я знаходив гірку втіху. Дорікаючи їй за лукавство та зрадливість, я полегшував свій біль скаргами — то жалібними, то гнівними.

— Ох, Яхіль,— зітхав я,— спогади про наші пестощі, що колись були найдорожчою мені насолодою, тепер обернулись найтяжчою моєю мукою від думки, що сьогодні ви стали для іншого такою, як були для мене.

Вона відказувала:

— Жінка не буває з усіма однакова.

А коли я й далі, забувши всяку міру, докучав їй наріканням та докорами, вона казала:

— Я розумію, що завдала вам прикрості. Та це ще не причина, щоб сто разів на день мордувати мене своїм марним квилінням.

Коли пан д'Анктіль програвав, у нього псувався настрій, і він починав гримати на Яхіль, а та, теж не вельми терпляча, погрожувала, що напише дядькові Мозаїду, хай приїде й забере її. Ці пересварки спершу давали мені якийсь просвіток радості й надії, та, повторившися кілька разів, навпаки, почали непокоїти мене, бо я побачив, що за кожною йде палке примирення, яке вражає мій слух поцілунками, ніжним шепотом та жагучими зітханнями. Пан д'Анктіль насилу терпів мене. Зате він виявляв щиру прихильність до мого доброго вчителя — той-бо заслужив її рівним і веселим настроєм та незрівнянною витонченістю розуму. Вони вдвох грали в карти й пили вино, і приязнь їхня дедалі зростала. Зсунувши докупи коліна й поклавши на них дощечку, вони ляскали по ній картами, сміялися, жартували, дражнились, і хоча не раз траплялося, що вони шпурляли карти один одному в вічі та перекидались такою лайкою, що й носії з пристані святого Миколая та майльські човнярі почервоніли б, а пан д'Анктіль присягався богом, пресвятою дівою й усіма святими, що зроду не бачив, навіть у зашморгу, такого шахраюги, як абат Куаньяр, проте почувалося, що він щиро любить мого доброго вчителя, і втішно було слухати, як він за хвильку вже гукає, сміючися:

— Абате, ви неодмінно будете моїм капеланом і партнером у пікеті. І полюватимете зі мною. Підшукаємо для вас хоч би й у Перші такого дебелого коня, щоб вас підняв, і пошиємо вам мисливське вбрання, таке, як я бачив на юзеському єпископі. Та й взагалі вам пора б уже справити новий одяг, бо, вибачайте, абате, штани ваші ззаду вже зовсім розлізлися.

Яхіль теж піддалась невідпорному чарові, що прихиляв усіх до мого доброго вчителя. Вона вирішила полагодити його одіж, наскільки можна, і подерла одну свою сукню, щоб полатати рясу й штани нашому шановному другові, а замість брижів подарувала йому мереживну хусточку. Пан Куаньяр прийняв ці невеличкі дарунки з вишуканою гідністю. Я не раз помічав, що в розмові з жінками він поводився надзвичайно гречно. Він виявляв до них щире зацікавлення, яке одначе ніколи не доходило до нескромності, хвалив їх тонко, як справжній знавець, давав поради зі свого багатого досвіду, поширював на

них безмежну вибачливість свого серця, ладного прощати всі хиби, проте ніколи не поминав нагоди висловити їм для повчання великі й корисні істини.

Четвертого дня ми доїхали до Монбара й зупинились на узгірку, звідки видно було все місто, здаля таке маленьке, наче його змалював на полотні вправний майстер, намагаючись відтворити і найменші подробиці.

— Погляньте на всі ці мури, вежі, дзвіниці, дахи, що підносяться серед зелені,— мовив мій добрий учитель.— Це — місто. Хоч би ми навіть не знали, як воно називається і яка його історія, та, дивлячись на нього, годиться задуматись, бо нема на всій землі гіднішого приводу для цього. Справді, будь-яке місто дає щедру поживу для думки. Візничі кажуть, що це Монбар. Я вперше чую таку назву, проте наважуся твердити за аналогією, що люди, які тут живуть — наші ближні,— себелюбці, боягузи, зрадливці, ласолюби й розпусники. Бо якби ні, то не були б вони людьми, не походили б від Адама, гідного водночас і зневаги й шани і великого тим, що в ньому першоджерело всіх наших нахилів, аж до наймерзенніших. Вагатися можна тільки щодо одного: чи ці люди більше люблять їсти, чи плодитись. Та й то цей сумнів легко розвіяти: філософ слушно розважить, що голод має над цими нещасливцями могутнішу владу, ніж кохання. Замолоду я гадав, що для двоногих тварин над усе стоїть поєднання двох статей. Я міряв на свою мірку. Та як глянути на людську юрбу, то побачимо, що люди воліють не давати життя іншим, а зберігати власне. Людством править голод; а втім, доводити це тут не варто, і я, коли хочете, погоджуся, що в житті смертних є два полюси: кохання й голод. Отут-то треба розкрити вуха й душу! Ці люті створіння, що прагнуть тільки пожирати або в нестямній жазі обіймати одне одного, живуть укупі, скоряючись законам, що якраз боронять їм задовольняти це їхнє подвійне й головне жадання. Ті закони не дозволяють їм відбирати в інших добро силою чи хитрістю — а це для них нестерпна заборона,— і кохатися з усіма жінками, хоч якраз до цього тягне їх природа, надто тоді, коли вони ще ними не володіли, бо цікавість будить жадання ще дужче, ніж спогад про колишні насолоди. Чому ж вони, скупчившись у містах, коряться законам, настільки суперечним їхній природі? Годі збагнути, як можливо було накинути їм такі закони. Кажуть, ніби первісні люди прийняли їх, щоб не боятися весь час, що

в них відберуть їхніх жінок і добро. Та, безперечно, їх більше вабило чуже добро й жінки, і думка про те, щоб загарбати те й друге силоміць, їх не жахала, бо їм, ще нездатним до роздумів, не бракувало відваги. І неможливо уявити собі, що дикуни складають справедливі закони. Ось чому я шукаю їхнього джерела й походження не в людині, а поза нею, і гадаю, що вони дані від бога, який створив своїми чудодійними руками не лише небо, землю, рослини та тварин, а й людей та їхнє суспільство. А люди тільки змінювали та псували їх. Тож не біймося визнати: держава встановлена від бога. А з цього випливає, що всяке правління повинне бути теократичним. І людські закони треба відновити в їхній первісній чистоті.

Один єпископ, що уславився своєю причетністю до декларації тисяча шістсот вісімдесят другого року — пан Боссюе,— аж ніяк не помилявся, коли хотів накреслити правила політики згідно з настановами святого письма, і коли зазнав у цьому ділі такої ганебної невдачі, то винна тут тільки недолугість його розуму, який по-рабському чіплявся за приклади, взяті з книг Суддів та Царів, не бачачи, що бог, коли щось робить у цьому світі, зважає на час і на місце й уміє дотримувати різниці між іудеями та французами. Держава, відроджена під його істинною і єдино законною владою, не буде державою Ісуса Навіна, Саула й Давида, це буде скоріше держава євангельська, місто вбогих, де робітника й блудницю вже не принижуватимуть фарисеї. О панове! Як годилося б вивести зі святого письма політику прекраснішу й священнішу, ніж та, що насилу спромігся виснувати з нього отой тяжкодумний і безплідний пан Боссюе! Яке місто, безмірно доладніше за те, що постало від звуків Амфіонової ліри, збудується на підвалині слів Ісуса Христа, коли священики, вже не продаючись імператорові та королям, покажуть себе справжніми владарями народу!

За якихось три льє від Монбара в нас порвалась постронка. Візничі не мали чим її зв'язати, жодної оселі поблизу не було видно, і нам довелося надовго там затриматись. Мій добрий учитель із паном д'Анктілем під час цього вимушеного спочинку розганяли нудьгу грою в карти та приятельськими пересварками, до яких обидва вже звикли. Саме коли молодий дворянин дивувався, що його партнерові королі випадають куди частіше, ніж дозволя-

ють закони ймовірності, Яхіль, чимсь видимо схвильована, відвела мене вбік і спитала, чи не бачу я екіпажа, що спинився позад нас за поворотом шляху. І справді, подивившись туди, куди вона показувала рукою, я розгледів якийсь допотопний ридван, химерний і прекумедний на вигляд.

— Ця карета спинилась тоді, коли й ми,— сказала Яхіль.— Отже, вона їде назирці за нами. Цікаво було б побачити, хто сидить у цьому одороблі. Чогось воно мене непокоїть. Правда ж, на ньому напнута висока й вузька халабуда? Це мені нагадує той екіпаж, що ним дядько привіз мене, ще маленьку, до Парижа, коли вбив португальця. Наскільки знаю, відтоді він стояв у каретні Саблонського замку. Як я побачила оцей, мені відразу все пригадалось — і дядько Мозаїд, запінений з люті, і все. Яка то була жахлива картина! Ви, Жаку, не можете й уявити, який він скажений. Я на собі спізнала його шаленство в той день, коли втекла з дому. Він замкнув мене в моїй спальні, а сам виригав на пана Куаньяра страхітливі прокльони. Мене дрож бере, коли я подумаю, як він лютував, побачивши, що спальня моя порожня, а з вікна звисають позв'язувані простирала. Адже я вікном із дому вибралася, щоб утекти з вами.

— Ви хочете сказати — з паном д'Анктілем?

— Який-бо ви прискіпливий! Хіба ми не всі разом поїхали? Одначе ця карета непокоїть мене — така вона схожа на дядькову.

— Не турбуйтесь, Яхіль: то, певне, їде в своїх справах якийсь поштивий бургундець, і ми йому й не в голові.

— Ви нічого не розумієте, Жаку. Мені страшно.

— А чого вам боятися, мадемуазель? Щоб ваш дядько, такий старий та спорохнілий, ото пустився в дорогу навздогін за вами! Та він думає тільки про кабалу й про всяку давньоєврейську маячню.

— Не знаєте ви його,— відповіла Яхіль, зітхнувши.— Він думає тільки про мене. Він мене так любить, що все інше на світі йому ненависне. Він любить мене так...

— Як?

— Усяк... Одно слово, любить.

— Яхіль, мене аж морозом усипало від ваших слів. Господи праведний! То Мозаїд любить вас зовсім не так некорисливо, як годилось би старій людині, та ще й рідному дядькові? Кажіть уже все, Яхіль!

— Ох, ви самі все сказали краще, ніж зумію я, Жаку.

— У мене голова обертом іде. В його літах! Чи можлива це річ?

— Друже мій, у вас і тіло біле, й душа як сніг. Усе вас дивує. Ця простодушність — найбільша ваша принада. Нема нічого легшого, як вас обдурити. Ви повірили, що дядькові Мозаїдові сто тридцять років, хоч йому лише трохи за шістдесят, і що він жив у великій піраміді, а насправді він держав банк у Лісабоні. І мене б ви мали за саламандру, якби тільки я захотіла.

— Яхіль, невже ви не жартуєте? Невже ваш дядько...

— Авжеж. Ось чого він і ревнує мене так. Він гадає, що його суперник — абат Куаньяр. Дядько незлюбив абата з першого погляду. А відколи підслухав кілька слів із нашої з паном Куаньяром розмови в терну, то, певно, зненавидів його люто, бо вважає його за причину моєї втечі, чи то викрадення. Адже, кінець кінцем, мене викрадено, друже мій, і це мало б ще додати мені ціни у ваших очах. Ох, яка ж я невдячна, що покинула такого ласкавого дядечка! Та я в нього жила під замком, як невільниця, і мені вже несила було терпіти. І дуже мені кортіло багатства: адже ж це природна річ — молодій і вродливій дівчині хотіти розкошів, правда? Життя в нас тільки одне, та й те коротке. Мене ж не навчили отих прекрасних побрехеньок про безсмертя душі.

— Ох, Яхіль,— зітхнув я палко, бо й сама жорстокість її тільки розпалювала в мені любовну тугу.— В Саблонському замку я мав вас, і мені не бракувало нічого. А вам чого невистачало до повного щастя?

Яхіль моргнула мені, що пан д'Анктіль прислухається до нашої розмови. Тим часом посторонку вже сточили, і берлин був готовий їхати далі шляхом, що біг між засадженими виноградом косогорами.

В Нюї ми зупинились повечеряти й переночувати. Мій добрий учитель випив шість пляшок простого вина, і це на диво розпалило його красномовність. Пан д'Анктіль у питті не відставав, одначе в розмові дворянинові годі було змагатися з абатом.

Вечеря була смачна, але нічліг препоганий. Пан Куаньяр спав унизу, в комірчині під сходами, на одній перині з корчмарем та корчмарихою, і всі троє мало не задихнулися. Пан д'Анктіль із Яхіллю лягли в горішній кімнаті, де на сволоках висіло сало та цибуля. А я зліз драбиною на горище й ліг там на соломі. Коли я вже добре

виспався, місячний промінь, пробившися крізь щілину в покрівлі, впав на мої повіки, мовби навмисне хотів їх підняти, щоб я побачив Яхіль, чия голівка в нічному чепчику саме з'явилася з-під ляди. Я з несподіванки скрикнув, а вона приклала палець до уст.

— Тихо! Моріс напився, як биндюжник, чи то як маркіз, і спить унизу, як колода.

— Який це Моріс?— перепитав я, протираючи очі.

— Анктіль. А який же ще?

— Ніякий. Я тільки не знав, що його звуть Морісом.

— Я сама не так давно про це дізналась. Та чи не однаково?

— Ваша правда, Яхіль. Однаковісінько.

Вона була в самій сорочці, й місячне світло немов молоком обливало її голі плечі. Вона примостилась біля мене й ніжно зашепотіла, називаючи мене то найпестливішими, то найбезсоромнішими словами, що однаково легко спливали з її губів. А потім замовкла й почала мене цілувати так, як уміла тільки вона: після її поцілунків пестощі всіх інших жінок здались би пісними.

З остороги ми мусили поводитись тихо, і це збуджувало мене до нестями. Несподіванка, радість перемоги над суперником і, можливо, якісь неприродні ревнощі розпалили в мені жагу. Пружне й гнучке тіло коханої, водночас і м'які, й жагучі обійми її вимагали найпалкіших пестощів, обіцяли їх і заслуговували. Тієї ночі ми обоє спізнали насолоду, що своєю надмірністю межувала з болем.

Уранці, спустившись на подвір'я заїзду, я побачив там пана д'Анктіля, і він здався мені не такий ненависний, бо тепер я його обдурював. Та й він начебто почував до мене більшу прихильність, ніж від початку нашої подорожі. Він заговорив до мене по-товариському, приязно й довірливо, дорікнувши тільки тим, що я занадто неуважно ставлюсь до Яхілі, не догоджаю їй, не виявляю тієї дбайливості, яка є обов'язком порядного чоловіка перед кожною жінкою.

— Вона скаржиться на вашу нечемність,— сказав він.— Глядіть, любий Турнеброше, бо я розсерджуся, коли ви з нею не будете в згоді. Вона гарна дівчина й кохає мене шалено.

Ми були в дорозі вже з годину, коли Яхіль, прочинивши дверцята й вистромивши голову надвір, сказала мені:

— Знов той ридван з'явився. Хотіла б я розгледіти обличчя тих двох чоловіків, що сидять у ньому. Але не можу.

Я відказав, що так іздалеку, та ще в ранковій імлі нічого не можна добачити.

Та Яхіль сказала, що зір у неї дуже гострий і вона легко б їх розгледіла попри далечінь та імлу, якби то справді були обличчя.

— Та це не обличчя,— додала вона.

— Ну а що ж то таке? — спитав я й зареготався.

Вона в свою чергу спитала, яка це дурниця спала мені на думку, що я так безглуздо регочу, й пояснила:

— То не обличчя, а маски. Ті двоє їдуть назирці за нами, і вони в масках.

Я звернув увагу пана д'Анктіля на те, що нас, здається, переслідує якийсь поганий ридван. Але він попросив мене, щоб я дав йому спокій.

— Хай би за нами й сто тисяч чортів гналось, мені байдуже,— вигукнув він.— Я маю досить клопоту пильнувати оцього череватого шахраюгу-абата, бо він так спритно пересмикує карти, що скоро геть обчистить мені кишені. Хтозна, може, цей старий грабіжник і вас, Турнеброше, підмовив, щоб ви тим ридваном мені баки забили та відвернули від гри. Невже нікому не можна й на шлях виїхати, щоб вас не наполохати?

А Яхіль шепнула мені:

— Ось побачите, Жаку, буде нам від того ридвана якесь лихо. У мене таке передчуття, а мої передчуття мене ще ніколи не підводили.

— Ви хочете запевнити мене, що маєте пророчий дар?

Вона поважно відповіла:

— Так, маю.

— Що? Ви пророчиця?— вигукнув я, всміхаючись.— Оце-то диво!

— А чого ви смієтеся й не вірите?— відказала вона.— Хіба ви коли бачили пророчицю? І знаєте, які вони повинні бути?

— Ну, я гадав, що вони мають бути незаймані.

— Не конче,— відповіла Яхіль упевнено.

Тим часом дорога повернула, і чужого ридвана вже не було видно. Проте занепокоєння Яхілі передалось і панові д'Анктілю, хоч він і не признавався в тому. Він наказав візничим гнати коней учвал, пообіцявши добрий могорич.

З надмірної щедрості він навіть дав їм по пляшці вина з абатового запасу. Вино розгарячило візничих, а вони передали той запал коням.

— Можеш заспокоїтись, Яхіль,— сказав дворянин.— Тепер ми мчимо так, що той допотопний рндван, запряжений апокаліпсичними кіньми, нізащо нас не наздожене.

— Летимо, як опечені,— озвався абат.

— Аби тільки довше так летіти,— сказала Яхіль.

Праворуч від нас бігли назад виноградники на косогорі. Ліворуч повільно текла Сона. Мов буря, пролетіли ми повз Турнюський міст. Саме місто Турню лежало на другому березі річки, на пагорбі, увінчаному мурами абатства, величного, мов фортеця.

— Ось одне з безлічі бенедиктинських абатств, розсипаних, мов самоцвіти, по шатах благочестивої Галлії. Якби мені бог послав долю, відповідну моїй вдачі, я прожив би непримітне, веселе й тихе життя в одному з таких будинків. Жодного ордену не шаную я так, як бенедиктинців,— і за вчення, і за чисті звичаї. А які в них бібліотеки! Щасливий той, хто носить їхню рясу й держиться їхніх святих правил! Чи то через те, що мене зараз так прикро трясе в цьому екіпажі, який, певне, незабаром перекинеться на котромусь із вибоїв, що ними поораний весь шлях, чи скоріше через свої літа — вже такі, коли людину тягне до спокою та поважних думок,— я палкіш, ніж будь-коли, жадаю сидіти за столом десь у шановній книгозбірні, серед численного й безмовного товариства добірних книжок. Я волію бесідувати з ними, ніж з людьми, і найпалкіше моє бажання — в трудах духовних дожидати години, коли господь забере мене з цієї землі. Я писав би історію — найрадніше історію Риму в часи занепаду республіки. Бо вона рясніє великими ділами, а тому надзвичайно повчальна. Ревність свою я ділив би між Ціцероном, святим Іоанном Златоустом та Боецієм, і моє скромне, але плідне життя нагадувало б сад великого тарентця.

Всякого життя довелось мені скуштувати, і я вважаю, що найкраще — це, віддавшись наукам, у супокої спостерігати нетривкість людської долі і спогляданням сторіч та царств подовжувати короткі наші дні. Та для цього треба послідовності й сталості. А саме їх мені найдужче бракувало в житті. Якщо пощастить мені, як я сподіваюсь, вирватися зі скрути, що в ній я оце опинився, спро-

бую знайти собі надійний і почесний притулок у котромусь ученому абатстві, де шанують і плекають красне письменство. Я вже наперед бачу, як тішитимусь тим урочим спокоєм науки. А ще якби залучити на службу ласкавих сильфів-помічників, про яких згадував старий безумець д'Астарак і які нібито з'являються, коли їх покликати кабалістичним ім'ям «Агла»...

Саме в ту мить, коли мій добрий учитель вимовив це слово, карету раптом страшенно трусонуло, і ми всі під градом битого скла попадали з сидінь, так перемішавшися, що мене накрило спідницями Яхілі, і я мало не задихнувся в темряві; пан Куаньяр здушеним голосом скаржився, що пан д'Анктіль шпагою повибивав йому решту зубів, а Яхіль у мене над головою так верещала, аж луна котилась по розлогих бургундських долинах. Пан д'Анктіль капральським лексиконом лаяв візничих і нахвалявся повішати їх. Поки я виборсався, він уже виплигнув на шлях крізь розбите вікно. Ми з учителем вилізли за ним услід, а тоді втрьох витягли з перекиненої карети Яхіль. Із нею нічого лихого не сталось, і вона найперше заходилась поправляти зачіску.

— Слава богу! — сказав мій добрий учитель.— Я відбувся одним зубом, та й то вже чорним і дуплавим. Сам час, підточивши його, наготував йому згубу.

Пан д'Анктіль, широко розставивши ноги й уперши кулаки в боки, оглядав перекинутий берлин.

— Добре впорали, поганці,— промовив він.— Як підведемо коней, він геть розсиплеться. Тепер, абате, він годиться тільки в цурки гратись.

Коні, що попадали один на одного, дригали в повітрі ногами. З-між безладної купи кінських клубів, грив, копит і спітнілих животів стирчали чоботи одного візничого. Другий у рову, куди його скинуло, вихаркував кров. А пан д'Анктіль горлав на них:

— Паскуди! Сам не знаю, чого я вас досі шпагою не попроштрикував!

— А чи не краще було б насамперед визволити цього бідолаху з-під коней?— сказав абат.

Ми гуртом узялись до роботи, і коли попідводили та випрягли коней, змогли визначити розміри шкоди. Виявилося, що луснула одна ресора, зламалось одне колесо й скульгавів один кінь.

— Приведіть колісника,— наказав візничим пан д'Анктіль,— і щоб за годину все було полагоджене.

— Тут нема колісника,— відказали візничі.
— Ну, то коваля.
— Нема й коваля.
— Ну, то лимаря.
— І лимаря немає.

Ми розглянулись навкруги. На заході аж до обрію мирно тяглись розложисті пагорби з виноградниками. На однім узгір'ї височіла дзвіниця, поряд здіймався дим із димаря. З другого боку текла Сона, повита легкою імлою, і на воді повільно розходилися хвилі там, де щойно проплив пором. На березі темніли довгі тіні від тополь. Безкраю тишу розтинав пронизливий крик якогось птаха.

— Де це ми?— спитав пан д'Анктіль.

— За добрих два льє від Турню,— відповів, сплюнувши кров, той візничий, що гепнувся в рів.— А до Макона то й чотири буде.

І, показавши рукою на пагорок, де курівся над дахом димок, додав:

— Ото село на горі — мабуть, Валар. Там поміч навряд чи знайдемо.

— Бодай би вас грім побив! — лайнувся пан д'Анктіль.

Коні, збившись у купку, покусували один одного за загривки; ми підійшли до нашого берлина, що сумно лежав на боці.

Присадкуватий візничий, якого ми витягли з-під коней, озвався:

— З ресорою то ще сяк-так: можна підперти короб міцним оцупком, тільки, звісно, труськіш їхатиметься. Але ж колесо зламане! А що найгірше — мого капелюха придавило.

— Чхав я на твій капелюх,— буркнув пан д'Анктіль.

— Е, не кажіть, вельможний пане, адже він був новісінький,— заперечив присадкуватий візничий.

— І шибки побилися,— зітхнула Яхіль, що сиділа край дороги на своїй валізці.

— Якби тільки шибки, то невелике лихо,— зауважив мій добрий учитель.— Поспускали б завіски, та й усе. Але, мабуть, і з пляшками сталося те саме, що й з шибками. Ось у чому треба пересвідчитися, щойно берлин піднімуть. Турбує мене й доля мого Боеція — і він, і ще кілька добрих книжок лишилось під подушками.

— Пусте! — відмахнувся пан д'Анктіль.— Карти у мене в кишені. Та як із вечерею?

— Я про це вже думав,— сказав абат.— Недарма ж бог створив людині на пожиток тварин, що населяють землю, повітря й воду. Я дуже вправний рибалка: чатувати на рибу з вудкою якнайкраще пасує до моєї споглядальної натури, і береги Орни не раз бачили, як я, сидячи з цим підступним знаряддям у руці, міркував про вічні істини. Отже, за вечерю не турбуйтеся. Якщо тільки панна Яхіль ласкаво пожертвує мені одну з шпильок, що підтримують її вбрання, я вмить зроблю гачок, піду до річки і, сподіваюся, ще до ночі принесу вам двох-трьох коропців, а тоді назбираємо хмизу, розпалимо багаття й засмажимо їх.

— Я бачу, що ми скотились у дикунство,— сказала Яхіль.— Тільки дати вам шпильку просто так, абате, я не можу, бо ми тоді посваримось, а я б цього не хотіла. Мусите дати мені щось навзамін.

— Ну що ж, я заплачу вам за шпильку поцілунком, ласкава панно,— відказав мій добрий учитель.— Це для мене вигідний торг.— І зразу, взявши шпильку, напрочуд увічливо, мило й пристойно доторкнувся губами до щоки Яхілі.

Згайнувавши чимало часу, ми врешті надумались, як учинити найрозумніше. Високого візничого, що вже не харкав кров'ю, послали верхи в Турню, щоб він привіз колісника, а його товаришеві доручили розпалити багаття десь у затишку, бо надвечір робилось холодно, та ще й вітер знявся.

Над шляхом, кроків за сто попереду місця нашої пригоди, ми нагледіли скелю з м'якого каменю; у підніжжі тієї скелі було видовбано кілька заглибин. В одній з тих печерок ми й вирішили, гріючись біля багаття, дожидати повернення візничого, посланого до Турню. Другий візничий поприв'язував решту коней — двох здорових і третього кульгавого — до дерева неподалік нашої печери. Абат таки змайстрував вудку з вербового прута, нитки, корка та шпильки й пішов вудити рибу — як для задоволення своїх філософських і споглядальних схильностей, так і з наміром добути нам вечерю. Пан д'Анктіль, зоставшися в печері з Яхіллю та мною, запропонував зіграти в ломбер, бо це гра для трьох, а до того ж, мовляв, якраз пасує таким пригодникам, як ми, бо походження її іспанське. І справді, в тій каменярні, проти ночі, на безлюдному шляху наш гурточок здавався цілком гідним виступити в якій-небудь сцені з життя отого Дон-

Кішота, чи то Дон-Кіхота, що про нього люблять читати служниці. Отож ми й заграли в ломбер. У цій грі потрібна велика уважність. А я раз за разом помилявся, і мій нетерплячий партнер уже почав сердитись, коли враз перед нами з'явилось осяяне полум'ям усміхнене благородне обличчя мого доброго вчителя. Розв'язавши хусточку, абат Куаньяр вийняв з неї півдесятка рибинок, зразу порозчиняв їх своїм ножем, оздобленим зображенням нашого покійного короля в подобі римського імператора на вершку тріумфальної колони, й випатрав їх так вправно, немовби весь вік прожив серед перекупок-рибниць на базарі; він усяке діло, і найповажніше, і найдрібніше, робив однаково майстерно. Розклавши ту здобич на жару, він промовив:

— Мушу вам сказати, що я, йдучи понад берегом за водою й назираючи підхожого місця для риболовлі, помітив той апокаліпсичний ридван, що налякав панну Яхіль. Він зупинився трохи позаду нашого берлина. А поки я рибалив, він, певно, проминув вас, і у вас, панно, вже спокійно на серці.

— Ми його не бачили,— сказала Яхіль.

— Певне, він проїхав тут, коли вже стемніло,— припустив абат.— І ви мусили принаймні чути гуркіт коліс.

— Нічого ми не чули,— відказала Яхіль.

— Мабуть, через те, що ніч така темна й глуха,— сказав абат.— Бо з якої б це речі ті подорожні стояли на шляху, коли в них ні колесо не зламалося, ні кінь не скульгавів? Що їм тут робити?

— Еге, що їм тут робити?— повторила Яхіль.

— Наша вечеря,— мовив мій добрий учитель,— своєю простотою схожа на ті біблійні трапези, коли побожний мандрівець на березі Тігру споживав разом з ангелом спійману в річці рибу. Та нам бракує хліба, солі й вина. Піду-но спробую видобути з берлина припаси, що там є, та подивлюся, чи не лишилась там, на наше щастя, яка ціла плящина. Адже буває й так, що скло не розіб'ється від удару, який ламає крицю. Сину мій Турнеброше, дай мені, будь ласка, своє кресало, а ви, панно, не забувайте перевертати рибу. Я зараз вернуся.

І пішов. Важкувата його хода помалу стихала на шляху, і незабаром ми вже не чули нічого.

— Ця ніч нагадує мені ніч перед Пармським боєм,— сказав пан д'Анктіль.— Ви ж знаєте, що я служив під командою Віллара й був на війні за спадщину. Мене

послали у розвідку. Ми не бачили нічогісінько. Це належить до найбільших тонкощів військового мистецтва. Посилають людей розвідати ворога; вони вертаються, нічого не побачивши й не почувши. А потім складають рапорти, і стратеги тріумфують. Отож увечері, о дев'ятій годині, мене з дванадцятьма солдатами послали...

І почав розповідати нам про війну за спадщину та про свої любовні пригоди в Італії. Розповідав із чверть години, тоді вигукнув:

— А цей шахраюга-абат не вертається! Закладаюсь, що він там сидітиме, поки не вип'є всього вцілілого вина.

Я подумав, що, може, моєму доброму вчителеві самому важко там упоратись, підвівся й пішов йому допомогти. Місяць не світив, і хоч небо було всипане зорями, землю огортала темрява, крізь яку не могли прозирнути мої очі, засліплені яскравим полум'ям.

Ледве я ступив дорогою з півсотні кроків, як попереду пролунав жахливий крик, що вилетів неначе не з людських грудей; я аж похолов із жаху, бо зроду ще не чув такого крику. Я побіг у той бік, звідки долетів цей зойк смертельної розпуки. Та страх і темрява сковували мені ноги. Добігши нарешті туди, де бовванів невиразною громадою наш екіпаж, наче ще більший у темряві, я знайшов свого доброго вчителя: він сидів, зігнувшись, над придорожнім ровом. Обличчя його я не міг розглядіти. Весь тремтячи, я спитав його:

— Що з вами? Чого ви кричали?

— Чого я кричав?— перепитав абат якимсь чужим голосом.— А я й не знав, що крикнув. Турнеброше, ти нікого тут не бачив? Якийсь чоловік у темряві сильно вдарив мене. Кулаком.

— Уставайте, вчителю, ходімо,— сказав я.

Та він, тільки підвівшися, знову важко впав додолу.

Я спробував підняти його і відчув під руками щось мокре в нього на грудях.

— У вас кров тече?

— Кров? Тоді мені кінець. Він мене вбив. Я зразу думав, що це був просто сильний удар. А як це рана, то почуваю, що від неї я не оклигаю.

— Хто ж вас поранив, учителю?

— А той іудей. Я його не бачив, але знаю, що це він. Звідки ж я знаю, що це він, коли я його не бачив? Еге ж, звідки? Що за дивне діло! Неймовірно, правда, Турнеброше? У мене в роті присмак смерті, його не можна

описати... Так було треба, господи! Але чому тут, а не там? Ось де таємниця! Adjutorium nostrum in nomine Domini... Domine, exaudi orationem meam...[1]

Він трохи помолився тихенько, тоді сказав мені:

— Турнеброше, сину мій, візьми ті дві пляшки, що я витяг із карети й поставив ось тут поряд. Бо я не можу. Турнеброше, а куди мене поранено, як ти гадаєш? Найдужче болить у спині, і здається, наче життя витікає з мене по ногах. Млосно робиться...

Шепочучи так, він тихо зомлів у мене на руках. Я спробував нести його, але в мене вистачило сили тільки витягти його на шлях. Розстебнувши йому сорочку, я знайшов рану на грудях; вона була невеличка і майже не кривавила. Я відірвав свої манжети, приклав їх до рани й почав гукати на поміч. Незабаром з боку Турню почулася чиясь хода, і я впізнав пана д'Астарака. Хоч яка несподівана була та зустріч, я майже не здивувався, так приголомшило мене горе: адже на руках моїх конав найкращий з учителів.

— Що це, сину мій?— спитав алхімік.

— Поможіть мені, ласкавий пане,— відказав я.— Абат Куаньяр помирає. Мозаїд його зарізав.

— Це правда, що Мозаїд приїхав сюди зі мною в старій кареті,— сказав пан д'Астарак.— Він хотів наздогнати свою небогу, а я поїхав із ним, щоб умовити вас, сину мій, вернутися до своєї праці в моєму домі. З учорашнього дня ми стежили за вашим берлином і бачили, як він перекинувся на вибої. Ту саму мить Мозаїд виліз із карети і чи то пішов прогулятись, чи то зробився невидимим, бо він це вміє, але більше я його не бачив. Може, він уже з'явився перед своєю небогою, щоб її прокляти, бо такий був його намір. Але абата Куаньяра він не вбивав. Вашого вчителя, сину мій, покарали ельфи за те, що він розголосив їхні таємниці. Це безперечна річ.

— Ох, пане,— вигукнув я,— хіба не байдуже, зробив це іудей чи ельфи? Треба його рятувати.

— Ні, сину мій, якраз не байдуже,— відказав пан д'Астарак.— Бо якби його вразила людська рука, я б легко зцілив його своїми чарами; а якщо він наклікав на

---

[1] Опора наша в імені божому... Господи, почуй молитву мою... *(Лат.)*

себе гнів ельфів, то нізащо не уникне їхньої неминучої помсти.

Тільки-но він доказав ті слова, як надійшли пан д'Анктіль з Яхіллю, що почули мій крик. Візничий ніс перед ними ліхтаря.

— Що таке?— спитала Яхіль.— Панові Куаньяру недобре?

І, ставши на коліна біля мого доброго вчителя, підвела йому голову й піднесла до ніздрів нюхальну сіль.

— Він загибає через вас, мадемуазель,— сказав я.— Його смерть — це помста за ваше викрадення. Його зарізав Мозаїд.

Вона підвела поблідле з жаху обличчя, на якому блищали сльози, й відказала:

— А ви гадаєте — легко бути вродливою й не призводити до нещастя?

— Ох, це щира правда,— погодився я.— Але ми втратили найкращого з людей.

Ту хвилину абат Куаньяр глибоко зітхнув, розплющив очі — видно було самі білки,— попросив свого Боеція й знепритомнів знову.

Візничий порадив перевезти пораненого до села Валара, що лежало на узгір'ї за півльє від шляху.

— Зараз я приведу найсумирнішого з наших коней,— сказав він.— Прив'яжемо цього сердешного абата міцніше в нього на спині й поведемо коня ступо́ю. Я так гадаю, що справа кепська. У нього обличчя достоту як у того гінця, що його вбили під Сен-Мішелем, на цьому самому шляху, за чотири перегони звідси, недалеко від Сенесі, де моя наречена живе. Той бідолаха очима кліпав та під лоба їх заводив, чисто як шльондра, хай панство пробачать на слові. І ваш абат так само зробив, коли панночка полоскотала йому носа своєю пляшечкою. Це в пораненого поганий знак; ну, а дівчата не вмирають, коли отак заводять очі під лоба. Та вельможні панове й самі знають, що млості — то не смерть, слава богу. Але очі однаково заводять... Почекайте тут, панове, я піду приведу коня.

— Кумедний хлопак,— мовив пан д'Анктіль.— Це він до ладу сказав, як шльондри очі під лоба заводять. А я в Італії бачив, як солдати вмирали з застиглим поглядом і виряченими очима. Видно, нема правила, як умирати від рани,— навіть на військовій службі, де все до най-

менших дрібниць передбачене статутом. Та будьте ласкаві хоч ви, Турнеброше, коли вже нема відповіднішої особи для цього, відрекомендувати мене оцьому панові в чорному камзолі з діамантовими гудзиками. Як я здогадуюся, це пан д'Астарак.

— Ох, пане, вважайте, що вас уже відрекомендовано,— відказав я.— Мені зараз одне в голові: як рятувати мого доброго вчителя.

— Гаразд,— погодився пан д'Анктіль. І, підійшовши до пана д'Астарака, сказав йому:

— Шановний пане, я відібрав у вас коханку й готовий дати вам сатисфакцію.

— Я, слава небові, не знаюся з жодною жінкою,— відказав пан д'Астарак,— і не розумію, що ви хочете сказати.

Вернувся візничий, ведучи коня. Мій добрий учитель трохи прийшов до тями. Ми вчотирьох підняли його, на превелику силу вмостили на кінській спині й прив'язали. А тоді рушили в дорогу. Я підтримував пораненого з одного боку, пан д'Анктіль — із другого. Візничий з ліхтарем вів коня за повід. Яхіль, плачучи, йшла ззаду. Пан д'Астарак вернувся до свого екіпажа. Ми посувалися дуже повільно. Поки йшли дорогою, все було гаразд. Та коли довелось повернути на гору вузенькою стежечкою між виноградниками, мій добрий учитель, соваючись за кожним рухом коня, втратив останні рештки сили й зомлів знову. І ми вирішили, що треба зняти його з коня та нести на руках. Візничий узяв абата попід пахви, а я — за ноги. Узвіз був крутенький, і я не раз думав, що ось-ось упаду зі своїм живим хрестом на каміння. Нарешті крутизна скінчилась. Ми вибралися на обгороджений плотами путівець, що перетинав косогір, і незабаром побачили ліворуч від себе перші дахи Валара. Тоді ми поклали свою нещасливу ношу на землю й зупинились на хвильку передихнути. Потім знов підняли пана Куаньяра й поплентались до села.

На сході вже займалось над обрієм рожеве світло. На побліднілому небі заблищала ранкова зоря. Вже озивалися пташки, і мій добрий учитель зітхнув.

Яхіль бігла попереду, стукала в кожні двері й питала, де знайти лікаря та ліжко для пораненого. Селяни з кошиками та козубами вже йшли збирати виноград. Один сказав Яхілі, що на майдані є Голарів заїзд.

— Ну, а цирульник Кокбер живе онде — бачите перукарську миску? То його вивіска. Он він і сам вийшов з дому, на виноградник збирається.

Цирульник виявився дуже чемним низеньким чоловічком. Він сказав нам, що має в домі вільне ліжко для недужого, бо нещодавно віддав заміж дочку. Потім звелів дружині, огрядній жінці в повстяному капелюсі поверх білого чепця, постелити ліжко в кімнаті унизу. Зробивши те, вона допомогла нам роздягти абата Куаньяра й покласти його на ліжко. А тоді пішла покликати священика.

Пан Кокбер тим часом заходився оглядати рану.

— Дивіться, зовсім невеличка, і кров майже не йде,— сказав я йому.

— Оце ж бо й погано,— відказав він,— це мені найдужче не подобається, паничу. Я волію, щоб рана була велика й кривавила.

— Бачу, що ви, як на сільського голяра та клістирника, тямите чимало,— сказав пан д'Анктіль.— Нема гірше, як оці маленькі глибокі рани, на вигляд начебто зовсім не страшні. Мені давай гарненький рубець через усе обличчя. І дивитись любо, й гоїться враз. Та знайте, чоловіче добрий, що цей поранений — мій капелан і я з ним граю в пікет. Чи зумієте ви мені поставити його на ноги, хоч на вигляд ви здатні хіба що клістири ставити?

— До ваших послуг,— уклонившись, відповів костоправ-цирульник.— Але я вмію ще вправляти кості й перев'язувати рани. Зараз я огляну оцю от.

— Оглядайте, тільки швидше, добродію,— втрутився я.

— Не кваптеся,— відказав він.— Треба спершу її обмити, і я чекаю, поки вода в казанку нагріється.

Мій добрий учитель, що трохи очуняв, промовив повільно, але досить голосно:

— Зі світильником у руці обійде він усі закутки Єрусалима, і те, що було сховане в темряві, вийде на світло.

— Що ви сказали, вчителю?— спитав я.

— Нічого, сину мій,— відповів абат.— Я висловлюю почуття, які пасують до мого стану.

— Вода нагрілася,— сказав мені цирульник.— Потримайте оцю миску біля ліжка. Я обмию рану.

Саме коли він проводив по грудях мого доброго вчителя губкою, намоченою в теплій воді, до кімнати ввійшли пані Кокбер і священик. Він мав у руці кошик і ножиці.

— То ось цей бідолаха,— сказав він.— А я вже був зібрався на свій виноградник, але про виноградник господень треба дбати насамперед. Сину мій,— додав він, підходячи до ліжка,— покладіться зі своєю недугою на нашого Спасителя. Може, вона не така тяжка, як здається. А тим часом треба коритись волі божій.

Тоді обернувся до цирульника:

— Пане Кокбер, чи дуже тут пильна справа? Чи мені можна ще піти на виноградник? Білий міг би й почекати, як і перестигне трошки, то дарма, та й дощик йому б не завадив: тільки солодший би зробився й соку більше набрав. Але чорний треба вже зібрати.

— Правду кажете, панотче,— відповів Кокбер.— Я в себе на винограднику вже знаходив плісняві грона. Що вціліло від посухи, пропаде від дощу.

— Що вдієш,— зітхнув священик.— Вогкість та суш — два вороги виноградаря.

— Щира правда,— погодився цирульник.— Але мені треба оглянути рану.

І з тими словами сильно надавив її пальцем.

— Ой! Катюго! — скрикнув поранений.

— Не забувайте, що Христос простив своїм катам,— нагадав священик.

— Так вони ж не були цирульники,— відказав абат.

— Негарно так казати,— зауважив священик.

— Не треба дорікати вмирущому, коли він пожартує,— сказав мій добрий учитель.— Адже я мучуся тяжко: цей чоловік ще раз убив мене, і я помираю вдруге. Першого разу я впав від рукн іудея.

— Що він хоче сказати?— спитав священик.

— Найкраще, панотче, не зважати на його слова,— порадив цирульник.— Не варто прислухатися до того, що кажуть недужі. Це все маячня.

— Помиляєтеся, Кокбере,— заперечив священик.— Треба слухати сповідь недужих, і часом такий християнин, що за весь вік свій слова путнього не сказав, перед смертю промовить такі слова, що відкриють перед ним райську браму.

— Я мав на увазі тільки земне,— відповів цирульник.

— Велебний отче,— озвався я,— пан абат Куаньяр, мій учитель, зовсім не марить, і це чиста правда, що його поранив один єврей на ім'я Мозаїд.

— Тоді в цьому треба вбачати особливу ласку божу,— сказав священик.— Господь захотів, щоб цей нещасний

загинув від нащадка тих, котрі розіп'яли сина його. Шляхи провидіння на нашій землі завжди мудрі. То як, пане Кокбер, можна мені йти на виноградник?

— Можна, паночте,— відповів цирульник.— Це погана рана, але не з тих, від котрих умирають зразу. Така рана, паночте, спершу награється з хворим, як кіт із мишею, і в тій грі можна виграти трохи часу.

— От і гаразд,— сказав священик.— Подякуймо ж богу, сину мій, що він дає вам ще скількись пожити; одначе життя наше нетривке й минуще. Треба бути завжди готовому покинути його.

Мій добрий учитель відповів поважно:

— Бути на землі, ніби й не будучи, володіти, ніби й не володіючи, бо мінливе лице світу сього.

Взявши в руки ножиці й кошик, священик сказав:

— Не так по вашій рясі та штанях, що їх я бачу он на ослінчику, як по ваших словах, сину мій, я зрозумів, що ви людина духовного сану й святого життя. Чи ви були висвячені?

— Так, він священик,— підтвердив я,— доктор богослов'я й учитель риторики.

— А якої єпархії?— спитав священик.

— Сеезької, в Нормандії, Руанського вікаріату.

— Славна церковна провінція,— сказав священик.— Одначе далеко не така старовинна й знаменита, як Реймська, до котрої належить моя парафія.

І вийшов.

День пан Куаньяр перебув досить спокійно. Яхіль зголосилась сидіти біля нього вночі. А я годині об одинадцятій увечері покинув дім пана Кокбера й пішов проситись на ночівлю до заїзду добродія Голара. На сільському майдані я побачив пана д'Астарака; тінь його, відкинута місяцем, перетинала весь майдан. За своєю звичкою філософ поклав мені руку на плече й заговорив поважно, як завжди:

— Час уже, сину мій, заспокоїти вас. Я поїхав із Мозаїдом тільки задля цього. Я бачу, що вам прикро докучають бісики. Ці дрібні земні духи обсіли вас, заморочили всілякими примарами, обплутали тисячами неправд і врешті штовхнули на втечу з моєї оселі.

— Ох, ласкавий пане, це правда, що я покинув ваш дім, начебто виявивши невдячність,— відказав я,— і прошу вас пробачити мені. Але переслідують мене стражники,

а не бісики. І мого доброго вчителя зарізано. Це ж не примара.

— Будьте певні, що бідолаху абата вразили на смерть сильфи, чиї таємниці він необачно розкрив,— сказав великий кабаліст.— Він украв у мене з шафи кілька самоцвітів, що їх створили сильфи, не довівши, одначе, до повної досконалості, так що вони ще не дорівнялися діамантам ні блиском, ні чистотою. Оця жадібність, та ще необачно вимовлене слово «Агла» і розгнівили сильфів так дуже. Треба вам, сину мій, знати, що навіть філософи не можуть відвернути помсти цього запального племені. За допомогою магії, та ще й зі слів Крітона я дізнався про цю блюзнірську крадіжку, якої припустився пан Куаньяр, що пихато нахвалявся вивідати, яким чином саламандри, сильфи й гноми згущують уранішню росу й помалу перетворюють її в кришталь та діаманти.

— Ох, ласкавий пане, я можу вас запевнити, що у нього й на думці не було нічого такого, а зарізав його кинджалом на шляху отой жахливий Мозаїд.

Ці слова страшенно не сподобались панові д'Астараку, і він з великим притиском попросив мене більше так не говорити.

— Мозаїд,— додав він,— так добре обізнаний із кабалою, що йому не треба самому ганятись за своїми ворогами, коли він захоче помститися їм. Будьте певні, сину мій: якби він захотів убити пана Куаньяра, то зробив би це чарами, не виходячи зі свого покою. Я бачу, що до вас іще не дійшли навіть найперші основи цієї науки. Насправді цей глибоковчений чоловік, дізнавшись від вірного Крітона, що небога його втекла, вирушив у дорогу, щоб наздогнати її й вернути додому. Він напевне так би й зробив, якби відкрив у душі цієї нещасної хоч просвіток жалю й каяття. Та переконавшися, що вона з головою поринула в розпусту, визнав за краще відлучити її й прокляти ім'ям Сфер, Кіл і Єлисеєвих звірів. Саме це він і зробив щойно перед моїми очима в кареті, де і спить і їсть сам, щоб не поділяти ліжка й страви з християнами.

Я мовчав, зчудований такою маячнею; але цей незвичайний чоловік звертався до мене так красномовно, що аж збентежив мою душу.

— Чому ви не хочете прийняти поради філософа й просвітитися? — сказав він.— Яку мудрість, сину мій, можете ви протиставити моїй? Зважте, що ваша мудрість

різниться від моєї тільки обсягом, але не суттю. Вам, як і мені, природа уявляється безліччю образів, що їх треба спізнати й упорядкувати; ці образи складають ніби рядок ієрогліфів. Ви легко розпізнаєте більшість цих знаків і пов'язуєте з ними певний зміст; але ви надміру схильні задовольнятися повсякденним і буквальним, а ідеального й символічного не шукаєте. А тим часом світ можна збагнути лише як символіку, і все, що ми в ньому бачимо,— це образне письмо, яке темний загал читає по складах, не розуміючи. Бійтеся, сину мій, безглуздо белькотіти та гугнявити слова цієї всесвітньої мови, як оті вчені, що сидять по академіях. Краще прийміть із моїх рук ключ до всеосяжного знання.

Він хвильку помовчав, тоді заговорив уже інтимнішим тоном:

— Вас, сину мій, переслідують вороги не такі грізні, як сильфи. І вашій саламандрі зовсім неважко буде визволити вас від бісиків, тільки попросіть її. Ще раз кажу вам: я приїхав сюди з Мозаїдом лише для того, щоб дати вам ці добрі поради й переконати вас вернутися до мене і провадити далі нашу працю. Я розумію, що ви хочете бути зі своїм нещасливим учителем аж до його кінця. Я вам цього не бороню. Але потім відразу вертайтеся до мого дому. Прощавайте! Я зараз-таки їду назад до Парижа разом із великим Мозаїдом, що на нього ви звели таку несправедливу підозру.

Я пообіцяв йому зробити все так, як він хоче, й поплентався до заїзду, де впав на вбогу постіль, знеможений утомою й горем.

Другого дня я рано-вранці прийшов до цирульника. Яхіль сиділа на плетеному стільці в головах у мого доброго вчителя, запнута чорною накидкою, випростана, пильна, поважна й терпляча, як справжня сестра-жалібниця. Пан Куаньяр, дуже червоний на виду, дрімав.

— Уночі йому було зле,— пошепки сказала вона мені.— Говорив, співав, називав мене сестрою Жерменою, підмовляв на любощі. Я, звісно, не ображаюсь; та з цього видно, що у нього мішається в голові.

— Леле! — вигукнув я.— Якби ви, Яхіль, не зрадили мене й не подались у мандри з цим дворянчиком, то мій добрий учитель не лежав би тут із пробитими грудьми.

— Я тільки за тим і шкодую гірко, що з нашим другом сталось таке лихо,— відповіла вона.— А щодо решти, то про неї не варт і згадувати, і я не розумію, Жаку, як ви можете про це думати в таку хвилину.

— Я весь час про це думаю,— відказав я.

— А мені воно й не в голові. В своєму горі на три чверті винні ви самі.

— Як це розуміти, Яхіль?

— А так, що я тільки виткала канву, а ви по ній гаптуєте, і ваша уява аж надто пишно розмальовує найбуденніші діла. Присягаюсь вам: я вже й на чверть не пам'ятаю того, що вас мучить; а ви так уперто про нього думаєте, що ваш суперник став ближчий вам, ніж мені. Облиште ці думки і дайте мені напоїти абата, бо він прокидається.

В ту хвилину до ліжка підійшов пан Кокбер зі своєю скринькою, наново перев'язав абата й сказав уголос, що рана видимо гоїться. А потім, відвівши мене набік, додав:

— Можу запевнити вас, що від рани ваш абат не помре. Але я боюся, що рана спричинила тяжке запалення і від нього він не одужає. Його тепер мучить сильна гарячка. А ось і панотець іде.

Мій добрий учитель упізнав священика й чемно спитав, як йому ведеться.

— Краще, ніж моєму виноградові,— відказав священик.— Його геть попсували земляна воша та черва, дарма що цього року діжонське духівництво влаштувало проти неї прегарний хресний хід із корогвами. Та, видно, доведеться на той рік улаштувати ще розкішніший і спалити більше свічок. А ще треба буде, щоб церковний суд знову піддав анафемі комах, які шкодять виноградникам.

— Велебний отче,— мовив мій добрий учитель,— а люди кажуть, ніби ви на своєму винограднику пустусте з дівчатками. Фе! В таких літах! Замолоду і я був ласий на це діло. Та час мене вгамував, і я нещодавно якось розминувся з черничкою, ані слівцем її не зачепивши. Ну, а ви, велебний отче, не так поводитеся з дівочками й чарочками. Та ви й гірші речі робите: берете гроші за обідню й не правите її. І церковне майно продаєте. Ви двоєженець і святокупець.

Ті слова так здивували й уразили священика, що він застиг із розкритим ротом, а щоки його скорботно обвисли і широке обличчя видовжилось.

— Як недостойно паплюжить цей чоловік мій сан! — видихнув він нарешті, звівши очі до стелі.— І які слова він вимовляє, маючи так скоро стати перед судом господнім! Пане абате, чи ж годиться так говорити вам, людині святого життя, що перечитала таку силу книжок?

Мій добрий учитель звівся на лікті. Гарячка вернула йому життєрадісний вираз, такий милий нам колись і такий недоречний та прикрий тепер.

— Це правда,— сказав він.— Я вивчав стародавніх авторів. Але прочитав я куди менше за другого вікарія єпископа Сеезького. Дарма що й зовні, й усередині він був справжнісінький осел, та до читання мав більший хист, ніж я. Бо він був косий на одне око і міг, примруживши, читати дві сторінки відразу. Ну, що скажеш, преподобнику? Ах ти, старий цапе! Бігаєш за повіями в місячні ночі, еге? Слухай, панотче, а твоя полюбовниця — достеменна відьма. У неї он і борода росте: це ж цирульникова дружина. Ох і гарні ріжки вона йому наставляє! Так йому й треба, цьому вилупкові: береться людей лікувати, а сам тільки й уміє, що клістири ставити.

— Господи милосердний! Що це він плете! — вжахнулася пані Кокбер.— Його, певно, біс опосів.

— Чимало я чув, як маячать хворі,— озвався й пан Кокбер,— але жоден не казав такого паскудства.

— Бачу я,— сказав священик,— що нам доведеться більше поморочитись, ніж я гадав, поки підготуємо цього недужого до християнської смерті. У нього в'їдлива вдача й усякі непристойності в голові, хоча зразу я цього не помітив. Він говорить не так, як годилось би священнослужителеві й хворому.

— Це від гарячки,— пояснив костоправ-цирульник.

— Коли б ця гарячка, якщо вона не минеться, не завела його в пекло,— сказав священик.— Він щойно виявив прикру неповагу до духовної особи. Одначе я й завтра прийду його напучувати, бо повинен, за прикладом нашого Спасителя, ставитись до нього з безмежним милосердям. Тільки не дуже мені віриться, що я чогось доможусь. А тут іще вдома біда: в давильні для вина зробилася щілина, а наймити всі на винограднику. Кокбере, не забудьте, скажіть тесляреві, щоб зайшов, а як недужому раптом стане гірше, пошліть по мене. Самі клопоти кругом!

Наступного дня панові Куаньяру було набагато краще, і ми вже надіялися, що він одужає. Він посьорбав бульйо-

ну і навіть трохи посидів у ліжку. Розмовляв з усіма нами лагідно й мило, як завжди. Цан д'Анктіль, що оселився в Голара, прийшов його провідати й досить немудро запропонував пограти в пікет. Мій добрий учитель, усміхнувшись, пообіцяв, що гратиме з ним через тиждень. Та надвечір гарячка вернулася. Блідий, з невимовним жахом у очах, пан Куаньяр весь трусився, цокотів зубами й кричав:

— Онде він, старий іудей! Його сплодила з Іудою Іскаріотом чортиця в подобі кози! Але його повісять на батьківській смоковниці, й нутрощі його випадуть на землю! Держіть його! Він мене вбиває! Ой, холодно!..

А за хвилину скидав із себе ковдри й скаржився, що йому душно:

— Пити хочеться. Дайте вина! Та холодненького. Пані Кокбер, ідіть швиденько покладіть його в криницю, хай остудиться, бо вдень буде спека.

Була глупа ніч, але в нього помішались у голові години.

— Ідіть хутчіше,— квапив він пані Кокбер,— тільки не будьте така недотепна, як дзвонар із сеезького собору: він спустив у колодязь пляшки, тоді пішов їх витягти, побачив своє відображення у воді та й почав волати: «Агей, панове, йдіть швидше поможіть, бо там унизу антиподи, вони повипивають наше вино, як ми його не витягнемо!»

— А він жартун,— мовила пані Кокбер.— Але вчора таке про мене казав, що й слухати сором. Якби я захотіла зраджувати Кокбера, то вже ж не з панотцем: не таке його звання, та й літа не такі.

Саме в ту хвилину увійшов священик.

— Ну, пане абате, як ви себе почуваєте?— спитав він мого вчителя.— Що нового?

— Богу дякувати, в моїй душі нічого нового немає,— відповів пан Куаньяр.— Адже сказав Іоанн Златоуст: уникайте новини, не ходіть стежками незвіданими, бо, заблукавши раз, блукатимете без кінця. Щодо цього я маю гіркий досвід. Я згубив себе тим, що ходив неторованими шляхами. Послухався власних порад, і вони завели мене в прірву. Велебний отче, я нещасний грішник, і безмір гріхів моїх гнітить мене.

— Оце прекрасні слова,— похвалив священик.— Сам бог підказав їх вам. Упізнаю його незрівнянну мову. Може, подбаємо трохи про спасіння вашої душі?

— Радісінько,— погодився пан Куаньяр.— Бо неподобства мої повстають проти мене. Я бачу, як підводяться вони — великі й малі. Бачу серед них червоні й чорні. Бачу дрібні, що гарцюють верхи на собаках та свинях, бачу й великі, опасисті, зовсім голі, з грудьми, як міхи, відвислими черевами в товстих зморшках і величезними задами.

— Чи можливо, щоб ви їх бачили так виразно?— здивувався священик.— Та якщо гріхи ваші справді такі, як ви кажете, сину мій, то краще не змальовувати їх; досить їх ненавидіти в душі.

— А ви чого хотіли, велебний отче? — відказав абат.— Щоб гріхи мої були гарні, мов Адоніс? Та годі про це. А ви, цирульнику, дайте мені напитися. Ви знали пана де ла Мюзардьєра?

— Не пригадаю такого,— відповів пан Кокбер.

— Тож знайте, що він був дуже ласий до жіноцтва,— сказав мій добрий учитель.

— На цю принаду диявол ловить багатьох людей,— зауважив священик.— Але до чого ви ведете, сину мій?

— Зараз почуєте,— відповів абат.— Пан де ла Мюзардьєр підмовив одну незайману дівчину, щоб прийшла до нього в стайню. Вона й справді прийшла, але він відпустив її такою, як була. А знаєте чому?

— Я не знаю,— відказав священик.— Та облишмо це.

— Стривайте,— не вгавав пан Куаньяр.— Він, щоб ви знали, не наважився її зайняти: боявся, що вона народить лоша, а його потім потягнуть до суду.

— Отакої! — вигукнув цирульник.— Йому б скоріше годилося боятись, що вона породить осла.

— Атож,— погодився священик.— Та все це нітрохи не наближає нас до раю. Тож вернімось на добру путь. Адже ви самі щойно казали нам такі повчальні слова!

Замість відповіді мій учитель заспівав досить гучним голосом:

Щоб наш король з нудьги не захворів,
Ми найняли п'ятнадцять дударів,
Тарідарайда!
Все ледацюг, нероб і гультяїв,
Тарідара!

— Коли вже вам так хочеться співати,— зауважив священик,— то заспівайте краще якусь гарну бургундську колядку. І душу звеселите, і богу вгодите.

— Залюбки,— відповів мій добрий учитель.— У Гі Барозе є колядки, хоча й простацькі на перший погляд, але ясніші від діамантів і коштовніші від золота. Ось, наприклад, така:

Як діва Христа породила,
Студеная нічка була,
Й дитину у яслах зігріло
Дихання бика та осла.
Нам Галлія славна зростила
Не 'дного осла і бика,
Не 'дного осла і бика,
Та доля у них не така.

Цирульник, його дружина й священик підхопили хором:

Нам Галлія славна зростила
Не 'дного осла і бика,
Не 'дного осла і бика,
Та доля у них не така.

А мій добрий учитель співав далі вже кволішим голосом:

Та ще ми не все розказали:
Не змерз щоб у яслах малюк,
Не ївши, не пивши стояли
Всю нічку і бик, і віслюк.
В парчі і шовку ми стрічали
Не 'дного осла і бика,
Не 'дного осла і бика,
Та вдача у них не така!

Тоді впав головою на подушку й замовк.

— Багато доброго в цьому християнині,— сказав нам священик.— Багато доброго, і мені самому щойно піднесли душу його прекрасні слова. Та все ж він мене турбує, бо все залежить від кінця, а хтозна, що там у нього на самому денці. Бог у доброті своїй дозволяє нам спастись за одну мить: але ця мить повинна бути остання, і все залежить від однієї хвилини, супроти якої решта життя нічого не важить. Тим-то я й тремчу за цього недужого, бо за його душу шалено змагаються ангели й чорти. Та не слід зневірятись у милосерді господньому.

Два дні минули в жахливій непевності. А потім пана Куаньяра здолала страшенна кволість.

— Надії вже нема,— шепнув мені пан Кокбер.— Дивіться, як його голова поринула в подушки, а ніс загострився.

І справді, ніс мого доброго вчителя, перше товстий та червоний, тепер скидався на тонке криве лезо свинцево-блідого кольору.

— Турнеброше, сину мій,— промовив він голосом ще звучним і сильним, але якимсь зовсім чужим,— я чую, що мені вже небагато зосталося жити. Піди приведи цього славного священика, бо я хочу висповідатися.

Священик був на своєму винограднику; туди я й побіг.

— Виноград уже зібрано,— сказав він мені,— і вродило краще, ніж я сподівався. Ну, ходімо, я вислухаю сповідь цього сердеги.

Я привів його до постелі мого доброго вчителя, і ми лишили священика наодинці з абатом.

Через годину він вийшов і сказав:

— Можу запевнити вас, що пан Жером Куаньяр помирає, сповнений найпрекрасніших почуттів — благочестя й покори душевної. На його прохання й зважаючи на ревність його я дам йому перед смертю святе причастя. Поки я надягатиму стихар та єпітрахиль, ви, пане Кокбер, пошліть, будь ласка, до ризниці хлопця, що прислуговує мені щодня на ранній обідні, й приготуйте кімнату для святого таїнства.

Цирульникова дружина замела в кімнаті, постелила на ліжку біле укривало, присунула до узголів'я столик, накритий скатертиною, поставила на ньому два свічники з запаленими свічками й мисочку зі свяченою водою та гілочкою самшиту.

Незабаром з вулиці почулося дзеленчання, і до кімнати ввійшли хлопчик-служка з дзвіночком у одній руці та хрестом у другій і священик у білому, що ніс святі дари. Всі ми — Яхіль, пан д'Анктіль, цирульник із дружиною і я — поставали на коліна.

— Pax huic domui [1],— сказав священик.

— Et omnibus habitantibus in ea [2],— додав служка.

---

[1] Мир дому сьому *(лат.)*.

[2] І всім мешканцям його *(лат.)*.

Потім священик зачерпнув свяченої води й покропив нею недужого та ліжко.

Якусь хвилину він молився подумки, тоді урочисто запитав:

— Сину мій, чи маєте ви щось сказати?

— Так, велебний отче,— відповів абат Куаньяр твердим голосом.— Я прощаю своєму вбивці.

Тоді священик видобув святощі з дароносиці й проголосив:

— Ecce agnus Dei, qui tollit peccata mundi[1].

Мій добрий учитель, зітхнувши, відказав:

— Як звернусь я до господа мого, коли сам я — лише прах і попіл? Як наважуся стати перед тобою, господи, не чуючи в собі й крихти добра, що дало б мені відвагу? Як насмію причаститися тіла твого, так часто вражавши нечестям своїм милосердні твої очі?

І абат Куаньяр прийняв останнє причастя в глибокій тиші, порушуваній тільки нашим риданням та гучним сяканням пані Кокбер.

Запричастившись, мій добрий учитель рукою підкликав мене до ліжка й сказав мені голосом кволим, але виразним:

— Жаку Турнеброше, сину мій, відкинь, за моїм прикладом, ті настанови, що я давав тобі в безумстві своєму, яке, на жаль, тривало весь мій вік. Бійся жінок і книжок, бо вони розслаблюють нас і навіюють гординю. Будь смиренний серцем і душею. Господь дає простим ясніше розуміння, ніж те, що можуть досягти вчені. Він— джерело всякого знання. Не слухай, сину мій, тих, хто мудруватиме, як я, над добром і злом. Хай не спокушає тебе краса й витонченість їхніх слів. Бо царство боже стоїть не на словах, а на чесноті.

І замовк, знесилений. Я вхопив його руку, що лежала на ковдрі, укрив її поцілунками й зросив слізьми. Я сказав йому, що він був для нас учителем, другом, батьком і що я не знаю, як житиму без нього.

Довгі години сидів я, прибитий горем, у ногах його ліжка.

Ніч він перебув так спокійно, що в мені ожила розпачлива надія. Цей стан тривав і весь наступний день. Та надвечір абат почав кидатись у ліжку й говорити щось

[1] Се агнець божий, що взяв на себе гріхи людські *(лат.)*.

так невиразно, що всі ті слова навіки лишаться таємницею його та бога.

Опівночі він запав у глибоку млість, і ми чули тільки, як його нігті легенько дряпають ковдру. Він уже не впізнавав нас.

Близько другої години він почав хрипіти: з грудей його вирівалися часті й рипучі віддихи, що їх було чути далеко, аж на вулиці. Те хрипіння було для мене таке жахливе, що воно вчувалося мені ще не один день після тієї скорботної ночі. Удосвіта він зробив рукою якийсь знак, що його ми не зрозуміли, і глибоко зітхнув. То було його останнє зітхання. У смерті обличчя його набуло величності, гідної того духу, що жив у ньому і що втрата його невідшкодна повік...

Валарський священик улаштував абатові Куаньяру урочистий похорон, відправив по ньому панахиду й оголосив відпущення гріхів.

Мого доброго вчителя поховали на цвинтарі. А пан д'Анктіль запросив на поминальну вечерю в Голара всіх, хто був на похороні. Там пили молоде вино й співали бургундських пісень.

Другого дня ми з паном д'Анктілем пішли подякувати священикові за його благочестиві труди.

— Ох, як же втішив нас цей абат своєю повчальною смертю! — сказав священнослужитель.— Мало бачив я християн, щоб умирали з такими прекрасними почуттями, і слід би увічнити пам'ять про нього гарним написом на могилі. Ви обидва, панове, люди освічені й складете такий напис, а я поклопочуся, щоб його вирізьбили на великому білому камені — до слова так, як ви напишете. Але пам'ятайте, що надгробний камінь має промовляти тільки хвалу богові.

Я запевнив його, що зроблю це діло якнайретельніше, а пан д'Анктіль і собі пообіцяв, що надасть епітафії блиску та доладності.

— Спробую скласти її французькими віршами,— сказав він,— на зразок тих, що пише пан Шапель.

— От і славно! — зрадів священик.— А ви не хочете подивитись на мою винодавильню? Вино цього року буде добре, а вродило стільки, що стане й для мене, і для служниці. Було б іще більше, якби не земляна воша.

Після вечері пан д'Анктіль зажадав пера й чорнила і заходився складати французькі вірші. Та дуже скоро, знетерпеливившись, пожбурив геть і перо, й чорнильницю, й папір.

— Турнеброше,— сказав він мені,— я написав тільки два рядки, та й то не знаю, чи вони гарні. Ось що в мене вийшло:

Поховано тут Куаньяра-абата.
Чи рано, чи пізно — всім треба вмирати.

Ці два рядки, відповів я йому, гарні вже тим, що до них не потрібен третій.

А сам я просидів цілу ніч, поки скомпонував отаку латинську епітафію:

D. O. M.

HIC JACET

IN SPE BEATAE AETERNITATIS

DOMINUS HIERONYMUS COIGNARD

PRESBYTER
QUONDAM IN BELLOVACENSI COLLEGIO
ELOQUENTIAE MAGISTER ELOQUENTISSIMUS
SAGIENSIS EPISCOPI BIBLIOTHECARIUS SOLERTISSIMUS
ZOZIMI PANOPOLITANI INGENIOSISSIMUS
TRANSLATOR
OPERE TAMEN IMMATURATA MORTE INTERCEPTO
PERIIT ENIM CUM LUGDUNUM PETERET
JUDAEA MANU NEFANDISSIMA
ID EST A NEPOTE CHRISTI CARNIFICUM
IN VIA TRUCIDATUS
ANNO AET. LII°.

COMITATE FUIT OPTIMA DOCTISSIMO CONVITU
INGENIO SUBLIMI
FACETIIS JUCUNDUS SENTENTIIS PLENUS
DONORUM DEI LAUDATOR
FIDE DEVOTISSIMA PER MULTAS TEMPESTATES
CONSTANTER MUNITUS
HUMILITATE SANCTISSIMA ORNATUS
SALUTI SUAE MAGIS INTENTUS
QUAM VANO ET FALLACI HOMINUM JUDICIO
SIC HONORIBUS MUNDANIS
NUNQUAM QUAESITIS
SIBI GLORIAM SEMPITERNAM
MERUIT

Тобто, коли перекласти по-нашому:

ТУТ СПОЧИВАЄ
В НАДІЇ НА ВІЧНЕ БЛАЖЕНСТВО
ПАН ЖЕРОМ КУАНЬЯР,
СВЯЩЕНИК,
СВОГО ЧАСУ ВЕЛЬМИ КРАСНОМОВНИЙ
УЧИТЕЛЬ РИТОРИКИ
В КОЛЕЖІ МІСТА БОВЕ,
РЕТЕЛЬНИЙ БІБЛІОТЕКАР
ЄПИСКОПА СЕЗЬКОГО,
АВТОР ПРЕЧУДОВОГО ПЕРЕКЛАДУ
ЗОСИМИ ПАНОПОЛІТАНСЬКОГО,
НА ЖАЛЬ, НЕ ЗАКІНЧЕНОГО
ЧЕРЕЗ ПЕРЕДЧАСНУ СМЕРТЬ.
НА П'ЯТДЕСЯТ ДРУГОМУ РОЦІ ЖИТТЯ
ЙОГО СМЕРТЕЛЬНО ВРАЗИЛА НА ЛІОНСЬКОМУ ШЛЯХУ
ЗЛОЧИННА РУКА ІУДЕЯ,
І ТАКИМ ЧИНОМ ПОЛІГ ВІН ЖЕРТВОЮ
НАЩАДКА МУЧИТЕЛІВ ІСУСА ХРИСТА.

БУВ ВІН ЛЮБ'ЯЗНИЙ У ПОВОДЖЕННІ,
ВЧЕНИЙ У РОЗМОВІ,
СПОВНЕНИЙ ВИСОКОГО ДУХУ,
ЩЕДРИЙ НА ДОТЕПНІ СЛОВА Й ГАРНІ ПОВЧАННЯ
І СЛАВИВ БОГА В ДІЛАХ ЙОГО.
ЧЕРЕЗ УСІ БУРІ ЖИТТЯ ПРОНІС ВІН
НЕПОХИТНУ ВІРУ.
У ПРАВДИВО ХРИСТИЯНСЬКІЙ ПОКОРІ
БІЛЬШЕ ДБАЮЧИ ПРО СПАСІННЯ ДУШІ СВОЄЇ,
АНІЖ ПРО СУЄТНИЙ ТА ОБЛУДНИЙ СУД ЛЮДСЬКИЙ,
НЕ ЗДОБУВШИ СОБІ ШАНИ
НА ЦЬОМУ СВІТІ,
ВТОРУВАВ ВІН СОБІ ПУТЬ ДО ВІЧНОЇ СЛАВИ.

Через три дні після того, як мій добрий учитель віддав богу душу, пан д'Анктіль вирішив їхати далі. Берлин уже полагодили. Пан д'Анктіль наказав візничим, щоб завтра вранці були готові до від'їзду. Товариство його ніколи не було для мене приємне. А в тій журбі, що мене опанувала, воно стало й зовсім ненависне мені. Я не міг і подумати про те, щоб їхати з ним та Яхіллю. Отож я наважився пошукати служби в Турню чи в Макопі й жити там нишком, поки минеться буря й можна стане вернутись до Парижа, де тато й матуся, я був певен, приймуть мене з розкритими обіймами. Про цей намір я повідомив пана д'Анктіля, перепросивши, що не супроводитиму його далі. Спершу він спробував ме-

не затримати, ще й так приязно, як я зовсім не сподівався, та врешті досить охоче погодився розлучитись. Яхілі це далося не так легко; проте, розважна від природи, вона зрозуміла, чому я хочу її покинути.

Увечері перед нашим прощанням, коли пан д'Анктіль пив вино й грав у карти з костоправом-цирульником, ми з Яхіллю вийшли на майдан подихати свіжим повітрям. Кругом розливались пахощі трав, гучно сюрчали коники.

— Яка гарна ніч! — сказав я.— Така буває раз на рік, а може, мені й довіку не судилося побачити кращої.

Сільський цвинтар, весь у зелені, стелив перед нами свої нерухомі трав'яні хвилі, а місячне сяйво вибілило надгробки, розкидані в темній траві. Обом нам водночас спало на думку піти попрощатися з нашим другом. Могила його була позначена зрошеним слізьми хрестом, укопаним у м'яку землю. Камінь, на котрому мали вирізьбити епітафію, ще не був поставлений. Ми сіли поруч на траву і в несвідомому природному пориві впали одне одному в обійми, не боячися, що своїми поцілунками образимо пам'ять друга, чия глибока мудрість робила його безмежно поблажливим до людських слабостей.

І раптом Яхіль шепнула мені на вухо, до якого саме тулилась губами:

— Я бачу пана д'Анктіля. Він стоїть за огорожею й пильно дивиться в наш бік.

— Невже він може бачити нас у темряві? — спитав я.

— Він напевне бачить мої білі спідниці,— відповіла вона.— А цього, я гадаю, вистачить, щоб йому захотілося побачити й більше.

Я вже подумав був вихопити шпагу, твердо наважившись захищати двоє життів, у ту хвилину, власне кажучи, майже злитих в одне. Та мене здивував спокій Яхілі: ані голосом, ані жодним рухом вона не виказувала страху.

— Тікайте,— сказала вона,— за мене не бійтесь. Я навіть рада, що він нас тут заскочив. Бо я вже почала обридати йому, а такі пригоди якнайкраще розпалюють жадання й присмачують любов. Ідіть, залиште мене. У першу мить мені буде непереливки, бо вдача у нього скажена. Він мене налупцює, але після цього я стану йому тільки дорожча. Прощавайте!

— Леле! — вигукнув я.— То ви, Яхіль, використали мене лиш на те, щоб підігріти жагу в моєму суперникові?

— Оце гарно! Почніть ще й ви зі мною сваритись! Ідіть, кажу вам!

— Та невже ж я маю отак покинути вас?

— Так треба! Прощавайте! Не можна, щоб він застав вас тут. Я, звісно, хочу розбудити в ньому ревнощі, але не надмірні. Прощавайте, прощавайте!

Ледве-но я відійшов на кілька кроків у лабіринті могилок, пан д'Анктіль, підступивши ближче, впізнав коханку й почав кричати на неї та лаяти її так гучно, що мало не побудив усіх валарських мерців. Мене поривало бігти рятувати Яхіль від його люті. Я думав, що він її вб'є. Я вже почав скрадатися поза надгробками їй на поміч. Та, постеживши за ними дуже пильно кілька хвилин, я побачив, що пан д'Анктіль потяг її геть з кладовища й далі до Голарового заїзду. Лють у ньому вже докипала, і Яхіль здатна була сама, без сторонньої допомоги втишити її.

Коли вони зайшли до їхньої кімнати, і я вернувся до своєї. Цілу ніч я не спав, а вдосвіта, видивляючись надвір крізь шпарку між розхиленими завісками, побачив, як вони йдуть подвір'ям до воріт у щонайліпшій злагоді.

Від'їзд Яхілі ще дужче роз'ятрив мою тугу. Я впав долілиць посеред кімнати і, сховавши обличчя в долоні, проплакав до вечора.

Відтоді життя моє втратило інтерес, якого надавали йому обставини, і моя доля, знову ставши відповідною моїй вдачі, вже не являє нічого незвичайного. Якби я повів ці спогади далі, моє оповідання дуже скоро здалося б нудним. Тож я й закінчу його в небагатьох словах. Валарський священик дав мені рекомендаційного листа до одного виноторговця в Маконі, і я прослужив там два місяці, а потім тато написав мені, що мою справу владнано і мені вже можна безпечно вертатись до Парижа.

Я зразу сів у диліжанс і доїхав до рідного міста разом із партією новобранців. Серце моє гучно забилось, коли я знову побачив вулицю св. Якова, дзигарі на церкві св. Бенедикта, вивіску крамнички «Три діви» та книгарню пана Блезо «Під образом св. Катерини».

Матуся заплакала, вгледівши мене; я теж заплакав, тоді ми обнялись і ще поплакали вдвох. А тато, прибігши мерщій з «Малюка Бахуса», сказав схвильовано, але вдаючи поважного:

— Жако, синку, не потаю, що дуже був розсердився на тебе, коли до «Королеви Гусячі Лапки» прийшли по твою душу стражники, а не заставши тебе, хотіли натомість забрати мене. Вони й слухати нічого не хотіли — казали, що у в'язниці я матиму досить часу все пояснити. На тебе подав скаргу пан де ла Герітод. Я вже думав, що ти там бозна-чого накоїв. Та коли дізнався з твоїх листів, що то була сута марничка, то тільки й думав, як тебе вирятувати. Не раз я радився з хазяїном «Малюка Бахуса», як затерти твою справу. Він мені щоразу казав: «Майстре Леонаре, візьміть добру торбину грошей та підіть до судді, то він вам зробить сина білішим від снігу». Та гроші тепер на вулиці не валяються, і нема в моєму домі ні курки, ні гуски, ні качки такої, щоб несла золоті яєчка. Нині будь радий, коли за птицю на дрова для вогнища виручиш. На щастя, твоя свята й достоїна матуся надумала піти до матері пана д'Анктіля, бо ми знали, що вона клопочеться за свого сина, котрого шукали разом із тобою і в тій самій справі. Адже я дізнався, що ти, Жако, наробив бешкету в компанії з дворянином, а я ж не пень який, щоб не розуміти, яка це честь для всієї нашої родини. Отож твоя матуся попросилася, щоб пані д'Анктіль прийняла її в своєму домі у Сент-Антуанському передмісті. Вбралась як слід, ніби до церкви, і пані д'Анктіль прийняла її дуже ласкаво. Матуся твоя, Жако, свята жінка, але на звичаях не дуже знається і спочатку заговорила не до ладу. Каже: «В наші літа, вельможна пані, нам, крім бога, лишаються тільки діти». Ну хіба годиться казати таке пишній дамі, в котрої ще й зальотники є!

— Помовч, Леонаре! — розсердилась матуся.— Що там ти знаєш про пані д'Анктіль та про її поведінку. Певне, я з нею говорила як слід, коли вона так мені відповіла: «Не турбуйтеся, пані Менетріє, я клопотатимусь за вашого сина, як і за свого. Покладіться на мене». І хіба не правда, Леонаре, що не минуло й двох місяців, як нам переказали, щоб наш Жако вертався додому й нічого не боявся?

Ми всмак повечеряли. Тато спитав мене, чи думаю я лишатись на службі в пана д'Астарака. Я відповів, що після смерті мого доброго, навіки незабутнього вчителя мені зовсім не хочеться жити разом із отим кровожерним Мозаїдом у пана, котрий платить своїм слугам тільки

гарними словами. Тато ласкаво запропонував мені крутити в нього рожна.

— Останнім часом,— сказав він,— я наймав брата Ангела, та в нього це діло не виходить так гарно, як у Міро — і навіть як у тебе. То, може, вернешся, синку, на свій ослінчик біля вогнища?

Та матуся, жінка хоч і проста, але досить розумна, знизала плечима й мовила:

— Панові Блезо, що держить книгарню «Під образом святої Катерини», потрібен прикажчик. Оце, Жако, служба якраз для тебе. Натура в тебе спокійна, манери хороші. Якраз те, що треба, щоб продавати божественні книжки.

Я зразу пішов туди, і книгар узяв мене на службу.

Нещастя навчили мене розуму. Я не гребував своїм скромним ділом і виконував його ретельно, обмітаючи пилюку з книжок та замітаючи підлогу, тож хазяїн був з мене задоволений.

Обов'язок чемності велів мені скласти візит панові д'Астараку, і в неділю наприкінці листопада, після обіду, я зібрався до великого алхіміка. Від вулиці св. Якова до Саблонського хреста далеченько, а календар не бреше, що дні в листопаді короткі. Поки я дістався до Руля, вже смеркло, й безлюдний шлях оповила чорна імла. В смутній задумі йшов я крізь темряву.

«Гай-гай! — думав я.— Це ж скоро вже рік, як я вперше йшов цим шляхом по снігу, вдвох із моїм добрим учителем, що спочиває тепер у бургундському селі на узгірку серед виноградників. Він склепив очі в надії на вічне життя. І цю надію годиться поділяти з такою мудрою і вченою людиною. Хай мене бог довіку боронить від сумнівів щодо безсмертя душі! Та як потаїти від себе: все, що стосується того світу й життя в ньому, належить до тих холодних істин, у які й вірити холодно, бо вони не мають ні смаку, ні запаху, отож їх сприймаєш, не відчуваючи нічого. Ось і мені анітрохи не легше від думки, що колись у раю я знов побачу пана Куаньяра. Бо напевне я там його не пізнаю, і мова його там не матиме того чару, якого надавали їй земні пригоди».

Отак міркуючи, я зненацька вгледів перед собою велику заграву, що охопила півнеба. Туман наді мною почервонів, і в ньому палахкотіло ясне світло. У вогкому повітрі потягло задушливим димом. Я відразу подумав, чи це не замок пана д'Астарака горить, і, піддавши ходу, незабаром пересвідчився, що здогад мій аж надто слуш-

ний. Ось переді мною виступив темним силуетом на тлі заграви Саблонський хрест, і зразу я побачив замок, усі вікна якого світились, ніби там буяло якесь пекельне свято. Зелена хвіртка була виламана. У парку метушились якісь тіні й чути було перелякані голоси. То збіглись люди з передмістя Нейї дивитись на пожежу й рятувати, що можна. Кілька душ пускали з помпи струмінь води, що в жаркому полум'ї зразу оберталась на пару. Над замком здіймався стовп густого диму. Довкола мене падав дощ іскор та сажі, і скоро я помітив, що моє убрання й руки почорніли. У розпачі подумав я, що це ж розвіюється попелом у повітрі безліч прекрасних книжок та дорогоцінних рукописів, котрі так тішили мого доброго вчителя,— серед них і твір Зосими Панополітанського, над яким ми працювали в найсвітлішу пору мого життя.

Я бачив, як умирав абат Жером Куаньяр. І тепер мені здавалось, наче сама душа його, лагідна і осяйна душа обертається на попіл разом з царицею бібліотек. Я почував, що й якась частина мого єства гине разом з ними. Знявся вітер, він роздмухував пожежу, і полум'я ревло, мов тисяча ненажерливих пащ.

Побачивши якогось чоловіка з Нейї, в накинутій на плечі одежині, зчорнілого ще дужче від мене, я спитав його, чи врятували пана д'Астарака та його людей.

— Ніхто не вибрався з замку,— відповів мені він,— крім старого єврея, що побіг із якимись згортками на болота. Він жив у будиночку сторожа, від річки, і всі ненавиділи його за віру та за злочини, що їх він нібито накоїв. Хлопчаки погналися за ним, і, втікаючи від них, він упав у Сену. Витягли його з води вже неживого: він притискав до грудей якусь чаклунську книжку й шість золотих чашечок. Як хочете, то подивіться на нього, він лежить отам на березі, в жовтій лахманині. Страшний такий, очі вирячені.

— Ох, він заробив такий кінець своїми злочинствами,— відказав я.— Та його смерть не верне мені найкращого з учителів, котрого він зарізав. Але скажіть мені: чи не бачили самого пана д'Астарака?

Не встиг він відповісти, як одна з тіней, що метушились поблизу, перелякано закричала:

— Дах валиться!

І я з жахом побачив угорі високу чорну постать пана д'Астарака. Алхімік біг понад ринвою й гучно кричав:

— Здіймаюсь на крилах вогню в оселі божественного життя!

Враз покрівля зі страшним гуркотом завалилась, і величезне полум'я поглинуло друга саламандр.

Не буває такого кохання, що встояло б перед розлукою. Спогад про Яхіль, пекучий спочатку, помалу стерся й лишив у мені тільки невиразну прикрість, та й не сама Яхіль була її причиною.

Пан Блезо старів. Він перебрався до Монружа, в свій сільський будиночок, а книгарню продав мені за довічну ренту. Ставши замість нього власником книгарні «Під образом св. Катерини» й членом корпорації книгарів, я забрав до себе тата й матусю, бо харчівня їхня вже зовсім занепала. Мені дуже подобалась моя скромна книгаренька, і я заходився її прикрашувати. На дверях прибив старі венеціанські карти й повчальні вислови з алегоричними гравюрами: це, звичайно, прикраси старосвітські й химерні, але друзям наук вони до смаку. Моя власна освіченість майже не шкодить мені в торгівлі, бо я намагаюсь її приховувати. Куди більше заважала б вона мені, коли б я був книгарем-видавцем, як Марк-Мішель Рей, і мусив, як він, заробляти на прожиток коштом загальної глупоти.

Я держу, як то кажуть, класичних авторів, а цей товар має попит на нашій ученій вулиці св. Якова, що її славні й старовинні пам'ятки я б колись із великою втіхою описав. Перший паризький друкар улаштував тут свою друкарню, таку шановану в нащадків. Панове Крамуазі, яких Гі Патен назвав королями вулиці св. Якова, видали тут усі твори наших істориків. Ще до заснування Французького колежу королівські читці П'єр Данес, Франсуа Вотабль, Рамю читали тут лекції в порожньому складі, куди долітав крик і лайка носіїв та праль. А як не згадати Жана де Мена, що в маленькому будиночку на цій-таки вулиці написав «Роман про Трояндy»? [1].

---

[1] Жак Турнеброш не знав, що Франсуа Війон жив на вулиці св. Якова, біля монастиря св. Бенедикта, в будинку, прозваному «Дім із зеленими дверима». Учень пана Жерома Куаньяра, безперечно, радий був би згадати цього давнього поета, що знав у житті, як і він, багато всіляких людей. *(Прим. видавця).*

Я займаю весь старовинний будинок, поставлений щонайпізніш у готські часи, як видно з дерев'яних балок, що перехрещуються на вузькому фасаді, двох горішніх поверхів, що виступають один над одним, та крутого даху, критого позеленілою від моху черепицею. Будинок має тільки по одному вікну на кожному поверсі. У вікні другого поверху, якраз над моєю вивіскою — образом святої Катерини — цілий рік видно квіти, а перед ним натягнені мотузочки, по яких навесні плетуться кручені паничі та красоля. Це моя матуся садить їх та поливає.

То — вікно її кімнати. Її часто видно в ньому з вулиці, як вона сидить і читає молитовник, надрукований великими літерами. Літа, побожність і материнська гордість надають їй вельми поважного вигляду, і, побачивши її воскове обличчя під високим білим чепцем, будь-хто подумає, що це багата міщанка.

Тато мій, постарівши, теж набув великої поважності. Він любить гуляти на свіжому повітрі, отож я доручаю йому відносити покупцям додому замовлені книжки. Спершу я наймав для цього діла брата Ангела, та він канючив у моїх клієнтів милостиню, умовляв їх цілувати реліквії, крав у них вино, лапав їхніх служниць і губив половину моїх книжок по всіх стічних рівчаках околиці, тож я дуже скоро відмовився від його послуг. Та моя добра матуся, котру він переконав, ніби знає таємні шляхи до раю, не жаліє для нього миски юшки й келиха вина. Чоловік він не лихий, і я й сам урешті відчув якусь приязнь до нього.

Мою книгарню відвідує багато вчених людей і декілька видатних мислителів. Це найбільша перевага мого фаху, що я день у день зустрічаюся з достойними людьми.

Серед тих, хто найчастіше приходить до мене погортати нові книжки та по-приятельському погомоніти, є історики, не гірші від Тілемона, проповідники, красномовністю рівні самому Боссюе й навіть Бурдалу, поети комедійні й трагедійні, богослови, в яких чистота звичаїв поєднана з твердістю у віровченні, шановні автори авантюрних романів, математики й філософи, здатні вимірювати й зважувати світи, як пан Декарт. Я захоплююсь ними, я смакую кожне їхнє слово. Та жоден з них, на мою думку, не може зрівнятися розумом із незабутнім моїм учителем, що його я мав нещастя втратити на Ліонсько-

му шляху, жоден не досяг такої незрівнянної витонченості мислення, такого лагідного благородства, такого дивовижного багатства душі, завжди відкритої й безмежно щедрої, мов ті мармурові урни в садах, що з них завжди тече життєдайна вода; у жодному не знаходив я такого невичерпного джерела знання й доброчесності, з якого мав я щастя напитися змолоду; в жодному не бачу я й тіні тієї краси, мудрості, сили мислі, що сяяли в панові Жеромі Куаньярі. І я вважаю, що приємніший розум ніколи ще не розцвітав на нашій землі.

Погляди пана Жерома Куаньяра

Переклав *Віктор Шовкун*

АБАТ ЖЕРОМ КУАНЬЯР

Октавові Мірбо

Мені немає потреби переказувати тут у всіх подробицях життя абата Жерома Куаньяра, учителя риторики в колежі міста Бове, бібліотекаря єпископа Сеезького, Sagiensis episcopi bibliothecarius solertissimus, як написано в його епітафії, згодом платного писаря на цвинтарі при церкві Невинних Немовлят, а в кінці життя доглядача Астараківни, цієї цариці бібліотек, загибель якої для всіх нас — тяжка й непоправна втрата. Його спіткала смерть по дорозі в Ліон від руки єврея-кабаліста на ім'я Мозаїд (Judaea manu nefandissima). Він залишив по собі кілька незавершених трактатів та пам'ять про мудрі думки, які висловлював у розмовах з друзями. Всі обставини незвичайного життя і трагічної смерті абата Жерома Куаньяра переказав пізніше його учень Жак Менетріє, прозваний Турнеброшем, тобто Рожнокрутом, бо його батько, що держав харчівню на вулиці св. Якова, не раз садовив сина крутити над вогнищем рожна. Цей Турнеброш любив абата ніжно й віддано і називав його своїм добрим учителем. «Такого високого розуму,— казав він,— людство досі не знало». Жак Менетріє написав спогади, де скромно й правдиво розповів про життя абата Куаньяра, і той ожив під його пером, як Сократ у «Меморабіліях» Ксенофонта.

Глибоко шануючи пам'ять учителя, він сумлінно й доброзичливо виклав усе, що знав, і зумів створити напрочуд живий портрет. Коли читаєш його твір, в уяві постають чудові портрети Еразма Гольбейнової роботи, якими ніколи не перестануть милуватися відвідувачі Лувру,

Гемптон-Корта чи Базельського музею. Коротше кажучи, він залишив нам шедевр.

Можна, звичайно, дивуватися, чому Жак Турнеброш не захотів видрукувати свій твір. Адже, відкупивши пізніше в пана Блезо книгарню «Під образом св. Катерини» на вулиці св. Якова і ставши книгарем та видавцем, він легко міг це зробити. Можливо, живучи серед книжок, він боявся, що його аркуші лише збільшать страхітливу купу заляпаного чорною фарбою паперу, який зотлівав, не потрібний нікому, на полицях у букіністів. Досить пройтися по набережних Сени перед копійчаними прилавками, де дощ і сонце повільно, але невблаганно перетворюють на порох сторінки, що писалися для безсмертя, і ми легко зрозуміємо Жака Турнеброша. Так само як зворушливі людські черепи, що їх колись Боссюе посилав настоятелеві Траппи, нагадували відлюдникові про плинність усього сущого, так і ці прилавки здатні навіяти письменникові думку про марноту літературної праці. Не стану критися, я й сам по дорозі від Королівського до Нового мосту не раз глибоко відчував цю марноту. Мені б хотілося вірити, що учень такого мудрого навчителя, як абат Жером Куаньяр, умів тверезо оцінити справжню вартість літературної слави і тільки тому не захотів видрукувати свій твір. Гадаю, він добре розумів, що насправді ця слава нічого не варта, знав, яка вона непевна й примхлива, залежна від випадку, від безлічі дрібних і нікчемних обставин. Бачачи, які тупі, брутальні й жалюгідні його сучасники, він не мав ніяких підстав сподіватися, що їхні нащадки так відразу стануть освіченими, справедливими, доброзичливими. Зате він знав, що майбутнє, не дошукуючись, хто винен, а хто правий у наших чварах, щедро нас обдарує байдужістю. Усіх порівну, як великих, так і непримітних, воно мирно вкриє забуттям і мовчанкою — навряд чи щодо цього може бути який сумнів. Але якщо навіть ми помиляємось, якщо наступні покоління все ж таки збережуть пам'ять про наші імена й твори, то наші думки зможуть їх привабити хіба що химерною грою сторонніх значень та недомовок, бо з творів геніїв у віках більше нічого не залишається. Шедеври живуть так довго тільки завдяки жалюгідним зусиллям учених педантів, які своїми пишномовними розумуваннями неймовірно роздимають невинні каламбури, зроджені в душах митців. Я не

побоюся сказати, що ми сьогодні не розуміємо жодного рядка з «Іліади» чи «Божественної комедії» так, як вони були спершу задумані. Жити — означає постійно оновлюватись, і посмертне життя наших думок не уникає цього закону: вони існують після нас лише при умові, що стають із часом чимраз відмінніші від тих, якими ми колись випустили їх у світ. Те, за що нами захоплюватимуться в майбутньому, нам зовсім чуже.

Одначе сам Жак Турнеброш, мабуть, і гадки не мав удаватися в такі роздуми з приводу маленької книжки, яка вийшла з-під його пера. Ми образили б його пам'ять, якби припустили, що він був про себе зависокої думки.

Мені здається, я розумію його. Я багато міркував над його книжкою. Усе, що він висловив і про що змовчав, свідчить про глибоку душевну скромність. Та навіть якщо він і здогадувався про свій талант, то знав, звичайно, що талант люди найменше схильні прощати. Люди легко прощають іншим тільки підступну вдачу та ницість душі. Ставляться поблажливо до мерзотників, до лиходіїв, і навіть чуже багатство не так їм муляє очі, коли відомо, що воно нажите нечесно.

Люди обмежені охоче звеличують і вихваляють усяких нікчем, мабуть, гадаючи, що цим вони прославляють самих себе. Слава людини пересічної нікого не ображає. Навпаки, вона таємно лестить юрбі. Але талант від природи має в собі щось викличне, і йому рідко щастить уникнути глухої ненависті й обмови. Коли Жак Турнеброш мудро вирішив триматися осторонь від сумнівної слави і не став розворушувати дошкульними рядками своїх мемуарів осине кубло злостивців та дурнів, то можна лише позаздрити його здоровому глуздові і визнати його гідним учнем свого вчителя, великого знавця людських слабостей. Так воно було чи не так, але Турнеброшів рукопис залишився не виданий і пролежав більше ста років у забутті. Мені воістину пощастило, коли я натрапив на нього в антикварній крамничці на бульварі Монпарнас, де за брудними шибками вітрини упереміш були виставлені хрести Лілеї, Липневі ордени та медалі Святої Єлени — чи знав хазяїн, який сумний урок примиренства підносить він поколінням? Я опублікував цей рукопис у 1893 році під заголовком «Харчівня «Королева Гусячі Лапки» (1 томик в 1/18 аркуша). Відсилаю до нього читача — він напевне знайде там більше нового й

цікавого, аніж можна сподіватися від такої старої книжки. Але зараз мова не про цей твір.

Річ у тім, що Жак Турнеброш не вдовольнився, розказавши про вчинки й погляди свого вчителя у вигляді зв'язної оповіді. Він записав іще кілька монологів і бесід абата Куаньяра, що не знайшли місця в мемуарах (така назва якраз пасує до «Харчівні «Королева Гусячі Лапки»). Ці записи склали невеличкий зошит, який попав мені до рук разом із іншими його паперами.

Ось цього зошита я й друкую тепер під заголовком «Погляди пана Жерома Куаньяра». Підбадьорений доброзичливістю, з якою читачі зустріли попередню книжку Жака Турнеброша, я вирішив відразу опублікувати й ці бесіди, де знову з'являється колишній бібліотекар єпископа Сеезького і, як завжди, з поблажливою мудрістю і добродушним скептицизмом висловлює свої думки про людей, дивовижно змішуючи відверту зневагу з прихильністю. Я не беру на себе відповідальності за ті погляди, що їх цей філософ висловлює з різних питань політики і моралі. Як сумлінний видавець, я лише намагатимусь показати думки свого автора у найсприятливішому світлі.

Незалежний розум абата Куаньяра ніколи не брав на віру прописних заяложених істин і ніколи не приєднувався беззастережно до загальної думки, за винятком католицької релігії — у питаннях віри він був несхитний. У всьому іншому пан Жером Куаньяр не боявся виступити проти свого сторіччя. За саме лиш це він заслуговує глибокої пошани. Ми маємо бути вдячні мислителям, які боролися з забобонами. Але хвалити їх досить легко і куди важче — наслідувати. Забобони розвіюються й утворюються повсякчас, швидкоплинні та перебіжні, мов хмари. Їм властиво бути священними, перш ніж стати огидними, і не так часто можна зустріти сміливців, позбавлених марновірства своєї доби і здатних дивитися в очі тому, на що юрба боїться зводити погляд. Абат Куаньяр відзначався незалежністю думки, хоч стояв на найнижчих щаблях суспільства, і це, я гадаю, ставить його багато вище за того ж таки Боссюе чи за інших подібних до нього знаменитостей, звеличених не стільки власними заслугами, скільки традиційним блиском свого високого становища в суспільстві, що задурно дісталося їм у спадок.

Але, віддавши абатові Куаньяру належне за те, що він жив вільний духом і не знав помилок, притаманних юрбі, за те, що примари наших страхів і пристрастей зовсім його не тривожили, ми не повинні також забувати про його мудрі й глибокі погляди на природу і на суспільство; мабуть, для того, щоб приголомшити й зачарувати людство всеосяжною і стрункою системою мислення, йому бракувало лише спритності або бажання щедро сипати софізмами, зліплюючи ними свої думки в одне ціле, наче цементом. Тільки в такий спосіб споруджуються великі будови філософської думки: за вапно для них править софістика. Але абатові Куаньяру дух системи, або, якщо хочете, симетрії, не був притаманний. Якби не це, то ми побачили б його тим, ким він насправді й був, тобто наймудрішим серед моралістів, людиною, в якій дивовижно поєдналися Епікур і святий Франціск Ассізький.

Саме ці двоє, на мою думку, були найкращими друзями, що їх стражденне заблудле людство досі зустріло на своєму всипаному терням шляху. Епікур відучив людей усього безглуздо боятися і навчив їх шукати такого щастя, яке відповідало б їхній жалюгідній природі та їхнім мізерним силам. Добрий святий Франціск, чоловік лагіднішій і чуттєвіший, прилучав до блаженства через самозаглиблення і закликав, щоб, за його прикладом, душі сповнювалися радістю, поринаючи в безодню екзальтованої самоти. Обидва вони чинили добро: один — руйнуючи оманливі ілюзії, другий — створюючи ілюзії, від яких не пробуджуються.

Однак не будемо перебільшувати. Ні вчинками, ні навіть помислами абат Куаньяр, звичайно, не був рівнею ні найсміливішому з мудреців, ні найпалкішому серед святих. Він відкривав істини, але не мав звички кидатися в них, немов у прірву. Навіть у найсміливіших своїх розвідках він ступав спокійним кроком людини, що просто вийшла прогулятися. Він зневажав людей, але разом з усіма зневажав і себе. Йому бракувало неоціненної ілюзії, властивої Беконові й Декартові, що, переставши вірити в будь-кого, зберегли віру в себе. Він носив у собі істини, але завжди в них сумнівався і, пітрохи не хизуючись, щедро розсипав скарби свого інтелекту. Він був позбавлений звички, притаманної всім мислителям: вважати себе вищим за найбільших геніїв. І це була його фатальна помилка, бо слава приходить лише до того, хто

її домагається. А абат Куаньяр виявив себе не тільки легкодухим, а й непослідовним. Досягши вершин філософії, він не повинен був соромитись оголосити себе першим серед людей. Але, незмінно чистий душею і серцем, він так і не зміг чи не захотів поставити себе над всесвітом. Та чи не за це я його найдужче й люблю?

Я не побоюся сказати, що абат Куаньяр, філософ і християнин, дивовижно поєднує в собі епікуреїзм, який оберігає нас від печалі, і святу простоту, що дарує нам радість.

Вельми знаменно, що ідею бога він не лише брав на віру, згідно з догматами католицької церкви, а й намагався обгрунтувати її аргументами раціональної думки. Він ніколи не наслідував спритних професійних богословів, що пристосовують бога до своїх практичних потреб і виставляють його перед нами в образі мораліста, філантропа та ревнителя доброчесності, з яким вони чудово вміють порозумітися. Приятельські стосунки з богом надають їхнім творам неабиякої ваги, а їхнім особам — великого авторитету в народі. Цей офіційний, поміркований і серйозний бог, бог люб'язний і не фанатик, дає їм найкращі рекомендації у світському товаристві, в салонах і в академіях. Абат Куаньяр ніколи не уявляв усевишнього таким вигідним покровителем. Але, вважаючи, що неможливо осягнути природу поза категоріями розумного і що світ доступний для пізнання навіть у своїй абсурдності, він убачав першопричину всього сущого в світовому розумі і, називаючи його богом, не вкладав у цей термін якогось точного змісту, звіряючись у деталях на теологію — адже та, як відомо, вміє з дріб'язковою точністю визначати непізнаванне.

Ця стриманість, позначаючи межі його інтелекту, була водночас щасливою рисою вдачі абата Куаньяра, бо саме вона, як мені здається, не дала йому зловитися на гачок якоїсь спокусливої філософської системи і встромити носа в одну з тих пасток, у які часто попадаються вільні від забобонів душі. Він чудово обжився в просторій старій мишоловці віри і знайшов там для себе не одну щілину, крізь яку міг спокійно споглядати природу й вивчати світ. Я не поділяю його релігійних переконань і вважаю, що вони обдурювали його, як обдурювали перед ним — на їхнє щастя чи на нещастя — стільки поколінь людей. Але нові забобони видаються мені ще гіршими, і оскільки зовсім не обманюватись ми не можемо, то кра-

це вже триматися ілюзій, притуплених від тривалого життку.

А втім, абат Куаньяр, приймаючи християнсько-католицькі догмати на віру, не боявся висновувати з них досить оригінальні думки. На корінні церковної схоластики його душа буйно цвіла химерними пелюстками епікуреїзму й смирення. Я вже згадував: він завжди гнав від себе всі нічні примари, безглузді страхи або, за його висловом, готичне чортовиння, яке перетворює життя порожнього городянина у нескінченний і вульгарний відьомський шабаш. Останнім часом богослови звипуватили його, що, беззастережно вірячи в спасіння душі, він дійшов до крайнощів, які межують з аморальністю. Нещодавно я натрапив на такі докори у творах одного видатного філософа [1]. Не знаю, чи справді пан Куаньяр занадто покладався на ласку божу. Але безперечно, що поняттю божої благодаті він надавав широкого й природного змісту, і тому світ для нього більше скидався на сади Епікура, аніж на пустелю Фіваїдську. Він прогулювався в цих садах з тією сміливою простодушністю, яка була головною рисою його вдачі і основою його вчення.

Ніколи ще жоден з людей не мислив водночас так непримиренно і так миролюбно, не вмів висловити свою

---

[1] Пан Лакост так писав у «Газет де Франс» за 20 травня 1893 року: «Пан абат Куаньяр — це священик, сповнений учености, смирення та віри. Я не сказав би, що поведінка цього священнослужителя завжди личила його санові і що його сутана не була заплямована. Але хоч він і піддається спокусі, хоч і попадає в лапи дияволу, зате ніколи не втрачає віри, що ласка господня очистить його від гріха і сподобить блаженства раю. І справді, він дає приклад надзвичайно повчальної смерті. Отже, навіть зернятко віри скрашує людині життя, і без християнського смирення її слабкій натурі годі обійтися.

Звичайно, пан абат Куаньяр не святий, але принаймні чистилища він заслуговує. Однак він заслуговує його надовго, і йому буде не так просто уникнути пекла. Бо до щирого смирення абата Куаньяра майже не домішувалось каяття Він покладав надто великі надії на ласку божу і не робив найменшого зусилля, щоб заслужити цю ласку. Через те він знову й знову впадав у гріх. Отже, з його віри пуття було мало, і він жив майже єретиком, бо святий Тридентський собор у канонах VI і IX своєї шостої сесії проголосив анафему кожному, хто вважає, що «не від людини залежить ступити на путь гріха», і хто настільки сліпо покладається на віру, що гадає, ніби вона сама може привести до спасіння «без участі людської волі». Тому божественне милосердя, дароване абатові Куаньяру, є справжнім чудом і виходить за межі звичайного».

зневагу так лагідно. Його мораль поєднує в собі вільнодумство філософів-циніків з душевною чистотою перших ченців святої Порціункули. Він зневажав людей, але зневажав їх з любов'ю. Він намагався втлумачити їм, що страждання і любов до ближнього — це найвищі і найблагородніші почуття, на які вони здатні, і тому їм треба бути поблажливими й не цуратися земних утіх. З цього він дійшов висновку, що гординя — джерело найбільшого лиха і почуття глибоко протиприродне.

Скидається на те, що й справді перебільшена думка про себе накликає на людей безліч нещасть, і якби вони склали собі скромніше й правдивіше уявлення про людську природу, то відразу подобрішали б і до своїх ближніх, і до себе самих. Абат Куаньяр щиро зичив людям добра і саме тому так зневажливо говорив про їхні почуття, філософію, науку, суспільство. Він прагнув довести їм, що в своїй недоумкуватості вони не зуміли створити нічого такого, на що справді варто нападати і що справді варто боронити, і що якби вони знали, наскільки примітивні й хисткі їхні найвеличніші творіння, такі, наприклад, як закони та імперії, то воювали б лише граючись, для розваги, немов діти, які споруджують фортеці з пісочку на березі моря.

Отже, не слід ні дивуватися, ні обурюватись, що він мав за ніщо всі ті ідеї, за допомогою яких людина шукає собі слави і почестей на шкоду своєму спокоєві. Велич законів не справляла на його проникливу душу ні найменшого враження, і він щиро шкодував, що бідолашні люди мусять підкорятися стільком повинностям, походження і сенс яких найчастіше годі виявити. Усі принципи однаково здавалися йому спірними. Поступово він дійшов висновку, що громадяни навмисне доводять стількох ближніх своїх до ганьби й безчестя, щоб потім, порівнюючи себе з ними, втішатися своїми чеснотами. Маючи такі погляди на життя, він віддавав перевагу поганому товариству перед пристойним, за прикладом сина божого, що жив на землі серед митарів і блудниць. Він умів зберегти в цьому середовищі чистоту серця, бути лагідним і милосердним. Я не стану переповідати тут його вчинків, уже описаних у «Харчівні «Королева Гусячі Лапки». Не знаю, чи можна про нього сказати, як говорили про пані де Муші, що сам він був порядніший, аніж його життя. Адже наші вчинки лише умовно можна назвати нашими, вони залежать не стільки від нас, скіль-

ки від долі. Вони нав'язуються нам зовнішніми обставинами, і ми їх часто зовсім не заслуговуємо. Невловима й туманна думка — оце й усе, що, власне, належить нам. Тому судження світу про нас нічого не варті. А проте мене щиро тішить, що всі без винятку люди, не обділені розумом, вважали пана абата Куаньяра людиною гречною і приємною. Лише фарисеї могли не побачити в ньому прекрасне боже створіння. А тепер я повернуся до його поглядів на життя, бо вони якраз і становлять сутність цієї книжки.

Він ніколи не схилявся перед жодним авторитетом. Природа не наділила його здатністю підлещуватися, а розвинути її в собі він не прагнув. Він боявся, що, вихваляючи одних, принизить інших, і з однаковим милосердям ставився і до зневажених, і до вельможних. Звичайно, жертвам він співчував більше, але й самі кати здавалися йому надто жалюгідними, щоб їх ненавидіти. Він не бажав їм нічого поганого і лише жалів їх за те, що в них стільки злості.

Він не вірив, що, караючи чи то по закону, чи то стихійно, можна досягти чогось іншого, окрім примноження зла. Йому однаково були неприємні й колючі випади особистої помсти, і велична жорстокість законів, і якщо він коли й посміхався, дивлячись, як б'ють стражників, то це був лише голос плоті й крові, чисто підсвідомий вияв його добродушної і веселої вдачі.

Як бачите, він дивився на зло простим і тверезим поглядом. Він гадав, що воно пов'язане з будовою організму людини та з її інстинктами, а всілякі забобони, штучно підсилені рядками законів, лише ускладнюють це поняття. Я вже згадував, що він не сформулював собі системи, бо не був схильний долати труднощі за допомогою софізмів. З першими він, мабуть, зіткнувся ще тоді, коли почав міркувати, як запровадити щастя або хоча б мир на землі. Він був переконаний, що в людині від природи закладені риси лютого звіра, а суспільства такі погані лише тому, що люди створюють їх за своїми вподобаннями. Тому від повернення до природи він нічого доброго не сподівався. Я не певен, чи змінив би він свою думку, якби прожив довше і міг прочитати «Еміля». На той час, коли помер абат Куаньяр, Жан-Жак ще не встиг розчулити світ своєю сентиментальною і щирою красномовністю, яка в нього вільно поєднувалася з найвразливішою логікою. Він був тоді просто маленьким

бродягою, який, прогулюючись по безлюдному Ліону, на своє лихо, зустрічав на алеях міського парку зовсім не таких абатів, як пан Жером Куаньяр. Можна лише пошкодувати, що пан Куаньяр, знаючи стількох людей, випадково не зустрівся з юним другом пані де Варенс. Хоч однаково нічого путнього з цього не вийшло б, хіба що кумедна сценка, картина в романтичному дусі. Навряд чи Жан-Жаку сподобалася б твереза мудрість нашого філософа. Важко уявити щось несхожіше на філософію Руссо, ніж погляди абата Куаньяра. Абатова філософія просякнута легкою іронією. Вона поблажлива й добродушна. Виведена на людській недосконалості, вона в основі своїй дуже стійка. А от у філософії Руссо не знайдеш ні щасливого сумніву, ні легенької посмішки. Ставши на вигаданий фундамент первісної доброти людського роду, вона опиняється в незручній позі і навіть не помічає, наскільки ця поза безглузда. Це філософія людей, які ніколи в житті не сміялися. Вона розгублена, невпевнена і через те дратівлива. Вона не вміє бути привітною. Усе це ще можна було б терпіти, але вона повертає людину назад до мавпи і недоречно гнівається, бачачи, що ця мавпа не доброчесна. Тому філософія Руссо абсурдна й жорстока. І це стало всім очевидно, коли державні мужі спробували застосувати «Суспільний договір» до найкращої в світі республіки.

Робесп'єр схилявся перед Руссо. Абат Куаньяр йому видався б негідним чоловіком. Я, може, про це б і не згадував, якби Робесп'єр був просто нелюдом. Однак для вченого нелюдів не існує. Насправді Робесп'єр був оптимістом, який вірив у доброчесність. Державні діячі з такими нахилами здатні на найбільше зло. Хто хоче вести за собою людей, той не повинен забувати, що вони бридкі мавпи. Лише при цій умові можна стати людяним і доброзичливим політиком. Безумство Революції було в тому, що вона хотіла насадити на Землі доброчесність. А коли людей прагнуть зробити добрими й мудрими, вільними, поміркованими й некорисливими, то це завжди фатально призводить до бажання знищити їх усіх. Робесп'єр вірив у доброчесність — і запровадив терор. Марат вірив у справедливість — і зажадав двісті тисяч голів. Мабуть, ніхто з мислителів XVIII сторіччя так не розминався у своїх засадах із поглядами Революції, як абат Куаньяр. Він би не підписався під жодним рядком з «Декларації прав...», бо в тому документі людину без-

підставно й несправедливо цілком відмежовано від горили.

Тиждень тому до мене приходив один мій приятель-анархіст, який ушановує мене своєю дружбою і якого я щиро люблю, бо йому ще не доводилось брати участь в управлінні державою і через те він зберіг багато невинності. Він мріє висадити все в повітря лиш тому, що вважає людей від природи добрими й справедливими. Гадає, що коли відібрати в них усе майно і звільнити їх від законів, то вони забудуть про свій егоїзм і про свою лиху вдачу. До цього дикунства призвела його не жорстокість, а доброта... Уся його біда і весь злочин у тому, що, працюючи простим кухарем, він наділений чистою душею, з якою б жити йому в золотому віці. Це той самий Жан-Жак, нелукавий і дуже чесний, який би не схвилювався, побачивши пані Удето, і не розм'як від люб'язності маршала Люксембурзького. Його душевна чистота виливається в незламну логіку і робить цього поборника справедливості страхітливим. Він міркує краще за будь-якого міністра, але виходить при цьому з безглуздих засновків. Він не вірить у первородний гріх, а це найнепорушніша з істин, і без неї всяка теорія буде хисткою.

Яка шкода, що ви не були присутні при нашій розмові, абате,— ви б легко довели моєму другові помилковість його ідей. Ви б не стали розбалакувати з цим благородним утопістом про блага цивілізації та інтереси держави. Адже ви розуміли, що такою нісенітницею пригощати знедолених непристойно. Знали ви й те, що громадський порядок — це лише організована форма насильства, одним вигідна, іншим — ні. Просто ви б змалювали йому жахливу й правдиву картину того природного порядку, який він прагне відновити; ви показали б, як у тій ідилії, що про неї він мріє, спалахують нескінченні кривавi чвари, а в його щасливій анархії визрівають зародки жахливої тиранії.

Тепер я хочу роз'яснити ті думки про народи й уряди, що їх абат Куаньяр не раз висловлював за чаркою у «Малюку Бахусі». Ні підвалини суспільства, ні велич самодержавства не були в його очах вартими шани. Він ставив під сумнів і не хотів брати на віру навіть силу святого миропомазання, а в його часи це було таким самим непорушним державним принципом, як сьогодні загальне виборче право. В ту епоху, мабуть, не було француза, якого б не обурило таке вільнодумство. Сьогодні

воно зовсім нас не дивує, але виправдовувати нашого філософа, посилаючись на зловживання старого режиму,— означає погано його розуміти. Абат Куаньяр не вбачав великої різниці між урядами, які звуться самодержавними, і так званими народними урядами, і неважко вгадати, що, якби йому пощастило дожити до наших днів, то його благородне серце не перестало б обурюватись.

Оскільки він звик дивитися вглиб, йому б досить просто було розпізнати чванливу марноту наших основ. Я суджу про це по одному з його висловлювань, що дійшло до нас. «При республіканській формі правління,— казав абат Куаньяр,— народ є рабом власної волі, а це одна з найтяжчих форм рабства. Бо своя воля так само чужа й ворожа народові, як і воля будь-якого монарха. Адже так звана воля народу в окремій людині відбивається дуже мало або й зовсім там не знаходить місця, і тому вона давить її, пригнічує. А загальне виборче право — це така сама принада для дурнів, як і той голуб, що приніс у дзьобі святе миро. Народний уряд, як і монархія, стоїть на вигадках і вибріхується, як уміє. Головне — піднести людям брехню майстерно і змусити їх у ці вигадки вірити».

Такі слова наводять на думку, що й у наші дні він би зберіг своє веселе й горде вільнодумство, яким світилася його душа в часи королів. Однак революціонером він ніколи не був. Він ставився до цього занадто тверезо і вважав, що уряд можна повалити лише за допомогою нездоланних і невблаганних, сліпих і глухих сил, які все змітають на своєму шляху.

Він гадав, що правити в певний час якимось народом можна одним лише способом, бо народи — це ті ж таки тіла, і їхні функції залежать від стану внутрішніх органів, тобто від землі й людей, які на ній живуть, а не від урядів, що підганяються під кожну націю, як костюм підганяється під форму тіла людини.

«Лихо в тім,— додавав він,— що народи зі своїми урядами скидаються на ярмаркових арлекінів та блазнів, чий одяг завжди або надто вільний, або завузький, недоладний, смішний, посічений міллю, весь у плямах, повний нужі. Можна обережно витрусити його, там підшити голкою, там підрізати ножицями, і тоді не треба буде витрачатися на купівлю нового костюма, який може виявитись ще гіршим. Але не варто й чіплятись за старий одяг, коли тіло виростає з віком і змінює свою форму».

Ці слова свідчать, що абат Куаньяр визнавав як порядок, так і поступ і взагалі поганим громадянином не був. Він нікого на бунт не підбурював і вважав, що суспільні порядки треба не ламати й трощити наосліп, а поступово стирати та шліфувати. Він невтомно повторював своїм учням, що найпорсткіші закони від довгого вжитку прекрасно відполіровуються і що милосердя часу багато надійніше, ніж милосердя людей. Він не вірив, що можна одним махом перекраяти безформну масу законів, і ніколи такого не прагнув, бо не сподівався нічого путнього від скороспілого нового законодавства. Траплялося, що Жак Турнеброш запитував свого вчителя, чи не боїться він, висловлюючи такі критичні думки, сприяти передчасному знищенню тих суспільних порядків, які сам вважає необхідними.

«Навіщо ж,— запитував його вірний учень,— навіщо ж ви, о найкращий з учителів, каменя на камені не лишаєте від підвалин судочинства, права, законів і загалом усіх установ, як цивільних, так і військових, коли ви самі повсякчас твердите, що людям годі обійтися без судочинства, армії, урядовців та стражників?»

«Сину мій,— казав йому абат Куаньяр,— я давно помітив, що всі нещастя людей виповзають із темряви забобонів, так само як черви та павуки лізуть із льохів та вологих закутків саду. Непогано часом пошкребти мітлою навмання по всіх цих темних куточках. Не зашкодить також постукати трохи кайлом по стінах льоху та садових мурах. Це нажене на черву страху і дасть обвалитися всьому трухлявому».

«Може, ви й маєте слушність, учителю,— відказував лагідний Турнеброш,— та коли ви зруйнуєте всі підвалини, то що ж залишиться?»

На ці слова вчитель йому казав:

«Після того, як обваляться всі фальшиві підвалини, залишиться людське суспільство, бо воно грунтується на необхідності, закони якої, старіші за Сатурна, пануватимуть і тоді, коли Прометей скине Юпітера з трону».

Відтоді як абат Куаньяр говорив ці слова, Прометей скидав Юпітера з трону вже кілька разів, і пророцтва мудреця настільки справдилися, а новий порядок до того схожий на старий, що сьогодні навіть сумніваються: а чи не залишилася влада насправді в руках того ж таки Юпітера? Дехто взагалі схильний заперечувати пришестя Титана. На його грудях, кажуть вони, більше не видно

рани, крізь яку кат-орел видовбував йому серце і яка мала б вічно кривавитись. Він нічого не відає про страждання, і нескорений дух бунтаря в ньому давно погас. Це зовсім не той бог-трудівник, якого нам обіцяли і якого ми стільки чекали. Це той самий гладкий Юпітер зі старого висміяного Олімпу. Коли ж він, нарешті, прийде, могутній захисник людського роду, викрадач вогню, досі прикутий до скелі? З далеких гір віднедавна чути страхітливий гуркіт — отже, він уже розпростує над скелею тортур свої розтерзані плечі, і ми навіть відчуваємо, як обпікає нас його натужне дихання.

Пан Куаньяр не був людиною діла — він більше схилявся до умоглядності й охоче вдавався до узагальнень. Ця риса, що в очах сучасників могла йому тільки зашкодити, тепер, через півтора сторіччя, надає його думкам актуальності і певної практичної цінності. Вони вчать нас краще розуміти наші нинішні звичаї та порядки і розпізнавати зло, яке за ними ховається.

Жорстокість, безглуздя й несправедливість не впадають у вічі, коли вони скрізь поширені і повторюються щодня. Ми легко помічаємо їх у предків і не хочемо бачити в себе самих. Та оскільки історія ще не знала такої епохи, коли людина не була нікчемною, несправедливою і жорстокою, то неймовірно, щоб наше сторіччя якимсь дивом відразу позбулося всієї глупоти, жорстокості й зла. Думки абата Куаньяра могли б допомогти нам подивитися правді в очі, якби ми не були схожі на тих ідолів, що нічого не чують і не помічають. Якби нам хоч трохи щирості й неупередженості, ми б відразу переконалися, що в наших законах досі кублиться несправедливість, а в звичаях живуть успадковані від предків жорстокість, пожадливість і гординя, що ми цінуємо лише багатство і зовсім не шануємо праці. Ми побачили б, що наші порядки нетривкі й нікчемні, що вони, за браком людського осуду, засуджені на швидку загибель самим розвитком природи. Наші багатії здалися б нам безмозкими, мов ті хрущі, що гризуть і гризуть листя на дереві, хоч крихітні жучки-паразити доїдають уже їхні нутрощі. Ми б не давали своїм державним діячам морочити нам голови брехливою й нездарною балаканиною і зрозуміли б, наскільки жалюгідні наші економісти, що сперечаються про вартість меблів у будинку, охопленому пожежею. В думках абата Куаньяра неважко помітити пророчу зневагу до величних ідеалів нашої Революції і до демократичних

прав, ім'ям яких ми ось уже цілих сто років, удаючись до насильства та заколотів, без кінця скидаємо і ставимо один революційний уряд за другим, водночас без жодної нотки гумору оголошуючи анафему бунтівникам. Якби ми почали потроху сміятися з усього цього безглуздя, що виступало у вигляді священних принципів і не раз обмивалося потоками крові, якби помітили, що нові забобони, так само як і старі, призводять до потворних і смішних наслідків, якби навчилися судити одне одного зі співчутливим скептицизмом [1], то найпрекраснішу країну світу не роздирали б такі чвари, а мудрі думки абата Куаньяра внесли б і свою скромну частку в підвалину загального добра.

Анатоль Франс

---

[1] Щось подібне відчував і пан Уго Ребель. Визнавши, що співчутливий скептицизм існує, він висловив кілька зауважень, щоправда, з приводу не «Поглядів пана Жерома Куаньяра», а інших творів, які надихалися схожими ідеями. Я дозволю собі процитувати тут кілька з тих зауважень.

«Коли прочитаєш цей надзвичайно повчальний твір, виникають досить цікаві думки. Я наважусь навести деякі свої міркування:

1. Організація суспільства залежить не від окремих воль, а від волі природи, або, простіше, від сукупності найрозумніших у цьому суспільстві істот, які неминуче прагнуть обрати найприємніший для себе спосіб життя.

2. Люди однієї епохи, не відрізняючись духовно й тілесно від людей іншої епохи, не можуть мати цілком відмінну політичну організацію. З цього випливає, що революція є лише одним з етапів обертального руху народу навколо своїх давніх традицій та звичаїв і що вона неминуче приводить його до вихідної точки; отже, це просто хвороба, тимчасова перерва в розвитку людства. З цих законів можна виснувати також, що всі суспільства живуть і помирають однаково».

(Уго Ребель, «Ермітаж», квітень 1893).

Абат Куаньяр стверджує лише те, що будь-який народ у певну епоху може мати тільки одну форму врядування. *(Прим. видавця).*

ПОГЛЯДИ ПАНА ЖЕРОМА КУАНЬЯРА

I

ПРО МІНІСТРІВ

Того полудня абат Жером Куаньяр за звичкою завітав у книгарню пана Блезо «Під образом св. Катерини» на вулиці св. Якова. Помітивши на полицях зібрання творів Жана Расіна, він почав недбало гортати один із томиків.

— Цей поет був не без таланту,— мовив нам мій учитель,— і якби він зумів вище піднестися духом і писати свої трагедії латинськими віршами, честь би йому і хвала, особливо за його «Гофолію», де він показав, що досить добре розуміється на політиці. Корнель супроти нього пустий фразер. Ця трагедія про вступ на трон Йоаса розкриває механізм кількох таємних пружин, під дією яких виникають і гинуть держави. Відчувається, що пан Расін мав гострий і проникливий розум, а це треба шанувати вище за всі ті пишномовні виверти поезії та риторики, за допомогою яких спритні оратори забивають баки роззявам. Залучати людину до розуміння високих істин може лише недоумкуватий, той, хто нічого не тямить у природі Адамового потомства, цього затурканого й жалюгідного наброду. Я лиш тому не вважаю людину зовсім нікчемним створінням, що Ісус Христос спокутував її гріхи своєю дорогоцінною кров'ю. Все високе, що є в людях, вони завдячують тільки цьому незбагненному таїнству, і якби не воно, люди б нічим не відрізнялися від лютих звірів.

Коли мій добрий учитель вимовляв останні слова, до книгарні зайшов пан Роман.

— Отакої, пане абате! — вигукнув цей бувалий політик.— Ви наче забули, що ці люті звірі перебувають, принаймні в Європі, під пильним наглядом прекрасної поліції і що передові держави— такі, наприклад, як Французьке королівство або Голландська республіка,— давно відійшли від дикунства й брутальності, які так вас обурюють.

Мій добрий учитель поставив назад на полицю томик Расіна і, як завжди лагідно й незлобливо, відповів панові Роману:

— Я ладен, добродію, з вами погодитись, що у творах філософів, коли вони пишуть про управління державою, вчинки правителів справді мають якийсь порядок і сенс, і я в захваті від того, як бездоганно й логічно сплітаються в одну систему ідеї у вашому трактаті про монархію. Але дозвольте мені скласти хвалу лише вам за всі ті мудрі думки, що ними ви так щедро обдарували великих політиків давнини і сучасності. Бо іншого розуму, окрім того, яким ви їх наділили, вони ніколи не мали, і то тільки здавалося, ніби ці державці ведуть за собою світ,— насправді вони були сліпими знаряддями в руках природи і долі. Вище людської глупоти вони ніколи не підносилися і були всього лише блискучими нікчемами.

Нетерпляче вислухавши цю промову, пан Роман схопив старий атлас і почав розмахувати ним, заглушуючи шарудіння паперу своїм гучним голосом.

— Яка сліпота! — вигукнув він.— Отак принижувати діяння великих державців, видатних громадян! Невже ви зовсім не розумієтесь на історії, невже не знаєте, що Цезар, Рішельє або Кромвель виліплювали людські долі, як гончар виліплює з глини горщики? Невже ви не бачите, що державний механізм працює, наче годинник у руках досвідченого майстра?

— Ні, не бачу,— відповів мій добрий учитель,— зате протягом тих п'ятдесятьох років, що я живу, мені не раз доводилося бачити, як у нашій країні уряд змінювався, а умови життя народу залишалися такими, як і були, коли не рахувати бездушного прогресу, цілком незалежного від волі людей. Звідси я роблю ось який висновок: не має ваги, чи тим, чи іншим способом нами правлять, і вся велич міністрів лише в їхньому пишному одязі та розкішних каретах.

— І ви можете так говорити,— обурився пан Роман,— мало не на другий день після смерті міністра, котрий

стільки зробив для держави і котрий, пробувши довгий час у неласці, помер у той самий момент, коли йому знов пощастило з почестями взяти до рук усю повноту влади? Ви чуєте, який галас знявся навколо його похорону,— хіба він не свідчить про вплив діяльності цього політика на сучасників? Його вчинки ще довго житимуть після його смерті.

— Добродію,— заперечив мій учитель,— цей міністр був чесний чоловік, роботящий, освічений, і про нього, як і про пана Вобана, можна сказати, що він був надто чемний, щоб виставляти свою чемність напоказ, бо він ніколи не прагнув комусь подобатись. Особливо я похвалив би його за те, що, займаючи високу державну посаду, він удосконалював себе, на відміну від стількох інших, кого такі посади псують. Він був вольова людина і щиро дбав про велич нашої країни. Він заслуговує хвали ще й за те, що спокійно ніс на своїх могутніх плечах ненависть заздрісників та нікчемної знаті. Навіть його вороги потай відчували до нього пошану. Але що він зробив такого важливого і чому він вам видався чимось більшим, аніж простою іграшкою вітрів, що віяли навколо нього? Єзуїти, яких він був розігнав, повернулися, маленька релігійна війна, котру він розпалив, щоб повеселити народ, згасла, залишився тільки горілий запах, наче після поганого фейєрверка. Він умів, у цьому я з вами згоден, розважати людей, а ще краще вмів замилювати їм очі. Його партія, яку йому вдалося згуртувати завдяки щасливому збігові обставин та різним хитрощам, навіть не дочекалася його смерті, щоб змінити назву та проводиря, не змінюючи засад. Хутко пристосувавшись до нових умов, його спільники й тут лишилися вірними собі і своєму колишньому вождеві. Не розумію, де вам у його діяннях примарилась велич.

— Його діяння справді прекрасні,— відповів пан Роман.— І навіть якби цей міністр тільки те й зробив, що очистив науку кермування державою від захмарної метафізики і наблизив її до практичних потреб народу, я вважав би його гідним найвищої похвали. Ви кажете, він згуртував свою партію завдяки щасливому збігові обставин та всякпм хитрощам. Але як інакше досягти успіху в людей, коли не користатися слушною нагодою і не вдаватися в разі потреби до хитрощів? Точнісінько так він і чинив або принаймні чинив би, якби боя-

гузливе ваганння друзів та підступні випади недругів дали йому хоч хвилину перепочинку. Але він витратив усі сили в марних спробах приборкати ворогів і згуртувати прибічників. Йому не вистачало ні людей, ні часу, тобто найнеобхіднішого, щоб зміцнити свій благодійний деспотизм. Але він принаймні накреслив чудові проекти зовнішньої політики. Ви не маєте права також забувати, що в політиці зовнішній він доточив до нашої країни великі і родючі землі. І як не дякувати йому, коли ці завоювання — лише його особиста заслуга, бо здійснено їх усупереч волі парламенту, від якого міністри залежать.

— Добродію,— заперечив йому мій учитель,— у колоніальних справах він дійсно виявив завзяття і спритність, але, мабуть, не більше, ніж виявляє їх будь-який обиватель, купуючи собі ділянку землі. До того ж я не вважаю ці заморські авантюри діяннями, гідними хвали. Особливо мене обурює та поведінка, яку європейці взяли собі за звичку щодо американських та африканських народів. Білі, коли вони зустрічаються з жовтими або чорними племенами, вважають за свій обов'язок до ноги винищувати їх. До дикунів застосовують методи найудосконаленішого дикунства. Усі колоніальні афери закінчуються чимось подібним. Я, звичайно, не заперечую, що іспанці, голландці та англійці зуміли таким способом загарбати чимало земель. Але, як правило, у ці великі й жорстокі експедиції кидаються наосліп. Як може вплинути мудрість та воля однієї людини на заходи, що сприяють розвиткові торгівлі, хліборобства, судноплавства, а, отже, залежать від безлічі маленьких людей? Роль міністра в таких справах мізерна, і помітною вона видається нам тільки тому, що наш розум, вихований на міфології, прагне давати імення всім таємничим силам природи, втілюючи їх у живі людські образи. Що він зумів внести нового, цей ваш міністр, у колоніальну політику, чого б не знали ще фінікійці за часів Кадма?

Почувши таке, пан Роман упустив атлас, і книгар нишком нахилився його підняти.

— Мені прикро, пане абате, але я дедалі більше переконуюсь, що ви софіст,— мовив пан Роман.— Бо лише софіст здатен сплутати з Кадмом та фінікійцями колоніальні заходи небіжчика-міністра. Ви не можете заперечувати, що ці заходи були справою його рук, і ви навмисне приплутали сюди вашого Кадма, щоб збити нас із пантелику.

— Добродію,— мовив йому у відповідь абат,— облишмо Кадма, коли він вас так дратує. Я хочу лише сказати, що будь-який міністр мало причетний до своїх власних діянь і що він не заслуговує за них ні слави, ні ганьби; я хочу сказати, що коли в жалюгідній комедії життя монархи вдають, ніби владарюють, а люди — ніби слухняно виконують їхню волю, то це всього-на-всього лише гра, облуда, а насправді і ті, й ті залежать від однієї невидимої сили і підкоряються тільки їй.

II
СВЯТИЙ АВРААМІЙ

Того літнього вечора, коли біля ліхтаря над дверима «Малюка Бахуса» вже кружляла роєм мошва, абат Куаньяр сидів, тішачись прохолодою, на паперті церкви св. Бенедикта-вівтарем-на-захід. Він, за звичкою, поринув у роздуми, коли раптом підійшла Катріна і сіла поруч на кам'яній лавці. Мій добрий учитель любив славити господа в його твореннях. Йому приємно було дивитися на цю гарненьку дівчину, і він став говорити їй ніжні слова, бо був чоловік веселий і красномовний. Він назвав її розумницею, сказав, що не лише язичок, а й груденята в неї розумні, і все інше, а всміхається вона не тільки губами й щічками, а й кожною ямочкою та гарненькою складочкою свого тіла, і тому так прикро бачити її зараз в одежі, що заважає милуватись, як вона усміхається вся.

— Однаково на цій землі гріха не уникнути,— казав він,— і безгрішними себе можуть вважати лише ті, хто пробува́є в гордині, тому мені б хотілося, любонько, щоб божественна воля призначила мені впасти в спокусу саме з вами, якщо, звичайно, буде на те ваша згода. Таким чином я відразу досяг би двох переваг: по-перше, грішив би з радістю і зазнав незвичайної втіхи; по-друге, знайшов би в могутності ваших чарів виправдання своєму гріху, бо в Судній книзі, безперечно, записано, що від ваших принад рятунку немає. А це аргумент неабиякий. Трапляються необачні чоловіки, що віддаються блудові з жінками негарними й неоковирними. Поводячись так, ці бідолахи ризикують занапастити душу, бо грішать вони тільки для того, щоб згрішити, і їхній гріх походить від

лихого наміру. А от ваша ніжна шкіра, Катріно, напевне виправдала б мене в очах усевишнього. Ваші чари здатні чудодійно полегшити гріх, бо вони роблять його незалежним від моєї волі і тому прощенним. По щирості кажучи, любонько, перед вами я відчуваю, як божественне милосердя залишає мене і розтає десь високо в небесах. Ось і зараз, поки я з вами розмовляю, воно вже обернулося в крихітну білу цятку високо он над тими дахами, де коти, несамовито скиглячи і нявкаючи, віддаються на карнизах коханню, а місяць безсоромно розсівся на димарі. Все, що я можу бачити в вас, Катріно, збуджує мене і хвилює; а те, що зажрите від моїх очей, хвилює мене ще дужче.

На ці слова дівчина опустила очі і втупилася в свої коліна, а тоді лукаво зиркнула на абата і мовила щонайніжнішим голоском:

— Я бачу, ви зичите мені добра, пане Жероме, тож пообіцяйте зробити те, про що я вас попрошу, а я вам потім віддячу.

Мій добрий учитель пообіцяв. Хто б на його місці посмів відмовити?

Тоді Катріна, зрадівши, жваво заговорила:

— Ви знаєте, пане Жероме, що абат Ла Перрюк, вікарій церкви святого Бенедикта, звинувачує брата Ангела, ніби той украв у нього віслюка, і вже подав на бідного братчика скаргу в духовний суд. Але ж це чиста неправда. Добрий брат позичив у вікарія віслюка, щоб розвезти по селах святі реліквії. Дорогою віслюк десь пропав. На щастя, реліквії вдалося знайти. І це найголовніше, як каже брат Ангел. Але абат Ла Перрюк вимагає свого віслюка і нічого не хоче слухати. Він таки доб'ється, що бідолашного брата посадять до єпископської в'язниці. Лише ви можете погамувати гнів того абата й умовити його забрати скаргу назад.

— Але ж, дівчино,— заперечив пан Куаньяр.— У мене ні змоги такої нема, ні бажання.

— Пусте! — вигукнула Катріна, підсовуючись до абата Куаньяра ближче і поглядаючи на нього з удаваною ніжністю.— Я була б ні на що не здатна, якби не зуміла вам того бажання навіяти. А змогу, пане Жероме, ви маєте, запевняю вас, маєте. І для вас це сута дрібничка — врятувати бідолашного брата Ангела. Аби ви тільки піднесли панові Ла Перрюкові вісім проповідей на великий

піст і чотири проповіді — на різдвяний. Ви так гарно складаєте проповіді, невже вам важко написати якихось дванадцять? Напишіть їх, пане Жероме, напишіть якомога хутчіше. Я сама прийду по них у вашу будку на цвинтарі Невинних Немовлят. Пан Ла Перрюк дуже високої думки про вашу вченість та ваші заслуги і вважає, що дванадцять ваших проповідей одного вівлюка варті. Коли він їх матиме, то забере скаргу назад. Він сам це сказав. Що для вас дванадцять проповідей, пане Жероме? А я даю вам слово, що скажу в кінці останньої амінь. Ви ж мені пообіцяли,— додала вона, обнявши його за шию.

— Про це шкода й мови! — обурено вигукнув пан Куаньяр, відриваючи від своїх плечей гарненькі рученята.— Обіцянки, що їх даєш гожій дівчині, зобов'язують лише нашу плоть, і зректися своїх слів перед нею — гріх невеликий. Не покладайтеся на мене, красунечко, я й пальцем не ворухну, щоб вирвати вашого бороданя з лабетів духовного судді. Якщо я коли й складу одну-дві чи й усі дванадцять проповідей, то тільки проти поганих ченців, що ганьблять нашу церкву і кубляться, наче воші, в мантії святого Петра. Цей ваш брат Ангел — шахрай; замість реліквій він дає помацати простосердим жінкам баранячі або свинячі кістки, що їх сам-таки з огидною жадібністю й пообгризав. Він, звичайно, возив на вівлюку пана вікарія перо з крила архангела Гавриїла, промінь від зірки, що вела волхвів, і в пляшечці трохи передзвону із дзвіниці Соломонового храму. Він неук, брехун, і ви його любите. Цих трьох причин цілком досить, щоб я його терпіти не міг. Залишаю, любонько, на ваш розсуд, котра з трьох найголовніша. Можливо, якраз найгріховніша з них, бо ж мене лише кілька хвилин тому вабило до вас так нездоланно, що я зовсім забув і про свій вік, і про сан. Але не тіште себе марною надією: я ніколи не подарую вашому любчикові в каптурі тієї образи, що її він завдав святій церкві нашого господа Ісуса Христа, недостойним служителем якої я маю честь бути. Згадавши цього капуцина, я відчув таку огиду, що мені раптом захотілося поміркувати над якимись мудрими рядками з Іоанна Златоуста, замість тертися коліньми об ваші коліна, дівчино, що я роблю вже не менше як чверть години. Адже грішна хіть — почуття скороминуще, а благодать божа триває вічно. Щоправда, я ніколи не вважав

плотський гріх чимось страшним. Цим мені дорікнути ніхто б не зміг.

Я не жахаюся, за прикладом пана Нікодема, такої дрібнички, як фіглі-міглі з гарненькою дівчиною. Зате я терпіти не можу душевної ницості, лицемірства, брехні і того темного неуцтва, що ними так щедро наділила природа вашого капуцина — братчика Ангела. Беручи участь у його крутійстві, ви звикаєте, любонько, до такого безсоромництва, яке принижує вас у вашому званні легковажної дівчини. Я знаю, ваше ремесло багато в чому сороміцьке й гідне осуду, але воно куди благородніше, ніж становище капуцина. Цей шахрай вас безчестить, як безчестить навіть калюжі на вулиці святого Якова, брьохаючи в них ногами. Подумайте, дівчино, скількома чеснотами,— а часто буває досить і однієї, щоб відкрити перед грішником райську браму,— ви змогли б ушляхетнити свою душу навіть у вашому непевному ремеслі, якби не водилися з цією брудною тварюкою.

Поступаючись чоловікам у тому, в чому дівчині вашої професії хоч-не-хоч доводиться поступатись, ви могли б натомість, Катріно, прикрасити себе вірою, надією та милосердям, любити бідних і відвідувати недужих. Ви могли б роздавати милостиню, втішати страдників і тихо радіти, милуючись небом, водою, полями й лісом. Ви могли б, розчиняючи вранці вікно, складати хвалу господові, слухаючи, як щебечуть пташки. Ви могли б ходити на прощу на гору Валер'єн і, впавши там навколішки під хрестом, тихо оплакувати свою втрачену невинність. І тоді всевишній, що єдиний уміє читати в серцях людей, сказав би: «Катріна — моє дитя, і я пізнаю її по тих відблисках прекрасного світла, яке ще не зовсім у ній погасло».

Але Катріна його перебила:

— Чого це вам, абате,— сухо кинула вона,— забаглося читати мені проповідь?

— Та ви ж самі просили їх у мене аж дванадцять,— відповів він.

Вона почала сердитись.

— Стережіться, абате. Тільки від вас залежить, будемо ми друзями чи ворогами. То ви напишете дванадцять проповідей? Подумайте гарненько, перше ніж відповісти.

— Люба дівчино,— мовив абат Куаньяр,— може, я й припускався в своєму житті ганебних учинків, але тільки не тоді, коли перед цим думав.

— Отже, ви мені відмовляєте? Так чи ні? Починаю рахувати... Один, два... Мовчите?.. Абате, я помщуся.

Вона закопилила губенята і кілька хвилин сиділа на лавці мовчки. Потім зненацька залементувала:

— Облиште, пане Куаньяр! У ваших літах, та ще при вашому сані, так до мене чіплятися! Тьху, пане абате, як вам не соромно!

Коли Катріна заверещала, абат розглянувся навкруги і побачив неподалік панну Лекер, що торгувала в крамниці «Три діви» галантереєю. Вона саме зійшла на паперть, прямуючи цієї пізньої години на сповідь до третього вікарія церкви св. Бенедикта, і, почувши Катрінині крики, з огидою відвернулася.

Абат у душі визнав, що помста Катрінина виявилася швидкою і несхибною, бо підкріплена похилим віком цнота панни Лекер останнім часом зробилася така войовнича, що стара діва не могла проминути жодного неподобства в парафії і разів по сім на день жалила своїм язиком кожного блудодія з вулиці св. Якова.

Але Катріна й сама не здогадувалася, наскільки повна була її помста. Вона бачила, як вийшла на майдан перед церквою панна Лекер. Але вона не помітила мого тата, що йшов слідом.

Він підходив разом зі мною, щоб забрати з паперті абата й повести його до «Малюка Бахуса». Мій тато був не байдужий до Катрінининих чарів: він просто нетямився з люті, коли заставав її в обіймах котрогось із залицяльників. Щодо її поведінки він, звичайно, не мав ілюзій, але любив повторювати, що одне діло знати, а інше — бачити. Він виразно чув Катрінине верещання. Тато був запальний і нездатний стримуватись. Я дуже боявся, щоб його гнів не вилився, бува, в лайку та брутальні погрози. Мені вже уявлялося, як він вихоплює шпигувальну голку, що її завжди носив за шлейкою фартуха, наче шпагу в піхвах, бо ремеслом харчівника мій тато пишався не менше, ніж дворянин своїм титулом.

Мої побоювання справдилися тільки наполовину. Побачивши, що Катріна виявила доброчесність, він неабияк здивувався й зрадів, і задоволення з її цнотливої поведінки пересилило в його душі гнів.

Він заговорив до мого вчителя досить ввічливо і з насмішкуватою поважністю мовив:

— Пане Куаньяр, коли священик шукає товариства веселих дівчат, він утрачає не тільки свої чесноти, а й

добру славу. Гадаю, що так йому й треба, навіть коли за своє безчестя він нічого не дістає.

Катріна з виразом ображеної дівочої гордості пішла геть, а мій добрий учитель, лагідно підсміюючись, відповів:

— Чудовий вислів, майстре Леонаре; однак не варто вживати його без розбору і наклеювати куди трапиться, як кульгавий ножар наклеює на всі свої ножі однакові папірці з ціною. Не стану зараз докопуватись, за які вчинки ви це щойно сказали на мою адресу. Хіба не досить, коли я просто визнаю, що заслужив такої догани?

Я надто соромливий, щоб розводитися про себе, і мені здається непристойним удаватися в подробиці свого інтимного життя. Краще я наведу вам, майстре Леонаре, приклад преподобного Робера Абрісельського, котрий, відвідуючи дівчат легкої поведінки, досяг таким шляхом великих почестей. Можна також пристойно послатися на святого Авраамія, сірійського пустельника, що не побоявся зайти в дім розпусти.

— А хто він такий, цей святий Авраамій? — запитав тато, зовсім збитий з пантелику абатовими словами.

— Сядьмо ось тут біля вашого дому,— мовив мій добрий учитель.— Принесіть глечик вина, і я розповім вам історію цього великого пустельника, як переказав нам її святий Єфрем.

Тато на знак згоди кивнув головою. Ми повсідалися всі троє під дашком ганку, і мій добрий учитель почав розповідати:

— Святий Авраамій під старість жив відлюдником у пустелі, в маленькій хижці. Та ось у нього помер брат, лишивши дочку надзвичайної вроди на ім'я Марія. Переконаний, що його спосіб життя буде найкращий і для небоги, Авраамій зліпив для неї поруч із своєю келією комірчину і крізь маленьке віконечко в стіні напучував сироту на добрий розум.

Він пильнував, щоб вона постилася, молилася і співала псалми. Та якось, поки старий Авраамій міркував над рядками святого письма, до Марії зайшов один ченчик, котрий, мабуть, лише вдавав із себе чеця, і звабив дівчину на гріх, а вона після цього сказала собі:

«Однаково тепер для бога я пропаща, то краще подамся звідси туди, де ніхто не знає мене».

І, покинувши свою келію, вона пішла до сусіднього міста, де росли густолисті сади і дзюрчали прохолодні

фонтани. Те місто називалося Едесса, і воно й нині — найпрекрасніше місто в Сирії.

А святий Авраамій усе сидів і сидів, заглиблений у побожні роздуми. Минуло вже кілька днів, як утекла його небога, коли, відчинивши віконечко, він запитав:

«Маріє, чом ти більше не співаєш псалмів? Адже ти їх так гарно співала!»

Не почувши відповіді, він здогадався, що сталось, і вигукнув:

«Це лютий вовк прийшов і викрав мою овечку!»

Два роки по тому він жив у печалі, а тоді до нього дійшли чутки, що його небога живе негідним життям. Постановивши діяти обережно, він послав одного зі своїх друзів до міста, щоб про все точно дізнатися. Друг повернувся і підтвердив, що Марія й справді живе негідним життям. Почувши цю звістку, святий чоловік попросив друга дістати йому коня й мирський одяг. Низько насунувши на обличчя крислатого капелюха, щоб його не впізнали, він подався до заїзду, де жила, як йому переказали, його небога. Там він довго роззирався на всі боки, сподіваючись її побачити, але Марія ніде не з'являлася, і тоді, посміхаючись, він заговорив до хазяїна:

«Подейкують, добродію, ніби тут у вас мешкає гарненька дівчина. Можна з нею побачитись?»

Хазяїн, чоловік послужливий, звелів, щоб її покликали, і невдовзі Марія з'явилася, одягнена так, що, за висловом святого Єфрема, видно було відразу, чим вона заробляє собі на життя. Божий праведник, побачивши її такою, глибоко засмутився.

Одначе він прикинувся веселим і замовив добрий обід. А Марія в той день була похмура й зажурена. Ті, хто щедро роздає втіху, самі втішаються далеко не завжди; та й бачити цього старого, котрого вона не впізнала, бо він низько насунув на голову капелюха, була їй не велика радість. Хазяїн присоромив Марію за таку не гідну дівчини її ремесла поведінку, але вона, зітхнувши, сказала:

«Краще б господь дав мені померти ще три роки тому!»

Святий Авраамій, щоб не тільки одягом, а й мовою скидатись на галантного кавалера, на те відповів:

«Дівчино, я прийшов сюди не оплакувати твої гріхи, а розділити з тобою кохання».

Та коли хазяїн залишив їх з Марією наодинці, він перестав прикидатися і, відкривши обличчя, зі сльозами мовив:

«Маріє, люба дитино, невже ти мене не впізнала? Адже я Авраамій, що заступив тобі батька».

Він узяв її за руку і цілу ніч умовляв покаятись і спокутувати гріхи. Однак ні в чому не докоряв їй, щоб дівчина не впала в розпач, і повторював без кінця:

«Люба дитино, безгрішний лише господь!»

Марія від природи була дівчина лагідна й чиста душею. Вона погодилась повернутися в свою келію. Удосвіта обоє вирушили в дорогу. Марія хотіла забрати з собою своє вбрання і коштовності. Але святий переконав її, що краще все це покинути. Він посадив дівчину на коня і повіз до їхніх келій, де вони обоє знову зажили колишнім життям. Однак цього разу пустельник подбав, щоб Маріїна комірчина не мала дверей надвір і щоб вийти з неї можна було тільки через його келію; і тепер йому було легше, з божою поміччю, оберігати свою овечку.

Ось вам історія святого Авраамія,— закінчив мій добрий учитель, піднімаючи кухлик з вином.

— Гарна історія,— мовив мій тато.— Мені так зробилося шкода бідолашної Марії, що аж сльози навернулися на очі.

III

ПРО МІНІСТРІВ

(Продовження і кінець)

Того дня ми з моїм добрим учителем неабияк здивувалися, зустрівши в пана Блезо, у книгарні «Під образом св. Катерини», худого й жовтого чоловічка. Це був не хто інший, як відомий памфлетист Жан Гібу. Ми гадали, що він у Бастілії, звідки останнім часом його майже не випускали. Але впізнали ми його відразу, бо на обличчі в нього ще збереглися сліди мороку і в'язничної вогкості. Він гортав тремтячою рукою політичні брошури, які щойно надійшли з Голландії, а книгар тривожно виркав на нього. Пан Жером Куаньяр невимушено й елегантно скинув перед ним капелюха, і цей жест, безперечно, був би ще урочистіший, якби напередодні ввечері в бійці під альтанкою «Малюка Бахуса» з капелюха мого доброго вчителя не вирвали денця.

Абат Куаньяр сказав, що дуже радий знову зустрітися з такою обдарованою людиною.

— Скоро ви мене тут не побачите,— відповів пан Гібу.— Я залишаю цю країну, де місця мені немає. Я вже не можу дихати далі отруєним повітрям Парижа. Через місяць я оселюся в Голландії. Миритися з Флері після Дюбуа нестерпно, і я надто порядна людина, щоб бути французом. У нас погані закони, і правлять нами дурні та шахраї. Такого терпіти я неспроможний.

— Маєте слушність,— погодився мій добрий учитель.— Державні справи в нас у занепаді, і серед урядовців повнісінько злодіїв. Владу ділять між собою нездари й негідники, і якщо я зберуся колись написати про наші часи, то це буде тоненька книжечка, така, наприклад, як «Огарбузення» Сенеки-філософа або наша смаковита «Меніппова сатира». Ця легка і приємна манера письма куди більше відповідає темі, аніж сувора прямота Таціта чи поблажлива глибокодумність якогось де Ту. Я розписав би цей памфлет на невеликих аркушах, щоб їх можна було поширювати з-під поли, і люди набиралися б звідти філософської зневаги до себе самих. Більшості можновладців це б не сподобалось; але дехто з них, гадаю, потай радів би, побачивши себе вкритим ганьбою. Я суджу про це зі слів однієї знатної дами, з котрою познайомився в Сеезі, коли служив там бібліотекарем у пана єпископа. Вона була вже похилого віку, але ще не охолола від своїх бурхливих пригод. Бо перед цим років, мабуть, із двадцять вона була першою розпусницею Нормандії. Одного разу я запитав її, якої найвищої втіхи зазнала вона в житті. «Найвища втіха — це відчути себе збезчещеною»,— відповіла вона. З її відповіді я зрозумів, що вона не позбавлена тонкого розуму. Цілком можливо, що той чи інший з наших міністрів їй у цьому не поступається, і якщо я колись писатиму проти них, то лише для того, щоб, відкривши їм очі на їхню ганьбу, полоскотати їхнє самолюбство. Але навіщо відкладати такий чудовий задум на далеке майбутнє? Ось я випрошу в пана Блезо паперу і відразу сяду за перший розділ своєї «Меніппової сатири».

Він уже простяг був руку до здивованого пана Блезо, але Жан Гібу жваво його зупинив.

— Прибережіть, пане абате, цей чудовий задум для Голландії і їдьмо зі мною до Амстердама, де я вас прилаштую до якогось торговця лимонадом або власника лазні,— мовив він йому.— Там ви будете вільний; ви зможете ночами, примостившись на краєчку стола, писа-

ти вашу «Меніппову сатиру», поки з другого краєчку я складатиму свої памфлети. Вони будуть дошкульні, і хто знає, чи не пощастить нам спільними зусиллями внести якісь зміни в державний устрій нашого королівства? Памфлетисти відіграють куди більшу роль у падінні монархій, аніж люди гадають; вони підготовлюють державний переворот, а повсталий народ його здійснює.

Який би це був тріумф,— додав він голосом, що зі свистом виривався крізь почорнілі, роз'їдені його ядучою жовчю зуби,— яка радість, коли б мені пощастило повалити хоч одного з міністрів, що так підло вкинули мене до Бастилії! Невже ви не бажаєте, пане абате, взяти участь у такому благородному ділі?

— Анітрохи,— відповів мій добрий учитель.— Я й гадки не маю щось змінювати в державному устрої, і якби міг припустити, що моє «Огарбузення» чи «Меніппова сатира» сприятимуть таким змінам, то ніколи б не став їх писати.

— Отакої! — вигукнув розчарований памфлетист.— Хіба ж не ви хвилину тому казали, що наш уряд нікуди не годиться?

— Авжеж, казав,— відповів абат.— Але я однієї думки з мудрою старою сіракузянкою, котра в ті часи, коли Діонісій був найненависніший своєму народові, щодня ходила в храм молити богів за здоров'я тирана. Коли йому донесли про таку незвичайну відданість, Діонісій звелів привести стареньку до себе і став розпитувати, навіщо вона так робить.

«Я вже не молода,— відповіла жінка,— і на своєму віку бачила не одного тирана. І чомусь завжди ставалося так, що після поганого до влади приходив ще гірший. Ти найогидніший з усіх тиранів, кого досі я знала. Але, судячи з мого досвіду, твій наступник має бути ще жорстокіший, якщо це взагалі можлива річ, і тому я молю богів, щоб вони нам його послали якомога пізніше».

Ця старенька із Сіракуз була жінка розумна, і я вважаю, як і вона, пане Гібу, що вівці поводяться мудро, коли покірно дозволяють стригти себе старому вівчареві, зі страху, щоб не прийшов молодший, котрий стригтиме їх ще коротше.

Пан Гібу аж пожовтів від такої мови і вибухнув потоком гірких докорів:

— Які негідні слова! Яка безпринципність! О абате, як мало ви любите свій народ і як не заслуговуєте вінка з дубового листя, що його поети сплітають для найкращих співгромадян! Вам би народитися серед татар або турків, невільником Чінгісхана чи Баязета, а не в Європі, де людей навчають філософії та суспільного права. Подумати лишень! Ви сліпо підкоряєтесь поганому урядові і навіть не бажаєте змінити його! За такі погляди в республіці, керованій згідно з моїми принципами, людей принаймні засуджуватимуть на вигнання. Атож, пане абате, у конституції, яку я давно обмірковую і яку буде складено на основі законів античності, я неодмінно передбачу статтю для покарання поганих громадян — таких, як ви. За моїми законами кожен, хто, маючи змогу сприяти поліпшенню державного устрою, не зробить цього, буде покараний.

— Еге,— засміявся абат,— та ви відбиваєте в мене всяку охоту жити в цій вашій античній республіці. Я бачу з ваших слів, що там будуть людей приневолювати.

— Їх приневолюватимуть для їхнього ж таки добра,— повчально відповів Жан Гібу.

— Гай-гай! — зітхнув абат.— Яка мудра все-таки була бабуся із Сіракуз і як треба боятися, щоб після Дюбуа і Флері не прийшов до влади пан Гібу! Ви обіцяєте мені, добродію, уряд, складений із насильників та лицемірів, і, щоб прискорити втілення ваших замірів у життя, ще й кличете мене торгувати лимонадом або стати лазником на набережній Амстердамського каналу. Красненько дякую! Краще вже я залишусь тут, на вулиці святого Якова, де люди попивають добре винце і лають міністрів. Невже ви гадаєте, ніби мене можна звабити химерою цього уряду, який складається з чесних людей і оточує свободи такими бастіонами, що простому смертному до них і не доступитися?

— Пане абате,— збуджено вигукнув Жан Гібу,— і не соромно вам ганити державний устрій, який я задумав у Бастілії і про який ви не маєте найменшого уявлення?

— Добродію,— перебив його мій учитель,— я не довіряю урядам, що їх задумують, плетучи інтриги й готуючи заколот. Опозиція — вельми кепська школа управління державою, і спритні політики, котрі таким шляхом приходять до влади, потім із шкури пнуться, щоб правити згідно з принципами, цілком протилежними тим, які вони проповідували раніше. Так було, як ми знаємо, в Китаї

та й у інших країнах. Новими правителями керує та ж таки необхідність, якій скорялись їхні попередники. Ось вам одна з причин, чому я схильний передрікати, що новий уряд, відрізняючись від старого лише своєю недосвідченістю, буде ще нестерпніший. Хіба нам бракує прикладів?

— Отже, добродію,— мовив пан Гібу,— ви виправдовуєте зловживання?

— Можете вважати, як хочете,— відповів мій добрий учитель.— Уряди, як і вина, з плином часу відстоюються і м'якшають. Найтерпкіші з них, довго простоявши, робляться приємні на смак. Я боюся невистояної влади. Боюсь терпкої новизни республіки. І оскільки в будь-якому випадку нами правитимуть погано, я віддаю перевагу тим правителям та міністрам, у котрих перший запал давно прохолов.

Пан Гібу насунув капелюха на самий ніс і сердито попрощався з нами.

Коли він вийшов, пан Блезо підняв очі від конторської книги і, поправивши окуляри, сказав моєму доброму вчителеві:

— Ось уже скоро сорок років, як я торгую книжками «Під образом св. Катерини», і для мене завжди велика радість послухати розмови вчених, що вчащають до моєї книгарні. Але мені не дуже подобається, коли починають балакати про політику. Люди тоді розпалюються, і неодмінно доходить до сварки.

— Річ у тому,— мовив мій добрий учитель,— що в політиці майже немає твердих основ.

— Одна принаймні існує, і, гадаю, ніхто не посміє цього заперечити,— відповів книгар,— бо треба бути лихим християнином і поганим французом, щоб не визнавати священної природи мирохранильниці Реймської, з котрої наші королі помазуються на трон, як намісники господа Ісуса Христа у Французькому королівстві. На цій священній основі стоїть і вічно стоятиме наша монархія.

IV

СПРАВА «МІССІСІПІ»

Відомо, що в 1722 році паризький парламент розглядав справу компанії «Міссісіпі», в яку були замішані разом з директорами цієї компанії один міністр, що виконував обов'язки королівського секретаря, та кілька

високопоставлених провінційних урядовців. Компанію звинуватили в тому, що вона розбещувала урядових осіб королівства та королівського двору, а ті, треба визнати, й справді оббирали її з жадібністю, властивою людям, котрі стоять при владі в слабкій державі. Бо всі державні пружини на той час або ослабли, або були перекошені. На одному з засідань цього пам'ятного процесу верховні судді вислухали в головній палаті свідчення пані де Ламоранжер, дружини одного з директорів компанії «Міссісіпі». Вона посвідчила, що такий собі пан Леско, секретар кримінального судді, таємно викликав її нещодавно в Шатле і натякнув їй, що вона може, коли захоче, врятувати свого чоловіка; а чоловік її був вродливий і показний. Секретар судді звернувся до неї з такими приблизно словами: «Пані, справжнім друзям короля дуже хотілося б, щоб у цій справі були замішані янсеністи. Ці янсеністи — вороги не тільки корони, але й релігії. Допоможіть нам, люба пані, ославити хоча б одного з них, і за цю послугу державі ми випустимо вашого чоловіка на волю та повернемо йому все майно». Коли пані де Ламоранжер переказала їхню розмову, що не призначалася для широкого загалу, голова суду був змушений викликати пана Леско, котрий спершу все заперечував. Але пані де Ламоранжер дивилася на нього такими чистими й прекрасними очима, що він довго витримати не зміг. Він заплутався, і його зловили на брехні. Це був рудий здоровило, схожий на Іуду Іскаріота.

Історія потрапила в газети, і про неї заговорив весь Париж. Про це гомоніли в салонах і на прогулянках, у перукарів і в лимонадників. І всюди неодмінно захоплювалися поведінкою пані де Ламоранжер, а Леско викликав загальну зневагу.

Цікавість публіки ще не охолола, коли мені трапилося супроводити пана абата Жерома Куаньяра, доброго мого вчителя, до пана Блезо, котрий, як вам відомо, торгує книжками на вулиці св. Якова в книгарні «Під образом св. Катерини».

Ми застали в книгарні особистого секретаря одного з міністрів пана Жантіля — він стояв, устромивши носа в якусь книжку, щойно отриману з Голландії,— і славнозвісного пана Романа, автора кількох вельми цінних наукових розвідок про державну вигоду. Старий пан Блезо читав за прилавком газету.

Пан Жером Куаньяр підступив упритул до книгаря і

заглянув через його плече, чи нема там, бува, яких новин, а на новини він був завжди ласий. Цей учений чоловік, обдарований гострим і проникливим розумом, не мав проте, окрім розуму, за душею нічо́го, і після кухля вина, випитого в альтанці «Малюка Бахуса», в нього не залишалося в кишені жодного су, щоб купити газету. Прочитавши з-за спини пана Блезо свідчення пані де Ламоранжер, він вигукнув, що це чудово і що приємно бачити, як від помаху слабкої жіночої ручки валиться з висоти свого п'єдесталу беззаконня, немов у одній із притч, наведених у святому письмі.

— Хоч ця дама і злигалася з шахраями, яких я терпіти не можу,— провадив він далі,— вона нагадує мені сильних духом жінок із Книги царів. Вона приваблює рідкісним поєднанням щирості та лукавства, і я вітаю її з блискучою перемогою.

Пан Роман його перебив:

— Стережіться, пане абате,— мовив він, простягаючи руку,— стережіться судити про цю справу тільки зі своєї особистої точки зору, не турбуючись про громадські інтереси, які тут порушено і про які вам би не слід забувати. У всякому ділі треба насамперед піклуватися про державну вигоду, а в інтересах цієї вищої вигоди було б найкраще, якби пані де Ламоранжер нічого не говорила або принаймні її словам не повірили.

Пан Жантіль підняв обличчя з-над книжки.

— Значення цієї події перебільшують,— мовив він.

— Годі, пане секретар,— заперечив пан Роман,— не будемо вважати незначною подію, через яку ви втратите посаду. Бо вас, добродію, незабаром виженуть — і вас, і вашого патрона, будьте певні. Щодо мене, то я щиро жалкую з такого повороту подій. Лиш те мене втішає в цьому падінні міністрів, причетних до скандалу, що вони були безсилі йому запобігти.

Пан Жантіль легенько моргнув одним оком, давши зрозуміти, що в цьому питанні він цілком згоден з паном Романом.

А той провадив:

— Держава — як тіло людини. Не всі її функції благородні. Отже, деякі з них доводиться приховувати — принаймні найнеобхідніші.

— Отакої, добродію! — вигукнув абат.— То ви вважаєте, було необхідно, щоб Леско так безчесно повівся з нещасною дружиною в'язня? Це ж ганьба!

— Пусте! — заперечив пан Роман.— Ганьбою ця подія стала, коли про неї дізналися. А до того вона була нічим. Якщо ви хочете, щоб вами правили, а лиш цей великий привілей підносить людину над звірами, то дайте правителям змогу здійснювати їхню владу. А чи можливо її здійснювати без таємності? Ось чому народний уряд, найменш таємний, водночас і найслабкіший з усіх. Невже ви гадаєте, пане абате, що керувати людьми можна за допомогою чесних засобів? Це було б чистісінькою фантазією.

— Я так не думаю,— відповів мій добрий учитель.— Життя давно навчило мене, що люди — це люті звірі і приборкати їх можна лише силою та хитрощами. Але треба дотримуватися міри, щоб не загасити тих іскорок доброти, котрі тліють у їхніх душах разом з лихими інстинктами. Бо кінець кінцем, добродію, хоч яка людина брутальна, підла й жорстока, створено її за образом і подобою божою і в ній ще зберігаються деякі риси від цього прообразу. Якщо уряд не додержує по відношенню до народу елементарних правил порядності, він має бути повалений.

— Не говоріть так голосно, пане абате,— попросив секретар.

— Монарх ніколи не помиляється,— мовив пан Роман,— і ваші погляди, пане абате,— це погляди бунтівника. Ви і подібні до вас не заслуговуєте, щоб вами правили.

— Може, й так,— відповів мій добрий учитель,— але якщо управління державою, як ви нас запевняєте, здійснюється тільки через насильство, підступність та всілякі здирства, то немає чого боятися, що ваша погроза справдиться; гадаю, довго ще нам доведеться терпіти над собою різних міністрів і губернаторів. Та хотілося б, щоб на місце теперішніх прийшли інші. Навряд чи нові зможуть бути гіршими за старих, і хто знає — ану ж вони будуть трішечки кращі?

— Стережіться! — вигукнув пан Роман.— Стережіться! Найдовершеніше в державі — це спадкоємність і послідовність, і коли в світі не існує зараз ідеальної держави, то лиш через те, на мою думку, що в часи Ноя потоп порушив порядок успадкування престолів. Ще й сьогодні ми страждаємо від наслідків того безладдя.

— Добродію,— заперечив йому мій учитель,— ви, мабуть, хочете повеселити нас своїми теоріями. Історія ряс-

ніє переворотами; в ній не знайдеш жодної епохи без революцій, братовбивчих війн, повстань, породжених жорстокістю царів, і я навіть не знаю, що́ в наші часи більше вражає: чи безсоромність правителів, чи терпіння народів.

Тоді секретар осудливо зауважив, що пан Куаньяр хибно розуміє переваги королівської влади, а пан Блезо нагадав, що книгарня не місце для обговорювання державних проблем.

Коли ми вийшли на вулицю, я смикнув свого доброго вчителя за рукав:

— Пане абате,— запитав я його,— чи ви забули про стареньку із Сіракуз, що хочете тепер змінити тирана?

— Сину мій Турнеброше,— відповів він,— визнаю охоче — я зайшов тут у суперечність. Але цю двоїстість, що ти її справедливо відзначив у моїх поглядах, годі рівняти з тією, яку філософи звуть антиномією. Наприклад, Шаррон у своїй книжці «Про мудрість» твердить, ніби існують антиномії нерозв'язні. Що ж до мене, то досить мені заглибитись у роздуми про природу — і вже витанцьовують у моїй голові з півдесятка таких чортиць; вони сваряться між собою, б'ються, от-от повидряпують одна одній очі, і я бачу, що так просто цих лютих мегер не помириш. Я втратив усяку надію привести їх до злагоди, і це їхня провина, що мені й досі не пощастило досягти великих успіхів у царині метафізики. Але в даному разі, сину мій Турнеброше, суперечність чисто зовнішня. Мій розум завжди зі старенькою сіракузянкою. Я думаю сьогодні так само, як думав учора. Просто цього разу я дав волю серцю і піддався почуттям, як найзвичайнісінький смертний.

V

ВЕЛИКОДНІ КРАШАНКИ

Тато мій держав харчівню на вулиці св. Якова, якраз навпроти церкви св. Бенедикта. Не можу сказати, що він дуже любив великий піст,— таке почуття для харчівника, який торгує смаженим м'ясом, було б дивним. Але в пісні дні він скоромного не вживав і говів, як і личить доброму християнинові. Грошей, щоб купити в архієпископа звільнення від посту, в нього не було, і він з дружиною, сином, собакою та гостями, серед яких

найчастішим був мій добрий учитель пан абат Куаньяр, вечеряв у ці дні в'яленою тріскою. Моя побожна матуся і гадки не мала дозволити нашому сторожеві Міро погризти святої п'ятниці кісточку. В такі дні вона не присмачувала бідолашному собаці сьорбу ні м'ясом, ні салом. Даремно абат Куаньяр доводив їй, що так чинити негоже й несправедливо, що пес Міро зовсім не причетний до святих таїнств спокути і не повинен через них страждати від голоду.

— Господине,— казав цей великий чоловік,— нам з вами доводиться їсти тріску, бо ми члени святої церкви; але скільки безбожної забобонності, скільки зухвальства і навіть блюзнірства в тому, щоб залучати до умертвіння плоті собаку, як це робите ви. Піст освячується для нас участю в ньому господа, а без цього морити себе голодом було б безглуздо і недостойно. Для вас, у вашій наївності,— це помилка досить невинна, але для вченого чи просто розсудливого християнина вона стала б смертельним гріхом. Такі вчинки, господине люба, дають початок найжахливішим єресям. Вони неминуче приведуть нас до висновку, що Ісус Христос був розіп'ятий не лише за нащадків Адама, а й за собак. А неможливо навіть уявити собі щось суперечніше святому письму.

— Може, й так,— погоджувалася матуся.— Але якщо Міро святої п'ятниці їстиме скоромне, мені буде здаватися, що він нехрист, і я ним гидуватиму. У чому ж ви тут бачите гріх, пане абате?

— Голубонько,— лагідно відказував мій добрий учитель, ковтнувши вина,— мені досить важко вирішити так відразу, грішите ви в цьому чи не грішите, але скажу вам від щирого серця, що не бачу в вас ніякого зла і що вірю в спасіння вашої душі більше, аніж у спасіння душ п'яти чи шести знайомих мені єпископів та кардиналів, хоч вони й написали кожен по кілька трактатів про те, як належить істинно вірувати.

Міро, пирхаючи, хлебтав свою пісну сьорбу, а тато з паном Куаньяром ішли прогулятися після вечері та навідатись до «Малюка Бахуса».

Ось так і минали для нас у харчівні «Королева Гусячі Лапки» святі дні великого посту. Але вранці на великдень, тільки-но дзвони на дзвіниці церкви св. Бенедикта починали благовістити про радість воскресіння Христового, тато десятками нанизував на рожна курчат, голубів і качок, а Міро лягав у куточку перед розпаленим вог-

нищем і, вдихаючи пресмачні пахощі смаженого м'яса, глибокодумно помахував хвостом з блаженним і поважним виразом на морді. Старий, стомлений від життя, майже сліпий, він і в такому похилому віці зумів зберегти любов до земних радощів, а нещастя навчився приймати з глибоким смиренням, пом'якшуючи для себе їхню жорстокість. Це був мудрець, і я не дивуюся, що матуся в своєму богоугодному заповзятті не могла обминути увагою таке розумне створіння.

Після святої служби ми йшли розговлятися в харчівню, сповнену розкішних пахощів. Тато завжди приступав до цієї трапези з глибокою побожною радістю. Звичайними його гостями були кілька писарів церковного старости і мій добрий учитель пан абат Куаньяр. На великдень року божого 1725-го мій учитель, пригадую, привів до нас пана Ніколя Серіза, витягши його з якоїсь комірчини на вулиці Мулярів, де цей учений чоловік день і ніч вигадував для голландських видавців усяку всячину з життя літературної братії. На столі в дротяному кошичку височіла гора червоних крашанок. Після того, як абат Куаньяр прочитав «Benedicite», зав'язалася розмова про ці крашанки.

— У Елія Лампрідія можна прочитати,— мовив Ніколя Серіз,— що курка, котра належала батькові Александра Севера, в день народження цього хлопчика, призначеного стати імператором, знесла червоне яйце.

— Цей Лампрідій, мабуть, не відзначався великим розумом, а то не став би розповідати небилиці, що більше личать пащекуватим жінкам. Гадаю, у вас досить здорового глузду, добродію, і ви не збираєтесь виводити з цієї нісенітної байки християнський звичай на великдень подавати до столу крашанки.

— Я й справді не вірю,— відповів Ніколя Серіз,— що цей звичай походить від яйця Александра Севера. Але з розповіді Лампрідія, на мою думку, можна зробити висновок, що червоне яйце вважалося серед поган символом найвищої влади. А втім,— додав він,— мабуть, усе-таки те яйце хтось нишком пофарбував, бо кури червоних яєць не несуть.

— Даруйте мені,— втрутилася моя матуся, що стояла перед вогнищем і накладала на тарілки страву,— але ще маленькою я бачила, як одна чорна курка несла майже бурі яйця; ось чому я ладна повірити, що є кури, котрі

несуть і червоні яйця або майже червоні, наприклад, цеглястого кольору.

— Цілком можливо,— мовив мій добрий учитель,— бо природа значно багатша й різноманітніша в своїх виявах, аніж ми звикли гадати. У розмноженні звірів ще багато всяких загадок, і в музеях природничої історії можна побачити таких виродків, що куди тим червоним яйцям.

— Ваша правда,— погодився Ніколя Серіз.— В королівському музеї виставлене теля на п'ятьох ногах і дитина з двома головами.

— А я бачила ще й не таке в Оно, що під Шартром,— знов обізвалася моя матуся, ставлячи на стіл ліктів з дванадцять сосисок з тушкованою капустою, густа й пахуча пара від яких валувала до самої стелі.— Я бачила, панове, як народилося немовля з гусячими лапками та зміїною голівкою. Баба-повитуха так перелякалася, що відразу жбурнула його в вогонь.

— Подумайте, що ви кажете! — вигукнув абат Куаньяр.— Адже людина народжується від жінки, щоб служити господові, а служити йому із зміїною головою неможливо, і тому таких дітей не буває. Вашій повитусі це або приверзлося, або вона посміялася з вас.

— Пане абате,— мовив, усміхаючись, Ніколя Серіз,— ви, як і я, бачили в королівському музеї заспиртованого в банці двостатевого потворного малюка з чотирма ніжками, а в іншій банці — безголову дитину з одним оком над самим пупом. Ви гадаєте, ці виродки змогли б краще служити господові, ніж дитина зі зміїною голівкою, про яку розповіла нам наша господиня? А що сказати про тих, у кого дві голови,— ніхто ж до пуття не знає, чи не по дві в них, бува, й душі? Погодьтеся, пане абате, що природа, вдаючись до таких жорстоких витівок, часом загаяє богословів у глухий кут.

Мій добрий учитель був уже розтулив рота, щоб відповісти, і, безперечно, він би каменя на камені не залишив від аргументів Ніколя Серіза, але його випередила матуся — коли їй хотілось поговорити, ніщо в світі не могло її стримати, і тепер вона голосно заявила, що дитина з Оно не була людським створінням і що та пекариха завагітніла від нечистого.

— І ось вам доказ,— додала вона.— Ніхто навіть і не подумав ту дитину хрестити, її просто закопали, обгорнувши рушником, у найдальшому кутку саду. А якби те дитя було людське, його поховали б у святу землю. Коли

жінка вагітніє від нечистого, то завжди народжує якусь звірючку.

— Хазяєчко,— відповів їй абат Куаньяр,— просто диво, що звичайна селянка знає про диявола більше за доктора богослов'я, і як не захоплюватися вашою безпосередністю, коли ви щиро визнаєте за кумасею з Оно право судити, належить чи не належить народжене від жінки дитя до людства, очищеного кров'ю господньою. Повірте мені: ці байки про витівки чорта не що інше, як брудні вигадки, і треба викинути їх із голови. Ніде в отців церкви не написано, щоб нечистий робив дівчатам дітей. Усі ці історії про любощі з сатаною — гидка маячня, і просто ганьба, що єзуїти та домініканці писали про це цілі трактати.

— Добре сказано, абате,— мовив Ніколя Серіз, наколюючи на виделку сосиску.— Але ви так і не відповіли на моє зауваження, що діти, народжені без голови, не дуже пристосовані виконувати високе призначення людини, яке, згідно з доктриною церкви, полягає в тому, щоб пізнати господа, служити йому й любити його. Природа в цьому — як і в тому, що велика кількість зародків гине,— м'яко кажучи, сміється з богословів і поводиться зовсім не по-християнському. Я схиляюся навіть до думки, що вона не релігійна в жодному зі своїх виявів, так ніби взагалі нічого не знає про свого бога. Ось що мене лякає, абате.

— Годі! — вигукнув мій тато, розмахуючи виделкою з наколеним стегенцем курчати.— Навіщо ми завели такі похмурі балачки на світлий великдень? А все моя стара винна! Це вона подала нам сьогодні на святковий стіл дитину зі зміїною головою, начебто такою стравою личить пригощати шанованих і чесних гостей. Я й гадки не мав, що з моїх гарненьких крашанок вилупляться такі чортячі теревені!

— А й справді, хазяїне,— зауважив абат Куаньяр,— з яйця може вилупитися що завгодно. З цього приводу погани склали не одну мудру притчу. Але щоб така хмара нечестивої нісенітниці виповзла з-під античного пурпуру святих християнських крашанок, якими ми розговляємось на світлий великдень, цьому, по щирості, дивуюсь і я.

Ніколя Серіз звів на мого вчителя погляд, моргнув йому і, тонко всміхнувшися, зауважив:

— Пане Куаньяр, але ж по своїй суті ці яйця, що їхня шкаралуна, пофарбована буряковим соком, усіяла підлогу

в нас під ногами, зовсім не такі християнські й католицькі, як вам хочеться вірити. Великодні крашанки, навпаки, чисто поганського походження і символізують таємниче зародження життя в час весняного рівнодення. Пізніше цей давній символ перейшов і в християнську релігію.

— З таким самим правом можна вважати,— мовив мій добрий учитель,— що це символ воскресіння Христа. Хоча я взагалі не схильний засмічувати релігію всякими мудрованими алегоріями і охоче повірив би, що люди на великдень ставлять на столи крашанки у почесному королівському пурпурі, зовсім не думаючи про якусь символіку, а просто радіючи, що можуть нарешті після довгого посту поласувати яєчком. А втім, це дрібниці. Нехай такою нісенітницею клопочуть собі голови ерудити та книгогризи. У ваших словах, пане Серіз, важливе зовсім не те. Ви намагаєтесь протиставити природу релігії і зробити їх ворожими одна одній, а це таке жахливе блюзнірство, від якого навіть наш добряга хазяїн жахнувся, хоч і не зрозумів нічогісінько! Але мене ваші розумування ні в чому не переконали, вони не здатні збити на манівці розум, що твердо знає свій шлях.

Ви, пане Серіз, простуєте стежкою вченості й раціональної думки, а ця стежка являє собою не що інше, як вузький, короткий і брудний завулок, де люди, марно шукаючи виходу, ганебно розбивають собі носи. Ви як той глибокодумний аптекар, котрий, навчившись розпізнавати деякі трави, гадає, що вже вивчив природу. Якщо в природі народжуються потвори, міркуєте ви, то це суперечить божественному промислові господа, бо він створює людей, щоб ті складали йому хвалу: «Pulcher hymnus Dei homo immortalis»[1]. Ви навіть великодушно не стали згадувати мертвонароджених немовлят, божевільних, недоумків і всіх інших, хто не гідний бути, за висловом Лактанція, прекрасним гімном богові, pulcher hymnus Dei. Але що ви про це знаєте і що знаємо про це ми, пане Серіз? Ви, мабуть, вважаєте мене за одного зі своїх гаагських чи амстердамських читачів, коли хочете мене переконати, ніби таємнича природа є запереченням святої християнської віри. У наших очах, добродію, природа — це лише безладне миготіння не пов'язаних між собою образів, у сутність яких ми неспроможні проникнути, і я цілком з вами згоден, що коли йти від природи, ступаючи їй у

[1] Прекрасний гімн богові — безсмертна людина *(лат.)*.

слід, то ніхто не зможе впізнати в новонародженому ні християнина, ні людину, ні навіть просто індивіда — плоть у цьому випадку стає перед нами ієрогліфом, який годі розшифрувати. Але істина не в цьому, і ми бачимо лише зворотний бік картини. Отож не затримуймося тут, бо однаково з цього боку нічого ми не пізнаємо. Краще звернімо наші погляди до збагненного, тобто душі людини в єднанні з богом.

Кумедно ви міркуєте, пане Серіз, про природу і про народження. Ви нагадуєте мені міщанина, котрий, побачивши краєм ока картини, розвішані на стінах зали засідань Державної ради, гадає, що проник у таємниці королівського двору. Так само як державні таємниці містяться в розмовах короля з міністрами, так і доля людини ховається в думці, що водночас виникає і в творіння, і у творця. Поряд з цією незаперечною істиною усі вчені розумування — просто дурниці, придатні лиш забивати баки роззявам, яких повнісінько товпиться по академіях. Не згадуйте мені про природу, якщо ви не маєте на увазі чогось апетитного, втіленого, наприклад, в образі мережживниці Катріни, дівчини привабливої і кругленької.

А ви, господарю, долийте-но мені вина,— додав абат Куаньяр,— бо через пана Серіза, котрий вважає природу безбожною, у мене зовсім пересохло в горлі. І вона таки й справді, дідько б її забрав, безбожна, і в якомусь розумінні має бути такою, пане Серіз; а коли вона і являє нам мудрість божу, то робить це несвідомо, бо свідомість лише в людському розумі, а він один бере свій початок і в скінченному, і в нескінченному. Краще випиймо!

Тато налив по вінця келихи моєму доброму вчителеві абатові Куаньяру і панові Серізу і змусив їх цокнутись, що вони й зробили від щирого серця, бо були люди незлобливі й порядні.

VI

НОВИЙ КАБІНЕТ МІНІСТРІВ

Пан Шіппен, що держав у Грінвічі слюсарну майстерню, приїжджаючи до Парижа, щодня обідав у харчівні «Королева Гусячі Лапки» в товаристві господаря і мого доброго вчителя абата Жерома Куаньяра. Того дня, замовивши, як звичайно, за десертом пляшку вина,

він запалив люльку і, витягши з кишені «Лондонську газету», почав спокійно читати, курячи та попиваючи винце. Потім згорнув газету і поклав люльку на краєчок столу.

— Добродії,— мовив він,— кабінет міністрів повалено.

— Ну то й що? — байдуже обізвався мій добрий учитель.— Яку це може мати вагу?

— Даруйте мені,— відповів пан Шіппен,— але ця подія має велику вагу, бо дотеперішній кабінет міністрів складався з торі, а новий буде з вігів, і, крім того, все, що відбувається в Англії,— важливе.

— Добродію,— відповів йому мій учитель,— ми бачили в себе у Франції ще й не такі зміни. Ми бачили, як чотири посади міністрів замінювалися шістьма чи сімома радами, по десятеро членів у кожній, і як порізані на шматки панове міністри знову потім стулювалися докупи. І після кожної такої зміни одні присягалися, що все пропало, а інші — що все врятовано. І щоразу складали нові пісні. Мене ж особисто мало цікавлять зміни в королівському уряді, бо я знаю, що плин життя від цього не зміниться і люди після реформ залишаться, як і раніше, себелюбними й жадібними, підлими і жорстокими, по черзі то дурними, то лютими, і що серед них завжди буде приблизно однакова кількість новонароджених і одружених, рогоносців і повішених, а це якраз і свідчить про добрий лад у суспільстві. Такий лад, добродію, дуже стійкий, і ніщо в світі його не зрушить, бо він спирається на вбогість і недоумкуватість людську, а це підвалини, яких ніколи не бракуватиме. Завдяки їм уся будова стає такою міцною, що її ніколи не розхитає ні жоден монарх, ні юрби темних урядовців, які їм служать.

Вислухавши цю промову зі шпигувальною голкою в руках, мій тато шанобливо, але твердо заперечив, що серед міністрів трапляються й добрі люди і що йому особливо запам'ятався один із них, недавно померлий; він видав мудрий закон про торгівлю, захистивши харчівників від зажерливості різників та пиріжників.

— Цілком можливо, пане рожнокруте,— відповів мій добрий учитель,— хоча не завадило б знати про нього й думку пиріжників. Але треба пам'ятати насамперед, що держави тримаються не мудрістю кількох міністрів, а потребами мільйонів людей, котрі, для того щоб жити, беруться хто за що, як за ганебні, так і за благородні промисли, наприклад, за ремесло, за торгівлю, за хлібороб-

ство, мореплавство, війну. З убозтва безлічі таких людей і складається те, що ми називаємо величчю нації, а монарх та його міністри не відіграють у цьому ніякої ролі.

— Ви помиляєтеся, добродію,— заперечив англієць,— міністри відіграють у цьому свою роль, видаючи закони, навіть один із яких може збагатити націю або розорити її дощенту.

— Це вже як кому пощастить,— відповів абат.— Державні справи надто неосяжні, і розум однієї людини просто не здатен їх охопити, через те міністрам доводиться працювати наосліп, і ми повинні прощати їм, не докоряти за вчинене зло і не ставити за заслугу добро: адже вони схожі на дітей, що граються в піжмурки. До того ж, тверезо поміркувавши, ми зрозуміємо, що те зло й добро, яке вони здатні вчинити, дуже незначне, і я, добродію, не вірю, щоб якийсь закон чи указ міг призвести до таких наслідків, як ви кажете. Взяти хоч би повій, щодо яких за рік виходить стільки постанов та указів, скільки для всіх інших корпорацій у королівстві не видають і за сто років; а проте вони й далі спокійнісінько роблять своє діло, підкоряючись лише одвічним законам природи. Вони сміються з тих високоморальних капостей, які готує проти них один радник на ім'я Нікодем, і глузують з мера Безланса [1], який, зібравши кількох дрібних урядовців та судовиків, організував, щоб їх розігнати, якусь безсилу лігу. Я запевняю вас, що мереживниця Катріна навіть імені цього Безланса не чула і не знатиме про нього до самої смерті, яка, сподіваюсь, буде смертю доброї християнки. Звідси я роблю висновок, що всі закони, якими міністр набиває свій портфель,— це нікчемний паперовий мотлох, неспроможний ні поліпшити наше життя, ні заборонити нам жити.

— Пане Куаньяр,— перебив його гріннвічський слюсар,— ваші ганебні погляди переконливо свідчать, що ви звикли жити в рабстві. Ви б інакше говорили про міністрів і про закони, якби мали щастя тішитися свободою у вільній державі.

— Пане Шіппен,— відповів абат,— справжня свобода — це свобода душі, що зреклася світової марноти. Що ж до громадських свобод, то це нісенітниця, і я не схильний

---

[1] Безланс був мером Бордо багато пізніше Монтеня. *(Прим. видавця).*

сприймати її серйозно. Це пусті фантазії, якими тішать марнолюбство невігласів.

— Слухаючи вас, я дедалі більше переконуюсь,— мовив пан Шіппен,— що французи — мавпи.

— Даруйте! — гукнув мій тато, вимахуючи шпигувальною голкою.— Серед них трапляються і леви!

— Виходить, не знайти серед вас лише громадян,— відрубав пан Шіппен.— Хто тільки не обговорює в Тюїльрійському саду громадські справи, але ніколи з цих суперечок не постане жодної путньої думки. Ваш народ — просто галасливий звіринець.

— Так воно й має бути, добродію,— мовив мій учитель.— Коли людські суспільства набирають зовнішнього полиску, вони неодмінно стають схожими на звіринці, і прогрес якраз у тому й полягає, щоб жити в клітці, а не блукати без притулку лісами. У цьому стані перебувають нині всі країни Європи.

— Ні, добродію,— заперечив гріннвічський слюсар,— Англія не звіринець, бо вона має парламент, і міністри залежать від нього.

— Може статися,— відповів йому абат,— що одного дня у Франції міністри також будуть поставлені в залежність від парламенту. Навіть більше. Час вносить багато змін у державний устрій країн, і можна собі уявити, що років через сто або двісті у Франції буде народний уряд. Але тоді, добродію, міністри, які й нині небагато важать, взагалі перетворяться на ніщо. Бо замість того щоб залежати від монарха, котрий наділяє їх повнотою влади на тривалий період, вони підкорятимуться народові, зробившися жертвами його несталості. Історія навчає нас, що лише в абсолютних монархіях міністри мають реальну силу, як видно з прикладів Йосифа, сина Якова, котрий був міністром у фараона, і Амана, міністра царя Ассура; обидва вони брали діяльну участь в управлінні державою — перший у Єгипті, другий у Персії. Лише завдяки тому, що в сильному королівстві стояв при владі слабкий король, змогла піднятися на весь зріст у Франції така могутня людина, як Рішельє. А при народному уряді міністри будуть настільки безсилі, що навіть їхня підлість і недоумкуватість не зможуть заподіяти ніякої шкоди.

Влада, якою наділять їх установчі збори, буде непевна й хистка. Вони не зможуть ні складати плани на тривалий час, ні виношувати широкі задуми і, вдаючись до

найнегідніших вивертів, дбатимуть лиш про те, як би довше не випустити з рук своєї ефемерної влади. Вони захиріють від тяжких марних зусиль прочитати на п'ятистах обличчях представників народу, як їм належить діяти. Безуспішно намагаючись знайти свою власну думку серед думок юрби темних і таких несхожих між собою людей, вони знемагатимуть у бездіяльності та безсилій тривозі. Вони відвикнуть загадувати будь-що наперед, а тим більше — підготовляти, і вправлятимуться лише в брехні та інтригах. Ці міністри, ще будучи при владі, впадуть так низько, що коли їх нарешті повалять, вони це мало й відчують, а з їхніх імен, понаписуваних школярами-шибениками на парканах, глузуватимуть і знущатимуться перехожі.

Пан Шіппен лише здвигнув плечима.

— Мабуть, ви близькі до істини,— мовив він.— Мені неважко уявити французів у такому стані.

— Будьте певні, добродію,— сказав мій учитель,— що і в такому стані світ рухатиметься вперед. Адже їсти хочеться всім. Ця велика потреба людства неминуче породжує і всі інші.

Пан Шіппен заявив, вибиваючи з люльки попіл:

— Поки що нам обіцяють міністра, котрий дбатиме про хліборобство, але занапастить торгівлю, якщо йому дати волю. Мені треба стерегтися, адже в мене у Грінвічі слюсарня. Коли повернуся додому, скличу всіх наших слюсарів і виступлю перед ними з промовою.

Він сховав люльку в кишеню і вийшов, не попрощавшись.

VII
НОВИЙ КАБІНЕТ МІНІСТРІВ
(Продовження і кінець)

Вечір був чудовий, і абат Жером Куаньяр, попоївши з нами, вийшов прогулятися по вулиці св. Якова, де вже засвічувалися ліхтарі; я мав честь його супроводити. Він спинився перед церквою св. Бенедикта і показав своєю гарною повною рукою, створеною як для професорських жестів, так і для пестощів, на одну з кам'яних лавок, що стояли обабіч паперті неподалік від дуже ста-

рих статуй, покритих сороміцькими написами та малюнками.

— Сину мій Турнеброше,— мовив він мені,— як ти гадаєш, чи не подихати нам свіжим повітрям, сівши на ці стерті за століття брили каменю, де стільки жебраків забували про своє горе? А може навіть, серед тих бідолах було двоє чи троє, які вели тут між собою мудрі розмови. Звичайно, ми трохи ризикуємо набратись бліх. Але ти, сину, вступив у пору кохання, і тобі, безперечно, здасться, що це блохи Жаннети-арфістки або Катріни-мережившиці,— адже вони обидві частенько приводять сюди смерком своїх кавалерів,— і укуси цих комах будуть тобі приємні. В юності такі невинні фантазії цілком прощенні. Ну, а в моєму віці не личить уже дурманити себе спокусливими видіннями, і я лише скажу собі, що не варто надто зважати на примхи своєї плоті і що філософа не повинні дратувати блохи — така сама таємниця божого промислу, як і все інше у Всесвіті.

Сказавши це, він обережно сів на камінь, намагаючись не потривожити маленького савояра та його байбака, які спали сном праведників на лавці. Я сів поруч із ним. Мені знову пригадалася сьогоднішня розмова за обідом.

— Пане абате,— звернувся я до свого доброго вчителя,— от ви сьогодні говорили нам про міністрів. Королівські міністри не вражають вас ні розкішним одягом, ні каретами, ні своїми талантами, і ви судили їх із незалежністю думки, приступною лише мудрецям, яких ніщо не дивує. Потім ви розглянули становище цих урядовців у так званому народному уряді (якщо в нас такий колись буде) і змалювали їх нам пікчемними і безсилими, не стільки гідними хвали, скільки жалю. Невже ви справді проти народного уряду, який має відродити благородні традиції античних республік?

— Сину,— відповів мій добрий учитель,— мені самому ближче до душі народний уряд. Мене схиляє до нього скромність мого становища, і святе письмо, яке я трохи вивчав, мене в цій прихильності укріплює, бо ось що сказав у Рамі господь: «Старійшини Ізраїлю хочуть собі царя, бо не бажають, щоб я панував над ними. То ось вам закон царя, який прийде правити вами: він пожене ваших синів перед своїми колісницями і накаже дочкам вашим умащувати його, варити йому страву й пекти хліб. «Filias quoque vestras faciet sibi unguentarias

et focarias et panificas». Так говориться в Книзі царів, звідки очевидно, що монархія підносить своїм підданим два зловісних дарунки — війну і податки. І якщо монархії справді божественного походження, то не менш істинне й те, що вони ввібрали в себе всю людську недоумкуватість та злість. Вельми ймовірно, що небо дало людям монархії, щоб покарати їх. Et tribuit eis petitionem eorum.

Коли у гніві він, то жертви вимагає
Й дари свої на нас, як кару, насилає.

Я міг би навести тобі, сину, не один мудрий вислів із давніх авторів, де ненависть до тиранії передається з разючою силою. До того ж, на мою думку, я завжди виявляв трохи душевної величі, зневажаючи земні розкоші, і так само, як янсеніст Блез Паскаль, не терплю пройдисвітів зі шпагою при боці. Через те і розумом, і серцем я за народний уряд. Я чимало про це міркував і колись викладу свої роздуми на папері. Це буде твір із тих, про які кажуть, що треба спершу розгризти кістку, щоб дістатися до мозку. Тобто я збираюся написати нову «Похвалу глупоті» — людям легковажним вона видасться пустою писаниною, але мудреці відшукають у ній зерна мудрості, обачливо заховані під брязкальцями та зеленим блазенським ковпаком. Одно слово, я стану другим Еразмом і за його прикладом просвіщатиму народи розумними і повчальними жартами. І в одному з розділів мого трактату, сину, ти знайдеш усі роз'яснення щодо питання, яке тебе зараз цікавить; ти дізнаєшся звідти, в якому становищі опиняються міністри, попадаючи в залежність від парламенту або народних установчих зборів.

— Ах, пане абате,— вигукнув я,— як мені хочеться швидше прочитати цю книжку! Коли ви гадаєте її написати?

— Не знаю,— відповів мій добрий учитель.— Як по щирості, то, мабуть, ніколи. Багато перепон стає на шляху людських задумів. Передбачити майбутнє нікому ще не вдавалося, а в мені ця непевність, притаманна всім нащадкам Адамовим, узагалі доведена до крайнощів довгою низкою життєвих невдач. Ось чому, сину, я не дуже вірю, що мені колись пощастить написати цей достойний сатиричний твір. Я не стану читати тобі тут, на цій лаві, трактат про політику, але розкажу принаймні, як виникла в мене думка ввести в свою уявну книжку розділ, де будуть змальовані слабкість і злоба тих слуг, котрих візь-

ме собі добряга Демос, коли прийде до влади, якщо взагалі колись прийде,— цього я з певністю сказати не можу, а гадати й пророкувати — краще полишмо це діло дівчатам, адже вони завжди охочі віщувати, мов ті сивіли, такі, наприклад, як Кумська, Персійська або Тибуртинська, quarum insigne virginitas est et virginitatis praemium divinatio[1]. Та повернімося до теми нашої розмови. Близько двадцяти років тому я жив у прегарному місті Сеезі, де служив бібліотекарем у пана єпископа. Якось мандрівні актори, що випадково опинилися в місті, ставили в одній стодолі досить пристойну трагедію. Я пішов на ту виставу і побачив на сцені римського імператора, чия перука була обліплена лавровим листям густіше, аніж свинячий окіст на ярмарку в день святого Лаврентія. Він бундючно розсівся в кріслі місцевого каноніка, а двоє його радників у парадному одязі з широкими латіклавами сиділи поруч нього на стільчиках; при світлі каганців, що чаділи немилосердно, ці троє зображували засідання Державної ради. Один із тих радників, пригадую, змалював у сатиричних тонах римських консулів останніх років Республіки: як вони квапляться користатися і зловживати своєю скоромінущою могутністю на шкоду громадському добру, як заздрять наступникам, у котрих бачать лише суперників у хабарництві та грабунках. Ось як він говорив:

Царки лише на рік, відчувши дні останні
І з жахом бачачи, як влада їхня тане,
Найкращим задумам достигти не дають
Зі страху, що плоди наступники зірвуть.
В добро громадськеє не вкинули і жмені,
А тільки тягнуть все з народної кишені.
Ні совість, ані стид не мучать їх уже,
Бо хто з людей тепер не заздрить на чуже?

Так от, сину мій, ці вірші, схожі своєю влучністю на чотиривірші Пібрака, змістом набагато глибші від самої трагедії, яка занадто відгонить бундючною легковажністю аристократичної Фронди і вся зіпсована героїчними та любовними сценами в стилі герцогині Лонгвільської, зображеної там під ім'ям Емілії. Я зберіг ці рядки

[1] Відзнака якіх — непорочність, а окраса непорочності — вищий дар *(лат.)*.

в пам'яті, щоб потім на дозвіллі поміркувати над ними. Бо навіть у творах, написаних для сцени, часом трапляються напрочуд цікаві думки. І те, що поет сказав у своїх восьми рядках про консулів Римської республіки, однаково стосується і міністрів демократичних урядів з їхньою нетривкою владою.

Вони слабкі, сину, бо залежать від народних зборів, однаково нездатних ні на широкі й глибокі задуми досвідченого політика, ні на простосерду недоумкуватість лінивого короля. Міністри могутні лише тоді, коли вони допомагають, як Сюллі, розумному монархові або стають замість нього на чолі держави, як Рішельє. І хіба не очевидно, що Демосові далеко як до розважливої наполегливості Генріха Четвертого, так і до нешкідливої бездіяльності Людовіка Тринадцятого? Коли навіть припустити, що він знає, чого йому треба, він однаково не знатиме ні як здійснити свою волю, ні чи взагалі можливо її здійснити. Погано правлячи, він не зуміє досягти послуху, і йому скрізь ввижатиметься зрада. Депутати, яких він пошле у свої установчі збори, всіляко викручуючись, підтримуватимуть його ілюзії, доки впадуть жертвами його несправедливих або цілком законних підозр. Вийшовши з темного неосвіченого натовпу, ці збори будуть так само темні. Вони висловлюватимуть безліч туманних і безладних думок, даватимуть для виконання керівникам уряду накази, що їх самі не розумітимуть до пуття, і їхні міністри, котрим пощастить менше, ніж легендарному Едіпові, один за одним зникатимуть у горлянці стоголового Сфінкса, так і не відгадавши загадки, відгадка якої невідома буде й самому Сфінксові. Найбільшим же лихом для них стане те, що їм доведеться змиритися зі своїм безсиллям і обмежитися балачками замість діяти. Вони перетворяться в ораторів, і то в дуже поганих, бо талант — це насамперед ясність думки, а вона для них несе згубу. Їм доведеться навчитись говорити так, щоб нічого конкретного не казати, і найкмітливіші будуть приречені брехати найбільше. Через те найрозумніші з них упадуть найнижче і зневажатимуть їх найдужче. І якщо навіть серед них знайдуться досить тямущі, щоб укладати угоди, керувати фінансами та наводити лад у державних справах, то їхні здібності не прислужаться їм ні до чого, бо вони не матимуть часу — головної передумови великих починань.

Таке принизливе становище урядовців відстрашуватиме порядних людей і розпалюватиме марнолюбство лихих.

З усіх темних щілин та закутнів поповзуть на високі посади честолюбні нікчеми, і оскільки людина, коли її не виховувати в чесноті з дитинства, від природи чесною не буває, на державну скарбницю накинуться зграї злодюг. Зло багато посилиться від розголосу й бучних скандалів, бо при народному уряді важко щось приховати, і за провини небагатьох підозрюватимуть усіх.

Я не роблю звідси висновку, сину, що народ стане тоді нещаснішим, ніж сьогодні. Я вже не раз казав тобі, що не вірю, ніби доля народу залежить від правителя та його міністрів, а вбачати в законах джерело процвітання чи вбогості нації означало б перебільшувати їхню силу. Однак надмірна кількість законів може завдати суспільству непоправної шкоди, і я боюсь, щоб народний парламент не став зловживати своєю законодавчою роллю.

Це ще невелика біда, коли Колен і Жанно, пасучи овець, видають різні укази і мрійно вигукують: «От якби я був королем!..» Бо коли Жанно справді стане королем, він видасть за один рік більше указів, ніж імператор Юстініан за весь час свого царювання. І це ще одна причина, чому я боюся вступу Жанно на трон. Правда, королі й імператори звичайно правлять так погано, що, здається, гірше вже нікуди, і тому навряд чи Жанно зуміє накоїти більше дурниць і лиха, ніж усі ці двічі й тричі вінцепосні монархи, які з часів потопу заливають землю кров'ю та вкривають її руїнами. Його нездарність і гарячкуватість будуть гарні хоч тим, що внеможливлять ті мудровані, так звані дипломатичні стосунки держави з державою, які призводять лише до розпалювання безглуздих і згубних воєн. Вічно затуркані й заштовхані міністри добряги Демоса, котрих принижуватимуть, обсипатимуть лайкою і закидатимуть гнилими яблуками та тухлими яйцями більше, ніж найнездарнішого ярмаркового блазня, не матимуть і хвилини перепочинку, щоб увічливо й таємно готувати в тиші своїх устелених зеленими килимами кабінетів криваві війни, що начебто необхідні для утримування горезвісної європейської рівноваги, а насправді правлять лише за джерело добробуту для дипломатів. Міжнародної політики більше не буде, і це стане великим щастям для бідолашного людства.

По цих словах мій добрий учитель підвівся з лавки і мовив:

— Пора нам звідси рушати, сину, бо я відчуваю, як крізь дірки в моєму одязі, а їх уже там чимало, просо-

чується вечірня вогкість. До того ж, засидівшися на паперті, ми ризикуємо розполохати Катріниних і Жаннетиних кавалерів, що блукають тут, шукаючи любовних утіх.

VIII
ПАНОВЕ МІСЬКІ РАДНИКИ

Того вечора, зайшовши з моїм добрим учителем у виноградну альтанку «Малюка Бахуса», ми застали там Катріну-мереживницю, кульгавого ножаря і мого шановного татуся. Усі троє сиділи за одним столом перед глеком вина, з якого вже добре хильнули, і тому були веселі й балакучі.

У нас нещодавно призначили двох нових міських радників із чотирьох, і мій тато розбалакував тепер про цю подію з погляду свого ремесла й відповідно до свого розуміння.

— Лихо в тому,— казав він,— що міські радники належать до судового стану, а не до стану харчівників, і що настановляє їх на посаду король, а не торговці, зокрема не корпорація паризьких харчівників, де я маю честь бути прапороносцем. Якби їх обирав я, вони скасували б десятину та податок на сіль, і ми всі були б щасливі. Якщо світ не почне задкувати, наче рак, то настане день, коли міських радників обиратимуть торговці.

— Авжеж, так воно й буде,— запевнив його абат Куаньяр.— Міських радників обиратимуть хазяїни та їхні підмайстри.

— Подумайте лишень, що ви кажете, пане абате,— відповів тато, занепокоєно насупивши брови.— Коли підмайстри стануть втручатись у вибори міських радників, усе піде шкереберть. У ті часи, коли я був підмайстром, я тільки й мріяв, як би застромити руку в хазяйське добро та добутися до хазяйської жіночки. Але відколи в мене своя харчівня й своя дружина, я став жити громадськими інтересами, що тепер збігаються з моїми власними.

Лестюржон, хазяїн «Малюка Бахуса», приніс ще глек вина. Це був низенький рудий чоловічок, вертлявий і грубий.

— Ви балакаєте про нових міських радників,— озвався він, узявшись під боки.— Я лише хотів би, щоб вони розумілися на своєму ділі не гірше за своїх попередників,

хоч ті не бозна-як тямили, в чому полягає громадське добро. Але все ж таки вони почали вже трохи тямити своє діло. Ви ж знаєте, майстре Леонаре,— звернувся він до мого тата,— що школа, куди діти з вулиці святого Якова ходять учитися закону божого, дерев'яна, і досить роздобути їм десь кресало та суху скіпку, як вона так і спалахне, не гірше від вогнища в ніч на святого Іоанна. Я повідомив про це панів з ратуші. Лист мій був написаний як годиться, бо я замовив його за шість су писареві, що сидить у будці коло церкви Валь-де-Грас. Я сповістив панів міських радників, що всі хлоп'ята нашого кварталу щодня наражаються на небезпеку підсмажитися на вогні, як ковбаски, і що слід би про це подумати, взявши до уваги, як хвилюються їхні матері. Пан міський радник, котрий відає школами, через рік увічливо відповів мені, що небезпека, на яку наражаються хлоп'ята з вулиці святого Якова, дуже його непокоїть і що він сповнений бажання її відвернути, а тому велить надіслати вищезазначеним школярам пожежну помпу. «Наш милостивий король,— писав він далі,— на відзнаку своїх перемог повелів змурувати за двісті кроків від школи фонтан, отже водп там удосталь, а користуватися помпою, яку виділило їм місто, діти швидко навчаться». Прочитавши цього листа, я з радості підстрибнув аж до стелі. Швиденько йду знову до Валь-де-Грас і диктую писареві нового листа:

«Високошановний пане раднику! У школі на вулиці святого Якова навчаються дві сотні хлопчаків, і найстаршому з них тільки сім років. Нічогенькі собі пожежники до вашої помпи! Заберіть її назад і звеліть поставити для школи будинок із каменю».

Цей лист, як і перший, коштував мені шість су разом з печаткою. Але я витратився недарма, бо років через півтора отримав відповідь. У ній пан міський радник запевнив мене, що паризька рада не обмине своїм піклуванням хлопчаків з вулиці святого Якова і подбає про їхню безпеку. Бачите, чого я досяг. Якщо мого радника тепер скинуть, мені доведеться почати все наново і віддати ще дванадцять су писареві під церквою Валь-де-Грас. Ось чому, майстре Леонаре, хоч я й знаю, що в нашій ратуші сидять люди, котрим більше личить блазнювати на ярмарку, я зовсім не хочу бачити на їхньому місці нові обличчя і віддаю перевагу своєму радникові з його помпою.

— А мені,— сказала Катріна,— найдужче допікає пан радник у кримінальних справах. Він дивиться крізь пальці, як Жаннета-арфістка щодня швендяє смерком під церквою святого Бенедикта, та й годі. Це просто ганьба. Вона ходить вулицями, наче опудало, і тягає свої брудні спідниці по всіх калюжах. А в громадські місця слід би пускати лише пристойно вдягнених дівчат, що їм не сором показатися на люди.

— А я вважаю,— втрутився кульгавий ножар,— що вулиця — вона для всіх, і колись неодмінно піду, за прикладом пана Лестюржона, до цього писаря коло Валь-де-Грас, щоб він написав від мого імені клопотання на захист бідолашних розносників. Я через стражників не можу зупинитися зі своїм візком у жодному пристойному місці. Тільки-но розкладу свій товар і підійдуть до мого лотка якийсь лакей та дві чи три служниці, як поруч виростає здоровило в чорному мундирі й іменем закону велить мені забиратися геть зі своїм мотлохом. То я опиняюсь на місці, заорендованому вуличними торговцями, то поруч з паном Леборнєм, що належить до гільдії ножарів. Іншого разу мені доводиться поспіхом хапати свої голоблі і, налягаючи на посторонки, забиратися з дороги, бо їде карета єпископа або якогось принца; і добре ще, коли той лакей або покоївка не скористаються з метушні й не поцуплять у мене піхов, ножиць або добротного ножа з Шательро. Мені остогидла тиранія, остогидло терпіти беззаконня від людей, поставлених на сторожі закону. Мене так і пориває зчинити бунт.

— Я гадаю, це знак того,— мовив мій добрий учитель,— що ви ножар з благородною душею.

— Яка там благородна душа, пане абате,— скромно відповів ножар.— Я мстивий і злопам'ятний і давно вже потайки продаю пісеньки проти короля, його коханок та його міністрів. На моєму візку під брезентом їх лежить ціла пака. Тільки ви, глядіть, мене не виказуйте. А гарна пісенька — та, що з дванадцятьма приспівами!

— Я вас не викажу,— мовив мій тато.— Як на мене, то гарна пісенька варта склянки вина, а то й більше. Я нічого не маю проти торгівлі ножами і не заперечую, друзяко, щоб ви торгували вашими, бо кожному якось треба заробляти собі на хліб. Але, погодьтеся, не можна ж дозволити, щоб вуличні продавці зрівнялися з торговцями, котрі орендують крамниці і платять податок. Адже це пряме порушення громадського порядку. А нахабність

у цих волоцюг справді нечувана. І до чого ж вони докотяться, якщо не спиняти їх? Ось, приміром, торік один селянин з Монружа став зі своїм візком, навантаженим доверху смаженими голубами, просто під вікнами харчівні «Королева Гусячі Лапки» і давай продавати їх на два ліари й одне су дешевше, ніж я продаю своїх. І ще й горлав на всю пельку, мерзотник, аж шибки на моїх вікнах бряжчали: «Смажені голуби, жирні голуби за п'ять су!» Я на нього своєю шпигувальною голкою разів із двадцять замірявся. А він знай товче мені, як заведений, що вулиця всім належить. Я подав на нього скаргу панові судді, і той, звичайно, вирішив справу на мою користь і звільнив мене від цього негідника. Не знаю, що з ним потім сталося, але досі йому простити не можу, стільки він мені лиха накоїв; бо коли мої постійні клієнти стали купувати в нього на моїх очах по парі, а дехто й по півдесятка голубів, я аж на жовтяницю захворів і довго ходив як не свій. Хотів би я, щоб його тоді обмазали з ніг до голови клеєм та викачали гарненько в пір'ї з усіх тих смажених птахів, що ними він під самісіньким носом моїм торгував, і так у пір'ї повели вулицями, прив'язавши ззаду візка.

— Жорстокі ви до бідних людей, майстре Леонаре,— мовив кульгавий ножар.— Так нещасного недовго й до розпачу довести.

— Пане ножарю,— сміючись, мовив мій добрий учитель,— я раджу вам замовити котромусь із тих платних писак, що сидять коло церкви Невинних Немовлят сатиру на майстра Леонара і потім продавати її разом з пісеньками на дванадцять приспівів проти короля Людовіка. Не завадило б трохи провчити нашого друга: адже, будучи сам майже в рабстві, він мріє не про свободу, а про тиранію. Наслухавшись ваших розмов, добродії, я доходжу висновку, що підтримувати порядок у місті — нелегка справа, доводиться примирювати між собою неоднакові, а часто й зовсім протилежні інтереси, і виходить, що громадське добро складається з безлічі окремих нещасть, і можна тільки дивуватися, як це замкнені разом за міськими мурами люди не поперегризають одне одному горлянок. Це щастя ми завдячуємо їхньому боягузтву. Громадський порядок стоїть тільки на легкодухості громадян, котрі, побоюючись одне одного, не зважуються заводитись між собою. А монарх, що навіює жах усім, цим самим твердо гарантує своїм підданим неоціненні

блага мирного співжиття. Що ж до ваших міських радників, то влада в них невелика, і вони не здатні ні заподіяти вам відчутної шкоди, ні в чомусь істотно допомогти. Значущості їм надає лише перука та довгий жезл, і не варто парікати, що призначаються вони монархом і віднедавна, уже за останнього короля, вшановані титулами королівських урядовців. Друзі монарха — вони через те вороги всіх громадян без розбору, і тому кожному зокрема знести їхню ворожість легше, бо поширюється вона однаковісінько на всіх. Це наче дощ, з якого на кожного з нас падає лише по кілька крапель. Одного чудового дня, коли міських радників стане обирати народ (у перші часи монархії, кажуть, так і було), у них з'являться в місті і друзі, і вороги. Якщо вони будуть обрані крамарями, котрі наймають помешкання і платять податок, ці урядовці кривдитимуть рознощиків. Якщо їх оберуть рознощики, вони допікатимуть крамарям. Міські радники, обрані ремісниками, утискуватимуть хазяїв, що змушують працювати на себе ремісників. Це неминуче призведе до нескінченних непорозумінь і суперечок. Вони утворять неспокійну й галасливу раду, де кожен захищатиме інтереси й прагнення своїх виборців. А проте, я гадаю, ми не шкодуватимемо за своїми нинішніми радниками, котрі залежать тільки від короля. Метушлива самозакоханість нових розважатиме громадян, які бачитимуть у них, наче в кривому дзеркалі, себе самих. Вони обмежено користуватимуться своєю обмеженою владою. Вихідці з народу, вони не здатні будуть ні сприяти його поступові, ні утримувати його в шорах. Багаті жахатимуться їхнього зухвальства, а бідні докорятимуть їм за нерішучість, хоча і тим, і тим слід би було просто визнати, що вони лише без пуття метушаться та галасують. А втім, вони старанно виконуватимуть свої буденні обов'язки і дбатимуть про народний добробут з тією діловитою бездіяльністю, на яку здатні всі, але далі якої не йде ніхто.

— Ух! — вирвалося в мого тата.— Гарно ви говорили, пане абате. А тепер випийте!

IX
НАУКА

Того дня, прогулюючись, ми дійшли з моїм добрим учителем до Нового мосту, де понад парапетом густо стоять прилавки, на яких букіністи розкладають романи

вперемішку із побожними книгами. Тут за два су можна купити «Великого Кіра» та всю «Астрею», потерті й засмальцьовані провінційними книголюбами, «Цілющу мазь від опіків», різні твори отців-єзуїтів. Мій добрий учитель мав звичай, проходячи мимо, переглядати декотрі з цих книжок, хоча, звичайно, купувати їх не збирався, бо завжди був без грошей, а коли вряди-годи і траплялися в кишені його штанів кілька су, то він розсудливо приберігав їх для хазяїна «Малюка Бахуса». А втім, він анітрохи не прагнув володіти земними благами, і навіть найкращі твори не викликали в нього бажання придбати їх; він бував цілком задоволений, побіжно переглянувши в них по кілька найкращих сторінок, які потім залюбки обговорював із властивою йому глибокою мудрістю. Книжкові прилавки Нового мосту були йому до душі ще й тим, що книжки тут смачно пахли свіжими млинцями, якими торгували поруч жінки, і цей великий чоловік міг водночас вдихати однаково любі йому пахощі кухні й науки.

Начепивши окуляри і щасливо всміхаючись, він роздивлявся товар торговця книжковим мотлохом з виглядом людини, для якої все навкруги прекрасне, бо все на світі відбивається в її душі красою.

— Сину мій Турнеброше,— мовив він мені,— на прилавку цього доброго чоловіка можна бачити книжки, видані ще тоді, коли друкарська справа була, як кажуть, у пелюшках; в цих книжках відбилися грубі звичаї наших предків. Я бачу тут варварську хроніку Монстреле, автора, про якого казали, що він їдкий, мов гірчиця, і два чи три житія святої Маргарити — колись породіллі прикладали їх собі до животів, щоб полегшити болі. Здавалося б, годі збагнути, як це люди могли бути настільки тупими, щоб писати й читати такі дурниці, але ж недарма наша свята релігія вчить, що вони від народження заражені недоумкуватістю. А що світло істинної віри, на моє щастя, ніколи для мене не гасло, навіть під час гріховних утіх у постелі чи за столом, то мені навіть легше зрозуміти колишню тупість людей, ніж теперішню їхню кмітливість, яка, по щирості, видається мені примарною та оманливою, такою, як колись побачать її наші нащадки, бо людина, по суті, дурна тварюка, і досягнення її розуму — це просто нікому не потрібний результат її нікчемної метушні. Саме з цієї причини, сину, я відчуваю недовіру до того, що люди називають наукою та філософією і що, на мою думку, являє собою облуду, зіткану

з помилкових уявлень та образів; це, в певному розумінні, підступи лукавого, котрий прагне проникнути в людські душі. Ти знаєш, я далекий від того, щоб вірити в усю оту чортівню, якою залякують простих людей. Я цілком згоден з отцями церкви, що спокуса гніздиться в нас самих і що ми самі для себе демони та спокусники. Але мене також щиро обурює пан Декарт разом з усіма іншими філософами, які, за його прикладом, шукали в пізнанні природи правила життя й принципи нашої поведінки. Бо хіба, сину мій Турнеброше, це так зване пізнання природи не самоомана наших органів чуття? І що може, скажи мені, додати сюди наука з усіма своїми вченими, починаючи від Гассенді,— а він аж ніяк не був йолопом,— та Декарта з його учнями і кінчаючи нашим кумедним дурником паном де Фонтенелем? Окуляри, сину мій, всього-на-всього окуляри, такі самісінькі, як оце в мене на носі. Усі ці мікроскопи та телескопи, що ними так вихваляються, насправді лише окуляри, трохи сильніші, аніж мої,— я купив їх торік у оптика на ярмарку в день святого Лаврентія, та, на біду, ліве скельце — хоча лівим оком я бачу якраз трохи краще — розбив цієї зими кульгавий ножар, пожбуривши мені в голову ослінчиком, бо йому, бачте, привиділось, ніби я обнімав Катріну-мереживницю, а він чолов'яга брутальний і від плотської хоті зовсім утрачає тяму. Атож, сину мій Турнеброше, що собою являють ці інструменти, якими вчені та й просто люди до всього цікаві захаращують свої горища та кабінети? Що таке всі ці зорові труби, астролябії, бусолі, як не засоби потурати чуттям у їхній самоомані і багаторазово примножувати наше фатальне неуцтво спробами примножити стосунки з природою? Найученіші з нас відрізняються від невігласів лише тим, що навчилися тішити себе незліченними й заплутаними помилками. Вони розглядають світ крізь топаз із багатьма гранями, замість просто дивитися на нього, як дивиться, приміром, твоя матуся своїм неозброєним оком, тим самим, що дав їй господь бог. Одначе око залишається тим-таки оком, хоч би скільки озброювали його збільшувальними скельцями; розмірів простору не змінити найдосконалішими інструментами виміру; найчутливіші терези не здатні вплинути на вагу предметів; учені відкривають лише нові видимості і таким чином стають іграшкою нових ілюзій. От і все! Якби я не був упевнений, сину, у святих істинах нашої віри, то з моїми переконаннями, що все людське знання —

це лише поступ у царині ілюзій, мені б залишилося тільки стрибнути з цього парапету в Сену, яка за тисячоліття перебачила й так немало утоплеників, або піти просити забуття в Катріни-мереживниці, хоч у моєму сані, а особливо в моєму віці, і не дуже личить шукати втіхи в обіймах веселих дівчат. Я не знав би, чому вірити посеред стількох мудрованих приладів, які своїми могутніми засобами омани незмірно побільшували б оману мого зору, і я був би нікудишнім академіком.

Так говорив мій добрий учитель, стоячи біля мосту перед першою аркою зліва, коли рахувати від вулиці Дофіна, і він уже почав лякати букініста, бо тому здалося, що перед ним заклинач. Зненацька абат схопив стару геометрію з досить поганими кресленнями Леклера [1].

— Можливо,— вигукнув він,— якби я не був християнином і католиком, то не став би топити свій розпач у коханні або воді, а поринув би в математику, де розум може знайти поживу, до якої він найбільше охочий, а саме: послідовність і безперервність. Скажу по щирості, ця непримітна з вигляду книжечка навіює мені деяку пошану до людського генія.

Сказавши це, він так рвучко розкрив трактат Себастьяна Леклера на розділі про трикутники, що мало не роздер його надвоє. Але через хвилину з огидою кинув книжку назад на прилавок.

— Гай-гай! — промурмотів він.— Числа залежать від часу, лінії від простору,— а це ті ж таки людські ілюзії. Поза людиною ні математики, ні геометрії не існує, і ця наука теж не дає нам змоги вийти за межі себе, хоч як хвалиться, ніби вона цілком незалежна.

По цих словах він відвернувся від заспокоєного букініста і глибоко зітхнув.

— Ах, сину мій Турнеброше,— мовив він.— Ти бачиш, як я мучуся від хвороби, що нею самохіть захворів, і як обпалює мене вогненна риза, котру я на себе надягнув для окраси.

Така була його манера образно висловлюватись, бо насправді на ньому мішком висів благенький підрясник тільки з двома чи трьома ґудзиками; та й ті були застебнуті не в свої петельки, а коли йому на це вказували, він

---

[1] В геометрії, що про неї згадує Жак Турнеброш, подано креслення Себастьяна Леклера, які захоплюють мене своєю витонченістю і чіткістю. Але автор, як видно, іншої думки. *(Прим. видавця).*

сміявся й відповідав, що то перелюбні зв'язки, символ звичаїв у наших містах.

— Я ненавиджу науку,— палко провадив він,— бо надто її любив; я наче любострасник, котрий докоряє жінці, що вона не така прекрасна, як малювалася його уяві. Я хотів колись усе знати — а тепер страждаю від своєї непрощенної глупоти. О щасливці! — раптом вигукнув він.— О які щасливі ці добрі люди, що з'юрмилися біля отого дурисвіта!

І він показав рукою на лакеїв, покоївок та вантажників з пристані св. Миколая, що збилися в тісний гурт навколо ярмаркового штукаря, який виступав перед ними зі своїм напарником.

— Поглянь, Турнеброше,— мовив він мені.— Вони сміються від щирого серця, коли один блазень дає ногою штурхана під зад другому блазневі. Це видовище й справді кумедне, але для мене воно зіпсоване звичкою до роздумів, бо коли починаєш дошукуватися до сутності цієї ноги й усього іншого, сміятися вже не хочеться. Як християнин, я мусив би давно збагнути, скільки зловтіхи в словах одного поганина: «Щасливий, хто зміг пізнати причини!», я мусив би замкнутися в святому невіданні, як у садку за високими мурами, і жити невинним, наче дитя. Я б не розважався тепер грубими вихилясами цього Мондора (хіба привабив би мене Мольєр з Нового мосту, коли й справжній мені видається блазнем?) [1], а милувався б травами в моєму садку і славив господа у квітах та плодах своїх яблунь. Надмірна цікавість затягла мене в свої сіті, сину, і я загубив у бесідах із книжками та вченими душевний спокій, святу простоту та чистоту помислів, притаманну людям смиренним і ще прекраснішу від того, що вона не зменшується ні у вертепі, ні в шинку, як це видно на прикладі кульгавого ножаря, а також, насмілюсь сказати, на прикладі твого татуся харчівника, який зберіг багато невинності, хоч він і п'яниця, і гультяй. Але не так трапляється з тим, хто вивчав книжки. У нього в душі назавжди залишається від них величний біль і горда скорбота.

Він ще говорив, коли зненацька голос його заглушили барабани...

---

[1] Це говорить священнослужитель. *(Прим. видавця).*

X

СОЛДАТСЬКЕ РЕМЕСЛО

Отож, стоячи на Новому мості, ми почули гуркіт барабанів. Це набирали охочих до війська: на високому земляному насипу стояв, руки в боки, сержант-вербувальник, а за ним виструнчилось близько десятка солдатів з наколотими на багнети хлібинами та ковбасами. Навколо них товпилося, роззявивши роти, кілька обшарпанців та хлопчаків.

Сержант підкрутив вуса і виголосив відозву.

— Не варто й слухати,— мовив до мене мій добрий учитель.— Навіщо марнувати час? Цей сержант виступає від імені короля, і нічого дотепного він сказати не зможе. Коли хочеш почути, як розводяться на цю тему люди, наділені даром вигадки, то заглянь у один із шиночків на Ковальській набережній, де ці шахраї заманюють у свої тенета лакеїв та сільських простаків. Там їм без красного слова було б обійтися важко. Пригадую, якось у молодості, ще за життя покійного короля, мені пощастило почути воістину геніальну промову з уст одного такого торговця живим товаром, що поставив свою будку на Жебрацькому Долі — звідси його якраз добре видно, сину. Він вербував людей у колонії. «Послухайте, хлоп'ята, що я скажу,— починав він.— Ви, мабуть, усі чули про казкову й багатющу країну Ельдорадо; щоб потрапити в цю обітовану землю, треба вирушати до Індії, а там уже всього вдосталь. Хочете діамантів, золота, перлів? Там ними дороги брукують — тільки нахиляйся й бери. А то й нахилятися не треба. Дикуни самі вам усе зберуть. Я вже не кажу про каву, лимони, гранати, апельсини, ананаси і тисячі всіляких соковитих плодів, що ростуть там на кожному дереві, наче в раю земному. Якби переді мною були жінки та діти, то я б не знати скільки нарозказував їм про ці ласощі, але ж я звертаюся до чоловіків». Не стану, сину, повторювати, що він далі розводився про славу, але повір: умінням переконувати він би не поступився і Демосфенові, а красномовністю переважив би Ціцерона. Наслухавшись його, ще п'ятеро чи шестеро бідолах подалися шукати смерті від жовтої пропасниці в непролазних тропічних болотах. Виходить, що й справді красномовність — зброя страшна, а чари мистецтва однаково виявляють нездоланну силу, чи спрямувати їх на добро, чи на зло. Дякуй богові, Турнеброше,

що він не дав тобі великого таланту і ти врятований від небезпеки колись накоїти людям великого лиха. Обранці божі, сину, неодмінно позбавлені розуму, і я на собі переконався, що жвавість думки, якою мене наділило небо,— це постійна загроза як моєму земному спокоєві, так і спасінню моєї душі. А що сталося б, якби в мою голову був закладений розум Цезаря, а в грудях билося його серце? Мої хтиві помисли не розрізняли б статі, а в серці не було б і краплини жалю. Я розпалив би і в країні, і за її межами безліч кривавих війн. Хоча сам великий Цезар був людиною тонкої і досить лагідної душі. Він пристойно помер під кинджалами своїх доброчесних убивць. О день березневих Ід, навіки фатальний день, коли розважливі горлорізи знищили цього чарівного нелюда! Я вважаю себе гідним оплакувати божественного Юлія поруч з його матір'ю Венерою, а назвав його нелюдом я лиш у напливі ніжності, бо його врівноважений дух не знав інших крайнощів, окрім жадоби могутності. Він був від природи наділений відчуттям ритму та почуттям міри. В юності він з однаковим палом віддавався плотським утіхам і поринав у глибини граматики. Він був оратор, і його врода, безперечно, скрашувала навмисну сухість його промов. Він кохав Клеопатру з тією геометричною точністю, якою позначені всі його задуми. Його твори і його вчинки вражають геніальністю простоти. Він був другом порядку й миру навіть у самій війні; чутливий до гармонії, він видавав такі мудрі закони, що ми й досі, залишившись темними варварами, живемо під величчю його влади, яка зробила світ тим, чим він сьогодні є. Ти бачиш, сину, я не шкодую для нього ні похвали, ні любові. Полководець, диктатор, верховний жрець, він виліплював світ своїми прекрасними руками. А хто такий я? Колишній учитель риторики в колежі міста Бове, секретар оперної співачки, бібліотекар єпископа Сеезького, платний писар при церкві Невинних Немовлят і вчитель сина твого шановного татуся, що держить харчівню «Королева Гусячі Лапки»; я склав непоганий каталог дорогоцінних рукописів, я написав кілька памфлетів, про які зараз краще не згадувати, і виклав на обгортковому папері кілька думок, що їх не захотів узяти жоден книговидавець. Однак я не поміняв б долею з великим Цезарем. Надто дорого обійшлося б це для моєї невинності. Я волію залишатися людиною такою, як досі був, нікому не відомою, вбогою

і зневаженою, аніж підноситись на вершину слави й відкривати людству нові шляхи, рясно политі кров'ю.

Цей сержант-вербувальник, що, як ти чуєш, обіцяє тут голодранцям по су на день, не рахуючи м'яса й хліба, навіює мені, сину, глибокі роздуми про військо і про війну. Ким лишень не довелося мені бути в житті, але тільки не солдатом, бо військове ремесло завжди викликало в мене огиду й жах — так багато в ньому підлабузництва, марнолюбства й жорстокості! Усе це глибоко чуже моїй незлобливій душі, моєму непогамовному прагненню до свободи і моєму розумові, котрий, міркуючи тверезо про славу, знає справжню ціну музиці рушничних залпів. А що вже казати про мою невиліковну схильність до роздумів — їй би неабияк докучала військова муштра. Навряд чи тобі треба пояснювати, що, не прагнучи бути Цезарем, я не маю також ані найменшого бажання зробитися Фанфаном-Тюльпаном або Серцеїдом. Відверто кажучи, сину, військова служба уявляється мені найжахливішою виразкою на тілі цивілізованих націй.

Це думка філософа. А тому немає ніякої надії, що її коли-небудь поділятиме багато людей. І королі та республіки завжди знаходитимуть стільки солдатів, скільки захочуть виставити для своїх парадів та війн. Я читав у пана Блезо в його книгарні «Під образом святої Катерини» трактати Макіавеллі, оправлені в чудові пергаментні палітурки. Вони заслужили їх, сину, і я, зі свого боку, глибоко шаную мудрого флорентійця, що перший вибив з-під ніг політиків підвалину справедливості, на якій вони звикли вимуровувати лише високоморальні злочини. Бачачи, як топчуть землю його батьківщини банди захисників-найманців, він дійшов висновку, що армія повинна бути народною й патріотичною. В одному зі своїх творів він висловлює думку, що, по справедливості, всі громадяни повинні дбати про безпеку батьківщини й бути солдатами. Цю саму думку підтримував при мені в пана Блезо пан Роман, котрий, як ви знаєте, ревно піклується про інтереси держави. У нього тільки й мови, що про суспільне та світове, і він, мабуть, не заспокоїться доти, доки всі приватні інтереси не будуть принесені в жертву громадському добробутові. Отже, Макіавеллі й пан Роман хочуть, щоб усі ми стали солдатами, бо ми всі громадяни. Я не схильний з ними погоджуватися, що це справедливо. Але й наполягати, ніби це несправедливо, не буду теж, бо справедливість і несправедливість кожен

розуміє по-своєму, і цю проблему слід вирішувати софістам.

— Як, учителю!— вигукнув я, вражений до глибини душі.— Ви вважаєте, що справедливість визначається розумуваннями софістів і що наші вчинки справедливі або несправедливі залежно від доказів спритного балакуна? Ви мене просто приголомшили своїми словами.

— Сину мій Турнеброше,— відповів абат Куаньяр,— не забувай, що я маю на увазі справедливість людську, а вона відрізняється від справедливості божої і здебільшого їй протилежна. Люди ніколи не вміли обгрунтувати ідею справедливості інакше, як балаканиною, що однаково схиляється і до «за», і до «проти». Можливо, ти хочеш, сину, щоб справедливість спиралася на почуття, але стережися, бо на цій підвалині можна поставити лише скромну халупку, таку, як курінь старого Евандра або хижа, де жили Філемон з Бавкідою. Але палац законів, твердиня державного порядку, вимагає іншого фундаменту. Простодушна природа нездатна сама витримати такий неправедний тягар, і похмурі стіни цих жахливих споруд виводяться лукавими й жорстокими руками законодавців, суддів, царів на підвалинах прадавньої брехні.

Безглуздо, сину мій Турнеброше, дошукуватись, справедливий чи несправедливий якийсь закон, і те саме можна сказати про службу в війську: державні порядки ні добрі, ні погані по суті, бо немає іншої суті, окрім господа — джерела всього сущого. Тобі треба навчитися, сину, остерігатися тиранії слів, якій люди звикли підкорятися, не ремствуючи. Знай же, що слово «справедливість» не має ніякого сенсу, якщо тільки воно вжите не в богослов'ї, де воно набуває жахливої виразності. Знай, що пан Роман просто софіст, коли він доводить, ніби служити в королівському війську — це наш обов'язок. Однак, якщо монархові колись заманеться забрати всіх громадян у солдати, то вони хоч і побурчать, але, я певен, скоряться йому з радістю. Я давно помітив, що ремесло солдата найприродніше для людини; воно їй до душі, вона тягнеться до нього інстинктами, а інстинкти в неї далеко не всі благородні. І за рідкими винятками, до яких належу і я, людину можна визначити, як звіра з рушницею. Одягніть першого-ліпшого громадянина в гарний мундир, пообіцяйте послати його на бійку — і він буде щасливий. В якомусь розумінні, може, й правильно, що

ми вважаємо військове ремесло найблагороднішим, бо це ремесло найдавніше, і вже перші люди на землі воювали. Військова служба ще й тим близька природі людини, що в армії ніколи не думають, а ми, безперечно, створені не для того, щоб думати.

Здатність мислити — це хвороба, що вражає лиш небагатьох особин, і її поширення означало б швидкий кінець людського роду. Солдати живуть у гурті, а людина — тварина стадна. Вони одягаються в яскраві мундири — блакитні з білим, блакитні з червоним, сірі з блакитним, носять стрічки, плюмажі та кокарди і красуються в цих шатах перед дівчатами, як півень перед куркою. Вони воюють і грабують, а людина від природи — злодій, розпусник, нищитель і дуже ласа до слави. Якраз ми, французи, найчастіше хапаємося за зброю, шукаючи слави. Адже громадська думка лише військову славу наділяє блиском. Щоб у цьому переконатися, досить почитати трохи історію. Ніхто не закине хвацькому воякові Тюльпану, що він не переважив у філософії Тіта Лівія.

XI
СОЛДАТСЬКЕ РЕМЕСЛО
(Продовження)

Мій добрий учитель трохи помовчав, тоді повів:

— Треба взяти до уваги, що люди, пов'язані в часі ланцюгом, з якого можуть бачити лише кілька ланок, часто вважають благородними звичаї низького, варварського походження. Їхнє неуцтво робить їх марнолюбними. Вони прославляють те, що в давнину було страшним лихом, а військова доблесть веде своє походження від дикунства первісних племен, про які донесли нам згадку біблія та поети. Хіба наша військова верхівка, тупа, закостеніла й бундючна — це, по суті, не звироднілі нащадки тих самих жалюгідних звіроловів, котрих поет Лукрецій змалював так безжально, що й не знаєш, чи то пише він про людей, чи про звірів. Просто неймовірно, сину мій Турнеброше, що війна й полювання, сама згадка про які мусила б сповнювати нам душі соромом і каяттям, нагадуючи про ниці потреби нашої зараженої злом природи, навпаки, стали предметом непомірної пихи й гордості, що християнські народи й досі шанують ремесло різника й ката, коли воно передається

в родині від покоління до покоління, і що, нарешті, в цивілізованих націй слава громадян вимірюється числом убивств і кровопролить, які, так би мовити, осіли в них у крові.

— Пане абате,— запитав я свого доброго вчителя,— а не здається вам, що військове ремесло вважається благородним, бо воно наражає на небезпеки, які змушують виявляти хоробрість?

— Сину,— поблажливо мовив він,— якби справді благородство стану вимірювалося пов'язаними з ним небезпеками, то я б, не вагаючись, назвав найблагороднішими в державі людьми селян і наймитів, бо вони щодня ризикують померти від виснаження та голоду. Небезпеки, що чигають на солдатів та полководців, далеко не такі численні й тривалі; всього лише кілька годин за все життя доводиться побути під кулями та ядрами, а ті скошують не так несхибно, як злидні. Які ж усе-таки люди легковажні та марнолюбні, сину, коли вони можуть прославляти вчинки солдата більше, аніж працю орача, і цінувати руїну війни вище за блага миру.

— Пане абате,— запитав я знову,— а не гадаєте ви, що солдати потрібні для безпеки держави, і ми повинні їх шанувати, бо вони захищають нас?

— Справді, сину, війна — це одна з потреб людської природи, і неможливо уявити собі народів, які б не воювали, тобто не були б ні вбивцями, ні грабіжниками, ні паліями. Не уявиш ти собі й монарха, котрий зовсім не прагнув би до загарбань. Тоді йому докоряли б і зневажали б його за те, що він не шукає слави. Отже, війна необхідна людям; це для них звичайний стан, а мир — лише перепочинок між війнами. Через те можновладці кидають один проти одного свої армії з найменшого приводу, з найнікчемнішої причини. Вони посилаються на свою честь, а честь у них надзвичайно вразлива. Від найлегшого подуву на ній проступає пляма, яку можна змити лише кров'ю десяти, двадцяти, тридцяти, а то й ста тисяч людей, залежно від населення країни. Та чи можна, тверезо міркуючи, уявити, в який це спосіб честь монарха буде обмита кров'ю бідолашних солдатів? Мимоволі доходиш висновку, що це пусті слова, позбавлені всякого сенсу; але люди охоче вбивають одне одного за слова. А хіба не дивовижно, що загарбання чужої землі вкриває монарха честю і злочин, за який просто одчайдуха карають смертю, стає похвальним, коли його з пайзвірячі-

шою жорстокістю вчинить можновладець на чолі своїх найманців?

Мій учитель замовк і, витягши з кишені табакерку, нюхнув дрібку тютюну, яка ще там залишалася.

— Пане абате,— запитав я,— а хіба не буває війн справедливих, що ведуться за святе діло?

— Сину мій Турнеброше,— лагідно мовив він,— цивілізовані народи довели несправедливість війн до крайнощів, вони стали не тільки несправедливими, а й по-звірячому жорстокими. Перші війни племена вели за право володіти родючими землями. Саме так ізраїльтяни завоювали землю Ханаанську. Їх штовхав на це голод. Але з розвитком цивілізації воювати стали також, щоб захопити колонії та факторії, як це видно на прикладі Іспанії, Голландії, Англії і Франції. Зрештою дійшло до того, що королі й імператори стали захоплювати цілі області просто знічев'я, руйнуючи та спустошуючи їх без ніякої для себе вигоди, якщо не рахувати споруджених ними там тріумфальних арок та пірамід. Таке зловживання війною особливо огидне, бо воно наводить на думку, що або люди з розвитком цивілізації робляться дедалі лютіші, або — і це, мабуть, до істини ближче — війна для людей— необхідність, і вони воюють, аби тільки воювати, навіть коли для війни немає ніяких підстав.

Ця думка завдає мені глибокого болю, бо, будучи священнослужителем і філософом, я схильний любити ближніх. А ще дужче мене зараз засмучує, Турнеброше, сину мій, неприємне відкриття, що табакерка моя порожня, а тютюн — це в мене найвразливіше місце; через нього я найдужче страждаю від своєї вбогості.

Щоб відвернути увагу вчителя від цієї маленької прикрості і водночас зачерпнути від його вченості, я запитав, чи не вважає він війну громадянську найогидпішою з усіх війн.

— Вона й справді гидка,— відповів він мені,— але не така вже безглузда, бо коли громадяни заводяться між собою, їм легше зрозуміти, за що вони б'ються, ніж коли вони йдуть війною на чужоземців. Заколоти та внутрішні чвари спалахують звичайно від нестерпних злиднів у народі. Вони викликані розпачем, і це єдиний вихід для знедолених, котрі,- повставши, можуть завоювати собі краще життя, а часом навіть здобути владу. Однак треба зазначити, сину: чим знедоленіші бунтівники, а отже, чим справедливіші їхні цілі, тим менше в них шансів

виграти битву. Замучені голодом, отупілі, озброєні лише своєю лютістю, вони нездатні на широкі задуми й розважливі дії, і монарх приборкує їх досить легко. Набагато важче придушити бунт знаті — явище страшенно огидне, бо його не можна виправдати необхідністю.

А втім, сину, як громадянські, так і зовнішні війни завжди несуть у собі страхіття, і тому вони ненависні мені всі.

XII

СОЛДАТСЬКЕ РЕМЕСЛО

(Продовження і кінець)

— Я зараз покажу тобі, сину,— провадив мій добрий учитель,— як у ремеслі цих бідолашних солдатів, котрі служитимуть королю, поєднуються людська слава й ганьба. Воістину, війна відкидає нас далеко назад і повертає до прадавнього звірства; вона породження лютості, яка споріднює нас зі звірами, і то не тільки з левами та півнями, що відзначаються такою гордою войовничістю, а й з дрібними забіякуватими пташками, як-от сойки або синиці, і навіть комахами, наприклад, осами чи мурашками,— адже ці крихітки б'ються між собою так запекло, як не билися й стародавні римляни. Головні причини війни і в людей, і у звірів однакові. І ті, й ті кидаються в бійку, щоб відібрати чи не віддати здобич, захистити своє кубло чи барліг або заволодіти самичкою. Немає в цьому між ними ніякої різниці, і викрадення сабінянок дуже скидається на битви оленів, які ночами зарошують кров'ю ліси. Ми лише зуміли прикрасити ці природні й ниці мотиви поняттям честі, затуляючись ним, де треба й де не треба. Вважаючи, що воюємо за благородні цілі, ми обгрунтовуємо це благородство розпливчастими й туманними аргументами. Чим менш проста, чітка й зрозуміла причина війни, тим війна огидніша і мерзенніша. І якщо люди й справді дійшли до того, що вбивають одне одного заради честі, то це жахлива розбещеність. Ми далеко перевершили жорстокістю хижих звірів, які не чинять одне одному зла без поважних причин. І є всі підстави вважати, що людина в війнах лютіша й протиприродніша, аніж бугаї або мурашки в своїх бійках. Але це ще не все. Я не стільки ненавиджу солдатів за те, що

вони сіють повсюди смерть, скільки за невігластво і тупість, які вони приносять із собою. Немає гірших ворогів для науки й мистецтва, ніж воєначальники найманців або ватажки повсталих, і полководці майже завжди такі самі темні та неосвічені, як і їхні солдати. Звичка нав'язувати свою волю силою робить військового нездатним до красномовства, яке народжується з необхідності переконувати людей. Тому солдафон привчається зневажливо ставитися до слова та до високих істин. Пригадую, ще в Сеезі, коли я служив бібліотекарем у пана єпископа, знав я одного старого полковника. Він мав славу хороброго вояка, посивів на службі і відверто пишався глибоким рубцем через усе обличчя. Це був гультяй і шибайголова, котрий на своєму віку забив чимало людей і згвалтував не одну черницю, але робив це без усякого зла. Він був непоганим знавцем військової справи і суворо стежив за виправкою свого полку, який маршірував на парадах краще за інші. А взагалі він був чолов'яга щирий і добрий товариш, коли траплялося посидіти за чаркою, в чому я не раз мав нагоду переконатися в корчмі «Білий кінь», де ми вдвох спорожнили не одну пляшку вина. Якось я пішов з ним (бо ми були добрі приятелі) на нічну муштру, де він навчав своїх солдатів визначати напрям по зірках. Спочатку він їм оголосив наказ пана де Лувуа щодо цього предмета і зробив не більше помилок, ніж коли б читав «Отче наш» або «Богородицю», бо повторював той наказ напам'ять уже років з тридцять. В ньому говориться, що солдати насамперед повинні відшукати на небі Полярну зірку, оскільки вона стоїть нерухомо відносно інших зірок, які обертаються навколо неї проти годинникової стрілки. Але, виголошуючи наказ, полковник не розумів до пуття, що говорить. Повторивши двічі чи тричі владним голосом перше речення, він нахилився до мого вуха й мовив:

— Сто чортів! Покажіть же мені, абате, цю хвойду — Полярну зірку. Нехай мене дідько вхопить, якщо я здатен розшукати її серед усіх отих недогарків, понастромлюваних у небо!

Я відразу навчив його, як її треба шукати, і показав на неї пальцем.

— Ого!— вигукнув він.— Височенько ж вона залізла, дурепа! Звідси, де ми стоїмо, й не подивишся на неї як слід — в'язи собі скрутиш.

І дав наказ своїм офіцерам відвести солдатів на п'ятдесят кроків назад, щоб зручніше було дивитися на Полярну зірку.

Те, що я розповів тобі, сину, я чув на власні вуха, і ти зі мною погодишся, що той рубака мав досить наївне уявлення про будову Всесвіту і про паралакси зірок зокрема. А проте він носив королівські ордени на гарпому гаптованому мундирі, і його шанували в державі більше, ніж ученого служителя церкви. Через те я цю темну вояччину й не терплю.

По тих словах мій добрий учитель замовк, щоб перевести дух, а я запитав, чи не гадає він, що, всупереч усьому неуцтву його друга-полковника, треба, зрештою, неабиякого хисту, щоб вигравати битви.

— Турнеброше, сину мій,— відповів він мені,— як подумати, скільки труднощів треба перебороти, щоб зібрати й повести за собою війська, скільки потрібно знати воєначальникові під час наступу чи оборони, яку треба мати кмітливість, щоб бездоганно провести бій, то мимоволі доходиш висновку, що лише надлюдський геній, такий, наприклад, як був у Цезаря, здатен стільки всього осягнути, і дивом дивуєшся, що існували на світі люди, які уособлювали в собі кращі риси справжнього полководця. Великий воєначальник знає не тільки характер місцевості, де розгортаються бойові дії, а й звичаї та промисли жителів. Він утримує в пам'яті величезну кількість дрібних деталей, з яких складає потім для себе широке й чітке уявлення. Він може під напливом несподіваного натхнення змінити під час битви плани, накреслені заздалегідь і глибоко продумані, він водночас і дуже обачливий, і готовий на будь-який ризик; думка його то просувається повільно, мов кріт, то ширяє в небі, наче орел. Усе це справді так. Але подумай, сину, про таку просту річ: коли сходяться в битві дві армії, то одна з них неминуче має бути переможена, отже, друга має перемогти, навіть якщо її головнокомандувач і не обдарований усіма рисами великого полководця або хоч би однією з них. Я згоден, що бувають здібні воєначальники; але трапляються просто щасливці, і їхня слава не менша. Як у цих карколомних сутичках визначити, хто досягає успіху вмінням, а кому просто щастить? Однак ти збив мене з думки, Турнеброше, адже я хотів показати тобі, що нині війна — це ганьба людства, а колись вона вінчала його славою. Нав'язувана державам силою необхідності, вона

була великою вихователькою людського роду. Завдяки їй люди розвинули в собі всі ті добрі риси, якими створюються і на яких тримаються міста. У війнах вони вчилися терпіння, стійкості, зневаги до небезпек, благородства самопожертви. Того самого дня, коли наші пращури понаскочували кам'яних брил і змурували огорожу, щоб захищати за нею своїх жінок та худобу, було засноване перше людське суспільство і забезпечений розвиток ремесел. Велике благо, яким ми користуємося сьогодні — вітчизна, рідне місто, священний Urbs [1], що його римляни шанували вище за богів,— це дитя війни.

Перше місто було укріпленою загородою, і саме в цій грубій, забризканій кров'ю колисці люди виплекали свої священні закони, прекрасні ремесла, науки й мудрість. Ось чому істинний бог захотів називатися богом воїнств.

Все це я розказую тобі, сину мій, зовсім не для того, щоб ти пішов до вербувальника-сержанта записуватися в солдати і забажав стати героєм та отримувати в середньому по шістдесят київ на день.

В тім-то й річ, що в нинішньому суспільстві війна перетворилася на спадкову хворобу, на протиприродний потяг до дикунського життя, на злочинне хлоп'яцтво. Монархи наших часів і особливо покійний король навіки затаврували себе ганебною славою, зробивши з війни гру для розваги своїх придворних. Мені гірко думати, що ми не доживемо до часів, коли назавжди припиняться ці побоїща, про які заздалегідь домовляються.

Що ж до далекого майбутнього, непроникного й загадкового, то дозволь мені, сину, сподіватися, що воно більше відповідатиме моїй лагідній вдачі і моєму прагненню до справедливості. Майбутнє — чудовий притулок для мрій. Там, як і в країні Утопії, мудрець щасливо вивершує свої побудови. Мені хотілося б вірити, що люди колись житимуть у мирі й злагоді. Провістя всесвітнього миру я вбачаю і в нестримному розвиткові знарядь війни. Могутність і чисельність збройних сил держав невпинно зростають. Настане час, коли паща армій поглинуть цілі народи. І тоді страховищу кінець. Його розіпре від обжерства, і воно луснe.

[1] Місто *(лат.)*.

XIII
АКАДЕМІЇ

Того дня ми дізнались, що єпископа Сеезького обрано членом Французької Академії. Двадцять років тому він виголосив славослів'я на честь святого Маклу́, визнане за достойний літературний твір, і я охоче вірю, що там справді були чудові місця, бо пан абат Куаньяр, мій добрий учитель, доклав до нього рук, перше ніж утекти з єпископства в товаристві покоївки пані суддихи. Єпископ Сеезький походив зі старовинного нормандського роду. Його благочестя, його винні льохи і стайні славилися на все королівство, а його небіж відав списками королівських бенефіцій. Обрання цього достойного священнослужителя в академіки нікого не здивувало. Його схвалювали всі, за винятком панів із кав'ярні «Прокоп», котрі нічим ніколи не задоволені. Це — фрондери.

Мій добрий учитель лагідно покартав їх за бунтівний дух.

— На що нарікає пан Дюкло?— мовив він.— Адже з учорашнього дня він став рівнею самому єпископові Сеезькому, котрий має найкращих священників і найкращих гончаків у королівстві, бо, згідно зі статутом, академіки один одному рівні [1]. Щоправда, ця зухвала рівність са-

[1] Ось як пише про це Сент-Евремон («Академіки»):

Годо

Вітаю вас, Кольте.

Кольте

(падаючи навколішки)

Ох, пане, як мені поводитися з вами?
До ніг припасти я повинен вам устами?

Годо

Устаньте-но, Кольте, бо рівності закон
Панує в царстві сім, де править Аполлон.

Кольте

Ні, монсеньйоре, ні! Не встану я нізащо!

Годо

Про сан мій, друже, ви тепер забудьте краще.
Хай в домі сім ніщо не розділяє нас:
Десь-інде монсеньйор, я тут Годо для вас.

Пан абат Куаньяр жив за старого режиму. Тоді Французькій Академії ставили в заслугу, що вона встановила серед своїх членів рівність, якої вони були позбавлені перед законом. Однак у 1793 р. Академія була знищена як «останній притулок аристократії». *(Прим. видавця).*

турналій перестає існувати зразу ж після засідання, коли пан єпископ сідає в карету, лишивши пана Дюкло брьохати у своїх вовняних панчохах по вуличних калюжах. Та коли він не бажає зрівнятися з єпископом Сеезьким, то чого ж йому тоді треба в тому достойному товаристві? Чого не залізе він у бочку, як Діоген, або в будку на цвинтарі Невинних Немовлят, як я? Бо лише в бочці чи будці можна піднятися над суєтною величчю світу. Лише там можна відчути себе справжнім королем і повноправним володарем. Щасливий, хто не покладає надії на Академію! Щасливий, хто живе вільний від страху й бажань, хто збагнув нікчемність усього сущого і хто знає, що однакова марнота бути академіком чи не бути ним! Такий мудрець безтурботно живе скромним і безвісним життям. Прекрасна свобода супроводить його скрізь. Він віддається в невідомості мовчазним оргіям мудрості, і всі музи всміхаються йому, як своєму обранцеві.

Так говорив мій добрий учитель, зачарувавши мене чистим натхненням, яке бриніло в його голосі і сяяло в очах. Але я був молодий і запальний, я прагнув сперечатися, стати на чийсь бік, висловитися за Академію чи проти неї.

— Пане абате,— запитав я,— хіба не повинна Академія скликати в свої стіни найкращі уми країни, а не обирати дядька єпископа, що відає королівськими бенефіціями?

— Сину,— лагідно відповів мій добрий учитель,— коли єпископ Сеезький у своїх пастирських напученнях суворий, а в житті гречний і показний, коли він є зразком для прелатів і вигострив те славослів'я святому Маклу́, вступна частина якого — там, де йдеться про зцілення королем Франції золотушних хворих,— визнана вельми достойною, то невже ти хочеш, щоб товариство академіків знехтувало його лише на тій підставі, що він має впливового небожа, відомого до того ж своєю люб'язністю? Так по-нелюдському покарати пана єпископа Сеезького за велич його родини було б виявом варварської доброчесності. Академія натомість виявила справжню великодушність і не надала цьому ваги.

Молодечий запал ще кипів у мені, і я насмілився заперечити:

— Даруйте, пане абате,— мовив я,— але своїми доказами ви не розвіяли моїх сумнівів. Кожен знає, що єпископ Сеезький славиться лише ввічливими манерами та

неперевершеним умінням ладнати з різними партіями. Хто не пам'ятає, як він вужем звивався поміж єзуїтами та янсеністами, прикриваючи свою злиняллу обачність трояндами християнського милосердя? Він вважає, що зробив добре, коли зумів нікого не розсердити, і дбає тільки про те, щоб примножувати своє майно. Отже, не за його некорисливе й щире серце голосували славетні мужі, яким протегує король [1]. І, звичайно, не за його ясний розум. Бо, крім славослів'я святому Маклу (а він його, як усі знають, і не складав, а лише взяв на себе клопіт прочитати), цей лагідний єпископ досі тільки оголошував нікчемні розпорядження по єпархії, складені його вікаріями. Він приваблює лише вишуканістю мови та чемністю. Але хіба досить цих якостей для безсмертя?

— Турнеброше,— поблажливо відповів абат Куаньяр,— ти міркуєш із тією безпосередністю, якою при народженні обдарувала тебе твоя шановна матуся, і, гадаю, ти ще довго зберігатимеш дитячу наївність. Я не бачу в цьому нічого поганого. Але не годиться, щоб через свою невинність ти був несправедливий: досить, якщо ти просто залишишся завдяки їй невігласом. Для безсмертя, яким щойно обдарували єпископа Сеезького, не треба бути ні Боссюе, ні Бельзансом. Воно не викарбуване в серцях зачудованих народів, а тільки записане в товсту конторську книгу, і ти мусив би розуміти, яким головам пасують такі паперові лаври.

Якщо серед тих Сорока трапляються люди, в котрих більше люб'язності, аніж таланту, то що ти в цьому вбачаєш поганого? Посередність у Академії переважає. А де вона не переважає? Ти гадаєш, вона не така могутня в парламенті та Королівській раді, де, безперечно, вона куди менш доречна? Хіба треба бути людиною виняткових здібностей, щоб працювати над словником, який прагне впорядкувати слововживання, а насправді здатен лише фіксувати його?

Академіків настановили, як ти знаєш, на те, щоб вони навчали народ правильної мови, очищали її від усіляких застарілих та простонародних домішок і не допустили появи ще одного Рабле або Монтеня, від яких би так і тхнуло безграмотністю, баламутством та провінційністю. З такою метою зібрали людей достойних, що знали, як належить правильно розмовляти, і кількох письменників,

[1] Король був покровителем Академії. *(Прим. видавця).*

охочих цьому навчитися. Спочатку дехто побоювався, щоб ця компанія не перекалічила безжально всієї французької мови. Але невдовзі переконалися, що боятись нічого, що академіки дотримуються узвичаєних правил мовлення і вигадувати нових не збираються. Незважаючи на всі їхні заборони, люди й далі говорили, як і раніше: «Я зачиняю хату» [1].

Вчене товариство швидко змирилося і стало просто записувати в товстий словник усі нові вирази та звороти. Це єдиний клопіт Безсмертних [2]. Отож у них багато вільного часу, і вони не від того, щоб на дозвіллі розважитись. Тому серед них мають бути люди товариські, незлобливі і ввічливі — люб'язні колеги, що вміють порозумітися і знають світ. А великим талантам це вдається не завжди. Геній часто буває шорстким. Видатна людина рідко вміє викручуватись і підлещуватись. Академія обійшлася без Декарта і без Паскаля. А хто посміє твердити, що вона так само легко змогла б обійтися без пана Годо, чи пана Конрара, або кого іншого з таким самим гнучким, обережним і поступливим розумом?

— Отакої!— розчаровано зітхнув я.— То, виходить, це вовсім не синкліт божественних, не рада Безсмертних, не священний ареопаг поезії та красного слова?

— Аж ніяк, сину мій. Це товариство, що завжди в усьому дотримується люб'язності, і тому воно зажило собі широкої слави серед чужоземців, особливо серед московитів. Ти навіть уявити собі не можеш, який захват викликає Французька Академія в німецьких баронів, у полковників російської армії та в англійських лордів. Ці європейці понад усе на світі ставлять наших академіків і наших танцівниць. Я знав одну сарматську княжну, дівчину незвичайної вроди, що проїздом через Париж ваввзято розшукувала першого-ліпшого академіка, щоб принести йому в дарунок свою цноту.

---

[1] Академія і справді осудила такий зворот.

З пуття невідання і звичка нас збивають,
І ми говоримо, що хату *зачиняють*.
Отак, не сміючи звичаєві перечить,
Нерідко слово ми вживаєм не до речі.
Якщо не хочете ви клопіт взимку мати,
То «*двері* зачиніть», але «*закрийте* хату».

(Сент-Евремон, «Академіки»).

[2] У ті часи Академія ще не присуджувала премій. *(Прим. видавця).*

— Коли так,— вигукнув я,— то невже академіки не бояться заплямувати свою добру славу, раз по раз спиняючи вибір на недостойних і накликаючи на себе загальний осуд?

— Годі-бо, Турнеброше,— відповів мій добрий учитель,— поганий вибір — ще не означає вибір невдалий. Насамперед у всіх діяннях людини багато важить випадок, а це, коли гарненько розміркувати, не що інше, як промисел божий у нас на землі,— адже тільки через випадок і може проявитися на цьому світі небесне провидіння. Гадаю, ти й сам чудово розумієш, сину, що так звані безглузді випадковості та примхи долі — це насправді торжество божественної мудрості, яка сміється з порад лжемудреців. А потім не забувай, що коли люди збираються до гурту, то без дивацьких забаганок і фантазій рідко обходиться. Товариство цілком розсудливе було б пестерпним; воно б зав'яло від холоду доброчесності. Воно не почувало б себе ні могутнім, ні незалежним, якби час від часу не дозволяло собі повтішатися, кидаючи виклик громадській думці та здоровому глуздові. Віддаватися дивацтвам — це не такий уже й гріх для великих людей. Чому, наприклад, турецькому султанові або гарненьким жінкам можна бути примхливими, а Академії — ні?

Багато суперечливих пристрастей діють разом, призводячи до поганого вибору, що так дратує наївні душі. Добрим людям буває просто приємно взяти й обрати якогось нікчему академіком. Так само як бог у псалмах Давида звеличує бідняка з гною: «Erigens de stercore pauperem, ut collocet eum cum principibus, cum principibus populi sui»[1]. Народ дивується з таких подій, а тим, хто вершить їх, мабуть, увижається, ніби вони наділені таємничою і страшною могутністю. А скільки втіхи в тому, щоб витягти з багна якогось недоумка і залишити скніти в невідомості котрого-небудь титана думки! Це так, наче вихилити одним духом рідкісний і запашний напій вдоволеного милосердя і відомщених заздрощів. Інакше кажучи, полоскотати всі свої почуття, глибоко задовольнити себе. А ти хочеш, щоб академіки не спокусилися таким розкішним трунком!

---

[1] Із сміття підіймає нужденного, щоб його посадити з вельможними, з вельможними народу його *(лат.)*.

Треба взяти до уваги також і те, що, втішаючись цими вченими витівками, академіки водночас діють у своїх інтересах. Товариство, котре складалося б тільки з великих людей, було б нечисленне і здавалося б дуже сумним. Великі люди не терплять одне одного і майже цілком позбавлені почуття гумору. Непогано підмішати до них маленьких людців. Це буде для них розвага. Маленькі поруч з великими набираються розуму, а великі тішаться, порівнюючи себе з ними; отже, виграють і перші, і другі. І можна лише дивуватися, як несхибно та спритно і за допомогою якого хитромудрого механізму Французька Академія вміє надати декотрим зі своїх членів значущості, що дісталася їй від інших. Це таке скупчення зірок і планет, де всі сяють яскравим світлом — якщо не власним, то віддзеркаленим.

Навіть більше. Без поганого вибору це товариство навряд чи могло б існувати. Якби воно в своєму виборі не виявляло слабкості й не припускалося помилок, якби часом не вдавало, що чинить навмання, його швидко б усі не злюбили. Воно стало б у царині мистецтва й науки піби трибуналом серед підсудних. Непомильне — воно зробилося б людям ненависним. Яка була б образа для всіх неприйнятих до Академії, коли б туди обирали тільки найкращих! Дочка Рішельє мусить виявляти трохи легковажності, щоб не видаватися надто пихатою. Її рятує те, що вона з химерами. Її несправедливість виправдовує її, і ми лише тому не ображаємось, коли вона нас відштовхує, що знаємо, яка вона примхлива. Часом їй буває так вигідно помилитися, що мимоволі здається, ніби вона це робить навмисне. Вона вдається до гідних подиву викрутасів, щоб не образити самолюбства відкинутих кандидатів. Безглузді наслідки її виборів обеззброюють заздрість. Якраз у цих нібито помилках і виявляється її гідна подиву мудрість.

XIV

БУНТІВНИКИ

Того дня ми з моїм добрим учителем зайшли, як звичайно, до книгарні «Під образом св. Катерини» і побачили там славетного пана Рокстронга — ставши на верхньому щаблі драбини, він порпався в старих книжках, до яких цей політик дуже охочий. Усі знають, що

він утішається від злигоднів свого бурхливого життя, збираючи рідкісні книжки та гарні гравюри.

Засуджений англійським парламентом на довічне ув'язнення за участь у змові Монмаута, він живе відтоді у Франції, часто пише статті і надсилає їх до себе на батьківщину в різні газети [1].

Зайшовши до книгарні, мій добрий учитель спершу сів, за звичкою, на осліпчик, а вже потім звів очі вгору, де, незважаючи на похилий вік, прудко, наче білка, лазив по драбині пан Рокстронг.

— Слава богу!— мовив абат Куаньяр.— Я бачу, пане бунтівник, ви при доброму здоров'ї і, як завжди, почуваєте себе молодим.

Пан Рокстронг утупив у мого доброго вчителя очі, що світилися на його жовчному обличчі, наче жарини.

— Чому це ви, гладкий абате, назвали мене бунтівником?— запитав він.

— Я називаю вас бунтівником, пане Рокстронг, бо ви зазнали поразки. Бунтівниками бувають лише переможені. Переможці — ніколи.

— Ви, абате, говорите з огидним цинізмом.

— Обережніше, пане Рокстронг! Це слова не мої, вони належать людині славетній: я знайшов їх у творах Джуліо Чезаре Скалігера.

— Ну то й що, абате? Це пікудишні твори. А наведені вами слова просто мерзенні. Хоч ми й зазнали поразки через нерішучість нашого вождя та його м'якосердість, за яку він заплатив головою, наша боротьба від того не стала менш благородною. І порядні люди залишаються порядними людьми завжди, навіть якщо негідникам тимчасово вдається взяти над ними гору.

— Пане Рокстронг, мені дивно чути, що у державних справах ви відрізняєте порядних людей від негідників. Ці прості поняття годилися, щоб визначити добре і зле начало в битвах ангелів, які кипіли на небесах перед створенням світу і які ваш співвітчизник Джон Мільтон оспівав з такою брутальною силою. Але на нашій грішній землі ворожі табори ніколи не бувають розділені настільки чітко, щоб можна було цілком безсторонньо відрізнити воїнство чистих від воїнства нечистих, чи зрозуміти, хто б'ється за правду, а хто за неправду. Отож і виходить,

[1] Я ніколи не зустрічав згадки про цього пана Рокстронга в мемуарах, присвячених змові Монмаута. *(Прим. видавця).*

що єдиним суддею правоти залишається успіх. Я розсердив вас, пане Рокстронг, сказавши, що бунтівниками стають лише після поразки. Однак коли вам пощастило було прийти до влади, ви не терпіли бунту.

— Абате, ви самі не знаєте, що говорите. Я завжди переходив на бік переможених.

— Справді, пане Рокстронг, ви природжений і заклятий ворог держави. Ви затялися в своїй ворожнечі, бо вами володіє дух, який шукає втіхи в тому, щоб нищити й руйнувати.

— Абате, ви вважаєте мене за злочинця?

— Пане Рокстронг, якби я був державним мужем і другом монарха, на зразок пана Романа, я вважав би вас за видатного злочинця. Але я надто мало вірую у політику, щоб мене лякали ваші подвиги й ваші змови, від яких більше галасу, аніж лиха.

— Ви аморальна людина, абате.

— Не судіть мене за це надто суворо, пане Рокстронг, бо інакше я не ставився б так поблажливо до людських слабостей.

— Не треба мені вашої поблажливості, гладкий абате, бо ви ділите її порівну між мною, жертвою несправедливості, і мерзотниками з парламенту, що так підло мене засудили.

— А ви, виявляється, жартун, пане Рокстронг! Говорите про несправедливість лордів!

— Хіба ж вона не кричуща?

— Справді, пане Рокстронг, засудили вас за безглуздим звинуваченням лорда-канцлера через збірку памфлетів, видавши які, ви не порушили англійських законів; правда й те, що у вашій країні, де дозволено писати, що кому заманеться, вас покарали за кілька дошкульних статей; правда також, що покарали вас рідкісним і незвичним способом, урочисте лицемірство якого не змогло приховати неможливості засудити вас по закону; безперечно, що лорди, котрі вас судили, були зацікавлені у вашій загибелі, бо успіх змови Монмаута неминуче вибив би їх із парламентських крісел. Немає сумніву, що долю вашу було вирішено заздалегідь ще на Королівській раді, і лише втеча врятувала вас від мучеництва, щоправда, не жахливого, але досить-таки неприємного, бо довічне ув'язнення — це тяжка кара, навіть якщо маєш підстави сподіватись, що невдовзі тебе все ж таки випустять або визволять. Але ніякої справедливості чи несправедливості

в цьому немає. Вас засудили в інтересах держави, а бути засудженим заради вищої мети — навіть почесно. До того ж не один із лордів, що вас судили, років двадцять тому був вашим спільником. Ваш злочин полягав у тому, що ви нагнали на високопоставлених осіб страху, а такого злочину не прощають нікому. Коли міністри відчувають загрозу своєму становищу і добробутові, вони починають кричати про інтереси вітчизни. А вони охоче вірять, що держава тримається тільки на них, бо це здебільшого люди корисливі й далекі від філософії. Але не слід їх вважати за це лихими. Просто вони люди, і звідси вся їхня обмеженість, тупість і зажерливість. Ким же ви збиралися їх замінити, пане Рокстронг? Людьми не менш нікчемними, але ще зажерливішими, бо вони дужче зголодніли. Звичайно, англійський народ терпів би і їх так само, як досі терпів стількох інших. Однак він спершу хотів дочекатися вашої перемоги або поразки, щоб вирішити, на чий бік йому стати. І в цьому він виявив справжню мудрість. Народ завжди дуже обережний, коли знає, що від зміни хазяїна він нічого не виграє й не програє.

Так говорив абат Куаньяр, а пан Рокстронг, стоячи високо на драбині, аж почервонів від гніву і, розмахуючи руками та блискаючи з-під вогненної перуки очима, закричав йому у відповідь:

— Абате, я можу зрозуміти злодіїв та мерзотників з Верховного суду й парламенту! Але як мені розуміти вас, коли ви без ніякої для себе вигоди, лише зі злості, підтримуєте ті самі принципи, які вони висувають у своїх корисливих інтересах? Виходить, ви ще більший негідник, аніж вони, бо не сподіваєтесь навіть мати із цього зиск. Такого мені несила збагнути, абате!

— Це тільки означає, що я філософ,— лагідно відповів мій добрий учитель.— Така вже доля всіх мудреців — дратувати людей. Досить згадати Анаксагора. Про Сократа я зараз говорити не хочу, бо він був просто софіст. Але ми бачимо, що в усі часи і в усіх країнах думка людини, схильної мислити, викликала загальний осуд. Ви гадаєте, пане Рокстронг, що дуже відрізняєтесь від своїх ворогів і що ви настільки ж приємні людям, наскільки ті неприємні. Дозвольте мені зауважити, що така думка про себе могла виникнути лише внаслідок вашої надмірної гордості. А насправді ви так само, як і ті, хто вас засудив, наділені всіма людськими пристрастями та слабостями.

Правда, ви порядніші за багатьох із них, розум маєте напрочуд жвавий і гострий, але надихає вас дух ненависті і чвар, і через те в цивілізованій країні вас дуже важко терпіти. Ремесло газетяра, яким ви так блискуче володієте, загострило до краю властиву вам упередженість поглядів, і ви — жертва несправедливості — самі теж не можете похвалитися справедливістю. Те, що я зараз кажу, напевне, посварить мене і з вами, і з вашими ворогами, і я знаю, що уряд ніколи не нагородить мене прибутковою парафією. Однак свобода думки мені дорожча. Краще я посварюся з усім світом, але не піду проти голосу свого серця і помру з чистим сумлінням.

— Я вам прощаю, абате,— відповів, посміхаючись, пан Рокстронг,— бо мені здається, ви трохи несповна розуму. Для вас не існує різниці між порядними людьми та мерзотниками, і вам байдуже — чи буде держава вільною, чи матиме над собою деспотичний та підступний уряд. Ви великий дивак або просто божевільний.

— Пане Рокстронг,— мовив мій добрий учитель,— ходімо зараз до «Малюка Бахуса», і там за келихом доброго вина я розповім вам, чому я байдужий до форми уряду, який нами правитиме, і чому особливо не прагну мати нового хазяїна.

— Охоче,— погодився пан Рокстронг.— Мені буде цікаво посидіти за чаркою з таким клятим резонером, як ви.

Він спритно сплигнув із драбини, і ми всі троє рушили до шинку.

XV
ДЕРЖАВНІ ПЕРЕВОРОТИ

Пан Рокстронг був чоловік розумний і нітрохи не гнівався на мого доброго вчителя за його щирість. Коли в «Малюку Бахусі» шинкар приніс нам глек вина, памфлетист весело підняв свого келиха і по-приятельському виголосив тост за здоров'я пана абата Куаньяра, назвавши його принагідно шахраєм, другом бандитів, прихвоснем тиранів і старим хитруном. Мій добрий учитель охоче відповів йому люб'язністю на люб'язність і заявив, що п'є за здоров'я чоловіка, котрий мудро зумів уберегти себе від філософії.

— А от я відчуваю,— додав він,— що мій розум зовсім отруєний звичкою завжди думати. І оскільки глибоко мис-

лити не властиво людській природі, то моя любов до роздумів завдає мені чимало клопоту і виставляє мене перед людьми диваком. Через цю звичку я майже нездатен діяти, бо діють лише на основі обмежених поглядів і куценьких думок. Ви були б приголомшені, пане Рокстронг, якби могли уявити собі духовне убозтво тих геніїв, що потрясали світом. Безжально змінюючи обличчя землі, завойовники та державці ніколи не замислювалися над сутністю людських створінь, якими брутально розпоряджалися. Вони не виходили за вузькі межі своїх грандіозних задумів, і навіть наймудріші з них тримали в полі зору зовсім небагато речей. А от я, із своєю вдачею, пане Рокстронг, не зміг би ні вирушити на завоювання Індії, як Александр, ні заснувати нову державу і правити нею, ні взагалі захопитися хоч одним із тих величних плапів, що не дають спокою гарячим головам. Уже з перших кроків я заплутався б у роздумах і в кожному зі своїх учинків знаходив би підстави, щоб спинитись на півдорозі.

Потім, обернувшися до мене, мій добрий учитель зітхнув і промовив:

— Думати — це тяжка хвороба. Нехай господь боронить тебе від неї, сину мій Турнеброше, як боронив він своїх святих праведників і боронить тих, кого обдаровує особливою ласкою і ще за життя обирає для слави вічної. Люди, що думають мало або не думають зовсім, щасливо облагоджують свої справи і на цьому світі й на тому, а розумникам постійно загрожує небезпека загинути тілесно й занапастити себе духовно — так багато в думці лукавства й зла! Сповнися трепету, сину, згадавши, що старозавітний Змій — це найдавніший з усіх філософів і їхній вічний повелитель!

Пан Куаньяр підніс до губів келих, ковтнув вина і тихим голосом провадив:

— Тому, завжди пам'ятаючи про спасіння своєї душі, до одного принаймні я думкою не звертався: я ніколи не зважувався осягнути розумом святі істини нашої віри. Але, на свою біду, я надто часто замислювався над людськими звичаями та вчинками і через те ніколи не сподоблюся честі стати губернатором острова, як Санчо Панса.

— От і добре!— сміючись, докинув пан Рокстронг.— А то ваш острів став би кублом грабіжників та волоцюг, де злочинці засуджували б невинних, якби тих ненароком знайшлося там кілька душ.

— Не стану з вами сперечатися, пане Рокстронг,— відповів мій добрий учитель.— Може й справді, якби я правив якимсь островом Баратарією, звичаї там були б такі, як ви кажете. Ви щойно змалювали одним мазком усі держави на світі. Гадаю, що моя була б не краща за інші. Я не маю ніяких ілюзій щодо людей і, не бажаючи їх ненавидіти, просто їх зневажаю. Я зневажаю їх з ніжністю, пане Рокстронг. Але вони за це до мене вдячності не відчувають. Вони хочуть, щоб їх ненавиділи. Вони дратуються, коли виявляєш до них найніжніше, найми-лосердніше, найтепліше і найлюдяніше почуття з тих, які вони можуть навіяти: зневагу. А взаємна зневага — це ж запорука миру на землі, і якби люди щиро одне одного зневажали, вони б не коїли стільки лиха і жили б у злагоді та добрій приязні. Всі нещастя цивілізованих суспільств походять від того, що громадяни про себе надто високої думки і що вони виводять страхітливу споруду честі на трухлявих підвалинах своєї немічної плоті й убогого духу. Почуття самоповаги робить їх бундючними та жорстокими, і я ненавиджу гордість, бо вона вимагає, щоб люди шанували себе та інших, так наче хоч один із Адамових нащадків був гідний шани! Тварина, що їсть, і п'є (до речі, подайте мені чогось випити!), та ще віддається коханню, може викликати до себе співчуття, цікавість, а подеколи навіть симпатію. Але шанувати її — це безглуздий і жорстокий забобон. З цього забобону постає все лихо, від якого ми стільки страждаємо. Це найогидніша форма ідолопоклонства, і можна було б значно полегшити людям життя, якби нагадати їм про нікчемність, властиву їм від природи. Усвідомивши, що́ вони собою являють, люди стануть щасливі, бо переймуться одне до одного щирою зневагою, і вже ніхто не посміє виключити з цієї зневаги себе.

Пан Рокстронг здвигнув плечима:

— Ви свиня, мій гладкий абате,— мовив він.

— Ви мені лестите,— відповів мій добрий учитель.— Але, на жаль, я тільки людина і тому відчуваю і в собі зародки ненависної мені їдкої гордині, тієї пихи, що штовхає рід людський на дуелі та війни. Бувають хвилини, пане Рокстронг, коли я ладен накласти головою за свої переконання, а це — непрощéнна дурість. Бо хто доведе мені, що я міркую краще за вас,— а ви ж таки міркуєте препогано. Дайте мені чогось випити!

Пан Рокстронг люб'язно налив вина моєму доброму вчителеві і сказав йому:

— Ви, абате, звичайно, несповна розуму, але ви мені симпатичний, і я хотів би знати, що вам так не до вподоби в моїй громадській діяльності і чому ви виступаєте проти мене на боці тиранів, лицемірів, грабіжників та криводушних, безчесних суддів?

— Пане Рокстронг,— відповів мій добрий учитель,— дозвольте мені спочатку однаково байдуже та милосердно поширити й на вас, і на ваших друзів та ворогів те солодке й лагідне почуття, яке одне тільки здатне втихомирити чвари й принести мир. Дозвольте запевнити вас, що я надто мало шаную і перших, і других, щоб віддавати їх на поталу законам та накликати на їхні голови кару. Люди, хоч би що вони витівали, завжди безневинні, мов немовлята, і право розбалакувати в стилі Ціцерона про державні злочини я відступаю лордові-канцлеру, котрий вас судив. Я не захоплююся промовами проти Катіліни, хоч би хто виголошував їх. Мені лише прикро бачити, що така людина, як ви, марнує час, намагаючись замінити один уряд іншим. Важко вигадати для свого розуму легковажніше та пікчемніше заняття. Боротися з людьми, котрі стоять при владі, просто безглуздо. Хіба що це якось допоможе вам заробити на прожиття або просунутися вище в світі. Дайте мені чогось випити! Не дуріть себе, пане Рокстронг, адже ті гвалтовні державні перевороти, що їх ви задумуєте,— просто заміна одних людей іншими, а люди, у своїй масі дуже між собою схожі, однаково мало здатні як на зло, так і на добро, тому замінити дві чи три сотні міністрів, губернаторів, скарбничих та високих суддів двома чи трьома сотнями інших — це означає нічого не зробити, а лише на місце П'єра й Поля поставити Жана й Жака. А змінити водночас умови життя людей, як ви сподіваєтесь, неможливо, бо ці умови залежать не від міністрів, котрі не важать анічогісінько, а від землі та її плодів, від ремесел, торгівлі, від багатств, нагромаджених у державі, від уміння громадян вивозити та обмінювати товари, тобто від безлічі обставин, що — гарні вони чи погані — не залежать ні від монарха, ні від його урядовців.

Пан Рокстронг жваво урвав мого доброго вчителя.

— Невже ви не розумієте, гладкий абате,— вигукнув він,— що стан ремесел і торгівлі залежить насамперед

від уряду і що фінанси в доброму стані бувають лише у вільній державі?

— Свобода,— відповів йому на те абат Куаньяр,— усього лиш наслідок багатства громадян, котрі визволяються, тільки-но набудуть досить сили, щоб жити вільно. Народи здобувають ту волю, якою вони здатні користуватися, або, сказати точніше, вони вимагають законів і установ, що визнали б і закріпили за ними права, завойовані їхньою працею.

Свобода залежить тільки від самих народів і визначається їхньою поведінкою. Хоч якими іноді мимовільними здаються вчинки людей, усі вони сприяють розширенню державної оболонки, що наростає на тілі нації, щільно його облягаючи [1]. Отже, можна дійти висновку, що найогидніша тиранія існує лише тоді, коли вона породжена необхідністю, і що деспотичний уряд — це просто гамівна сорочка на недолугому тілі божевільного народу. Невже

---

[1] У ті часи, коли жив абат Куаньяр, французи уже вважали себе вільними. Так, пан Альк'є писав у 1670 році:

«Три речі необхідні людині, щоб почувати себе на цьому світі щасливою: приємна бесіда, вишукані страви і повна й необмежена свобода. Ми наочно бачимо, як бездоганно наше уславлене королівство задовольняє дві перші з цих доконечних потреб; отже, нам залишається тепер показати, що й третьою в нас не нехтують і що ми тішимося свободою не менше, ніж першими двома благами. Для цього досить уважно вдуматися в назву нашої держави, розглянути причини її заснування і заведені в ній звичаї та порядки: адже в самому слові «Франція» вже закладено почуття Вольності і Свободи, що цілком відповідало прагненням засновників нашої монархії, людей шляхетних і великодушних, котрі, не терплячи ні рабства, ні найменшого гноблення, наважилися скинути з себе ярмо полону і жити вільними, як і належить людині; тому наші предки й оселилися в Галлії, де жив народ не менш войовничий і волелюбний, аніж вони. Що ж до причин виникнення нашої держави і підвалин, на яких вона стоїть, то її творці насамперед прагнули бути самі собі господарями, і тому вони видали закони, що обмежували владу монарха і зобов'язували його шанувати їхні права й привілеї; а коли на ті привілеї хтось зазіхне, вони в нестямі хапаються за зброю, і ніхто тоді нездатен їх утримати. Що ж до звичаїв, то Франція просто закохана у свободу і зовсім не терпить у себе невільників: тому ні полонених турків, ні маврів, не кажучи вже про християн, у нашій країні не заковують у кайдани і в диби не забивають; а коли й трапляється, що у Францію привозять рабів, то, тільки-но ступивши на берег, вони вже радісно кричать: «Слава Франції, слава її прекрасній Свободі!»

(«Принади Франції...», твір Франсуа Савіньєна д'Альк'є, Амстердам, 1670, in 12, розділ XVI, під заголовком: «Франція — країна свободи для всіх», с. 245—246). *(Прим. видавця).*

ви не бачите, що уряд скидається на шкуру, яка повторює обриси тіла тварини, але не визначає його будови?

Ви шукаєте вади в шкурі, не цікавлячись нутрощами, і цим виказуєте, пане Рокстронг, своє незнання природничої філософії.

— Отже, ви не бачите ніякої різниці між народним і деспотичним урядом, усе це для вас, мій гладкий абате, просто скотиняча шкура. Ви навіть не розумієте, що марнотратство монарха та хабарництво міністрів, сприяючи зростанню податків, можуть, кінець кінцем, підірвати хліборобство і виснажити торгівлю.

— Пане Рокстронг, певна країна в певну епоху може мати лише одну форму врядування, як тварина може мати лише одну шкуру. Отже, краще здатися на розсуд часу, а час, як кажуть, людина делікатна і добре знає, що саме змінювати і чого не змінювати в державному устрої та законах. Він працює над цим хоч і повільно, але невтомно і милосердно.

— А ви не гадаєте, мій гладкий абате, що слід би допомогти дідуганові, котрого зображують на годинниках з косою в руці? Вам хіба не здається, що революція, така, наприклад, як у Англії або Нідерландах, приносить великі зміни в життя народів? Ні, не здається? Я охоче натяг би вам на голову, старий йолопе, зелений блазенський ковпак!

— Революції,— заперечив мій добрий учитель,— здійснюють, щоб зберегти нажите добро, а не надбати нове. Покладати на падіння монарха великі надії і з боку народів, і з вашого боку, пане Рокстронг,— чисте безумство. Народи повстають час від часу, щоб відстояти свої привілеї, коли їм загрожує небезпека втратити їх. Але нових вольностей революція народам не дає. Вони вдовольняються від неї обіцянками. Просто дивовижно, пане Рокстронг, як легко ідуть на смерть люди за пусті, позбавлені всякого сенсу слова. На це звернув увагу ще Аякс. Ось як говорить поет його устами: «Я в юності гадав — від слів діла сильніші, та нині бачу я, що більше сили в слові». Так говорив Аякс, син Ойлея. Пане Рокстронг, у мене зовсім пересохло в горлі!

XVI
ІСТОРІЯ

Пан Роман поклав на прилавок з півдесятка томів.

— Прошу вас, пане Блезо,— мовив він,— веліть віднести до мене додому ці книжки. Тут я відібрав «Матір і сина», «Спогади про французький королівський двір» та «Заповіт Рішельє». Я буду вам дуже вдячний, якщо ви додасте сюди всі новинки з історії, що надійшли до вас останнім часом, а особливо книжки з історії Франції після смерті Генріха Четвертого. Саме ці твори цікавлять мене надзвичайно.

— Маєте слушність, добродію,— зауважив мій учитель.— В історичних творах повно нісенітниць, які можуть вельми розважити порядну людину, і там напевне можна знайти безліч цікавих байок.

— Пане абате,— заперечив пан Роман,— я риюся в працях істориків зовсім не для розваги. Історія може багато чого навчити, і я впадаю в розпач, коли бачу, як часом правда перемішується там із вигадкою. Я вивчаю вчинки людей на тлі поведінки цілих народів і шукаю в історії закони управління державою.

— Знаю, знаю, добродію,— мовив мій учитель.— Ваш трактат «Про монархію» досить добре відомий, і з нього видно, що всі ваші політичні рецепти ви розкопали в працях з історії.

— Завдяки цьому,— відповів пан Роман,— я перший накреслив для монархів і міністрів правила, яких вони повинні дотримуватися, щоб уникнути небезпек.

— Через те, добродію, вас і намальовано на титульній сторінці вашої книжки в образі Мінерви, що показує юному королю на дзеркало, яке тримає в руках муза Кліо, витаючи над вашою головою в кабінеті, заставленому бюстами та обвішаному картинами. Але дозвольте мені вам сказати, що ця муза брехлива і тримає вона перед вами криве дзеркало. В працях з історії правди мало, і не викликають суперечок лише факти, відомі з одного джерела. Історики, коли пишуть про якусь подію, завжди один одному суперечать. Ще й мало того! Ми бачимо, як Йосиф Флавій, розповідаючи в своїх «Стародавностях» та «Іудейській війні» про ті самі події, в одному творі описує їх так, у другому — інакше. Тіт Лівій — той просто збирав різні вигадки та байки, а Таціт,

ваш оракул, справляє на мене враження похмурого брехуна, що, напустивши на себе поважний вигляд, глузує з усього світу. Кого я ціную, то це Фукідіда, Полібія і Гвіччардіні. Що ж до нашого Мезере, то він і сам не знає, про що говорить, так само як і Вільяре та абат Велі. Але я засуджую істориків, а насправді в усьому винна сама історія.

Що таке історія? Зібрання повчальних байок або нудна суміш пишномовних оповідок та просторікувань, залежно від того, ким був історик — філософом чи оратором. В історичних трактатах можна знайти гарні зразки риторики, але істини там годі шукати, адже істина в тому, щоб показати взаємозв'язок між явищами, а розкрити такий зв'язок історик нездатен, бо він не має змоги простежити за ланцюгом наслідків і причин. Завважте, що завжди, коли причина історичної події таїться в події неісторичних масштабів, історія її просто не бачить. А оскільки історичні явища завжди тісно переплетені з явищами неісторичного масштабу, то виходить, що події в працях істориків не зчеплюються природно, а пов'язуються між собою штучними вивертами риторики. До того ж факти для історії добираються досить безладно, і різниця між явищами історичного та неісторичного масштабу цілком довільна. Звідси випливає, що історія ніяка не наука, а бути туманною і брехливою — це вада, властива їй від природи. Їй завжди бракуватиме тієї зв'язності і послідовності, без яких немислима жодна галузь справжнього знання. Отже, ви бачите, що з літописів якогось народу не можна анічогісінько передректи йому на майбутнє. А здатність передбачати — це найперша вимога до науки. Для прикладу можна послатися на таблиці, де наперед обраховані місячні та сонячні затемнення, припливи й відпливи. А війни та революції ніяким обрахункам не піддаються.

Пан Роман у відповідь зауважив, що більшого від історії він і не вимагає; нехай це будуть туманні істини, непевні, перемішані з вигадками, але все одно вони для нього неоціненні, бо предмет їхнього вивчення — люди.

— Я знаю,— додав він,— скільки в літописах людства перекручень та всіляких небилиць. Але навіть не знаходячи там строгої послідовності причин і наслідків, я прозираю в них обриси спільного задуму, які то губляться, то виникають, наче руїни стародавнього храму, наполовину засипаного піском. Усе це для мене неоціненний

матеріал. До того ж я плекаю надію, що в майбутньому, розвиваючись на багатющому матеріалі і озброївшись строгими методами, історія ще позмагається в точності в природничими науками.

— На це краще не сподівайтеся,— мовив мій добрий учитель.— Навпаки, я гадаю, майбутнім історикам буде ще важче — настільки збільшиться кількість мемуарів, листів та архівних документів. Пан Елуорд, котрий усе життя вивчає англійську революцію, запевняє, що одна людина за свій вік не встигне прочитати й половини написаного в ті неспокійні часи. З цього приводу пригадується мені одна легенда — я почув її колись від абата Бланше. Зараз я розповім вам її так, як вона збереглася у мене в пам'яті, шкода тільки, що ви не зможете почути її з уст самого пана Бланше, бо це людина неабиякого розуму.

Ось вам ця притча:

«Коли юний царевич Земір після батькової смерті сів на перському троні, він повелів скликати всіх академіків свого царства і, як тільки вони зійшлися, звернувся до них зі словами:

— Мудрий Зеб, мій вихователь, не раз мені повторював, що монархи не припускалися б стількох помилок, якби вчилися на прикладах з минулого. Тому я хотів би вивчити літописи народів. Наказую вам скласти всесвітню історію людства і нічого не пропускати, щоб вона була повна.

Учені пообіцяли вволити волю царя і, повернувшися до себе, відразу взялися до роботи. Через двадцять років вони знову з'явилися перед царем. За ними виступав караван з дванадцяти верблюдів, і кожен з них ніс на собі п'ятсот томів. Неодмінний учений секретар академії упав ниць перед троном і звернувся до царя зі словами:

— Найясніший володарю, академіки вашого царства мають честь скласти вам до ніг всесвітню історію людства, яку вони написали за велінням вашої величності. Вона складається з шести тисяч томів і включає у себе все, що ми змогли зібрати про звичаї народів та розвиток і падіння держав. Ми помістили в неї стародавні хроніки, які, на щастя, ще збереглися, і подали до них докладні примітки з географії, хронології та дипломатики. Лише вступні зауваження становлять вантаж одного верблюда, а хронологічні таблиці насилу вдалося нав'ючити на другого.

Цар у відповідь мовив:

— Дякую вам за вашу старанність, панове. Але я надто заклопотаний державними справами. Та й постарів я, поки ви працювали. Я досяг уже, як висловився один перський поет, середини свого життєвого шляху і навіть якщо доживу до глибокої старості, то навряд чи встигну за життя прочитати таку довгу історію. Ми збережемо її в наших царських архівах. Зробіть для мене з неї стислий виклад, що більше відповідав би скоромінущості людського життя.

Академіки Персії працювали ще двадцять років, по тому привезли цареві півтори тисячі томів на трьох верблюдах.

— Володарю,— мовив неодмінний учений секретар ледве чутним старечим голосом,— ось вам наша нова праця. Гадаємо, ми не пропустили нічого істотного.

— Може, й так,— відповів їм цар,— але я її не читатиму. Я вже старий і не в мої літа братися за таке довге діло; скорочуйте ще і не гайтеся.

Вони й справді не стали гаятись і вже через десять років повернулися з молодим слоном, навантаженим п'ятьмастами томами.

— Гадаю, нам пощастило бути стислими,— мовив неодмінний секретар.

— Ні, не досить,— відповів цар.— Життя моє наближається до кінця. Скорочуйте, скорочуйте ще, коли хочете, щоб я узнав, перше ніж помру, історію людства.

Через п'ять років неодмінного секретаря знову побачили перед палацом. Він ледве плентав, спираючись на костур і ведучи за вуздечку маленького віслюка, який ніс на собі товстелезну книгу.

— Покваптеся,— мовив йому придворний,— наш володар помирає.

І справді, цар лежав на смертній постелі. Він зверпув на академіка та його товсту книгу свій уже майже згаслий погляд і, зітхнувши, прошепотів:

— Так я й помру, не знаючи історії людей.

— Володарю!— відповів учений, сам уже ледве живий.— Я вам перекажу її в кількох словах: «Вони народжувалися, страждали і помирали».

Ось так цар Персії й узнав перед смертю історію людства.

XVII
ПАН НІКОДЕМ

Мій добрий учитель сидів на найвищому щаблі драбини у книгарні пана Блезо «Під образом св. Катерини» і з насолодою читав Кассіодора, коли до крамнички зайшов поважний дідуган із суворим поглядом. Він підійшов до пана Блезо, котрий, посміхаючись, витягував шию з-за свого прилавка.

— Добродію,— сказав йому дідуган,— ви належите до корпорації книгарів, а тому мусите бути, як я гадаю, людиною добрих звичаїв. Однак у вашій вітрині я бачу том «Творів Ронсара», розкритий на титульній сторінці, де намальовано голу жінку. А це зображення не з тих, які слід виставляти перед людські очі.

— Даруйте, ласкавий пане,— лагідно відповів книгар,— але це малюнок роботи Леонара Готьє, котрий свого часу вважався досить майстерним гравером.

— Мені байдуже,— правив своєї дідуган,— майстерний він гравер чи не майстерний. Я лиш бачу, що він зображував голе тіло. Ця жінка нічим не прикрита, окрім свого волосся, і я, добродію, прикро вражений, бачачи, що такий літній і розважливий на вигляд чоловік, як ви, виставляє її перед очі молодиків, котрі ходять вулицею святого Якова. Ви добре зробите, якщо кинете цю книжку в вогонь, за прикладом отця Гарасса, який пустив усі свої статки на те, щоб скуповувати й палити книжки, суперечні добрим звичаям та правилам ордену єзуїтів. Чи хоч би заховайте її, задля пристойності, в найпотаємніший куточок вашої книгарні, де, боюсь, уже лежить чимало книжок, здатних як своїм змістом, так і малюнками розбещувати людей.

Пан Блезо, почервонівши, відповів, що ця підозра несправедлива і що йому прикро чути такі слова з уст порядного, судячи з вигляду, чоловіка.

— Я повинен,— сказав дідуган,— відрекомендуватись вам. Перед вами пан Нікодем, голова Товариства цнотливості. Обстоюючи скромність, як і пан начальник поліції в своїх розпорядженнях, я поставив собі за мету перевершити його делікатністю. Забезпечивши собі підтримку десятка вищих чиновників суду та двох сотень церковних старост головних парафій, я докладаю усіх зусиль, щоб прикрити наготу статуй, виставлених у громадських місцях — на майданах, бульварах, вулицях, набережних, у

провулках і парках. Але я не задовольняюся тим, що запроваджую скромність на вулицях, а й дбаю, щоб вона запанувала також у вітальнях, кабінетах та спальнях, звідки так часто її виживають. Заснóване мною товариство, добродію, готує для молодих пар посаг, де є широкі й довгі нічні сорочки з маленьким отвóром, завдяки якому молодята зможуть цнотливо виконувати веління господа людям: «Плодіться і розмножуйтесь». А щоб поєднати, так би мовити, красу з благочестям, ці отвори оздоблені приємпою для ока вишивкою. Я тішаюся тим, що мені пощастило винайти інтимний одяг, який сприятиме перетворенню кожної молодої пари на нових Сару і Товію і очистить таїнство шлюбу від усякої непристойності.

Мій добрий учитель, котрий вислухав промову пана Нікодема, сидячи на вершку драбини і встромивши носа в Кассіодора, з якнайсерйознішим виразом зауважив, що винахід цей чудовий і гідний хвали, але в нього, мовляв, виникла ще блискучіша думка.

— Непогано було б,— сказав він,— натирати молодят перед шлюбною ніччю з голови до п'ят чорною ваксою, щоб їхня біла шкіра, ставши схожою на халяви чобіт, втрачала свою гріховну принадність і не звáблювала закоханих на всі ті любощі, поцілунки та милування, якими вони взяли собі за звичку тішитися в постелі.

Почувши ці слова, пан Нікодем задер голову і побачив на драбині мого доброго вчителя. З виразу його обличчя він зрозумів, що той глузує.

— Пане абате,— промовив він сумно й обурено,— я простив би вам, якби ви насміхалися лише з мене. Але разом зі мною ви осміяли також скромність і добрі звичаї, а цього я вам подарувати не можу. Незважаючи на глузи недоброзичливців, товариство, що я заснував, провело чимало серйозних і корисних заходів. Смійтеся собі, добродію. А ми вже начепили на статуї в королівських парках шістсот фігових та виноградних листків.

— Чудово, ласкавий пане,— відповів мій добрий учитель, поправляючи окуляри.— І якщо ви працюватимете й далі з таким запалом, то невдовзі всі статуї повбираються в листя. Але не забувайте, що ми судимо про речі й предмети лиш у зв'язку з тими уявленнями, які вони в нас пробуджують, і тому, поналіплювавши виноградного та фігового листя на статуї, ви надали непристойного характеру і листкам; тепер неможливо буде поглянути на виноградний кущ чи смоковницю десь у селі і не уявити

собі чогось украй сороміцького, а це великий гріх, добродію,— ні за що осоромлювати безневинні рослини. До того ж, так прискіпуватися, як ви це робите, до всього, що може хвилювати або спокушати плоть, просто небезпечно, бо коли й справді скульптура здатна розбещувати людей, то кожен із нас, будучи живим утіленням цієї скульптури, мусить розбестити сам себе, якщо він, звичайно, не кастрат, а про це навіть подумати страшно.

— Добродію,— урвав його пан Ніколем з нотками роздратування в голосі,— я бачу з ваших слів, що ви розпусник і ласолюб.

— Я християнин, ласкавий пане,— відповів мій добрий учитель,— а щодо розпусти — де вже мені до неї, коли щодня тільки й думаєш, як би заробити собі на хліб, вино і тютюн. Людина, що її ви бачите перед собою, не знала інших оргій, окрім мовчазливих оргій думки, і єдиний бенкет, на якому мені щастить бувати,— це бенкет муз. Але, тверезо мислячи, я гадаю, що негарно виявляти більше соромливості, аніж вимагає наша свята католицька церква, яка в питаннях цноти надзвичайно терпима і охоче покладається на народні звичаї та повір'я. Мені здається, добродію, ви заражені кальвінізмом і впадаєте в єресь іконоборців. Бо хто знає, чи не станете ви у вашій злобі спалювати образи господа та святих з ненависті до того людського, що відбивається в їхніх рисах. Усі ці слова — соромливість, скромність, добропристойність, якими ви так і сиплете, насправді не мають ніякого точного і незмінного сенсу. Лише звичай і почуття можуть визначити їх більш-менш правильно й розумно. Я не визнаю інших суддів у цих тонкощах, окрім поетів, митців та вродливих жінок. Що за безглузда ідея — зібрати ціле військо прокурорів для нагляду за красою і плотським коханням!

— Але ж, добродію,— заперечив старий пан Нікодем,— ми нічого не маємо ні проти краси, ні проти веселощів, а тим паче проти образів господа та святих, і ви нас просто обмовляєте. Ми люди порядні і хочемо вберегти своїх синів від непристойних видовищ, а що пристойно і що непристойно — відомо кожному. Виходить, ви за те, пане абате, щоб наші діти на вулицях щодня наражалися на спокуси?

— Ах, ласкавий пане,— мовив мій добрий учитель,— спокус однаково не уникнути. Така вже доля людини й християнина на цьому світі. До того ж найжахливіші

спокуси не навколо, а в нас самих. І ви б не прагнули познімати з вітрини кілька малюнків голих жінок, якби поміркували, як міркував я, над житіями святих отців-пустельників. Ви б тоді побачили, як у своїй жахливій самотності, не маючи перед очима жодної намальованої чи витесаної з каменю жіночої постаті, обідрані до крові волосяницею, виснажені постом і щоденною покутою, відлюдники корчилися на своїх утиканих терням ложах, відчуваючи, як їх пронизують до кісток голки плотської хоті. Їм марилися в їхніх убогих келіях у тисячу разів любострасніші видива, ніж оця алегорична картинка, що так обурила вас у вітрині пана Блезо. Диявол (або, як кажуть вільнодумці, Природа) вміє куди краще малювати еротичні сценки, аніж сам Джуліо Романо. Жоден художник Фландрії чи Італії не зрівняється з ним у майстерності, фарбах, умінні передати позу й рух. Гай-гай! Ви нічого не зможете вдіяти проти цих палючих картин. А малюнки, що вас обурюють,— це в порівнянні з тими видивами сута дрібничка, і ви зробите мудро, якщо полишите проблеми громадської добропристойності на розсуд пана начальника поліції та самих громадян. Сказати по щирості, ваша наївність мене просто вражає; ви погано собі уявляєте, що таке людина, що таке суспільство і як клекотить людська плоть у великому місті. О цнотливі бородані, як можете ви посеред усього цього вавілонського блуду, де з-за кожної завіски блищать очі і біліють оголені плечі повій, де на майданах і вулицях тіла труться у тисняві одне об одне і розпалюються хіттю, як можете ви нарікати й бідкатися з приводу кількох нікчемних малюнків, виставлених у книгарнях, як не соромитеся звертатись аж у королівський парламент зі скаргами, коли на балу якась дівчина задере ногу й оголить перед юнаками своє стегно, що, між іншим, для них здасться найзвичайнісінькою річчю!

Так говорив мій добрий учитель, стоячи на драбині. Але пан Нікодем затуляв вуха, щоб нічого не чути, і кричав, що він цинік.

— О господи!— волав він.— Що може бути огиднішого, ніж гола жінка, і яка ганьба, коли люди миряться з розпустою, як ось цей абат! Адже розпуста веде країну прямо до загибелі, бо народи існують лише завдяки чистоті своїх звичаїв!

— Ваша правда, добродію,— відповів мій учитель.— Народи сильні тільки тоді, коли вони мають власні зви-

чаї; але під звичаями народу ми розуміємо спільність поглядів на життя, спільність почуттів та прагнень, навіть, деякою мірою, пошану до законів, а зовсім не ті дурниці, якими ви клопочете собі голову. Завважте також, що соромливість, коли вона не виступає як дар божий,— це нісенітниця, а похмура доброчесність ваших прискіпувань, пане Нікодем, являє собою безглузде і навіть, я б сказав, непристойне видовисько.

Але пана Нікодема у книгарні вже не було.

XVIII

ПРАВОСУДДЯ

Пан абат Куаньяр, котрий, здавалося, мав би годуватися в пританеї на кошти вдячної вітчизни, змушений був заробляти собі на хліб, пишучи листи для служниць у будці на цвинтарі біля церкви Невинних Немовлят. Якось до нього звернулася одна португальська дама, що мандрувала по Франції зі слугою-негреням. Вона заплатила йому мідяка за лист до свого чоловіка і золотий екю в шість ліврів за другий лист — до коханця. Це був перший екю, зароблений моїм добрим учителем з дня святого Іоанна. Бувши чоловіком щедрим і люблячи похизуватись, він зразу повів мене в «Золоте яблуко» на Гревській набережній, поблизу ратуші, де подають справжнє виноградне вино і смачні сосиски. Тому оптові торговці, які скуповують яблука в передмісті, мають звичку збиратися там опівдні. Стояла весна, і приємно було посидіти на свіжому повітрі. Мій добрий учитель вибрав столик над самим урвищем, і ми обідали, слухаючи, як плюскотить вода під веслами човнярів. Веселий лагідний вітерець купав нас у своїх ніжних хвилях, і ми розкошували, сидячи просто неба. Тільки-но ми заходилися біля смажених пічкурів, як до нас долинув кінський тупіт, гомін людей, і ми несамохіть повернули голови в той бік.

Угадавши причину нашої зацікавленості, невеличкий чорнявий дідок, що обідав за сусіднім столиком, поблажливо осміхаючись, мовив:

— Нічого надзвичайного, панове, просто везуть вішати одну служницю за те, що вона вкрала у своєї пані мереживний чепчик.

Не встиг він договорити, як ми й справді побачили досить гарненьку дівчину з розгубленим виразом обличчя — вона сиділа між двома кінними стражниками на задку воза, груди її випнулися вперед, бо руки були зв'язані за спиною. Вона швидко пропливла мимо, але відтоді в моїй пам'яті навіки закарбувалося це біле, як крейда, обличчя і цей погляд, що вже нічого перед собою не бачив.

— Атож, папове,— провадив чорнявий дідок,— це служниця папі радниці Жосс. Їй, бачте, закортіло покрасуватись у Рампоно перед коханцем — ну вона й поцупила у своєї пані чепчик із алансонського мережива, а після крадіжки втекла. Однак її швидко зловили в якомусь домі на мосту Міняйлів, і вона відразу в усьому призналася. Тому катували її недовго, всього лише годину чи дві. Те, що я зараз розповідаю, панове, я знаю точно, бо служу судовим приставом у тій палаті, де її судили.

Чорнявий дідок наколов на виделку сосиску — навіщо ж їй вистигати! Потім заговорив знову:

— У цю мить вона вже, мабуть, стоїть під шибеницею, і десь через п'ять хвилин — а то й швидше — негідниця віддасть богові душу. Трапляються вішальники, з якими катові зовсім немає мороки: тільки-но начеплять їм зашморг на шию, вони й конають. Але бувають серед них такі живучі, аж страх, що бозна-поки борсаються в зашморгу, як скажені. Більше за всіх казився, пригадую, один священик, котрого засудили торік за підробку королівського підпису на лотерейних білетах. Хвилин із двадцять, коли не більше, він танцював у зашморгу, наче короп на волосіні.

Хе-хе,— ошкірився чорнявий чоловічок,— скромненький був той абат, йому, бачте, зовсім не хотілося отримати парафію на тім світі. Я бачив, як його стягували з воза. Він плакав і так відбрикувався, що кат розсердився і сказав йому: «Годі, пане абате, не будьте дитиною!» А найсмішніше те, що спочатку він здався катові духівником, бо з ним везли ще одного злочинця, і конвойний жандарм насилу розтлумачив катові, в чому річ. Кумедна історія, панове, правда?

— Ні, добродію,— відповів мій учитель, опустивши назад на тарілку виделку з настромленою рибинкою, яку вже був підніс до рота,— ні, ваша історія не кумедна. А коли я подумаю, що в цю мить помирає така гарненька дівчина, у мене пропадає всяка охота ласувати пічкурами

та милуватися синім небом, яке ще кілька хвилин тому мені всміхалося.

— Пхе, пане абате,— мовив невеличкий пристав,— якщо й справді ви такий жалісливий, то, напевне, і зовсім зомліли б, побачивши те видовисько, що бачив на власні очі мій батько, тоді ще зовсім хлопчисько, у своєму рідному місті Діжоні. Ви коли-небудь чули про Елен Жілле?

— Ніколи не чув,— відповів мій добрий учитель.

— Тоді я розповім вам те, що сам не раз чув про неї від свого батька.

Він ковтнув вина, витер ріжком скатертини губи і розповів історію, яку я вам зараз перекажу.

XIX

РОЗПОВІДЬ СУДОВОГО ПРИСТАВА

У жовтні 1624 року в дочки доглядача королівського замку в Бург-ан-Бресс Елен Жілле, дівчини двадцяти двох років, яка жила в батьківському домі разом зі своїми ще малолітніми братами, стали помітні ознаки вагітності, і невдовзі про це вже гомоніли в усьому місті, а бурзькі дівчата перестали з нею водитися. Однак незабаром люди побачили, що живіт у неї спав, і тоді по місту поповзли ще гірші чутки. Врешті кримінальний суддя звелів, щоб дівчину оглянули повитухи. Вони встановили, що Елен Жілле була вагітна і розродилася близько двох тижнів тому. На підставі їхніх свідчень дівчину посадили у в'язницю і піддали допитові. Ось що вона розповіла:

— Кілька місяців тому до нас почав ходити один молодик, що жив поблизу в маєтку мого дядька, бо тато запросив його навчати хлопчиків читати й писати. Раз тільки це й трапилося. А винна в усьому наша служниця, бо вона мене з ним замкнула в одній кімнаті. Там він мене силою і взяв.

Коли її запитали, чому ж вона не покликала на допомогу, дівчина відповіла, що від страху їй одібрало голос. Далі на допиті вона призналася, що завагітніла після згвалтування, і сказала, що потім у неї був викидень. Вона не тільки нічого не робила з собою, запевняла Елен Жілле, а й узагалі не могла втямити, що з нею діється, поки одна служниця не розтлумачила їй, у чому річ.

Судді не дуже вдовольнилися цими свідченнями, але не могли їх нічим спростувати, аж несподівано їм подали незаперечний доказ провини Елен. Один солдат, прогулюючись поблизу саду доглядача королівського замку пана П'єра Жілле, батька звинуваченої, побачив у рові під муром крука, що намагався підчепити дзьобом якусь ганчірку. Він підійшов роздивитися, що там таке, і знайшов дитячий трупик. Солдат відразу повідомив про це в суд. Дитина була загорнута в сорочку, позначену на комірі літерами «Е. Ж.». Було встановлено, що дитина народилася вчасно, і Елен Жілле, звинувачену в дітовбивстві, засудили, згідно з законом, до смертної кари. Високе становище батька давало їй право скористатися привілеєм знаті, і суд постановив зітнути дівчині голову.

Вона звернулася з апеляцією в окружний суд Діжона, і її перевезли під охороною двох лучників у столицю Бургундії, де помістили в судовій в'язниці. Мати, що приїхала з нею, зупинилася в монастирі бернардинок. Справу слухали в окружному суді в понеділок 12 травня на останньому засіданні перед трійцею. Заслухавши повідомлення радника Жакоба, судді затвердили вирок бурзького суду і постановили, що засуджену мають допровадити до місця страти з мотузкою на шиї. В народі обурювалися, що, всупереч усім звичаям, до благородної страти додали таку ганебну умову, і ганили нечувану жорстокість суддів. Але вирок оскарженню не підлягав і мав бути виконаний негайно.

І справді, того ж таки дня, о пів на четверту пополудні, Елен Жілле повезли під бамкання дзвонів на ешафот; попереду йшли сурмачі і сурмили так гучно, що всі добрі городяни, чуючи їх у своїх домах, падали навколішки і молилися за спасіння душі приреченої на смерть. Помічник королівського прокурора їхав верхи на коні, за ним — судові пристави, а далі везли на возі засуджену з мотузкою на шиї, як вимагав вирок окружного суду. Її супроводили двоє отців-єзуїтів та двоє братів-капуцинів, що тримали в неї перед очима розп'яття. Обабіч дівчини сиділи кат із сокирою і катова дружина з ножицями. Віз був оточений загоном лучників. А позаду сунула юрма цікавого ремісничого люду: різники, пекарі, мулярі,— і звідти долинав голосний гомін.

Процесія зупинилася на майдані Морімон (він дістав свою назву від того, що колись тут стояв будинок абатів

Морімонського монастиря). Дощаний ешафот був споруджений над кам'яними східцями низенької каплички, де ченці звичайно молилися за душі страчених.

Елен Жілле зійшла на ешафот у супроводі чотирьох ченців, ката і катової дружини. Та зняла в засудженої з шиї мотузку, своїми довгими, на півфута, ножицями обрізала дівчині волосся і зав'язала їй очі; ченці голосно промовляли молитви. А кат раптом зблід і затремтів. Звали його Сімон Гранжан, він був миршавий чоловічок і поруч зі своєю лютою дружиною здавався лагідним і боязким. Вранці у в'язниці він висповідався, та однаково відчував у душі неспокій і не міг наважитися скарати на смерть цю дівчину. Він уклонився людям і мовив:

— Простіть мені, якщо я зроблю погано те, що мені належить зробити. Ось уже три місяці трясе мене лихоманка.

Заточуючись, він заломив руки, здійняв очі до неба і, впавши навколішки перед Елен Жілле, двічі попросив у неї прощення. Потім підійшов до ченців під благословення, і коли його дружина пригнула жертві голову до плахи, підняв сокиру.

Єзуїти та капуцини скрикнули: «Ісус Марія!» — а юрма голосно зойкнула. Удар, що мав перерубати дівчині шию, глибоко поранив їй ліве плече, і нещасна впала на правий бік.

Сімон Гранжан повернувся до натовпу і сказав:

— Люди, вбийте мене!

В юрмі засвистіли й затюкали, і, поки дружина ката знову примощувала жертву на плаху, кілька каменюк упало на ешафот.

Її чоловік удруге підняв свою зброю. На цей раз він глибоко поранив бідолашній дівчині шию, і вона впала на сокиру, що вислизнула в ката з рук.

Юрма глухо заревла, і на ешафот посипався такий град каміння, що Сімон Гранжан, двоє єзуїтів та двоє капуцинів пострибали вниз. Вони кинулись у капличку й зачинилися там. Залишившись на помості з засудженою сама, катова дружина почала шукати сокиру. Не знайшовши її, вона схопила мотузку, з якою Елен Жілле везли на страту, знову накинула їй на шию зашморг і, впершись дівчині в груди ногою, спробувала її задушити. Елен схопилася за мотузку обома руками й, обливаючись кров'ю, відчайдушно відбивалася; тоді Гранжанова дружина потягла її на мотузці до краю помосту, і, коли голо-

ва дівчини звісилася вниз, стала різати їй горло ножицями.

Але в цю мить оскаженіла юрма мулярів та різників розметала охорону і прорвалася до ешафоту й каплиці; близько десятка сильних рук підняли зомлілу Елен Жілле і понесли до майстра Жакена, цирульника та хірурга.

Народ ринув до дверей каплиці і, напевне, швидко б їх висадив. Але перелякані капуцини та отці-єзуїти відчинили двері самі. Тримаючи перед собою у простягнутих руках хрести, вони насилу проштовхалися крізь збурений натовп.

Ката з дружиною забили на смерть камінням та молотками, а їхні трупи потягли по вулицях. Тим часом Елен Жілле опритомніла в цирульні й попросила пити. А коли майстер Жакен почав її перев'язувати, запитала:

— А мене більше не мучитимуть?

У неї знайшли дві рани від ударів сокири, шість порізів ножицями пошматували їй губи й горло, крижі були глибоко поранені лезом сокири, що опинилася під нею, коли катова дружина тягла її на мотузці, намагаючись задушити, а тіло все було побите камінням, яке юрма жбурляла на ешафот.

Однак Елен видужала від усіх ран. Її залишили в цирульника Жакена під охороною судового пристава, і вона без кінця запитувала:

— То це ще не все? То мене знов убиватимуть?

Цирульник і ще кілька милосердних людей доглядали дівчину і намагалися її заспокоїти. Але дарувати їй життя міг тільки король. Адвокат Февре склав прохання, його підписали кілька іменитих громадян Діжона, і воно було подане його величності. При дворі тоді якраз святкували шлюб Генрієтти-Марії Французької з королем Англії. З нагоди цієї радісної події Людовік Справедливий задовольнив прохання про помилування. Він дарував нещасній дівчині повне прощення на тій підставі, що вона, як говорилося в указі, «витерпіла муки не менші, коли не більші, ніж заслужена нею кара».

Врятувавшись від смерті, Елен Жілле пішла в монастир у Бресі і до смерті жила праведно й доброчесно.

— Оце вам,— закінчив пристав,— правдива історія Елен Жілле — в Діжоні її знає кожен. Ну як, пане абате, цікавий випадок?

XX
ПРАВОСУДДЯ
(Продовження)

— Де там цікавий! — мовив пан Куаньяр.— Ніякий сніданок мені вже не лізе в горло. Просто серце розривається від жахливої сцени, яку ви, добродію, так незворушно оповіли нам, а перед очима й досі стоїть служниця пані радниці Жосс, котру ведуть вішати, хоч у такій жорстокості зовсім немає потреби.

— Як немає?— заперечив судовий пристав.— Хіба ж не казав я вам, що ця дівчина обікрала свою господиню? То що ж, по-вашому, не вішати злодіїв?

— Справді, в нас так заведено,— мовив мій добрий учитель.— А людина, як відомо, до всього швидко звикає, і поки життя тече своїм плином, ми нічого навкруг себе не помічаємо. Скажімо, Сенека-філософ чоловік від природи наче був лагідний, а сидів собі спокійнісінько і складав вишукані трактати, тим часом як у Римі, поруч із ним, розпинали рабів за найдрібніші провини — так, наприклад, раб Мітрідат сконав на хресті лише за те, що насмілився образити священну особу свого хазяїна, підлого Трімальхіона. Так уже створено наш розум — ніщо звичне й буденне не тривожить його і не ранить. Звичка поступово притуплює в нас, якщо можна так висловитись, здатність обурюватися й дивуватись. Щоранку я прокидаюся і, по щирості кажучи, зовсім не думаю про тих нещасних, яких протягом дня будуть вішати або колесувати. Але, побачивши зблизька муки приречених на смерть, як-от сьогодні, коли в мене перед очима повезли на страту гарненьку дівчину, я відчуваю, як серце мое стискається і до горла підкочується такий клубок, що я неспроможний проковтнути навіть цієї крихітної рибки.

— Подумаєш, гарненька дівчина!— зневажливо мовив пристав.— У Парижі на кожній вулиці їх плодять щоночі десятками. Навіщо вона обікрала свою господиню, пані радницю Жосс?

— Я нічого про це не знаю, добродію,— серйозно відповів мій учитель.— І ви нічого не знаєте, і ті судді, що засудили її на смерть, знали не більше, бо причини нашої поведінки незбагненні, і пружини, які нами рухають, глибоко сховані. Я гадаю, що людина у своїх вчинках вільна, бо так учить мене моя віра, але поза вченням нашої церкви (а воно незаперечне!) у нас так мало підстав

вірити в людську свободу, що я здригаюся, коли думаю про вироки правосуддя, яке сліпо карає людей за так звані злочини, хоча воно безсиле проникнути в їхні першопричини і сутність, бо людські діяння часто відбуваються без участі волі, а іноді й цілком несвідомо. Може, й справді ми повинні відповідати за свої вчинки, оскільки наша свята віра дивовижно поєднує в собі свободу людської волі і таємничість божественної благодаті, але вважати, ніби така невідчутна й делікатна свобода дає право на знущання, тортури та смертні вироки, якими рясніють наші закони,— це значить грубо зловживати нею.

— Мені прикро, добродію,— мовив чорнявий чоловічок,— але я бачу, що ви на боці злодіїв.

— Може й так,— відповів мій добрий учитель,— адже вони теж належать до стражденного людства, за яке прийняв муку Ісус Христос, котрого розп'яли між двома розбійниками. Мені здається, у наших законах надміру багато жорстокості, яка коли-небудь стане для всіх очевидною і обурюватиме наших правнуків.

— Ви кажете щось не те,— мовив наш співрозмовник, ковтнувши вина.— Всі середньовічні звірства з наших законів і звичаїв давно усунуті, і сьогоднішнє правосуддя відзначається винятковою людяністю та милосердям. Ви ж знаєте, що за всі злочини тепер у нас карають тільки по справедливості: злодіїв вішають, убивць колесують, за образу його величності роздирають чотирма кіньми, безбожників, чаклунів і мужоложців спалюють на вогнищі, фальшивомонетників живцем варять у казані. Як бачите, наше правосуддя справді виявляє надзвичайну терпимість і в своїх вироках, може, навіть занадто м'яке.

— Ласкавий пане, в усі часи судді вважали себе поблажливими, справедливими та м'якосердими. Ще в старовину за Людовіка Святого і навіть за Карла Великого вони вихвалялися своїм милосердям, яке сьогодні здається нам варварством; гадаю, що й наші онуки засуджуватимуть нас за жорстокість і напевне відмовляться від багатьох з наших тортур і покарань.

— Відразу видно, що ви не служите в суді. Без тортур на допитах годі обійтися, бо хіба лагідністю змусиш злочинця визнати свою провину? Що ж до покарань, то їх не можна пом'якшувати без кінця, не ризикуючи життям і власністю громадян.

— Отже, ви розумієте, що правосуддя має на меті захищати не справедливість, а користь і надихається лише

інтересами народів та людськими забобонами. Не погодитися з цим не можна, і, отже, провини караються не по тому, скільки в них зла, а в залежності від шкоди, якої вони завдають (або вважається, що завдають) суспільству. Тому, наприклад, фальшивомонетників кидають у казан з окропом, хоч насправді що зловмисного в карбуванні монет? Але банкіри, та й не тільки банкіри, зазнають через це відчутних збитків. Ось за ці збитки вони і помщаються безжально й жорстоко. Злодіїв вішають, а, власне, за що? Не такий уже, гадаю, великий це гріх — десь поцупити шматок хліба чи яку лахманину, але людям від природи властиво надміру дорожити своїм майном. Треба відверто визнати, що в основі людського правосуддя лежать матеріальні інтереси громадян, і здерти з нього всю ту помпезну й лицемірну філософію, в яку воно так любить убиратися.

— Я вас не розумію, добродію,— заперечив пристав.— На мою думку, чим більше від правосуддя користі, тим воно справедливіше, і я не розумію, як можна дорікати правосуддю, що воно дбає про інтереси громадян, коли саме в цьому його священність і непорушність?

— Ви таки не розумієте мене,— зітхнув мій добрий учитель.

— Добродію,— сказав пристав,— я бачу, ви зовсім перестали пити. А вино ваше, судячи з кольору, непогане. Чи не дозволите покуштувати?

І справді, уперше в житті мій добрий учитель залишив у пляшці недопите вино. Він вилив його в келих невеличкого пристава.

— За ваше здоров'я,— мовив пристав.— Вино у вас чудове, а от міркування ваші щербатого мідяка не варті. Правосуддя, повторюю, тим справедливіше, чим більше від нього користі, і громадська вигода, що, як ви кажете, покладена в його першооснову, повинна була б надавати йому в ваших очах священності й величі. Та й не станете ж ви заперечувати, що сутність правосуддя — в тому, щоб судити правдиво, як на це вказує саме слово?

— Пусте, ласкавий пане,— заперечив мій добрий учитель.— Доводити, що краса красива, правда правдива, а правосуддя чинить правий суд,— це те саме, що нічогісінько не сказати. Ваш Ульпіан, який умів висловлюватись точно, заявляв, ніби справедливість — це тверда і незмінна воля віддавати кожному належне і що закони справедливі, коли вони цю волю підтверджують. Та, на жаль, від природи людям не належить нічого, і

тому справедливість закону може охороняти їм лише ті багатства, що були награбовані або ними самими, або їхніми предками. Закони схожі в цьому на правила дитячої гри в крем'яхи: коли той, хто програв, хоче в кінці гри забрати свої крем'яхи назад, йому кажуть: «Це не за правилами». Вся мудрість суддів у тому, щоб відділити грабунки, які не входять у правила гри, від грабунків, що цими правилами передбачені, а така різниця невловно тонка й по-дитячому несерйозна. Тому встановити її дуже важко, і вироки завжди будуть довільні. Дівчина, котра в цю мить теліпається на конопляній мотузці, украла, кажете ви, мереживного чепчика в пані радниці Жосс. Але як ви зможете довести, що цей чепчик належав пані радниці Жосс? Ви скажете мені: вона дістала його в спадок, або купила за свої гроші, або отримала в посаг чи в подарунок від кавалера — усі ці способи годяться, щоб чесно придбати мереживного чепчика. Але хоч би як вона придбала його, я бачу лише, що для неї він був просто одним із дарів фортуни, а вони випадково нам дістаються і так само випадково втрачаються, і ніякого природного права на них ні в кого нема. Однак я згоден — чепчик належав їй згідно з правилами гри в приватну власність, якою бавляться дорослі люди в суспільстві, подібно до того, як діти бавляться грою в класи. Вона дорожила цим чепчиком, і, зрештою, її права на нього були не менші, ніж у будь-кого іншого. Гаразд! Нехай би правосуддя повернуло їй чепчика, але не вимагало за нього такої непомірно високої ціни, не знищувало людського життя за дві жалюгідних смужки алансонського мережива.

— Ви помиляєтеся, добродію,— заперечив пристав,— бо берете до уваги лише одну сторону правосуддя. Не досить було вчинити по справедливості із пані радницею Жосс, повернувши їй чепчик. Треба було також вчинити по справедливості і з служницею, пославши її на шибеницю. Бо правосуддя якраз у тому і полягає, щоб віддати кожному по його праву. Ось цим воно і священне.

— У такому разі,— мовив мій добрий учитель,— правосуддя ще огидніше, ніж я гадав. Це міркування, ніби воно мусить скарати злочинця, щоб віддати належне йому по праву, страхітлива жорстокість. Просто якесь середньовічне варварство!

— Добродію,— заперечив пристав,— ви погано знаєте правосуддя. Воно карає без гніву і не відчуває ніякої злості до дівчини, що її послало на шибеницю.

— Може, й так! — мовив мій добрий учитель.— Але як на мене, то хай би судді краще визнавали відверто, що карають винних із чистої необхідності, на науку іншим. Тоді вони обмежувалися б у своїх вироках необхідним. Але якщо, караючи, вони уявляють, ніби віддають злочинцеві по його праву, то така доброзичливість може їх завести далеко, і чим непідкупніші будуть судді — тим безжальніші їхні вироки, бо як відмовити людині в тому, що їй по праву належить? Це міркування, добродію, навіює мені жах. Воно було сформульоване вперше спритним філософом на ім'я Менард, котрий запевняв, що не покарати винного — це значить заподіяти йому шкоду і зловмисно позбавити його права спокутувати свій злочин. Він доводив, що афінські судді вчинили добре, змусивши Сократа випити цикуту, бо дали мудрецеві змогу очистити свою душу. Але все це несосвітенна маячня. Мені хотілось би, щоб наше правосуддя не виявляло такої глибокодумності. Поширене в народі уявлення про кару, як про помсту за вчинені злочини, нехай і грубе та огидне в основі, далеко не таке жахливе у своїх наслідках, як ця люта добромисність катів-філософів. Колись я знав у Сеезі одного міщанина; чоловіяга він був веселий і добрий, щовечора садовив дітей на коліна і розповідав їм казки. Він жив доброчесно, дотримувався посту, ходив на сповідь і пишався своєю непідкупною чесністю в торгових справах, бо років уже з шістдесят, коли не більше, торгував збіжжям. Та якось служниця украла в нього кілька дублонів, дукатів, реалів та інших гарних золотих монет, що їх він зберігав, як рідкість, у скриньці, в шухляді столу. Помітивши, що його обікрали, він відразу подав у суд скаргу, після чого служницю схопили, допитали, засудили на смерть і стратили. Добряга-міщанин, знаючи закони, зажадав, щоб йому віддали злодійчину шкуру, і пошив собі з неї штани. І не раз потім ляскав себе по стегнах і вигукував: «Негідниця, ах негідниця!» Та дівчина забрала в нього кілька золотих монет — він за те здер з неї шкуру; принаймні помстився він без ніякої філософії, з дикунською жорстокістю селюка. Весело ляскаючи себе по штанах із людської шкіри, він не думав, ніби виконує цим якийсь священний обов'язок. Було б краще, віцаючи злодія, визнавати відверто, що робиться це з обачності і для пересторога, щоб нікому не закортіло піти за його прикладом, а не розводитися, як той Ульпіан, ніби правосуддя кожному віддає по його

праву. Бо хто вміє мислити по-філософському, той розуміє, що людині, власне, ніщо не належить по праву, окрім хіба життя. А вдавати, ніби ми зобов'язані дбати про те, щоб злочинець міг спокутувати свою провину,— то це вже зовсім дикий містицизм, куди гірший, аніж відверте насильство і щирий гнів. Що ж до права карати злодіїв, то воно спирається на силу, а не на філософію. Філософія, навпаки, навчає, що все наше добро надбане хитрощами або насильством. До того ж ви бачите, що коли нас оббирає могутній грабіжник, йому потурають. Так, королю дозволяється забирати в нас срібний посуд, щоб роздобути кошти на війну, а, скажімо, за Людовіка Великого то взагалі реквізували все дочиста і обдирали навіть торочки із запон у спальнях, щоб забрати золото, заплетене в шовк. Цей монарх охоче запускав руку не лише в кишені своїх підданих, а й у церковні скарбниці, і, пригадую, десь років із двадцять тому, коли я ходив молитися до собору Льєської богоматері у Пікардії, старий ключар скаржився мені, що покійний король забрав і звелів перетопити всі скарби їхнього храму і не пощадив навіть оздобленої дорогоцінною емаллю золотої груді, яку колись урочисто піднесла в дар церкві принцеса Палатинська з нагоди чудодійного зцілення від раку. Правосуддя сприяло монархові в цих реквізиціях і жорстоко карало кожного, хто насмілювався приховати хоч би одну монетку від королівських комісарів. Виходить, воно не вважало тоді, що ті речі невід'ємно належать їхнім власникам і їх не можна в них відібрати.

— Добродію,— мовив пристав,— комісари діяли від імені короля, якому належить усе майно в королівстві, і він може розпоряджатися ним, як хоче, пускати його на війну, на будівництво кораблів чи куди йому заманеться.

— Справді,— погодився мій добрий учитель,— це обумовлено правилами гри. Судді поводяться, наче гравці в «гуску», і за кожним разом дивляться, що записано в таблиці. Права монарха, підтримані швейцарськими найманцями та різними іншими солдатами, там зазначені. А в бідолашної повішеної не було швейцарців, котрі записали б у таблицю гри, що вона має право на мережива чепчика пані радниці Жосс. От вам і правосуддя.

— Добродію!— обурився пристав.— Гадаю, ви не станете всерйоз порівнювати Людовіка Великого, котрий забирав посуд у своїх підданих, щоб заплатити солдатам, і цю дівку, що поцупила чепчика, аби лиш похизуватися.

— Воювати,— заперечив мій добрий учитель,— далеко не таке безневинне діло, як утекти з мереживним чепчиком у Рампоно. Але правосуддя віддає кожному по його праву, згідно з правилами гри в суспільстві, а це гра найжорстокіша, найбезглуздіша і найнудніша в світі. І найгірше те, що всі громадяни зобов'язані брати в ній участь.

— Так треба,— мовив повчально пристав.

— От ми й бачимо,— провадив мій добрий учитель,— що закони корисні. Але вони несправедливі і ніколи справедливими стати не зможуть, бо суддя забезпечує громадянам недоторканність їхнього добра незалежно від того, чесно чи нечесно воно набуте, істинне воно чи фальшиве; ця різниця не позначена в людських правилах гри, вона записана лише в книзі божественного правосуддя, в якій ніхто не вміє читати. Знаєте ви притчу про ангела та пустельника? Якось на землю спустився ангел у людській подобі і в одязі прочанина; мандруючи по Єгипту, він постукав увечері в двері доброго пустельника, і той, подумавши, що перед ним подорожній, дав гостеві повечеряти і налив йому в золоту чашу вина. Потім поклав його в своє ліжко спати, а сам ліг на долівці, підмостивши під голову оберемок кукурудзяного бадилля. Коли він заснув, його небесний гість устав із ліжка, забрав золоту чашу, з якої пив вино, і, сховавши її під плащем, утік. Він учинив це не для того, щоб заподіяти доброму відлюдникові зло, а, навпаки, на користь господаря, котрий прийняв його так гостинно. Бо він знав, що ця чаша могла занапастити праведника: адже той дуже дорожив нею, а наш господь хоче, щоб любили тільки його, і не терпить, коли віруючий надто привертається до мирських благ. Той ангел, причетний до божественної мудрості, умів відрізняти блага фальшиві від благ істинних. Судді такої різниці не відчувають. Хто знає, чи не занапастить пані радниця Жосс своєї душі, отримавши назад із рук правосуддя чепчик, якого вкрала була в неї служниця!

— Ну а поки що,— мовив невеличкий пристав, задоволено потираючи руки,— у нас на землі стало на одну злодійку менше.

Він струсив з одягу хлібні крихти, вклонився нам і весело пішов геть.

XXI

ПРАВОСУДДЯ

(Продовження)

Мій добрий учитель повернувся до мене і повів далі так:

— Я розповів притчу про ангела і пустельника лише для того, щоб показати, яка безодня лежить між мирським і духовним. Адже людське правосуддя проявляється лиш у мирському, а це паділ ницості, де високим принципам місця немає. Якої тяжкої образи завдаємо ми господові нашому Ісусу Христові, ставлячи його образ у судній залі, де судді виправдовують фарисеїв, які його розп'яли, і засуджують Магдалину, піднесену з бруду його божественними руками! Що робити йому, Справедливому, серед усіх цих людей, котрі не змогли б бути справедливими, навіть якби захотіли, бо їхній жалюгідний обов'язок полягає в тому, щоб судити вчинки ближніх своїх, не вникаючи в їхню сутність і першопричини, а лише керуючись суспільними інтересами, тобто, попросту кажучи, сліпо охороняти страхітливе звалище егоїзму, зажерливості, розпусти і зловживань, на якому стоять наші міста? Зважуючи провину, вони кладуть на ту саму шальку терезів страх або лють, які ця провина розбуджує в душах боягузливої юрби. І все це записано в їхній книзі, і виходить, що давній текст із його мертвими письменами замінює їм розум, серце і душу. І всі ці настанови,— а декотрі ведуть свій початок ще від ганебних часів Феодори Візантійської,— узгоджуються лише в одному: зберегти геть усі вади й чесноти старого світу, який уперто не хоче змінюватись. Сама по собі провина являє в очах закону щось незначне, а супровідні обставини, навпаки, набувають великої ваги, і тому той самий учинок, законний в одних умовах, у інших вважається непрощенним, як це можна бачити на прикладі ляпаса; городянина, котрий дав ляпаса другому, лише картають за нестриманість, а солдата віддають під трибунал і страчують. Цей пережиток варварства вкриє нас ганьбою в очах нащадків. Ми про це зовсім не думаємо, але настане день, і люди будуть дивом дивуватися, дізнавшися, якими дикунами були їхні предки, що карали смертю вихлюп гарячої молодої крові в серці юнака, приреченого законами на небезпеки війни і бруд казарменого життя. І хіба не очевидно, що якби існувало

справжнє правосуддя, то ми б не мали водночас двох кодексів законів — цивільного і військового. Це солдафонське казармене право відзначається звірячою жорстокістю, і якщо люди в майбутньому стануть освіченими, то вони не повірять, що колись навіть у мирні часи військові трибунали засуджували людей на смерть за образу гідності капралів та унтер-офіцерів. Їм важко буде повірити, що під час одного походу нещасних проганяли крізь стрій за так звану втечу перед лицем ворога, і це тоді, коли Франція не була в стані оголошеної війни. І найдивовижніше те, що стільки звірства чиниться серед християнських народів, де шанують святого Себастьяна, воїна-бунтівника, і мучеників фіванського легіону, уся слава котрих якраз у тому, що вони колись зазнали суворості військового суду, відмовившись воювати проти багаудів. Але облишмо це, не говорімо більше про правосуддя солдафонів, які, за пророцтвом сина божого, колись щезнуть з лиця землі, і повернімося до суддів цивільних.

Судді не проникають у таємниці душі і в серцях не читають; тому найсправедливіші їхні вироки поверхові й жорстокі. Але навіть і до цієї позірної справедливості, на якій стоять їхні закони, суддям далеко. Вони теж люди, і тому, як і кожен смертний, слабкі й продажні, до сильних поблажливі, до знедолених — безжальні й нещадні. Вони освячують своїми вироками страхітливе свавілля, і важко буває визначити, чи це потурання пояснюється ницістю їхніх душ, чи вони просто вважають його своїм обов'язком, який насправді полягає в тому, щоб оберігати державний лад у всьому — і в гарному, і в поганому,— стежити за непорушністю законів як достойних, так і ганебних, нарівні з охороною прав громадян задовольняти також тиранічні примхи монарха, не кажучи вже про безліч жорстоких і безглуздих забобонів, що знайшли собі під гербом лілеї надійний притулок.

Найчесніший суддя саме внаслідок своєї непідкупності здатен виголосити нелюдський вирок, може, навіть ще жорстокіший, аніж вирок судді несумлінного, і я, по щирості кажучи, не знаю, котрий із двох навіює мені більший жах — чи той, хто злився душею з буквою закону, чи той, хто, зберігши в собі рештки людських почуттів, вкладає їх у хибне тлумачення законів. Цей принесе мене в жертву своїм пристрастям або інтересам, а той незворушно покладе на вівтар мертвих літер.

До того ж треба відзначити, що суддя на своїй посаді зобов'язаний охороняти не нові забобони, якими ми всі так чи інакше обплутані, а забобони давніші, котрі зберігаються в законах і тоді, коли їх давно вже зреклися в житті і вони стерлися в людській пам'яті. Перший-ліпший із людей, не обділений здоровим глуздом і здатний незалежно міркувати, не може не бачити, скільки в наших законах середньовічного непотребу, а от суддя цього помічати не має права.

Але я говорю так, ніби закони, хоч які вони варварські та жорстокі, принаймні є точними і чіткими. А до цього дуже й дуже далеко. Легше зрозуміти белькотіння темного ворожбита, аніж декотрі статті наших кодексів і зведень звичаєвого права. Ці труднощі в тлумаченні законів призвели до виникнення багатьох судових інстанцій, і вважається, ніби в тому, чого не зміг второпати місцевий суддя, неодмінно доберуть діла панове верховні судді. Але чи не забагато ми хочемо від п'ятьох чоловіків у червоних мантіях та чотирикутних шапочках, котрі так само можуть помилятися, навіть проказавши: «Veni creator!»[1] Чи не краще відверто визнати, що Верховний суд просто змушений виносити остаточний вирок, бо, перед тим як звернутись до нього, усі інші інстанції були вже пройдені? Так самісінько чинить і король, чий суд вищий і за Верховний суд.

XXII

ПРАВОСУДДЯ

(Продовження і кінець)

Мій добрий учитель сумно дивився, як тече в річці вода, наче життя на цьому світі, де все минає і ніщо не змінюється.

Кілька хвилин він сидів мовчки, замислений, а тоді тихо заговорив:

— Уже те мене страшенно бентежить, сину, що вершити правосуддя покликані саме судді. Хіба ж не очевидно, що вони від початку прагнуть звинуватити того, на кого впала їхня підозра? Їх спонукає до цього кастовий дух, а цей дух серед них дуже сильний. Тому ми й бачимо, як під час судочинства вони відмахуються від захисту

[1] Прийди, творче! *(Лат.)*

і допускають його лише тоді, коли звинувачення озброїться до зубів і з суворим обличчям стане перед судом, прибравши за допомогою різних хитрощів вигляду премудрої Мінерви. Вже самий дух їхнього ремесла спонукає їх убачати злочинця в кожному обвинувачуваному, і їхня запопадливість викликає в деяких народів Європи такий жах, що у важливих справах вони приставляють до суддів десятеро вибраних жеребкуванням громадян. Мабуть, люди гадають, що випадок у своїй сліпоті здатен краще гарантувати підсудним життя і свободу, ніж освіченість та сумління суддів. Щоправда, ці присяжні, вибрані жеребкуванням, до суті справи не допускаються і бачать її лише з зовнішнього, парадного боку. Правда й те, що оскільки вони законів не знають, то їм належить не застосовувати їх, а лише вирішувати одним словом, треба чи не треба в даному випадку застосувати якийсь закон. Кажуть, ніби такі суди присяжних часом призводять до безглуздих наслідків, але народи, котрі завели їх, міцно за них тримаються, як за тверду гарантію своїх прав. Я охоче в це вірю і гадаю, що такі вироки людям приймати легше. Вони можуть бути помилковими або жорстокими, але їхнього безглуздя чи варварства принаймні нема кому поставити за провину. Можна витерпіти навіть очевидну несправедливість, коли вона настільки абсурдна, що здається ненавмисною.

Цей невеличкий пристав, який розмовляв з нами недавно, виказуючи таку високу думку про правосуддя, запідозрив мене у співчутті до злодіїв та вбивць. Навпаки, злодійство та вбивство мені настільки ненависні, що я не терплю їх, навіть коли вони узаконені вироками суддів. Мені прикро бачити, що судді не вигадали нічого кращого, караючи грабіжників та душогубів, як їх наслідувати; бо хіба, по щирості кажучи, сину мій, смертна кара і штраф не ті самі вбивство й крадіжка, тільки невідворотні та прибрані в урочисті шати? І хіба не бачиш ти, що наше правосуддя, яке так любить хизуватися своєю величчю, іде тим же таки ганебним шляхом — відплачує злом за зло, нещастям за нещастя і, нібито прагнучи досягти симетрії та рівноваги, подвоює злочини й лиходійства? У цій роботі можна навіть виявити певну чесність та некорисливість. Можна себе показати в ній новим Лопіталем або новим Джеффрісом: я сам знав одного суд-

дю, дуже порядного чоловіка. Але я навмисне почав від самих основ, щоб розкрити тобі істинну природу цієї суспільної установи, якій гординя суддів та страх народів надали такої неприродної величі. Я хотів показати тобі одвічну вбогість законів, які підносять нам, ніби щось священне, і які насправді являють собою лише химерне нагромадження всіляких вивертів.

На жаль, закони створені людьми, а таке походження жалюгідне й нікчемне. Майже всі вони виникли принагідно і випадково. Невігластво, забобони, марнолюбство монарха, корисливі інтереси законодавця, примхи, фантазія — ось із чого зароджувалися ці великі кодекси права, які тим більше звеличувалися, чим туманніші й незрозуміліші ставали. Вони огорнені густим мороком, а тлумачі згущують його ще більше, щоб надати законам величі античних оракулів. Я раз у раз чую розмови і щодня читаю в газетах, що нині закони створюються окремо на кожний випадок і диктуються дрібними обставинами. Так міркувати можуть лише короткозорі люди, які не помічають, що це робилося споконвіку і що закони завжди виникали завдяки якійсь випадковості. Нарікають також на туманність і суперечності, якими часто грішать наші сучасні законодавці. І не хочуть помічати, що й попередники їхні темнили і плуталися не менше.

Насправді, сину мій Турнеброше, закони гарні або погані не стільки самі собою, скільки в залежності від того, як їх застосувати, і жоден, навіть найжорстокіший із них, не завдасть шкоди, якщо суддя не застосує його на ділі. Звичаї сильніші за закони. М'якість звичаїв, незлобливість духу — ось єдині засоби, якими можна розумно боротися з варварством судочинства. А виправляти закони за допомогою інших законів — це непевний і довгий шлях. Лише сторіччя можуть зруйнувати те, що створювалося сторіччями. І мало надії, що одного дня французький Нума Помпілій зустріне в Комп'єнському лісі або під скелями Фонтенбло нову німфу Егерію, котра продиктує йому мудрі закони...

Він довго дивився на пагорби, які синіли на обрії. Обличчя в нього було замислене й смутне. Потім він поклав мені на плече руку і проникливо й лагідно заговорив, зворушивши мене до глибини душі:

— Сину мій Турнеброше,— почав він,— ти бачиш, як я відразу плутаюсь і розгублююсь, заникуюсь і тупію на саму лише думку про виправлення того, що здається мені

огидним. Не думай, ніби це боязкість духу: ніщо не здатне стримати поривань мого розуму. Але послухай уважно, сину, що я тобі зараз скажу. Істини, відкриті розумом, залишаються безплідними. Лише серце здатне запліднити мрії. Воно падихає життям усе, до чого торкається з ніжністю і любов'ю. Тільки почуття можуть сіяти в світі насіння добра. Розум сіяти неспроможний. І я відверто признаюсь тобі, що був надто розсудливим у своїй критиці законів та звичаїв. Тому моя критика не дасть плодів і засохне, як дерево, вражене квітневими приморозками. Щоб служити людям, треба відкинути розум геть, як непотрібний тягар, і злетіти на крилах захвату. А хто багато міркує, той не злетить ніколи.

Коментарі

ЗЛОЧИН СІЛЬВЕСТРА БОНАРА

Роман «Злочин Сільвестра Бонара» з'явився друком у видавництві Кальман-Леві у 1881 році. Окремі частини твору публікувалися в журналах починаючи з грудня 1879 року. Але й після того, як роман був позитивно оцінений читачами і критикою (Франс дістав за «Злочин Сільвестра Бонара» премію Академії), письменник не раз повертався до нього, доповнюючи або скорочуючи текст, вносячи окремі, іноді досить суттєві зміни. Вони стосувалися зокрема датування подій у романі, які автор в нових виданнях наблизив до сучасності. Такий інтерес автора до власного твору (останній раз письменник працював над ним у 1923 році) свідчив про те, що він любив цю свою книжку.

Саме із «Злочину Сільвестра Бонара» починається літературна слава Франса. На його сторінках викристалізувався неповторний стиль письменника. Тут уперше яскраво виявилось таке характерне для Франсової творчості поєднання мудрої любові до людей з тонкою іронією, скепсису з щирою любов'ю до життя. Франс створив оригінальну і дуже симпатичну постать головного героя — вченого-ерудита, глибокого мислителя, трохи наївного і безпорадного у зіткненнях з буржуазним світом, що його оточує, але завжди справедливого, чесного, прямого. Цей донкіхот науки готовий заради неї на все, та він ладен пожертвувати улюбленою наукою, власним добробутом і спокоєм заради щастя іншої людини.

Сільвестр Бонар став першим у ряді типово французьких героїв — таких учених-гуманістів, як абат Жером Куаньяр або пан Бержере.

Роман написаний у формі щоденника головного героя. Це дозволяє авторові вільно і невимушено будувати оповідь, легко відходячи від основної сюжетної лінії у сферу спогадів, роздумів

свого персонажа тощо. Форма розповіді від першої особи дає читачеві можливість глибше зазирнути в душу героя, пізнати його заповітні думки і почуття. Вона ж створює передумови для тонкого гумору й самоіронії, які відтоді часто будуть притаманні розумним і духовно витонченим Франсовим героям. Самокритичність, якою пройнятий щоденник Бонара,— одна з найпривабливіших рис цієї людини.

Перша частина роману, «Поліно», як і друга — «Жанна Александр»,— сюжетно закінчені твори, які могли б існувати й окремо. Єдність обох частин забезпечує спільна для них обох постать головного героя і властивий йому стиль оповіді. В «Поліні» історія нужденної молодої матері, якій Бонар колись передав через свою служницю поліно і тарілку супу і яка потім, ставши багатою і вельможною, відплатила старому добром за добро, могла б звучати сентиментально, в дусі різдвяного оповідання, якби не витончена самоіронія оповідача.

В другій частині роману голосніше звучать соціальні нотп, герой виходить із тиші свого кабінету для того, щоб захистити, врятувати з пазурів войовничих міщан юну Жанну, онуку жінки, яку він колись давно кохав. Зміни, що відбуваються в характері героя під впливом чистої і некорисливої любові до Жанни, роблять постать Бонара ще привабливішою. Шлях від Бонара доброго, але не позбавленого егоїзму, яким він постає в першій частині роману, до мужнього і нерозважливого захисника сироти Жанни, якого велике людське почуття робить некорисливим, щедрим, душевно зрячим, показаний автором з переконливою правдивістю. Франсові пощастило створити в романі живу, реалістичну постать, цікавий і своєрідний характер, що своєю поетичністю і людяністю вирізнявся на тлі тодішньої французької літератури.

Бонар з плином літ усе ясніше бачить суперечності між законами буржуазної держави і звичайною гуманністю, природністю й справедливістю, властивою простим членам суспільства. Щоб захистити природне і живе від фальшивого і мертвого, Бонар змушений покинути свою «вежу із слонової кістки», вийти із затишного, але штучного світу, який він так довго будував для себе зі старовинних фоліантів і хитромудрих досліджень, далеких від сучасності проблем. Він робить у романі лише перші кроки до іншого, більш активного, насиченого суспільним змістом життя. Далі піде герой «Сучасної історії» — пан Бержере. Ще далі — їх творець Анатоль Франс.

Виразні в романі й сатиричні постаті войовничих міщан — мадемуазель Префер і нотаріуса Муша. У викритті цієї злої, зажерливої, фальшивої і підступної породи людців Франс іде шляхом свого старшого сучасника Флобера, так само як ство-

рюючи образи позитивних героїв — добрих, щирих, іноді дивакуватих, але завжди закоханих у життя, здатних на самовіддапість,— він буває близький до Діккенса.

С. 25. *...палац династії Валуа* — Лувр. Будівництво Луврського палацу розпочалось у XIII ст. За Карла V Валуа (1337—1380) палац став резиденцією французьких королів. Династія Валуа панувала у Франції з 1328 до 1589 р.

«Acta sanctorum» (лат.) — життя святих у багатьох томах, які почав писати в XVII ст. єзуїт Боланд і продовжували інші ченці.

С. 26. *Палеографія і дипломатика* — галузі історичної науки, які допомагають датувати рукописи, встановлювати їхнє походження та автентичність.

Гомункул (лат. homunculus — чоловічок) — людиноподібна істота, яку нібито вміли штучно створювати середньовічні алхіміки. Тут — смішний, жалюгідний чоловічок.

«Історія Нельської вежі» з любовними пригодами Маргарити Бургундської і капітана Бурідана.— В легенді про Нельську вежу йдеться про трагічну історію Маргарити, дружини Людовіка X. Звинуачену у любовному зв'язку з капітаном Буріданом королеву задушили за наказом короля.

С. 27. *«Кохання Елоїзи й Абеляра»* — справжня історія двох нещасливих коханців, що жили у XI ст. П'єр Абеляр, філософ і поет, був силоміць розлучений із своєю коханою Елоїзою. Вона постриглася в черниці. Листування Елоїзи й Абеляра збереглося, ці ліричні епістоли, сповнені пристрасті і поезії, розглядають як своєрідний літературний пам'ятник.

С. 31. *Прозерпіна* — в римській міфології дружина Плутона, бога підземного царства.

...абатство Сен-Жермен-де-Пре — церковна інституція, заснована ще в середині VI ст. королем Хільдебертом I з роду Меровінгів.

Агіографія — життєписи християнських святих.

Паріс Полен (1800—1881) — французький вчений, дослідник середньовічної літератури.

Кольбертіна — зібрання старовинних рукописів, яке належало міністрові Людовіка XIV Жану-Батісту Кольберу (1619—1683). Увійшло до фондів Національної бібліотеки Франції.

С. 32. *Плеяда* — гурток поетів часів французького Відродження (XVI ст.); їхні твори збагатили французьку поезію, сприяли створенню літературної мови.

...граційний маскарад Ватто... — Ватто Жан-Антуан (1684—1721) — один з найбільших французьких художників, блискучий рисувальник і колорист, його праці відзначаються витонченістю і ліризмом. Часто малював святкові театральні сцени, маскаради на тлі поетичних ландшафтів.

Моріон — назва захисної каски воїна, яку носили в XVI—XVII ст.

С. 34. *Морері Луї* (1643—1680) — автор «Великого історичного словника».

С. 38. *Тут похований луарський розбійник.* — Після розгрому війська Наполеона біля Ватерлоо вірні імператорові підрозділи відступили на Луару, де були примушені скласти зброю. Називаючи себе «луарським розбійником», Мальдан підкреслював, що був відданий Бонапарту до кінця.

С. 41. *Шекспір, докінчивши третю дію «Зимової казки»...* — Перед початком IV дії «Зимової казки» хор повідомляє, що між III і IV дією проминуло 16 років. *Утрата* — дочка героя п'єси короля Леонта.

...тіней Єлен, Франчесок, Джульєтт, Юлій і Доротей. — Все це імена уславлених літературних героїнь. Єлену оспівав Гомер в «Іліаді»; Франческу да Ріміні — Данте у «Божественній комедії», Джульєтту — Шекспір у трагедії «Ромео і Джульєтта». Юлія — чільна постать роману Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або Нова Елоїза», Доротея — поеми Й.-В. Гете «Герман і Доротея».

С. 43. *Дай мені працю звершить, Аретузо, останню* — початковий рядок десятої еклоги з «Буколік» Вергілія. Поет звертається до міфологічного персонажу — німфи Аретузи.

С. 46. *Квінт Горацій Флакк* (65 р. до н. е.— 8 р. н. е.) — римський поет. У віршах до друзів закликав утішатися скороминущими радощами життя. *Постумій, Левконоя* — особи, до яких звертався Горацій у своїх одах. Образ Левконої хвилював уяву Франса, він присвятив їй нарис «Жінки Горація» та поему, названу її ім'ям.

С. 48. *Філіпп Бергамський* (1434—1520) — італійський літописець. Розповів про життя знаменитих жінок, серед них і про героїню французького народу Жанну д'Арк.

С. 50. *...вірші афінського поета...* — рядок з прологу до трагедії «Антігона» давньогрецького поета Софокла (497—406 рр. до н. е.).

С. 52. *Гарібальді Джузеппе* (1807—1882), *Мадзіні Джузеппе* (1805—1872) — герої національно-визвольної боротьби в Італії.

Сбіри (італ.) — зневажливе прізвисько агентів поліції.

Агрігент — стародавня назва південносіцілійського міста Джірдженті, відомого руїнами античних будівель. 1927 р. місту повернуто його колишню назву — Агрігент.

Ерікс — місто, яке в давнину лежало під горою Ерікс (нині Сан-Джульяно) в Сіцілії.

Церера (в грецькій міфології Деметра) — богиня землі й родючості.

С. 54. *Вода, божественна Нестіс агрігентця Емпедокла...*— В Агрігенті народився грецький філософ-матеріаліст, поет і лікар Емпедокл (бл. 490—430 рр. до н. е.). Він учив, що основою світу є чотири незмінні стихії (вогонь, вода, повітря й земля). Воду Емпедокл пов'язував з ім'ям богині Нестіс.

С. 55. *Кловіо Джуліо* (1498—1578) — італійський художник. Його мініатюри відомі витонченістю малюнку і красою барв.

С. 59. *О щастя — мов Улісс, прекрасну путь скінчити!* — Рядок із сонета Жоашена дю Белле (1522—1560), поета і теоретика літературної групи «Плеяда».

С. 60. *Вотра Сімон* — французький видавець XV ст.

Вітрувій (I ст. до н. е.) — відомий римський архітектор. В XVII ст. у Франції був виданий трактат Вітрувія «Про архітектуру» з багатьма ілюстраціями.

Каріатиди й теламони — скульптурні фігури жінок і чоловіків, які прикрашали будівлі і підтримували карнизи, тераси тощо.

С. 61. *Інкунабули* — перші друковані книги, видані до 1500 р.

С. 62. *«Іудейська війна»* — праця історика Іудеї Йосифа Флавія (бл. 37—103).

С. 64. *Це не заплаканий Амур, і я не старий Анакреон...*— Натяк на ситуацію з оди «Відвідини Ерота»: поет впустив у свій дім заплаканого хлопчика, а той виявився богом кохання Еротом (Амуром) і послав стрілу з чарівного лука просто в серце поетові. Цю оду приписували старогрецькому лірикові Анакреону (бл. 560—бл. 478 рр. до н. е.).

С. 69. *...пера Франції з 1842 року...*— Після революції 1830 р. місце у палаті перів, відновленій у добу Реставрації, вже не можна було успадкувати. До складу палати ввійшли нові члени, вона частково втратила свою кастову замкненість.

С. 71. *Телеміти* — жителі Телемського абатства, описаного в романі Франсуа Рабле (1494—1553) «Гаргантюа і Пантагрюель». Зображення життя телемітів — гуманістична утопія великого пи-

сьменника. Жителі абатства абсолютно вільні й щасливі і тому не стежать за часом.

...як той старий із байки...— Персонаж з байки Жана Лафонтена (1621—1695) «Старий і смерть», столітній дід, просить смерть почекати, бо у нього ще багато незакінчених справ — треба, наприклад, добудувати крило будинку тощо.

С. 72. *Пальмірські храми.*— Стародавнє сірійське місто Пальміра славилося своїми величними мармуровими храмами.

С. 74. *Картуларії* — середньовічні збірки церковних юридичних документів, зокрема монастирських грамот на володіння землею.

С. 76. *Пані Рекам'є Юлія-Аделаїда* — оспівана поетами, зображена художниками знаменита красуня, господиня відомого паризького салону, де за часів панування Наполеона I збиралися монархісти.

Ампер Жан-Жак Антуан (1800—1864) — французький учений, історик і філолог, син відомого фізика й математика Андре Ампера.

С. 78. *Гіппогриф* — казковий напівкінь-напівптах, про якого згадував Лудовіко Аріосто (1474—1533) у своїй поемі «Несамовитий Роланд».

С. 85. *...на терасі Люксембурзького саду...*— Біля Люксембурзького палацу, збудованого у XVII ст. для королеви Марії Медічі, вдови Генріха IV, розташований терасами старий сад.

Куенсі Готьє де (1177—1236) — французький поет; був ченцем, писав релігійні твори.

...в тих Гомерових дідах, що не мали вже сили кинутись у бій...— Бонар порівнює себе із старими воїнами з III пісні «Іліади» Гомера.

...мавпа з Лафонтенової байки...— Хвалькувата мавпа у байці Лафонтена «Мавпа і леопард» твердить, що прибула у місто на трьох човнах.

С. 86. *Архівна школа* — учбовий заклад у Парижі для майбутніх архіваріусів, бібліотекарів, текстологів.

С. 87. *Вулиця Парадіз-о-Маре.*— На цій вулиці містилась Архівна школа.

Жермен Мішель (XVII ст.) — автор «Історії монастирів ордену бенедиктинців». *Дом* (від латинського dominus — пан) — звання, яке надавали особливо впливовим членам ордену.

С. 88. *Куражо Луї* (1841—1896) — французький мистецтвознавець.

Ларок Тамізе де (1828—1898) — французький філолог, видавав старовинні рукописи.

С. 92. *Маблі Габрівль Бонно де* (1709—1785) — французький політичний публіцист і мислитель, поділяв ідеї утопічного комунізму, автор праці «Про права і обов'язки громадянина».

Рейналь Гійом (1713—1796) — діяч просвітительства, автор книги «Філософська і політична історія установ і торгівлі європейців в обох Індіях», спрямованої проти рабства і колоніалізму.

Декре Дені — морський міністр в часи Наполеонової імперії.

С. 93. *Триколірна кокарда* — синьо-червоно-біла кокарда, емблема Французької республіки. В роки Реставрації забороняли носити будь-які емблеми, що нагадували про революцію і республіку.

...літографій Шарле... — Шарле Нікола-Туссен (1792—1846) — французький рисувальник і літограф, малював батальні сцени в романтичному дусі.

«Котідьєн» і *«Біле знамено»* — газети дворянсько-клерикального напряму, підтримували владу Бурбонів.

С. 94. *...історію короля Івето з відомої пісеньки.*— У 1813 р. Беранже написав пісеньку «Король Івето», в якій створив сповнений гумору образ веселого і миролюбного короля-добряка. Сатиричне жало цього твору було спрямоване проти завойовницької політики Наполеона I. Пісня зразу стала дуже популярною і зробила її автора широко відомим.

Маршал Ней (1769—1815) — один з маршалів Наполеона Бонапарта. Після другого зречення Наполеона був розстріляний у Парижі.

...до пана Денона...— тобто в музей. Доменік-Віван Денон (1747—1825) — художник, літератор, член Комісії вчених під час єгипетського походу Наполеона I; був генеральним директором всіх французьких музеїв за часів Імперії.

С. 95. *Змова Жоржа* — монархічний заколот проти першого консула Наполеона Бонапарта у 1800 році. Активну участь у ньому брав один з керівників роялістських сил Жорж Кадудаль.

С. 96. *Мільтіад Молодший* (кінець VI — поч. V ст. до н. е.) — афінський полководець, стояв на чолі афінського ополчення у битві під Марафоном, у якій греки здобули перемогу над персами.

Фемістокл (бл. 525 — бл. 460 рр. до н. е.) — афінський державний діяч, теж брав участь у боротьбі проти персів. Під його проводом грецький флот переміг ворогів біля острова Саламіна у 480 р. до н. е.

Фабій Максим Квінт (бл. 275—203 рр. до н. е.) — римський полководець. Під час другої Пунічної війни (218—201 рр. до н. е.)

у боротьбі проти карфагенського війська, очолюваного Ганнібалом, застосовував тактику затягування війни, щоб виснажити ворога. За це дістав прізвисько Кунктатор (маруда).

Марій (156—86 рр. до н. е.) — римський воєначальник і консул. Ворогував із римським диктатором Суллою, переховувався від нього певний час у зруйнованому Карфагені.

С. 97. *Мармонтель Жан-Франсуа* (1723—1799) — французький письменник, автор історико-філософських романів в дусі просвітительства «Велізарій» та «Інки».

...в часи Авраама, Менеса й Девкаліона — тобто у сиву давнину. Авраама біблія називає прародителем єврейського народу. Менес був засновником першої династії фараонів об'єднаного Єгипту (2900 р. до н. е.). Девкаліон за грецьким міфом відродив після насланого Зевсом потопу новий людський рід.

С. 98. *Арфа Давидова була розбита, й Саул віддався своєму шаленству.* — За біблійною легендою юний Давид, граючи на арфі, заспокоював гнів і тугу царя Саула.

С. 99. *Араго Домінік-Франсуа* (1786—1853) — видатний французький фізик і астроном.

С. 100. *Кук Джеймс* (1728—1779) — англійський мореплавець, увійшов в історію завдяки трьом подорожам навколо світу, географічним відкриттям та дослідженням, які описував у своїх працях.

С. 109. *Пісенька про Ла Паліса.* — В цій народній французькій пісеньці є такі рядки про пана Ла Паліса, який 1525 року загинув у битві під Павією: «Хвилин за десять до смерті він був ще зовсім живий». Ці слова вживають в іронічному плані як зразок банальної, неглибокої думки.

С. 111. *Шефер Петер* (XV ст.) — один з перших друкарів. Допомагав Йоганнові Гутенбергу — винахідникові нового способу друку рухомими літерами, який призвів до революції у друкарській справі.

С. 112. *Паре Амбруаз* (1509—1590) — відомий французький хірург, придворний лікар, застосував нові методи лікування ран, операцій на судинах та у зрощуванні кісток.

С. 113. *Розваж, Октавію...* — слова Октавіана Августа з трагедії П'єра Корнеля (1606—1684) «Цінна».

С. 114. *Шпренгель Хрістіан-Конрад* (1750—1816) — німецький ботанік, перший докладно описав запилення квітів комахами.

С. 115. *Крізаль* — персонаж комедії Мольєра «Вчені жінки».

С. 119. *Гельвецій Клод-Адрієн* (1715—1771) — філософ, представник французького просвітительського матеріалізму.

С. 120. *Я ще й без неї можу підняти свою в'язку хмизу* — натяк на відому ситуацію з байки Лафонтена «Дроворуб і Смерть». Старий Дроворуб, втомлений важким життям, покликав Смерть. А коли вона з'явилась, переляканий дід сказав, що хоче лише, щоб вона допомогла йому підняти в'язку хмизу.

С. 123. *Платон* (427—347 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст. За вченням Платона, існує ієрархія душ від високих і благородних до ницих, це залежить від того, наскільки душа здатна згадати ідеї, які вона знала в ідеальному світі до втілення в земну оболонку.

С. 126. *Страшися! Небеса безжальні, невблаганні...* — цитата з V дії трагедії Жана Расіна (1639—1699) «Федра».

С. 129. *Віргінія* — героїня роману Бернардена де Сен-П'єра (1737—1814) «Поль і Віргінія», чарівна юна дівчина, сповнена природної наївності й простоти.

С. 132. *Шарденівська господиня* — образ картини відомого французького живописця Жана-Батіста-Сімона Шардена (1699—1779), який у своїх картинах оспівував красу буденного, простого життя, працьовитість і порядність жінок з третього стану.

С. 133. *Фульський король* — герой балади Йоганна-Вольфганта Гете.

Сарматський смак — тобто грубий, простий смак. Назва стародавнього кочового племені — сармати — вживається тут у переносному значенні, як і похідні від неї слова.

С. 138. *Фуке Жан* (1415—1480) — французький живописець і мініатюрист, автор портретів («Король Карл VII», «Агнеса Сорель в образі мадонни»).

...підперезаний мотузкою синів святого Франціска. — Італійський містик, автор релігійних гімнів Франціск Ассізький (1182—1226) заснував жебрущий орден ченців-францисканців. Після смерті Франціска католицька церква оголосила його святим. Постать Франціска Ассізького як уособлення безкорисливості й простоти часто виступає в літературі та образотворчому мистецтві.

С. 140. *Піррон ік* — послідовник старогрецького філософа-скептика Піррона (бл. 360 — бл. 270 рр. до н. е.).

С. 141. *Аргап* — головний герой комедії Мольєра «Хворий, та й годі», який вважав себе тяжко хворим і чорез то став жертвою лікарів-шарлатанів.

С. 143. *Ролен Шарль* (1661—1741) — французький педагог.

Академічні пальми — відзнака, заснована у 1808 р. як нагорода для видатних діячів освіти і науки.

С. 149. *Наполеонівський кодекс* — громадянський кодекс, введений у 1804 році; юридично закріпив перемогу буржуазних відносин.

С. 150. *«Жірар Руссільйонський»* — середньовічна поема.

Капітулярій Карла Великого.— Капітулярій — збірка королівських указів VIII—X ст.

С. 151. *«Трістан»* — скорочена назва середньовічної легенди про кохання Трістана і Ізольди, яка стала основою для кількох рицарських романів і творів світової літератури пізнішого часу.

С. 154. *Мейєр Поль* (1840—1917) — французький історик і лінгвіст.

С. 155. *...входжу в середину трагедії Софокла.*— Йдеться про Софоклову «Антігону».

Сліпий дід, жебрущий цар, так довго ходив, держачись за Антігону...— В трагедії Софокла «Едіп у Колоні» сліпий Едіп у супроводі Антігони знаходить притулок і прощення богів у священному гаю Колона, поблизу Афін, де й умирає. Далі Франс переказує зміст іншої Софоклової трагедії — «Антігона».

С. 156. *Ізограф* — переписувач стародавнього рукопису, який відтворює не лише текст, а й мальовані ілюстрації до нього, буквиці тощо.

...великі Форієлі та Тьєрі...— Форієль Клод (1772—1844) і Тьєрі Жан-Нікола (1795—1856) — французькі буржуазно-ліберальні історики.

С. 158. *Скріб Огюстен-Ежен* (1791—1861) — дуже популярний в XIX ст. французький драматург, майстер складної, цікавої інтриги, ефектних сценічних ситуацій.

Парні Евариет-Дезіре (1753—1814) — французький поет, писав витончені еротичні вірші і поеми.

С. 160. *...славного батька Люсі і Пертської красуні* — тобто Вальтера Скотта (1771—1832). Люсі — героїня його роману «Ламмермурська наречена» (1819), «Пертська красуня» (1828) — назва іншого історичного роману письменника.

С. 161. *Радій же, Кассандре! Тішся, Бартоло!* — Кассандр і Бартоло — літературні образи, типи опікунів. Кассандр прийшов у французький ярмарковий театр з італійської комедії масок — тип

ревнивого і буркотливого старого чоловіка, якого обдурює молодий коханець його дружини. Бартоло — опікун Розіни з комедії П'єра-Огюстена Бомарше (1732—1799) «Севільський цирульник».

С. 165. *Броль* — село недалеко від Фонтенбло. В ньому певний час жив друг Анатоля Франса Етьєн Шараве (1848—1899). Деяких рис характеру Шараве Франс надав своєму героєві Сільвестру Бонару.

С. 166. *Казка про синього птаха* — була написана французькою письменницею Марі д'Онуа (XVII ст.).

ТАЇС

Над «Таїс» Анатоль Франс працював у 1888—1889 роках. Але доля куртизанки з Александрії, яка прийняла християнство і увійшла в історію церкви під іменем святої Таїсії, зацікавила письменника ще в юності. Одним з перших надрукованих творів молодого Франса була віршована «Легенда про святу Таїс, комедіантку» (1867). І пізніше ця постать з церковних легенд і середньовічних літературних пам'ятників хвилювала його уяву. Однак у процесі остаточного здійснення задуму роману про Таїс куртизанка і свята поступилася чільним місцем іншому персонажеві — ченцеві Пафнутію, який і став його головним героєм. Це змінило всі акценти. Легенда про навернення язичеської душі, історія, що мала бути апофеозом християнства, свідченням перемоги аскетичної віри над чуттєвими радощами плоті, перетворилася під пером Франса у драматичну і водночас сатиричну історію поразки релігійного фанатика у боротьбі проти природного, людяного, життєлюбного, проти всепереможної сили кохання.

Церковники зразу ж побачили головний сенс Франсової «Таїс» саме в цій поразці релігійного мислення й світовідчування. Католицькі священики і православні попи однаково розлючено засуджували роман як твір безбожний і блюзнірський. І хоча провідна ідея «Таїс» за задумом автора складніша, не така однозначна, він зобразив з найбільшою повнотою і художньою силою саме трагічну помилку Пафнутія, який, вважаючи кохання, красу людського тіла чимось гріховним, поставав проти любові до життя і його радощів, зруйнував своєю фанатичною проповіддю «втілення світової гармонії» — мистецтво Таїс, саме життя цієї чарівної жінки. Зруйнував, щоб у раптовому прозрінні прокричати над тілом мертвої комедіантки: «Бог, небеса — усе це ніщо. Справжнє тільки земне життя та земне кохання...»

Сам письменник називав свій роман «казкою», «елементарним

посібником з філософії і моралі, ілюстрованим образами», наголошував на тому, що ставив за свою головну мету посіяти філософський сумнів. І справді, умовність і повчальність твору, його оголена філософічність, гротескно-фантастичне й узагальнене в ньому, підкреслено симетрична побудова окремих частин, сувора логіка і чіткий ритм — усе це дозволяє бачити в «Таїс» «казку», яскравий зразок роману-притчі — такої поширеної в наш час форми інтелектуальної прози.

Роман має багато джерел, багато художніх творів надихали митця в його праці, передусім «Саламбо» і «Спокуси святого Антонія» Флобера. До «Саламбо» «Таїс» близька своєю чудовою пластичністю, способом відтворення світу елліністичної Александрії, насиченістю виразними деталями, такими переконливо реалістичними, що, здається, Франс малював з натури. Він спромігся владно передати читачеві своє образне бачення Александрії на зламі двох епох — старої, вмираючої, античної і нової, ранньохристиянської, що набирає сили. У цій картині є навмисні анахронізми, Анатоль Франс обстоює думку, що історія не наука, а мистецтво, і дозволяє собі вільно поводитись із фактами та реаліями історичного життя. Та загалом відтворений його могутньою уявою світ настільки захоплює своїм розмахом і реалізмом, що навіть досвідчений читач навряд чи помітить ці вільності та анахронізми й поставить їх на карб авторові.

Талант Франса робить минуле не лише живим, а й наближає його до читача. Письменник уміє прозирати крізь століття і знаходити в давніх часах те загальнолюдське, що дозволяє порівнювати різні епохи, відкривати повчальні аналогії з сучасністю й робити цікаві висновки. Аналогії між добою занепаду античного світу і кінцем XIX століття — епохою, коли все ясніше вимальовувався реакційний характер капіталістичного устрою і занепадницька сутність буржуазного мистецтва, не лежать в романі на поверхні, але переконливо випливають з самого матеріалу твору.

Щодо філософських сумнівів, які Франс хотів прищепити своїм читачам, бо вважав, що саме вони породжують в людях «толерантність, поблажливість, божественну жалість», то ці сумніви викликає в романі і проповідь християнського аскетизму, вкладена в уста фанатичного Пафнутія, і проголошення ідей епікурейського гедонізму, байдужого скептицизму, носієм яких виступають Нікій і його друзі. Безсумнівні лише оптимізм, життєрадісність, любов до живого, природного, те щасливе світосприймання, яке було властиве Таїс.

Для кращого розуміння роману, його ідейної концепції важливий розділ «Бенкет», де автор дає провідні філософські тези

у їх прямому й відвертому зіткненні. Показує боротьбу ідей так драматично, з такою пристрастю і напруженням, що історичний флер сцени спадає і виступає оголена актуальність дискусії й для Франсового часу.

В «Таїс» ясний розум гуманіста Франса дає бій усьому темному, побудованому на сліпій вірі, всьому хворобливо-піднесеному, істерично-екзальтованому, що характеризувало художню творчість декадансу.

«Таїс» належить до найвідоміших творів Франса. Успіх книжки був дуже великий зразу ж по виході її в світ у 1890 році. Вона була перекладена на два десятки мов і знайшла захоплених шанувальників у багатьох країнах світу (в Росії перший переклад під назвою «Александрійська куртизанка» з'явився вже у 1891 році). За романом було створено ліричну комедію, яка в свою чергу стала основою лібретто опери, музику до неї написав Массне.

В десятиліття після першої світової війни, коли модернізм веде наступ на розум і людяність, у буржуазній критиці став модним зневажливо оцінювати інтелектуальну прозу Франса. Та саме в наш час гострої боротьби ідей гуманістичні твори письменника, що славлять людську думку, радість життя, щастя творчості, твори, спрямовані проти фанатизму і жорстокості, набувають особливо актуального значення. І серед них почесне місце займає філософська притча «Таїс».

С. 171. *Гісоп* — їстівна рослина-присмака.

С. 172. *Міми* — актори грецького і римського (язичеського) театру.

Одружені священики.— При виникненні християнства обітниця безшлюбності була обов'язковою лише для ченців, пізніше католицька церква заборонила шлюб і священикам.

С. 173. *Антоній* — християнський святий; за легендою віддав усе своє майно бідним і жив відлюдником у пустелі, де диявол марно намагався спокусити його видіннями земних утіх, образами язичеської античності. Цей персонаж був дуже популярний у літературі і живописі.

С. 174. *Венера, Леда, Пасіфая* — героїні античних міфів. Венера — богиня кохання; красуню Леду Зевс спокусив, прибравши вигляд лебедя; Пасіфая закохалася у бика.

С. 179. *...міста, заснованого великим македонцем.*— Місто Александрія було засноване у 332—331 рр. до н. е. Александром Маке-

донським, стало столицею Єгипту за Птолемеїв і центром елліністичної культури (Александрійська бібліотека, музей).

С. 181. *...сам Цезар уклонявся йому...* — Йдеться про римського імператора (цезаря) Константина (бл. 280—337), який т. зв. Міланським едиктом забезпечив християнам свободу віровизнання і сам охрестився перед смертю. Підтримуючи християнську церкву, він хотів зміцнити імперію, запобігти релігійному розбрату.

С. 186. *...зачумлений престол аріан...* — У IV ст. в Александрії виникла християнська секта, названа за ім'ям священика Арія. Офіційна церква засуджувала її як єретичну. Аріани заперечували божественне походження Христа, намагалися раціоналізувати релігійну доктрину.

С. 187. *Пріап* — у грецькій міфології бог родючості, покровитель садів і виноградників.

Храм Серапіса — храм одного з головних божеств елліністичного Єгипту в Александрії; при храмі була велика бібліотека.

С. 188. *Акротерії* — декоративні елементи в архітектурі грецьких храмів та подібних будівель, найчастіше у формі пальмети, листя аканта; вони акцентували верхівку фронтонів.

С. 189. *Амелій, Порфирій і Плотін* — представники школи неоплатоніків, що виникла в Александрії у III ст. і розвивала вчення грецького філософа-ідеаліста Платона (427—347 рр. до н. е.) в містичному реакційному дусі.

Мілетські казки — коротенькі оповідання фольклорного походження, були літературно оброблені Арістідом Мілетським (II—I ст. до н. е.), користувалися великою популярністю у римлян. За аналогією мілетськими казками називали всілякі веселі, часто еротичні оповіданнячка.

С. 192. *Нереїди... біла діва хвиль...* — За грецькою міфологією нереїди — дочки доброго морського бога Нерея. Статуї нереїд ставили на носі корабля, щоб відвернути небезпеку й лихо.

С. 193. *Анаксагор* (бл. 500—428 рр. до н. е.) — грецький філософ-матеріаліст. Для Пафнутія він грішник, як і Гомер, оскільки уособлює ворожу християнській церкві античну науку і культуру.

С. 194. *Аспазія Мілетська* — друга дружина афінського державного діяча Перікла (бл. 500—429 рр. до н. е.), була відома своєю красою та освіченістю.

С. 196. *...актори декламували в масках вірші Евріпіда і Менандра ...видовищ, якими міг пишатися в Афінах Діоніс...* — Ста-

рогрецький театр був зв'язаний з культом бога вина та екстазу Діоніса. Евріпід (бл. 484—406 рр. до н. е.) — великий старогрецький драматург, автор трагедій. Менандр (бл. 340—292 рр. до н. е.) — старогрецький автор побутових, т. зв. новоаттичних, комедій.

Котурни — спеціальне взуття, яке збільшувало зріст акторів.

Росцій — знаменитий римський актор (II—I ст. до н. е.).

С. 197. *Епікур* (341—270 рр. до н. е.) — видатний філософ-матеріаліст та атеїст. Вважав, що щастя — це відсутність страждань і що найрозумніше для людини — не діяльність, а ухиляння від неї, спокій. Ця етика відповідала ідеології рабовласницького суспільства. Епікуреїзм був особливо розповсюджений у Римській імперії часів занепаду.

Вистава почалася.— Сюжет пантоміми побудований на одному з епізодів Троянського циклу грецьких міфів.

С. 199. *Лаїса* (V ст. до н. е.) — грецька гетера (куртизанка). Незвичайна врода цієї жінки, як і славетна врода єгипетської цариці Клеопатри (69—30 рр. до н. е.), надихала багатьох митців.

С. 201. *Евр* — у грецькій міфології уособлення східного вітру.

С. 208. *Максенцій* — суперник Константина, був проголошений імператором у Римі; Константин переміг його й сам став імператором (306 р.).

С. 210. *...вона відчула, як холодний піт зросив її чоло; вона збліда, аж позеленіла...*— Франс наслідує в цьому описі рядки поезії Сафо (VII—VI ст. до н. е.) — знаменитої старогрецької поетеси: «...Потом гарячим я обливаюсь, тремтять Руки і ноги, стаю Від трави зеленіша...»

С. 213. *Геката* — в античній міфології богиня магії, нічних примар і місячного сяйва, володарка роздоріж, де їй складали жертви, вбиваючи собак.

С. 218. *Родопа* — легендарна єгипетська куртизанка.

С. 220. *Сілоамська купіль* — водоймище біля джерела недалеко від Єрусалима; його вода вважалась священною.

С. 221. *Рука, що вивела Авраама з Халдеї і Лота з Содома...*— тобто рука божа. За біблійною легендою старий Авраам, якого переслідували язичники за проповідь єдинобожжя, врятувався втечею з Халдеї у Ханаан. Його небіж Лот оселився у місті Содом, де був єдиним праведником. Бог покарав це грішне місто, але послав ангелів, щоб урятувати Лота і його родину, коли на Содом впаде караюче полум'я.

...обернуть мене на соляний стовп.— Дружина Лота, покидаючи приречений Содом, всупереч волі божій обернулася, щоб подивитися, що там робиться. За це бог перетворив її на соляний стовп.

С. 222. *...прийшов до тебе від того, хто...*— Пафнутій, наводячи епізоди з євангельських легенд про Христа, алегорично говорить, що з'явився до Таїс від бога.

Неопалима купина — палаючий кущ, із якого за біблійною легендою звучав пророку Мойсею глас божий; кущ мав чудесну властивість горіти і не згорати.

С. 223. *Давид* — ізраїльський цар, який нібито склав псалми розділу біблії «Псалтир».

Сивіла.— У стародавній Греції сивілами називали мандрівних пророчиць. У Римі жерці зберігали й тлумачили книги загадкових пророцтв, які нібито належали Кумській сивілі.

С. 225. *Мельпомена* — у грецькій міфології муза трагедії.

С. 226. *Демосфен* (384—322 рр. до н. е.) — найвидатніший політичний промовець стародавньої Греції.

Епікур у своєму садочку...— За легендою Епікур викладав своє філософське вчення учням у саду біля власного дому.

С. 227. *...Констанцій переслідував нікейську віру...*— Один із синів імператора Константина — Констанцій (316—340) — після смерті батька став підтримувати аріанську єресь, засуджену за часів Константина на Нікейському соборі (325 р.), і переслідувати тих християн, які додержувались укладеного на соборі символу віри.

С. 228. *Присягаюсь Кастором...*— Кастор і Поллукс (т. зв. Діоскури) — міфічні близнюки, сини Леди і Зевса. Їх вважали у Римі втіленням воїнської доблесті. За легендою Кастор приручав диких коней.

С. 229. *Стоїки* — послідовники філософського напряму стоїцизму, який виник у стародавній Греції наприкінці IV ст. до н. е. (засновник Зенон — бл. 336—264 рр. до н. е.) і розвивався в Римі в перші століття н. е. (Сенека, Епіктет, імператор Марк Аврелій). За вченням стоїків у світі панує фатальна необхідність, і тому людина має жити відповідно до божественного світового порядку, якого не може змінити. Звідси розуміння чесноти як покори, пасивності, відмови від земних пристрастей і чуттєвих насолод, споглядання власного Я. Це і є справжнє щастя. Стоїцизм відбивав кризу античного світогляду; ідеї стоїчної етики сприйняло християнство.

...Апіс, або підземний бик.— Апіс — священний бик в релігії стародавнього Єгипту. Він втілював у очах віруючих бога Озіріса, якого називали «підземний бик». Культ бога Сераписа в Александрії тотожний культу Озіріса — Апіса.

С. 230. *...золотокрилий змій, що блакитною спіраллю обвивав стовбур дерева пізнання...*— Зенофемід розповідав тут у своєму варіанті біблійний міф про гріхопадіння Адама і Єви та про змія-спокусника.

С. 231. *Тіфон* — чудовисько із зміїними головами, яке боролося з Зевсом за владу над світом. Зевс переміг його і кинув у підземне царство Тартар. *Паллада* — богиня мудрості Афіна Паллада, її зображували із змією — символом мудрості.

С. 232. *...орфічні поеми та байки, схожі на Езопові.*— Орфічні гімни, названі так за ім'ям легендарного співця Орфея, співалися на честь бога Діоніса під час його свят. Езопові байки — викривальні і повчальні байки стародавньої Греції. Ці фольклорні твори приписували легендарному байкареві Езопу (VI ст. до н. е.).

Василід, Валентин (II ст.) — представники александрійського гностицизму, ідеалістичного філософського вчення, в якому поєднувалися християнська теологія, неоплатонізм та піфагорейство.

С. 236. *І цього сина люди шанують під іменами Гермеса, Мітри, Адоніса, Аполлона й Ісуса.*— Гермодор відверто підкреслює схожість культів язичеських богів з культом Христа. Франса цікавила спорідненість християнських міфів з міфами інших релігій. У своїх творах він не раз підводив читача до думки, що християнство виникло на основі язичеських вірувань, що біблійні та євангельські образи і мотиви часто мають характер запозичень.

Я не був би християнином...— У словах Марка викладено основи аріанства, засудженого церквою як єресь.

Афанасій (IV ст.) — александрійський єпископ, запеклий ворог і переслідувач аріан.

С. 237. *Другий Платон.*— Ідеться про філософа-неоплатоніка Плотіна (див. прим. до с. 189).

...шаленітиме, мов Аякс, кровозмісниця повторить злочини Федри...— Аякс — герой Троянського циклу міфів. Від образи, що зброю Ахілла після загибелі цього уславленого героя присудили не йому, а Одіссею, Аякс впав у шал і перебив череду биків, прийнявши їх уночі за своїх ворогів. На цю тему написана трагедія Софокла «Аякс». За давньогрецькою легендою Федра, дружина афінського царя Тезея, покохала свого пасерба Іпполіта. Юнак не відповів на її кохання, і в гніві Федра звела на нього

наклеп Тезею. Дізнавшись про загибель Іпполіта, наклала на себе руки.

С. 238. *Горгони* — три потвори грецької міфології — Стено, Евріала і Медуза. Їх уявляли з величезними крилами, зміями замість волосся і поглядом, який перетворював усе живе на каміння.

Павло-ткач — один з легендарних засновників християнства апостол Павло; в юності він вивчав ремесло ткача.

С. 239. *Кошелі Деметри* — атрибути богині землеробства Деметри (Церери).

Евноя — символ творчої думки верховного божества в гностичних системах перших століть християнства.

С. 240. *...в одному з таких перевтілень Єлена жила з Симоном Волхвом...* — Симон Волхв — засновник гностичної секти симоніан, або єленіан. За переказом він возив за собою колишню повію Єлену і видавав її за втілення божої думки — Евною.

С. 244. *Химери* — потвори грецької міфології, сполучення лева, кози і дракона. Фігури химер часто використовували у скульптурі та архітектурі, особливо у середні віки.

С. 249. *...вогнище Сарданапала...* — За переказом останній цар Ассирії Сарданапал, коли його оточили вороги, підпалив свій розкішний палац і згорів у ньому з усіма скарбами.

С. 250. *Іфігенія, Електра, Поліксена* — героїні античних трагедій.

С. 251. *Присягаюся Поллуксом і його сестрою...* — Єлена Прекрасна за міфом була дочкою Леди і Зевса, тобто сестрою Кастора і Поллукса.

С. 254. *Плутон викрав Прозерпіну...* — у античній міфології Плутон (Гадес) — бог підземного царства — викрав дочку Церери (Деметри) богиню Прозерпіну (Персефону) і взяв її собі за дружину. Вона жила з ним під землею, але на частину року поверталася до матері. (Міфічна персоніфікація пір року).

С. 258. *Марії, Марфи* — імена, зв'язані з епізодом із євангелія. В одному селищі Христос прийшов у дім двох жінок. Одна з них — Марія — «сіла біля ніг Ісуса і слухала слово його», а друга — Марфа — «поралась коло великого частування».

С. 259. *Евфорбія* — рослина з родини молочаїв, що має гіркий сік.

С. 266. *Архітрав* — у античному будівництві балка, яка спирається на опори (колони) і підтримує головний карниз.

Капітель — верхня, вінцева частина колони.

С. 270. *Містерії* — у стародавньому світі релігійні культи для тих, хто пройшов спеціальне посвячення (ініціацію). Містерії існували в Греції та сусідніх східних країнах — культ Деметри, Персефони, Діоніса або Ізіди, Озіріса, Мітри.

С. 273. *Пропілеї* — у стародавній грецькій архітектурі монументальна брама, що найчастіше вела до якогось святилища.

Фалос — символ плодючості.

С. 275. *Божественний Констант* — так називали третього сина імператора Константина, проголошеного імператором у Римі в 333 р. Підтримував своєю владою постанови Нікейського собору, переслідував аріан.

Легат — давньоримський посланець або папський посол.

С. 280. *Армілярна сфера* — інструмент, який у стародавні часи вживали для астрономічних вимірювань.

С. 281. *Ларви, емпузи, лемури* — в уявленні людей античного світу — примари, духи померлих, що жахають живих.

С. 287. *Хіліарх* — начальник над тисячею воїнів.

ХАРЧІВНЯ «КОРОЛЕВА ГУСЯЧІ ЛАПКИ»

«Харчівня «Королева Гусячі Лапки» і «Погляди пана Жерома Куаньяра» написані наприкінці 80-х — на початку 90-х років. Перший з творів з'явився друком восени 1892 року в газеті «Еко де Парі», а окремим виданням — у березні 1893 року, другий почав друкуватися в тій же газеті теж у березні 1893, а у жовтні вийшов окремою книжкою. Саме в той час, коли Франс створював дилогію про абата Куаньяра, він усе більше заглиблюється в проблеми суспільно-політичного життя Франції. Це яскраво виявилося не лише в численних тематично різноманітних і критично гострих публіцистичних працях, які завоювали авторові «Таїс» гучну журналістську популярність, а й художніх творах, яким притаманна викривальна політична, соціальна, етична тенденція, а публіцистичний елемент в них становить важливу складову частину, визначаючи своєрідність змісту і форми. Поряд з творами про сучасність Франс пише в ці роки і про минуле. Але його історичні романи і оповідання, передусім дилогія про Куаньяра, орієнтовані не лише на відтворення подій і атмосфери давніх чи не дуже давніх часів (хоча у «Харчівні «Королева Гусячі Лапки» це зроблено блискуче), а майже кожною своєю сторінкою перегукуються з проблемами і подіями життя сучасної письменникові Франції.

«Харчівня «Королева Гусячі Лапки» побудована як авантюрна історія. Кохання юного Жака Турнеброша до чарівної і легковажної племінниці зловісного й таємничого рабина Мозаїда, чудесні, загадкові сни та зустрічі у замку божевільного алхіміка, містика і кабаліста д'Астарака — все це нагадує, а подекуди і пародіює багато творів такого гатунку, створює веселу, сповнену гумору і вигадки, трохи стилізовану картину паризького життя на початку XVIII ст. (події роману віднесено до 1720-х років).

У пригодах абата Куаньяра та його вірного учня й біографа Турнеброша багато не лише фантастичного, а й літературного матеріалу (в них легко пізнати трансформовані й переосмислені елементи «Кандіда» Вольтера, «Манон Леско» абата Прево, комедій Мольєра). Але барвисті, змальовані з фантазією і гумором, чудово виписані характери — Куаньяра, Турнеброша, його батьків, д'Астарака, брата Ангела, Катріни, Яхілі, д'Анктіля, навіть другорядних персонажів, по-фламандському соковиті й реалістично точні деталі побуту, пластично відтворені інтер'єри, архітектура старого Парижа — все це перетворює авантюрний і пародійний роман на реалістичний історичний твір.

Але головне в «Харчівні» не жваво і з гумором написані епізоди з життя двох невдах — старого і молодого,— хоча вони й становлять його яскраву і цікаву сторону, не поетично змальовані картини паризьких вулиць, площ, старих будинків, книжкових крамниць чи харчівень — колір і аромат історії. Головне — це мудрі і лукаві філософські розмови, які веде з різними співбесідниками Жером Куаньяр і записує його уважний учень.

Постать пана Куаньяра в романі нагадує той привабливий для Франса образ вченого-ерудита, поблажливого скептика і добряги, який він створив у «Злочині Сільвестра Бонара». Але абат позбавлений Бонарової доброчесності та ідилічності. На відміну від поважного дослідника стародавніх рукописів Куаньяр аж ніяк не солідний кабінетний вчений, про спокій і затишок якого дбає хазяйновита економка. Він мандрівний філософ, що не має даху над головою і гроша в кишені. Цей екс-викладач риторики ходить у латаній-перелатаній сутані, за обід чи вечерю вчить сина харчівника, знається з легковажними жінками, бере участь (найактивнішу) у бійках, зазирає в чарку і навіть може поцупити чужу власність. У ньому яскраво виражене раблезіанське начало, він молодший брат Панурга. Трохи авантюрист, трохи анархіст, цей добросердий товстун, якому ніщо людське не чуже, ховає за зовнішньою благодушністю напружену працю гострої, як шпага, критичної думки. Універсально освічена людина, Куаньяр — блискучий аналітик, який прагне в усьому дійти самої суті, все піддає тверезому і безжальному судові розуму. Не випадково всі дослід-

ники вказують на ту обставину, що абат живе у переддень просвітительства і в його міркуваннях багато спільного з ідеями раннього просвітительства, а також на безумовну близькість міркувань мандрівного філософа до думок ще одного Жерома, бо саме під таким псевдонімом друкував свої статті в час створення «Харчівні» її автор — Анатоль Франс.

Форма, в якій Куаньяр викладає свою філософію юному Жако, спокійна і недбала, але викривна сила його думок не залишає каменя на камені від банальних істин буржуазного здорового глузду, підриває основи християнської доктрини, що її суперечливість і абсурдність так логічно і наочно розкриває лукавий абат. Куаньяр раз у раз проголошує свою беззастережну віру, бо за логікою його міркувань у релігії все таке безглузде, що просто неможливо підходити до неї з критеріями розуму. Саме існування бога хитрий і насмішкуватий мудрець доводить блюзнірськими міркуваннями про свою юнацьку любовну пригоду: «Коли нарешті землю вкрила темрява,— розповідає абат,— я взяв драбину й заліз на горище, де чекала мене дівчина. Перша моя думка була обняти її; друга — віддати хвалу тій низці обставин, що привела мене в її обійми. Самі подумайте, пане: молодий священнослужитель, посудниця, драбина, оберемок сіна! Яка послідовність, який лад! Який збіг наперед установлених співзвучностей, який нерозривний ланцюг причин і наслідків! Який доказ існування бога!» Мабуть. у житті Куаньяра це єдиний випадок божественної послідовності, все інше — це суцільна випадковість, хаотична гра нерозумних сил, яка призводить доброго абата до загибелі і доводить авторську тезу про відсутність у світі божественного начала і гармонії.

Важливе місце в романі посідає історія божевільного вченого д'Астарака. В цій людині химерно поєднується велика освіченість, сміливість атеїстичної думки і абсурдні ідеї про зв'язок людей із світом духів — ельфів та саламандр. Він розвінчує християнську релігію, але на її місце висуває ще плутаніше й безглуздіше містичне вчення. Одержимість наукою обертається у д'Астарака божевільними антинауковими концепціями, які він фанатично обстоює. В цій постаті виявилося скептичне ставлення Франса до буржуазної науки з її прагматизмом і вузьким практицизмом, зворотним боком яких і в наші дні часто-густо виступають ірраціоналізм і містика або апокаліпсичні настрої загибелі світу як наслідок розвитку цивілізації.

С. 297. *Розенкрейцери* — члени одного з таємних релігійно-містичних товариств (XVII—XVIII ст.).

С. 298. *Апулей* (бл. 125 — бл. 180) — римський філософ і письменник, написав сатирико-фантастичний побутовий роман «Метаморфози, або Золотий осел».

С. 302. *...зображувала нашого покійного короля...* — Йдеться про Людовіка XIV, «Короля-сонце», який помер у 1715 р.

С. 303. *Феокріт* (кінець IV—III ст. до н. е.) — старогрецький поет, автор «Ідилій».

...це буде проти правил святого Франціска. — Брат Ангел посилається на авторитет Франціска Ассізького. Ченці створеного ним ордену повинні були жити з милостині, тобто не могли платити за вино.

С. 305. *Вуатюр Венсан* (1598—1648), *Бальзак Гез де* (1594—1654) — французькі письменники; як члени Французької Академії брали участь у складанні словника французької мови.

Жако Турнеброш. — Жако — пестлива форма від імені Жак; прізвисько Турнеброш (утворене від слів tourner — обертати і broche — рожен) можна перекласти як «рожнокрут».

Анакреон і Шольв. — Шольв Гійом (1639—1720) — французький поет, писав у дусі поезії Анакреона, оспівував радощі життя, кохання, вино.

С. 306. *Євгеній* — галльський ритор (оратор), 392 р. був проголошений римським імператором.

С. 307. *Біпонтійські видання* — книги, видані у німецькому місті Цвайбрюккені (в латинському перекладі назва міста — Біпонс).

Іпполіт і Беллерофонт — герої грецьких міфів. Перший загинув як жертва помсти своєї мачухи Федри, на кохання якої він не відповів. На другого з тих самих причин эвела наклеп Антея.

С. 308. *Гуттен Ульріх фон* (1488—1523) — німецький гуманіст, видатний публіцист доби Відродження, виступав проти папського Риму, середньовічної схоластики і мракобісся. Один з авторів сатири «Листи темних людей».

С. 309. *Боецій Аніцій* (480—524) — римський філософ-неоплатонік, написав твір релігійно-етичного змісту «Про розраду філософією».

Кассіодор Аврелій (бл. 490 — бл. 575) — видатний остготський письменник і політик.

Епіктет (бл. 50 — бл. 138) — римський філософ-стоїк; *Піррон* (бл. 360 — бл. 270 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник античного скептицизму.

Лесаж Ален-Рене (1668—1747) — французький романіст і драматург. Найвідоміший твір — шахрайський роман «Історія Жіля

Бласа з Сантільяни». Видав десять томів комедій для популярного народного театру «Théâtre de la foire».

С. 312. *Родом з Савойї, вона й скидалась на байбака...*— Мандрівні музиканти з Савойї — савояри — водили з собою дресированих байбаків.

С. 315. *Естьєн Анрі* (1531—1598) — французький вчений-гуманіст.
Тілемон Себастьєн (1637—1698) — французький історик церкви.

С. 321. *«Сціпіонів сон»* — епізод з твору Ціцерона «Про державу».
Гермес Трісмегіст — міфічний творець наук і мистецтв, засновник алхімії. Він нібито написав «Смарагдову таблицю», яку середньовічні алхіміки вважали алегоричним описом філософського каменю.

С. 322. *Климент Александрійський* (бл. 150 — бл. 215) — діяч християнської церкви.

С. 325. *Генріх IV* (1553—1610) — був королем Франції з 1589 р.
...по чарівних тускуланських узгір'ях...— Ідеться про маєтність Ціцерона біля стародавнього міста Тускула; від назви цього міста походить назва твору Ціцерона з питань етики «Тускуланські бесіди».

С. 326. *Ізіда* — одна з найпопулярніших богинь стародавнього Єгипту, уособлення чеснот жінки і матері, богиня магії, пізніше її вважали владаркою землі, моря, неба і світу мертвих.

С. 327. *Книга Єноха* — одна з біблійних апокрифічних книг.
Мойсей — біблійний пророк, за легендою є автором Книги буття, де йдеться про створення світу.
...називають гностиками, бо вони володіли знаннями.— Назва філософської школи гностиків походить від грецького слова «гносис» — знання.

С. 329. *Лорд Веруламський* — Френсіс Бекон, лорд Веруламський (1561—1626), англійський філософ-матеріаліст і державний діяч. Бекона усунули з посади канцлера і притягли до суду за обвинуваченням у хабарництві.

С. 331. *Ламбер Мішель* (1610—1696), *Люллі Батіст* (1632—1687) — французькі композитори, автори оперної музики.
Лукулл — багатий римлянин, який уславився розкішшю своїх бенкетів.

С. 334. *Єлісейські Поля* — в античній міфології місце, де перебувають душі померлих праведників. Вергілій писав про них у IV кн. «Енеїди».

Мазаріні (1602—1661) — кардинал, всесильний правитель Франції за часів неповнолітнього Людовіка XIV.

Пейреск Ніколь-Клод (1580—1637) — радник парламенту в м. Ексі, відомий ерудит та колекціонер.

С. 335. *Моя бібліотека гностична, ойкуменічна і спіритуалістична* — тобто пізнавальна, всесвітньо-загальна, духовна.

С. 336. *Зосима Панополітанський* (III—IV ст.) — вчений з Александрії, вважався засновником алхімії. Храм Серапіса був в Александрії тих часів центром науки.

Феодосій (347—395) — римський імператор з 379 р.; церква називала його Великим за підтримку християнства.

С. 340. *Леандр* — тип молодого закоханого франта, не раз зустрічався у французькій комедії, особливо ярмарковій.

С. 345. *Олімпіодор* (VI ст.) — александрійський філософ-неоплатонік.

Фотій (IX ст.) — візантійський церковний письменник, очолював боротьбу проти римської церкви, двічі був патріархом Візантії.

Манефон (III ст. до н. е.) — єгипетський жрець і історик.

С. 346. *Мандрагора* — рослина, корінь якої вважався в середні віки магічним.

С. 348. *Масхора, Мішна* — іудейські релігійні книги, входять до складу талмуда, тлумачать біблію.

С. 354. *Аристарх Самосський* (310—230 рр. до н. е.) — грецький астроном, перший твердив, що Земля рухається навколо Сонця.

С. 355. *Тюрнебю (Тюрнеб) Адрієн* (1512—1565) — французький вчений-еллініст.

Скалігер Жозеф-Жюст (1540—1609) — учень Тюрнебю, видатний філолог свого часу.

Антіной — красень юнак, раб і фаворит римського імператора Адріана (76—138); зображений в багатьох витворах мистецтва.

Маркіза Парабер Марі-Мадлена де (1698—1723) — знаменита своєю красою коханка принца-регента Філіппа Орлеанського.

С. 362. *Гесіод* (кінець VIII — поч. VII ст. до н. е.) — старогрецький поет. У поемі «Теогонія» виклав родословну богів.

Піфагор (VI ст. до н. е.) — давньогрецький математик і філософ-ідеаліст; за легендою народився із золотим стегном.

С. 366. *Притулок* — скорочена назва жіночої каторжної в'язниці — «Притулок для бездомних і розпусних жінок»,— яка існувала у Парижі з 1684 р.

С. 376. *Апостол Петро* — за євангельською легендою один з улюблених учнів Христа. Христос напророкував, що Петро тричі вречеться його, перше ніж проспіває півень. Коли Христа схопили у саду слуги первосвященика, перелякани Петро тричі заперечив, що він учень Ісусів, «і ту ж хвилину заспівав півень».

С. 380. *Мардохей* — за біблійною легендою іудей Мардохей з міста Сузи виховував сирітку Есфір — дочку свого дядька. Цар персів Артаксеркс зробив красуню Есфір своєю дружиною.

С. 384. *Віллар Луї-Ектор* — маршал Франції, командував військами у війні за іспанську спадщину (1701—1704). Французький король Людовік XIV претендував у цій війні на іспанський престол і володіння, але зазнав поразки.

С. 385. *Шуазі Франсуа-Тімолеон* (1644—1724) — французький абат, письменник. До тридцяти років ходив у жіночому вбранні.

С. 387. *Фонтенель Бернар* (1657—1757) — французький вчений і письменник, створив на основі системи Декарта «Діалоги про множинність світів».

Адоніс — за античним міфом коханець богині Афродіти.

С. 398. *Сорель Агнеса* (1422—1450) — відома своєю красою коханка французького короля Карла VII (1403—1461).

Жіль Ніколь (XV ст.) — французький літописець.

Паск'є Етьен (1529—1615) — французький історик і юрист.

С. 404. *Єлисей* — біблійний пророк. За легендою прокляв дітей, які дражнили його прізвиськом «голомозий», і їх розірвав ведмідь.

Варух — за переказом автор неканонічної біблійної «Книги пророка Варуха».

С. 405. *Єзекіїль* — біблійний пророк, міфічний автор «Книги пророка Єзекіїля» з Старого завіту, сповненої містики і похмурих образів.

С. 408. *Крев'є Жан-Батіст-Луї* (1693—1765) — французький історик і філолог.

С. 413. *Куперен Франсуа* (1668—1733) — французький композитор.

С. 415. *«Телемак»* — дидактичний роман Франсуа Фенелона «Пригоди Телемака» (1695), в якому звучала критика абсолютизму.

С. 416. *Петроній* (I ст.) — римський письменник, автор авантюрно-побутового сатиричного роману «Сатирикон».

С. 417. *Семіраміда* — напівлегендарна цариця Ассирії.

Олімпіада — мати Александра Македонського.

С. 419. *Піндар* (бл. 520 — бл. 540/45 рр. до н. е.) — давньогрецький лірик, писав урочисті й святкові оди, дифірамби, похоронні пісні тощо.

С. 420. *...прикладу абата Віллара...*— Абат Віллар (абат де Монфокон, 1635—1673) — французький проповідник і літератор. Його справді вбито на Ліонському шляху.

С. 426. *Галан Антуан* (1646—1715) — французький вчений-орієнталіст, переклав на французьку мову «Казки 1001 ночі».

С. 434. *Амфіон* — міфічний грецький поет, за легендою під звуки його ліри каміння саме уклалося у мури міста Фіви.

С. 460. *Шапель Клод-Емманюель* (1626—1686) — французький поет.

С. 468. *Крамуазі* — французькі друкарі XVII ст.

Патен Гі — французький письменник і медик XVII ст.

Французький колеж — вищий навчальний заклад в Парижі, заснований у 1530 р.

Мен Жан де — французький поет, автор другої, більшої, частини віршованого алегоричного «Роману про Троянду» (XIII ст.).

Війон Франсуа (бл. 1431 — після 1463) — найвидатніший і найоригінальніший французький середньовічний лірик.

С. 469. *Бурдалу Луї* (1632—1704) — єзуїт, придворний проповідник Людовіка XIII.

ПОГЛЯДИ ПАНА ЖЕРОМА КУАНЬЯРА

Коли перша книжка про Жерома Куаньяра — це гостросюжетний роман, то друга взагалі не має сюжету. Кожний її розділ побудований як окрема розмова мудрого абата з якимось співрозмовником (їх може бути й кілька). Розмови торкаються серйозних тем: правителі, міністри, урядовці — одне слово, управління державою, армія, наука, історія, бунтівники і державні перевороти, правосуддя, справедливість і милосердя людей, законів тощо.

В одному з розділів Куаньяр говорить: «Я стану другим Еразмом і за його прикладом просвіщатиму народи розумними і повчальними жартами». Абат бачить взірець для себе у творчості великого гуманіста з Роттердама, ставить собі за мету просвіщати. В його міркуваннях не бракує ні розуму, ні дотепності. Кожний діалог має своєрідне живописне побутове обрамлення, розмови точаться у шинку «Малюк Бахус» або харчівні «Королe-

ва Гусячі Лапки», в книгарні серед пожовклих фоліантів або на вулицях Парижа. Співрозмовники наводять на доказ своїх тверджень цікаві наочні приклади, що звучать як короткі вставні новелки, іноді веселі, а іноді трагічні. Франс прагне урізноманітити архітектоніку кожного розділу, ввести в діалоги драматичне і передусім сатиричне начало.

Якщо в «Харчівні «Королева Гусячі Лапки» абат Куаньяр говорив про бога, віру, церкву вельми обережно, вдаючись до іносказання і всеросъїдаючої іронії, то в другій книзі, де оболонка XVIII століття стає зовсім умовною і прозорою, він висловлює свої погляди на буржуазну державу і її інститути цілком відверто, з афористичною чіткістю, лаконізмом і образністю: «Вся велич міністрів лише в їхньому пишному одязі та розкішних каретах... Білі, коли вони зустрічаються з жовтими або чорними племенами, вважають за свій обов'язок до ноги винищувати їх. До дикунів застосовують методи найудосконаленішого дикунства... Опозиція — вельми кепська школа управління державою, і спритні політики, котрі таким шляхом приходять до влади, потім із шкури пнуться, щоб правити згідно з принципами, цілком протилежними тим, які вони проповідували раніше...— Історія рясніє переворотами; в ній не знайдеш жодної епохи без революцій, братовбивчих війн, повстань, породжених жорстокістю царів, і я навіть не знаю, що в наші часи більше вражає: чи безсоромність правителів, чи терпіння народів... Військова служба уявляється мені найжахливішою виразкою на тілі цивілізованих націй... Палац законів, твердиня державного порядку, вимагає іншого фундаменту... похмурі стіни цих жахливих споруд виводяться лукавими й жорстокими руками законодавців, суддів, царів на підвалинах прадавньої брехні... Військова доблесть веде своє походження від дикунства... В цивілізованих націй слава громадян вимірюється числом убивств і кровопролить, котрі, так би мовити, осіли в них у крові... Якби справді благородство стану вимірювалося пов'язаними з ним небезпеками, то я б, не вагаючись, назвав найблагороднішими в державі людьми селян і наймитів, бо вони щодня ризикують померти від виснаження та голоду». Можна було б навести значно більше подібних афористичних думок Жерома Куаньяра, цілі розсипи їх ми знайдемо у кожному розділі книги.

Критика Куаньяра могла б здаватися надто узагальненою, якби не брати до уваги її конкретного спрямування, конкретної адреси. Абат дістає матеріали для критики з життя Третьої республіки, автор наділяє його своїм політичним і соціальним досвідом, спостереженнями людини, що живе у другій половині XIX ст. Звідси така кількість прозорих ілюзій, натяків на події і поста-

ті часів Франса, які його співгромадяни і сучасники розуміли без будь-яких пояснень. У першому, газетному варіанті твір був названий «Погляди пана абата Жерома Куаньяра на сучасні справи».

Деякі думки Куаньяра вражають своєю глибиною і точністю. Він із співчуттям ставиться до трудящих і вважає, що повстання — це природна форма боротьби за краще життя, за свої права, за справедливість. Засудження мілітаризму, привілейованої військової касти, кривавого колоніалізму і расизму, хоч воно і висловлено у дещо стилізованій під старовину формі, звучить актуально, наче воно написане в наші дні.

Але в поглядах мандрівного філософа багато непослідовного і суперечливого. Так іноді герой Франса вдається в соціальних питаннях до надто сміливих узагальнень, аж до відвертого заперечення політики і соціальної практики буржуазної Франції, буржуазних форм життя; і поряд з цим із інших висловлювань абата Куаньяра випливає його зневіра в результативності революцій взагалі, сумнів, що народ зможе активно керувати державою. Погляди абата Куаньяра на історію, як на одвічне повторення того, що було, як на рух у замкненому колі, а не як на постійний прогресивний розвиток, безперечно поділяв і сам автор в період написання дилогії.

Жером Куаньяр дозволяє собі інколи також надто скептичні, песимістичні висловлювання про людину і суспільство взагалі, про можливості їх морального і соціального прогресу. Він вбачає вищу мудрість в бездіяльності, бо вважає, що дія вбиває думку. Розв'язати цю штучну дилему — думка чи дія — він так і не зможе, хоча й схилятиметься до енергійної дії.

Але хоч який непослідовний і суперечливий у своїх поглядах абат Жером Куаньяр, саме він розпочинає галерею Франсових образів, що виступили з відкритою критикою соціальної дійсності. Силу критичного слова французького письменника відчули реакціонери не лише у нього на батьківщині. За антицерковну і антимонархічну спрямованість дилогію про Куаньяра двічі забороняла цензура царської Росії. Ці книжки змогли з'явитися в нашій країні лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вже у 20-х роках було здійснене видання зібраних творів письменника в перекладах російською мовою. Передмову до цього видання написав А. В. Луначарський, який дуже високо цінував талант Анатоля Франса.

С. 473. *...як Сократ в «Меморабіліях» Ксенофонта.*— Йдеться про «Спогади про Сократа» («Меморабілії») старогрецького історика Ксенофонта (бл. 430—355 рр. до н. е.).

...портрети Еразма Гольбейнової роботи.— Видатний німецький художник Ганс Гольбейн Молодший (1497—1543) уславився як блискучий портретист. Серед тих, кого він увічнив своїм пензлем, був видатний учений і письменник-гуманіст Відродження, автор сатири «Похвала глупоті» Еразм Роттердамський (1467—1536).

С. 474. *...черепи, що їх колись Боссюе посилав настоятелеві Траппи...*— Боссюе Жан-Бенінь (1627—1704) — французький богослов і проповідник. У Траппі (Нормандія) був центр чернечого ордену траппістів, дуже суворого за своїм статутом (обітниця постійного мовчання і посту).

С. 475. *...хрести Лілеї, Липневі ордени та медалі Святої Єлени* — французькі нагороди, встановлені у XIX столітті різними політичними режимами (Бурбонів, Луї-Філіппа та Наполеона III).

С. 480. *Свята Порціункула* — назва першого монастиря ченців-францисканців.

С. 481. *«Еміль»* — «Еміль, або Про виховання» (1762) — педагогічний роман французького філософа-просвітителя, видатного письменника-демократа Жан-Жака Руссо (1712—1778), в якому він доводив одну з провідних своїх ідей, що людина народжується доброю і лише несправедливий суспільний устрій спотворює її.

С. 482. *Пані де Варенс* — подруга і покровителька Руссо, в домі якої письменник жив у молоді роки.

...повертав людину назад до мавпи...— У гротескному перебільшенні ці слова натякають на те, що в своєму вченні Руссо гостро критикував сучасну йому цивілізацію і ідеалізував первісний «природний» стан людини на світанку її існування, в докласовому суспільстві.

...державні мужі спробували застосувати «Суспільний договір» до найкращої в світі республіки.— В роки Французької буржуазної революції (1789—1793) представники лівого крила революціонерів — якобінці — намагалися втілити у життя деякі положення «Суспільного договору» (1762) — трактату Руссо, де він виклав свої думки щодо принципів майбутнього демократичного суспільства.

«Декларації прав...» — «Декларація прав людини і громадянина» — програмний документ Французької буржуазної революції, що проголошував рівність усіх громадян перед законом, суверенність народів, свободу віровизнання і слова, недоторканність особи, власності тощо. Ці принципи були використані в конституціях багатьох буржуазних держав.

С. 483. *Пані Удето, маршал Люксембурзький* — аристократи, знайомі Руссо, про яких він писав у своїй «Сповіді».

С. 488. *«Гофолія»* — одна з останніх трагедій великого французького драматурга Жана Расіна (1639—1699), в якій він досить відверто проголошує право народу на повстання проти тирана. В трагедії деспотична і мстива цариця Гофолія гине від рук своїх підданих, на престол вступає добрий і щирий юнак Іоас, та й йому первосвященик пророкує майбутнє гнобителя народу.

С. 489. *...на другий день після смерті міністра...*— Один з частих у творі Франса випадків, коли він під маскою історії зображує події і осіб Третьої республіки, піддаючи гострій критиці буржуазну Францію. Говорячи про смерть Дюбуа — першого міністра часів регентства Філіппа Орлеанського (перші десятиліття XVIII ст.), Франс натякає на свіжу сенсацію свого часу — смерть міністра Феррі, в діяльності якого письменник бачив багато спорідненого з діяльністю Дюбуа. Феррі помер 17 березня 1893 р., а через п'ять днів з'явився друком розділ «Про міністрів» з «Поглядів пана Жерома Куаньяра».

С. 490. *Вобан Себастьєн* (1633—1707) — маршал Франції.

С. 491. *Кадм* — легендарний засновник грецького міста Фіви.

С. 500. *Миритися з Флері після Дюбуа нестерпно.*— Після того, як король Людовік XV дійшов повноліття і взяв владу в свої руки, він призначив на пост першого міністра Франції свого фаворита кардинала Флері (1726).

...«Огарбузення» Сенеки-філософа або наша смаковита «Меніппова сатира».— Римський письменник Сенека Молодший (бл. 3—65) у сатирі «Огарбузення» (пародійно змінене слово «обожнення») осміював імператора Клавдія. «Меніппова сатира» (кінець XVI ст.) — твір, спрямований проти керованої герцогом Гізом католицької Ліги, був особливо популярний в роки релігійних воєн між католиками і гугенотами у Франції.

...сувора прямота Таціта чи поблажлива глибокодумність якогось де Ту.— Корнелій Таціт (бл. 55 — бл. 120) — відомий римський історик. Жак-Огюст де Ту (1553—1617) — французький історик.

С. 504. *Янсеністи* — послідовники фламандського теолога Корнеліуса Янсена (1585—1638), відстоювали засади суворої моралі, боролися проти казуїстики єзуїтів. Офіційна католицька церква засуджувала янсенізм, який мав значний вплив на духовне життя не тільки Франції (де його цитаделлю був монастир Пор-Рояль), а й усієї Європи. Ідеї янсенізму поділяв відомий французький вчений Блез Паскаль (1623—1662).

С. 509. *Елій Лампрідій* (III—IV ст.) — римський історик.

Север Александр (208—235) — римський імператор.

С. 520. *...добряга Демос...* — в комедії старогрецького драматурга Арістофана (бл. 446—385 рр. до н. е.) «Вершники» в образі Демоса виведено афінський народ, який обманюють і грабують хитрі й жадібні слуги (правителі Афін).

Пібрак Гі дю Фор де (1529—1586) — французький поет, автор «Моральних чотиривіршів».

Фронда — антиабсолютистський рух у Франції (1648—1653), що охопив різні прошарки суспільства, але був використаний у своїх цілях вищою аристократією.

Герцогиня Лонгвільська Анна (1619—1679) — учасниця Фронди.

С. 521. *Сюллі Максимільєн де* (1559—1641) — міністр фінансів за короля Генріха IV, реорганізував економіку Франції, сприяв піднесенню сільського господарства і боєздатності армії.

...легендарному Едіпові... — За легендою юний Едіп розгадав загадку сфінкса і тим врятував рідне місто.

С. 528. *«Великий Кір»* (точніше «Артамен, або Великий Кір») — роман популярної в XVII ст. письменниці-аристократки Мадлени де Скюдері (1607—1701).

«Астрея» — пасторальний роман французького письменника Оноре д'Юрфе (1567—1625).

Монстреле Ангеран де (1390—1453) — французький літописець, автор двотомної «Хроніки».

С. 529. *Гассенді П'єр* (1592—1655) — французький філософ-матеріаліст.

С. 531. *Мондор* — псевдонім відомого комедійного актора Філіппа Жірара, дуже популярного серед паризьких глядачів у першій половині XVII ст., коли він виступав у балагані на Новому мості.

С. 534. *Фанфан-Тюльпан, Серцеїд* — популярні персонажі французького фольклору, солдати-гульвіси, жартівники, улюбленці жіноцтва.

Макіавеллі Нікколо (1469—1527) — італійський історик і письменник, автор політичного трактату «Державець», в якому, узагальнюючи політичну практику свого часу, створив своєрідний еталон абсолютного монарха, що для досягнення повноти влади і здійснення своїх завдань не гребує найаморальнішими засобами. Постать Макіавеллі викликала в науці суперечливі оцінки.

С. 535. *...курінь старого Евандра або хижа, де жили Філемон з Бавкідою.*— Евандр — легендарна постать одного з предків римлян, згадується в «Енеїді» Вергілія. Філемон і Бавкіда — подружжя, що в любові і злагоді прожило довге життя; оспіване Овідієм у «Метаморфозах», стало символом подружньої вірності.

С. 536. *Тіт Лукрецій Кар* (бл. 99/96 — 56/55 рр. до н. е.) — видатний римський філософ-матеріаліст, автор поеми «Про природу речей».

С. 540. *Лувуа Мішель ле Тельв де* (1641—1691) — військовий міністр у часи Людовіка XIV; реорганізатор французької армії.

С. 542. *Утопія* — держава з ідеальним суспільним устроєм, змальована у творі англійського гуманіста Томаса Мора «Острів Утопія» (1516).

С. 543. *Французька Академія* — була заснована у 1635 р. кардиналом Рішельє. З початку свого існування відзначалася консерватизмом у науці і прислужництвом. Викликала у французькій літературі багато сатиричних нападок. Сучасник Франса Альфонс Доде написав у 1888 р. гострий сатиричний роман «Безсмертний» («безсмертними» іронічно називали членів Французької Академії), в якому знаходимо думки, близькі до викладених у розділі «Академії».

Дюкло Шарль (1704—1772) — французький письменник, член Французької Академії. Вів боротьбу за рівність всіх академіків незалежно від їх станової приналежності.

С. 545. *Бельзанс Кастельморон де* (1671—1775) — єпископ марсельський, уславився своєю самовідданістю в роки, коли в Марселі лютувала чума (1720—1721).

...не допустили появи ще одного Рабле або Монтеня.— Письменники-гуманісти Франсуа Рабле (1494—1553) і Мішель Монтень (1533—1592) у своїх творах збагачували літературну мову барвистою і соковитою народною мовою. Діяльність Французької Академії була спрямована на суворе упорядкування літературної мови, «очищення» її від усього поточного, живого, народного.

С. 549. *Змова Монмаута* — була спрямована проти англійського короля Якова II. Її керівником був Джеймс Скотт Монмаут, який претендував на англійський трон. Монмаут зазнав поразки і був страчений у 1685 р. Згадуючи про давні події в Англії, Франс натякає на військово-монархічну змову генерала Буланже проти Французької республіки, розкриту у 1889 році.

Скалігер Джуліо Чезаре (1484—1558) — італійський філолог і медик.

Мільтон Джон (1608—1674) — видатний англійський поет, автор епічної поеми «Втрачений рай», у якій він змалював повстання бунтівних ангелів на чолі з Сатаною проти божого воїнства,— це мало символізувати боротьбу пуританської буржуазії проти короля та аристократів.

С. 558. *Кліо* — в грецькій міфології муза історії.

Йосиф Флавій, Тіт Лівій, Таціт, Полібій, Фукідід — уславлені римські та грецькі історики.

С. 559. *Гвіччардіні Франческо* (1483—1548) — італійський історик. *Мезере Франсуа Ед де* (1610—1683) — автор «Історії Франції». *Вільяре, Велі* — другорядні французькі історики, сучасники Жерома Куаньяра.

С. 563. *Сара і Товія* — персонажі з «Книги Товії», що не увійшла до канонічного тексту біблії. За легендою демон Асмодей вбивав чоловіків прекрасної Сари у першу шлюбну ніч. Щоб урятуватися від загибелі, Товія після одруження з Сарою цнотливо провів три ночі в молитвах.

С. 565. *Романо Джуліо* (1499—1546) — італійський художник і архітектор, учень Рафаеля.

С. 566. *Пританея* — у стародавніх Афінах державна будівля, де чергували члени афінської ради; особливо шановані громадяни одержували тут безкоштовне харчування.

С. 572. *...раб Мітрідат сконав на хресті...*— один з епізодів сатиричного роману «Сатирикон» римського письменника Петронія (I ст.).

С. 574. *Ульпіан* (170—228) — відомий римський юрист.

С. 576. *Менард П'єр* — французький адвокат і письменник XVII ст.

...афінські судді вчинили добре, змусивши Сократа випити цикуту.— Уславлений грецький філософ Сократ (469—399 рр. до н. е.) був проголошений ворогом афінської демократії. Його звинуватили у шкідливому впливі на юнацтво і засудили на смерть. За вироком суду філософ випив отруту — цикуту.

С. 579. *Феодора* (527—548) — дружина імператора Візантії Юстініана Великого, за переказом в юності була мандрівною комедіанткою і куртизанкою.

С. 580. *Святий Себастьян* — за церковною легендою римлянин

Себастьян, що був начальником преторіанської гвардії імператора Діоклетіана (245—313), таємно визнавав християнство. Піддани́й жорстоким тортурам, він не зрікся нової віри (288 р.).

...мучеників фіванського легіону... відмовившись воювати проти багаудів.— Галльські землероби — багауди — повставали проти поневолювачів-римлян (III ст.).

С. 582. *Лопіталь Мішель* (XVI ст.) — президент верховного суду Франції, був відомий своєю чесністю і милосердям.

Джеффріс Джордж (1648—1689) — канцлер Англії, переслідував учасників буржуазної революції.

С. 583. *Нума Помпілій* — легендарний другий цар Риму (з 714 до 671 р. до н. е.), установив закони, підказані йому його дружиною німфою Егерією.

ЗМІСТ

Анатоль Франс.
Вступна стаття Павла Загребельного 5

Злочин Сільвестра Бонара 23
Переклав Юрій Лісняк

Таїс 169
Переклали Михайло Гайдай та Віктор Шовкун

Харчівня «Королева Гусячі Лапки» 295
Переклав Юрій Лісняк

Погляди пана Жерома Куаньяра 471
Переклав Віктор Шовкун

Коментарі 585

АНАТОЛЬ ФРАНС

Произведения в пяти томах

Том первый

ПРЕСТУПЛЕНИЕ СИЛЬВЕСТРА БОНАРА
ТАИС
ХАРЧЕВНЯ «КОРОЛЕВА ГУСИНЫЕ ЛАПЫ»
СУЖДЕНИЯ ГОСПОДИНА ЖЕРОМА КУАНЬЯРА

Перевод с французского
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор О. В. Хатунцева
Художник П. Т. Вишняк
Художній редактор О. М. Анікін
Технічний редактор О. Г. Тализіна
Коректор Ю. А. Мороз

Виготовлено на Київській
книжковій фабриці республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
Держкомвидаву УРСР
вул. Воровського, 24.
Здано на виробництво 2. III 1976 р.
Підписано до друку 25. VIII 1976 р.
Папір № 1. Формат 84×108 1/32.
Фізичн. друк. арк. 19,5. Умовн. друк. арк. 32,76.
Обліково-видавн. арк. 36,090.
Ціна 1 крб. 24 коп. Замовл. 1025.
Тираж 100 000.

Видавництво художньої
літератури «Дніпро»

АНАТОЛЬ ФРАНС

Твори в п'яти томах

ТОМ І

Злочин Сільвестра Бонара
Таїс
Харчівня «Королева Гусячі Лапки»
Погляди пана Жерома Куаньяра

ТОМ ІІ

СУЧАСНА ІСТОРІЯ
В затінку берестів
Лозовий манекен
Аметистовий перстень
Пан Бержере в Парижі

ТОМ ІІІ

Новели із збірок:

«Валтасар», «Перламутрова скринька»,
«Колодязь святої Клари», «Кліо»,
«Кренкебіль», «Оповідки Жака Турнеброша»,
«Сім дружин Синьої Бороди»
та новели різних років

ТОМ ІV

На білому камені
Острів пінгвінів
Боги жадають

ТОМ V

Повстання ангелів
Літературно-критичні праці
Публіцистика
Листи